Regd No B 1319

વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે મજુર થએલુ

વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા અનુભવની દૃષ્ટિથી, ચર્ચનાર વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્ત- ૨૬
અં- ૧

तदेव युक्तं भेषज्यं यदारोग्याय कल्पते।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्॥

જાનુઆરી ૧૯ ૯

તંત્રી અને પ્રકાશક-
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લીo તરફથી
૩ સયાની રોડ મુંબાઈ–૧૪

શુદ્ધ આયુર્વેદીય દવાઓની માફક શુદ્ધ આયુર્વેદ સંબંધનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ તમને ઝંડુ ફાર્મસી તરફથી પ્રગટ થતા આ માસિક દ્વારાજ મળશે

લવાજમ રૂ ૨-૦-૦ લાયબ્રેરીઓ માટે ૧-૮-૦

અનુક્રમણિકા

— વિનતિ —

આ માસિકની આ અનુક્રમણિકા જોઈને વાચકને ખાત્રી થશે કે આ માસિ આપણા વૈદ્યકશાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કેવુ કામ કરી રહ્યુ છે આ માસિકનુ આ ૨ મુ વર્ષ ચાલે છે શરૂઆતથી જ આ માસિકમા આવા ને આવા જ લેખો આવે છે વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે આ માસિ મજુર થયું છે અમને આશા છે કે દેશની વિદ્યાના પ્રચારમા જ દેશનો ઉત્કર્ષ સમાએલો છે એમ સમજી દરેક વાચક આ માસિકના આરોગ્યવિદ્યાસ્વાની કે ખાનગી પોતાના ગામના લાયબ્રેરીઓ દ્વારા આપ આ માસિકનુ વાચન થાય તેવી કોશિશ કરશે

દુર્ગાશંકર કે શાસ્ત્રી
તત્રી

મુદ્રણસ્થાન આદિત્ય મુદ્રણાલય રાયખડ રોડ–અમદાવાદ
મુદ્રક મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી એ

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विबलभिद्धन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्य

પુસ્તક ૨૨ મુ] જાન્યુઆરી ૧૯૩૯ [અંક ૧

૨૮ મુ મુબઈ નિખિલ ભારતવર્ષીય વૈદ્યસમેલન

ડીસેમ્બરની ૨૮ થી ૩૧ તારિખોમા મુબઇનુ ૨૮ મુ વૈદ્યસમેલન આગળથી જાહેર થયા પ્રમાણે નિર્વિઘ્ને અને સપૂર્ણ ગૌરવથી ભરાઈ ગયુ એ સાથે તા ૨૭મીએ ગુ ક કાનુ માતમુ પ્રાતિક સમેલન પણ હતુ

આ રીતે નિ ભા સમેલન સાથે પ્રાન્તિક સમેલનને પણ ઉકેલી દેવામા કાયકર્તાઓના શ્રમનો બચાવ ખર્ચનો બચાવ વગેરે કેટલોક લાભ છે ખરો પણ બીજી રીતે પ્રાતિક સમેલન મોટા સમેલનમા દબાઈ જાય છે કાયકર્તાઓ કેટલાક તો એના એ હોવાથી તેઓની શક્તિઓનો પ્રાતિકને લાભ મળતો નથી ટુકામા પ્રાન્તિક સમેલનની શોભા ઉકતી નથી તેમજ તેના કાયમા ઘણી ખામી રહેવાનો તથા ઘણી ગડબડ થવાનો સભવ ઉત્પન થાય છે

પણ પ્રાન્તીય સમેલન સબધી આ નોધમા વિશેષ કાઈ લખવાનો મારો વિચાર નથી એની જુદી જ નોધ જેણે એમા પૂરો ભાગ લીધો હતો તેણે લખેની જુદી છાપવા વિચાર છે હુ તો તા ૨૭ મીએ પ્રાતિકસમેલનના પ્રમુખનુ ભાષણ પૂરૂ થતા આયુર્વેદ માર્તંડ જાદવજી ત્રિ આચાર્ય સાથે સમેલનની ઓફીસમા પાઠ્યપ્રણાલી અને પાઠ્યપુસ્તક સબધી અવિધિપૂરક વિચાર કરવા બેઠક મળેની તેમા ગયો હતો

નિ ભા વૈદ્યસમેલન સબધમા પણ સભાપતિનુ સ્વાગત કે છેલ્લે દિવસે થયેલો હારતોરા વગેરે ઉપચાર વિધિ વગેર વિગતો પણ નોધવાની ઈચ્છા નથી એ વસ્તુઓ ગૌણ છે એટલુજ નહિ પણ મારી નબળી તબિયતને કારણે એવે બધે પ્રસગે હુ હાજર રહી શકયો નથી. ટુકામા મુબઇના સમેલન વિષે મારા ચિત્ત ઉપર પડેલી સામાન્ય છાપ જ અહીં નોધવાની ઈચ્છા છે

મુબઇનુ સમેલન અનેક રીતે જોતા પૂરી સફળતાથી અને યશસ્વી રીતે પાર ઉતર્યું એમ કહેવુ જોઇએ નાગપુરમા આ મા મુ જાદવજીભાઈએ શ્રી પુરાણિકની તથા શ્રી જુગતરામ વૈદ્યની સનાહ લઈને જ્યારે ૨૮ મા સમેલનને મુબઈ આવવા નિમ ત્રણ આપ્યુ ત્યારે એ ત્રણ અને આ લેખ ને સાથે ગણતા ચારમાથી કોઈની કલ્પનામા નહિ હોય એટલા વિઘ્નો મુબઇના સમેલનને એની તૈયારીની શરૂઆતથી જ નડ્યા છતા સમેલનની બેઠક નિર્વિઘ્ને ભરાઈ

મું ૭ઇ સરકાર તરફથી વૈદ્ય હકીમોના રજીસ્ટ્રેશનના બીલનો કાચો ખરડો તો નાગપુરના સમેલન પ્હેલાજ પ્રસિદ્ધ થઇ ગયેલો અને એ બીલ તરફ વિરોધ પણ શરૂ થઈ ગયેલો એ જૂના ઈતિહાસનો ઉલ્લેખ કરવાનું કારણ એટલું જ છે કે એ બીલ વિષયમાં જે ત્રણ પક્ષો પડેલા તેમા સર્વથા વિરોધવાદી જે વૈદ્ય અપ્પાશાસ્ત્રી સાઠે અને તેનો અનુયાયી વર્ગ તેના તરફથી મુંબઇમાં સમેલનની તૈયારી માટે જે પ્હેલીજ સભા મળી તે મેઠકથી જ વિઘ્ન નાખવાનો આરંભ થયો આ વિરાધી પક્ષ તરફથી એમને આયુર્વેદ માસિ મા તથા અમુક મરાઠી પત્રોમા એવુ પ્રચાર કામ થતુ હતુ કે મુંબઇમા સમેલન નહિ ભરી શકાય અથવા સમેલનની બેઠકમા ભારે વિઘ્નો ઉભા થશે એવી બીક મને તો લાગેલી પણ મુંબઈના વૈદ્યોના અગ્રણી મુ ન વધ્ધ ત્રિ આચાર્યની હિમ્મત ભારે અને ગુજરાતી હિંદી ભાષાભાષી અને દક્ષિણી ત્રણેય વૈદ્ય વર્ગના મોટા ભાગનો એમને પૂરો ટેકો એટલે સમેલનની સ્વાગત સમિતિના કાર્યકર્તાઓએ એવી ધીરજથી કામ લીધુ કે વૈદ્ય અપ્પાશાસ્ત્રી સાઠે સાથે થોડા માણસોએ મડપની બ્હારના માધવ બાગના ચોગાનમા કાળા વાવટાઓ સાથે ઉભા રહીને તેમજ વિરોધ શબ્દ બૂમો પાડીને સમેલનના અગ્રણીઓને તથા મુંબઇ સરકારના શ્રી ખેર શ્રી મુનશી શ્રી ગીલ્ડર વગેરે મત્રીઓને વિરોધપક્ષનું જે અસ્તિત્વ દર્શાવ્યુ તેને બાદ કરતા સમેલનમા બધુ કાર્ય અત્યંત શાંતિથી એકાગ્રતાથી અને સમાધાનથી થયુ વિરોધીપક્ષ જાણે સમેલનમાથી નીકળી જ ગયો મુંબઇના સારા વૈદ્યોમાથી વૃદ્ધ દક્ષિણી વૈદ્ય એનાપુરે અને આ વિરોધી ચળવળના નેતા અથવા એના કર્તા હર્તા પ્રાણરૂપ વૈદ્ય અપ્પાશાસ્ત્રી સાઠે સિવાય મુંબઇના ગુજરાતી દક્ષિણી અને હિંદી વૈદ્યોએ સમેલનમા પૂરો ભાગ લીધો મરાઠી પત્રોમા વિરોધી પક્ષ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા એકપક્ષી લખાણોથી દોરવાઈ દક્ષિણી વૈદ્યોનો સમસ્ત વર્ગ વિરૂદ્ધ હતો એમ કોઇ ન માને મુંબઈ બ્હાર પૂના અને બીજા ભાગના પણ દક્ષિણી વૈદ્યોએ સમેલનમા ઉત્સાહથી ભાગ લીધો છે મતલબ કે ઉપર ટુકામા સૂચવેલા વિઘ્નને દૂર રાખી સમેલનનું કાર્ય નિર્વિઘ્ને પાર ઉતારવામા કાર્યકર્તાઓ કૃતેહમદ થયા છે આ ફત્તેહ માટે અભિનંદન અને આ વિઘ્ન દૂર રાખવામા ભાઇ વામન દીનાનાથ આદિ જે કાર્યકર્તાઓને રાતદિવસ ભારે શ્રમ વેઠવો પડ્યો તેમને ધન્યવાદ

મુંબઈનું વૈદ્ય સમેલન નિર્વિઘ્ને પાર પડ્યુ એ એની ઉપર કહ્યુ તે કારણથી એક તો મોટી ફત્તેહ

વૈદ્યોની મોટી સખ્યા—મુંબઇના સમેલનના ગૌરવની બીજી વાત સમેલનમા વૈદ્યોની મોટી હાજરી કેટલાક વર્ષોથી વૈદ્ય સમેલનમા વૈદ્યોની આટલી મોટી હાજરી જોઇ નથી મુંબઈમા જ ભરાયેલા આગલા નિખિલ ભારત વૈદ્યસમેલન કરતા આ હાજરી વધારે લાગતી હતી લગભગ ૬૫૦ જેટલા પ્રતિનિધિઓ અને આકાંક્ષીઓની આસપાસ સ્વાગત સમિતીના સભ્યો એ ભારે હાજરી એટલે મુંબઇના વૈદ્યસમેલનમા વૈદ્યોએ ઘણો રસ લીધો એમ જ કહેવુ પડે વળી આ સખ્યામા અમુક એક જ પ્રાંતનો નહિ પણ વિવિધ પ્રાંતોના વૈદ્યોનો સમૂહ હતો એ વિશેષ ખુશી થવા જેવુ છે મુંબઈ નગરના તથા મુંબઈ ક કા વૈદ્ય સમેલન પણ સાથે હોવાથી ગુજરાતના વૈદ્યોની સખ્યા મોટી હોય એ સ્વાભાવિક છે પણ મહારાષ્ટ્રના મધ્યપ્રાંતના યુક્તપ્રાંતના મદ્રાસના પંજાબના બંગાળાના પશ્ચિમના સિંધના અને રાજપૂતાનાના પ્રતિનિધિઓના સમેલન મડપમા દર્શનથી સમેલનનું નિખિલભારતીયત્વ

તેપી ઉત્સુ હતુ અને ગુજરાતી મરાઠી હિંદી સસ્કૃત અગ્રેજી બગાળી અને ઘણુ કરી તેની પણ ભાષણોમા સાભળીને એ છાપ સચોટ બનતી હતી જો કે મુબઈમા ભરાયેલા આ સમેલનની મુખ્ય ભાષા તો હિંદી જ હતી

ગુણ ગૌરવ—પણ ઉપર જણાવેલ સખ્યાના તથા નિખિલભારતીયતાનિદર્શક વિવિધતાના તત્ત્વ કરતા પણ મુબઈના વૈદ્ય સમેલનને જે વસ્તુએ સાચુ ગૌરવ આપ્યુ તે વસ્તુ હતી સમેલનમા આ દેશના શ્રેષ્ઠ વૈદ્યોની મોટા પ્રમાણમા હાજરી કેટલાક વર્ષોથી જે વૈદ્યોની આટલા મોટા પ્રમાણમા સમેલનમા હાજરી જોવામા નથી આવી ગત સમેલનોના અનેક સભાપતિઓની હાજરીથી સમેલન શોભી ઉઠ્યુ હતુ તેમા પણ જેની વિદ્વત્તા બુદ્ધિ અને આયુર્વે પારગતતા ભારતભરમા યોગ્ય રીતે પ્રખ્યાત છે અને જેનો સમેલનપ્રેમ તેમજ સમેલનના ગૌરવની વૃદ્ધિ જોવાની જેઓની ઈચ્છા વારવાર આ સમેલનની બેઠકોમા પણ દેખાઈ આવતા હતા તે મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ ગણનાથસેન અને પડિત લક્ષ્મીરામસ્વામી એ બે વૃદ્ધ વૈદ્યોની હાજરીએ અપૂર્વ ગૌરવ મુબઈના વૈદ્ય સમેલનને આપ્યુ છે

ગૌરવની બીજી બાબત—કેટલા વખતથી હમણા હમણા આવા સમારભોમા ઉદ્ઘાટન કોઈ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિદ્વારા કરાવવાનો રિવાજ ચાલે છે અને તે પ્રમાણે મુબઈના વૈદ્યસમેલનમા સમેલનનુ ઉદ્ઘાટન મુબઈ સરકારના મુખ્ય પ્રધાન નામદાર ખેર સાહેબને હાથે અને અધ્યાપક સમેલનનુ ઉદ્ઘાટન ગૃહમત્રી નામદાર મુનશીને હાથે પ્હેલેથી જાહેર થયા પ્રમાણે થયુ

મુબઈ સરકારના આ મત્રીઓ મોટા બુદ્ધિશાળી વિદ્વાનો છે પણ આયુર્વેદ એમનો વિષય નથી છતા હમણા જ મુબઈ સરકારે વૈદ્ય નિયત્રણનો કાયદો પસાર કરેલો હોવાથી એ બાબતમા તેઓ કાઈ અધિકૃત કથન કરશે એવી અપેક્ષા હતી જ અને બેય રાજપુરુષો એ જે કાઈ કહ્યુ તેથી સુજ્ઞ વૈદ્યોને ઘણો સતોષ થયો એ બેયના વ્યાખ્યાનોનો સાર ભાઈ વાસુદેવે લખી લીધેલો તથા છાપામા પણ આવેલો તે ઉપરથી આજ અકમા જુદો છાપ્યો છે પણ બેય પ્રધાનોના કથનમા જે બે મુદ્દા ખાસ ધ્યાન ખેચે એવા હતા તેની નોધ અહીંજ લેવી યોગ્ય છે કાગ્રેસ સરકારનો હેતુ આ દ્વારા દેશી વૈદ્યોનુ ગૌરવ વધારવાનો છે દેશી વૈદ્યોનુ સ્થાન અત્યાર સુધી ડાક્તરોથી નીચુ હતુ તે ડાક્તરોની સમાન કરવાનો છે અને સત્તા સરકાર આવો લાભ આપે તે સાથે જનતાના તરફની પોતાની જોખમ દારીનો વિચાર કરી કાઈ અકુશ ધધા ઉપર મુકે એ સ્વાભાવિક છે

આ રીતે સરકારનો હેતુ શુદ્ધ હોવાની વાત બેય મત્રીઓએ કરી અને એ બાબતમાં કાગ્રેસનુ માનસ જાણનાર કોઈને શકા હોવાનો સભવ નથી પણ પ્હેલેજ દિવસે શ્રી ખેરનો ઉપકાર માનતા મ મ કવિરાજ ગણનાથસેને પોતે શારીર શાસ્ત્ર પ્રસૂતિતત્ર વગેરે વિદ્યાઓની આયુર્વેદ પાઠ્યક્રમમા આવશ્યકતા માનતા હોવા છતા જે કહ્યુ તે બરાબર વિરોધના મૂળને સ્પર્શે છે જેમણે કહ્યુ કે પોતાના બાળકને દવા પાતા માતાનો હેતુ શુદ્ધ હોવા છતા જેમ અજ્ઞાનથી કદાચિત ભૂલ કરે અને નુકસાનકારક વસ્તુ બચ્ચાને પાઈ દીએ તેવુ આ બાબતમા સરકારનો હેતુ શુદ્ધ હોવા છતા બનવાનો સભવ છે

આ રીતે ગમે તેવો શુદ્ધ હેતુ હોવા છતાં ગમે તેવા ડાહ્યા માણસને હાથે પણ ભૂલ થવાનો સંભવ છે એ કબુલ પણ એનો ઉપાય વિરોધની નિરર્થ બૂમો પાડવામાં નથી પણ જેટલું સારૂં હોય તેટલાનો ઉપયોગ કરી હાનિકારક તત્ત્વોને સમજવટની પદ્ધતિથી અધિકારીઓના ધ્યાન ઉપર લાવી તથા બીજી રીતે હાનિ ઓછી થાય એવો રસ્તો કાઢવામાં છે પણ એ વિષે એ કાયદાના કલમ ઉપરની નોંધમાં જ વધારે વિવેચન યોગ્ય છે

મુંબઈ સરકારના આ મંત્રીઓએ બીજી પત્રની વાત જે કહી તે મુંબઈ સરકાર તરફથી દેશી વૈદકની કોલેજો કાઢવાને લગતી હતી ઘણું કરી ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટક એ ત્રણેય પ્રાંતોમાં એક એક અને એક મુંબઈ શહેરમાં એ રીતે ચાર કોલેજો નીકળવાનો અને તે પણ ચાલુ વર્ષના અન્ત પહેલાં નીકળવાનો સંભવ છે સ્વ મહાન આયુર્વેદભક્ત પૈ હરિપ્રપન્નના આયુર્વેદ વિદ્યાલય માટેના ટ્રસ્ટથી તથા એમની જ પ્રેરણાથી મુંબઈના એક શ્રીમતગૃહસ્થે આયુર્વેદના શિક્ષણ માટે આપવા ધારેલા પૈસાના પાયા ઉપર મુંબઈની કોલેજ ઊભી થશે એમ લાગે છે

આ ઉપરાંત શ્રી મુનશીએ વધારે આયુર્વેદ સંબંધી સંશોધન ઉપર ભાર મૂકવાની તથા એક ભવ્ય સંશોધન મંદિર (આયુર્વેદ રીસર્ચ ફૂલ) ઊભું કરવાની અપીલ કરી

વૈદ્યસંમેલનનો કાર્યક્રમ—આ વખતના વૈદ્ય સંમેલનમાં બે દિવસ સામાન્ય સંમેલન માટે અને બે દિવસ અધ્યાપક સંમેલન માટે રાખ્યા હતા તેમાંથી બન્ને સંમેલનના સ્વાગત પ્રમુખ અને સભાપતિના ભાષણો તથા તે પહેલાનો ચુંટણીનો ઉપચાર વિધિ વગેરેમાં બે દિવસો ગયા અને બે દિવસો બન્ને સંમેલનોના ઠરાવો પસાર કરવામાં ગયા સવાર અને રાતનો કેટલોક વખત ધોરણ પ્રમાણે વિષયવિચારિણી સમિતિએ લીધો આ રીતે ચાર દિવસનો સંમેલનનો કાર્યક્રમ પૂરો થયો

આ કાર્યક્રમને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોવાની જરૂર છે બીજાં વિદ્યાવિષયક સંમેલનો—પરિષદો પેઠે વૈદ્ય સંમેલનમાં પણ પહેલા નિબંધો માગવામાં આવતા અને આવતા પણ ખરા અલબત્ત એમાંથી વંચાતા થોડા જ અને તે પણ મોટે ભાગે અધુરા ગુ ક કા વૈદ્યસંમેલનની એકાદ બેઠકમાં લગભગ સો સુધી નિબંધો આવ્યા હોવાનું સ્મરણ છે અલબત્ત નિબંધો ઘણા આવ્યા છતા એક પણ વંચાયો ન હોય એવું પણ બન્યું છે વળી નિબંધોની યોજના સંતોષકારક ન જણાતા જુદા જુદા વિભાગ કરી સંભાષા પરિષદો તથા વ્યાખ્યાનોની યોજના નાશિકના નિ ભા વૈદ્ય સંમેલનથી શરૂ થઈ અલબત્ત જેને પ્રાચીન આયુર્વેદીય પરિભાષામાં સાચી સંભાષા પરિષદ કહી શકાય એવી તો ભાગ્યે જ કોઈ થઈ શકી છે પણ સંભાષા પરિષદોના પ્રમુખોના તથા ખાસ વ્યાખ્યાન કર્તાઓના પહેલેથી વિચારેલા વ્યવસ્થિત અને ક્વચિત્ પહેલેથી છપાવેલા ભાષણોનો લાભ મળ્યો છે ખરો ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનમાં પણ વિભાગોના પ્રમુખોના સારા ભાષણોનો લાભ મળે છે એજ કીમતી છે બાકી એમાં પણ વિભાગવાર આવેલા નિબંધોમાંથી એકાદ બે અધુરા વંચાય તો અહોભાગ્ય એવી સ્થિતિ હોય છે એ નિબંધો રિપોર્ટોમાં છપાય છે અને ભાવિમાં શોધનારને ઉપયોગી થાય છે એટલું જ એનું સાફલ્ય

પણ આ મુંબઈના વૈદ્યસંમેલનમાં તો નહોતા નિબંધો કે નહોતી સંભાષા પરિષદો

એ તટસ્થ વૈજ્ઞાનિકે આ ઉભય માટે એ શા તાનુ પણ સાભળ્યુ એજ િસોમા લાહોરમા ભરાયેલ સાયન્સ કોગ્રેસમા ઉસ્સો ઉપર નિ ધો આવ્યા હતા એ હકીકત ઘણી સૂચક છે

પણ વિવિધ મભાષા પરિષદ ન ગખતા એજ અધ્યાપક સમ્મેલન ગખવાનો ઠરાવ સ્વાગત સમિતિએ શા માટે કર્યો તે સ્વા સના પ્રમુખ આ મા જા નજી વિક્રમજી આચાર્યે પોતાના નિવેદનમા કહેલુ જ છે વૈદ્ય સમ્મેલન વિદ્યાવિષયક ચર્ચા કરનારૂ મડળ હોવુ જોએ એવી પોતાની દૃઢ માન્યતા હોવા છતા મુ જા નજીભાઇએ મુબઇના સમ્મેલનના અસાધારણ સજોગો ધ્યાનમા રાખીને સમ્મેલન સાથે એજ અધ્યાપ સમ્મેલન ગખવાનો ઠરાવ કર્યો હોય એ સ્વાભાવિક છે અધ્યાપક સમ્મેલનમા મ મ કવિરાજ ગણનાથસેન જેવા મહા વિદ્વાનના સભાપતિ પ નીચે પાઠ પુસ્તકો અધ્યાપન સબધી કિનાઓ તથા સુધારાઓની ચર્ચા વગેરે વિદ્યાવિષયક કાર્ય થશે એવી ધારણા ગખી હતી પરી સમ્મેલનમા જે કાર્ય થયુ તે સમિલિત સૌની વૃત્તિ-શક્તિ અનુસાર થયુ અનુકૂળ પ્રસંગે માટે સમય મળે એવી ઘણાની ઇચ્છા હતી પણ સમય ક્યા હતો ?

સમ્મેલન પ્રમુખોના ભાષણો—બેઉ પ્રમુખોના ભાષણો ગુજરાતી અનુવાદમા છાપ્યા છે એટલે એ વિષે અહીં કાઇ નોધવાની જરૂર નથી છતા સામાન્ય રીતે પ ી પ્રિયશર્માના ભાષણમા આયુર્વેદના ગૌરવની પ્રશસ્તિ અને છતા દુર્ભાગ્યથી ખૂટતા વિષયો તેનામા વાધો નથી એવો સામાન્ય સૂર છે ત્યારે મ મ ગણનાથસેનના ભાષણમા આયુર્વેદ ોના પ્રાચીન રૂપમા અત્યારે વસ્તુત છેજ નહિ પ્રાચીન આયુર્વેદના અને ગો નષ્ટ થઈ ગયા છે માટે એને પાશ્ચાત્ય શ સ્ત્રો તથા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ કરીને ભણવા ભણાવવાની આવશ્યકતા ઉપર ભાર દેવામા આવ્યો છે હમમા ગેમ હી શકાય કે બેઉ પ્રમુખોના ભાષણો તથા સમ્મેલનમા થયેલા ઠરાવો જોતા મુબઇ સરકારે પસાર કરેલા એ ટ આવશ્યક ગણેલ વિષયોનુ શિક્ષણ આયુર્વેદીય પાઠ્યક્રમમા દાખલ કરવાની બાબતમા સમ્મેલનની સમ્મતિ છે અને ત્ત કાયદાની અમુક કલમોની અસરની બાબતમા તથા શલ્યતત્રાદિ વિષયોનુ કેટલુ શિક્ષણ જરૂરનુ ગણાશે વગેરે બાબતમા ઘણાના મનમા કાઇક આશકા છે હવે ઇ ડીઅન મેડીસીન બોર્ડમા કોણ આવે છે અને સરકાર તરફથી એકટનો અમલ કેવી રીતે થાય છે એ ઉપર ઘણો આધાર રહેશે

સમ્મેલનમા થયેલા ઠરાવો—હજી સમ્મેલનમાં થયેલા બધા ઠરાવોની નકલ મળી નથી વળી ખુલ્લી બેઠકમા જે રૂ થયેલા ઠરાવો આવેલા તેમા ચર્ચા પછી ફેરફારો થયા હતા અને કોઈક ઠરાવની તો છાપેલી નકલ તૈયાર ન હતી છતા મારી વિનતિથી ભાઇ વાસુદેવ મૂ દ્વિવેદીએ ઠરાવોની છાપેલી નકલો ખાસ સભાળેલી તથા કવચિત્ પોતે છપાયેલ ઠરાવ લખી લીધેલ તે ઉપરથી અહીં એ ઠરાવો ગુજરાતી અનુવાદ કરીને એમણેજ મોકલ્યા છે બાકી રહી ગએલા વ સ પમા જ્યારે ત્યારે તેમાથી ઉતારવામા આવશે

મુબઇના વૈદ્ય સમ્મેલનનુ સામાન્ય દિગ્દર્શન આ રીતે રૂડ થયુ મુબઇનુ વૈદ્યસમ્મેલન સફળ થયુ એ નિર્વિવાદ છે એ સફળતાના યશના ભાગીદાર પ્રતિનિધિઓ પણ ગણાય,

અઠ્ઠાવીશમા નિ ભા વૈદ્યસમેલનના અધ્યાપક સમેલનને ખુલ્લુ મુકતાં મુબઈ સરકારના ગૃહ સચિવ નામદાર શ્રી મુનશીએ કરેલુ ભાષણ

આયુર્વે ના વિ ર માવ તાને ખાસ સબધ નથી જો કે આયુર્વેદની દવાઓ શરીરમા ઘણી ગઇ છે વગેરે ઉપચારોક્તિ પછી પ્રાચીન વિદ્યાઓના અભ્યાસી તરીકે પોતાને અધિ ાર છે એમ જણાવી આયુર્વે ની પ્રાચીનતા દર્શાવતા ્યુ કે એક વૈદિક ઋષિએ એ વખતના વૈદ્યને ેનુ હે વૈદ્ય તને ઘોડો ગાય વસ્ત્ર કે મારા આત્માને પણ આપીશ ણા બી ત ઋષિએ ઔષધિને મનુષ્ય જાતિની માતા હેલ છે એ ઋષિ કહે છે કે જેમા ઔષધિઓ ગ ત જેમ અગ્નિમા એ ઠી થાય છે તે ઋષિ વૈદ્ય કહેવાય છે તે ભૂતોને દૂર રે છે રોગોનો નાશ રે છે પછીના એટલે ચોથા પાચમા શતકમા આયુર્વેદ એવી ઉચી કોટિએ પહોચ્યો હતો કે આયુર્વેદિ પારંગતો હાથ તો દૂરના કાશગર અને પૂર્વ તુ સ્તાન જેના ભાગમાથી મળી છે પણ ચીનાઓએ આ દેશને તી લેતા જે ઘણી મારી વસ્તુઓનો નાશ કર્યો તેમા આયુર્વેદની પ્રતિષ્ઠાનો તથા જ્ઞાનનો પણ સમાવેશ થાય છે પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકે આયુર્વે ની મહત્તા ખુચવી લીધી છે પણ માત્ર હાથી એ મહત્તા પાછી મળશે નહિ સમેલનોથી કે ધ ો વધવાથી પણ નહિ મળે પણ અધ્યાપકોમાના ઉત્તમ વૈદ્યોના જીવન પર્યતના અભ્યાસથી તથા અ વેષણ કાર્યથી મળશે તમારા રિપોર્ટોમાથી હુ જોઇ શક્યો છુ કે તમારી પરીક્ષાઓને ઉચ્ચતર કક્ષા ઉપર લઇ જવાનો તમે ખૂબ પ્રયત્ન કરો છો પણ મને એટલાથી સતોષ થતો નથી આ શમા ગુરુપરપરાની પદ્ધતિએ વિદ્યાના રહસ્યોને વારસો તથા શિ ોમા સાચવી રાખીને ટીકાઓ તથા હસ્તલિખિતો દ્વારા જો એ જ્ઞાનનો પ્રચાર થતો હોત તો જે પ્રગતિ એમા થાત તે પ્રગતિને અ ાવી છે નાન તો છે પણ એ વ્યવસ્થિત તથા ગતિમાન ાવી

જો તમારા ધધાના અગ્રણી તમે સઘા તમારી પરપરાએ તથા પૂર્વજોએ મેળવેલા રહસ્યોને આ સમેલનમા બ્હાર પાડશો તો તમે મીલ કોઈની ન મળી ેવુ અ ેરણાને ઉત્તેજન આપશો

મુબઇ સરકારે આયુર્વેદિ ચિકિત્સકો સ ાવી જે ાર્ય ર્યો છે—જે ઘડવામા મારો પણ ભાગ છે તે આયુર્વેદને જગતની વિદ્યાઓમા પોતાનુ મૂળ સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવવા માટે કર્યો છે જેઓ એનો વિરોધ ર છે તેઓને આ વાતની ખબર નથી માટે આપણે તેઓને ક્ષમા આપીએ

મુબઇમા ો આનદીલાલ પોદ્દારની ઉદારતાથી તથા આયુર્વેદના એક મહાન ચિકિત્સક વૈદ્ય પ હરિપ્રપન્નજી કે જેઓના અવસાનની ખબર આપણને સૌને ભારે ખેદ થાય છે તેઓની પ્રેરણાથી મુબઈ સરકાર મુબઈમા એ આયુર્વેદિક કૉલેજ ઉઘાડી શકી પણ એટલુ બસ નથી પણ જેમાથી તમારી વિદ્યાનો નવો પ્રકાશ ચારે તરફ ફેલાય એવુ આયુર્વેદનુ અ વેષણ કેન્દ્ર સ્થાપવાનો આયુર્વેદમા રસ લેનાર તમારે સૌએ ભેગા મળીને મહાપ્રયાસ કરવો જોઈએ મારો તમને એ કાર્ય રવા માટે આગ્રહ છે

[ના ી ખેર તથા ના ી મુનશીના ભાષણો બીજા દિવસના છાપામાથી ઉપર ઉતારેલ છે પણ તેમા કેટલાક વા ો છૂટી ગયા હોવાનો જરૂર સભવ છે

તત્રી આ વિ]

મુબઇના ૨૮મા નિખિલ ભારતવર્ષીય વૈદ્યસમેલનના સ્વાગતાધ્યક્ષ

યાદવજી ત્રિકમજી આચાર્યનુ સ્વાગત ભાષણ

श्री धन्वन्तरि र्विजयतेतमाम् ।
अश्विना सारघेण मा मधुनाक्तं शुभस्पती ।
यथा वर्चस्वतां वाचमावदानि जनाँ अनु ॥
समानी व आकूति समाना हृदयानि वः ।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥

શ્રીમાન્ પરમ માનનીય પ્રધાન સચિવ, અધ્યક્ષ મહાશય, નીગણ, દિગન્તવિશ્રુત વૈદ્યગણ, સદ્ગૃહસ્થો અને બહેનો!

આજે આપનુ સ્વાગત કરતા મને ઘણો આનદ થાય છે આયુર્વેદ ઉપર પ્રેમ દર્શાવીને સ્વાગતકારિણીના નિમત્રણને માન આપીને આપ મહાનુભાવો ભારતવર્ષના દૂરદૂરના પ્રાન્તોથી અનેક પ્રકારના કષ્ટો વેઠીને આ સમેલનમા પધાર્યા છો એ માટે સ્વાગતકારિણી તરફથી હુ આપને ધન્યવાદ આપુ છુ

જેના અકાળ સ્વર્ગવાસથી આપણા વૈદ્યસમાજને ભારે હાનિ થઈ છે તેમા મુબઈનિવાસી મારા પરમમિત્ર આયુર્વેદના પ્રકાડપડિત વૈદ્યરાજ હરિપ્રપન્નજી તથા લાહોરનિવાસી કવિરાજ નરેન્દ્રનાથમિત્રજીના નામો ખાસ ઉલ્લેખ યોગ્ય છે પ હરિપ્રપન્નજીએ અથાગ પરિશ્રમ સાથે અધ્યયન કરીને રસયોગસાગર નામના ગ્રથનો સગ્રહ કરીને તેનુ પ્રકાશન કર્યું છે પડિતજીના આયુર્વેદના તલસ્પર્શી જ્ઞાનનો પરિચય રસયોગસાગરના ઉપોદ્ઘાતથી મળે છે આ સમેલનના થોડા જ મહિના પહેલા પડિતજીનો સ્વર્ગવાસ થયો એ વસ્તુ મારા હૃદયમા બહુ ખટક્યા કરે છે પ્રાચીન તેમજ નવીન ઉભયવિધ રસશાસ્ત્રનુ જ્ઞાન જેમા છે તે રસતરગિણી ગ્રથ કવિરાજ નરેન્દ્રનાથમિત્રજીના જ્ઞાનની પ્રસાદી છે કવિરાજ મિત્રજીએ અતિ પરિશ્રમપૂર્વક તીસટાચાર્ય વિરચિત ચિકિત્સા કલિકા ગ્રન્થનુ સપાદન તથા પ્રકાશન કર્યું છે આ બે પ મહાનુભાવો થોડા વધારે વર્ષ જીવ્યા હોત તો તેઓની પાસેથી આવા જ ઉપયોગી કાર્યોની વૈદ્યસમાજ આશા રાખતો હતો પરમેશ્વર એ બન્ને મહાત્મિઓના સ્વર્ગસ્થ આત્માને અખડ શાતિ આપો એવી અમારી પ્રાર્થના છે

નિ ભા વૈદ્યસમેલનનુ આ અઠ્ઠાવીસમુ વાર્ષિક અધિવેશન છે આજથી સત્તર વર્ષ પહેલા ઇ સ ૧૯૨૧મા વૈદ્યસમેલનનુ બારમુ અધિવેશન અહી ભરાયુ હતુ વૈદ્યસમેલનનુ વાર્ષિક અધિવેશન ભરવાનુ મુબઈને આ બીજીવાર સૌભાગ્ય મળે છે

આ સમેલનનો જન્મ મુબઈ પ્રાન્તમા જ સ્વર્ગવાસી વૈદ્યરાજ શકર શાસ્ત્રીપદે મહોદય દ્વારા થયો છે બે વર્ષની બાલ્યાવસ્થામા આ સમેલનને તજીને તેના જ સદાતા પદેશાસ્ત્રી આ લોક છોડીને ચાલ્યા ગયા આ સમેલનનુ આયુષ્ય બે વર્ષમા તો નહિ પૂરૂ થઈ જાય એવો સદેહ હતો પણ સમેલનરૂપી બાળકને મારા પરમમિત્ર પરમકર્મઠ પ્રયાગનિવાસી વૈદ્ય પચાનન પ જગન્નાથપ્રસાદજી શુકલે ફરી પોષણ આપી જીવતુ રાખ્યુ અને તેથી જ આ

અઠ્ઠાવીશમુ અધિવેશન ભરવાનો શુભ અવસર જોવા આપણે ભાગ્યશાળી થયા છીયે આ સમેલનના અધિવેશનો પૂર્વમા કલકત્તા ઉત્તરમા હરિદ્વાર પશ્ચિમમા શિકારપુર અને દક્ષિણમાં સીલોન સુધી ભારતવર્ષના સર્વ પ્રાન્તોમા ભરાયા છે

જોકે ૨૭ વર્ષ જેટલા લાંબા સમયમા પણ આ સમેલન આયુર્વેદની તથા વૈદ્યસમાજની યથેષ્ટ ઉન્નતિ નથી કરી શકયુ તથાપિ વૈદ્ય સમાજમા જાગૃતિ લાવીને તથા રાજ્ય તથા જનતાની દૃષ્ટિ પોતાના તરફ આકર્ષિત કરવામાં સફળ થઈ શકયુ છે એટલુ તો જરૂર સ્વીકારવુ પડશે

આ સમેલનના સસ્થાપક સ્વ શંકર શાસ્ત્રીપદેએ વૈદ્ય સમાજમા સગઠ્ઠન તથા જાગૃતિ ઉત્પન્ન કરવાના ઉદ્દેશથી જેમ વૈદ્યસમેલનની સ્થાપના કરી હતી તેમ આયુર્વેદનુ પઠન પાઠન સમસ્ત ભારતમા એક સૂત્રથી થાય વિદ્યાર્થી ગુરુને ઘેર અથવા વિદ્યાલયમા ભણવા પછી પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી જ સમાનિત રૂપથી ચિકિત્સા કરે એ હેતુથી નિખિલ ભારતવર્ષીય વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી હતી વિદ્યાપીઠની પરીક્ષા હાલમા આખા હિન્દુસ્તાનના સર્વ પ્રાન્તોમા મળીને પાત્રીશ કેન્દ્રોમા થાય છે મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ શ્રી ગણનાથસેન સરસ્વતી આયુર્વેદ માર્તડ શ્રી સ્વામી લક્ષ્મીરામજી જેવા ભારતવર્ષના સર્વપ્રાન્તોના ધુરંધર વિદ્વાનો આ વિદ્યાપીઠના પરીક્ષક થાય છે આ વિદ્યાપીઠમાથી આ વર્ષે ૧૬ વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામા પાસ થઈને બ્હાર પડયા છે આ પરીક્ષાઓને યુ પી બોર્ડ ઓફ ઇન્ડીઅન મેડીસીન બંગાળની આયુર્વેદિક ફેકલ્ટી વડોદરા સ્ટેટ અને મદ્રાસની સેન્ટ્રલ આયુર્વેદિક બોર્ડ વગેરેએ માન્ય રાખી છે અને મને વિશ્વાસ છે કે આ પ્રાન્તમા થોડા વખતમા જે બોર્ડ ઓફ ઇન્ડીઅન મેડીસીન સ્થપાશે તેના તરફથી પણ આ પરીક્ષાઓને બીજા પ્રાન્તો પ્રમાણેજ માન્યતા મળશે નિખિલ ભારતવર્ષીય આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠ સમસ્ત ભારતની પરીક્ષા લેનારી માત્ર એક જ આયુર્વેદિક યુનિવર્સિટી છે

મુબઈ પ્રાન્તની સરકારે હાલમા બોમ્બે મેડીકલ રજીસ્ટ્રેશનસ બિલ પાસ કર્યુ છે આ અનુકરણ બીજા બીજા પ્રાન્તોમા પણ થોડા વખતમા પ્રચાર થાય એવો સભવ છે આ કાયદામા સરકારે રજીસ્ટર્ડ થયેલા વૈદ્યોને રજીસ્ટર્ડ થયેલા દાકતરોને સમાના જ હક્કો આપેલા છે અને એ માટે સરકારને આપણે હૃદયથી ધન્યવાદ આપીએ છીએ પરતુ આ બિલ પ્રમાણે જેણે કાયચિકિત્સા (મેડીસીન) શસ્ત્ર ચિકિત્સા (સર્જરી) અને પ્રસૂતિતંત્ર (મિડવાઈફ્રી) આ ત્રણેય વિષયોના પઠનાત્મક તથા કર્માભ્યાસાત્મક (પ્રેક્ટિકલ) જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને સરકારે સ્થાપેલ બોર્ડની સમસ્ત પરીક્ષા પાસ કરી હશે તે જ વૈદ્ય ભવિષ્યમા વૈદ્ય ધધો કરી શકશે કાયદાની વાત દેખાવમા ઉપરથી ઘણી સારી લાગે છે પરતુ આથી ગુરુને ઘેર રહીને આયુર્વેદનું અધ્યયન કરવાની આ દેશની પ્રાચીન પરપરા નષ્ટ થઈ જશે આ કાયદા તૈયાર કરનારાઓએ આયુર્વેદની પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સ્થિતિ ઉપર ઉડો વિચાર નથી કર્યો અથવા તો સમજીને એની ઉપેક્ષા કરી છે ભારતવર્ષમા પ્રાચીન કાળમા પણ ચિકિત્સા શાસ્ત્રની સ્થિતિ એવી રહી છે કે અહીં કાયચિકિત્સક શસ્ત્રચિકિત્સક ઉર્ધ્વ જત્રુરોગ ચિકિત્સક કૌમાર ભૃત્ય વિષ ચિકિત્સક વગેરે સર્વ અગોના ચિકિત્સકોના વર્ગો ભિન્ન ભિન્ન રહ્યા છે મતલબ કે આ દેશમા પ્રાચીન કાળથી જો કે બીજા અગોનુ સામાન્ય જ્ઞાન આપવામા આવતુ હતુ છતા ચિકિત્સા શાસ્ત્રના એક એક અંગના ખાસ ચિકિત્સકો હોય એવી પ્રથા

હતી આ વસ્તુસ્થિતિ કાયચિકિત્સાના ઉપલબ્ધ પ્રધાનગ્રંથ ચરકના **पराधिकारेषु न विस्तरोक्ति** એ વચનથી સ્પષ્ટ દેખાય છે ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસને જોઈએ તો પણ આ વસ્તુ દેખાય છે બાણભટ્ટ હર્ષચરિતમા મહારાજા હર્ષના રાજભક્ત તરુણ ચિકિત્સક માટે पौनर्वसवः આયુર્વેદિક એવુ વિશેષણ વાપર્યુ છે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમા પણ 'નિત્યચિકિત્સક'ને નાગરીવૃત્તિ કહેલ છે આ થઈ પ્રાચીન સમયની વાત વર્તમાન સમયના વૈદ્યસમાજ ઉપર તથા આયુર્વેદની પરિસ્થિતિ ઉપર પણ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે હાલમા પણ વૈદ્યો મુખ્યત્વે કાયચિકિત્સાના ક્ષેત્રમા જ કાર્ય કરે છે વૈદ્યોને સર્જરી તથા મિડવાઈફરીનુ જ્ઞાન ન હોવુ જોઈએ એમ કહેવાનો મારો આશય નથી વૈદ્યોને કાયચિકિત્સા શસ્ત્રચિકિત્સા તથા પ્રસૂતિશાસ્ત્ર એ ત્રણેનુ જ્ઞાન જરૂર હોવુ જોઈએ એ દિશામા આપણો પ્રયાસ ચાલુ છે વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાઓમા સર્જરી અને મિડવાઈફરી એ વિષયો રાખ્યા છે પણ આયુર્વેદની વર્તમાન પરિસ્થિતિ ઉપર પણ ધ્યાન આપવુ જોઈએ હિંદુસ્તાનમા અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થાપન થયાને લગભગ બસો વર્ષ થઈ ગયા આ લાંબા સમયમા સરકાર તરફથી આયુર્વેદનુ શિક્ષણ આપનાર એક પણ વિદ્યાલય ઉઘાડવામા નથી આવ્યુ એટલુ જ નહિ પણ અંગ્રેજી રાજ્યના પ્રારંભકાળમા સરકારે સ્થાપેલ કોઈ કોઈ સંસ્કૃત કોલેજમા આયુર્વેદનુ શિક્ષણ આપવામા આવતુ હતુ તે પણ ધીરેધીરે બંધ કરવામા આવ્યુ હાલમા ૧૦–૧૫ વર્ષથી કલકત્તા બનારસ દીલ્હી લાહોર અને પૂના વગેરે શહેરોમા લોકો તરફથી અને મદ્રાસ તથા પંજાબમા સરકાર તરફથી એવા વિદ્યાલયો ચાલુ થયા છે કે જેમા શસ્ત્રચિકિત્સા અને પ્રસૂતિતંત્રનુ પણ સામાન્ય જ્ઞાન આપવાનો ઉપક્રમ થયો છે કર્ણાટક મુંબઈ અને ગુજરાતમા તો એક પણ એવુ વિદ્યાલય નથી કે જેમા શસ્ત્રચિકિત્સા અને પ્રસૂતિતંત્રનુ પ્રેક્ટિકલ જ્ઞાન આપવાનો કાંઈ પણ પ્રબંધ હોય અમારા (મુંબઈ સરકારના) મંત્રી મહાશયોએ કર્ણાટક મુંબઈ અને ગુજરાતમા એવા વિદ્યાલયો ઉઘાડવાનુ થોડા દિવસ પહેલા જાહેર કર્યું છે તેઓની આ ભાવનાને પરમેશ્વર જલદી પૂર્ણ કરો એવી આશા રાખુ છુ

પરતુ આ વિદ્યાલયો ઉઘડતા ઉઘડતા એકાદ વર્ષ લાગી જશે વળી આ વિદ્યાલયોનો ચાર પાચ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ પણ રહેશે એટલે આજથી ચાર પાચ વર્ષ પછી ત્રણે વિષયોના જ્ઞાનવાળા ૧૦–૨૦ વૈદ્યો પરીક્ષા આપીને બહાર પડશે આખા પ્રાંતની જરૂરિયાતને પહોચી વળે એટલા વૈદ્યો તૈયાર થતા તો ઓછામા ઓછા વીશ પચીશ વર્ષો જરૂર લાગશે એટલે તે પહેલા આ ત્રણે વિષયોને પરીક્ષામા અનિવાર્ય ઠરાવનારી નિયમ અને એ ત્રણે વિષયની પરીક્ષા આપ્યા વગર ધંધો કરનારનો દંડ કરનારી નિયમ કેટલી યુક્તિ સગત અને ન્યાય્ય છે તેનો હું વતની સહાનુભૂતિપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ વૈદ્યોને સર્જરી અને મિડવાઈફરી શીખવવાની વ્યવસ્થા સરકારે પહેલા કરી હોત અને એ બે વિષયના જ્ઞાનવાળા વૈદ્યો પૂરતી સંખ્યામા તૈયાર થયા પછી વૈદ્યોના રજીસ્ટ્રેશનની યોગ્યતાની પરીક્ષામા એ બે વિષયોના જ્ઞાનને સરકારે અનિવાર્ય બનાવ્યુ હોત તો એ ન્યાય્ય ગણાત પરન્તુ હવે તો બીલ પાસ થઈ ગયુ છે તો સર્જરી અને મિડવાઈફરીની પરીક્ષા અનિવાર્ય કરનારી નિયમનો અમલ ૧૫–૨૦ વર્ષ સુધી સરકારી રાખે એવી અમારી સરકારને નમ્ર પ્રાર્થના છે

અને તે સાથે જેમા સર્જરી અને મિડવાઈફરી શીખવવાનો પ્રબંધ હોય એવી આયુર્વેદિક કોલેજો મુંબઈ ઇલાકાના મુખ્ય શહેરોમા જલદી ઉઘાડે એવી પણ અરજ છે

આ દેશમાં શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મેળવેલ ન હોવા છતાં એક એક રોગની સિદ્ધ ચિકિત્સા જાણવા વાળા પણ અનેક લોકો છે એ લોકોને એમના રોગમાં ચિકિત્સા કરવાની છુટ આપીને તેઓની સિદ્ધ ચિકિત્સાનો લાભ લોકોને મળી શકે એવો પણ કાયદામાં સુધારો કરવાની જરૂર છે

અહીંની સરકારને મારી બીજી પણ એક નમ્ર અરજ છે અહીંના મંત્રીમંડળે થોડા વખતમાં જણ ચાર આયુર્વેદિક કોલેજો ઉભા કરવાની જાહેરાત કરી છે તેઓએ વૈદ્યોને આયુર્વેદ શીખવવા માટે કોલેજ ઉભી કરી છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે એ કોલેજોમાં આયુર્વેદની જ પ્રધાનતા રહેવી જોઈએ અને પાશ્ચાત્ય વૈદકને નિરર્થક મહત્તા ન મળવી જોઈએ પાશ્ચાત્ય વૈદ્યનું શિક્ષણ આપવા માટે તો આ પ્રાંતમાં પાંચ મોટા સર્વાંગપૂર્ણ વિદ્યાલયો છે એટલે આયુર્વેદના વિદ્યાલયોમાં તો આયુર્વેદનું સર્વાંગપૂર્ણ ઉત્તમ શિક્ષણ અપાય અને આયુર્વેદનો ફરી વિકાસ થાય તે માટે આપ પ્રયત્ન કરો તથા છુટે હાથે આર્થિક સહાય આપો એવી પ્રાર્થના છે

આ પ્રાંતના વૈદ્ય ભાઈઓને પણ મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે હમણાં તો આપ આપના મતભેદો ભૂલી જઈને તથા સંગઠન કરી કોંગ્રેસ સરકાર પાસેથી બને એટલો વધારે લાભ લેવાનો યત્ન કરો મંત્રીમંડળ જાહેર કર્યા પ્રમાણે થોડા વખતમાં આ પ્રાંતમાં ત્રણ ચાર આયુર્વેદિક કોલેજો ઉઘાડશે આ કોલેજોમાં આયુર્વેદિક શિક્ષણનું પ્રાધાન્ય કેવી રીતે રહે? આ વિદ્યાલયોમાંથી આયુર્વેદના સાચા મર્મજ્ઞ વિદ્વાન વૈદ્યો કેવી રીતે તયાર થાય આ વિદ્યાલયો દ્વારા આયુર્વેદનો વિકાસ થઈને તેને સંસારમાં પાછુ પહેલાનું ગૌરવ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય એ બાબતમાં તમારી સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ કરો અને સરકારને મદદ કરો પણ જો આ વખતે આપ બેદરકાર રહેશો અથવા રીસાઈને ઘેર બેઠા રહેશો તો એનું પરિણામ ભવિષ્યની પ્રજા માટે ઘણુ ખરાબ આવશે જો કે કોંગ્રેસ સરકાર આપણી જ છે તો પણ કોંગ્રેસના નેતાઓનો મોટો ભાગ પાશ્ચાત્યજ્ઞાન મેળવેલ તથા પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિથી રંજીત માનસવાળો છે આયુર્વેદના સંબંધમાં તેઓની દશા ચિત્રમાં જોયેલા માણસ જેવી છે તેઓને આયુર્વેદની પ્રાચીન તથા વર્તમાન સ્થિતિ સમજાવવી આયુર્વેદીય ચિકિત્સાની સરળતા તેનું સસ્તાપણુ આ દેશની વસ્તી માટે તેની ઉપયોગિતા અને આયુર્વેદ ચિકિત્સાના પ્રચારદ્વારા દેશનું ધન દેશમાં જ રાખવાના કોંગ્રેસના ઉદ્દેશની સફળતા વગેરે સમજાવીને તેઓનું આયુર્વેદ તરફનું આકર્ષણ કરવુ એ હાલમાં વૈદ્યોનુ પરમ કર્તવ્ય છે જો હાલમાં આપણે બેદરકાર અને અકર્મણ્ય રહીશુ તો ભવિષ્યમાં મને આશાનુ એક પણ કિરણ દેખાતુ નથી

છેવટ આ દેશના દાનવીર શ્રીમંત ગૃહસ્થોને મારૂં નમ્ર નિવેદન છે કે આપ લોકોએ હજારો વર્ષથી આજ સુધી આ દેશમાં પ્રચલિત આ દેશના હવાપાણી તથા માનવ પ્રકૃતિને અનુકૂળ તથા સસ્તી દેશી ચિકિત્સા પદ્ધતિની ઉપેક્ષા કરીને વિદેશી ચિકિત્સા પદ્ધતિ માટે એ રાજ્યમાન્ય હોવાથી છુટે હાથે ધનની સહાયતા કરી છે પરન્તુ હવે તો સરકારે આયુર્વેદને માન્યતા આપી છે સરકાર તરફથી આ પ્રાંતમાં ત્રણચાર આયુર્વેદિક કોલેજો ઉઘાડીને તેને ચલાવવાની જોખમદારી પોતાના ઉપર લે છે તો હવે તમે તમારો દાનપ્રવાહ આયુર્વેદ તરફ વહેવા દો આયુર્વેદિક કોલેજ હોસ્પીટલ વનસ્પતિ ઉદ્યાન (બોટનિકલ ગાર્ડન) વિદ્યાર્થિઓ માટે વસતિગૃહ (હોસ્ટેલ) અનુસંધાન (રીસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યુટ) વગેરે આયુર્વેદના શિક્ષણ અને

વિ ાસ માટે જરૂ ની સામગ્રી િમાણ ્રવામા કોગ્રેસ મનીમડળ અને વૈદ્યસમાજને છૂ? હાથે ધનની સહાયતા રીતે આપણા દેશ ી ચિકિત્સા પદ્ધતિના રક્ષણ અને ઉત્કર્ષમા સહાય બને

અતમા દૂરદૂરથી અનેક ક ટો વઠી ો અહીં આવેના વદ્ય ભાઈઓને મારી પ્રાર્થના છે કે જે આયુર્વેદ તિનુ લક્ષ રાખીને આપ ર્ગી પધાર્યા છો તેની સર્વતો ભાવથી ઉન્નતિ શી રીતે થાય આયુ ી તિ માટે આપણે આપણી કોગ્રેસ સર ર અને જનતા પાસે ી ન ારમા વધાર સહાયતા રીતે મેળવી શકીએ આયુર્વે ી ચિકિત્સા પદ્ધતિનો આખા દેશમા વધારે પ્રચાર શી રીતે થાય તેના દ્વારા જનતાની વધારેમા વધાર સેવા શી રીતે કરી શકાય આયુ શાસ્ત્રને ફરી સર્વાગપૂર્ણ તથા બી ચિકિત્સા પદ્ધતિઓની હરિફાઈમા ટકી શકે એવી શી રીતે બનાવી શ ાય વગરે વિષયોનો તમે પૂ વિચાર કરીને એકમતથી નિર્ણય કરો આપણે માટે આ ક્રાતિનો કાળ આ વખતે આપણે સાવધાન તથા કર્મનિષ્ઠ થઈને આપણી ચિકિત્સા પદ્ધતિની તિ કરી લઈશુ તો એ તરત થશે નહિ તો એ સુદિનની લા ા વખત સુધી રાહ જોવી પડશે

આપણા સદ્ભાગ્યે આ સમેલનના સભાપતિ તરીકે પપા સુયો ય વ્યક્તિ મળેલ છે તેઓ જુવાન હોવા છતા અનુભવ વૃદ્ધ   આયુર્વેદ ઉપર અથવા વૈદ્યસમા ઉપર જ્યારે આક્ષેપો આવ્યા છે ત્યારે ત્યારે પોતે કેડ બાધીને સાથીઓ સામે લડયા છે મને પૂરો વિશ્વાસ છે કે પોતાની અધ્યક્ષતાના સમયમા તેઓ આખા ભારતવર્ષમા એક વખત ફરીને વૈદ્ય સમેલનનો સદેશો ખુણેખુણામા પહોચાડશે અને એ રીતે પોતાની કર્મનિષ્ઠાનો પુરાવા આપશે

संगच्छध्व संवदध्व स वो मनासि जानताम् ।

મુબઈમા ભરાયેલ ૨૮મા અખિલ ભારતવર્ષીય વૈદ્ય સમેલનના સભાપતિ શ્રી પ શિવશર્મા આયુર્વેદાચાર્યનુ અભિભાષણ

(અનુવાદકતા—વૈદ્ય વાસુદેવ મૂળશકર દ્વિવેદી)

તા ૨૮–૧૨–૩૮

સન્નારીઓ અને સજ્જનો,

આ મહાન સુઅવસર પર મારુ પ્રથમ કર્તવ્ય કૃતજ્ઞતાસૂચક હોવા જોઈએ આપની સર્વ શક્તિ મુજબ સૌથી મોટામા મોટુ માન આપે મને આપ્યુ છે જેના માટે હુ આપનો સર્વનો આભારી છુ પરતુ આપે મને એવા મહત્ત્વપૂર્ણ આસન પર બેસાડયો છે કે જેને લીધે મારા દેશબધુઓ મારા પ્રદેશને માન અને ધ્યાનપૂર્વક સાભળશે તે કારણસર તો હુ આપનો અધિકતર આભારી છુ

આભાર દર્શન ા આનદમય કાર્ય પૂર્ણ કરીને હવે હુ કેટલાક પ્રશ્નોનુ નિરીક્ષણ કરીશ જે પ્રશ્નોના ઉત્તરની શોધ અને શોધ એ વદ્ય સમાજની પ્રધાન ચિંતાનો વિષય છે આયુર્વેદ

મહામંડળના આરંભ કાળથી જ આ પ્રશ્નો તો મુખ્ય પુરુષોને મુંઝવી રહેલ છે અને હજી પણ તેની જટિલતાનો ઉકેલ આવ્યો નથી.

શું આયુર્વેદ પોતાની વર્તમાન દશામાં જ રહેશે? અથવા તેના ભાવિ સંરક્ષણ માટે કેવા પ્રકારની ઉન્નતિ કે પરિવર્તન આવશ્યક છે? જો એમ હોય તો આયુર્વેદનો વિકાસ પોતાની જ પ્રથા અને સિદ્ધાંતોને અનુસરીને થશે? કે આધુનિક ચિકિત્સા પદ્ધતિ (એલોપથી)ના સંસ્કૃત કે હિંદી ભાષાંતરથી ભિન્ન થવાથી અનંત થઈને આયુર્વેદ ઉન્નત આયુર્વેદ કહીશું? કે કેવળ એલોપથીથી અને આયુર્વેદના વિવેક શૂન્ય અર્થીકરણને અને પરસ્પર વિરોધી ભાવોના અસમંજસ મિશ્રણને ઉન્નત આયુર્વેદ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે? શું આયુર્વેદ અને એલોપથીનું વૈજ્ઞાનિક રીતે સમન્વય શક્ય છે? અને જો હોય તો કઈ રીતે અને કેટલી હદ સુધી?

હું સમજું છું કે આ કઠિન અને જટિલ પ્રશ્નોનો સફળતાપૂર્વક ઉકેલ લાવવાની આશા અને નિર્ણય આપ સર્વનો છે અને તે જ કારણે આ વિરાટ ભારતના સુદૂરવર્તી પ્રાંતોથી ચિરપ્રવાસના કષ્ટને સ્વીકારીને આપના અમૂલ્ય સમય અને ધનનો ભોગ આપીને આપ આ વિશાળ નગરીમાં એકત્રિત થયા છો.

મુંબઈના પ્રવાસને ઇષ્ટ ગણ્યા કેમ એ ખરેખર તેના મહાન ગૌરવને આવ્હાન કરવા જેવું છે. ભારતવર્ષની રમ્યતમ નગરી આધુનિક અને સમૃદ્ધ મુંબઈ કેવળ પોતાની વિભા અને રૂપથી ઉત્કૃષ્ટ છે એટલું જ નહિ પણ કોંગ્રેસ સરકારના હિતકર આશ્રયે તેણે પોતાનું રાજનૈતિક અને ધાર્મિક સ્થાન પણ ઉન્નત બનાવ્યું છે. વિશ્વના શ્રેષ્ઠ વૈજ્ઞાનિકોની ઉચ્ચતમ કારકિર્દીને માટે પણ મુંબઈનગરી એ ગૌરવનું કારણ બની રહેશે અને ભારતીય ચિકિત્સા શાસ્ત્રના હિતૈષીઓ માટે તો આ એક આદર્શ સ્થળ ગણાય.

આયુર્વેદ એ પ્રાચીન શાસ્ત્ર છે એ વાત સત્ય છે અને મુંબઈને પ્રાચીન ઇતિહાસ સાથે કોઈ સંબંધ નથી કારણકે તે તો ભારતની નવીનતમ અને નવસૃષ્ટ નગરી છે પરંતુ આજકાલ વસ્તુનું મૂલ્ય તેની અર્વાચીન યોગ્યતા પર જ આધાર છે કેવળ પ્રાચીન મહત્ત્વ જ આ યુગમાં આદરણીય નથી ગણાતું. ગંભીર યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં વારંવાર ઝંપલાવીને મુંબઈએ પોતાની યોગ્યતા પુરવાર કરી છે. રાજનૈતિક અને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિમાં મુંબઈ આજ તો ખૂબ જ આગળ છે તો પછી આયુર્વેદ અને વૈજ્ઞાનિક ઉન્નતિમાં અગ્રણી બનવું મુંબઈને માટે કઠિન કાર્ય નહિ જ ગણાય. મુંબઈની સાથે પ્રાચીન ઇતિહાસ સંબદ્ધ ન હોય તો શું થયું? મુંબઈ તો સ્વયં ઇતિહાસની જનેતા વિધાત્રી છે.

મુંબઈનું સૌંદર્યદર્શન એ યાત્રિકો, વ્યાપારીઓ અને શિલ્પશાસ્ત્રીઓ માટે એક લ્હાવો ગણાય છે પણ રાષ્ટ્રીય અને ધાર્મિક દૃઢતાથી મુંબઈના નાગરિકોના આચાર અને ચારિત્ર્ય અનુકરણીય છે. તેનો પ્રભાવ ભારત પર વિશેષ છે. આ ટતભાગી હિંદમાં સામાજિક મહાન હિતોને અવગણીને વ્યક્તિગત સ્વાર્થ સાધનાર વ્યક્તિઓ છે અને તેઓ પોતાના અધિકારને ટકાવી રાખવા માટે ભોળી અસાવધ જનતામાં સાંપ્રદાયિક વિદ્વેષ દ્વારા પરસ્પર ફૂટ પડાવી પોતાનું નેતૃત્વ ટકાવવામાં ક્ષોભ અનુભવતા નથી. પણ આ નગરીમાં હું વિશેષ આનંદ અનુભવું છું કારણકે અહીંના નાગરિકોની નિઃસ્વાર્થ દેશસેવા અને સાચા ભક્તિભાવથી અહીંનું વાતાવરણ સ્વચ્છ પવિત્ર અને ખાસ રીતે આદર્શરૂપ બની રહ્યું છે. આવા આદર્શ

ચરિત્ર નાગરિકોની હાજરી મારા માટે અને આ સમેલન માટે મહત્ત્વનો અર્થ ધરાવે છે એ હુ સારી રીતે સમજુ છુ

જો હુ અહીં કેવળ સમાજ નીતિ ન્યાય અને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રના ભિન્ન ભિન્ન નેતાઓની સૂચના અને સમતિનો લાભ ન લઉ અને તેઓની હાજરી માનવી ગર્વાનદમા આવી જાઉ તો મારા હૃદયમા મુંબઈ નિવાસીઓ પ્રત્યેના માન અને તેઓની યોગ્યતાનો વિશ્વાસ સર્વથા નિરર્થક ગણાય તેથી પ્રથમ વૈદ્યસમાજને મારે જે કહેવાનો છે તે સબધે કઈ કહેવુ હુ યોગ્ય ધારુ છુ પણ જે સજ્જનો આયુર્વેદના ધંધા સાથે લાગી નથી તેઓ પણ યથાર્થ સમજી શકે તે માટે આયુર્વેદ સબધી કેટલીક આવશ્યક સૂચનાઓ સક્ષેપમા તેમની આગળ રજુ કરીશ કેમકે તેઓ પણ પરિસ્થિતિને યથાર્થ રૂપમા સમજી શકે અને મારા ભાષણના ઉદ્દેશમા પોતાની યોગ્યતા અને અનુભવનો લાભ આપવાને આવી શકે આમ જોવા જતા આપણા આયુર્વેદથી અપરિચિત વ્યક્તિઓની વિચાર શક્તિ ઉપર વધારે બોજો ન પડે તેનો હુ જરૂર ધ્યાન રાખીશ તેથી કઠિન અને પારિભાષિક શબ્દોથી બચવા હુ પ્રયત્ન કરીશ અને મુખ્યત વિષયની સ્પષ્ટતા અને સક્ષેપ તરફ લક્ષ રાખીશ અહીં હુ એમ નિવેદન કરવુ ઉચિત ધારુ છુ કે —આયુર્વેદ ભારતીય આવિષ્કાર છે વેદ શાસ્ત્ર સમત છે ઋષિ પ્રણીત છે સસ્તો છે સ્વદેશી છે અને જેની સાથે મહાન્ પ્રાચીન ઇતિહાસ સબધાયેલ છે તેવુ સર્વ પ્રથમ મૌલિક ચિકિત્સાશાસ્ત્ર છે તેથી તેને ઉચ્ચતમ સ્થાન દેવુ જ જોઇએ, એવી આયુર્વેદની મહત્ત્વ પ્રતિપાદક અપીલ હું નહી કરૂ ઉપરોક્ત સર્વ વાતો નિ સાર છે અથવા હું તેમનુ મહત્ત્વ નથી સ્વીકારતો એમ કોઈ ન માને પરતુ આ વિષયની ચર્ચા ઘણીવાર થઈ ગઈ છે અને કેટલાક નવીન પ્રતિભાવાળા લોકો તેથી અસતુષ્ટ પણ છે

જે સજ્જનો મારા વિચારોની પરીક્ષા આલોચનાત્મક દૃષ્ટિ (critical mind) થી કરવા માગતા હોય તેઓને વિશ્વાસપૂર્વક કહુ છુ કે—જો કે હુ મારા વિચારોમા સર્વથા નિષ્પક્ષ ભાવ નહીં લાવી શકુ અને આયુર્વેદ ચિકિત્સક હોવાને લીધે આયુર્વેદ પ્રત્યે મારો પક્ષપાત હોય તે પણ વાસ્તવિક છે તો પણ જે પાક અને યથા સર્વથા શુદ્ધ અને પ્રમાણિક હશે તેને જ હુ આપની સમક્ષ રજુ કરીશ

ભારે અફસોસની વાત છે કે આયુર્વેદોત્પાદક દેશની બેકે આયુર્વેદની કથા પણ કરુણા જનક છે આ ઇતિહાસની સીમાઓ પણ પહોચી શકતી નથી એવા સુદૂર પ્રાચીન કાળમા તેનો વિશાળ આરભ અને વિસ્મયજનક ઉન્નતિ છે ગર્વ અને અપ્રતિમ સફળતાઓથી પૂર્ણ મધ્યમકાળમા તેની દુર્દશા અને અવનતિ થઈ તેની અવ્યવસ્થિત વર્તમાન દશા છે અને આશાપૂર્ણ છતાયે અનિશ્ચિત ભાવિ છે—આ આયુર્વેદની સમગ્ર કહાણી છે કેમ નહીં ભારત વર્ષના ભાગ્યની પ્રતિકૃતિ હોય તે!

ધૂર્તતા અને અસત્ય સાર જ્ઞાન વિના એ મિથ્યાવાદ અને ખરી વસ્તુસ્થિતિનુ અજ્ઞાન આ ચાર આયુર્વેદના વિરોધીઓના અને કેટલીક નવ ભાવનાના પ્રશંસકોના હાથમા એક પ્રચારના શસ્ત્રો છે પર પરનિર્મિત ભાવના દ્વારા તેમની પાસેથી બહાર પડતા પ્રચારો જેટલા ઉલટે માર્ગે લઈ જનાર અને ભ્રમાત્મક છે તેટલાજ જમાનામા—આયુર્વેદ ચિકિત્સાના

મૂત્ર મ થી પ્રાચીનતા અને સ્નાનિમ્ના ...થી પાશ્ચાત્ય લેખકોના લેખો ભ્રાન્તિપૂર્ણ છે *

હિંદુસ્થાનનો સાચો ઈતિહાસ ... ... તે ... હજી ... નથી પરન્તુ આયુર્વેદ વિષયક જ્ઞાન એની બધી સામગ્રી તયાર છે કે વિશ્વના ઉચ્ચ વિજ્ઞાનની કક્ષામા તે પોતાનુ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે

ચીન અને મિસરની ચિકિત્સા પદ્ધતિઓને બાદ કરતા (કારણ કે આ બંનેના પર્યાપ્ત સાહિત્યનો અભાવ છે) આયુર્વેદ ગ્રીક આરબની એ ત્રણજ પ્રાચીન ચિકિત્સા પ્રણાલીઓ છે કે જેના અધ્યયન માટે સાહિત્ય વિદ્યમાન છે

આ બધામા આયુર્વેદ પ્રાચીનતમ છે તેની ઉત્પત્તિ ક્યારે અને કઈ રીતે થઈ તે નિશ્ચયાત્મકરૂપથી જાણવુ કઠિન છે કારણ કે સંસાર આરંભથી જ તેના ભૂતકાળનો પત્તો લાગતો નથી આધુનિક ચરક સંહિતાના પ્રથમ રચયિતા પુનર્વસુ આત્રેય જ્યારે અગ્નિવેશને આયુર્વેદનો ઉપદેશ આપી રહ્યા હતા—તે પ્રાચીન કાળમા પણ આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મા અર્થાત્ સૃષ્ટિ કર્તા સાથે સંબંધ રાખે છે કારણ કે સ્વયં બ્રહ્માજીએ એક મહાન્ અષ્ટાંગપૂર્ણ સંહિતા રચી હતી આવો વિશ્વાસ પ્રચલિત હતો આ ઉપરથી એમ પ્રતીતિ થાય છે કે—આટલા પ્રાચીન કાળમા પણ આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ કે આરંભકાળ વિષયક તે લોકોનુ જ્ઞાન—કેવલ આપણુ છે તેવુ જ હતુ

કઈ ચિકિત્સા પદ્ધતિ પહેલી અને કઈ પછી થઈ? તે બાબત હાલના ચિકિત્સકને શુ જરૂરની છે? કારણ કે ભારતીય કે ગ્રીક વૈદ્યકની પૂર્વાપરતાથી અમને કોઈ હાનિ લાભ નથી —પણ તે તેની પૂર્વકાલીન સમયની યોગ્ય તપાસ કરી લેવાથી એ વિશેષ મહત્ત્વના પ્રશ્નનો ઉકેલ આવી જાય છે—તે એ કે ગ્રીસે કેવી રીતે કેટલાક આયુર્વેદિક કઠિન સિદ્ધાંતોને સારી રીતે સમજ્યા વિના પોતાની ભાષામા અશુદ્ધ અને ભ્રમાત્મક અનુવાદ કરી નાખ્યો અને આ વિકૃત સંપત્તિને સંકડો વર્ષો સુધી કેવી રીતે સુરક્ષિત રાખીને તેના પોતાના પ્રધાન શિષ્ય યુરોપને સોંપી અને તેથી—આધુનિક વિજ્ઞાનવેત્તાઓ આયુર્વેદ સિદ્ધાંતો ગ્રીક સિદ્ધાંતોને મળતા દેખીને તેને (આયુર્વેદને) નિરીક્ષણ ... ... વ્યર્થ અને અનાવશ્યક માની બેઠા છે

પાશ્ચાત્ય લેખકો કૃત ભારત વર્ષની પ્રાચીન તિથિ નિર્ણય ઘણેભાગે પક્ષપાત પૂર્ણ છે અને તેની સામગ્રી એકત્રિત કરવામા તત્ત્વની જોઈને તેઓએ ગડબડ કરવા પ્રયત્ન કર્યા છે તેનો દોષ પણ તેઓને શિર છે પરન્તુ આમ છતાં વાસ્તવિક સત્ય શોધવા માટે નિષ્પક્ષપાત પણે જ તિથિ નિર્ણયના પ્રયત્નો કોઈએ કર્યો છે—તે પણ અપૂર્ણ સામગ્રી અને અધુરા અનુમાનના કાચા પાયા પર જ કરવામા આવેલા છે

---

* વિચાર કરતા દુઃખ થાય છે કે—ગ્રીક ઉન્નતિના સમર્થકો અજ્ઞાન રીતે પણ સત્ય અને સિદ્ધાન્તને મરડી મચડીને પોતાના હેતુને બંધ બેસતા કરવાને વારવાર તૈયાર રહે છે અને તિથિની સંદિગ્ધતાનો લાભ લેવાનો અધિકાર પોતાના માલિક ... એમ છે પરન્તુ જ્યારે હિંદુઓની પ્રથમતા નિ:સંદિગ્ધ હોય ... ચાર ... ... તૃતીય ... ... છે અથવા તો સમયની સમકાલીન સ્વતંત્ર ઉન્નતિ થઈ છે એવી દલીલોનો આશ્રય લે છે વિદ્યામા યુરોપ ભારતવર્ષનુ ઋણી છે એમ સ્વીકારવામા આ વિદ્વાનો મહાન્ દુઃખની લાગણી અનુભવતા હોય એમ લાગે છે અને તેઓ નિશ્ચયાત્મક ઐતિહાસિક સત્યના ખંડન કરવાના ... નિષ્ફળ પ્રયત્નો તેઓ કરે છે (સર P C Ray હીસ્ટરી ઓફ હિંદુ કેમીસ્ટ્રી)

આજકાલ આયુર્વેદના પ્રાચીન આચાર્યો વિષે જે કાળ નિર્ણય જોવામાં આવે છે તે સ્પષ્ટમાનથી જ પરી જાય તેવી સુખી રેતીની દિવાલ જેવા જ છે આના સમર્થનમાં માત્ર બે ઉદાહરણ જ બસ થશે

જર્મન લેખક હાસ અને ઇંગ્લિશ લેખક ડ્યુગાલ્ડ સ્ટ્યુઅર્ટ જેવાના ઉન્મત્ત પ્રલાપના પર તો અહીં સમય ગુમાવવો યોગ્ય નથી આમાંથી એક મહાશય તો એમ માને છે કે ભારતીય ચિકિત્સા શાસ્ત્રો જીવન આરબ દેશમાંથી મેળવ્યા સ્વાભાવિક જ પરિમિત છે અને ધન્વન્તરિ અને કાશી શબ્દો—ગ્રીક ભાષાના હિપોક્રેટિજ અને 'કૉસ' પરથી અપભ્રંશ પામેલા છે બીજો લેખક એમ વિશ્વાસપૂર્વક માને છે કે સંસ્કૃત સાહિત્ય ગ્રીક સાહિત્યમાંથી જન્મ્યું છે એટલું જ નહિ પણ સિકંદરના વિજય પછી હિંદના ચતુર બ્રાહ્મણોએ ગ્રીક ભાષાના આધાર પર સંસ્કૃત ભાષા રચી કાઢી આ બન્ને વાતો જવા દઈએ પણ ઓક્સફર્ડના પ્રખ્યાત ડૉ. રૂડૉલ્ફ હર્નલ જેવા ઉચ્ચકોટિના વિદ્વાન કે જેણે આ વિષય પર વિશ્વાસપાત્ર સામગ્રીઓ એકત્રિત કરીને સાચો પ્રયત્ન કર્યો છે તે પણ તિથિ નિર્ણયનો જરા દૂર લઈ જવાની ભૂલ કરી બેઠા છે તેઓ બૌદ્ધ જાતકો અને રોકહિલ લિખિત બુદ્ધ ચરિતના આધાર પરથી તે સૂચિત કરે છે કે ભગવાન બુદ્ધના ચિકિત્સક જીવકના ગુરૂ ભિક્ષુ આત્રેય કરીને હતા આ આત્રેય તક્ષશિલા વિશ્વવિદ્યાલયના વીશ પ્રમુખ્ય આચાર્યોમાંના એક હતા અને ક્રાઇસ્ટના જન્મથી ૬ વર્ષ પૂર્વની આ વાત છે તેથી આત્રેયનો કાલ ક્રાઇસ્ટના જન્મથી ૬૦૦ વર્ષ પૂર્વનો સિદ્ધ કરે છે

જ્યાં સુધી આ તિથિ નિર્ણયથી ગ્રીક વૈદ્યક કરતાં આયુર્વેદની પ્રાચીનતા નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થાય છે તેટલા પૂરતું તો આ બરાબર છે પણ જરા આગળ ચાલતાં કેટલાક એવા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે કે જેનો નિર્ણયાત્મક ઉત્તર તેમાંથી નીકળતો નથી સૌ પૂર્વે ૬૦૦ વર્ષ પહેલાં જો અગ્નિવેશસંહિતા ભિક્ષુ આત્રેયના ઉપદેશાનુસાર લખાઈ તો આ ગ્રંથ પર બૌદ્ધ પ્રભાવ કેમ પડેલો નથી ? (બૌદ્ધ પ્રભાવ ત્યારે શરૂ જ થયો ન હતો તન્ત્રી)

ચરકસંહિતામાં આત્રેય અને અગ્નિવેશનો જે ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે તે જોતાં જો ભિક્ષુ આત્રેય ખરેખર આત્રેય જ હોય તો બૌદ્ધ લેખકો આત્રેયનું વર્ણન કરતી વખતે અગ્નિવેશને બિલકુલ ભૂલી જાય ? અગ્નિવેશે પોતાના સમકાલીન કેટલાયે ઋષિઓ અને વૈદ્યોનાં નામ પોતાના ગ્રંથમાં આપ્યાં છે તથા પોતાના સહાધ્યાયી ભેડ હારીત વિગેરે આત્રેયજીના અન્ય શિષ્યોનો પણ પરિચય કરાવ્યો છે તો પોતાના પ્રસિદ્ધ શિષ્ય જીવકનું નામ તે ગ્રંથમાં કેમ નથી મળતું ? આ સિવાય અગ્નિવેશે પુનર્વસુ આત્રેય તથા કૃષ્ણાત્રેય એમ બન્ને આત્રેયોનાં વર્ણન કર્યાં છે પણ કોઈ ભિક્ષુ આત્રેયનું નામ નથી ગણાવ્યું બૌદ્ધ ભિક્ષુ ત્રણે આત્રેયોમાં પહેલા નહિ બીજાને ત્રીજા પર થઈ ગયા હતા એ વાત નિર્વિવાદ છે ચરકસંહિતાના કર્તા આત્રેયજી ભિક્ષુ આત્રેયના સુદૂર કાળના પૂર્વજ હતા અને તે ઈ. સ. પૂ. ૬૦ કરતા કેટલીએ શતાબ્દી પૂર્વે થયા હશે

એક બીજા પ્રમાણથી પણ આ કથનને પુષ્ટિ મળે છે અગ્નિવેશસંહિતાના સંસ્કર્તા ચરકનો લગભગ ૧૫ ચિન્તામણીમાં મૂકવામાં આવે છે કારણ કે તે સમયના સમ્રાટ્ કનિષ્કના સંબંધમાં જે સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તેમાં સમ્રાટના રાજવૈદ્ય તરીકે ચરકનું નામ વર્ણવ્યું છે આના એક બે પ્રમાણોના આધાર પર ચરકનો નિર્ણય એટલો બધો પ્રચલિત

થઈ ગયો છે કે કવિરાજ ધીરેન્દ્રનાથરાય જેવા સુયોગ્ય આયુર્વેદિક ચિકિત્સકોએ The principle of Tridosha in Ayurveda—જેવા પુસ્તકમાં ડૉ. દત્તના આ નિર્ણયનો નિરોધ સ્વીકાર કરી લીધો છે આ પુસ્તક પર મૈસૂર યુનિવર્સિટિ તરફથી સર જગદીશ બોઝ પારિતોષિક અને લાહોરથી હરજીમલ દાલમીયા સ્મારક પારિતોષિક કવિરાજ ધીરેન્દ્ર નાથજીને મળેલ છે પરંતુ સમ્રાટ્ વિક્રમના નવરત્નોમાં વરરુચિ નામના જે વૈદ્ય હતા તેજ ચરકસંહિતાના પ્રણેતા હતા એમ માનવું જે સમજાતું નથી. ખરું કે આ પ્રમાણે ચરકના નામનો પ્રયોગ તો કનિષ્કના સમયથી ઘણો ડૉ. વર્ષો પૂર્વે થયેલા વયાકરણ શ્રી પાણિનિએ कठचरकाल्लुक् એ સૂત્રમાં પણ કર્યો છે જે નામ પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું હોય તેના નામ પર વિશેષ સંજ્ઞા નિર્માણ થઈ શકે છે અને ચરકસંહિતાના ગ્રંથ સિવાય પ્રસિદ્ધિ બીજું કારણ શું હોઈ શકે? આ પ્રમાણે થોડી આલોચનાત્મક દૃષ્ટિથી જ ડૉ. દત્તસેનનો નિર્ણય જે નિષ્પક્ષ પ્રયત્ન છે તે બધા ભારતીય વિદ્વાનોને સમ્મત છે તથા આદરણીય છે પણ તે નિરોધ સ્વીકાર યોગ્ય નથી એ પણ આધુનિક વિદ્વાનોએ વિચારવા જેવું છે[1] (અપૂર્ણ)

૨૮ મા નિખિલ ભારતીય વૈદ્ય મહાસમ્મેલનમા આયુર્વેદાધ્યાપક પરિષદના સભાપતિ

પ્રાણાચાર્ય વિદ્યાસાગર મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ ગણનાથસેન શર્મા સરસ્વતીનુ ભાષણ

(મ ૧૯૯૫)

(અનુવાદકર્તા બાપાલાલ ગ વૈદ્ય)

धन्वन्तरिर्विजयते करुणैकमूर्ति

पीयूषपाणि रुदगादुदधे पुरा य ।

यद्यापि यस्य करुणा तटिनी तरङ्गा-

सारै क्षणात् प्रशममेति रुजाद्वाग्नि

આયુર્વેદ સેવા નિરત આયુર્વેદના મર્મજ્ઞ માનનીય અધ્યાપક વૃંદ!

આજે અતિ આનંદનો અવસર છે કે આજ ઘણે લાંબે કાળે આ ૨૮મા નિખિલ ભારતીય વૈદ્યસમ્મેલનમા આયુર્વેદની સેવા માટે આયુર્વેદના ઉદ્ધાર માટે જેણે વ્રત લીધુ છે એવા આપ આચાર્યોની સાથે મેળાપ થાય છે આપ લોકોએ આ પરિષદનું સભાપતિ સ્થાન સ્વીકારવાને મને જે આમંત્રણ આપ્યું છે તેથી મારું હૃદય કંપે છે મારી જરા દુર્બલ

---

1 હિંદુઓના એક વર્ગમા પ્રાચીન વદિક નામો રાખવાનો પ્રથા પ્રચલિત છે જેના પરિણામ વાત્સ્યાયન ધન્વંતરી ચરક—જેવા નામના ઘણા સજ્જનો આજે પણ મળી આવે છે હવે આ નામો વાંચીને કે સાંભળીને જો કોઈ વ્યક્તિ વદિકકાળને વીસમી સદીનો આવિષ્કાર માને તો તે કેટલી હદ સુધી યોગ્ય ગણાશે?

ખાંધો ઉપર જે ગુરુતર સભાપતિ પદનો ભાર આપ વિદ્વાન શિરોમણિઓએ નાખ્યો છે તે આપને હું કેમ સંતોષી શકીશ એ વિચાર મને સતાવે છે પરંતુ આજ સુધી આપ સૌએ મને આપનો ગણીને જેવી રીતે નિભાવ્યો છે તેવીજ રીતે આજે પણ ડગલે ને પગલે થનારી મારી ત્રુટિઓ પર ધ્યાન ન દેતાં મને નિભાવી લેશો.

આરંભમાં મને આજે ...સ યોગ સાગર ...ન ના મહાન નિર્માતા મુંબઈ નગરીના પરમ આભૂષણ રૂપ વૈદ્ય વેદાંગ પારંગત પં. સુવિદ્વાન પં. હરિપ્રપન્નજી આયુર્વેદ શિષ્યગણને પરમપ્રિય એવી રસતરંગિણીના કર્તા લાહોરવાસી વિદ્વદ્વર પં. નરેન્દ્રનાથમિશ્ર અને વૈદ્ય જગત્ જેની અનન્ય પ્રજ્ઞાથી સમુજ્જ્વલ હતું એવા બીજા પ્રખર વૈદ્ય ...ાકો જેમનું સ્મરણ વિદ્વાન વૈદ્યો લાંબા વખત સુધી કરશે—આવાઓનું પરલોકગમન યાદ આવે છે.

વૈદ્યોની ઘોર અંધકાર રાત્રીનું પ્રભાત તો ચારેતરફ ઊગી ગયું છે. આજ સુધી રાજ્યો અને પ્રજા—બન્નેના નિરાદરથી પીડિત થએલ વૈદ્યવિદ્યા મુમૂર્ષુ સ્થિતિમાં પડી રહી હતી. આયુર્વેદ એટલો દુઃખી અને ...થી આ...ન થએલો હતો. હવે આયુર્વેદનો અ...ેા...ય ...ન શરૂ થયો છે. ...ગી ...ના ...માં પ્રભાતિ ...પ્રસન્નતા નહિ પ્રગટે? આજ કોંગ્રેસી અને અ-કોંગ્રેસી ભારતીય પ્રાંતોમાં વૈદ્ય વિદ્યાને રાજ્યાશ્રય—રાજ્યાનુમોદન પ્રાપ્ત થયું છે. રાજકીય વૈદ્ય વિદ્યાલયો સ્થપાયા છે. વૈદ્ય વિદ્યાલયોને સાહાય્ય-દાનો મળવા લાગ્યા છે. ર...મીન અનુમોદન અને પદપ્રદાન—આ ચાર સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ છે અથવા થોડા વખતમાં થશે.

જે જે મહાનુભાવોએ આયુર્વેદોદ્ધાર માટે ડગલે ને પગલે પડતી વિઘ્ન બાધાઓને તૃણવત્ સમજીને સાચી લગનીથી કામ કર્યું છે તે સાચા કર્મપુરુષો અને તેમને સહાય આપનાર સૌમ્ય સજ્જનોનું ઋણ કેવું ...ઈ રીતે ...નથી.

આજ ચારે તરફ સ્થપાતા આયુર્વેદીય ધર્માદા દવાખાના આરોગ્યભવનો તથા રસશાળાઓ આયુર્વેદ પ્રતિ જનતાનો હાર્દિક ભાવ પ્રગટ કરી રહ્યા છે અને રાજ્ય પણ મોટે ભાગે વૈદ્યકચિકિત્સા પદ્ધતિને માન આપતા થયા છે. છતાં આયુર્વેદ વિદ્યાલયોમાં હજી યોગ્ય છાત્રો વૈદ્યકશિક્ષણ માટે જોઈએ તેટલી સંખ્યામાં આવતા નથી એથી ચિત્ત ખેદ પામે છે. આને માટે તો અમો આપણી ધનિક જનતાને જ દોષિત ગણીએ છીએ. આ ધનવાનો પોતાના સુશિક્ષિત પુત્રોને આયુર્વેદ કેમ ભણાવતા નથી? છતાંય અમને પૂર્ણ આશા છે કે ઉત્તરોત્તર જેમ જેમ આયુર્વેદનું ગૌરવ વધશે તેમ વૈદ્ય વિદ્યાને અર્થકરી માની તે લોકો પણ પોતાના પુત્રોને આયુર્વેદ શિક્ષણ માટે આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયોમાં મોકલશે જ.

જો કોઈ આપણા વૈદ્યો એમ કહે છે કે રાજકીય વિધિનિષેધ-નિયંત્રણ આધે વધારાની સ્વતંત્રતા સર્વથા ચાલી જશે માટે તે નિયંત્રણ આપણને માન્ય નથી. આવાઓને અમારું નિવેદન જ કહેવું છે કે કોઈપણ જાતના નિયંત્રણ વિના સરકાર આપણને શા માટે સહાય આપે? અને કોઈપણ જાતના અંકુશ વિના તો ભિ...જ...રાની નિરંકુશતાનું નિવારણ કેમ કરી શકાય? શિક્ષિત અને અશિક્ષિત વચ્ચે કોઈ ભેદ ... જ ન રહે. એ તો વાસ્તવ શિક્ષાની અવનતિનું પ્રધાન કારણ ... ...ન ...કર્ ... કુ... નૃપ ...' અર્થાત્ કુવૈદ્ય વધુ કરે એ તો રાજાનો દોષ ગણાય આમ શાસ્ત્રકારો કહે છે.

अधिगतत त्र ण स्वासितत त्र्थेन दृष्टकमणा स्वयमायुन शास्त्र निगन्ता राजानुज्ञातेन × × × बन्धुभूतेन भूतानां सुमहायवता वद्या विशिष्टानुप्रवष्ट्या (सुश्रुत सू स्था अ १)

અર્થાત્ જેને શાસ્ત્રનો અભ્યાસ તથા શાસ્ત્રના અર્થોનુ ઠીક જ્ઞાન હોય જેણે દરેક ક્રિયાઓ જોઈ હોય અને જેનો અભ્યાસ પણ સારો હોય જેને રાજાની આજ્ઞા મળી હોય જે સર્વ પ્રાણિમાત્રમા બધુભાવ રાખે—આવા સુસહાય-સંપન્ન વૈદ્ય જ વૈદુ કરવા પ્રવૃત્ત થવુ

આચાર્ય ડલ્હણ ઉપરોક્ત સુશ્રુતવચનને વિષે જણાવતા કહે છે કે राजा हि प्रजा पालनतत्पर तत्प्रमादात् वैद्यव्यञ्जना राष्ट्रे चरन्ति कण्टकभूता लोकस्य तस्मात् राज्ञा परीक्ष्य अनुज्ञातेन विशिष्टा अनुप्रविष्टा इति ॥ અર્થાત્ રાજાનુ કર્તવ્ય પ્રજાપાલન છે રાજાના પ્રમાદથી જ કંટકરૂપ કુવૈદ્યો રાષ્ટ્રમા ચરી ખાય છે માટે રાજાથી સારી રીતે પરીક્ષિત તથા અનુમોદિત વૈદ્યોએ જ ધંધામા પ્રવૃત્ત થવુ જોઈએ

ચક્રપાણિ પણ કહે છે निष्पन्नेन वैद्यन प्रजापालक राज्ञि आत्मा गुणतो दर्शनीय ततो राज्ञा परीक्ष्य वैद्य प्रजारक्षार्थमनुमन्तव्य –एष धर्म । अनिष्पन्नवैद्यगुणचिकित्सा कुर्वाणो लोकापकारकतया राज्ञा नाशनीय ॥ इति અર્થાત્ વ્યુત્પન્ન વૈદ્ય રાજા પાસે જઈને પોતાની યોગ્યતાનો પરિચય આપવો જોઈએ અને રાજાએ સારી રીતે એ વૈદ્યની પરીક્ષા લઈને પ્રજાની રક્ષા માટે એને ચિકિત્સા કરવાની રજા આપવી જોઈએ રીતસરનો અભ્યાસ ન કર્યો હોય એવા અવ્યુત્પન્ન વૈદ્ય જો ચિકિત્સા (વકીલ) કરે તો લોકોનુ તે અહિત કરે એથી રાજાએ તેને સજા કરવી જોઈએ

આથી રાજાનુમોદન આવશ્યક છે પરંતુ રાજાનુમોદન વૈદ્યક શિક્ષણનો સમ્યક્ પ્રચાર વૈદ્યોનો રાજકીય ખાતાઓમા યથાયોગ્ય નિયોગ—આ બધુ શી રીતે કરવા જોઈએ આ પ્રશ્ન જ ખરી રીતે વિશેષ વિચારયોગ્ય છે રાજપુરુષો પ્રજાહિત માટે જ પ્રયત્નશીલ હોય છે છતા તે હમેશા પ્રજા કે વૈદ્યોનુ હિત કરી શકતા નથી રાજપુરુષોનો વિચાર તો પ્રજાકલ્યાણનો જ હોય છે છતા તે કોઈ કોઈ વખત પર-બુદ્ધિ-નેય હોય છે એટલે શુભ હેતુ હોવા છતા કેટલીક વખત તેમનાથી અનિષ્ટ થાય છે દાખલા તરીકે મુંબઈના તીય રાજમંત્રીઓ દ્વારા પ્રવર્તીત સુરાપાન-નિષેધક કાનૂન હવે જો આ કાનૂન આયુર્વેદના આસવ અરિષ્ટો જે આસવ અરિષ્ટોમા સુરાનુ પ્રમાણ અત્યલ્પ હોય છે જે વૈદ્યોનું આત્મસર્વસ્વ છે—ઉપર લાગુ પાડવામા આવે તો આયુર્વેદીય ચિકિત્સા પદ્ધતિનુ એક ઉપયોગી અંગ નાશ પામશે વૈદ્યો માટે રાજાનુમોદન (રજીસ્ટ્રેશન)ના નિયમો પણ અતિ કઠોર બનાવવામા આવ્યા છે રાજમંત્રીઓએ આ વિષે ગંભીર વિચાર નથી કર્યો વૈદ્યોની વૃત્તિને તે હણશે એટલો કઠોર કાનૂન છે મદ્રાસમા પણ કોંગ્રેસ મિનિસ્ટ્રી તરફથી આયુર્વેદ તરફ દૂર- દાક્ષ-અવલોકન થવા માંડયુ છે આથી એ અદૂરદર્શી રાજમંત્રીઓની દષ્ટિમા પલટો થાય તેઓ સમ્યગ જ્ઞાન કરી શકે એવી પ્રવૃત્તિઓ આપણે હાથ ધરવી જોઈએ સંયુક્ત પ્રાન્તોમા અને બિહારમા પણ રાજ્ય તરફથી દેશી વૈદ્યકને જે ગ્રાન્ટ આપવામા આવે છે તેમાથી અર્ધી શોભ્ય જેવી યાવની ચિકિત્સા પદ્ધતિ (ઍલોપથી) ઝૂટવી જાય છે

આ પ્રસંગે આયુર્વેદ શિક્ષાપદ્ધતિ વિષે પણ વિચાર કરવાનો વખત આવી પહોચ્યો છે આ વિષે પણ ઘણો મતભેદ છે પરંતુ તેમાયે બે પક્ષોનુ પ્રાધાન્ય છે એક પક્ષ એમ માને

છે કે આયુર્વેદ સ્વત સંપૂર્ણ છે એટલે બહારથી લેવા જેવું કંઈજ નથી બીજા પણ એમ માને છે કે પાશ્ચાત્ય ગ્રંથો તથા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની મદદથી આયુર્વેદને પરિષ્કૃત કરવો જોઈએ આમ પ્રાચીનસર્વાંગસિદ્ધિપ્રિય અને નવીનસંશોધનપ્રિય એવા બે મુખ્ય પક્ષો આ જમાનામા છે કોઈ કોઈ વખત આ બન્ને પક્ષોના મતાનુયાયિઓ પરસ્પર સખત આક્રમણ કરે છે આ બન્ને પક્ષોના વાગ્વિગ્રહમાથી ઊઠતા વહ્નિસ્ફુલિંગોના તાપથી સુવર્ણ જેમ પોતાની અશુદ્ધિ શ્યામિકા તપાવવાથી ત્યજે છે તેમ આયુર્વેદ શિક્ષાપદ્ધતિ પણ પોતાની અશુદ્ધિ ત્યજશે અને વિશુદ્ધ બનશે પરંતુ આ વાગ્વિગ્રહથી પરસ્પર વૈદ્યોમા વૈમનસ્ય ન થાય એટલું સભાળવા વૈદ્યોને હાથ જોડી માગું છુ મારા સિદ્ધાંતો કોઈ પણ એક મતના પક્ષપાતી નથી હોતા ખરૂ જોતા તો સત્ય બન્ને પક્ષોની મધ્યમા છે માટે કોઈ પણ એક પક્ષનુ એકાંત ગ્રહણ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી

પ્રાચીન સર્વાંગસિદ્ધિપ્રિય ભક્ત આયુર્વેદીઓ કહે છે કે શિક્ષાપદ્ધતિના સંસ્કારનુ પ્રયોજન જ શુ છે? વૈદ્યશાસ્ત્ર સર્વાંગસંપૂર્ણ હોઈ અમૃત સમાન છે ચરક, સુશ્રુત, માધવ, ચક્રપાણિ, શાર્ઙ્ગધર, ડલ્હણ, ભાવમિશ્ર વગેરે આચાર્યોએ જુની પ્રાચીન શૈલીથી જ અભ્યાસ કર્યો હતો અને અન્યને ભણાવ્યો હતો તેવીજ રીતે આપણે પણ એજ રીતે આયુર્વેદ ભણવો અને ભણાવવો જોઈએ પાશ્ચાત્ય સાગરના અશુદ્ધ જળના વિજ્ઞાનના સંમિશ્રણથી અમારી અમૃત સમાન આર્ષ વિદ્યાને શુ કામ ભ્રષ્ટ કરો છો? વળી કેટલાએક જે બીજાઓ અસાધ્ય ગણી મૂકી દેતા તેવા હજારો દરદીઓને વૈદ્યોએ પોતાની ચિકિત્સાથી સારા કર્યા છે માટે શિક્ષણ પદ્ધતિ જેમ ચાલતી આવી છે તેમજ ચાલવા દ્યો સંસ્કારનુ બ્હાનુ કાઢી એનો સંહાર કરવાનુ બંધ કરો

બીજા વળી એમ કહે છે કે આયુર્વેદ સુગંભીર અર્થોને સમજનાર તો ગણ્યાગાંઠ્યા થોડા જ જ્ઞાનવાન વૈદ્યો છે યોગસાધનથી જેમને દિવ્યદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ છે અને મહાન ગુરૂઓની કૃપાના જે અધિકારી છે તેવાજ સુગંભીર આયુર્વેદના ગંભીર અર્થ જાણનાર હોય છે પ્રત્યક્ષ ભૂતજ્ઞાન-માત્રથી એનો પાર નથી પમાતો મહર્ષિઓએ જ્ઞાનચક્ષુથી ઉપદેશેલ આ શાસ્ત્રનો મર્મ પ્રાકૃત જનોથી ન જ પમાય તો પછી આ પવિત્ર શાસ્ત્રને પાશ્ચાત્યવિજ્ઞાનના સંમિશ્રણથી દૂષિત કરવામા શો લાભ છે? પાશ્ચાત્ય વિદ્યાથી આયુર્વેદ શાસ્ત્રનો નાશ અવશ્ય થશે એ ભયસૂચક છે

આ સર્વાંગસંપૂર્ણતા વાદીઓને પૂર્ણ સન્માનમા ન્હેતાં મારા વિચારો ફરીથી કહેવા માગું છુ 'ક્યા છે હવે એ જતૂકર્ણ, પરાશર, ક્ષારપાણિ, કપિલ, ખરનાદ, ગૌતમ વગેરેની ચિકિત્સા સંહિતાઓ? ક્યા છે હવે આયુર્વેદના ઉદ્ભવ ભોજ, વૈતરણ, પુષ્કલાવત, ગોપુર રક્ષિતાદિના શલ્યતન્ત્રો? ક્યા છે હવે વિદેહાધિપતિ નિમિ, કાંકાયન, ગાર્ગ્ય, ગાલવ, સાત્યકિ, શૌનકાદિ નિર્મિત શાલાક્ય-સંહિતાઓ? ક્યા છે હવે આથર્વણ ભૂતવિદ્યાતન્ત્રો? ક્યા છે હવે પર્વતક, બન્ધક, હિરણ્યાક્ષાદિ કૃત કૌમાર-ભૃત્યતન્ત્રો? ક્યા છે હવે અગદતન્ત્રોના તક્ષક, ઉશન પ્રતીમરક્ષ્મા મસ્યપમતિના? ક્યા છે હવે આત્રેય ઉપદેશ સનક લાટ્યાયનાદિ કૃત રસાયન તંત્રો? અને ક્યા છે તેમાં વિલીન થઈ ગએલા વશિષ્ટ માર્કન્ડેય કાશ્યપ પતંજલી વગેરેના બનાવેલા વાજીકરણતંત્રો? ઘણીએક જાતિના ગ્રંથોમા ઘણા તો ઘણા ઉપયોગી ન થયેલા છે એ તંત્રો જ નામશેષ થઈ ગયા છે એટલું નહિ પરંતુ તેમા ઉલ્લેખિત ક્રિયાકૌશલ્ય

પણ નષ્ટ થઇ ગયુ છે સુશ્રુત બોલ્યા ઉત્કૃષ્ટ પ્રત્યક્ષમૂલક શારીર જ્ઞાન જેને માટે કહેવાયુ છે કે—

प्रत्यक्षतो हि यद् दृष्टं शास्त्रदृष्टं च यद्भवेत् ।
समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्धनम् ॥

તે પણ હવે ક્યા છે? યત્ર શસ્ત્ર અને બંધ (Bandage) વિધિઓ શાસ્ત્રમા વર્ણવેલી છે છતા તે પણ ક્યા લુપ્ત થઈ ગઈ? અને ક્યા છે હવે સોમના શ્રાવણી ગદા શ્રાવણી બ્રહ્મસુવર્ચલા વગેરે રસાયન ઔષધિઓનુ જ્ઞાન? ક્યા છે જગામરણ ઉપકારી પારદનુ અષ્ટાદશ-સંસ્કાર પદ્ધતિ? વિષહરી પારદ બુભુક્ષિતી ગુટિકા ક્યા છે? પંચકર્મમા આપણી નિપુણતા ક્યા ગઈ? નાડીવિજ્ઞાન અને અરિષ્ટવિજ્ઞાનમા આપણી તે વિજ્ઞતા હવે ક્યા છે? અફસોસ છે કે આજ આપણા દેશના હજારો ગ્રંથો લુપ્ત થઈ ગયા છે અને જે શેષ તંત્રોના અવશેષો રહ્યા છે તે ગુરુ પરપરા નષ્ટ થવાથી નિરર્થક જણાય છે માટે આપ સૌને ... ધ્યાન ખેંચી વિનવુ છુ કે વૈદ્યકોદ્ધારનુ પ્રયોજન જ નથી એવી વ્યામોહ કરી બુદ્ધિ ત્યજી દો (નડિયાદમા વૈદ્ય સમ્મેલનના સભાપતિનુ ભાષણ)

જ્ઞાનચક્ષુ આપ્ત મહર્ષિઓના ઉપદેશને જ્ઞાનચક્ષુ જ સમજી શકે છે આમ કહેનારને મારી પ્રાર્થના છે કે આ સમાથી એવા જ્ઞાનચક્ષુ કોણ છે જે આયુર્વેદના ... નવીન અર્થ સમજને મા ... જેના આ પમતિને એનુ તત્ત્વ સમજાવે? ખરી વાત તો એ છે કે વર્તમાન વૈદ્ય ગ્રંથોમા આપ્તોપદેશોની સંખ્યા ઓછી છે ત્યારે અનાપ્તોપદેશોની સંખ્યા અધિક છે જેમા પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ પ્રમાદિક ભાગ હોય તે છોડી દેવો જોઈએ અને બીજાને પરીક્ષાની કસોટીએ ચડાવી સ્વાધીનબુદ્ધિથી પ્રયોગમા લેવા જોઈએ કોઈ જ્ઞાનચક્ષુ વૈદ્યવર ગહન કંદરામા હશે પણ ખરા પરંતુ તે અમારા જેવા પામર મનુષ્યને દૃષ્ટિગોચર થશે? અને દૃષ્ટિગોચર ન મને થાય તોયે તેથી વૈદ્યવિદ્યા સર્વસુલભ નહિ જ થાય

આધુનિક નવાવિષ્કૃત પાશ્ચાત્ય વિચારોને સદ્-વૈદ્યોએ ન માનવા જોઇએ એમ કરવાથી વૈદ્યકવિદ્યાનુ વૈશિષ્ટ્ય અને સ્વાતંત્ર્ય હમેશ માટે ચાલી જશે —આમ માનનારાઓને અમારી વિનતી છે કે તેઓ પ્રાચીન આયુર્વેદીના પરમ અનન્ય ભક્ત છઠ્ઠા નિ... ભા... સમ્મેલનના સભાપતિ જેમના વિજ્ઞાનચક્ષુ આધુનિક સંસારથી અંધ નથી થયેલા એવા શ્રી લક્ષ્મીરામ સ્વામીના નિમ્ન ઉપદેશને ધ્યાનથી વિચારે —

મારો ચોથો ઉપાય આ છે કે નવીન પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનના આવિષ્કાર-સારને સ્વીકારવો અને પોતાના વિજ્ઞાનની ઉન્નતિ અર્થ જ્ઞાનપૂર્વક તેનો ઉપયોગ કરવો સર્વ પ્રાચીન આર્યવિજ્ઞાન આજ સારશૂન્ય થઈ ગયુ છે મહર્ષિઓએ એને જ્યા છોડી દીધુ છે ત્યાથી તે આગળ નમતના વહેણ સાથે વધી શક્યુ જ નથી ... અને ... ના સાધનો તેમા પ્રવેશીને તેને પ્રાણવંતુ બનાવી શક્યા નથી ... ભારતમા જે જે વિદેશીઓ આવ્યા તેમના વિજ્ઞાનમા જે સારભૂત તત્ત્વ આપણને લાગ્યુ તે આપણે અપનાવ્યુ છે ગ્રીકો આવ્યા ત્યારે તેમના વિજ્ઞાનના સારભાગને આપણા જ્યોતિષીઓએ સારી રીતે ગ્રહણ કરી લીધુ અને સારા અભ્યાસ પછી પોતાના શાસ્ત્રોમા તે સમાવી દીધુ ... ક્રમે આજ ભારતમા ફિરંગ પ્લેગ વગેરે નવીન રોગો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને માટે આપણે સ્વાભાવિક રીતે જ

નવીન ઉપાયો સોચવા પડશે દેશ શાન્તગથી આવેન વિચારોનો ન્હી ૧ર એજ જીવતા વિજ્ઞાનનુ લક્ષણ છે જીવતુ પ્રાણી જેમ ખોગ ખાઇ તેમાથી રસ નિર્માણ રી તેના પ્રાણને આત્મસાત્ કરી જીવનનિર્માણ કરે છે ત્યમ પાશ્ચાત્ય ચિકિત્સાના જે અશ સર્વોપરી અને વિજ્ઞાનાનુમોદિત હોય તેને પણ અવશ્ય અપનાવી લેવો જોઇએ

(૮ઠા નિ ભા દ્ય સમેલનના સભાપતિ સ્થાનેથી)

આ વિષયમા અમો પણ થીર હેવા ઇચ્છીએ છીએ

'ચિમડો ગળો સાટોની બ્રાહ્મી, મ જ વગેર સૌની પણ વધુ આપણી દવાઓને પાશ્ચાત્યોએ, જ્યા પણ જાણ ન્હી ૧ર ર્યા વિના પોતાની રી લીધી છે તો પછી ક્વીનીન કોકેન ઇત્યાદિ પાચ છ મહાપ્રભાવવાળી વાઓ આપણે કેમ ન નવી જોઇએ? મહર્ષિ ચરકનુ પ્રાચીન વચન અમને યા આવે છે તર્કયુક્ત સવ્યગ્ર ગ્રહાયાય કલ્પતે અને આ કહેવા સાથે આપણા આચાર્યોએ આયુર્વેદની સીમા નિર્ધારિત નથી ન્હી ભાવમિશ્ર વગેરે આચાર્યોએ ચોપચીની વગેરે ફ્રા ઇ પરગ્શી ની તેને અપનાવી લીધી છે

આ પ્રસગે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય રોગ-વિજ્ઞાનના ઉપાયો ની બાબતમા પણ અમો થોડુક કહેવા ઇચ્છીએ છીએ સુશ્રુતે કહ્યુ છે પ્રત્વિધા ૧ર રાગાણા વિજ્ઞાનોપાય પચભિ શ્રોત્રાદિભિ પ્રશ્નેન ચ ઇતિ રોગો જાણવાનો ઉપાય છ જાતનો છે પાચ ઇન્દ્રિયોથી અને છઠ્ઠો પ્રશ્નથી આ આપ્તોપદેશનું અનુસરણ કરતા છાતીના રોગોના નિદાન માટે આપણે સ્ટેથોસ્કોપ નામના આ શ્રુતિનાડીયત્રનો ઉપયોગ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના શ્વાસ શબ્દો સાભળવા માટે શુ કામ ન કરીએ? જ્વરગત તાપના નિશ્ચય માટે અને ત્વચપરીક્ષા ફળનિર્ધાર માટે થર્મોમિટર નામના તાપમાનયત્રનો ઉપયોગ આપણે કેમ ન કરીએ? ચાક્ષુષી પરીક્ષા કરવા સાથે કામ પડે ત્યારે સૂક્ષ્મ વસ્તુ જોવા માટે અણુવીક્ષણ યત્ર (માઇક્રોસ્કોપ) અને ભગ્નાદિ વિજ્ઞાન માટે ઍક્સ-રે-યત્રનો ઉપયોગ આપણે શુ કામ ન કરવો જોઇએ? અને મૂત્ર પરીક્ષામા તૈલબિંદુ પરીક્ષાની સાથે પાશ્ચાત્ય પરીક્ષાપદ્ધતિ જેવી આધુનિક પરીક્ષા શુ કામ ન કરીએ?

શલ્યચિકિત્સામા સાક્ષાત્ અગ્નિતાપ અથવા જલીય બાષ્પતાપથી શસ્ત્ર, પિચુ, પાટા વગેરેનુ સશોધન (asepsis and antisepsis) તેમ સુરાસાર (absolute alcohol) થી ચામડીને સાફ કરી લેવાની પ્રણાલી સાપ્રત સમયમા વધીએ અપનાવી લેવી જ જોઇએ અગ્નિતપ્તેન શસ્ત્રેણ એ સૂત્રથી શસ્ત્રશોધનનો ઉદ્દેશ સુશ્રુતે કર્યો છે અન્યથા અતિસ્ફુટ વિસ્તાર ન હોવાને લીધે આધુનિક વિધિનુ જ અનુસરણ કરવુ પડે છે આ વિધિ પ્રવર્તકનુ નામ લોર્ડ લિસ્ટર છે આ પાશ્ચાત્ય ચિકિત્સકે શસ્ત્રક્રિયાથી વ્રણમા ફરી પરુ ન થાય એ માટે આ શસ્ત્રશુદ્ધિની શોધ કરી સમસ્ત પાશ્ચાત્ય જનતાને પોતાની ઋણી બનાવી છે આ વિધિથી પરુના જતુઓ ઉત્પન્ન થઇ શકતા નથી

(૧૧મા વૈદ્યસમેલનના સભાપતિના અભિભાષણમાથી)

વળી નિદાનના જેટલા ગ્રથો અત્યારે ઉપલબ્ધ છે તેમા વર્ણવેલા કેટલા રોગો આજ જોવામા નથી આવતા જેવા કે વિષૂચિકા વિલબિકા અલસક શર્કરાર્બુદ ભૂતોન્માદ બાલગ્રહો વગેરે ત્યારે બીજા નવા રોગો દાખલ થવા લાગ્યા છે જેવા કે ફ્રાંતીમાર (પ્લેગ) સધિક અસ્થિક સિફિલિસ પૂયમેહ કેન્સર વગેરે માટે વિલુપ્ત રોગોના સ્થળો

અથવા તો પાશ્ચાત્ય ચિકિત્સકોએ આવિષ્કૃત કરેલા સકલ ચિકિત્સા માર્ગો જ આપણે અપનાવી લેવા શું ? અથવા સૂચિવેધ (Injection) વગેરે નવીન ઔષધો આપણે સ્વીકારી લેવાં એમ ?

તેનો આ ઉત્તર છે—આયુર્વેદના ઉત્થાન માટે આ પથ સમીચીન નથી પશ્ચિમના ગ્રંથોના ભાષાંતરો વાંચીને જ સદ્વૈદ્યો તેના મર્મને લગભગ નહિ જ સમજી શકે ખરી રીત તો એ છે કે આયુર્વેદીય સિદ્ધાન્તો સાથે એને મેળવી દઈ એવી રીતિમાં સમજવું જોઈએ કે તેથી પ્રાચીનશાસ્ત્રોનું ઉપબૃંહણ થાય અને નવીન ગ્રંથો નિર્માણ થાય સૂચિવેધ વગેરે ચિકિત્સા વિધિઓ પણ વગર વિચારે અવલંબવા જોગ ન જ ગ્રહણ કરી જોઈએ કારણ કે તે આપણા મતથી વિરુદ્ધ છે પરિણામે દુઃખકર્તા છે અને લોકો તેનો દુરુપયોગ કરે છે આવા ઇન્જેક્શનો મોટે ભાગે તીવ્રવિષોપયોગ મૃતજીવાણુનું પટ (Vaccines) તથા મૃતજીવાણુવિષ પ્રતિવિષ પ્રયોગો (Antitoxic sera) હોય છે આ ઇન્જેક્શનમાંથી કેટલાક (જેવા કે Diptheria antitoxin Antitetanus serum ઇત્યાદિ) ઇન્જેક્શનો બાદ કરતાં બાકીના ઘણાખરા પરિણામે દુઃખકારી જ હોય છે આપણો સિદ્ધાન્ત તો યાત્युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च । सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् (ઉદીર્ણ થયેલા દોષોને જે શાન્ત કરે અને અન્ય વ્યાધિ ઉત્પન્ન ન કરે—આ જ ખરી ચિકિત્સા છે એક વ્યાધિ મટાડનાર બીજો વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે એ ખરી ચિકિત્સા ન કહેવાય) આ છે જનતા પણ વૈદ્યોને ડૉક્ટરોનું અંધ અનુકરણ કરતી જોઈને તેનો દુરુપયોગ કરે એ પણ વૈદ્યોએ સમજવું જોઈએ પૂરેપૂરો વિચાર કર્યા વિના પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ અપનાવી લેવામાં જોખમ છે એ તરફ વૈદ્યોએ ધ્યાન આપવું જોઈએ

હા અશ્મરીશૂલ કે એવા જ બીજા તીવ્ર વેદનાને શાન્ત કરનાર અહિફેનસત્ત્વ (*morphia*) વગેરે સદ્યઃ ફલપ્રદ ઔષધોની ઉપેક્ષા વૈદ્યોએ ન જ કરવી જોઈએ

હા ઔષધ ખાઈને પણ શૂલ પ્રશમનનું કામ સાધી શકાય છે પરંતુ આમાં ઘણો વિલંબ લાગે છે ફલ પણ અનિશ્ચિત રહે છે આવે વખતે મૉર્ફિયાનું ઇન્જેક્શન આપવું એ શ્રેયસ્કર પથ છે ત્વચા માંસ અને સિરા વાટે ઔષધ આપવાનું તો પ્રાચીન આચાર્યોએ પણ સૂચવેલું છે પ્રચ્છાન્ત્રકર્મ સૂચિકાભરણ વગેરે કેટલાક ઔષધોમાં તો માથા ઉપર ચામડી કાપીને સોઈવડે ઔષધ યોજના કરવાનું સૂચન છે જ તીવ્રશૂલ યા વ્યાધિનું આવી રીતે સૂચિવેધદ્વારા સદ્ય નિવારણ કરીને ડૉક્ટરો દર્દીઓના ચિત્તને હરી લે છે અને દરદીઓની ડૉક્ટરોમાં ભક્તિ દૃઢ થાય છે—આ જોયા પછી પણ આપણે આવાં સદ્યઃફલદ ઔષધો અપનાવવામાં ઉદાસીન રહીએ તો તે યોગ્ય નથી જ આથી જ સજીવન સ્નેહ રસોનપીયૂષ સુવર્ણ- ઇત્યાદિ અમે આવિષ્કૃત નવીન પ્રયોગો અમો અમારી આરોગ્યશાળામાં ત્વચા માર્ગે અમારા દરદીઓને આપીએ છીએ અને પ્રત્યક્ષફલ દાખવી જોનારાઓને વિસ્મયમાં નાખીએ છીએ तालुनि प्रच्छयित्वाऽथ रसमेत विनिक्षिपेत् मुख्यान्तिमूर्ध्नि तोयमिश्रयातिप्रयत्नत ઇત્યાદિ ત્વચા પ્રયોગવિધિઓ રસગ્રન્થ સમુચ્ચયાદિ ગ્રંથકારોએ દર્શાવેલા છે—એ પણ આ પ્રસંગે આપણે યાદ કરવું જોઈએ નાતીસાર રોગ (cholera)માં આપધાતુનો ક્ષય થાય છે રક્ત સ્ત્યાન-ગાઢું થાય છે આવે વખતે સિરાઓમાં લવણજલ ભરીને ડૉક્ટરો રોગીઓનો જીવ બચાવે છે આવી પ્રત્યક્ષ ફલદ

અને પ્રાણુરક્ષણુ દક્ષ વિધિની વૈદ્યોએ હવે ઉપેક્ષા ન જ કરવી જોઈએ શાસ્ત્રમા કાંઈ ન કહેવાયુ હોય તોય બીજાઓ પાસેથી સારૂ ઔષધ હોય તો તે લેવુ જ જોઈએ તદેવ યુક્ત ભવત્ય યદારોગ્યાય કલ્પતે ગાંઠો નાશે તે અર્જુન અને દર્દ મટાડે તે જ ખરૂ ઔષધ આથી મર્યાદાનુ ઉલ્લંઘન નથી જ થતુ

અત્યારે ઔષધ ગુણુ પરીક્ષા માટે સમલા દેડકા બીનાડા વગેરે પ્રાણીઓને ક્લોરોફોર્મ આપીને બેભાન બનાવીને ભેષજસાર (alkaloid) પ્રયોગોથી હંગામી રોગો ઉપર તેની શી શી અસરો થાય છે તે જોવા જાણુવાના જે પ્રયોગો થાય છે તેની તરફ અમારો નમ્ર વિરોધ છે સમલા વગેરે પ્રાણિઓ ઉપર અજમાવેલા ઔષધોની ક્રિયા અને અને મનુષ્ય શરીર ઉપર અજમાવેલા ઔષધોની ક્રિયા હમેશા એક સરખી નથી હોતી વળી ક્લોરોફોર્મદ્વારા બેભાન બનાવેલા-અચૈતન્ય પ્રાણીઓ ઉપર થતી ક્રિયા જીવતા જાગતા પ્રાણિઓની ઉપર થતી ક્રિયાથી ભિન્ન પ્રકારની હોય છે વળી શરીરના એક યંત્ર ઉપર ઔષધ વાપરવામા આવ્યુ હોય તે ઔષધની સમસ્ત શરીરમા જતા એવીજ અસર થાય છે એમ માનવુ પણુ મુશ્કેલ છે ભેષજસાર (આલ્કેલૉઇડ)ના એક પ્રયોગથી ઉપજતી ક્રિયા અને સમગ્રભેષજની ક્રિયા હમેશા એક સરખી નથી હોતી માટે સ્વસ્થ માણુસો તેમ રોગીઓ ઉપર ઔષધ પ્રયોગ કરી જે જે ક્રિયાવિશેષો જોવા જાણુવામા આવે તેજ સાચો રસ્તો છે વળી આધુનિક ફાર્માકોલોજી (Pharmacology) પ્રતિપાદિત પરીક્ષા ફળ સર્વથા વિશ્વાસાર્હ છે એમ નથી આ પરીક્ષા ફળ તો માત્ર દિગ્દર્શન પુરતુ જ ઉપયોગી છે એને વેદવાક્ય સમજવાની ભૂલ કદી ન કરવી

વળી નવી વસ્તુ અપનાવી લેવી જોઈએ એવા આગ્રહ-મોહમા પડીને પ્રત્યેક નવીન વસ્તુને ન લેવી જોઇએ આજે નિશ્ચિતફળવાળી ગણાતી ચિકિત્સાવિધિઓનો પાશ્ચાત્યો આવતી કાલે નિરર્થક ગણીને ત્યાગ કરે છે અલબત્ત પાશ્ચાત્યોનો આ તીવ્ર પરીક્ષા આગ્રહ અને સત્ય શોધવાનો તેમનો પરિશ્રમ અતિ આદરણીય છે તથાપિ વૈદ્યોએ તેનુ અનુકરણુ કરવા જેવુ નથી કારણુ કે એમા સિદ્ધાન્તોની દૃઢતાનો અભાવ હોય છે આપણે અહિંયા અનેક અદ્ભુત ફલવાળી ઉત્તમ ઔષધિઓ છે પરતુ તેમના વિશિષ્ટ ગુણોના આવિષ્કાર માટે આપણે સૌએ ખૂબ પરિશ્રમ ઉઠાવવા જોઈએ પણ મકરધ્વજ સુવર્ણુભસ્મ વગેરે ધાતુઓ રસાયન ઔષધિઓ વગેરે આજે પણુ જે અદ્ભુત ફળ દાન કરાવે છે તેટલો તો શુ પરતુ તેની અર્ધોય ગુણ પાશ્ચાત્ય ઔષધિઓ મોટે ભાગે દર્શાવી શકતી નથી રસ-ગધકનુ મિશ્રણ ધતુરા અને વચ્છનાગનું શોધન—આથી જે અદ્ભુત પ્રભાવવાળી અને વ્યાપદ્રહિત ક્રિયા સિદ્ધિઓ ઉપલબ્ધ થાય છે તેમાનો અલ્પાશ પણ દિવસ ઊગેને નવી નવી દવાઓ પ્રસિદ્ધિમા લાવનાર પાશ્ચાત્ય વૈદ્ય બતાવી શકતુ નથી આ છતા પણ નિદ્રાપ્રદ સદ્ય પ્રશમનકર અને વિઘ્ન-આવી ત્રણ જાતની અનેક દવાઓ તેમના વૈદકમા છે તે ધ્યાનાર્હ છે પ્રશસનીય છે માટે જ્યા સુધી આપણે તેવી જાતના અથવા તેથી પણુ અધિક ફળવાળા ઔષધો શોધી ન કાઢીએ ત્યા સુધી તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈ એ વેદના શાતિના કાર્યમા વૈદ્ય કશી પણ ન્યૂનતા ન રાખે બીજા કોઈથી તે પાછળ ન રહે એ જોવા અધીરો છુ કારણુ કે જુના રોગોને ધીરે ધીરે સારા કરવામા જેટલો યશ નથી મળતો તેથી અધિક યશ સદ્ય દુઃખપ્રશમનની વૈદ્યાને મળે છે અને દરદીઓની તેમની તરફ ભક્તિ દૃઢ થાય છે

આ સિવાય પણ વધારે બીજું ઘણું કરવાનું છે આયુર્વેદીય ઔષધિઓ નિઘંટતત્ત્વ પંચકર્મ વગેરે તત્ત્વોનું અન્વેષણ (Research) આપણે કરવાનું છે આ કામ વૈદ્યોએ અને ખાસ કરીને આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠે તત્ત્વાન્વેષણ શાળા (Laboratory) સ્થાપીને હાથ ધરવું જોઈએ આવી શાળાઓમાં તાપ્ય ખપ્પર વિમલાદિ નિર્માણ વસ્તુઓ ક્રિયાવિશેષો પ્રયોગવિશેષોનું સારી રીતે સંશોધન થવું જોઈએ અત્યારે તો સ્વર્ણમાક્ષિક ભસ્મ કેમિકલમાં તાંબાનો ભાગ અલ્પ તો બીજીમાં અત્યધિક જેથી વાંતિભ્રાંતિ થાય છે (2 to 20 p C) છ આ સ્થિતિમાં તેને કેમ વાપરવી એ સમજાતું નથી આ માટે તો વૈદ્યસમ્મેલનના ભૂતપૂર્વ સભાપતિ દ્રવ્યગુણ મર્મવેત્તા પં શ્રી ગંગાધર શાસ્ત્રી ગુણેના ગહન આયુર્વેદના અધ્યયનને છે નાગર મહાભાગ પં શ્રી યાદવજીભાઈ વિક્રમજી આચાર્યના અને અમારા પ્રિયશિષ્ય કવિરાજ શ્રી પ્રતાપસિંહજીના પ્રયત્નોને કયો વૈદ્ય નહિ વખાણે? અથવા કયો વૈદ્ય એમનો ઋણી નથી?

વિલુપ્તપ્રાય પુરાણી જાણીને ચરકસુશ્રુતે શાસ્ત્રોપદેશને શિરોધાર્ય કરી અષ્ટાંગ આયુર્વેદને પ્રાણવાન બનાવવાને આપણે સાથે સુમહાન પ્રયત્નો આદરવા જોઈએ આ પ્રયત્નો અત્યારે ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર શરૂ થઈ ગયા છે અને અમને તો આશા છે કે ભૂપાગત સુવર્ણની માફક વૈદ્યશાસ્ત્ર પણ એકવાર ફરીથી સમુજ્જ્વલ રૂપ ધારણ કરશે જ આયુર્વેદનું નવીન કલેવર બનાવવામાં તો આપ સૌ જ અમારા મદદનીશ છો આવશ્યક વિવિધ પ્રધાન પાઠ્યસૂચી અને તે અનુસાર નવીન ગ્રંથ રચના તેનું અધ્યયન અને અધ્યાપન કરી કરાવી આપ જ આયુર્વેદને જરા-મરણ-નિવારણ-સમર્થ બનાવી શકશો નવીન આયુર્વેદની વિજય-પતાકા લઈને આવવાવાળા એવા આપ જેવાઓના અનુચર છીએ અને આપની પૂર્ણ સહાનુભૂતિ તથા શુભ કામનાની જ આશા રાખીએ છીએ વૈદ્યસમાજને અમો પોકારીને કહીએ છીએ કે

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत ॥

॥ ઇતિ શમ્ ॥

નિખિલ ભારતવર્ષીય ૨૮ મા વૈદ્ય સમ્મેલન પ્રસંગે ભરવામાં આવેલ

પ્રદર્શન

(લેખક—વૈદ્ય બાપાલાલ ગ વૈદ્ય પ્રદર્શન સમિતિ તરફથી)

(તા ૨૭-૧૨-૩૮)

પ્રદર્શન ઉપર માર્ગદર્શક ગાઈડ છપાવવાનો ઉદ્દેશ હતો પરંતુ સમ્મેલન ૨૬ મી તારીખે મળ્યું એટલે એક દિવસ જેટલા ટુંકા સમયમાં વિશદ વિચારણા માગતી નોંધ લખવાનું ન બન્યું છતાંય અભ્યાસ દૃષ્ટિએ અમુક અમુક દ્રવ્યો તરફ વૈદ્ય બન્ધુઓનું ધ્યાન ખેંચવા માટે આ નમ્ર પ્રયાસ છે આ લખાણની મર્યાદા ધ્યાનમાં રાખવા સૌને નમ્ર વિનંતિ છે મતભેદને અવકાશ છે જ

આયુર્વેદાચાર્ય ચિકિત્સક ચૂડામણી રાજવૈદ્ય દિક્ષિત પં મધુસૂદન શાસ્ત્રી મૃત્યુંજય

નાગકેશર તરીકે વાપરે છે બજારમા રાસ્નાની ઝુડીઓ મળે છે તે (આ ઝુડીઓ કાઠિયા વાડમા નક્રરા ના થી હેમીના મૂળીયા –આવે છે) તથા કચ્છી રાસ્ના જે ઉત્તર હિંદુસ્તાન વગેરે સ્થળોએ રાસ્ના તરીકે વપરાય છે તે મારો કપિલો ઉત્તમ પીપરીમૂલ ખરી અને ખોટી કાકડાસીંગી સફેત અને કાળુ નસોત્તર પાષાણભેદ પાતાળ તુંબડી નાયમાણ વખરો દવ ાર અને ચીડ (આ ચીડ જ ગુજરાતમા દેવ ાર તરીકે વપરાય છે) કુક્કુટીય (હીડનોકાપ સ) અને મેનમોગરાના બીજ બ 1રૂ અગર એનો સારો કૃષ્ણગુરુ અસલી હિંગ (આપણે બધા અશુદ્ધ હિંગ વાપરીએ છીએ) અમન ડીકામાલી રૂમળ હપુ॥ (Jupnierના ફીઝ છે) શુદ્ધ ગુગળ ખોટી ખરી ગ ધ્પીપર પાષ વાળો વગેરે શુદ્ધ દ્રવ્યો છે એમ અમારૂ માનવુ છે

સપ્તર ગી ગોવા તરફ ખૂબ વપરાય છે યકૃત્ ઉપર સારૂ ગણાય છે આ ઉપયોગી વનસ્પતિના મૂળ અહિંઆ શુરત વલ્લભદાસ ઔષધિ ભંડારે શીશીમા રાખ્યા છે (Casearia esculenta n o samydaceal)

સપ્તરગી ડીજીનીસ બનેડોના પોંડારીનમ્ (પાંગ્ર) સોમ (હોમ) રામા [થાઈમ જેમાથી થાઈમૉલ કાઢવામા આવે છે કાશ્મીરમા થાય છે] કીમગીસાકરની (Viscum album) વાગીવા ઇત્યાદિ દવાઓ વાપરવા યોગ્ય હોઈ એનો પરિચય આવશ્યક છે

હજી શલિપર્ણી અને પૃશ્નિપર્ણી પણ આપણે નક્કી કરી શકયા નથી આ વાત નમૂનાઓ ઉપરના નામો જોવાથી સમ ાશે છે આવા થોડા એટલે નમૂનાઓ ટેમ્પ ઉપર રાખવામા આવ્યા છે પૃશ્નિપર્ણીને કેટલા શાલિપર્ણી અને કોઈ શાલિપર્ણીને પૃશ્નિપર્ણી માનતા લાગે છે પૃશ્નિ એટલે ચિત્રવિચિત્ર જેના પાન ચિત્રવિચિત્ર (Spotted) હોય વળી જેના ફુલની ઘટાર સિંહપુચ્છ સદશ હોય એ પૃશ્નિપર્ણી=Uraria p ctr Urarta pictaનો અર્થ પણ ચિત્રવિચિત્ર પાનવાળી એવોજ થાય છે ૧૦ ૨ ૩ ? છોડ થાય છે અમો તો માનીએ છીએ કે શાસ્ત્રોક્ત પૃશ્નિપર્ણી આજ છે અને શ્રી બાપાલાલ ગ વૈદ્યનો પૃશ્નિપર્ણીનો નમૂનો જોવાથી તે સમ ાશે

શાલિપર્ણી એટલે Desmodium gangeticum n o Leguminoseae સાલવણ નામથી જ આ છોડ ઓળખાય છે આને ઘણાખરા પૃશ્નિપર્ણી માને છે સાચી શાલિપર્ણીનો નમૂનો જોવા મળી શકશે

કેટલાક અનંતા અને સારિવાને ભિન્ન ભિન્ન માનતા જણાય છે ઝંડુફાર્મસીના નમૂનામા પણ બન્ને ચીજો ભિન્ન ભિન્ન નામોથી (વાસ્તવિક તો એકજ વનસ્પતિ બ તેમા ભરી લાગે છે) આવેલી છે સારિવા તો નિશ્ચિત જ છે અનંતા ને સારિવાનો પર્યાય માનીને મહિમ્નતા ટાળવા જેવી છે મત્સ્યાક્ષી ને યાદવે હુનગુ ા તિ લાકે તરિકે ઓળખાવી છે પૂ જાદવજીભાઇના ૈક માનડી મિત્ર મત્સ્યાક્ષીનો જે નમૂનો [alternanthera sessalis n o Amarantaceae ગુજરાતી નામ ભાજી] અહિં રાખવામા આવ્યો છે તેને હુનગુ ા તરિકે ઓળખાવે છે એટલે મત્સ્યાક્ષી આને માનવી પડે ખરી

બાકી દેશી તથા સસ્કૃત નામોની ચર્ચામા ઉતરવુ અત્રે અસ્થાને છે કોઈએ હુરહુરા હિલમોચિકા નો નમૂનો રાખ્યો છે હુરહુરા એટલે ગુજરાતી તનમણી કે કાનફાડી હિલમોચિકા બગનામા થાય છે કોઈએ સીમમૂળીના (Commelinaceae)ને વિષ્ણુક્રાન્તા ભેદ નામ આપે છે કોઇ વિઘુડા (tigers claws) ને વાઘનખ કહે છે ભાકજ્યા માટે પણ હજી ગોટાળો ઊભો છે

થોડીક જુનાની જાણીતી દવાઓ પણ શીશીમા રાખવામા આવી છે બનફસા કામની ઉનાબ (સિદ્ધભેષજ મણિમોનાના ટિપ્પણીકાર લક્ષ્મીરામ સ્વામીએ દપુવાનો ઉનાગ તરીકે પરિચય આપે છે) ઈમમગોન સિપિસ્તાન (વ ગુન) ગાઉઝબાન રૂમીમસ્તકી વગેરેને તો આપણા સસ્કૃત લેખકોએ અપનાવી પણ લીધી છે યૂનાની દવાઓ તરફ આપણુ ધ્યાન હજી જોઈએ તેટલુ વળ્યુ નથી

થોડાક પ્રાણિજ ઔષધો જે હકીમો વાપરે છે તે પણ અહિ રાખવામા આ ા છે

ખનિજ દ્રવ્યોની સદિગ્ધતા હવે ઘણી ઓછી ી છે અહિ કેટલાક ખનિજ દ્રવ્યો આવ્યા છે શુદ્ધ તુત્થ અને નારગી મોરથુથા વચ્ચેનો ભે જોવા લાય છે બજારમા વેચાતો બનાવટી હિંગુલ તથા ખનિજ હિંગુલ વચ્ચેનો ભે જોવા જેવો છે વરખી હડતાલનો ઉત્તમ નમૂનો હિમાલય ગ દપતીએ ગખ્યો છે જે ધ્યાના છે

એક એક વનસ્પતિ કે દ્ર ન ઝીણવટથી જોઈ જવા અભ્યાસીઓને વિનતિ છે

રા શ્રી બાપાલાલ ગ વૈદ્ય (નિઘટુ આદર્શ વગેરે પુસ્તકોના લેખક) નો વિપુલ વનસ્પતિ સગ્રહ (Herbarium) જગાને અભાવે અહિ ગોઠ વામા નથી આવ્યો અમુક જ નમૂનાઓ રાખેલા છે નૈસર્ગિકવર્ગ ક્રમાનુસાર આવા સગ્રહો ગોઠવાય તો ઠીક

ત્રુટિઓ જણાતી હોય કે ચર્ચા કરવાની ઈચ્છા હોય તો પ્રદર્શનમા શ્રી બાપાલાલ ગ વૈદ્ય છે તેમને મળવા નમ્ર વિનતિ છે

ભવિષ્યના પ્રદર્શનોને આ નમ્ર પ્રયાસ માર્ગદર્શક થશે એવી આશા છે

ચર્ચાપત્ર

ઊઝા તા ૬-૧૨-૩૮

મુરબ્બી શ્રી દુર્ગાશકરભાઈ,

મારા મિત્ર માટે સિદ્ધભેષજ મણિમાળાનુ ગુજરાતી ભાષાતર હુ કરી રહ્યો હતો એવામા બાપાલાલભાઈ તરફથી આયુર્વેદ વિજ્ઞાનમા એ જોઈ મ્હારૂ કામ મે બધ રાખ્યુ આ ો ા કાર્યને અધુરૂ આટોપવામાથે આન ની વાત માનુ છુ કે બાપાલાલભાઈ જેવા વૈદ્યરાજને તેમના ભાષાતરમા નહિ સમજાયેલા શ્લોકની મારી સમજણ મુજબ ગુજરાતી ટીકા આપના ઉપર છાપવા માટે મોકલી શકુ છુ—

सावुश्चारस्तेलचूर्णाम्बुज मा स्फीतच्छायो वास्तितासोचिशीघी ।
नत्ता घत्व निस्ततामण्डकण्ड सोद्‌वर्तं जन्तुजाल निहन्ति ॥ ९४ ॥

સિ મ મ મા

હરીતક્યાદિ વર્ગનુ આ અતિમ પદ્ય ભરો મારફત શરીરમા નહિ લેવા જેવુ એવુ આ એકજ દ્રવ્ય એનું નામ સાબુ ાાર સાબુ બનાવવા વાસ્તે વપરાતો ખાર-સોડા-ધોવાનો સોડા

શ્લોકના પ્રથમ પા મા સાબુપ્રક્રિયોપયોગી દ્રવ્યનો નિર્દેશ છે તેલ ચૂર્ણ-કોસ્ટિક સોડા અને પાણીના સયોગથી સાબુબાગનો સાબુ જ મે છે

દ્વિતીયચરણમા એનો વા પરિચય સ્ફીતચ્છાય ચા એ પદથી કરાવ્યો છે આમ તો સાબુ શ્વેત વર્ણી થાય પણ સમિશ્રણથી તેનો રગ જે તે થઈ શકે છે એ બતાવવા

चा पद राख्युं छे पछी रत्युं अस्ति वातोविरोधी એટલે એનામા કપકા શુદ્ધ-મેલ રહિત કરવાનો ધર્મ છ

બાળીના અર્ધા ^ના મા ગુણન નિ છે આણુક્ષારથી રતાધળાપણુ ખ મો વ્રણુમ્નુ ઉદાનત અને કૃમિઓનો નાશ થાય છે

મૂળમા नस्ताधत्यम् ની ટીકામા ञरनो विस्रताम्पण्डरण्डम् ી ટીપમા प्रग्नणेन અને चतुत्रात्म् એ ટીકામા यक्तिविधया ગોઠવો ખુનામા છે એથી સ્પષ્ટ થાય છે કે રતાધળાપણામા આ દ્ર આખમા આ ત્તા અસરકારક નીવડે છે ારે અડકણુમા આ ષ્ણુ તે સ્થાને મર્દન થતા કાર્ગો થાય છે અને કૃમિરોગમા આ દ્ર બસ્તિથી શરીરમા દાખલ થવુ જોઈએ

चक्ष य—विरातान् અને लोदुतलम् મે ૮ પદો ટીપ વિના ા રહી જાય છે પરતુ એ સમજવા માટે તો ટીકા ણુ ઓ કવિ મહાનુભાવોની લાક્ષણિ્ણુ પદ્ધતિને ખ્યાલમા રાખવાની જ જ ર છે

विस्रताम् અને चण्डरण्डम् ો મદા અધિમરુદ્ધ છે રસ્તુત ત્ની વાપરવાની રીત એક ર છે ેવુ શાસ્ત્રા મા નર જ જાણે ત્વિ બેઉ રચ્ચો અધિકાર ્ રી આપણને સંકેત રામ નવે છે

અંતિમ ચરણુમા પણુ એવો સંકેત છે सावावत प चतुवाल्म् સાથે જાય છે સમાસરાકુ એ પ છે સહોક્તિથી બેઉનો સબધ સિદ્ધ છે માટે બેઉમા આ ય સમાન રીતે વાપરવુ એવો નિ^શ છ

આ સાણુ આખમા જતા આખો ાજે છે લાલ થા છે અને આસુ પણુ આવે છે રતાધળાપણુના આ પ્રતિકારોમા પણુ એવા તીક્ષ્ણુ ઉષ્ણુ લવણુ આનો સમાવેશ છે એથી આ પ્રયોગમા અનર્થ નહિ પણુ કાળજી રાખવી જોઈએ

ચોગીને ાસાથી મેલ દૂર થાય અને પરિણામે મેલથી થતી વિસ્રતા અને અડકણુ ખપ ન રહે

ક્ષાર ગુણ વાતવિરોધી છે મલાવરોધાદિ ારણોથી ઉ વર્ત થાય ેમા સાણુના પાણીની બસ્તિ ેરકુ કામ રે છે ેક તો વાતગુણમારી મલાવરોધનો વિધ્વંસ કરે બી વિકૃત વાયુને આત્મગુ ોથી નકૃત કરે

કૃમિના બાહ્ય સ્નારામા સાણુથી હાવા ધોવાની ઉપચાર પદ્ધતિ છેજ અભ્યતર કૃમિમા ઉપવાસાદિ અ ય વિધિ મા સાણુના પાણીની બસ્તિ આપવાથી ઘણુા પડેલા કૃમિ આતરડામાથી બહાર ની ળી આવે છે

આમ સાણુક્ષાર વિવિધ પદ્ધતિથી પ્રયોજતા વિવિધ ાધિમા ફાય મ માલમ પડતો હોવા વિષે અ ય નિઘટુકારોએ ઉ લેખ કીધો નથી ધા ા દ યો છ તો એવા મળી શકે જેનો વ્યવહારમા ઘમઘો ર ઉપયોગ થતો હોય છતા આયુર્વેદમાથી હિ કૃત રહી ગયા હોય તદ્વિદાની તે િશામા ઉત્સાહ શક્તિભરી પ્રગતિ આજે આવશ્યક અને આવકારપાત્ર છે

લી

મહોપાધ્યાય કાશીવિશ્વનાથ પ્ર વ્યાસ
સાહિત્યાચાર્ય કા ય વિશારદ મીમાંસાશાસ્ત્રી
ગૃહીતાયુર્વેદશાસ્ત્ર
ઊંઝા

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનું કે જાનુઆરી અંકથી આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનું ૨૨ મું વર્ષ શરૂ થાય છે નવા થનાર ગ્રાહકો જો લવાજમના પૈસા મ. ઓ. થી મોકલશે તો તેમને અંક ટપાલ ખરચે તરત મળશે

(૨) વર્ષની અધવચથી ગ્રાહક થનારને પણ વર્ષની શરૂઆતથી જ ગ્રાહક થયેલા ગણી વર્ષને જાનુઆરી માસથી જ બધા અંકો મોકલી આપવામાં આવે છે

(૩) ગ્રાહકોના સરનામાં અધુરાં હોય કે બદલાયાં હોય તેમણે પૂરૂં કે બદલેલું સરનામું તરત મોકલી આપવું જેથી અંક ગેરવલ્લે ન જાય આ બાબતમાં ગ્રાહકની કસુર હોવાથી અંક પાછો આવશે તો ફરીથી તે અંકનું પોસ્ટેજ ગ્રાહકને શિર રહેશે માટે સરનામું પૂરૂં તથા બદલ્યું હોય તો બદલેલું સરનામું તરત મોકલી આપવું

(૪) ગ્રાહક થવા સબંધે કે અંક મેળવવા સબંધે સઘળો પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક "આયુર્વેદ વિજ્ઞાન" આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ અમદાવાદ એ સરનામે કરવો

(૫) આ માસિકના લેખકોએ પોતાના લેખો કે માસિકમાં આવતા લેખો સંબંધે બધો પત્રવ્યવહાર તંત્રીને સરનામે કરવો

(૬) જાહેર વાચનાલયો માટે વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ. ૧-૮- રાખવામાં આવેલ છે

(૭) આ માસિકમાં છપાતા લેખો માટે તે તે લેખના લેખકો જવાબદાર છે

(૮) આ માસિકના લેખોને અને ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લી. ની વ્યાપારનીતિ (policy)ને કશો સંબંધ નથી

આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓએ અવશ્ય સંગ્રહવા યોગ્ય આયુર્વેદનો અમુલ્ય ગ્રંથ

પ્રત્યક્ષં શારીર

નો

ગુજરાતી અનુવાદ

હમણાં જ બહાર પડેલો આ અમુલ્ય ગ્રંથ આયુર્વેદના દરેક વિદ્યાર્થીઓએ તેમજ વૈદ્યોએ અવશ્ય સંગ્રહવા યોગ્ય છે. ખરું શારીરનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જ વૈદ્યકવિદ્યાનો સાચો પાયો છે. મ. મ. કવિરાજ ગણનાથસેન સરસ્વતી એમ. એ. એલ. એમ. એસ. કૃત સંસ્કૃત પ્રત્યક્ષ શારીરના પહેલા તથા બીજા ભાગનો ડા. બાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠક એલ. એમ. એન્ડ એસ. એમણે કરેલો આ શોધિતવર્ધિત ગુજરાતી અનુવાદ છે. ગુજરાતી ભાષામાં આ વિષયનું આ પહેલું જ પુસ્તક છે.

પાકા પૂંઠાના ૭૦૦ પાનાના સચિત્ર પુસ્તકની કિંમત માત્ર રૂ. ૮-૦-૦

આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓને ગુરુનું પ્રમાણપત્ર બતાવવાથી રૂ. સાતમાં મળશે

Regd No B 1319

વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર થએલું

વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી, ચર્ચનાર વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક- ૨૨ | तन्चैव युक्तं भेषज्यं यदारोग्याय कल्पते। | ફેબ્રુઆરી
અંક ૪ | स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्॥ | ૧૯૩૯

તંત્રી અને પ્રકાશક-

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્ક્સ લી૦ તરફથી

૬ સયાની રોડ મુંબાઈ-૧૪

શુદ્ધ આયુર્વેદીય દવાઓની માફક શુદ્ધ આયુર્વેદ
સંબંધનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ તમને ઝંડુ ફાર્મસી
તરફથી પ્રગટ થતા આ માસિક દ્વારાજ મળશે

અનુક્રમણિકા

— વિનતિ —

આ માસિકની આ અનુક્રમણિકા જોઈને વાચકને ખાત્રી થશે કે આ માસિક આપણા વૈદ્ય શાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કેવું કામ કરી રહ્યું છે. આ માસિકનું આ ૨૨ મું વર્ષ ચાલે છે. શરૂઆતથી જ આ માસિકમાં આવા ને આવા જ લેખો આવે છે. વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે આ માસિક મંજુર થયું છે. અમને આશા છે કે શાસ્ત્રની વિદ્યાના પ્રચારમાં જ દેશનો ઉદ્ધાર સમાએલો છે એમ સમજી દરેક વાચક આ માસિકના ગ્રાહકો વધારવાની કે છેવટ પોતાના ગામની લાયબ્રેરીઓ દ્વારા પણ આ માસિકનું વાચન કરનાર વધે તેવી કોશિશ કરશે.

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી
તંત્રી

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ રોડ—અમદાવાદ
મુદ્રક: મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી. એ. તા. ૨૬-૪-૩૯

સ્વ વૈદ્ય ત્ર્યંબકલાલ મણિશંકર

રા ભ ૧૮

મ ૧૯૧૮ મ પુ મં ૧૮

ટો યુવાન વયનો છે

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विवल्भिद्धन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्यः

પુસ્તક ૨૨ મું] ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૯ [અંક ૨

આયુર્વેદિક ગ્રન્થ સાહિત્યની પૂર્તિ શી રીતે થાય?

(લેખ —વૈદ્ય યાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય)

(નિ ભા ૨૮ મા વૈદ્ય સમ્મેલનમા અધ્યાપક સમ્મેલનના આરંભમા એ સમ્મેલનના સ્વાગતાધ્યક્ષ તરફથી જે નિબન્ધ વહેંચવામા આવ્યો હતો તેનો અનુવાદ તંત્રી)

પ્રાચીન સમયમા ભારત વર્ષમાજ આયુર્વેદ (ચિકિત્સાશાસ્ત્ર)નો જન્મ અને વિકાસ થયો છે એજ વાત બીજા દેશના ઇતિહાસકારો પણ માને છે ભારતીય લોકોની માન્યતા છે કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ બ્રહ્માથી થઈ અને આયુર્વેદનો જન્મ પણ બ્રહ્માથી થયો બ્રહ્મા પાસેથી પ્રજાપતિ દક્ષપાસેથી અશ્વિનીકુમાર અને અશ્વિનીકુમાર પાસેથી ઇન્દ્ર આયુર્વેદ શીખ્યા તેઓએ અને તેઓના શિષ્ય પ્રશિષ્યોએ અનેક સંહિતાઓ અને તન્ત્રો લખ્યા આ આર્ષકાળમા (આજથી પચીસો વર્ષ પહેલા) આપણો આયુર્વેદ બીજા સભ્ય દેશોના ચિકિત્સાશાસ્ત્રોની તુલનામા અવશ્ય ઉચ્ચ કોટિનો હતો બીજા દેશના જિજ્ઞાસુઓ ભારતવર્ષમા આવી અહીંના ચિકિત્સાશાસ્ત્રનુ અધ્યયન કરી જતા અને પોતાના દેશમા તેનો પ્રચાર કરતા હતા એ વખતે આયુર્વેદમા નવીનવી શોધો થતી હતી ઋષિઓ તદ્વિદ્યસંભાષા પરિષદો મેળવી શાસ્ત્રની ચર્ચા કરતા હતા એક બીજાના મતોનુ યુક્તિપૂર્વક ખંડન મંડન પણ કરતા હતા એ વખતે આયુર્વેદના સર્વ અંગો સંબધી મોટા મોટા વિસ્તૃત સંહિતા ગ્રંથો લખાતા હતા હમેશા તેમા નવા નવા વિચારોનો સમાવેશ થતો હતો પરંતુ પછી ભારતવર્ષ ઉપર વિદેશીઓના વારંવાર થતા હુમલાઓથી તથા બુદ્ધના જન્મ પછી થયેલા ધાર્મિક અધપ તથા વિપ્લવથી આયુર્વેદના વિકાસનો માર્ગ અટકી ગયો નવા અને સ્વતંત્ર વિચારોવાળા ગ્રંથો લખવાનો ક્રમ દિનપ્રતિદિન ઘટતો ગયો પરદેશીઓના હુમલાઓ તથા ધાર્મિક વિપ્લવોએ આપણા આયુર્વેદિક સાહિત્યનો એટલો નાશ કર્યો કે સાતસો આઠસો વર્ષ પહેલાના ટીકાકાર ચક્રપાણિદત્ત ડલ્હણ ઇન્દુ વિજયરક્ષિત અરુણદત્ત વગેરેના સમયમા જે ચાળીસ પચાસ આર્ષ સંહિતાઓ ભિન્ન અંગોના વિષયમા ઉપલબ્ધ હતી તેમાથી ચરક-સુશ્રુત બે સંપૂર્ણ (તે પણ પ્રતિસંસ્કૃત) અને ભેડ તથા કાશ્યપ સંહિતા એ બે ખંડિત ગ્રંથો એને બાદ કરતા બીજા સર્વ સંહિતા તથા તંત્ર ગ્રન્થો આપણા દુર્ભાગ્યે લુપ્ત થઈ ગયા છે સંહિતા ગ્રંથોજ નહિ પણ મધ્યકાળમા ઈ સ ૭૦૦ થી ૧૧૦ સુધીમા રચાયેલા ભટ્ટારહરિચંદ્ર જેજ્જટ ગયદાસ વગેરેના વિસ્તૃત ટીકા ગ્રંથો પણ આજે આપણી પાસે નથી આપણા કેટલાક વૈદ્યભાઈઓ માને

છે કે વર્તમાનમાં જે ચરક અને સુશ્રુત સંહિતાઓ મળે છે તેમાં જ સમસ્ત ભારતીય ચિકિત્સા શાસ્ત્ર આવી ગયું છે પરંતુ તેઓની આ માન્યતા ઠીક નથી. ખંડિત રૂપમાં જે ભેડસંહિતા અને કાશ્યપસંહિતા મળી છે એમાં પણ કેટલીક એવી બાબતો મળે છે કે જેનો ચરક સુશ્રુતમાં ઉલ્લેખ નથી. તેમાંથી એક બે બાબતો કેવળ દિગ્દર્શન માટે અહીં ઉતારું છું—

(૧) शिरस्ताल्वन्तरगतं सर्वेन्द्रियपरं मनः ।
तत्रस्थं तद्धि विषयानिन्द्रियाणां रसादिकान् ॥
समीपस्थान् विजानाति ।
ऊर्ध्वं प्रकुपिता दोषाः शिरस्ताल्वन्तरस्थिताः ।
मनः सन्दूषयन्त्याशु ततश्चित्तं विपद्यते ॥
चित्ते व्यापदमापन्ने बुद्धिर्नाशं नियच्छति ।
ततस्तु बुद्धिव्यापत्तौ कार्याकार्यं न बुध्यते ।
एवं प्रवर्तते व्याधिरुन्मादो नाम दारुणः ।

(ભેડ સંહિતા ચિ. સ્થા. અ. ૮)

ઉપરના વચનમાં મનનું સ્થાન તાલુ (એટલે કે તાળવાથી ઉપલક્ષિત પ્રદેશ) ને માથું એટલે કે શિરઃ શબ્દથી ઉપલક્ષિત પ્રદેશ એ બેની વચ્ચે જેવું સ્પષ્ટ કહેલ છે તેવું સ્પષ્ટ મનનું સ્થાન ચરક સુશ્રુતમાં નથી મળતું.

(૨) हृदो रसो निःसरति तस्मादेव च सर्वशः ।
सिराभिर्हृदयं चैति तस्मात्तत्प्रभवाः सिराः ॥

(ભેડ સંહિતા સૂ. સ્થા. અ. ૨૧)

લોહી શરીરમાં હમેશા ફરતું રહે છે એ વાત જો કે ચરક સુશ્રુતને જરૂર માલુમ હતી પણ અહીં રસાભિસરણ (રક્તાભિસરણ)નું વર્ણન સૂત્રરૂપમાં પણ જેવી સ્પષ્ટતાથી કરેલું છે (રસ-રક્ત હૃદયમાંથી નીકળી આખા શરીરમાં ફરી પાછું હૃદયમાં આવે છે) એવી સ્પષ્ટતાથી ચરક સુશ્રુતમાં નથી મળતું.

એજ રીતે કાશ્યપ સંહિતાના દંતજન્મિકાધ્યાયમાં દાંતોની ઉત્પત્તિ આદિનું વર્ણન, જાતકર્મોત્તરીયાધ્યાયમાં જન્મેલાને છઠ્ઠા મહિનાથી ફળ અને બારમાસ પછી અન્ન આપવાનું વિધાન, ફક્કચિકિત્સિતાધ્યાયમાં ફક્કરોગ (રિકેટ્સ)નું વર્ણન વગેરે ચરક સુશ્રુતમાં નથી મળતા એવા અનેક વિષયો મળે છે.

આ દાખલાઓથી અનુમાન થઈ શકે છે કે જે આયુર્વેદની અન્ય પ્રાચીન આર્ષસંહિતાઓ આજે ઉપલબ્ધ હોત તો આજે જેને લોકો પાશ્ચાત્યોની નવી શોધ કહે છે તેવી કેટલીય બાબતો એમાંથી મળી આવત તે નથી કહી શકાતું.

આ સિવાય વેદ, મહાભારત, રામાયણ, પુરાણ, કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર, બૌદ્ધ અને જૈનસાહિત્ય વગેરેમાં કોઈ કોઈ એવી આયુર્વેદિક બાબતો મળી આવે છે જેનું ચરકસુશ્રુતમાં

નામનિશાન નથી આ જોતા ચરકસુશ્રુતની ગ્રન્થોમાં અપૂર્ણ આયુર્વેદ સમાઈ ગયો છે એમ કેમ મનાય ? વેદોમાંથી કેટલાક વચનો અહીં ઉદાહરણ તરીકે ઉતારું છું --

अलगण्डून् सर्वान् शलुनान्क्रिमीन् वचसा जम्भयामसि

(અથર્વ સહિતા કા ૨ સૂક્ત ૩૧)

अलगण्डूनिति एतन्नाम्नः शोणितमांसदूषकान् क्रिमिविशेषान् शलुनानिति च तन्नाम्नश्च सर्वानपि क्रिमीन् ।

(સાયણ ભાષ્ય)

આ મંત્રમાં રક્ત અને માંસને દૂષિત કરનાર 'અલગણ્ડુ' અને શલુન નામના સૂક્ષ્મ કીટાણુઓનું વર્ણન છે આ બે ક્રિમિઓનો ચરક સુશ્રુતમાં ઉલ્લેખ પણ નથી

"ये क्रिमयः पर्वतेषु वनेष्वोषधीषु पशुष्वप्स्वन्तः ।
ये अस्माकं तन्वमाविविशुः सर्वं तद्धन्मि जनिम क्रिमीणाम् ॥"
"उद्यन्नादित्यः क्रिमीन्हन्तु निम्रोचन्हन्तु रश्मिभिः ॥"

(અથર્વ સહિતા કાંડ ૨ સૂ ૩૧)

"तन्व: शरीराणि, आविविशुः व्रणमुखेन अन्नपानादिद्वारेण वा प्रविष्टाः"

ઉપરના બેય મંત્રોમા પર્વત વન ઔષધિ પશુઓના શરીર અને પાણીમાં થનારા તથા વ્રણમુખ દ્વારા તેમજ ખોરાક પાણી દ્વારા માણસના શરીરમા પ્રવેશ કરનારા ક્રિમિઓનું તથા સૂર્યકિરણો દ્વારા તેઓના નાશનું વર્ણન છે આથી રોગોત્પાદક સૂક્ષ્મ કીટાણુઓનું આ વર્ણન છે એ સ્પષ્ટ છે ચરકસુશ્રુતમાં નથી મળતું એવું ચિકિત્સાશાસ્ત્ર સંબંધી ઘણું કથન વેદમાં છે

હરિવંશમાં લખ્યું છે કે --

कफवर्गं भवेच्छुक्रं पित्तवर्गं च शोणितम् ।

(હરિવંશ પર્વ ૧ અ ૪૦)

અર્થાત્ શુક્ર કફવર્ગમા છે અને રક્ત પિત્તવર્ગમાં છે હરિવંશનું આ વચન જરૂર આયુર્વેદની કોઈ પ્રાચીન સંહિતાના આધારે લખાયું હશે એ વચનમાં પિત્ત અને કફને એક એક વર્ગી ધાતુ ગણતા અનેક શારીર ધાતુઓના વર્ગરૂપ ગણેલ છે આ કલ્પના આવા સ્પષ્ટરૂપમાં આયુર્વેદના ઉપલબ્ધ કોઈ સંહિતાગ્રંથમા જોવામાં નથી આવતી આયુર્વેદમા રોગ વિષયમાં પ્રમેહ કુષ્ઠ જ્વર ગોથ એના વર્ગની જ કલ્પના છે આ વિષયની વધારે ચર્ચા વિસ્તાર ભયથી અહીં નથી કરતો

ઉપર આપેલા થોડા ઉદાહરણોથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય કે આપણું વર્તમાન આયુર્વેદીય ગ્રન્થ સાહિત્ય એ સંપૂર્ણ ચિકિત્સાશાસ્ત્ર નથી તેથી શકાય નહીં હાલમાં બીજાં ચિકિત્સાશાસ્ત્રો સાથેની મોટી હરિફાઈમાં ટકી આયુર્વિજ્ઞાન બીજા અંગોમાં ટકી શકે એમ નથી હરિફાઈની લડાઈમાં તો તેજ ટકી શકે છે કે જે વધારે સાધનસંપન્ન તથા સાધનસંપન્ન હોય આ કારણથી વર્તમાનમાં આપણા વિદ્વાન વૈદ્યભાઈઓનું સર્વ પ્રથમ

કદાચ ચૂર્ણ આદિનો જો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો એની સંખ્યાથે હજારોની થાય એ સર્વ દૈનિક ઉપયોગના તો નજ હશે શાસ્ત્રકારોએ લખ્યું છે કે નાનૌષધિભૂતં જગતિ કિંચિદ્ દ્રવ્યમસ્તિ પરંતુ હાલના અલ્પાયુષી મનુષ્યના જીવનમાં આ સર્વ યોગોને તૈયાર કરવા અસંભવ છે માટે આ યોગોમાંથી જે વિશેષ ઉપયોગી હોય તેનો જ પાઠ્યપુસ્તકોમાં સમાવેશ કરવો જોઇએ

એજ રીતે નિદાન ગ્રંથોમાં પણ શુક્રદોષ વગેરે કેટલાક રોગો એવા છે કે હાલમાં જોવામાં નથી આવતા તેઓને પણ પાઠ્યપુસ્તકોમાંથી કાઢી નાખવા જોઇએ

આયુર્વેદીય ગ્રંથસાહિત્યનો પ્રતિસંસ્કાર અથવા તેની પૂર્તિ શી રીતે કરવી જોઇએ

વર્તમાન આયુર્વેદીય ગ્રંથોમાં જે વિષયો અતિ સંક્ષેપમાં લખ્યા છે તેનો વિસ્તાર તથા જે બિલકુલ નથી તેની પૂર્તિ કરવા ઇચ્છનાર લેખકોએ બની શકે ત્યાં સુધી યથાસંભવ પ્રાચીન સંજ્ઞાશબ્દોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ અને નવા શબ્દો ન બનાવવા જોઈએ પ્રાચીન શબ્દ ન મળતા નવા શબ્દો બનાવવા જ પડે તો વ્યુત્પન્ન અર્થવાળા અને જે શબ્દના અનુવાદરૂપ હોય તેનો બરાબર સમાનાર્થક તથા પ્રાચીન શબ્દ નિર્માણ પ્રણાલી પ્રમાણે સંસ્કૃતમાં બનાવવો પણ ગમે તેવા અર્થહીન મનગઢંત અવ્યુત્પન્ન શબ્દો ન બનાવવા વળી જો લેખકો પોતાના ગ્રંથોને ભારતવ્યાપક અને ચિરસ્થાયી બનાવવા ઇચ્છતા હોય તો તેઓએ બની શકે ત્યાં સુધી સંસ્કૃતમાં જ ગ્રંથો બનાવવા જોઈએ પછી એના પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં અનુવાદો ભલે થાય આપણા કેટલાક ભાઇઓ હિંદીમાંજ ગ્રંથો લખવાના આગ્રહી છે પરંતુ તેઓએ ધ્યાનમાં રાખવું કે હિંદીભાષા હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા જરૂર થઇ શકશે પણ હિંદુઓની શાસ્ત્રભાષા નહિ થઇ શકે આજ કારણથી મધ્યકાળમાં બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્ય પાલી તથા માગધીમાં લખાયેલું હોવા છતાં તેની વ્યાખ્યાઓ સંસ્કૃતમાં લખવી પડી

મુંબઈ-૨૮મા નિ. ભા. વૈદ્ય સંમેલનના પ્રદર્શન માટે લખાયેલું વૈદ્ય બાપાલાલ ગ. વૈદ્યનું વ્યાખ્યાન

સજ્જનો,

આપે મને અહીં બે બોલ બોલવા માટે નિમંત્રણ આપ્યું છે તે બદલ હું આપનો ઋણી છું આજે હું આપ સમક્ષ વનસ્પતિઓ ઉપર બોલવાનો છું વૈદ્યો અને વનસ્પતિઓ એ બે જાણે પર્યાય શબ્દો કેમ ન હોય તેવું ગાઢ સ્થાન વૈદ્યોના જીવનમાં વનસ્પતિઓનું છે વનસ્પતિ સિવાય વૈદ્યનું અસ્તિત્વ જ ન હોય ... ... કિં પુનર્યો વિજાનીયાત્ ઔષધિ... ... ને જ વૈદ્ય ... વાણા અને તાણા માફક વનસ્પતિ વૈદ્યના જીવનમાં વણાઇ ગયેલો છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ તો નથી જ કરતો વનસ્પતિના જ્ઞાન વિનાનો વૈદ્ય એ સાચો વૈદ્ય ન જ ગણાય

વનસ્પતિ ઓળખવાનું પણ શાસ્ત્ર છે જે સાધારણ રીતે વનસ્પતિ શાસ્ત્ર–botany તરીકે ઓળખાય છે પરન્તુ વનસ્પતિ શાસ્ત્ર કરતા ઉદ્ભિજ્જ શાસ્ત્ર એ નામ વિશેષ સાર્થક લાગે છે સુત્ર उद्भिद्गति त उद्भिद अर्थात् પૃથ્વીનું પેટ તોડીને જે બહાર આવે છે તે ઉદ્ભિજ્જ ચરક કહે છે કે औद्भिद तु चतुर्विधम् वनस्पतिस्तथा वीरुद् वानस्पत्यस्तथौषधि અર્થાત ઉદ્ભિદ્દના ચાર ભેદ પાડવામા આવ્યા છે (૧) વનસ્પતિ (૨) વિરૂધ (૩) વાન સ્પત્ય અને (૪) ઔષધિ અર્થાત્ વનસ્પતિ એ તો ઉદ્ભિદ્દનો એક ભેદ છે એટલે વનસ્પતિ શાસ્ત્ર કરતા ઉદ્ભિજ્જશાસ્ત્ર વિશેષ યોગ્ય લાગે છે फल वनस्पति पुष्पैर्वानस्पत्य फलैरपि ॥ ओषध्य फलपाकान्ता प्रतानै वीरुध स्मृता । चरक ग १ ७२ ?

અર્થાત્ ફુલ સિવાય જેને ફલ બેસે તે વનસ્પતિ
જેને ફુલ અને ફલ બને આવે તે વાનસ્પત્ય

ફલ બેઠા પછી અને તે પાક્યા પછી જે સૂકાઇ જાય તે ઔષધિ અને વેલા ગુલ્માદિ તે વિરૂધ–આ ચરકનુ વર્ગીકરણ છે સુશ્રુતમા વાનસ્પત્યને બદલે વૃક્ષો નામ રાખવામા આવ્યુ છે

ફુલ સિવાય ફલ બેસે તે અપુષ્પ વનસ્પતિ જેને અગ્રેજીમા Cryptogamous Plants અથવા Cryptogamia કહેવામા આવે છે તે અર્થાત્ વનસ્પતિ એટલે Cryptogamous plants

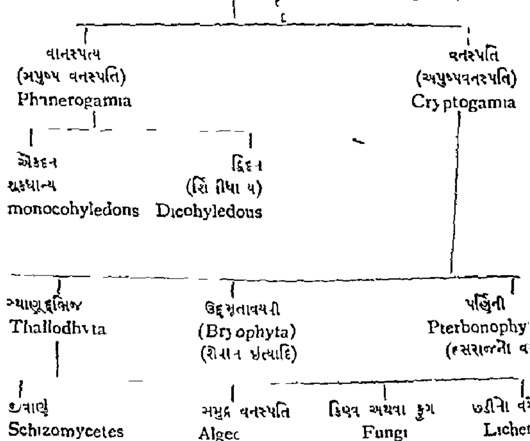
ફલ અને ફુલ બને આવે તે વાનસ્પત્ય અથવા જેને અગ્રેજીમા Flowering Plants અથવા Phanerogamous Plants અથવા Phanerogamia કહેવામા આવે છે તે ઔષધિ એટલે તો ફલ પાક્યા સિવાય સુકાઇ જનાર બાજરી ઘઉં જુવાર ચોખા ઇત્યાદિ પૃથગ્જનો જે અર્થમા ઔષધિ નો ઉપયોગ કરે છે તે કરતા ઔષધિ શબ્દ નો અર્થ જૂદો છે એ સમજી શકાશે

સુશ્રુત ટીકાકાર ડલ્હણ વિરૂધના બે ભેદો प्रतानवत्यस्तम्बिन्यश्च આપે છે ડલ્હણ કહે છે કે પ્રતાનવત્ય એટલે વિસ્તારવાળી વિરૂધ જાતિ ને કેટલાક ગુલ્મિન્ય કહે છે ગુલ્મ એટલે વર્તુલતામતનિવિટપ અર્થાત્ વિસ્તારી તોરણુ (અદરવેલી અથવા જીનવલ્લી) શાલપર્ણી પૃશ્નિપર્ણી વગેરે જાતિની વીરુધ ગણાય છે ફલપાક નિષ્ટ ઔષધિના પણ ડલ્હણ વળી પાછા બે ભેદ પાડે છે – (૧) ફલ નિષ્ટ ઔષધિઓ ડાંગર અનાજ વગેરે અને (૨) પાકનિષ્ટ ઔષધિઓ પાક્યા પછી જે કરમાઈ જાય–જેને ફુલ કે ફલ બનેમાથી એક પણ આવે નહિ એવી ઔષધિઓ બીનાડીના રોપ ઇત્યાદિ

વરાહિક ભાષ્યકાર પ્રશસ્તપાદ આથી પણ સૂક્ષ્મ વર્ગીકરણ આપે છે પ્રશસ્તપાદ ઉદ્ભિજ્જને છ વિભાગમા વહેચ્યુ છે (૧) તૃણ (૨) ઔષધિ (૩) વૃક્ષ (૪) લતા (૫) અવતાન અને (૬) વનસ્પતિ અવતાનને થી સુરેન્દ્રનાથ સીન arboraceous Plants કહે છે ઘાસને તૃણમા ગણાવી તેનુ નામ તૃણ વર્ગ રાખવામા આવ્યુ છે તૃણવર્ગ એટલે હાલ જેને વનસ્પતિ શાસ્ત્રીઓ Gramineae કહે છે તે વર્ગ ઔષધિમા Cereals અને

Legumes બનેનો સમાવેશ થાય છે ¹

ત્યાર આપણે ઉદ્ભિ જગત (Vegetable Kingdom) ને મુખ્ય બે વર્ગમા વહેચીશુ તો તે વિશેષ સુગમતાવાળુ થઇ પડશે આજના વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ પણ આજ પ્રમાણે વર્ગીકરણ પાડે છે –

સપુષ્પ વનસ્પતિના એકદલ અને દ્વિદલ ભેદો બધાને સુગમ છે પરંતુ અપુષ્પવનસ્પતિના અનેક ભેદો વિષે આપણા ઋષીઓ જાણતા નથી આ અનિયમિત વિચાર છે અ એનો અભ્યાસ પૂર્ણ રૈચિક અને બોધ છે આધુનિકોએ અપુષ્પવનસ્પતિને ત્રણ વર્ગમા વહેચી નાખી છે (૧) સ્થાણ્વદ્ભિજ (૨) ઉદ્ભૂતાવયવી અને (૩) પાર્ણિની

સ્થાણ્વદ્ભિજ એટલે સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં જે વનસ્પતિઓ પાણીમા ઉગતી હતી દરિઆઈ વનસ્પતિઓનો આમા સમાવેશ થાય છે વિદ્વાનો કહે છે કે સૃષ્ટિની શરૂઆતમ

1 ચરકે શુકધાન્ય અને શમીધાન્ય એવા આહાર દ્રવ્યના બે મુખ્ય ભેદો ગણ્યા છે શુ ધાન્યમા શાલિ વ્રીહિ શ્યામાક નીવાર યવ વેણુયવ ઘઉ નંદીમુખ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે તૃણવર્ગ–ગ્રામીનેસી ઓર્ડર શુકધાન્યમા અંતર્ગત થઇ જાય છે જ્યારે શમીધાન્ય એટલે શીંગમાત્ર સિંગ ફળો વગેરે Leguminous plants શિંબીવર્ગ–લેગ્યુમીનોસીમા આવી જાય છે કેટલાક શુકધાન્યને Cereal અને શમીધાન્યને Legumes કહીએ તો ચાલે શુકધાન્યને એકદલ અને શમીધાન્યને દ્વિદલ ઔષધિઓ પણ કહી શકાય

ફક્ત આ જ વર્ગની વનસ્પતિઓ હતી આમા પોષક nutritive અને પ્રસવક Reproductive બને જાતની પેશીઓ નિર્ગનિરાળી સ્પષ્ટ રૂપમા હોતી નથી આથી એનું નામ સ્થાણૂદ્ભિજ્જ રાખવામા આવ્યુ છે

(૨) ઉદ્‌ભૂતાવયવી—એટલે જે વનસ્પતિઓને પોષક અને પ્રસવક પેશીઓ સ્પષ્ટ હોય છે તે ઉચ્ચ ઉદ્‌ભિજ્જ જેટલી આ પેશીઓ વિકસિત થએલી નથી હોતી પરતુ સ્થાણૂદ્ભિજ્જ કરતા આ જાતી વનસ્પતિઓ વિકાસક્રમમા વધુ વિકાસવાળી થએલી જણાય છે શેવાળ લીવરવર્ટસ વગેરે આ વર્ગની વનસ્પતિઓ ગણાય છે

(૩) પર્ણિની એટલે મૂળ ડાડી પાન વગેરે બધુજ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમા જણાય છે તે વનસ્પતિઓ આ વનસ્પતિઓને ફુલ નથી જેમના આદી ઉત્પત્તિ રેણુ (Spores) રૂપ પ્રસવક અવયવોમાથી થાય છે હંસરાજના કમનીય છોડવાઓ આજ વર્ગના છે

સ્થાણૂદ્ભિજ્જના ચાર ભેદ પાડવામા આવે છે જીવાણુ જેને અગ્રેજીમા Bacteria કહે છે તે અપુષ્પવનસ્પતિનો જ ભેદ છે એ યાદ રાખવા જેવુ છે જતુશાસ્ત્ર એ ઉદ્‌ભિજ્જ શાસ્ત્રની જ શાખા છે એ જાણવાથી ઘણા વદોને આશ્ચર્ય લાગશે પરતુ આપણા પૂર્વજોને આ વાતનું જ્ઞાન હતુ સુશ્રુતમા અને માનવધર્મશાસ્ત્રમા ગૂગ્ગુલ ઉપર લખાણ છે આ શક એટલે જલજતુ એમ ડલ્હણ પરિચય કરાવે છે ડીમક માને છે કે આ શક તે એક જાતની અત્યંત સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ (ડાયાટોમ્સ) છે આ અતિસૂક્ષ્મ વનસ્પતિ જેને કેટલાક પડિતો Bacteria જ માને છે તેનો ઉપયોગ આશ્વલાયને તેના ગૃહ્યસૂત્રમા અને સુશ્રુત વગેરેએ પોતાના ગ્રથોમા વિગતર્ધન માટે કર્યો છે આ અતિસૂક્ષ્મ જીવાણુ જેવી વનસ્પતિ ખાઈ નેજ નાની માછલીઓ પોતાનો જીવનનિર્વાહ ચલાવે છે આ નાની માછલીઓ ખાઈ ને મોટી માછલીઓ જીવે છે આ મોટી માછલીઓને કૉડ નામની પરાક માછલીઓ ખાય છે કૉડલીવર ઑઇલમા વિટામિન એ નુ પ્રચૂર પ્રમાણ જોવામા આવે છે તેનુ મૂળ આ અતિસૂક્ષ્મ વનસ્પતિ (ડાયટોમ્સ) છે કારણ કે વિટામિન એ' ઉદ્‌ભિજ્જ સૃષ્ટિમા જે કરોટીન (ગાજરરગી પીળા રગ પદાર્થ) રહેલુ છે તેમાથી જ પ્રાણિમાત્ર ગ્રહણ કરે છે ઉદ્‌ભિજ્જ સૃષ્ટિમા કરોટીન પદાર્થ રહેલો છે જે પ્રાણી શરીરમા ગયા પછી જ વિટામિન એ મા પરિણત થાય છે અર્થાત્ આ અતિસૂક્ષ્મ વનસ્પતિ જેને જીવાણુ કહેવામા આવે છે તે એક સ્વતંત્ર વિષય બન્યો છે અને આ સ્વતત્ર વિષયે—Bacteriology એ–હાલ આશ્ચર્યજનક ઉન્નતિ સાધી છે આ વર્ગમા હરિદ્રજક દ્રવ્ય (ક્લોરાફીલ) હોતુ નથી સ્થાણૂદ્ભિજ્જનો બીજો ભેદ તે સમુદ્ર વનસ્પતિ (Algeae) સૃષ્ટિની શરૂઆતમા દરિયાના પાણીમા આજ જાતની વનસ્પતિઓ ઉગતી એમ વિદ્વાનો માને છે આપણું આયોડીન આજ વર્ગની વનસ્પતિઓમાંથી તયાર થાય છે તમો દ્વારકા ગયા હશો તો ત્યા સમુદ્રના કિનારે સમુદ્રના પાણી ઉપર તરતી વિવિધ જાતની વનસ્પતિઓ જોઈ હશે ન જોઇ હોય તો હવે જ્યારે જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જોજો આ સમુદ્રવનસ્પતિઓનો અભ્યાસ મને સુદ્દલેય નથી પરતુ આ અભ્યાસ રમણીય છે ખૂબ જ રસિક છે એમ હુ આપને કહી શકુ છુ સારગેસસ નામની સમુદ્ર વનસ્પતિના એટના મોટા જાળા બધાય છે કે તેનુ મૂળ હાથમા આવવુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે આ વનસ્પતિને લીધે તો એ સમુદ્રનું નામ પણ સારગસ્સો સરોવર રાખવામા આવ્યુ છે લેમિનેરીઆ નામની વનસ્પતિમાથી તો ચપ્પુના હાથા પણ બનાવ

વામા આવે છે અગર અગર અથવા ચિના ગ્રાસ નામ જેનો ગરકમેવો બનાવવામાં આવે છે તે પણ સમુદ્ર વનસ્પતિજ છે. સમુદ્રના પાણીમાં ઉપર તરતી ૪–૫ ફીટ ઊંડે ઊગતી અને સમુદ્રના તળીએ થતી—આવી અસંખ્ય વનસ્પતિઓ સમુદ્રમાં થાય છે. વિદ્વાનો આ વનસ્પતિઓની શોધ અને અભ્યાસ પાછળ ગાઢ જીવન પસાર કરી રહ્યા છે. અતલ સમુદ્રની તળીયા ગોઝરાના અથાગ પ્રયત્નો અનુભવ એ તેને ટેરોટાઈપ પડવા લાગ્યા છે. કોઈ ઉમદી તત્ત્વવેત્તા આ વનસ્પતિઓના ઉપયોગ તરફ વળશે તો વધુને વધુ સમજાશે. પણ ઘણી ઉપયોગી વનસ્પતિઓ હાથ આવશે. આયોડીન આજે વનસ્પતિમાંથી બનાવવામાં આવે છે. આમા હરિદ્ર દ્રવ્ય (ક્લોરોફીલ) હોય છે. લીલી, નીલી, રાતી અને ભુરી (બ્રાઉન) આવી આ જાતની વનસ્પતિઓ આ જગામાં થાય છે.

ટથ લ્યુંદૃભિદ્નો ત્રીજો વર્ગ કિણ્વ અથવા ફુગ (Fungi) રાટની આખરી અને મુરબ્બા ઉપર થતી ફુગ આપણે સૌએ દીઠી છે. આ ફુગ એક જાતની હરિદ્ર દ્રવ્ય (ક્લોરોફીલ) વગરની—વનસ્પતિ છે. યીસ્ટ (કિણ્વ)નો સમાવેશ આમાં થાય છે.

સ્થાણૂદ્ભિજ્જનો ચોથો વર્ગ લીચ એમ ખડકો અને ઝાડના થડો ઉપર આ જાતની અસંખ્ય વનસ્પતિઓ થાય છે. સમુદ્ર વનસ્પતિ અને ફુગ તેના અરસપરસના સહયોગથી જ આ જાતની વનસ્પતિઓ અસ્તિત્વમા આવે છે.

આ સ્થાણૂદ્ભિજ્જ વનસ્પતિ સૃષ્ટિની શરૂઆતમા હતી અને લાખો વર્ષોના ગાળા પછી આ અપૂર્ણ અવયવો વાળી વનસ્પતિઓએ સ્ફુટ અવયવો ધારણ કર્યા. લીવરવર્ટ્સ મૉસીસ વગેરે આ જાતની ઉદ્ભુતાવયવી વનસ્પતિઓ. પછી લાખો વર્ષ પછી પર્ણિની વનસ્પતિ (pheridophytes) અસ્તિત્વમા આવી અને આખરે આનંદ આપે એવી દસરાજની અનેક ચિત્રવિચિત્ર જાતો વિકાસક્રમે વિકસિત થઈ સૃષ્ટિની શોભામા વૃદ્ધિ કરવા લાગી. કુદરતને હજારોના સોભાથી શાંતિ ન થઈ. દસરાજની પુરૂષ પ્રેમવક અવયવોથી (spores) થતી વૃદ્ધિ કુદરતને અપૂર્ણ લાગી. જેટલે ક્રમક્રમે ફેરફાર થતા થતા સપુષ્પ વનસ્પતિઓ સૃષ્ટિ ઉપર અવતરી. આ વનસ્પતિઓએ મૂળ, થડ, પાન, ફૂલ, ફળ અને બીજ ધારણ કર્યા. આ વાનસ્પત્ય સૃષ્ટિ—સપુષ્પ વનસ્પતિઓ—વિષે આપણને ઠીક જ્ઞાન છે. પરંતુ સૃષ્ટિમા અપાર ભાગ થતી વનસ્પતિઓનો આપણને કાંઈ પરિચય છે?

સૃષ્ટિની શરૂઆત વનસ્પતિઓથી થઈ એ વાતનું ભાન આપણા પૂર્વજોને હતુ એમ રામાયણ ઉપરથી જણાય છે. એક વખતે એક ઘુવડ અને એક ગીધ એ બંનેને એક ઝાડ પર આવેલા માળા માટે તકરાર થઈ. ઘુવડ કહે છે, "આ માળો મારો છે." એ બંને આપસમા ક્યારે આ ટંટાનો નિકાલ ન કરી શકતા ત્યારે તે રામચંદ્ર પાસે પહોંચ્યા. શ્રી રામચંદ્ર તે બંનેને તમે કેટલા વખતથી આ ઝાડના માળામા રહો છો? એ પ્રશ્ન પૂછતા એટલે ગીધે જવાબ આપ્યો, "જ્યારથી સૃષ્ટિ ઉપર મનુષ્યો વસવા લાગ્યા ત્યારથી હું આ માળામા વસુ છુ. મનુષ્ય વસિતો ય ધુવડે વદ્યુ જ્યાં થી આ સૃષ્ટિ વનસ્પતિથી શોભવા લાગી ત્યાં થી પા વ ઉપશોભિતા હુ આ માળામા વસુ છુ." તેત્તાના અમાત્યોની સહાયથી આખર રામચંદ્રે ઘુવડનો હક્ક પુનઃ સ્થાપ્યો. કારણ કે મનુષ્યો વસવા લાગ્યા તે પહેલા આ સૃષ્ટિ ઉપર વનસ્પતિઓનો વાસ હતો.[1] પ્રાણિશાસ્ત્રવેત્તાઓ Biologists આજ વાત કહે છે. વનસ્પતિઓ ખાઈને

[1] Vanaspati bp Girija Prasanna Majmu'ar Cal utta University p 160

પ્રાણિઓ જીવ્યા છે અને જીવે છે અને આધુનિક 'બૉટની' શબ્દ એ આ જ જગણુથી ગ્રીક Bosko I eat એ ધાતુ ઉપરથી પડ્યો છે

અરે સૃષ્ટ પદાર્થ બે શ્રેણીમા વિભક્ત થાય છ [૧] સાશન અને [૨] અનશન[1] પુરુષસૂક્તમા ततो विष्वङ् व्यक्रामत् साशनानशने अभि સાશન એટલે જે વર્ગ પોતાની અંદર બાહ્ય પદાર્થને લે છે અર્થાત્ ખાય છ પીવે છે અને તે થકી ઉત્પન્ન થતી ક્રિયાથી પોતાનુ અસ્તિત્વ ટકાવી રાખે છે, વધે છે, સતતિ ઉત્પન્ન કરે છે તે વર્ગને સાશન કહેવામા આવે છે ઉદાહરણ તરીકે ઝાડ પશુ પક્ષી મનુષ્ય ઈત્યાદિ સાર્વો બાહ્ય પદાર્થોને ખાઈને જ પોતાનુ જીવન ટકાવે છે આથી અંગ્રેજીમા organic શબ્દ જેનુ ભાષાતર આજ સુધી ગુજરાતી સાક્ષરો સેન્દ્રિય એવુ કરતા અને હાલમા કેટલાક તે ભુલ સુધારી સાવયવ આયતન[2] એવુ નામ આપે છે–તે બધા કરતા આ સાશન શબ્દ વિશેષ યોગ્ય છે Inorganic અનશન જે વર્ગ બાહ્ય પદાર્થને ખાતો નથી (ઉ ત ખનિજ પદાર્થો) તેમ પ્રજોત્પત્તિ વગેરે કરી શકતો નથી તે વર્ગ નિરિન્દ્રિય કરતા અનશન શબ્દ વિશેષ યોગ્ય છે

ઉદ્ભિજ્જ સૃષ્ટિનો સાશન વર્ગમા સમાવેશ થાય છે આધુનિક બાયોલોજી શબ્દ [Bios=life] and logos=a discoure–જીવન મીમાંસા] એ સાશનને લગતો શબ્દ જ છે સાશન વર્ગમા પ્રાણી અને ઉદ્ભિજ એ બે મુખ્ય ભેદો છે ઉદ્ભિજ અને પ્રાણી વચ્ચે શો ફેર? એ પ્રશ્ન પણ વિચારવા જેવો છ આજ દિન સુધી પ્રાણિ અને ઉદ્ભિજ્જનો ભેદ દર્શાવવા કોઈ પાડવામા આવતા પ્રાણી સ્વેચ્છાથી સ્થાનાતર કરી શકે છે જ્યારે ઉદ્ભિજ સ્વેચ્છાથી સ્થાનાતર કરી શકતુ નથી પ્રાણીઓમા હરિત્‌જકદ્રવ્ય (ક્લોરોફીલ) હોતુ નથી જ્યારે ઉદ્ભિજમા હોય છ આ અને બીજા મુદ્દાઓ બન્નેવચ્ચેનો ભેદ દર્શાવવા ઉપયોગમા આવતા પરતુ હવે તો આ બધા મુદ્દાઓ ખોટા ઠર્યા છે પ્રાણી માફક ઉદ્ભિદ પણ સ્વેચ્છાએ સ્થાનાતર કરી શકે છે કેટલાક પ્રાણિઓમા હરિત્‌જ દ્રવ્ય હોય છે જ્યારે કેટલીક ઉદ્ભિદમા આ દ્રવ્ય નથી જોવામા આવતુ ઉદ્ભિજ અને પ્રાણી બન્નેનો પિતા ખરી રીતે એક જ છે એમ હવે તો પુરવાર થાય છે ચૈતન્યની ચીણગારીમાથી જ બન્નેનો પ્રાદુર્ભાવ છે કોઈ લગારેય ચઢીયાતુ કે લગારેય ઉતરતુ નથી મનુએ કહ્યુ છે કે अन्त सज्ञा भवन्त्येते सुखदुःख समन्विता સુખદુઃખથી યુક્ત અંત સત્તાવાળી વનસ્પતિઓ પ્રાણિઓની માફક જ ખાય છે પીવે છ ઊંઘે છ જાગે છ મરે છે ઉદયનાચાર્ય રચિત કિરણાવલી નિરૂપણમ નામના ગ્રંથમાં વનસ્પતિઓમા જીવન મૃત્યુ નિદ્રા જાગરણ રોગ ઔષધ વગેરે ગણાવે છે[3] ષડ્દર્શન સમુચ્ચય ઉપરની ટીકામા ગુણરત્ન જણાવે છે કે જેમ સ્ત્રીનુ દોહદ પરિપૂર્ણ કરવાથી સારી સતતિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે તેમ વનસ્પતિઓ પણ પોતાનુ દોહદ સારી રીતે પરિપૂર્ણ થવાથી સારી ફળસતતિ ઉત્પન્ન કરે છ विशिष्टदोहदादिमत्त्व विशिष्टस्त्रीशरीरवत् यथा स्त्रीशरीरस्य तथाविधदोहदपूरणात् पुत्रादिप्रसवन तथा वनस्पतिशरीरस्यापि तत् पूरणम् જે વનસ્પતિ ઓને દોહદ થાય છે તેની યાદી પણ ગુણરત્ન આપી છે (शमीप्रपुन्नाटसिद्धसर कादु दकवबूलागस्त्यआमलकाकलिप्रभृतिना स्वापविबोधत ॥ સમડી અથવા ખીજડી કુવાડીયો

1 સ્વ [illegible] શાસ્ત્રી તરીકે

2 [illegible] શાહુ [illegible] ગાડિ [illegible] ભાગ

3 [illegible] प्रतिनियतमायुर्व्यवस्थिता जीवनमरणस्वप्नजागरणरोगभेषजप्रयोगबीज सजातीयानुविद्धानुकूलागमप्रतिकूलापगमादिभ्य प्रासङ्गरारवत् ॥

સપ્તસરો કામમર્દ આવળ અગથીયો આળની વગેરેના પાન રાત્રે સંકોચાઈ જાય છે અર્થાત આ વૃક્ષો રાત્રે ઊંઘી જાય છે અને સવારમાં જાગે છે આ બધાથી આપણા પૂર્વજોનું વનસ્પતિ વિષયનું જ્ઞાન કેવું હતું તે ઠીકઠીક સમજી શકાય છે વનસ્પતિઓને સુખ અને દુઃખની લાગણી થાય છે તેમને રોગો થાય છે દવાઓથી રોગો સારા થઈ શકે છે વગેરે ઘણા વિસ્તારથી ઉપવન વિનોદ જેવા ગ્રંથોમાં કહેવામાં આવ્યું છે *

૬૮ બલ્કે સ્ત્રી અને પુરૂષ એવા વનસ્પતિના ભેદો પણ દર્શાવેલા છે

अथ वत्सकनामानि भेदं स्त्रीपुंसयोस्तथा ।

कर्म चास्य प्रवक्ष्यामि विस्तरेण यथातथम् ॥ चरक क स्था

સફેદફુલ મોટાફલ અને સ્નિગ્ધ પત્રવાળો કુટજ તે નરકુટજ અને અરૂણપુષ્પ શ્યામલ રંગ નાના ફલ તે–આ સ્ત્રીકુટજ એવો પરિચય પણ આપેલો છે રાજનિઘંટુકાર નરહરિએ સ્ત્રી પુરૂષ અને નપુંસક એવા ત્રણ ભેદો આપવાની ઘટના કરી છે अर्थात् प्रथमो वर्गः स्त्रीपुंनपुंसकत्वेन त्रिविध्यं स्थावरेष्वपि । तत्तु वक्ष्यामि तल्लक्ष्म व्यक्तमत्र यथाक्रमम् (આનંદાશ્રમ ગ્રંથ પૃ ૩૨૩) स्निग्धदीर्घतनुता मनोरमा ... પર સ્ત્રી–વૃક્ષનો સામાન્ય પરિચય આપવામાં આવેલો છે અને પુંવૃક્ષો માટે यत्र पुष्पं त्वगादि नातिदीर्घं न चापरम् । स्थूले

---

* ચક્રપાણિ તેની અનુમતિ આપ્યામાં વૃક્ષાસ્તુ चेतनावन्तोऽपि तमश्छन्न ज्ञानतया नाज्ञोपदेशविषया एव વૃક્ષો ચેતનવાળા છે જીવવાળા છે પરંતુ તમસથી તે વ્યાપ્ત થએલા હોવાથી મનુષ્યોની પેઠે તેમનું જીવન દૃગોચર થઈ શકતું નથી (દેવન ૫-૬ अतिमन्दान्तःसंज्ञितया (Dorment unmanifested consciousness which extremely dull) બી એન સીલ) વૃક્ષોને અંતઃસંજ્ઞાવાળા પણ અતિમંદ-સુષુપ્ત અવસ્થામાં હેલા ગણેલ છે મહાભારત શાન્તિપર્વમાં વૃક્ષો સ્પર્શ અનુભવે છે શબ્દ સુણે છે, આંખથી દેખે છે સૂંઘે છે રસનું જ્ઞાન ધરાવે છે પાણી પીએ છે વગેરે સ્પષ્ટપણે વર્ણવ્યામાં આવ્યું છે

उष्मतो म्लायते पर्णं त्वक्फलं पुष्पमेव च ।
म्लायते शीर्यते चापि स्पर्शस्तेनात्र विद्यते ॥
वाय्वग्न्यशनिनिर्घोषैः फलं पुष्पं विशीर्यते ।
श्रोत्रेण गृह्यते शब्दस्तस्मात् शृण्वन्ति पादपाः ॥
वल्ली वेष्टयते वृक्षं सर्वतश्चैव गच्छति ।
नह्यदृष्टेश्च मार्गोऽस्ति तस्मात्पश्यन्ति पादपाः ॥
पुण्यापुण्यैस्तथा गन्धैर्धूपैश्च विविधैरपि ।
अरोगाः पुष्पिताः सन्ति तस्माज्जिघ्रन्ति पादपाः ॥
पादैः सलिलपानाच्च व्याधीनां चापि दर्शनात् ।
व्याधिप्रतिक्रियत्वाच्च विद्यते रसनं द्रुमे ॥
वक्त्रेणोत्पलनालेन यथोर्ध्वं जलमाददेत् ।
तथा पवनसंयुक्तः पादैः पिबति पादपः ॥
सुखदुःखयोश्च ग्रहणात् छिन्नस्य च विरोहणात् ।
जीवं पश्यामि वृक्षाणां अचैतन्यं न विद्यते ॥

(મહાભારત શાન્તિપર્વ)

पुरुषमिन्यव पुमानुक्तो मनीषिभिरत्र । આવા પરિચય આપ્યા કે આ બન્નેના સામાન્ય લક્ષણો ધરાવનાર વૃક્ષોને નપુંસક વૃક્ષો કહેલા છે આ પણ એક vague છે એમ લાગે છે જાતિ sexual characters વિષયક જ્ઞાનનો અભાવ આ વર્ણન બતાવે છે

સજ્જનો! આપણા પૂર્વજોના ઉદ્‌ભિજ્જજ્ઞાન ઉપરનું ઉપરોક્ત વિહંગાવલોકન આપણને અનેક રીતે માર્ગદર્શક છે આપણા એ સ્વનામધન્ય પૂર્વજોએ Intuition થી—પ્રજ્ઞાથી—કે યોગદ્વારા—ગમે તે રીતે વનસ્પતિમાં ઉતરી જોઈ અને વનસ્પતિઓને અંતઃસંજ્ઞાવાળી વર્ણવી પછી એના ગુણદોષ જાણવા વનોમાં તેઓ ગયા અને મારે જગત્ જ્યારે અજ્ઞાનમાં ઘોરતું હતું ત્યારે આપણા આ પૂર્વજોએ આવા પ્રયત્નોથી ઉદ્‌ભિજ્જજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું ઉદ્‌ભિજ્જના અંગ પ્રત્યંગોને નામો આપ્યા અનેક મૂળ કંદ ફૂલ ત્વચા આદિ મને દવાના કામમાં લીધા જંગલો ખૂંદ્યા ઝેરી વનસ્પતિ શોધ કરી ઉત્તરીય લેખનીય એ નીચ રૂપ કેસર ચક્ષુષ્ય ત્યાં વિવિધ વનસ્પતિનું વર્ગીકરણ કર્યું ચરકના કલ્પસ્થાન અને સિદ્ધિસ્થાન જોવાથી રેચક અને વામક તેમજ સિદ્ધ કરી અનુવાસન દવાઓના વર્ગો આપણી મતિને ચકિત કરી દે છે આપણા નિઘંટુઓ એ આપણું આગમેનું ધન છે એ ઘણી વખત ન્યૂન છે તેમ આ નિઘંટુઓમાં રત્નો સાથે માત્ર કાંકરા રહ્યા છે પરંતુ કુશાગ્રબુદ્ધિશાળીને ઉહાપોહ કરવાનો હક્ક છે મૂઢમતિવાળાને માટે ગતાનુગતિક પ્રમાણમ્ અથવા રૂઢાનુગમન એ શ્રેય છે માગ આ વિષયના વિચારો આપણાથી અનંત નથી જ નિઘંટુઓનો પ્રતિસંસ્કાર કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે તદ્ઉપરાંત હવે આપણા નિઘંટુઓના પ્રતિસંસ્કરણ હવે થવા જોઇએ એમ મને તો લાગે છે

ઉદ્‌ભિજ્જશાસ્ત્ર આપણી પાઠશાળાઓ અને મહાવિદ્યાલયોમાં પદ્ધતિપૂર્વક ભણાવવાની જરૂર છે આને માટે આપણી પાસે એક પણ સારું પાઠ્યપુસ્તક નથી એ ખેદની વાત છે આ ઉદ્‌ભિજ્જશાસ્ત્રની પરિભાષા તેનું શારીર (Plant anatomy) તેનું ક્રિયાશારીર (Plant Physiology) વર્ગીકરણ (Natural classification) વગેરે ઉપર વિસ્તારથી હું લખી રહ્યો છું પ્રકાશક શોધું છું એમ કોષ અને આપણા આયુર્વેદીય શાસ્ત્રમાં અહીં તહીં જે વેરાયેલું છે તેને વ્યવસ્થિત ગોઠવવાની જરૂર છે પરિભાષા આપણે માગી આપણી શકે એમ છે પરિભાષા મેં લખી નાખી છે આ બધા માટે આપણે પરિશ્રમ કરવો જોઈએ તપ સિવાય સિદ્ધિ ન હોય આ પ્રગતિ યુગમાં પ્રમાદી રહે આપણને નહિ પાલવે નિષ્ઠુર કર્તવ્ય પાલન વિના આપણો જયવારો હું કલ્પી શકતો નથી બીજા પાસે ભીખ માગવા કરતા આપણી તપ પ્રવૃત્તિ વધે એ જોવા હું ઉત્સુક છું પ્રત્યેક વૈદ્ય સ્વાધ્યાયરત થાઓ સ્વાધ્યાયથી મતિ સ્થિર બનાવો અને શુભ બુદ્ધિથી યુક્ત થઈશું તો જગતમાં એવી કોઈ શક્તિ નથી જે આયુર્વેદના ઉન્નતિના ઉદયને ખાળી શકે स ना बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु પ્રાચીન ભારતવર્ષે વિધાતા પાસે શુભ બુદ્ધિ જ યાચના કરી છે ભારતવર્ષનું પતન તેના મતિવિભ્રમને આભારી છે વૈદ્યાનું પતન પણ બુદ્ધિલોપથી જ થયેલું છે એમ હું તો માનું છું તપની સવિતા જેવી શ્રદ્ધા આપણા અંતરમાં આવી વસો તપથી આપણા જીવન આપ્લાવિત થાઓ તપથી આપણી બુદ્ધિ કુશાગ્ર અને સ્થિર થાઓ પરમાત્મા આપણને શુભબુદ્ધિ યુક્ત કરી આ દિન જલદી આવશે ત્યારે વૈદ્યોના ઉત્કર્ષની જયગાથા લખવાનો કવિઓને ઉત્સાહ આવશે

અંધકારમાં પડી હતી, ત્યારે સુશ્રુતે સર્જરીમાં જે આશ્ચર્યજનક ઉન્નતિ અને સફળતા મેળવી હતી તે આધુનિક શાસ્ત્રવેત્તાઓને પણ ચકિત કરી દે છે-ડૉ. રૉયલ હૉર્નલ કહે છે કે

'ભારતના પ્રાચીનતમ આયુર્વેદિક ગ્રંથકારોની રચનાઓમાં જે શારીર વિજ્ઞાન સંગ્રહાયેલું છે તે જોઈને મારી માફક ઘણા વિદ્વાનોને આશ્ચર્ય થશે. તેના વિસ્તાર અને ચોકસાઈ (નિર્ભ્રમતા) બન્ને વિસ્મયજનક છે.'

ગ્રીસમાં હીરોફાઈલસે (Hirophilus) સૌથી પ્રથમ શવચ્છેદ કર્યો, પરંતુ ત્યારે ભારતનું ઘણુંખરું શલ્ય અને શારીર વિજ્ઞાન ગ્રીસમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું હતું. તેટના મોડા સમયમાં એટલે ૩૦૦ બી. સી. માં તે આ ક્ષેત્રમાં કામ કરતો જણાયો છે. આધુનિક ત્રુટિપૂર્ણ કાળનિર્ણય પ્રમાણે પણ સુશ્રુતનો સમય ૬૦૦ બી. સી. છે તે પરથી પણ નક્કી થાય છે કે સુશ્રુતે (ગ્રીસમાં પ્રચલિત થયો તે પહેલાં) કેટલાયે સમય પહેલાં શવચ્છેદ કર્યો હતો અને ભારતવર્ષમાં સુશ્રુતેજ પ્રથમ શવચ્છેદ શરૂ કર્યો એમ કહેવાની પણ કાંઈ જરૂર નથી. કારણ કે અષ્ટાંગ પૂર્ણ આયુર્વેદ સંહિતા સરળતાથી એ બનાવી છે એવું પ્રમાણ છે તે પરથી પ્રતીત થાય છે કે સુશ્રુતની પહેલાં ઘણા સમયથી શવચ્છેદની પ્રથા ભારતવર્ષમાં પ્રચલિત હશે. આર્યોને બીજી જાતિઓ સાથે નિરંતર યુદ્ધ કરવાં પડતાં તે પણ શલ્યોન્નતિનો મુખ્ય હેતુ હતો. (યુદ્ધમાં) સેનાધિકારીઓની સાથે શલ્ય વૈદ્ય પણ રહેતા અને તેઓ ભગ્ન શાખાઓનું છેદન અસ્થિસંધાન અને બાણોના તૂટેલા ટુકડા બહાર કાઢવાનું કાર્ય કરતા. ઋગ્વેદના સુદૂર કાળમાં પણ અશ્વિની કુમારોએ ભગ્ન પગો કાપી નાંખવાનું (Amputation) અને ફૂટેલી આંખો શલ્યશાસ્ત્રની મદદથી સાજી કર્યાનું વૃત્તાંત છે × સુશ્રુતે ૧૨૫ પ્રકારનાં શસ્ત્રયંત્રો બતાવ્યાં છે અને જરૂર પ્રમાણે બીજાં બનાવવાનું પણ કહ્યું છે. એમાંથી કેટલાંયે શસ્ત્રોમાં માત્ર થોડાજ ફેરફાર સાથે આધુનિક સર્જિકલ શસ્ત્રો બનાવ્યાં છે. મેં પણ નિરીક્ષણ કર્યા બાદ શ્રી મૂલચંદ ખૈરાતીરામ ટ્રસ્ટ આયુર્વેદિક અને સર્જીકલ હૉસ્પીટલમાં સુશ્રુતોક્ત શસ્ત્રોના આકાર પરથી તે સર્વનું પુનર્નિર્માણ કર્યું છે જે સર્વ શસ્ત્રો આ ગ્રંથ સાથે ચિત્રરૂપે શાલીમાં જોઈ શકશો. શારીરના સૂક્ષ્મ જ્ઞાનની આવશ્યકતા પર સુશ્રુતે ઘણો ભાર દીધો છે. શવચ્છેદને માટે મૃતદેહને કેમ તૈયાર કરવો તે બાબતમાં સુશ્રુતે ખાસ નિયમો બતાવ્યા છે અને શરીરના અંગ પ્રત્યંગને ધ્યાનપૂર્વક જોવા, સમજવા અને યાદ રાખવા તે ખાસ આગ્રહ કરે છે. તેણે એ પણ કહ્યું છે કે શવચ્છેદ માટે જે મૃતદેહ લેવામાં આવે તે પ્રાચીન રૂપ શીર્ણ અથવા કોઈ જુના વ્યાધિથી પીડિત નહિ હોવો જોઈએ.

સુશ્રુતના સમયમાં થતા ઑપરેશનનું ક્ષેત્ર ઘણું વિશાળ હતું. સર્વ શસ્ત્રકર્મો પ્રચારમાં હતાં. નેત્ર-શલાકયમાં મોતીયા કાઢવામાં આવતા. મસ્તિષ્ક સુધીની શસ્ત્રક્રિયા (Cranial operations) પણ પ્રચારમાં લાવવામાં આવી હતી. જે જે આધુનિક વિદ્વાનોએ સુશ્રુત સંહિતાનું પોતે અધ્યયન કર્યું છે તેના હૃદયમાં સુશ્રુતની યોગ્યતા માટે ઉચ્ચ સ્થાન છે. વેબર કહે છે કે-ભારતવાસીઓએ સર્જરી વિભાગમાં પૂર્ણ નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી હતી. આજે પણ યુરોપની પ્રજા તેની પાસેથી કાંઈ શીખી શકે તેમ છે. જેવી રીતે તેઓ નાસાનિર્માણ (Rhinoplasty) ની ક્રિયા શીખ્યા તેમ. જર્મનીના વિખ્યાત સર્જન ડૉક્ટર Hirchberg કહે છે કે-The whole plastic surgery took a new turn

× યથા ચ઼ધામાયસી વિસ્રલાય ધને હિતામતવે પ્રત્યધત્તિ ॥ તસ્મા અક્ષીના શલ્યાવિચક્ષ આયત્ત દસ્રાભિષજાવર્વન્ ઋગ ૧-૮-૧૮૬

when the cunning devices of the Indian worker became known to us '

ભારતીય કલાકારોની કુશળ વિધિઓનો પરિચય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તો શસ્ત્રક્રિયાના સંધાનવિભાગ (Plastic surgery) નું આખું રૂપ બદલાઈ ગયું છે

મૌલિક સ્વદેશજન્ય ઉન્નતિશીલ અને વૈજ્ઞાનિક ભારતીય શલ્યશાસ્ત્ર આ બધી સમૃદ્ધિ છતાં પણ તે બૌદ્ધોનો શિકાર બની ગયું સમ્રાટ અશોકે બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો પણ સમ્રાટ્ હોવા છતાંયે પોતાની આ કટ્ટર ધર્માન્ધતા કે તેના સંકુચિત દૃષ્ટિકોણથી પોતે મુક્ત થઈ શક્યા નહીં તેણે મહાન્ ઉપકાર દૃષ્ટિથી અને બૌદ્ધ અહિંસાભાવથી રાજ્યમાં એવો હુકમ કર્યો કે જો કોઈ શખ્સ શસ્ત્રચ્છેદ કરશે તો તેને અપરાધી ગણી સજા કરવામાં આવશે (જેમ મુંબઈ સરકારે આસવારિષ્ટોના સંબંધમાં આજ્ઞા કરી છે તેમ) આ આજ્ઞા એટલે ભારતીય શારીરવિજ્ઞાન અને સર્જરીના વિનાશની શરૂઆત જ હતી

ત્યારપછીના ઇતિહાસનો આપ સર્વને પરિચય છે જો કે છેવટે બ્રાહ્મણોએ બૌદ્ધધર્મનું હિંદમાંથી ખંડન કર્યું, તો પણ ભારતની વૈજ્ઞાનિક મનોવૃત્તિનો તો ક્રમશ હ્રાસ જ થતો ગયો અને મધ્યકાલમાં લોકોના મનમાં વહેમ અને કોમીવાદ વધતા જ ગયા કાયચિકિત્સા (Medicine)ની શાખામાં બૌદ્ધોએ પણ ઉન્નતિ સાધી છે પણ શારીર અને શલ્ય વિજ્ઞાન તો પ્રથમ જ રહી ગયા અને તે પણ ક્ષીણ અવસ્થામાં શબને અડકવું એ પણ પાપ મનાવા લાગ્યું જે પ્રજા શવચ્છેદ દ્વારા પૂર્ણ શારીર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા વિના વૈદ્યકનો ધંધો કરવાની આજ્ઞા આપતી ન હતી તે પ્રજા વિજ્ઞાનના આ વિભાગ (શલ્યશાલાક્ય)થી એટલી બધી વિમુખ બની ગઈ કે જ્યારે અંગ્રેજોએ કલકત્તામાં પ્રથમ મેડિકલ કોલેજ ખોલી ત્યારે કોઈ પણ હિંદી શવચ્છેદ કરવા તૈયાર ન થયો પણ છેવટે એક યુવાન પંડિત મધુસૂદન [illegible] આ કામ શિખવા તૈયાર થયા અને આ બ્રાહ્મણ જાતિનું પરમ સૌભાગ્ય ગણાય કારણ કે તેવા મહા નાસ્તિકપણાના યુગમાંયે આ પહેલ બ્રાહ્મણે જ કરી જ્યારે તેણે મૃતદેહ પર પ્રથમ શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કર્યો ત્યારે તેને પાંચ તોપોનું માન આપવામાં આવ્યું હતું અને તે શબની [illegible] નીચે રાખવામાં આવ્યું હતું (જુઓ–G N Mukerjee's History of Indian Medicine)

વૈજ્ઞાનિક મનોવૃત્તિનો હ્રાસ અને સાંપ્રદાયિક પ્રવૃત્તિની વૃદ્ધિથી જે પતનનો આરંભ થયો હતો તે મુસ્લીમ વિજેતાઓના આગમન પછી વધતો ગયો હિંદના આ દુર્ભાગ્યની કથા હું અહીં સંભળાવવા નથી ઇચ્છતો

અને હવે બ્રિટિશ રાજ્ય તેમાં તો આયુર્વેદિક ચિકિત્સક આર્થિક અને કેળવણી વિષયક સર્વ સુવિધાથી વંચિત રહી ગયો પોતાના જ દેશમાં તે વિદેશી બની ગયો અન્યાયપૂર્ણ વિકટ નિયમોથી રૂંધાયેલું તેનું જીવન [illegible] બની રહ્યું વિશ્વભરમાં વૈદ્યક પદ્ધતિને રાજ્યકર્તાઓ તરફથી ઉત્તેજન મળે છે આ બધા વિઘ્નો અને રુકાવટનો સામનો કરીને જે થોડું ધન વૈદ્ય એકત્ર કરી શકે તેના પર તેને ઇન્કમટેક્ષ ભરવો પડે છે પોતાના દેશની સરકાર સાથે કદી ચિકિત્સાને આવો અધિક સંબંધ જ હતો વૈદ્યસમાજ અને ગવર્નમેન્ટ વચ્ચે આ સિવાય કોઈ પ્રકારની આર્થિક આપલે થઈ નથી

(અપૂર્ણ)

અઠ્ઠયાવીસમા નિખિલભારતવર્ષીય વૈદ્ય સમ્મેલનમા

પાસ થયેલા ઠરાવો

૧ આ સમ્મેલન નિમ્નલિખિત વૈદ્યોના અકાલ સ્વર્ગવાસથી આયુર્વેદને જે હાનિ થઈ છે તજ્જન્ય દુઃખના અનુભવયુક્ત તેમના વિયોગ માટે હાર્દિક શોક પ્રગટ કરે છે અને તેમના કુટુમ્બીજનો પ્રતિ સમવેદના પ્રકટ કરે છે

સ્વર્ગવાસી વૈદ્ય ૬ હરિપ્રપન્નજી (મુમ્બઈ)
કવિરાજ નરનાથ મિત્ર (લાહોર)
સ્વામી ગણેશાનન્દ વૈદ્ય (અજમેર)
વૈદ્ય ગુરુપ્રસાદ અવસ્થી (કાનપુર)
વૈદ્ય શાન્તરામજી ઝરૂકલે (ઉજ્જન)
વૈદ્ય ચુનીલાલ વનમાળીરામ (ભરૂચ)
વૈદ્ય રતનલાલ બખ્તાવરલાલ (સૂરત)
નમ ાશ ર આપુજીવન જોશી (શાતાકૂઝ)
વૈદ્ય હરિશર્મા ગંગાધર (મુમ્બઈ)
વૈદ્ય ભગવાનલાલ ત્રિભુવન (મુમ્બઈ)
વૈદ્ય દિનકર કેશવ ગનીન ર (મુમ્બઈ)
વૈદ્ય તારાનાથ શર્મા (મગલોર)
લક્ષ્મણરાવ ફણશીકર (નાગપુર)
વજનાલ નાગપુરા (પ્રયાગ)
નારાયણરાવ વાગભટ (પ્રયાગ)
શિવરામમિશ્ર ષટૌ ત (લખનૌ)

સભાપતિ દ્વારા

૨ ગત વર્ષ નાગપુર સમ્મેલનમા પસાર થયેલા ઠરાવ મુજબ આયુર્વેદિક ગ્રન્થાદિ પ્રકાશનને માટે જે પ્રકાશન સમિતિ લિમિટેડ બનાવવાની આયોજના કરવામા આવી હતી તેને સંશોધિત સ્વરૂપમા સ્વીકારવામા આવી અને તેના પ્રથમ મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર તરીકે પંડિત જુગતરામજી ભટ્ટ અને શ્રી નાનાસાહેબ પુરાણિકની નીમણૂક કરવામા આવી આની ઓફિસ મુમ્બઈમા રહેશે

આનું નામ— આયુર્વેદીય સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ લિમિટેડ રહેશે

ધન્યવાદ પ્રસ્તાવ

આ સમ્મેલન મહારાજાધિરાજ શ્રી બીકાનેર નરેશને હાર્દિક ધન્યવાદ આપે છે કારણકે તેઓશ્રીએ પોતાના સુવર્ણ મહોત્સવના શુભ પ્રસંગે પોતાની પ્રિય પ્રજાના હિતાર્થે અને આયુર્વેદિક ચિકિત્સાના પ્રચારાર્થે એકી સાથે રૂા ૭૫ હજારનું દાન ભિકાનેર તા —૧ — ના રોજ કર્યું છે અને એ રકમથી તેનો આરંભ પણ કરાવ્યો છે વળી આયુર્વેદિક રૂગ્ણાલય તથા રસાયન શાળાના સંચાલન માટે ભવિષ્યમા વાર્ષિક ગ્રાન્ટ આપવાનું પણ

સમર્થન આપ્યુ છે આ સમેલન આશા રાખે છે કે પોતાની પ્રજાના આ દશહિતૈષી આયુર્વેદિ ચિકિત્સાનો પ્રચાર અને વિસ્તાર વધારીને અખિલ ભારતીય આયુર્વેદ મહામડળના વિશેષ ધન્યવાદ ને યોગ્ય બનતા રહેશે અને આ સમેલન તેઓ નામદારની પ્રાણ વર્તમાનતાને માટે દીર્ઘાયુષ્યની શુભ કામના વ્યક્ત કરે છે

પ્રસ્તાવ —સ્વામી કેવળરામ વૈદ્ય—બિકાનેર
અનુમો કુ—પ ચદ્રશેખરજી
તથા વૈદ્ય—મણિરામજી શર્મા

૪ (ક) કેટલીક પ્રાતિક સરકારોએ જનતાને માદક દ્રવ્યોના ખરાબ પરિણામથી બચાવવા માટે જે પ્રયત્ન કર્યો છે તેનુ આ સમેલન સ્વાગત કરે છે પણ તેની સાથે સાથે તે સરકારે આયુર્વેદિક આસવ—અરિષ્ટો પરત્વે જે પ્રતિબધ મુક્યો છે તેને આ સમેલન અયોગ્ય અને અનાવશ્યક માને છે કારણ કે આયુર્વેદમા આસવારિષ્ટની કલ્પના કરાયોને ચિરકાળ પર્યન્ત સુરક્ષિત રાખવા માટે છે વૈદ્યસમાજ આસવારિષ્ટાનો ઉપયોગ કેવળ ઔષધ તરીકે કરે છે નહિ કે માદકતાને માટે વળી આસવારિષ્ટ પીને પ્રમત્ત થઈ ગયાના દાખલા પણ પોલીસના દફતરમા નોધાયેલા નથી તેથી આ સમેલન સરકારને સાગ્રહ વિનતિ કરે છે કે આસવારિષ્ટ વિષય પ્રતિરોધ જલદી દૂર કરવાની કૃપા કરે સાથે સાથે આ સમેલન વૈદ્યોને પણ આગ્રહપૂર્વક વિનતિ કરે છે કે તેઓ આસવારિષ્ટ કેવળ આયુર્વેદોક્ત પદ્ધતિથી બનાવે

(ખ) આ વિષયનુ મહત્ત્વ ધ્યાનમા લઈ ને પોતાના અધિકારના રક્ષણ માટે અને શાસ્ત્રીય ઔષધિનિર્માણ તથા સર્વ સાધારણ રોગીઓની હિતદષ્ટિથી જો કોઈ પ્રાંતના વૈદ્યો આ સબધમા પોતાના પ્રાતીય મડળની આજ્ઞા નીચે સત્યાગ્રહ કરવા ને છ તૈયાર થાય તો આ સમેલન તેના ભાવનુ સમર્થન કરશે

પ્રસ્તાવક—વૈદ્ય ગૌરીશંકરજી શાસ્ત્રી
અનુમો ક—ઉમાશકર હ ત્રિવેદી
સમર્થક—કવિરાજ ઉપેન્દ્રનાથજી સેન

વૈદ્ય જગન્નાથ પ્રસાદજી શુક્લ
કવિરાજ પ્રતાપસિંહજી

૫ આયુર્વેદ અને યુનાનીવૈદ્યક સૌથી પ્રાચીન સરલ અને આ દેશને સપૂર્ણ રીતે લાભપ્રદ ચિકિત્સા વિજ્ઞાન છે આ દેશને તેના પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ છે તથા આ સમયમા પણ આ દેશના લગભગ ૯૦ ટકા લોકો આ ચિકિત્સા વિજ્ઞાનનો લાભ લે છે અને ભારતીય સરકાર કોગ્રેસની પાર્લામેન્ટરી સબકમીટી સહુ પ્રાતિક સરકારો અને દેશભક્તોની સ્વાતંત્ર્ય રક્ષા કરે છે કે—આયુર્વેદ અને યુનાની ચિકિત્સા વિજ્ઞાનને સરકારી ધોરણ મુજબ પોતાના સ્થાનમા મેડિકલ કોલેજ તથા કાઉન્સિલ ને સંસ્થાઓ આ શાસ્ત્રના વ્યાપ અને ઉત્પાદન માટે નવા ગૌરવ તરફ આ સમેલન આવશ્યક સમજે છે કે સરકાર આ ચિકિત્સા વિજ્ઞાનોની ઉન્નતિ અને પૂર્તિ માટે આવશ્યક ઉપાય યોજીને અને તેઓની સત્તાથી તેને અધિકાર પૂર્ણ બનાવે

૬ (क) આ સંમેલન નિશ્ચય કરે છે કે—આયુર્વેદીય ચિકિત્સકોના અધિકારનો નિશ્ચય તથા તેના પરિણામમાં આવતા પ્રતિબંધોનું દૂરીકરણ પાઠવિધિ આયુર્વેદના અષ્ટાંગનું પરિપૂર્ણ શિક્ષણ તથા આયુર્વેદ સંબંધી અનુસંધાન (રીચર્સ) માટે શાસનાધિકારીઓ પાસેથી અભીષ્ટ સાહાય્ય પ્રાપ્તિ વિગેરે ઉદ્દેશોની સિદ્ધિ માટે આગામી વર્ષમાં નિરંતર યત્ન કરવા માટે અગિયાર સજ્જનોની એક સમિતિ બનાવવી અને તેને અધિકાર આપવો કે મહામંડળ તરફથી રે પ્રકારના જરૂરી સાધનોનો ઉપયોગ કરે

(ख) આ સમિતિને અધિકાર આપવામાં આવે છે કે વિશેષ આવશ્યકતા મુજબ સ્થાયી સમિતિની અનુમતિ લઇને બીજા સજ્જનોને પણ પોતાની સાથે સમિતિમાં (કો ઓપ્ટ) કરે

(ग) આ સમિતિના કાર્યોના સંબંધમાં જરૂર પ્રમાણે રૂપિયા એક હજાર સુધી ખર્ચ કરવાનો અધિકાર સ્થાયી સમિતિને આપવો

પ્રસ્તાવક—ગણેશ દત્ત સારસ્વત દહલી

(ઉપરના ઠરાવમાં અગિઆર સભ્યો નીમવાનો અધિકાર પ્રમુખશ્રીને આપવો તથા મહામંડળના કર્તવ્યનો દૃષ્ટિકોણ આવો જ છે માટે આ સમિતિને અનાવશ્યક ગણવાનું એક બે ભાઇઓએ કહ્યું કવિરાજ ગણનાથ સેનજીએ પણ તેમ જ કહ્યું પણ સાથે ઉમેર્યું કે—જો આ સમિતિને પરામર્શ દાત્રી સમિતિ —(એડવાઇઝરી કમિટી) એવું નામ આપવામાં આવે અને રૂા હજારના ખર્ચની બાબત મા કરવામાં આવે તો ઠરાવ પસાર કરવામાં કંઈ વાંધો નથી આ સુધારા શ્રી ગણેશ દત્તજીએ સ્વીકાર્યો અને ઠરાવ સુધારેલા સ્વરૂપમાં પાસ થયો હતો)

૭ આ સંમેલન વૈદ્યરાજ રામનારાયણજી (અધ્યક્ષ—વૈદ્યનાથ આયુર્વેદભવન કલકત્તા)ને એટલા માટે ધન્યવાદ દે છે કે તેઓશ્રીએ પાઠ્યગ્રંથ નિર્માણને માટે રૂપીયા પાંચસોનું દાન કર્યું છે તેમની સદિચ્છા મુજબ તે રૂપિયા ગ્રંથના લેખકને ઈનામ તરીકે આપવા તે ગ્રંથ આયુર્વેદિક પબ્લીશીંગ કંપની કે વિદ્યાપીઠ છપાવે અને ગ્રંથનો વિષય પ્રમાણ ભાષા વિગેરેના નિર્ણય માટે નીચે લખેલા ત્રણ સભ્યોની એક સમિતિ બનાવવી અને પરીક્ષક સમિતિના નિર્ણય પછી ઈનામ આપવું

પરીક્ષક સમિતિ—

૧ વૈદ્ય જાદવજી ત્રીકમજી આચાર્ય
૨ કવિરાજ ગણનાથ સેન સરસ્વતી
૩ સ્વામી લક્ષ્મીરામજી વૈદ્ય

પ્રસ્તાવક—ભિષક્ કેશરી શ્રી ગૌરીનાથ શર્મા છાગાણી

અનુમોદક—શ્રી ભગીરથ સ્વામી

૮ આ સંમેલન અવશ્ય માને છે કે વૈદ્ય સંમેલનના પ્રત્યેક વાર્ષિક અધિવેશનના પ્રસંગે વિદ્યા સંબંધી વિષયોના વિચાર અને નિર્ણય માટે એક શિક્ષા પરિષદ્ ભરવાની યોજના અવશ્ય કરવી અને જે વૈદ્યો વિદ્યાપીઠ સંપાદ મંગાવનાર વિદ્યાપીઠ સમ્મત વિદ્યાલયના અધ્યાપક હોય તથા વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાઓમાં વિદ્યાર્થીઓ મોકલવા વાળા વિદ્યાપીઠાનુમત અધ્યાપક હોય, તેઓજ આ પરિષદ્ની વિષય નિર્ધારિણી સમિતિમાં ભાગ

લઈ શકે આ પરિષદ્‌ના જે પ્રમુખ હોય તેજ આગામી વર્ષમા આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠના પ્રમુખ તરીકે કામ કરે વિદ્યાપીઠની વ્યવસ્થાપકિણીના સભ્ય વિદ્યાપીઠ સંબદ્ધ અને સમાનિત સંસ્થાઓના અધ્યાપકો તથા વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાઓમા વિદ્યાર્થી મોકલવા વાળા વિદ્યાપીઠ સંમત અધ્યાપકોઆ સર્વને આ પરિષદ્‌ના પ્રમુખની ચુંટણીમા મત આપવાનો અધિકાર રહેશે સભાપતિની ચુંટણી માટેની મતગણનાનો નિર્ણયનું કાર્ય આયુર્વેદ મહામંડળની સ્થાયી સમિતિના અધિવેશનમા થાય

પ્રસ્તાવક—વૈદ્ય યાદવજી ત્રીકમજી આચાર્ય

અનુમોદક—ભગવતીપ્રસાદજી—ગિરની નિવાસી

૯ આ સંમેલનની સમિતિમા કોઇ વિષયપર વિના ઉપસ્થિત થાય ત્યારે તેના નિર્ણય માટે મતવિભાજન (Division) વખતે કેવળ પ્રતિનિધિઓના મત ગણી શકાશે

પ્રસ્તાવક—પં જગન્નાથપ્રસાદ શુક્લ

૧૦ દશેક વર્ષ થી અંગ્રેજી દવાની ઔષધિઓની પેટન્ટ બની અધિકતા વાપી ગઈ છે કે જેને લીધે દેશી ચિકિત્સાને ભારે નુકસાન થઈ ગયુ છે માટે આ સંમેલન સરકારને આગ્રહ વિનંતિ કરે છે કે તે આવા ઔષધોના આવિષ્કાર નો વિક્રય બંધ કરવા પ્રયત્ન કરે

પ્રસ્તાવક—હેમરાજ શર્મા

અનુમોદક—ભગીરથ

૧૧ આ સંમેલન સરકારને સાગ્રહ પ્રાર્થના કરે છે કે પ્રાંતમા પ્રતિદિન ચા કોફીની હોટલો વધતીજ જાય છે અને હોટલોમા ચા કોફી મળવાની સુગમતાને લીધે લોકો દિવસમા અનેક વાર તે પીએ છે ચા કોફીના અતિયોગથી કેવા કેવા ખરાબ પરિણામ આવે છે તે વિષે મોટા મોટા વિદ્વાન ચિકિત્સકોના મત સુપ્રસિદ્ધ છે માટે ચા અને કોફીની હોટલો તરત બંધ કરી દેવી કે જેથી લોકો ચા કોફી (સરળતાથી) ન મેળવી શકે ચા કોફીથી જનતાના જેટલા મોટા ભાગને નુકસાન સહન કરવુ પડે છે તેટલા મોટા ભાગને મદ્યથી પણ નહી થતુ હોય (ચા કોફી મદ્ય કરતા વિશેષ વ્યાપક છે એવો અભિપ્રાય લાગે છે) પોતાના રાજ્યમા ચા કોફીની હોટલ બિલકુલ બંધ કરી દેવા બદલ ઠક્કરજીના શ્રી મહારાજને આ સંમેલન ધન્યવાદ આપે છે

પ્રસ્તાવક—વૈદ્ય યાદવજી ત્રીકમજી આચાર્ય

અનુમોદક—ગોવર્ધનશર્મા છાંગાણી

૧૨ આ સંમેલન મહામંડળના પ્રધાન મંત્રીને આજ્ઞા કરે છે કે તેમણે નિયમાવલીના નિયમ પ્રમાણે આયુર્વેદ નિધિ ટ્રસ્ટને રજિસ્ટર કરાવી લેવું

પ્રસ્તાવક—જગન્નાથપ્રસાદજી શુક્લ

અનુમોદક—ઠાકોર પ્રતાપસિંહજી

૧૩ ગત વર્ષમા જે કવોટા સિસ્ટમનો પ્રસ્તાવ પાસ થયો હતો તે રદ કરી નાખવો એવો આ સંમેલનનો મત છે

સભાપતિ દ્વારા

૧૪ વીતેલા ચાર માસના ઉત્તરાર્ધના વિશ્વ માસમા જનતા અને અંગ્રેજ કુશીવ ડૉક્ટરો વચ્ચે જે મતભેદ માલુમ પડે છે તે વિચારતા આ સંમેલન ભારતીય સરકારને

સાગ્રહ વિનતિ કરે છે કે કેટલાક પશ્ચિમના દેશોની પેઠે ભારત વર્ષમાં પણ શીતળા ટ મૂકવાનો ધારો અચ્છિક રાખવો—(ફરજીયાત નહિ)

સભાપતિ દ્વારા

૧૫ આ સમ્મેલન સમસ્ત વૈદ્યોને સાગ્રહ વિનતિ કરે છે કે જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં નગરકીર્તન મંડળની સ્થાપના કરે કે જે વ્યાખ્યાન અને સંગીત દ્વારા જનતાને સ્વાસ્થ્ય જીવનના શિક્ષણમાં સહાયક બને અને આયુર્વેદ પ્રત્યે જનતાની શ્રદ્ધામાં વૃદ્ધિ કરાવે

સભાપતિ દ્વારા

૧૬ આ સમ્મેલન દેશી ચિકિત્સા વિજ્ઞાનના શિક્ષણના પ્રચારને આવશ્યક માને છે અને દેશી રાજ્યોને સાગ્રહ વિનતિ કરે છે કે તેઓ પોતાને ત્યાં સમસ્ત સાધન સંપન્ન આયુર્વેદ વિદ્યાલયની સ્થાપના કરવાની યોજના શક્ય ત્વરાથી કરે

સભાપતિ દ્વારા

૧૭ આયુર્વેદીય પરિચારક પરિચારિકા તથા પ્રસૂતિ પરિચારિકાઓ (દાયણો) ને શિક્ષણ આપવું આવશ્યક છે એમ આ સમ્મેલનનો અભિપ્રાય છે અને આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠને સાગ્રહ સૂચના કરે છે કે તેણે તદ્‌વિષયક પાઠ્યક્રમ બનાવવો અને તેની પરીક્ષાની વ્યવસ્થા કરવી

સભાપતિ દ્વારા

૧૮ આ સમ્મેલન રાષ્ટ્રીય યોજના સમિતિને પ્રાર્થના કરે છે કે તે ભારતીય-ચિકિત્સા પદ્ધતિ સંબંધી ઉદ્યોગ ધંધાને પોતાના કાર્યક્રમ સાથે વિચારાર્થ સંમિલિત કરે ને તે ઉદ્યોગ ધંધાને અલ્પ પરિમાણમાં ચાલતા ઉદ્યોગ ધંધા (Cottage-industries) ની પેઠે આખા ભારત વર્ષમાં પ્રોત્સાહન આપે

સભાપતિ દ્વારા

૧૯ આ સમ્મેલન હિંદુસ્તાનમાં દેશી રાજ્યોને સાગ્રહ વિનતિ કરે છે કે તેઓ પોતાના રાજ્યમાં સ્વદેશી ચિકિત્સા પદ્ધતિઓને ઉત્તેજન દેવા માટે તથા વૈદ્યોના સંગઠન માટે જે જે યોજનાઓ બનાવે તેની સાથે ડૉક્ટરોનો સંબંધ ન રાખે

સભાપતિ દ્વારા

૨૦ આ સમ્મેલન આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠને આજ્ઞા કરે છે કે વિદ્યાપીઠની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થએલા વૈદ્યોને શારીર શલ્ય શાલાક્ય અને પ્રસૂતિતંત્રનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અપાવવા માટે એક વિદ્યાલય ખોલવાનો પ્રયત્ન કરે જ્યાં સુધી તેવું વિદ્યાલય ન ખોલાય ત્યાંસુધી જે વિદ્યાલયોમાં આવું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અપાતું હોય તેમાં તે વૈદ્યોને શીખવવાનો પ્રબંધ કરે

પ્રસ્તાવક—જગન્નાથ શર્મા બાજપેયી

૨૧ આ સમ્મેલન ઠરાવ ૨ ... છે કે ... વિદ્યાપીઠ તરફથી લેવાતા વિશારદની પરીક્ષામાંથી અષ્ટાંગ સંગ્રહ કાઢી નાખવો અને આચાર્યની પરીક્ષામાં રાખવો

૨ કેટલી પ્રાંતિક સરકાર વૈદ્યોની ... કરે છે તેમાં વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાઓમાં ઉત્તીર્ણ વિદ્યાર્થીઓને ધ્યાનમાં લેવામાં આવતા નથી તેથી આ સમ્મેલન પ્રાંતિક

સરકારોને વિનતિ કરે છે કે નિ૦ ભા૦ વિદ્યાપી ઉત્તીર્ણ વૈદ્યોની મેડી ન ઓફીસરા તરીકે નીમણૂક કરાવવી સભાપતિદ્વા ।

૨૩ આ સમ્મેલન ઠરાવ કરે છે કે ગયે વર્ષે જે નવીન પાઠ્યક્રમ વિષયમા ખાસ પરીક્ષા પદ્ધતિ સ્વીકા૨ઇ છે તે હમણા પ્રચારમા ન આવે સભાપતિદ્વારા

૨૪ આ સમ્મેલનનું નામ નિખિલભારતવર્ષીય વૈદ્ય સમ્મેલન છે તે હવે ન ચાલવવા યોગ્ય છે કારણ કે હવે અઠ્ઠાવીશ વર્ષમા પ્રવેશે છે એટલે તે યુવાવસ્થામા ગણાય એક બાળક નાનો હોય તેને જે નામથી બોલાવતા હોય એ તે મોટા થતા તેને માનવાચક પૂર્ણ નામથી બોલાવવો યોગ્ય છે માટે હવે આ સમ્મેલનનુ નામ 'ઇંડીયન આયુર્વેદિક કોંગ્રેસ' રાખવુ જોઇએ એવી મતલબનો ઠરાવ શ્રી ગણનાથસેનજીએ રજુ કર્યો હતો જે સર્વાનુમતે પસાર કરવામા આવ્યો હતો

૨૫ મહાસમ્મેલનને રાજકોટ હૈદરાબાદ સિંધ અને જોધપુર એમ ચાર સ્થળેથી આમત્રણ હતા પ્રત્યેક ગામના આમત્રણ આપનાર વૈદ્યોએ પોતાને ત્યા સમ્મેલન આવે એવી ભાવનાની અને ગરમા ગરમ દલીલો કરી ઉપરની પરિસ્થિતિ જોતા એમ લાગ્યુ કે જોધપુર સમ્મેલન જશે તે પરથી હૈદરાબાદ રાજકોટ અને સિંધના આમત્રણો પાછા ખેંચાયા અને આગામી વર્ષ માટે જોધપુરનુ આમત્રણ સ્વીકારવામા આવ્યુ

૨૬ વિદ્યાપીઠ મહામડળના કાર્યાલયના સ્થાનાતર માટે બે સ્થળોના આમત્રણ હતા ૧ દીલ્હી ૨ લાહોર અને દીલ્હીની દરખાસ્ત ઓછા મત મળવાથી ઉડી ગઇ અને કાર્યાલય લાહોર લઇ જવાનુ ઠરાવવામા આવ્યુ તેના હોદ્દેદારા વર્ગ બાગે નીચે મુજબ છે

(અ) મહામડળના પ્રમુખ શ્રી શિવશર્માજી
પ્રધાનમત્રી—ડૉ૰ આશાનદ પચરત્ન

(બ) વિદ્યાપીઠના પ્રમુખ

(૧) રાજવૈદ્ય રામપ્રસાદજી—પતીયાળા

(૨) ઉપપ્રમુખ—શ્રી દુર્ગાદત્ત શાસ્ત્રીજી—બનારસ

(૩) મત્રી શ્રી હરિદત્ત શાસ્ત્રીજી લાહોર

(૪) શ્રી ગણેશદત્ત શાસ્ત્રી—દીલ્હી

આ ઉપરાત બીજા એક બે નામો પણ છે

તત્રીની નોધ—

રા૦ વાસુદેવ મૂ૰ દ્વિવેદીએ મારે માટે સમ્મેલનમા પસાર થયેલા ઠરાવોની નોધ લીધી હતી સમ્મેલન વખતે જે રીતે ઠરાવો પસાર થયા એ જોતા આ યાદી સપૂર્ણ નથી વૈદ્ય કલ્પતરુ મા તેમજ છેલ્લી વૈદ્ય સ૦ ૫ ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૮ મા છે તે પણ સપૂર્ણ નથી વળી આમા સભાપતિ દ્વારા છે ત્યા આ યાદી પ્રસ્તાવક અને સમર્થકના નામો પણ છે

સાગ્રહ વિનતિ કર છે કે કેટલાક પશ્ચિમના રોગોની પેઠે ભારત વર્ષમાં પણ શીતળા ટકાવવાનો ધારો અનિચ્છિક રાખવો—(ફરજીયાત નહિ)

સભાપતિ દ્વારા

૧૫ આ સમેલન સમસ્ત વૈદ્યોને સાગ્રહ વિનતિ કરે છે કે જ્યાં જ્યાં સ્ત્રી વૈદ્યો ત્યાં નગરકીર્તન મંડળની સ્થાપના કરે કે જે વ્યાખ્યાન અને સંગીત દ્વારા જનતાને સ્વાસ્થ્ય જીવનના શિક્ષણમાં સહાયક બને અને આયુર્વેદ પ્રતિ જનતાની શ્રદ્ધામાં વૃદ્ધિ કરાવે

સભાપતિ દ્વારા

૧૬ આ સમેલન દેશી ચિકિત્સા વિજ્ઞાનના શિક્ષણના પ્રચારને આવશ્યક માને છે અને દેશી રાજ્યોને માનદ વિનતિ કરે છે કે તેઓ પોતાને ત્યાં સમસ્ત સાધન સંપન્ન આયુર્વેદ વિદ્યાલયની સ્થાપના કરવાની યોજના શકય ત્વરાથી કરે

સભાપતિ દ્વારા

૧૭ આયુર્વેદીય પરિચારક પરિચારિકા તથા પ્રસુતિ પરિચારિકાઓ (દાયણો) ને શિક્ષણ આપવું આવશ્યક છે એમ આ સમેલનનો અભિપ્રાય છે અને આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠને સાગ્રહ પ્રાર્થના કરે છે કે તેણે તદ્‌વિષયક પાઠ્યક્રમ બનાવવો અને તેની પરીક્ષાની વ્યવસ્થા કરવી

સભાપતિ દ્વારા

૧૮ આ સમેલન રાષ્ટ્રીય યોજના સમિતિને પ્રાર્થના કરે છે કે તે ભારતીય ચિકિત્સા પદ્ધતિ ગાંધી ઉદ્યોગ ધંધાને પોતાના કાર્યક્રમ સાથે વિચારાય સંમિલિત કરે અને તે ઉદ્યોગ ધંધાને અલ્પ પરિમાણમાં ચાલતા ઉદ્યોગ ધંધા (Cottage-industries) ની પેઠે આખા ભારત વર્ષમાં પ્રોત્સાહન આપે

સભાપતિ દ્વારા

૧૯ આ સમેલન હિંદુસ્તાનમાં દેશી રાજ્યોને સાગ્રહ વિનતિ કરે છે કે તેઓ પોતાના રાજ્યમાં સ્વદેશી ચિકિત્સા પદ્ધતિઓને ઉત્તેજન દેવા માટે તથા વૈદ્યોના સંગઠન માટે જે જે કાયદાઓ બનાવે તેની સાથે ડૉક્ટરોનો સંબંધ ન રાખે

સભાપતિ દ્વારા

૨૦ આ સમેલન આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠને આજ્ઞા કરે છે કે વિદ્યાપીઠની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયેલા વૈદ્યોને શારીર શલ્ય શાલાક્ય અને પ્રસૂતિતંત્રનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અપાવવા માટે એ વિદ્યાલય ખોલવાનો પ્રયત્ન કરે જ્યાં સુધી તેવું વિદ્યાલય ન ખોલાય ત્યાંસુધી જે વિદ્યાલયોમાં આવું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અપાતું હોય તેમાં તે વૈદ્યોને શીખવવાનો પ્રબંધ કરે

પ્રસ્તાવક—જગન્નાથ શર્મા [illegible]

૨૧ આ સમેલન પ્રસ્તાવ ૨ ... [illegible] વિદ્યાપીઠ તરફથી લેવાતી વિશારદની પરીક્ષામાંથી અયાગ [illegible] નાખવો ... [illegible] પરીક્ષામાં [illegible]

૨ કેટલી પ્રાંતિક સરકારો વૈદ્યોની નીમણૂક કરે છે તેમાં વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાઓમાં ઉત્તીર્ણ વિદ્યાર્થીઓને ધ્યાનમાં લેવામાં આવતા નથી તેથી આ સમેલન પ્રાંતિક

સરકારોને વિનતિ કરે છે કે નિ૰ ભા વિદ્યાપી ઉત્તીર્ણ વૈદ્યોની મેડી ન ઓરીમરો તરીકે નીમણૂક કરાવવી
સભાપતિદ્વારા

૨૩ આ સમેલન ઠરાવ કરે છે કે ગયે વર્ગે જે નવીન પાઠ્યક્રમ વિરમા ખડ પરીક્ષા પદ્ધતિ સ્વી ૧ ઈ છે તે હમણા પ્રચારમા ન આવે
સભાપતિદ્વારા

૨૪ આ સમેલનનુ નામ નિખિલભારતવર્ષીય વૈદ્ય સમેલન છે તે હવે ન નાવના યોગ્ય છે કારણ કે હવે અઠ્ઠાવીશ વર્ષમા પ્રવેશે છે એટલે તે યુવાવસ્થામા ગણાય એક બાળક નાનો હોય તેને જે નામથી બોલાવતા હોઈએ તે મોટો થતા તેને માનવાચ પૂર્ણ નામથી બોલાવવો યોગ્ય છે માટે હવે આ સમેલનનુ નામ ૧ ડીયન આયુર્વેદ કોંગ્રેસ રાખવુ જોઈએ એવી મતલબનો ઠરાવ શ્રી ગણનાથસેનજીએ મુ યો હતો જે સર્વાનુમતે પસાર કરવામા આ યો હતો

૨૫ મહાસમેલનને રાજકોટ હૈદરાબાદ અરધ અને જોધપુર એમ ચાર સ્થળેથી આમત્રણ હતા પ્રત્યેક ગામના આમત્રણ આપનાર વદ્યોએ પોતાને ત્યા સમેલન આવે એવી ભાવભીની અને ગરમા ગરમ દલીલો કરી છેવટે પરિસ્થિતિ જોતા એમ લાગ્યુ કે જોધપુર સમેલન જો તે પરથી હૈદ્રાબાદ રાજકોટ અને અરધના આમત્રણો પાછા ખેંચાયા અને આગામી વર્ષ માટે જોધપુરનુ આમત્રણ સ્વીકારવામા આ યુ

૨૬ વિદ્યાપીઠ મહામડળના કાર્યાલયના સ્થાનાતર માટે બે સ્થળોના આમત્રણ હતા ૧ દીલ્હી ૨ લાહોર અને દીલ્હીની તરફેણમા ઓછા મત મળવાથી ઉડી ગઈ અને કાર્યાલય લાહોર લઈ જવાનુ ઠરાવવામા આ યુ તેના હોદ્દેદાર નીચે મુજબ છે

(અ) મહામડળના પ્રમુખ શ્રી શિવશર્માજી
પ્રધાનમત્રી—ડૉ આશાનદ પચરત્ન

(બ) વિદ્યાપીઠના પ્રમુખ

(૧) રાજવૈદ્ય રામપ્રસાદજી—પતીયાળા
(૨) ઉપપ્રમુખ—શ્રી દુર્ગાદત્ત શાસ્ત્રીજી—મનારસ
(૩) મત્રી શ્રી હરિદત્ત શાસ્ત્રીજી—લાહોર
(૪) શ્રી ગણેશદત્ત શાસ્ત્રી—દીલ્હી

આ ઉપરાત બીજા એક બે નામો પણ છે

તત્રીની નોધ—

રા વાસુદેવ મૂ દ્વિવેદીએ મારે માટે સમેલનમા પસાર થયેલા ઠરાવોની નોધ લીધી હતી સમેલન વખતે જે રીતે ઠરાવો પસાર થયા તે જોતા આ યાદી સપૂર્ણ નથી વૈદ્ય કલ્પતરુ મા તેમજ છે ની વૈદ્ય સ ૫ ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૮ મા છે તે પણ સપૂર્ણ નથી વળી આમા સભાપતિ દ્વારા છે ત્યા ઘણે ઠેકાણે પ્રસ્તાવ અને સમર્થકના નામો પણ છે

સ્વ૰ વૈદ્યરાજ ઝ૰બકલાલભાઇના સ્વર્ગવાસ નિમિત્ત શોકનો ઠરાવ

તા ૨-૧-૩૯ ના રોજ વૈદ્યરાજ નરસિંહલાલ ચતુર્ભુજની વાડીમાં મહૂગત ધન્વંતરી વૈદ્ય વૈદ્યરાજ ઝવેરલાલભાઇના અવસાન નિમિત્ત તેમના આત્માની શાંતિ ઇચ્છા નીચેનો ઠરાવ સભામાં પસાર થયો હતો

હાલ હિંદુસ્તાનમાં મૃતપ્રાય થતી આયુર્વેદિક વિદ્યાને પુનર્જન્મ આપવામાં સૌથી વધુ ફાળો આપનાર પ્રાતઃસ્મરણીય ઝંડુ ભટ્ટજીના ખાનદાન અને ગાદીશ ન ડીગ તેમજ ગુજરાત પ્રાંત મા ઔષધાલયના અસ્તિત્વ નિમિત્ત વૈદ્યરાજ ઝવેરલાલભાઇના એ જનક અવસાનની આ સભા દિલગીરી સાથે નોંધ લીજે છે સ ગત આ ગણાય એક મહાન ચિકિત્સક હતા સ ગ ગીના મનોરથના ઇશ્વર મરનારના આત્માને પરમ શાંતિ અર્પણ કરો તેમજ તેઓશ્રીના આપ્તજનોને ... ... તેઓશ્રીના પગલે સાચી આયુર્વેદની સેવા બજાવે એમ આ સભા ઇચ્છે છે

મણિલાલ મનસુખ યાજ્ઞિક
વૈદ્યસભા–મંત્રી રાજકોટ

મુંબઈના કીનારેથી

તા ૨૭-૧૨-૩૮ ના મંગળ પ્રભાતે ભારતવર્ષની ઉન્નતતમ નગરી મુમ્બાપુરીના સેન્ટ્રલ સ્ટેશને ઉતરતા આયુર્વેદના જંગમ તીર્થો જેવા ત્યાંના વૈદ્યરાજોના દર્શન થયા પોતાને આંગણે નોતરેલા ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતીય વૈદ્યરાજોના ભાવભીના આતિથ્ય માટે પુષ્પહારો મોગરસરો નાની મોટરો અને સ્વયંસેવક ઉપસ્થિત તે સર્વ મુખ્ય રીતે સ્વાગતના પ્રેમ અને ઉત્સાહમાં રેલ્વેના પ્રત્યે ક્રમે કરીને ઉતરતા અતિથિને અપૂર્વ અને યોગ્ય રીતે ચીવટથી સત્કારતા હતા સર્વે ગુજરાતી બાંધવોનું નિવાસસ્થાન ... વાડીમાં રાખવામાં આવ્યું હતું સૌ પોતપોતાને અનુકૂળ રૂમમાં ગોઠવાઈ ગયા હતા ત્યાં ચા દૂધ સ્નાનવિધિ વગેરેની સુંદર ગોઠવણ હતી એટલે નિત્યના નાહવાથી પરવારી તરતજ પ્રમુખશ્રીના સરઘસમાં ત્યાં જવા—સાહિત્ય મહાપ્રસ્થાન વાડીથી ... પ્રમુખશ્રી અગ્રસ્થ મોટરગાડી આગળ અને પાછળ જુદા જુદા પ્રાંતના વૈદ્ય મહાનુભાવો એમ સરઘસ નીકળ્યું માર્ગમાં ઘણા સ્થળોએ પ્રમુખશ્રીને હારતોરાથી સત્કારવામાં આવ્યા ધન્વંતરી મહારાજની જય ઘોષણાથી મુંબઈ નગરી ગાજી રહી હતી લગભગ દોઢેક કલાકની ... તપસ્યા પછી સૌ માધવબાગ પહોંચ્યા દીર્ઘપ્રવાસથી પરિશ્રાંત થયા જેવા વર્ણા ભાઈઓને સરઘસની ધીમી ધીમી ગતિ અને સૂર્યનારાયણનો તાપ અસહ્ય લાગતો હતા પણ અમે અને આયુર્વેદ ... છીએ એ બતાવવા માટે આવી કષ્ટમય તપશ્ચર્યા એ ખાસ જરૂરની હતી એમ માની મનને સમાવી લીધું

સંમેલન મંડપમાં સંગીત યુક્ત સ્વાગત થયા બાદ સ્વાગતાધ્યક્ષ શ્રી નાનાસાહેબ પુરાણિકનું પ્રવચન થયું પછી શેઠ શ્રી રામનિવાસજી રૂઇઆના હસ્તે પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા થઈ શેઠશ્રીનું ભાષણ થયું–અને શ્રીમાન્ ડૉ. પોપટભાઈ પ્રભુરામનું આયુર્વેદ અને ત્રિદોષવાદ વિષયક ટૂંક પ્રવચન થયું અને સૌ ભોજનગૃહ માટે વિખરાયા

લગભગ બે વાગે ગુજરાત ૨૭ મસ્યિાનાડ પ્રાતીય સમેલનની બેઠક શરૂ થઈ સુરતના વૈદ્યરાજ શ્રીમાન્ માનકૃષ્ણ ગ્તેશ્વર પાઠક આ અધિવેશનના વરાયેના પ્રમુખ હતા મુબઈમા મહાસમેલન સાથે આ પ્રાતીય સમેલનની યોજના થઈ હતી એટલે ગુજરાત કચ્છ મસ્યિાના ના ઘણા વૈદ્યરાજો ત્યા ઉપસ્થિત થયા હતા રજીસ્ટ્રેશન એક્ટથી ઉભી થયેલ વિષમ પરિસ્થિતિમા શુ કરવુ તેની તે હકીકત જેવી પાસેથી મીજી શી શી નવીનતા સાપડે છે? આયુર્વેદ જીવતો રાખવાના આપણા ધુરધરો શા ઉપાયો સૂચવે છે? વિગેરે જટિલ પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે ગુજરાતી આ સમતની મોટી હાજરી ખાસ ધ્યાન ખેચે તેવી હતી

સમેલનોમા બે પ્રકારની બેઠકો હોય છે (૧) પ્રમુખશ્રી અને સભાવિત મહાનુભાવો માટે ઉચ્ચસ્થાન અને (૨) પ્રતિનિધિઓ વિગેરે માટે તેના સામુ નીચેનુ સ્થાન ઉપર કોણ બેસે તેવો કાઈ ખાસ નિયમ નથી વિદ્વાના અને પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા હામત અને લાગવગ હોય તો ઉપર જગ્યા ઘુસી જવાય છે ઉપર બેસનારા કો અને નીચે બેસનારને અનુભવી પડતી માનહાનિના કરતા એ પ્રમુખશ્રી અને તે સેક્રેટરીઓ ઉપર બેસે બાકીના એકજ પોતાના બાળ એ પ્રમાણે સામે સામેજ બેસે તો વધારે સારુ અગર સામેના પ્રતિનિધિ ભાઇઓની બેઠક જરા ઉચી બનાવવી

મગલાચરણ બાદ સ્વાગત પ્રમુખ વૈદ્યરાજ એમ એમ શર્માજીએ સર્વે સમાગત વૈદ્યભાઈઓને અભિનદન આપ્યા હતા અને સમેલન ખુલ્લુ મૂકવા શ્રીમાન્ ડૉ. પોપટ ભાઈને વિનતિ કરી હતી આ સમેલનોદ્ઘાટનનુ માન આપણા આરોગ્ય સચિવ ડૉ. ગિલ્ડરને મળવાનુ હતુ પણ તેમની અનુપસ્થિતિમા પોતાને તે માન આપવા બદલ ડૉ. પોપટભાઈએ સાનો આભાર માન્યો હતો અને સમેલનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરી હતી • ત્યારબાદ શ્રી શર્માજીએ ભાષણ કર્યુ હતુ ભાષણની શૈલી અને વિચારો ખરેખર પ્રાણવાન હતા ત્યારબાદ શ્રી શર્માજીએ શ્રી વૈદ્યરાજ માનકૃષ્ણભાઈના પ્રમુખસ્થાન માટે દરખાસ્ત રજુ કરી હતી જેને જુદા જુદા જીલ્લાના વૈદ્યો તરફથી અનુમોદન મળ્યુ હતુ પછી પ્રમુખ શ્રીનુ ભાષણ વાચવામા આવ્યુ બાદમા એક લાક વિરામ પછી વિષયવિચારણી મળી અને તેમા નક્કી થયેલા ઠરાવો સમેલનની ખુલ્લી બેઠકમા પસાર કરવામા આવ્યા હતા

ઠરાવ પહેલો—સ્વર્ગત વૈદ્યો પ્રત્યે સન્માન અને હાર્દિક શોક તથા તેમના કુટુંબીઓ પ્રત્યે દિલસોજીનો હતો

ઠરાવ બીજો—આ સમેલન જાહેર કરે છે કે—આયુર્વેદના હિતની દૃષ્ટિએ મુબઈ ધારા સભાએ પાસ કરેલ મેડિકલ પ્રેક્ટિશનર્સ બિલ હિતકર નથી માટે તેને એક્ટનું સ્વરૂપ મળે અને અમલમા મુકાય તેમા આયુર્વેદના સરક્ષણ માટે સુધારો કરવાની મુબઈની રાષ્ટ્રીય સરકારને વિનતિ

ઠરાવ ૩—આસવો અને અરિષ્ટો મદ્ય નહિ પણ ઔષધ છે માટે તે પરનો પ્રતિબધ દૂર કરવા બાબત

ઠરાવ ૪—નિખિલ ભા આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠના સ્નાતકોને સરકારે માન્ય રાખવા બાબત

ઠરાવ ૫— વોટા સ્કીમ રદ કરવા બાબત

ઠરાવ ૬—આ સમેલન સરકારને વિનતિ કરે છે કે ડૉ. અને વૈદ્યોના પગાર અને ભથ્થા વચ્ચે જે તફાવત રાખવામા આવ્યો છે તે યોગ્ય નથી માટે આ સમેલન આશા રાખે છે કે—બન્ને વચ્ચે જરાયે ભેદ ન રહે

ઉપરોક્ત ભાષણો અને રાગો ... આભાર ... વિગેરે ... અને પ્રચલિત વિધિથી સમેલન સાંજે ... પૂ... કરવામાં આવ્યું હતું ... ત્યાર્થી સમિતિની ચૂંટણી તથા હોદ્દારોની ચૂંટણી અને તેના સ્થાનનો નિર્ણય વિગેરે ... સમેલન શરૂ થતાં પહેલાંજ થવું જોઇએ તે બીના ... ૨૮-૧૨ ... વિચાર ... મળી શ્રી મણિશંકર ... ત્રિવેદી ... તેમના હસ્તક થયેલ પ્રગતિ પ્રચાર અને સદ્ગૃહસ્થોની ... વૃદ્ધિ જોતા ... સનોષાવહ ગણાય રિપોર્ટ ... કરવામાં આવ્યો કે કેમ તે ... થી ઘણું ભાગે પમાર થયો હતો આ સભામાં પ્રમુખ ... અને આ સ... વાની હતી? વચમધ્યની કે સમેલનની? કોની કાંઈ ... નહતી સભા ... પદ્ધતિ અને શિસ્તપાલનનો અભાવ જોઈ મને અને ઘણા ... ભાઈઓને નિરાશા થઈ સ્થળ ... સમિતિના ... નર્તકની દરખાસ્ત સુરતના ભાઈ થી ... મૂકી હતી તેને ત્યાંના ... બીજા ... ભાઈએ શકરે અનુમોદન આપ્યું હતું પછી ... થાય એમ એક ભાઈએ કહ્યું બીજા કોઈ ભાઈએ તેને અનુમોદન આપ્યું અને ઉહાપોહ ખૂબ વધી પડ્યો અરસપરસ ખાનગી મંત્રણાઓ અને ... વચ્ચે આ અવ્યવસ્થિત મીટીંગનો દેખાવ ... લાગતો હતો પ્રમુખશ્રી આ ... સમય અસ્વસ્થ થતા હતા છે ... દરખાસ્ત પાછી ખેંચી લેવાઈ અને પ્રમુખ સ્થાનેથી દરખાસ્ત રજુ કરવામાં આવી કે સ્થાયી સમિતિના ... સુ... રાખવું અને હોદ્દેદારોની ચૂંટણી થવી જોઈએ તેને ... તેની નીમણુક (Nomination) પણ પ્રમુખસ્થાનેથી થઈ નિયમાવલિના નિયમ પ્રમાણે ... સમિતિના મંત્રી ઉપપ્રમુખ અને અન્ય હોદ્દેદારો સ્થાનિક ... જોઇએ તે નિયમ પણ આ નોમિનેશનમાં ... નથી ટુંકામાં બહુમતિથી ... ચૂંટણીની પ્રથાને ... નોમીનેશન અને નિયમાવલીના નિયમનું ઉલ્લંઘન આ બાબતોથી મારા જેવા ભાઈઓને અસંતોષ થયેલો પણ તે વ્યક્ત કરવાનો સમય આપવામાં નહોતો આવ્યો ... આ મતની પુનઃ ... સૂચવતું એ ... પચ્ચીસેક સહીઓવાળું પ્રમુખશ્રીને અપાયું છે તેઓશ્રીને પુનઃ ... સુરત ... યોગ્ય ... ઉત્તર ... આપેલો ... શું થયું તેની ... કાંઈ માહિતી નથી પ્રમુખશ્રીની ... તથા ... વિશ્વાસ છે અને આશા છે કે તેઓએ આ વિષયમાં ... કર્યું હશે

આપણા પ્રાંતિક સમેલનનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તિવૃત્ત અહીં પૂર્ણ થાય છે સંમેલનની નોંધ લખવી એ જરા ... ફરજ છે મેં જે ... જોયું અનુભવ્યું તે નિખાલસ હૃદયથી લખ્યું છે કોઈ પણ વ્યક્તિ પરત્વે મેં કાંઈ નિર્દેશ કરેલ નથી અને આશા છે કે કોઈ ... બંધુ ... ટોપી નહીં પહેરી લે આ રીતે મહાસમેલન ... આવતા પ્રાંતિક સમેલનોની સફળતા કે ... ચર્ચામાં ... પોતે ... માગતો નથી પણ મારા પૂજ્ય ગુરુજી શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીના મત ... સાથે મારા ... મળાવી ... આ લેખ પૂરો કરીશ જુઓ

આ રીતે ... સમેલન ... ને ... ઉપયોગી ... એના ... પ્રચાર ... વગેરે કેટલાક ... છે પરંતુ ... બીજી રીતે પ્રાંતિક સમેલન ... સમેલનમાં ... જાય છે ... હોવાથી તેઓની શક્તિઓનો પ્રાંતિકને લાભ મળતો નથી ટુંકામાં પ્રાંતિક સમેલનની શોભા ઉડતી

નથી તેમજ તેના મર્મમાં ઘણી ખામી રહેવાનો તથા ઘણી ગડબડ થવાનો સંભવ ઉત્પન્ન થાય છે (આયુર્વેદ વિજ્ઞાન જાન્યુઆરી ૧૯૩૮)

ઈતર-આ મુંબઈના સંમેલનમાં આતિથ્ય વિભાગ તરફ દૃષ્ટિ રાખવી જરૂરની છે ભોજન પ્રબંધ તથા ઉતારાની સગવડ સુંદર હતાં શ્રી ના નંદલાલભાઇ તથા શ્રી જુગતરામભાઈ જેવા અનુભવી અને ધુરંધર કાર્યકર્તાઓ તે ત્યાં શી ન્યૂનતા રહે? આ ગુજરાતી ભાઈઓની સરભરાનું ભા શ્રી હીમતલાલ મુનિ ઉત્સાહપૂર્વક રાખતા શ્રી વામનભાઈ તથા શ્રી ભાઈ પણ સંમેલનને સફળ બનાવવા અથાગ પરિશ્રમ લઈ રહ્યા હતા મહાસંમેલનની નોંધ આગળના અંકમાં આવી ગઈ છે એટલે આપનો વધારે સમય લેવો અનુચિત છે इत्यलम्

ધ્રાંગધ્રા
તા. ૧-૩-

લિ.
વૈદ્ય વાસુદેવ મૂળશંકર દ્વિવેદી

એક દરદીનો અનુભવ

મારા વયોવૃદ્ધ માતુશ્રીના સ્વર્ગવાસ ગે મારે ત્યાં જવું થયું ત્યાં એક દિવસ પ્રભાતમાં અમો સૌ સ્નેહી ... કરી રહ્યા હતા ત્યાં એક ૬૦ વર્ષની ઉંમરના અમારા કૂવામાં દાતણ કરતા કરતા એકદમ બેશુદ્ધ થઈને જમીન ઉપર ઢળી પડ્યા ઘરના માણસોની દોડાદોડ થઇ ગઈ કોઈ ... લાવ્યું તો કોઈ ... લાવ્યું ... વગેરે સુંઘાડવાનું શરૂ થયું—પણ શુદ્ધિ આવે નહિ પછી મને એમ સૂઝ્યું જે શ્વાસકુઠાર—

सन्निपाते च मूर्च्छायामपस्मारे तथा पुन

अति मोहत्वमापन्न नस्य दद्या विचक्षण ॥

આ ... માટે તેનો ઉપયોગ ... ઘણી વખત કરી ચુક્યો હતો તેથી શ્વાસકુઠાર ... પણ દવાની ... ઘરમાં હોવાથી ... ધીરજ ને સમયની જરૂર હતી તેથી શ્વાસકુઠારમાં મુખ્ય દવા ... તેમાંથી મંગાવી તેને બારીક વાટીને તેનું નસ્ય આપ્યું થોડી વાર ... હોંશ ... પછી ... દવાની ... શ્વાસકુઠાર ... સુંઘાડ્યો ... આંખમાં ... નસ્યનાથી શુદ્ધિ આવી પછી તુરત લક્ષ્મીવિલાસ રસ એક ... મધમાં આપ્યો એટલે જે નાડી ક્ષીણ થઈ હતી તે સતેજ થઈ અને ... સ્ફુર્તિ જણાઈ ત્યાર બાદ તેમને ... વગેરે આપવામાં આવ્યો અને ધીરધાર સારું લાગવા લાગ્યું

આવા ... લક્ષ્મીવિલાસ ... શ્વાસકુઠાર ... અનુભવ ... જે વખતે ... તેમને ... થોડા ... જે ... ... નથી તેમ ... પણ થતું ... અનુભવમાં ...

... ... વખત ... ... ઉપયોગ ... ...

ગયાનો મળે મોજુદ છે. આમવાતની આગરામ કરતા આ અચિંત્ય શક્તિ છે. તેનો પાઠ સર્વ વિદિત અને ઘણો જ પ્રસિદ્ધ છે.

લક્ષ્મીવિલાસ રસનો પાઠ—અભ્રક ભસ્મ તોલો ૪, શુદ્ધપારો [illegible] શુદ્ધગંધક ૨, ભીમસેની કપુર, જાયફળ, [illegible] વરધારાના બી, ધતુરાના બી, શુદ્ધ ભાંગના બી, વીદારી, શતાવરી, નાગબલા, અતિબલા, ગોખરુ અને [illegible] બી એ દરેક એક તોલો. પહેલા પારાગંધકની કજ્જલી કરવી પછી અભ્રક ભસ્મ મેળવી કુટી પીટી આપેલાનું બારીક ચૂર્ણ નાખી ખૂબ ઘુંટીને નાગરવેલના પાનના રસમાં ગોળી [illegible] કરવી.

અનુપાન—હૃદય [illegible] સન્નિપાત મધ જ્વર ઉધરસ શ્રમ ખડખડ [illegible] નીકળતા [illegible] ગભરાટ નાડીમંદક્ષીણ [illegible] પરસેવા [illegible] બુદ્ધિ શ્વાસ [illegible] હરસ [illegible] પગના સોજા મૂત્રવિકાર [illegible] મૂત્રપિંડ [illegible] અગ્નિમાંદ્ય અરુચિ [illegible] અતિસાર વિસૂચિકા [illegible] મેદવૃદ્ધિ કુષ્ઠ [illegible] કક્ષાશૂળ પાર્શ્વશૂળ વાતશિરઃશૂળ પ્રસૂતિ પછીના વાયુ રોગો [illegible] રસાયન પીનસ રાજયક્ષ્મા અર્શ સ્થુળતા સન્નિપાત વાતપિત્ત અને નારીના ગર્ભાશય અંડવૃદ્ધિ આમવાત ઉન્માદ [illegible] નેત્ર આંખ અને મુખના રોગો [illegible] રોગો અને તેના ભિન્ન ભિન્ન [illegible] લક્ષ્મીવિલાસ [illegible] વાપરવાનો પ્રસંગ મળ્યો છે ત્યાં ત્યાં જરૂર લાભ થયો છે. વૈદ્યોનું [illegible] બનાવી વાપરવાની વૈદ્યભાઈઓને ભલામણ છે.

હરિલાલ [illegible] વૈદ્ય [illegible] (સી. પી.)

વૃદ્ધવૈદ્ય ત્ર્યંબકલાલ મણિશંકરનો સ્વર્ગવાસ

કાઠીઆવાડમાંથી જૂની પરંપરાના વિદ્વાનો તેમજ વૈદ્યો ધીમે ધીમે લોપ થતા જાય છે. કાળનો એ સ્વભાવ છે. આ [illegible] માસમાં [illegible] જૂના કુટુંબના એક વૈદ્યનો રાજકોટમાં સીત્તોતેર વરસની પાકી ઉમ્મરે સ્વર્ગવાસ થયો છે. સ્વર્ગસ્થ વૈદ્ય ત્ર્યંબકલાલ મણિશંકર [illegible] ભાઈ રસશાસ્ત્રાચાર્ય મણિશંકર વિદ્ગ્ધજીના [illegible] પુત્ર. તેઓનો જન્મ ઘણું કરી વિ. સં. ૧૯૧૮માં થયો હતો. [illegible] કુટુંબ [illegible] સાથેના એ કુટુંબના સંબંધ વિષે [illegible] જૂના [illegible] તથા રસશાસ્ત્રાચાર્ય મણિશંકર વિદ્ગ્ધજી વિષે એમના સ્વર્ગવાસની આ માસિકના પુ. ૬ [illegible] ૧ માં જે લાંબી નોંધ લીધી છે તેમાં જે [illegible] મોટી વાતો મારા જાણવામાં આવી તે મેં નોંધી છે. [illegible] એક વખત કાઠીઆવાડના [illegible] જે [illegible] મેળવી હતી તેનો ખ્યાલ તો એ જૂની નોંધ વાંચવાથી [illegible] આવશે.

સ્વ. ત્ર્યંબકલાલભાઈએ વૈદ્ય ધંધાનું [illegible] જ્ઞાન [illegible] પિતા પાસેથી તથા એ કુટુંબના બીજા વડિલો પાસેથી મેળવ્યું હતું. [illegible] આયુર્વેદના ગ્રંથોનું વિશેષ અધ્યયન થયું હોય એમ લાગતું નથી. સંસ્કૃત [illegible] જ ભણ્યા હશે અને ગુજરાતી કેટલું ભણેલા તે જાણવામાં [illegible] પણ ગુજરાતીમાં કવિતા કરવાનો શોખ એમને નાની

ઉમ્મરથી જ હતો. એ વખતના એમના સમવયસ્ક પ્રશ્નોરા યુવાનોમાં કવિતા કરવાનો નાદ સામાન્ય હતો. એમના મૈત્ર મિત્રો સ્વ. મ. ર. પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી અને સ્વ. માણશંકર પ્રેમશંકર પટ્ટણી પણ જુવાનીમાં કવિતા કરતા. તેઓએ બીજાની આપેલી પાદ પૂર્તિઓ કર્યાના ઘણા દાખલા છે. પાછળથી જ્યારે હું રાજકોટમાં હતો ત્યારે મુ. ત્ર્યંબકલાલ ભાઈ લગભગ હમેશાં એકાદ નવું પદ્ય મોટે ભાગે દલપત શૈલીમાં અને મનહર છંદમાં બનાવતા અને રાત્રે સૌ બેઠા હોઈએ ત્યારે પ્રાય કરીને એમના મિત્ર મારા મામાને ઉદ્દેશીને સંભળાવતા. એમની કેટલી રચનાઓ ત્યારે પ્રજાના સ્ત્રી પુરુષોને મોઢે ચઢી ગયેલી અને કેટલીક કાવ્યગ્રંથોમાં છપાયેલ છે. એક ગરબામાળામાં પણ છપાયેલ છે. ચામડાના પૂંઠાથી બાંધેલી નોટમાં તેઓ કવિતા લખતા. એવી ઘણી નોટો આખી લખેલી હતી. અત્યારે એ નોટોની શી સ્થિતિ છે અથવા ભવિષ્યમાં શું થશે એ જાણતો નથી.

સ્વ. મુ. ત્ર્યંબકલાલભાઈની કેળવણીને અંગે આ એમની કવિતા રચનાના શોખની વાત કરી તો એમના સંગીતવિષયક શોખની વાત પણ અહીં જ કરી લેવી જોઈએ. તેઓને સીતાર વગાડવાનો તથા ગેનડ વગાડવાનો શોખ હતો. એમને સીતાર વગાડતા ઘણીવાર સાંભળ્યા હતા.

ઉપરની ટુંકી નોંધથી પણ જણાશે ઘણા ત્ર્યંબકલાલભાઈને કેળવણીથી નહિ પણ વારસામાંથી મળ્યો હતો એ વસ્તુ વાચનારના ધ્યાનમાં આવશે. એ જમાનાના માટે કૈં નવાઈની વસ્તુ પણ નથી. હાલમાં પણ દક્ષિણમાં નવાપુરથી વધારે ધોરણે નાગરોનું એ જુદું મંડળ સ્થપાયું છે એ હકીકત ઉપરની વસ્તુસ્થિતિ આ માટે દેશમાં સામાન્ય હોવાનો પુરાવો છે.

સ્વ. ત્ર્યંબકલાલભાઈ પોતાની શ ૨૨ની ઉમ્મરે પોરબંદરમાં પરણ્યા હતા. તે પછી થોડા વખતમાં જ એટલે વિ. સં. ૧૯૩૧માં રાજકોટની શાખાની એમના પિતા રાજવૈદ્ય મણિશંકર વિઠ્ઠલજીના ખાસ પ્રયાસથી સ્થાપના થઈ. પણ મણિશંકરભાઈનું કુટુંબ એ વખતથી જ રાજકોટમાં રહેવા ગયું નથી. રાજકોટમાં ઝંડુ ભટ્ટજીના ભાઈઓ પોપટ વિઠ્ઠલજી વિ. સં. ૧૯૩૨ થી ૧૯૩૭ સુધીમાં મુખ્ય વૈદ્ય તરીકે હોવાનું ઝંડુભટ્ટજીના ચરિત્રમાં નોંધ્યું જ છે. જો કે ચોક્કસ જાણવામાં નથી પણ સં. ૧૯૪ થી સ્વ. ત્ર્યંબકલાલભાઈએ રાજકોટમાં સ્થાયી નિવાસ કર્યો હોવાની મારી અટકળ. નિયમિત વૈદ્યકની શરૂઆત પણ એમણે રાજકોટ આવીને જ કરી હશે. પણ એ જુના કુટુંબની બહાર ખ્યાતિથી ઘણી મણિશંકર વિઠ્ઠલજી પણ રાજકોટમાં રહેતા હોવાથી તથા ત્યાં ન રહેતા હોય ત્યારે પણ એમની તેમજ ઝંડુભટ્ટજીની મનાઈ સલાહ સુલભ હોવાથી તેમજ જામનગરથી રાજકોટ આવીને પણ ગંભીર કેસમાં દોરવણી કરી જાય એવો સંભવ હોવાથી રાજકોટમાં ત્ર્યંબકલાલભાઈ પાંચ વર્ષમાં જામી ગયા. એમની પોતાની વૈદ્ય મા નગર ખુલી ગઈ અને લોકપ્રિય થી તથા રા. સાના નર્યાવનોની બાધી આવ હોવાથી તેમજ ઉપર સમય શુભમીઓ હોવાથી નિશ્ચિન્ત ત્ર્યંબકલાલભાઈએ ઝંડુભટ્ટના ઉદાર ધોરણે અનુસરી દવા આપવામાં વાંધો નાજ નહોતો.

રાજકોટ શાખાની સ્થાપનાના સવિસ્તર વર્ણન માટે જુઓ ઝંડુભટ્ટજીનું ચરિત્ર પૃ. ૩ તથા આયુર્વેદ વિજ્ઞાન પુ. ૬ પૃ. ૩૩૨

મ સમજણા થઈને ત્યારે એમને જોયા ત્યારે તો તેઓ ભટ્ટના કુટુમ્બના ઉ ાર પુ પોમા અગ્રણી તરીકે પ્રખ્યાત થઈ ગયા હતા વિ સ ૧૯૪૮-૪૯-થી ૧૯૫૮-૫૯ ના દશકામા ત્ય ૧ નાનાભાઈએ રાજકોટમા ભારે પ્રતિ ઠા મેળવી હતી એ વખતે કાઠિઆવાડમા હાલના જેટલી રેલ્વે નહોતી અવરજવર ગાડા રસ્તે પણ ઘણો થતો એટલે જ્ઞાતિ ભાઇઓ જતા આવતા રાજકોટમા ત્ય ળ નાનને ત્યા ઉતરતા એમને ત્યા મહેમાન ન હોય એવો કોઇક જ દિવસ હોય આ રીતે મહેમાન થયા જ્ઞાતિજનોને તેમના ઘરમા પોતાના કુટુમ્બી જન પેઠે જ ગણવામા આવતા હતા આ લેખ ના મન ઉપર નાની ઉમ્મરમા એ ઘરની આ મોટાઇએ ઘણી છાપ પાડલી પછી જુવાનિ વ ે અમે ચાર-પાચ જણા ભણવા માટે રાજકોટમા રહેતા હતા એ વખતે સ્વ મુ ૫ ા લાનબાઇની પિતૃતુલ્ય વીગીછત્ર છાયા નીચે જે આન કરતો તે ૩૫ વરસ પસાર થયા છતા હજી યા આવ છે એ વખતે કોઈ કોઈવાર વીશ પચીસ માણસો જમવામા થઈ જતા રાજકોટ આવતી રેલગાડીના વખતની રાતે જમવા ટાણે હમેશા વાર જોવામા આવતી ગાડી આવી ગઇ અને કોઈ મહેમાન નથી એમ જાણ્યા પછી જમવા બેસતા ન મ નાનભાઈ પોતે સૌની સાથે જમતા તેમના અને રસોયાને હાથ વગર પચો ન થાય તેનુ ધ્યાન રાખવાનો અન ક ાથી પ્રયત્ન કરતા

એ વખતે દવાખાનામા દરદીઓ પણ પુષ્કળ આવતા બહાર ગામથી પણ દરદીઓ આવતા તેમ આમપાસના ગીરાસ ારો વગેરે એમને તેડાવતા રાજકોટ શહેરમા તથા સ રમા આધુનિક અંગ્રેજી લીધેલા વકીલ બારીસ્ટરો પણ નમન નાનભાઈ ી વા ખાતા

સ્વ નમ નાલભાઇના પરમ ઉત્ ર્ષનો કાળ એટલે સ ૧૯૪૮ થી ૧૯૫ નો દશકો અને એ દશકાના છે ના વરસમા અર્થાત સ ૧૯૫ -૬ મા ર ન નાનભાઈએ રાજકોટની પ્ર નની અસાધારણ સેવા ી એ વરસમા રાજકોટમા ઘણી સખત મરકી ફાટી નીકળી હતી પોતાના સ્ત્રી છો રા ધણી મા બાપ વગેરેને મરકીની ગાં દમાતા ઘરમા મરકીમા તરફડતા તજી દઈને પોતાનો જીવ બચાવવા ગામ બહાર ઝુપડીઓમા કે બીજે ગામ ભાગીના ઘરના માણસો ચા ્યા જય એવી મરકીની બી લોકોને લાગતી હતી સ ૧૯૭૪ ના અથ ર ઈ ફ્લુએન્ઝામા જે સેવાભાવ લો મા જાગ્યો હતો તેનુ તે વખતે હજી નામનિશાન ન હતુ એ વખતે સ્વ વ્યસ્ય નાનભાઈએ રાજકોટની પ્રજાની કેવળ સેવાભાવથી જે સેવા કરી તે અનુકરણીય છે દ્ર સ ૧૯૧૫ ના વૈદ્ય કલ્પતરુ મા સ્વ વ્યસ નાનભાઇની સેવાના જે દાખલા છપાયેલા છે તે જાણવા જેવા હોવાથી એ લખાણ લગભગ આખુ નીચે ઉતાર્યું છે[1]

મરકીની શરૂઆતથી તે છેવટ સુધી તેઓના તરફથી ગરીબ દરદીઓને મફત જ આપવામા આવતી હતી એટલુજ નહિ ત પહેલાથી જ તેમના કુટુમ્બની અને તેમની ખ્યાતિ દયાળુ વૈદ્ય તરીકેજ હતી ઉપરાંત તેઓ મરકીના વખતમા જેવા પણ મફત જ જતા ગાડીઓ ઘરનીજ હતી એટલે બોલાવનારને તેઓ માટે વાહન સબંધી પણ વિચાર કરવો

૧ ઉપર કહેલા વૈદ્ય કલ્પતરુમા એક સેવકનુ અનુકરણીય જીવન એ રીતે હેડીંગ છે લખાણમા સદ્ગતનુ નામ નથી પણ અ સ વ એટલે સ્વ ચબકલાલ મણિશંકર અમારી ર ૮ પણ શકા નથી એ લખાણ (મજેલુ) છે લેખકનુ નામ નથી છપાયુ પણ સ્વ વૈ અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણી લેખક હોવાની મારી માન્યતા છે
તંત્રી આ વિ

પડે એવું નહોતું ધીમે ધીમે મરકી વધીને વધાર કેસો થવા માડ્યા સારા સારા મોટી ફી લેનારા દાક્તર સાહેબો પણ જીવ નહી ત્યારે પણ વર્યન્ એ પાયે દૂષિત સ્થળનો ત્યાગ કરતા મા યા જેઓ નાની ન ગયા તેઓ પાકની ઓરડી જેવી કમાણીની આ મોસમનો પુરો લાભ લેવા માંડ્યા અને અને મોતથી બીના હોવાથી દર્દીઓનો ઓપરેટ કરીને ફી ત ઉપ થી જ દવાઓ આપવા માડ્યા એમ ધીમે ધીમે એવી સ્થિતિમા આવ્યા કે તેમને ૧ છુટકે વૈદ્યને બોલાવવા પડ્યા અને જે બનો તેજે આ પાકુ વૈદ્ય ઉપર આવી પડયો

તા ૧૨ મી માર્ચની સવારમા મ મ્મા પોતાના નાતાનાગા એક નાગર ગૃહસ્થની મા કે જેને આ સંઘ્ર આગની ગતે જોઈ હતી અને ડોશીને મ ળી છે એવું જણ્યું હતુ તેના ઘર પાસેથી પસાર થતા સામ્ળ મારેની જોઈ આ વૈદ્ય પાડોશીને હાક મારીને પૂછ્યુ કે ઘરમા કોઇ છે કે ?

પાડોશી– ના જી તેઓ બધા સાલે માજે જરી દૂર ગયા ૮ અને આપને આપવાની આ ચીઠી મને આપતા ગયા છે લ્યો

વૈદ્ય–લાવો (ચિઠ્ઠી વૈદ્ય વાંચે છે) મહેરબાન વૈદ્યરાજ આપ જાણો છો કે મારી માને મરકી થઈ છે માટે અમે સઘળા આજરોજ રીસડી જઇએ છીએ અને આપ ડોશીની સંભાળ રાખશો એવી આશા છે ઘરને તાળુ છે અને ડોશીનો ખાટનો પરસાળે રાખ્યો છે પાણી ગોળામા છે માણસ જોઈએ તો આપ રાખી લેજો અને ખરચ થશે તે આવીને આપીશ

વૈદ્યરાજ પોતાને ઘેર ગયા ચિઠી ખીસામા મુકી પાડોશી નાઈ ગરીબ હોવાથી દરરોજના આના ચાર ઠરાવીને તેને ડોસી પાસે રાખી વૈદ્યરાજે તે દિવસથી ગાડીમા વા પણ સાથે જ રાખીને ફરવાનો નિયમ કર્યો

સંજુબા ઘરમા એ જેન્ટલમેનની સ્ત્રી તા ૧ મી માર્ચ મ મીથી પથારીમાં પડી જે ટલમેન તેજ ગામ પાસેના ગામમા એક ગરાસીઆની જમીન પોતાના તાબામા હોવાથી સહકુટુંબ સહપરિવાર જવા તૈયાર થયા અને જતા જતા વૈદ્યરાજ પાસે આ યા

ગૃહસ્થ–(બહારથી જ) ઓ વૈદ્યરાજ ! ઓ વૈદ્યરાજ ! ઓ વૈદ્યરાજ !

વૈદ્યરાજ– કેમ શું છે ?

ગૃહસ્થ– બારીએ આવો

વૈદ્ય–(બારીએ આવીને) અંદર તો પધારો

ગૃહસ્થ– નહિ સાહેબ માફ કરો મારે ઉતાવળ છે પણ આપને એક વિનતિ કરવાની છે

વૈદ્ય— શું વિનતિ છે ?

ગૃહસ્થ– જુઓ સાહેબ મારી ઘરવાળી જરા માંદી છે અને પાડોશમા ઉંદર પડે છે માટે અમે મહારગામ જઈએ છીએ આપ જરા એની સભાળ રાખજો લ્યો આ ઘરની કુચી

વૈદ્ય સવારમા ઉઠીને ઉતાની કુચી પોતા પાસે હતી તે લઇને બાઇ પાસે ગયા બાઇ ખાટલામા પડી છે એક પાણીનો લોટો પાસે પડેલો છે

વૈદ્ય-(દરદીને) કેમ મછા બેન શુ છે?

બાઈ-એક મ મોગ્થી રડી પડે છે

વૈદ્ય-(પાસે બેસીને) ધીરજ ગખો ગભરામોમા તમને શુ થાય છે તે કહો હુ તમારો ભાઇ છુ એમ સમજો મુઝાશો તો રદ વધો

બા -(ઘણી ધીરજ આપ્યા પછી) ભાઇ અત્યારે મારા ખરા સગા ભાઈ તમેજ છે પણ તમે મારા ખાટના ઉપરથી ઉઠો મને મરકી થઇ છે તમારુ આખ માથુ હુ ખશે તો માગ જેવા ઘણા વગર મોતે મરો અને રગમા જ સડી જશો હુ તો મરવાની જ છુ (વળી રડી પડે છે)

વૈદ્ય— તમે મારી ફીકર ન રો પગ્મેશ્વર સૌના રક્ષક છે હુ તમને આ દવા આપુ છુ તે પીએ

બાઈ-(દવા લઈને વળી ી પડતી) અરેરે બીચ્ચાગ માનકુ વગનાનું આજ શુ થશે? એ તો મારી વાટ જોતા હશે એને કોણ ગા ભરી આપશે?

વેદ્ય- ચિંતા નહિ તેની હુ જ દવા કરૂ છુ અને સ્વસ્થા હુ કરીશ એમ કહી બીજા દરદીઓમા થઇ વૈદ્ય ઘેર આવી ગાય મગાવી બને દરદીઓ માટે મોકલી તા ૧૪ મીથી એમણે પોતાના ધર્મ પત્નીને પોતાની સાથે ગાખવા માડયા દરેક ઘેર જાય ઘર ઉઘાડે દરદીને દવા આપે જરૂર હોય તો પોતાના પત્ની પાસે કામ કાજી રાવ દરદીને પાય અને ભી મરી ય તો પોતાના ખીસામાથી જ ખાપણ અને લાકડાના પૈસા આપી તેના સગાએ હોય તો ઠીક નહિ તો રૈ કડાદાગ સ્મશાનની ક્રિયાએ પણ કરાવે

આવી રીતે લગભગ ચાર માસ સુધી તે વૈદ્યરાજે જનસેવા કરી ધીમે ધીમે મરકી શાત થઇ પાછુ રાજકોટ શહેર જેવુ ને તેવુ વસ્તીથી ભરાઈ ગયુ કહે છે કે મરકી સખ્ત છતા વૈદ્યરાજના કેસોમા પરિણામ પણ ઘણા સારા એને સુમારે ૪૮ ટકા જેટલા કેસો બચ્યા હતા

સાભળ્યુ છે કે જે ગૃહસ્થોના મરતા કુટુબોની ચાકરી પોતાનુ સર્વસ્વ ત્યજીને સારવાર કરેલી તે મહાશયાએ પણ વિરાષ કહેલો આપવાનો રહ્યો પણ તેમના ઘર માટે થયેલા ખર્ચના નાણા આપ્યા હોય તો પણ કોણ જાણે! નાણાની વાત કયા કરો છે? જે આજકાલની ફેશન ગણાય છે અને જે આપવામા શુ ખર્ચ થતું નથી જે તદ્દન સુખે આપી શકાય છે એવુ આત્તપન પણ આપ્યુ નહિ

મારી યાદદાસ્ત બરાબર હોય તો સ્વ જમનાનભાઇ રાજકોટની મરકી પડેલા જ જેને વૈદ્યક વાળા લેખમા અતત્ત્વાભિનિવેશ કહેલ છે તે માનસિક અસ્વસ્થતાનો ભોગ થઈ પડ્યા હતા પણ એ મરકીના વખતની લોક સેવા તો તેઓ અદ્ભુત રીતે ભરી શક્યા એ પછી એમના પત્ની સ્વર્ગવાસી થયા અને જમનાનભાઇની માનસિક અસ્વસ્થતા પણ એવી વધી ગઈ કે રાજકોટની એમના ઘરની-એમના દવાખાનાની જાહોજલાલી પડી ભાગી ગમે તે સ્થિતિમા એમને વળગી રહેનાગ કોઈ કોઈ દરદીઓ આવતા હશે અને કેટલીકવાર જમનાનભાઈ પોતે દવા આપતા હશે પણ એ નામનુ જ રહ્યુ છે ના ૩૪ ૩૫ વર્ષ સ્વ મુ જમનાનભાઇએ આવી દુખી સ્થિતિમા કાઢયા

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનું કે જાનુઆરી અંકથી આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનું ૨ મુ વર્ષ શરૂ થાય છે નવા થનાર ગ્રાહકો જો લવાજમના પૈસા મ ઓ થી મો કલશે તો તેમને અંક આઠ ખર્ચે તરત મળશે

( ) વર્ષની અધવચથી ગ્રાહક થ ા ને પણ વર્ષની શરૂઆતથી જ ગ્રાહ થએના ગ ી ગર્ને ને જાનુઆરી માસથી જ બધા અંકો મો ી આપવામા આવ ,

(૩) ગ્રાહકોના સરનામા અધુરા હોય કે ખ લા હોય તેમણે પૂરૂં કે ખ નલુ સર ામુ તરત મોકલી આપવુ જેથી અ ગેરવ લે ન જાય આ બાબતમા ગ્રાહકની કસુર હોવાથી અંક પાછો આવશે તો ફરીથી તે અ નુ પોસ્ટેજ ગ્રાહકો શિર રહેશે માટે સરનામુ પૂરૂં તથા બદલ્યુ હોય તો ન લેનુ સરનામુ તરત મોકલી આપવુ

(૪) ગ્રાહ થવા સબંધે અંક મેળવવા સબંધે સઘળો પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક "આયુર્વેદ વિજ્ઞાન" આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ અમદાવાદ, એ સરનામે રવા

(૫) આ માસિકના લેખકોએ પોતાના લખો કે માસિકમા આવતા લેખો સબંધે બધો પત્રવ્યવહાર તંત્રીને સરનામે કરવા

(૬) જાહેર લાયબ્રેરીઓ માટે વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ ૧-૮-૦ રાખવામા આવેલ છે

(૭) આ માસિકમા છપાતા લેખો માટે તે તે લેખના લેખકો જવાબદાર છે

(૮) આ માસિકના લેખોને અને ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ ની ની નીતિ (policy)ને કશો સબંધ નથી

!! ખાસ લાભ !!

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનની ૧૯૮૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧- ... ૯૪ એમ વર્ષની જુદી જુદી રાગ માથેથી નર્ને રૂન ગ ૧-૮-૦ થી મળશે

લખો

પાછલા વર્ષની ફાઈલો માટે ઝંડુ ફાર્મસીને મુ મર્ડ ૧૪

ચાલુ વર્ષના અંકો માટે વ્યવસ્થાપક-આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

ઠે આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ-અમદાવાદ

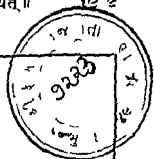
Regd. No B 1319

વડો. ગ. રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર થએલું

વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી, ચર્ચનાર—માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્ત ૨૮   तदेव युक्त भषज्य यदारोग्याय कल्पते।   માઘ
અં- ૩   स चैव भिषजा श्रेष्ठो रोगेभ्यो य प्रमोचयेत्॥   ૧૯ ક

તંત્રી અને પ્રકાશક
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લીઠ તરફથી
ઠે સયાની રોડ   મુંબાઇ–૧૪

વાર્ષિક લવાજમ ૩ ૨-૦-૦   લાયબ્રેરીઓ માટે ૧-૮-૦

અનુક્રમણિકા

વિષય		પૃષ્ઠ
૧ કાશ્યપસંહિતા અથવા વૃદ્ધ જીવકીય તંત્ર		૬૫
૨ સંપૂર્ણ તંદુરસ્તી માટે આદર્શ ખોરાક	ડૉ. ... વૈદ્ય	૭૧
૩ મધુપ્રમેહ પર વનસ્પતિ આમેજનાનો અદ્ભુત ચમત્કાર	ફત્તેહસિંહ ...	૭૫
૪ ઘી દૂધ	મગનલાલ મોહનલાલ ...	૭
૫ આયુર્વેદમાં પથ્ય-વિજ્ઞાન	પ્રભાશંકર નરોત્તમ વૈદ્ય	૮
૬ સમાલોચના	બાપાલાલ વૈદ્ય	૮૭
૭ સિદ્ધભેષજ મણિમાલા	બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	૮૯

— વિનતિ —

આ માસિકની આ અનુક્રમણિકા જોઈને વાચકને ખાત્રી થશે કે આ માસિક આપણા વૈદ્ય શાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કેટલું કામ કરી રહ્યું છે. આ માસિકનું આ ... મું વર્ષ ચાલે છે. શરૂઆતથી જ આ માસિકમાં આવા ને આવા જ લેખો આવે છે. વડોદરા રાજ્યે ગામડાંની લાયબ્રેરીઓ માટે આ માસિક મંજુર કર્યું છે. અમને આશા છે કે દેશી વિદ્યાના પ્રચારમાં જ દેશનો ઉદ્ધાર સમાએલો છે એમ સમજનાર વાચક આ માસિકના ગ્રાહકો વધારવાની કે ઉપર પોતાના ગામની લાયબ્રેરીઓ દ્વારા પણ આ માસિકનું વાચન કરાવવાની કોશિશ કરશે.

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી
તંત્રી

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ રોડ—અમદાવાદ
મુદ્રક: મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી. એ. તા. ૩૧-૫-૩૯

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विबलभिद्धन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्य

પુસ્તક ૨૨ મુ] માર્ચ ૧૯૩૯ [અંક ૩

કાશ્યપસંહિતા અથવા વૃદ્ધ જીવકીયતંત્ર

નેપાળ સંસ્કૃત ગ્રંથમાળાના પ્રથમ સ્તબક તરીકે નેપાળ રાજગુરૂ પં હેમરાજ શર્માના વિસ્તૃત ઉપોદ્ઘાત સાથે આયુર્વેદ માર્તંડ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય તથા પં સોમનાથ શર્માએ સંશોધિત તથા આ મા જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્યે પ્રકાશિત આ કાશ્યપસંહિતા અથવા વૃદ્ધ જીવકીયતંત્ર નામનો પ્રાચીન વૈદ્ય ગ્રંથ હમણા સં ૧૯૯૫મા પ્રસિદ્ધ થયો છે કિંમત રૂા ૫- -

મળવાનુ ઠેકાણુ–વૈદ્ય જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ

ઉપર કહેલ નેપાળ સંસ્કૃત ગ્રંથમાળાનો આ પહેલો સ્તબક છે અને એ ગ્રંથમાળાના સંપાદક નેપાળ રાજગુરૂ શ્રી હેમરાજ શર્મા છે આ શ્રી હેમરાજ શર્મા સંસ્કૃત વિદ્યાના પ્રખર વિદ્વાન છે તેઓ સંસ્કૃતમા મોટા ગ્રંથો લખી શકે છે એનો તો આ પુસ્તકનો ઉપોદ્ઘાત પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે તેઓ પાસે નેપાળમા ઘણુ મોટુ પુસ્તકાલય છે જેમા પોતે કરેલો છાપેલા સંસ્કૃત અંગ્રેજી, હિંદી અને ગુજરાતી પણ પુસ્તકોનો મોટો સંગ્રહ છે પણ એમના પુસ્તકાલયનો કીંમતી ભાગ છે તે હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો વિશાળ સંગ્રહ છે અને તેમા કેટલાક અન્યત્ર દુર્લભ રત્નો પણ છે એમાથી મહાભારતની એક પ્રાચીન હાથપ્રત ભાંડારકર ઈન્સ્ટીટ્યુટને એમણે મોકલી હોવાની તથા એ હાથપ્રત મહાભારતના નવીન સંસ્કરણનુ જે મહાભારત કામ ચાલે છે તેમા ઘણી સહાયક થઇ છે તેની નોંધ ઈન્સ્ટીટ્યુટના છેલા જાહેરનામા છે

પ્રસ્તુત કાશ્યપ સંહિતા પણ નેપાળ રાજગુરૂ હેમરાજ શર્માના ગ્રંથસંગ્રહમાનુ એક રત્ન છે થોડા વર્ષો પહેલા વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિ આચાર્ય નેપાળ ગયા હતા ત્યારે એમણે આ પુસ્તક જોયુ અને શ્રી હેમરાજજી સાથે ચર્ચા કરીને આ પુસ્તકને અંધારામાથી બહાર કાઢવાનુ નક્કી કર્યું તેમા એના ઉપર વિસ્તૃત (૨૩ પાનાનો) ઉપોદ્ઘાત લખવાનો ભાર શ્રી હેમરાજજીએ પોતાને માથે રાખ્યો અને ગમે તો કરી નિર્ણયસાગર પ્રેસમા છપાવી પ્રકટ કરવાનો બધો ભાર વૈદ્યરાજ જાદવજીભાઈએ પોતાની હંમેશની આયુર્વેદિક સાહિત્ય ઉપરની મમતાથી પોતાને માથે રાખ્યો

પ્રાચીન ભારતીય વિદ્યાઓમાં જેને વૈજ્ઞાનિક કહી શકાય એવી અને આજ સુધી થોડે ઘણે અંશે પણ જીવતી રહેલી વિદ્યાઓ મુખ્ય બે છે (૧) આયુર્વેદ–શારીર (Anatomy)

રસશાસ્ત્ર (Chemistry) વગેરે અંગો સાથે અને (૨) જ્યોતિષ ગણિતાદિ અંગો સાથે આ બે વિદ્યાઓમાંથી આયુર્વેદના મૂળ આધારભૂત ગ્રંથો સેંકડો વર્ષથી બે મનાતા આવ્યા છે ચરક અને સુશ્રુત એ બે ગ્રંથો જેના તથા એના ટીકાગ્રંથો જેના જુના વખતમાં ઘણા સહિતા ગ્રંથો હશે એમ જણાય છે પણ એ બધા કાળપ્રવાહમાં તણાઈ ગયા છે કાળના પ્રવાહમાં તણાઈ ગયેલી એ આયુર્વેદિક સંપત્તિમાંથી રહી ગએલો એક ટુકડો તાંજોરના પુસ્તકાલયમાં મળી આવતા મદ્રાસ યુનિવર્સિટીએ છપાવેલો એ ત્રુટિત ભેલસંહિતા અને એવોજ બીજો બચી ગયેલો ટુકડો તે આ નેપાળમાંથી મળી આવેલ કાશ્યપસંહિતા છે આ કાશ્યપસંહિતા પણ ત્રુટિત છે

મળેલા તાડપત્ર પુસ્તકમાં આરંભનો ભાગ અન્તનો ભાગ અને વચ્ચે પણ ઘણો ભાગ ખંડિત છે ખરી રીતે ૨૯મા પૃષ્ઠથી ૨૬૪ સુધીના પાના મળ્યા છે અને તેમાં પણ વચ્ચે વચ્ચે ૨–૩૨ ૫ ૩૬ ૪ ૪૭ ૪૮ ૧ વગેરે ઘણા પાનાં ખુટે છે છાપેલા પુસ્તકમાં જે બીજો જ અધ્યાય છાપ્યો છે તે ક્ષારોત્પત્તિ નામનો અધ્યાય કાશ્યપસંહિતાના સૂત્ર સ્થાનનો ૧૯મો અધ્યાય છે અને છેલ્લો ખિલસ્થાનનો ૨૫મો અધ્યાય મૂળ હાથપ્રતના છેલ્લા ૨૬૪મા પાના ઉપરથી છાપ્યો છે પણ ખિલાધ્યાયાંચતુરશીતિ એ રીતે ખિલના ૮૦ અધ્યાય હોવા જોઈએ એટલે કે પચાવન અધ્યાયો ખિલમાંથી ખુટે છે ઉપલબ્ધ સંહિતા કેટલી ખંડિત છે એનો આથી ખ્યાલ આવશે વચ્ચે વચ્ચે પાના ખુટે છે કયાંક ઉધઈ ખાધા છે એ બધી ખંડિત દશા પુસ્તક જોવાથી તરત સમજાય છે

ચરક અને સુશ્રુત પેઠે આ કાશ્યપસંહિતાની પણ ત્રિપુરૂષીય પરંપરા છે મહર્ષિ મારીચ કાશ્યપે મૂળ ઉપદેશ કર્યો તે ઉપદેશનો તેના શિષ્ય વૃદ્ધજીવકાચાર્યે સંક્ષેપ કરીને સંગ્રહ કર્યો અને તે વંશના વાત્સ્યે તેનો પ્રતિ સંસ્કાર કર્યો જેવી રીતે ચરકાચાર્યથી પ્રતિ સંસ્કૃત ચરક સંહિતા છે તેવી રીતે વાત્સ્યે પ્રતિ સંસ્કૃત આ કાશ્યપ સંહિતા છે

જેમ ચરકસંહિતામાં અધ્યાયના આરંભમાં ઇતિ હસ્માહ ભગવાનાત્રેય એ રીતે હોય છે તેમ કાશ્યપ સંહિતામાં ઇતિ હસ્માહ ભગવાન્કાશ્યપ એ રીતે મળે છે વળી જેમ આત્રેયને અગ્નિવેશ ચરકમાં પુછે છે તેમ આમાં જીવકાચાર્ય પુછે છે—

मारीचमृषिमासीनं सूर्यवैश्वानरद्युतिम् ।
विनयेनोपसंगम्य प्राह स्थविरजीवकः ॥

પૃ ૧૪૮ શ્લો –

આ પત્ર પણ આ જીવકને સ્થવિર કહેલ છે અને તેના ગુરૂ કાશ્યપને પ્રજાપતિ કહેલ છે (જુઓ પૃ ૧૬૮)

આ સ્થવિર શબ્દ બાદ્ધ ભિક્ષુઓના વર્ગને રૂઢિથી લાગુ પડતા હોવા છતાં એનો યૌગિક અર્થ વૃદ્ધ છે અને આ ગ્રંથમાં તે પર્યાય પણ ઘણે સ્થળે વપરાયો છે—

वृद्धो विनयमविच्छद पप्रच्छ विनयान्वितः ।

પૃ ૧૦૬

પછી પ્રતિ સંસ્કર્તા વાત્સ્યનુ નામ પ્રત્યેક અધ્યાયને અંતે જો કે નથી આપ્યું પણ ઇંદ્રિય સ્થાનને અંતે નીચે પ્રમાણે આપેલ છે —

(इति) वृद्ध जीवकीये कौमार भृत्य वात्स्यप्रतिसंस्कृत इन्द्रियस्थान औषध भेषजीय नाम इन्द्रियम् ।

પણ આ કાશ્યપાદિના કાળનિર્ણયનો વિચાર કર્યા પહેલાં આ સંહિતાના સામાન્ય સ્વરૂપનું અવલોકન કરી લેવું એ ઠીક લાગે છે જેમ ચરકસંહિતા કાયચિકિત્સા પ્રધાન તંત્ર છે અને સુશ્રુત શલ્ય તંત્ર મુખ્યત્વે છે તેમ આ કાશ્યપ સંહિતા કૌમારભૃત્ય તંત્ર છે એ ઇન્દ્રિયસ્થાન તથા રૂપસ્થાનના અન્ત વચનોમાં એ સ્પષ્ટ કહેલું છે

સામાન્ય રીતે કાશ્યપસંહિતાની ભાષા ચરક સુશ્રુત બેઉને મળતી છે જોકે ચરક અને સુશ્રુત જેટલા ગદ્ય ટુકડાઓ આમાં નથી વિષય નિરૂપણ પણ ચરક સુશ્રુત બેઉને મળતું છે આથી વધારે ઉંડા ઉતરીને અંતરંગ પરીક્ષાથી આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં કાશ્યપ સંહિતાનું સ્થાન નક્કી કરવાનો યત્ન આ ગ્રંથના ઉપોદ્ઘાતના અવલોકનમાં જ કરવો સ્થાને છે

પણ વૈદ્યક ગ્રંથ તરીકે આ સંહિતાનું મૂલ્ય સંક્ષેપમાં પણ વિચારી લેવું યોગ્ય છે અનભ્યસ્ત ગ્રંથનું અતિ [illegible]ડિતપણું એના મહાત્મ્યમાં ઘણું નડે છે છતાં જેમ ચરક સુશ્રુતમાં નથી એવી અમુક વાતો ભેડસંહિતામાં મળે છે (જુઓ આયુર્વેદિક ગ્રંથ સાહિત્યની પૂર્તિ શી રીતે થાય? નામનો ગતાંકમાં છપાયેલો વૈદ્યરાજ જાદવજી વિક્રમજી આચાર્યનો લેખ) તેમજ આ કાશ્યપસંહિતામાં પણ કેટલાક વિષયો નવા છે ઉપર જણાવેલા લેખમાં શ્રી આચાર્યે નોંધ્યું છે કે કાશ્યપ સંહિતાના દંતજન્મિકાધ્યાયમાં દાંતોની ઉત્પત્તિ આદિનું વર્ણન જાતકર્મોત્તરીયાધ્યાયમાં બાળકોને છઠ્ઠા મહિનાથી ફળ અને બાર માસ પછી અન્ન આપવાનું વિધાન ફક્ક ચિકિત્સાધ્યાયમાં ફક્ક રોગ (રીકેટ્સ)નું વર્ણન વગેરે ચરકસુશ્રુતમાં નથી મળતા એવા અનેક વિષયો મળે છે

અહીં જેમાં કાંઈક વિશેષ મળે છે એવા વિષયોની સંપૂર્ણ યાદી આપવાનો યત્ન નથી કર્યો એવી જરૂર પણ નથી વળી એમજ વિષયની ચર્ચાની ચરકસુશ્રુતોક્ત ચર્ચા સાથે તુલના કરવાનો પ્રસંગ તો ઐતિહાસિક વિચારણામાં આવશે પણ અહીં ઉપર ખાસ નિર્દેશેલા વિશેષ વિષયોમાંથી દૃષ્ટાંતરૂપે એક ફક્કરોગ વિષે આ ગ્રંથમાંથી થોડો ઉતારો કરવાની જરૂર લાગે છે દૃષ્ટાંત તરીકે ખાસ આ વિષય પસંદ કરવાનું એક કારણ પણ છે સન ૧૯૩૦ના પચીશમા નડિયાદ વૈદ્ય સંમેલનમાં નૂતન વ્યાધિ વિચાર સભા પરિષદના અધ્યક્ષસ્થાનેથી વૈદ્ય પં. શ્રી મનુલાલજી શર્માએ આ ફક્ક રોગનો દાખલો આપેલો છે તેઓ લખે છે કે ફક્ક (રિકેટ્સ) આ પ્રાય બાળરોગ છે જેમાં હાડકાની દુર્બળતા લોહીનું ઓછાપણું માંસક્ષય દાંત મોડા આવવા વગેરે થાય છે પછી આ રોગના કારણો લક્ષણ પરીક્ષા ચિકિત્સા વગેરે આધુનિક વૈદ્યકના સિદ્ધાંતાનુસાર આપ્યું છે એ અહીં ઉતારવાની જરૂર નથી જિજ્ઞાસુ આયુર્વેદ વિજ્ઞાન પુ ૧૯ અંક ૮ ૯માં એ ભાષણ છપાયું છે તેમાં જોઈ શકે પણ આ ફક્કરોગ નામજ નવીન છે આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં અન્યત્ર મળતું નથી કેવળ આ કાશ્યપ સંહિતામાંજ મળે છે પં. શ્રી કનૈયાલાલ વૈદ્ય કહે છે કે— કાશ્યપસંહિતા અથવા વૃદ્ધ જીવકતંત્ર જેનું આ માસ બહાર નિ. આચાર્ય સંપાદન અને પ્રકાશન હાલમાં કરે છે તેમાં પૃ ૧૦૧ ઉપર ફક્ક ચિકિત્સાધ્યાય છે જુઓ—

याउ सन्न सरापन्न पादाभ्यां यो न गच्छति ।
स फक्क इति विज्ञेयस्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ३ ॥
धात्री श्लैष्मिकदुग्धा तु फक्कदुग्धेति संज्ञिता ।
तत्क्षीरपो बहुव्याधि कार्श्यात्फक्कत्वमाप्नुयात् ॥ ४ ॥
क्षीरजं गर्भजं चैव तृतीयं व्याधिसंभवम् ।
फक्कत्वं त्रिविधं प्रोक्तं ॥ १० ॥
गर्भिणीमातृक क्षिप्रं स्तन्यस्य विनिवर्तनात् ।
क्षीयते म्रियते वापि सफक्को गर्भपीडित ॥ ११ ॥
निजैरागन्तुभिश्चैव रोगै ज्वरादिभि ।
अनाथ विलप्यते बाल क्षीणमांसबलद्युति ॥ १२ ॥
सशुष्कस्फिक् च बाहूरुमहोदरशिरोमुख
पीताक्षो हृषिताङ्गश्च दृश्यमानास्थिपञ्जर ॥ १३ ॥
प्रक्लिन्नाधरकायश्च स्निग्धमूत्रपुरीषकृत् ।
निश्चेष्टाधरकायो वा पाणिजानुगमोऽपि वा ॥ १४ ॥
दीनो वा मन्दचेष्टश्च म द नात्परिमृतक ।
मक्षिकाकृमीकीटानां गम्यश्चासन्नमृत्युरक् ॥ १५ ॥
विशीर्णहृष्टरोमा च स्तब्धरोमा महानख ।
दुर्गन्धो मलिन क्रोधी फक्क श्वसिति ताम्यति ॥ १६ ॥

આ શ્લોકમાં જે રોગનું વર્ણન છે તે રિકેટસ છે એમ દેખાતું છે એ રીકેટસ રોગ માટે આયુર્વેદિક સાહિત્યમાંથી નામ ન મળવાને લીધે સ્વ. વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ પટ્ટણી એને બાલશોષ કહેતા. અમે પણ એ નામ ઘણીવાર વાપર્યો છે. પણ કાશ્યપસંહિતામાંથી નવું ફક્કરોગ નામ મળે છે.

કાશ્યપસંહિતામાં કેટલીક વિશેષતા છે તે સાબિત કરવા માટે આ દાખલો પુરતો છે. બાકી આ પુસ્તકથી કૌમારભૃત્ય—બાલરોગ ચિકિત્સાનો વિષય સંપૂર્ણ રીતે શીખવા માટે આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓને મોટી મદદ થશે એવું માની શકાય એમ નથી. કારણ કે એક તો આ પુસ્તક અતિ ખંડિત છે અને બીજું સિદ્ધાંતની નવી વાતો એના પ્રમાણમાં આમાં નથી મળતી કે ચરક સુશ્રુત શીખેલ હોય તેનું આ શીખ્યા વગર આયુર્વેદના સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન અપૂર્ણ રહે છે એમ કહી શકાય. મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે ભેડસંહિતા પેઠે આ કાશ્યપસંહિતા મળી આવવાથી આયુર્વેદિક સંહિતા સાહિત્યનું ભંડોળ જરૂર વધ્યું છે. સંશોધનના કામમાં એ જોયા વગર નહિ ચાલે એટલું જ નહિ પણ હું તો ધારું છું કે આયુર્વેદિક શાળા પાઠશાળાઓના અધ્યાપકોએ આ સંહિતા પણ જોઈ જવી જ જોઈએ અને જે જે પ્રકરણના

અધ્યાપનમાં આમાંથી કાંઈ ઉમેરી શકાય એવું હોય ત્યાં અવશ્ય ઉમેરવું જોઈએ આવા ખંડિત ગ્રંથની આ ઉપયુક્તતા ઓછી નથી પાઠ્યના પાઠ મહત્ત્વના ગ્રંથો જે ભેગી મળ્યામાં મળે છે તેના કરતાં તો આ પ્રાચીન સંહિતા ઘણી વધારે કીમતી છે કોઈ રોગના નિદાન ચિકિત્સામાં કાંઈ વિશેષ કોઈ ચિકિત્સા તે આમાંથી મળી આવે અથવા સિદ્ધાંતની એમ અન્યત્ર અનુપલબ્ધ વસ્તુ શોધકો મળી આવે તો સંપાદક પ્રકાશકનો શ્રમ સફળ

કાશ્યપસંહિતાનો ઉપોદ્ઘાત

કાશ્યપસંહિતાના મૂળ ગ્રંથના ૨૩૬ પાનામાં છે ત્યારે નેપાલ રાજગુરુ શ્રીહેમરાજ શર્માએ લખેલો એનો ઉપોદ્ઘાત ૨૪ પાનામાં છે દેખીતી રીતે ઉપોદ્ઘાતના પાના મૂળ કરતાં ઓછા લાગે છે પરંતુ મૂળ મોટા ટાઈપમાં તથા મોટા ભાગે અનુષ્ટુપ છંદમાં છે જ્યારે આ ઉપોદ્ઘાત તો ઝીણા ટાઈપમાં ગદ્યમાં સળંગ છાપેલો છે એ જોતાં મૂળ કરતાં આ ઉપોદ્ઘાતનું કદ વધારે છે એમાં શક નહિ પણ ખરી રીતે આયુર્વેદના ઈતિહાસનો આ એક સ્વતંત્ર ગ્રન્થ જ છે કાશ્યપસંહિતા સાથે એને જોડેલો છે એટલું જ આવો જ બીજો દાખલો—રસયોગસાગરનો ઉપોદ્ઘાત એ પણ એક સ્વતંત્ર ગ્રન્થ છે પણ હિન્દીમાં આ ઉપોદ્ઘાત પ્રથમ સ્થાને આવે વળી ઉપોદ્ઘાતમાં ચર્ચેલા વિષયનું મહત્ત્વ જોતાં તથા એના લેખકે જે શ્રમ લીધો છે તથા ત્યાંથી બધું ત્યાંથી વિષયને લગતું જે વિશાળ સાહિત્ય એકત્ર કર્યું છે તે જોતાં એનું સ્વતંત્ર અને વિસ્તૃત અવલોકન જ યોગ્ય છે આ ગ્રંથના સંપાદક મુરબ્બી જાદવજીભાઈની ઈચ્છાને અનુસરી આ ઉપોદ્ઘાતના જુદાજુદા વિષયને લગતા પ્રકરણોમાંથી બને તેટલાનો સાર જ જણાય ત્યાં ભાગ ટૂંક વિવેચન સાથે ક્રમશઃ આપવાનો પ્રયત્ન કરું, એટલે અહીં તો આ ગ્રંથના મૂલ્યાધિકારી કાશ્યપાદિ- વિશે ઉપોદ્ઘાત લેખકના વક્તવ્ય સાથે ઉપોદ્ઘાતના વિષયોનો નિર્દેશ કરીને જ સંતોષ માનવો પડે આ ઉપોદ્ઘાત વિશે સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે એમાં આયુર્વેદના ઈતિહાસના કેટલાક અંગોની લેખકની વિશિષ્ટ રીતે ચર્ચા કરેલી છે ઉપોદ્ઘાતના ૨૩૩ પાનામાં પચાસ પ્રકરણો છે આ ભાગના સાત પાનામાં આયુર્વેદ એટલે શું આયુર્વેદનું પ્રાચીનત્વ અને આયુર્વેદનો સંબંધ અને વેદમાં આયુર્વેદના વિષયો એવા વિષયો છે આચાર્યપરિચય ગ્રન્થપરિચય સહિત એ નામના બીજા પરિચ્છેદમાં ૭૩ પાનામાં આત્રેય સુશ્રુત ભેડસંહિતા કાશ્યપસંહિતા હારીતસંહિતા વગેરેના મૂળ ઉપદેશકો તેના પ્રતિસંસ્કર્તાઓ વિગેરેનો વિચાર છે ત્રીજા પરિચ્છેદમાં પ્રતિસંસ્કારનીજ વિગેરે ચર્ચા અને કાશ્યપ આત્રેય ભેડ અને સુશ્રુત એ ચારેય સંહિતાઓની તુલના કરી છે ચોથા લગભગ ૮૫ પાનાના મોટા પરિચ્છેદમાં ભારતીય વૈદ્યકવિદ્યા ઉપર ગ્રીક વૈદ્યક વિદ્યાનું ઋણ છે કે ગ્રીક વૈદ્યકવિદ્યા ભારતીય વિદ્યાની ઋણી છે એ વિષયની ઘણા વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે છેવટના ઉપસંહાર પરિચ્છેદમાં પ્રાચીન આચાર્યોના શાસ્ત્રનું અનુસંધાન પ્રાચીન ગ્રંથોનો લોપ અને તેઓની રક્ષાની આવશ્યકતા તથા યુક્તિ એવા વિષયો છે

કાશ્યપસંહિતાના ઉપોદ્ઘાતની વિગતવાર સમાલોચના ભવિષ્ય માટે રાખી આ ગ્રંથના કર્તાઓ વિશે જે માહીતી મળે છે તે જોઈએ કાશ્યપસંહિતાના મૂળ ઉપદેશક મારીચ કશ્યપ છે પુરાણોમાં બ્રહ્માના પૌત્ર અને મરીચિના પુત્ર કશ્યપ પ્રજાપતિ પ્રખ્યાત છે કવિ કાલિદાસે શાકુન્તલ નાટકમાં એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે આ બ્રહ્માના પૌત્ર કશ્યપ આ સંહિતાના મૂળ

ઉપદેશક તરીકે ઉદ્દિષ્ટ છે કે બીજા પણ મારીચ કશ્યપ નામના વૈદ્ય ઋષિ થઈ ગયા હોવાનો સંભવ છે? એ બાબતનો ઘણી સાવધાનીથી ઉપોદ્ઘાતમાં વિચાર કર્યો છે. જો કે સંહિતામાં તો પ્રજાપતિ કશ્યપ જ ઉદ્દિષ્ટ છે, કારણ કે આ સંહિતાના કલ્પાધ્યાય (પૃ. ૧૯) માં કશ્યપનો પરિચય આપતાં લખ્યું છે કે —

> दृश्यन्ते यत्र यामाः देवर्षीणां यथायथम्
> रोगाः सर्वे समुत्पन्नाः संतापाद् देहचेतसोः
> ततो हिताय लोकानां कश्यपेन महर्षिणा
> पितामहनियोगाच्च दृष्ट्वा च ज्ञानचक्षुषा ।
> तपसा निर्मितं तन्त्रं ऋषयः प्रतिपेदिरे ॥

કશ્યપનમાં વધની બીકથી ભાગતા દેવર્ષિઓનાં શરીર અને મનમાં સંતાપ થઈને બધા રોગો ઉત્પન્ન થયા. પછી લોકના હિત માટે મહર્ષિ કશ્યપે પિતામહ–બ્રહ્માની આજ્ઞાથી તથા પોતાના તપ અને જ્ઞાનથી આ તંત્ર રચ્યું અને તેનો ઋષિઓમાંના એક ઋચીકના પુત્ર જીવકે એ મહાતંત્રનો સંક્ષેપ કર્યો. પણ એ જીવક બાળક હોવાથી બીજા ઋષિઓએ તેનું અભિનંદન ન કર્યું. એટલે પાંચ વર્ષના બાળક જીવકે બધા ઋષિઓ સમક્ષ કનખલમાં ગંગાના ઊંડા જળમાં ડૂબકી મારી વળીઆ અને પળીઆવાળા વૃદ્ધરૂપે પાણીમાંથી બહાર નીકળ્યું. આ બનાવથી ચકિત થયેલા મુનિઓએ વૃદ્ધ આકૃતિવાળા તે બાળનું વૃદ્ધજીવક નામ પાડ્યું અને એ વૃદ્ધજીવકને ઉત્તમ વૈદ્ય તરીકે સ્વીકારી તેના તંત્રનો પણ સ્વીકાર કર્યો.

વૃદ્ધજીવક નામની ઉત્પત્તિની આ પૌરાણિક કથાનો ઈતિહાસમાં વિશેષ ઉપયોગ નથી, પણ વૃદ્ધજીવક નામના કોઈ વૈદ્યે કાશ્યપતંત્રની રચના કરી હોય એ વધારે સંભવિત છે, અને જો કે બ્રહ્માના પૌત્ર અને આદિત્યોના ઉત્પાદક કશ્યપ તો પૌરાણિક કથાના પાત્ર જ છે, અર્થાત્ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ નથી, પણ કશ્યપ નામના એક કરતાં વધારે ઋષિઓ ઐતિહાસિક કાળમાં થઈ ગયા હોવાનો સંભવ છે અને તેમાંના કોઈએ મૂળ ઉપદેશ કર્યો હોય એવું માનીએ તો જુદી વાત, નહિ તો આ વૃદ્ધજીવકને જ આ તંત્રના કર્તા માનવા પડે.

આગળ આ તંત્રના એ જ પ્રકરણમાં લખ્યું છે કે પછી કળિયુગમાં આ તંત્રનો પ્રચાર લુપ્ત થઈ ગયો. પણ દૈવયોગથી અનાયાસ નામના એક યક્ષે એની રક્ષા કરી. પછી વૃદ્ધજીવકના જ વંશના વાત્સ્ય નામના વેદવેદાંગવિત્ વિદ્વાને તપથી શિવ, કશ્યપને તથા આ યક્ષને પ્રસન્ન કરી તેની પાસેથી આ તંત્ર મેળવી લઈ તેનો પોતાના બુદ્ધિવૈભવથી તથા શ્રમથી પ્રતિસંસ્કાર કરી પ્રજાના ધર્મ, સુખ અને કીર્તિ માટે એ તંત્રને પ્રકાશિત કર્યું.[1]

---

[1] ततो हिताय लोकानां कश्यपेन महर्षिणा । पितामहनियोगाच्च दृष्ट्वा च ज्ञानचक्षुषा ॥ तपसा निर्मितं तन्त्रमृषयः प्रतिपेदिरे । जीवको निर्गततमा ऋचीकतनयः शुचिः जग्राह प्र... महातन्त्रं संक्षिप्य पुनः स तत् । नाभ्यनन्दन्त तत्सर्वे मुनयो बालभाषितम् ॥ ततः समक्षं सर्वेषां मुनीनां जीवकः शुचिः । गङ्गाह्रदे कनखले निमज्य पञ्चवार्षिकः वलीपलितविग्रहः उन्ममज्ज मुहूर्तकात् ।

[1] મારયપ સહિતાના પ્રતિસસ્કર્તા આ વાત્સ્ય તો જરૂર ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હોવા જોઇએ બાકી અનાયાસ યક્ષ વિષે ચોક્કસ કહેવુ મુશ્કેલ છે

આ ગ્ર થની કર્તૃપરપરાના કશ્યપ વૃદ્ધજીવક અને વાત્સ્ય સબધી ઉપર ઉતારેલી કથામાથી કશો ઐતિહાસિક પ્ર ાશ પ તો નથી અને બ્હારથી પણ એક જીવક શિવાય બીજા બે વિષે આપણે કાઈ જાણતા નથી પ્રાચીન બૌદ્ધસાહિત્યમા જીવક કૌમારભત્ય નામના એક વૈદ્યની કથા મળે છે [1] પણ એ બૌદ્ધ જીવક અને આ ાશ્યપ સહિતાના જીવક એક વ્યક્તિ નથી એમ રાજગુરૂ હેમરાજજી કહે છે. એ ગમે તેમ હો પરતુ આ મારયપ સહિતાના સમયનો નિર્ણય કરવા માટે તો આયુર્વેદિક સાહિત્યમા એનુ સ્થાન નક્કી કરવુ એ એકજ માર્ગ બાકી રહે છે અને હેમરાજજીએ એ કારણથી ચરક સુશ્રુત ભેડ અને ાશ્યપ ચારેય સંહિતાઓની વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે એ ચર્ચાનો સાર આપવાનુ નથી એની વિગતવાર સમાલોચનાનુ કાર્ય ભવિષ્ય માટે રાખી આ ઉપોદ્ઘાતથી આયુર્વેદના ઇતિહાસની ચર્ચા કરનારૂ જે અલ્પ સાહિત્ય આપણી પાસે હતુ તેમા મહત્વનો ઉમેરા થયો છે એમ કહેવુ પડશે વ્યાકરણાદિ પ્રાચીન વિદ્યાઓના અને વિશેષત આયુર્વેદના ગાઢ અવગાહન ા તથા વિશાળ ઐતિહાસિક સાહિત્યના અવલોકનના ફળરૂપે આ કાશ્યપ સહિતાને વિસ્તૃત ઉપોદ્ઘાત લખવા માટે રાજગુરૂ હેમરાજજીને હાર્દિક ધ યવા આપીએ છીએ

"સપૂર્ણું તદુરસ્તી માટે આદર્શ ખોરાક"

(લેખક હ કા વૈદ્ય બેતુલરાજ સી પી)

મનુષ્ય શરીરનું યત્ર એ મહાન આશ્ચર્ય છે અત્યારની કોઈ રસાયણિક શાળા મનુષ્યના ખાવમાંથી લોહી બનાવી શકી નથી પણ શરીરયત્ર સહજમા તે બનાવે છે તેથી શારીર યત્ર બધા કરતા ઉપયોગી છે, તેની રક્ષા આવશ્યક છે

ખોરાકનું પાચન ૪ થી ૫ કલાકમા પાચનયત્રમા થાય છે અને ભારે ખોરાક વધારે સમય પાચન માટે લે છે

લોહી એ જીવન જરણ છે

લોહીમા ૬૦ રાતા પરમાણુ તો એક શ્વેત પરમાણુ હોય છે

આ શ્વેત પરમાણુ શરીર રક્ષક સીપાહીઓ છે અને બહારના ઝેરી જતુઓ (કીટાણુઓ)નો નાશ કરીને શરીરની રક્ષા કરે છે શ્વેત પ માણુ આના ભાગને રૂઝવે છે

सततदद्भुत दृष्ट्वा मुनयो विस्मयं गता ॥ वृद्धजीवक ग्यय नाम चक्रु शिशोरपि प्रत्यमक्त तन्त्रच शिषवश्रेष्ठ च चक्रिरे ॥ तत कलियुगे त त्र नष्टमेतयदृच्छया। अनायासेन यक्षेण धारित लोकभूतय॥ वृद्धजीवकवशेन ततो वात्स्येन धीमता। अनायास प्रसाद्याथ ल्ब्ध तन्त्रमिद महत्। ऋग्यजु सामवेदांस्त्रीन पीत्यांगानि सर्वश शिवकश्यपयर्भाश्च प्रसाद्य तपसाधिया सस्कृत तावुनस्त त्र वृद्धजीवक निर्मितम्। धर्मकीर्तिसुखार्थाय प्रजानामभिवृद्धय॥

१ આયુર્વેદ વિજ્ઞાન પુ ૨૦ અ ૧ મા મહાવગ્ગમાથી જીવક કૌમારભૃત્યની ધનિકથા ઉતારી છે તે જુએ

કાદા અને લસણુ લોહી સુધારક અને આતરસ્થ જતુનાશક છે મત્રપિંડના વ્યાધિમાં ઉપયોગી છે શ્વાસ રોગ નાશક છે અને ફેફસાના વ્યાધિમા ઉપયોગી છે ભાચા વધારે ગુણપ્ર છે

ટમાટા ભાચા અને શાક તરિકે ખવાય છે રાધિવા અને ગાઠીયા વાળાને સારો ફાયદો કરે છે બી સી વીટામીનો ૯ સુમ્નાન અને મધુમેહમા ફાયદો કરે છે

કોબી ભાચી અને શાક રૂપે ખવાય છે તેમા એ બી સી ડી ઈ એ બધા વીટામીનો છે ૧૫ મિનિટથી વધારે ઉમાળવી નહિ નહિનર બધા ગુણો નાશ પામે છે પાનખ અને લેટયુસની ભાજી સારી છે

પામ્લ કેરી મીઠા મેવો છે તેમા સી વીટામીન છે લીંબુ ને મોસબી કરતા ચડે છે

સોયાબીન તેમા પ્રોટિન ચરબી અને સ્ટાચ સારા છે સસ્તી હોવાથી બધા વાપરી શકે છે

સોનાબીન સારા ગણાય છે પણ ભારે છે તેમા ો બી ડી ઈ વીટામીનો છે અને ૧૮ થી ૨ ટકા તેલી ભાગ છે

લીંબુ તાજો રસ સારી દવા છે અને યુક્તિથી સકડો બિમારીમા વાપરી શકાય છે તૃષાશામક નુકસાન ન કરનાર મજીનુ યકૃતની બીમારીનો પાયોરીયા મધિવા આદિરોગમા વખાણાય છે

જો નાનપણમાથી કાચુ અનાજ ખાવામા આવે તો ગધવાની જરૂર નથી જેમકે પ્રાણી વગ કાચુ ખાય છે

માત્રાથી ભોજન કરો વધારે ન ખાઓ

હાલમા વપરાતી ખાડ મે શરીર માટે ઝેર છે

જાડા માણસો જે ચરબી વાળા ખોરાક ખાય છે તેથી ચરબી વધતી નથી પણ તેમનુ પાચન ઓછુ છે તેથી ચરબી વધે છે

બકરીનુ દુધ ઉત્તમ છે કારણ કે ા રીતે ક્ષય થતો નથી દુધમા શરીર પોષક તત્વો રહેલા છે હમેશા એક રતન દુધ લેવુ જોઈએ ન પચે તેણે લીંબુ નીચોવીને પીવુ

કેમીલી ડૉ રોગને રોગ અટકાવવા પૈસા આપો પણ રોગ થાય એટલે વેતન બધ કરો

શરીરની સફાઈ—

દાતણ કરીને દાત સાફ રાખો અથવા મીઠુ ને કોલસો વાટીને દાત ઘસો પણ ટૂથબ્રશ અને ટુથપેસ્ટ વાપરશો મા નહિતર જીંદગીનુ આયુષ્ય ઓછુ કરશો

દસ્ત હમેશા સાફ રાખો અને ખોરાક એવી ચીજો ખાઈ દસ્ત સાફ રાખવા કોશિશ કરો જુલાબથી નહિ

ખરબચડા ટુવાલથી શરીર ઘસીને નાહો સાબુની જરૂર નથી સાબુ ... ગત વિરોધી છે સૂર્ય સ્નાન કરો

કસરત કરતા શીખો જેનાથી કસરત ન થાય તેણે ચાલવાની સરત કરવી

સુધારાએ ખોરાકને શોભા આપી ને મહાન કુધારો કર્યો છે આપણા વડીલોની પાસે ખોરાકની સપત્તિ સારી હતી આપણે તે ગુમાવી છે

ચા પીતાલો દાતના દવાખાના અને દાકતરો વધતા જતા ખોરાક પર ધ્યાન ન દેવાથી આજે પ્રજા નિર્વીય તેજહીન અને મૃત્યુ પથે જઈ રહી છે

તંદુરસ્તીની ૧૨ કુચીઓ

૧ યુક્ત આહારથી શરીરનુ પોષણ કરો

૨ મિતાહાર કરો

૩ આદર્શ ખોરાક સવારમા એક રતલ દુધ બે ચાર બદામ ૨ તોલા માખણ અને ભુખ લાગે તેને એક ઘડિ બપોરે બે રોટલી એક તોલો ઘી થોડી દાળ અને દશ તોલા ભીસમીસ સાંજના એક રકાબી તાજાં શાક ભાજીની કચુંબર અથવા શાક એક બે ફળો એટલો ખોરાક બસ છે બહુ મહેનત કરવા વાળા માટે આથી સવાયો ખોરાક લેવાય

૪ એક કે બે વખત દસ્ત સાફ આવે તે ધ્યાન રાખવુ

૫ સૂર્ય સ્નાન કરો કારણ કે એ ઉત્તમ ઔષધ છે

૬ ખુલ્લી હવા લ્યો

૭ ચાહ કોફી માં ક પીણું લ્યો જમ્યા પછી ૩ કલાકે પાણી પીઓ

૮ સવારમા ગરમ પાણીમા લીંબુ નીચોવી પીઓ

૯ આરામ લ્યો આઠ કલાક ઉંઘો અને પાંચ કલાકની ઉંઘ તો ખાસ વૃદ્ધોને પણ જરૂરની છે

૧૦ ઉપવાસથી ડરો નહિ બધી બીમારી માટે એ કુદરતી ઈલાજ છે વૃદ્ધ વૈદ્યો સાક્ષી પુરે છે

૧૧ કસરત અને સ્નાન હંમેશા કરો

૧૨ ઠંડી અને ગરમીથી રક્ષણ મેળવવા યોગ્ય વસ્ત્ર ધારણ કરો

ઘરની માફક શરીરની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ વરસમા એક વખત કરો ત્રણ દિવસ ઉપવાસ પાણી સહિત કરો દરમિયાન એનીમા લ્યો પછી એ જ જાતના ફળ આહાર કરીને ધીમે ધીમે ખોરાક પર જાઓ.

ઉ લેખ --

ડૉ. એલ એન ચોધરી રીટાયર્ડ સિવિલસર્જન જબલપુરના પુસ્તક ધી આઈડીઅલ ડાઈટ ફોર પરફેક્ટ હેલ્થ એન્ડ રીજુવેનેશન પરથી

"મધુપ્રમેહ પર વનસ્પતિ, મામેજવાનો અદ્ભુત ચમત્કાર

(લેખક વૈદ્યરાજ દત્તેસિંહજી વિભાજી જાડેજા, મુ ખારચીયા પોસ્ટ મોરબી)

મામેજવા વનસ્પતિને સૌરાષ્ટ્ર જાણે છે તે જંગલમા ખેતરના શેઢે નદીવાળી ગોરાડુ કરારમિશ્રિત જમીનમા પ્રથમ વરસાદ થી શરૂઆત થતા જ ઉગી નીકળે છે તે વર્ષાયુ હોઈ તેનો છોડ હાથભરથી તે વેંતભર ઊંચા ડાળા અણીદાર પાન ભાગોળ લીલાશ પૂરી રીતે પીળા કડવી ઉગ્ર વાસવાળા હોઈ ધોળા ફુલ થાય છે પાનનો ગુચ્છા હોઈ ભરાવદાર લાગે છે,

કુદરતી શક્તિની ક્રિયા ત્યાગી હોવાથી ગરદ્દરતુના મરજ (રોગ)ના આગમન પહેલા સરળ સગુણકારી ઉનતન વનસ્પતિનુ અસ્તિત્વ શાશ્વત રીતે ચીરંજીવી રૂપ હાજરી આપી દુખ દરદીને દૂર કરવા કનાણુ ઈ છી રહેલ છે

વધુ ભાગે ગામડાના રહીશ ભરવાડ બીન કોળી કે એ નની સાચી વિધાતા રૂપ જીવન અનનાર ઔષધીના ઉપયોગ વડે પિત્ત પ્રકોપ કે મલેરીઆના તાવ આદી વીકારના ઉપ વ વખતે ખાંતેથી સેવન દવા તરીકે રી રોગ ષથી વિમુક્તિ મેળવે છે ને મધરો કરી રાખી આમો માસથી જ લઈ રાખી તેનુ ચુર ણાકી તેમા તીખા મેળવી તાન મરકા પેટના મળ વિકાર દુખાવાની ગમ ાપ વા તરીકે ઉપયોગ કરી જનતામા સમ્ત પ્રચાર કરી રહી ડોશીનદુ કે ઘરવૈદાની પ્રતિતી ને પ્રીતી પર પ્રહ્નાનુ સવેને સ્રે છે

તેમજ બાળકના પેટના વિકાર માટી ખાવી કૃમી ભાર સસણી બરોળ વધવી કે મ્લે તના દુખાના વૃદ્ધિ પર વાપરે છે જવી પેટમા થયેન મળ વિ તતીય દ્રવ્યનો ભરાવો હોય તેને શોધન ગે બહાર માટે છે તે માટીના ર ામા કે કનાઈના ડાબડામા ભરી રાખે છે આવા મામેજવામા ગમબાણ જેવા સુખકારી સગુણો હોવાથી વધુ મારા દવાખાનામા પુષ્કળ રાતે ભેગો કરી ઉપયોગ કરી તેવા દુખો દરદો માટે મહોળા હાથથી મફત પ્રચાર સ ા કરા કર છુ ને સ્વદેશી આયુર્વેદના ગૌરવ વનસ્પતિ જન્ય સાદા ઉપચાર વડે સર્વેનુ શિક્ષણ રૂપ બનાવુ તે પ્રત્યે દોરી લેખ ભાષણદ્વારા સાનુ ધ્યાન ખેંચી રહી તેના ભક્ત બનાવુ છુ

તેજ મામેજવાનો વિશેષ પ્રભાવકર ઉપાય ઓચિંતો હાથ લાગતાને મારા જાણવામા આવતા તે બરાબર રીતે અનુભવ લેતા આ લેખ દ્વારા લખી બતાવવા ઉત્કંઠ થઈ આવી છે તો સવ સુજ્ઞ વાચ જન સ ઉપયોગથી દરદીના સહ યતાના આશીર્વા લેશો

એક વણી સદ્ગૃહસ્થ ઉમર વ પચાશનાને ગમનીમતાઇના અગે મિષ્ટાન્ન ખાના પીવાનાઅગે ગાદી તકીયે અહોરાત્ર બેસી સુખી છ ગીનુ જીવન ધમ અથ અને કામના ત્રિગુણી મસગના પ્રભાવે મધુપ્રમેહનુ દર થઈ આવેલ હવ તેને લગભગ રદર મહિનાથી લાગુ પડ્યુ હતુ જેથી નામ ચીં દાક્તર સાહેબો તથા વૈદરાજો તથા હકીમો પાસેથી આરોગ્ય માટે વિત્ત અને વખતનો બ જ ખ કર્યા કર્યા છતા પણ રચ માત્ર ફેર પડ્યો ન હતો

પેશા ામા પુષ્કળ રીતે સાકર જતી હતી કીડી મકોડી ને માખીયો બેસતી હતી કુતરા પણ પેશાબ ચાટતા હતા તે મારી પાસે આ યા ને પેશાબ કરાવતા ને તપાસતા તેવી સ્થિતિ માલુમ પડી વારવાર હાજત થાય પેશાબે જવુ પડે મુખમા મીઠાશ ને મોળાશ રહેતી હતી શરીર નખાય ગયેલુ પીળુ પાજર બની ગયુ હતુ ને તેને બીજાના કરેલ ઉપચારમા મુખ્ય રીતે અફીણ ાતાવતા આરગ્યાની ભાગ સવાર સાજ એમ બે વખત સેવન રાખ્યુ હતુ

દોઢ વર્ષ જેટલો લગભગ ટાઈમમા દવા અફીણ વગેરે ઉપચારોથી ફેર પડ્યો હોતો શરીરમા દુખ વધતુ જતુ વાતવ્યાધિ લાગુ પડી હતી સાધા કેડ જકડાવા ને પમાના લા ા હતા રાત્રીએ નિદ્રા આવતી નહોતી સાધા એ સાથળ પીંડીમા શળ ચર ા આવ્યા કરતા હતા પોતે ધર્માત્મા પુણ્યશાળી પરગજુ હોવાથી સવ તેના માટે પ્રીતિ અને ભલુ ચાહતા હતા

માગ તે સ્નેહભાવ સાગે ગખતા હોવાથી છેવટ કટાળી બીજે ઠેકાણેથી મારા પાસે ઔષધ ઉપચાર માટે આ ા હતા જેથી ૯ ગુડમાર વનસ્પતિના રસ સાથે વસતકુસુમાકર રતી મે મીલાવી સાવે ચદ્રપ્રભા શીલાજીત લોહ ાળી તથા આરોગ્ય વની ને સશમની આપતો હતો ત્યારે ત્યાર શુદ્ધ કોચના ુ ર ગજોના તાજા સ્વરસમા પણ આપ્યે જતો હતો દવા બે માસ કરી પણ જરામાત્ર ફેર ર યો ન હતો જેથી તે ભના ધાર્મિ માણસ જાણી ૯ ને તે પણ દીનમુ મુંઝાતા હતા

ઈશ્વરી સકેતથી ભના થના માટે ગમે તે રીતે તેમ મારો ખેત ઓળા માટે ગાડુ જોડી તૈયાર થઇ મને ને શે ને પ્રેમથી આમત્રી એનર ઓળા ખાવા તેડી ગયો તેણે ઓળા પાડયાને મીટ દેશી મેવા ખુ આનદથી ધરાઈ અમોએ ખાવો શેઠ પણ સાથે જ હતા તેમણે પણ રુચિ પ્રમાણે ખાધા તેમને વારવાર પેશાબની હાજત થતી હોવાથી પેશાબ વા ગેતા તરફ ગયા ત્યા તેમણે મામેજવાના પુષ્ ળ છોડના દેખ્યા મન ભાવ થતા ઉખાડી લાવ્યા ને ખાવાને ચાવતા લા ી ગયા હતા

મેં પૂછ્યુ શેઠ શુ ખાઈ રહ્યા છો ? ત્યારે તેમણે ક્યુ કે મામેજવા ખાઉં છુ ઓળા ખાધાથી ને આજે સવારથી મોઢુ ગળ્યુ ને મોઢુ બ ુ જ ગહતુ હતુ જેથી ઠડક થાય તેવી ઈચ્છા હતી જેથી કડવાસવાળી વનસ્પતિ મામેજવા દેખી મન દોરાયો ને મન થયુ તે મામેજવો ખાઉ છુ તેમણે તે વખતે ત્રણ અનીભાર આશરે ા ડા ખાધા હશે ને વધારે ખાવા માટે ઘર આગળે પોતાના કોટના ખીસ્સા ઠાસી ઠાસીને ભરી રાખી વીણી લીધા હતા

તેમજ હુ પણ િ ર સિદ્ધ ઔષધિ દેવરૂપ ગણુનો હોવાથી અવશ્ય લાભ પ્રાપ્ત થયો જાણી મામેજવાની પુરતી હાજરી રેખાતા વીણવા લાગી ગયો ને બેઉને પણ સાથ આ ી પાચ શેર જેટલો વીણી ભેગો કરી ઘર તરફ વળી વાખાને લા યો હતો

તે દરદી શેઠે પોતે તે આખો દીવસ ઠડક ને હીમ લાગતા ત્યારથી ચાર વખત દરેક વખતે રૂપિના બે ભારના આશરે મામેજવો પ્રાશન કર્યો હતો ને રાત્રીએ સુતા પહેલા પણ પાછો એમ વખત ખાધો હતો તેમને રાત્રીમા ઉંઘ સારી આવી હતી પેશાબની હાજત ઘણી જ ઓછી થઈ હતી ને જે વાત- ાવિથી ચરમ શૂળ આવતા તે પણ ઓછા આ યા હતા

તેમ સવારે મારી પાસે આવી મે કહેવા લાગ્યા કે વૈદ્યરાજ મામેજવા જેવી વનસ્પતિમા અદ્ભૂત ચમત્કાર દેખાય છે એમ મને આજ અનુભવથી લાગ્યુ છે તે વધુ ખાવાથી બીજી રીતે હાનીકર નહિ નીવડના ? એમ પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યા હતા ને થયેલ ફાયદાની વાત જાહેર કરી હતી

પરમાત્માની પ્રેરણાશક્તિ કે મામેજવામા રહેલી ગુપ્ત શક્તિ કે તેમના પુણ્યનો પ્રભાવ હોય કે ગમે તે મ ા પુ ંો પણ મામેજવો મધુપ્રમેહ પર અકસીર રામબાણ સમ દવા તરીકે ગુણ ાર લા ો જેથી પેશાબ ક્ગની તપાસના માર્ગના તત્વ રેખાણા નહિ જે પેશાબ પ્રથમ રિયનિમા ડોળાશનો ગુ ાસ ાતા રગનો માનબ્યુમીનવાળો ધોળો ગ્લીયુક્ત આવતો હતો તે શુદ્ધ જ્યાના લા ો નિર્મળ ને હાજત ઓછી થઈ ગઈ હતી

જેથી મે પણ વધુ રીતે ઉપયોગ કરવા તાલેરમ ૩ા અનીભારમા તીખાના દાણા

પાચ મેળવી દિવસમાં એ વખત આપવા ભનામણ રી હતી બીજી વા ચાનુ હતી તે બંધ કરી હતી ખોરાક માત્ર ઘઉંની પાતળી દુધ મિશ્રિત રાબ સાથે મગ બાફેલા ભાખા પાખા ને તેનુ પાણી આદુ જીરૂ ધાણા સીંધાલુણ યુક્ત ખાવાની સૂચી પ્રમાણે ભનામણ કરી એક પખવાડીઉ તે રીતે સેવન કરવાના મારો ગુણ પ્રાપ્ત થયો હતો જેથી પાચ દિવસ વધુ મળી વીશ દિવસમા વિશેષ ગુણ દેખાણો છે પેશાબપર ખીડી મકોડા કે માખીઓ ચડતી કે બેસતી નથી પેશાબ જામનગર માણસ મોકલી તપાસ કરાવતા શુદ્ધતા જણાણી તેમ અભિપ્રાય મળ્યો છે સાકર જતી નથી એમ જાણતા વધુ વિશ્વાસથી હજી બીજા વીસ દિવસ દવા ફક્ત મામેજવાનો રસ રૂપિયાભાર રૂપિયાભાર સવાર બપોરને સાંજરે એમ એમ ત્રણ વખત જારી રખાવ્યો હતો ખોરાકમા વધારે ભૂખ ઉઘડવાથી કે લાગવાથી ચણાના દાળીયા જવની રાબ (ભાવણ) ભાતમા મેળવી ખાવાને માટે ભનામણ કરી હતી તે ઉપરાત નાસ્તામા દાળીયા મમરા જુવારની ધાણી તાજુ નીરૂળનુ કોપરૂ-દ્રાક્ષ આપવામા આવતા હતા જેથી મહિનો પૂરો થવાથી હવે શરીરમા રતાશમા નવુ જીવન (લોહી) દેખાતુ હતુ જે ફીકાશ પીળાશ હતી તે દૂર થઈ ગઈ ને વજન કરાવતા સાડા અગીયાર શેર વધ્યુ હતુ ને આરોગ્ય ને આનદ ર વૃત્તિ રીતે દેખાય છે

જેથી મારી રજ વધુ સેવક તરીકેની હોવાથી જે આ અનુભવના નુસખો હાથ લાગ્યો છે તેની જનતા સર્વે હકદાર હોય એ માટે રસસિદ્ધિમા મુકુ છુ

આજ દિવસ સુધી જે જે નવીન જણાતા અખતરાઓ પ્રભુ કૃપાએ ભક્તિ ભાવે હાથ લાગ્યા તે અનુભવમા લઈ સારા ગુણદાયક દેખાતા લોક કલ્યાણી આરોગ્ય દાતા માસિકો આદીમા લેખદ્વારા રસસિદ્ધિમા મુકી સેવાઓની ભાવના રજુ કરતો આવ્યો છુ તો તેમ દરેક જીજ્ઞાસુ સહુથી નરને એની અરજ છે કે તેવા શોધ રક્ષણ દાયક માસિકોને અપનાવી લઈ તેમા આદર બની વાચી વિચારી મીનન જે આયુષ્ય વર્ધકને આર્થીક સુધારક સંપત્તિ સંપડાવના જ્ઞાન દાનની લહાણી કરવા મર્દ મરદ મનશો તો વધુ ઉપકાર થશે

વ્યસન નાટક તમાસા ફેશનમાથી કરકસર કરી તેટલી રકમની બચત કરી આયુર્વેદના અંગીકરણ તરીકેના માસિકો પુસ્તકોની યથાશક્તિયે લાયબ્રેરી કે ગૃહ લાયબ્રેરી બનાવી પોતાના કુટુંબ પરિવાર માટે કૃતજ્ઞપણાથી વાચી મનન કરી સુસ્થાપના કરશો અથવા પસની લકડીને • એકનો બોજ એમ સંગઠન ને સહકારથી ગામલાયબ્રેરી કરી તેવા વાચન માટે વિચાર ધરાવશો તો પણ ઉત્તમ છે જેથી તેવા માસિકો તો અધ્યક્ષજીએ અરધી કીંમતે કે પોણી કીંમતે તેવા જીવિત સાધક સાહિત્ય આપવા ઉદારતા બતાવી રહ્યા છે તો તેમના પૂણ્યશાળી પુરૂષાર્થને વધુ પ્રોત્સાહન મળી તે પણ વધુ ઉત્સાહ ને પૌરૂષથી રસ સામગ્રી વધુ આનદીત આપી સાહિત્યને જોરદારને જશદાર બનાવવા માટે પુરતી રીતે હિંમત ઉઠાવી આર્યાવર્તના આયાની આરત હણાઈ સુખ સામગ્રને સમૃદ્ધિવાન જોઈ તેનો માની વધુ વધુ આગળ વધશે ને અજ્ઞાન ટાળી આરોગ્યનો જે અભિવૃદ્ધિનો વિકાર દેહી યમાન રોને દીધી રહો નભાવનારી રહેશે

ઓરૂમ્ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ

"ઘી, દૂધ"

(લેખક વૈદ્ય નજભાય મોહનલાલ મહેતા મુ દીહોર)

માનવ શરીરને પોષણ આપી તેની શારિરીક સમતુલના જાળવી રાખવા માટે ઘી સર્વોત્તમ દ્રવ્ય તરીકે જગ વિખ્યાત છે આદિ કાળથી આ વસ્તુનું મહત્વ સમજાએલ હોઇ તેનો સારી રીતે ઉપયોગ થતો જ્યારે અત્યારે ઘી દુધ જેવી ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુનો ઉપયોગ યથાર્થ રીતે થતો જોવામા આવતો નથી કારણ કે ઘી દુધ જેવી વસ્તુ અત્યારે સહજ સુલભતા પૂર્વક સ્વચ્છ મળવી મુશ્કેલ થઈ પડી છે તેમા પણ ખાસ રીતે શહેરોમા એ વસ્તુમા સ્વાર્થ માટે ઘણા પ્રમાણમા ભેળસેળ થતી હોય ઘી દુધના ખરા તત્વો મળી શક્તા નથી જ્યારે ગામડાઓમા ઘી દુધ સ્વચ્છ તથા તાજા મળી શકે પરતુ ગામડાઓમા ઘી દુધના ઉત્પાદકોનો આજીવિકાનો આધાર ઘી દુધ ઉપર હોઈ તે લોકો માટે પણ તેનો ઉપયોગ કરતા નથી અને છાશનો પોતાના ખાદ્ય પદાર્થ સાથે ઉપયોગ કરે છે

આ રીતે વૃદ્ધિપોષક તત્વોના ભંડાર સમા ઘી-દુધને નહિ વાપરવામા માણસોએ ગફલત કરેલ છે અને તેના સ્થાનમા દાળભાત જેવા પોચા અને સ્વાદિષ્ટ પુરતા જ ગુણવાળા ખોરાકથી સતોષ માનવા લાગ્યા પરિણામે શરીરની વૃદ્ધિ જાળવી રાખનારા તત્વોના અભાવે ધાતુઓની (રસાદિકની) વિષમતા થવા લાગી ધાતુઓની વિષમતાથી દોષોની વિષમતા પણ સભવે અને દોષ વૈષમ્યથી રોગોત્પત્તિ આયુર્વેદે માનેલ છે આ દ્રષ્ટિએ વિચાર કરતા અ પા યુષ્ય વગેરેના કારણો પણ પૌષ્ટિક તત્વોવાળા ખોરાકોના અભાવ એમ માનવામા શુ હરકત છે!

ભારતીય સપત્તિમા ગોધન એ મુખ્ય ધન છે ગોધન સવર્ધનના પ્રયોગો અખત્યાર કરવામાં આવે તો પાત્રીસ કરોડ મનુષ્યો ઘી દુધ જેવા પૌષ્ટિક ખાદ્ય પદાર્થ યથેચ્છ મેળવી દીર્ઘાયુષ્ય મેળવે અત્યારે ઉત્પન્ન થતુ ઘી દુધ પાત્રીસ કરોડને હિસાબે ન્યુન ગણાય આથી સહુને તેનો લાભ અશક્ય બને એ સ્વાભાવિક છે ખેતીપ્રધાન ભારતમા ગોસવર્ધન બને રીતે લાભકારક છે એ સુજ્ઞ સમજી શકે

વ્યાધિત અવસ્થામા ઘી કદાચ અપથ્ય હોઈ શકે પરતુ દુધ તો અપવાદ બાદ કરતા સર્વ વ્યાધિઓમા પથ્ય છે તો તદુરસ્ત સ્થિતિમા પથ્ય હોય તેમા તો પુછવુ શુ?

દુધના શાસ્ત્રીય ગુણો શરીરમા જીવન તત્વો વધારનાર શરીરની વૃદ્ધિ કરનાર બલકર બુદ્ધિવર્ધક વાજીકર ઉમ્મર ટકાવી રાખનાર આયુષ્ય સાધાઓને મજબુત કરનાર રસાયન તેજવર્ધક જીર્ણજ્વર મનોરોગ શોષ મૂર્ચ્છા ચકરી સગ્રહણી પાડુરોગ દાહ તરસ હૃદયરોગ શૂળ ઉદાવર્ત ગોળો મુત્રાશયના વ્યાધિ અર્શ રક્તપિત્ત ઝાડા યોનિરોગ થાક નબળાઈ જન્ય થાક ગર્ભસ્રાવ વગેરે વ્યાધિઓને મટાડે છે અર્થાત્ તે તે વ્યાધિઓમા દુધ પથ્ય છે અને બાળક વૃદ્ધ કૃશ વગેરેને માટે દુધ સર્વોત્તમ છે ઘીના શાસ્ત્રીય ગુણો-રસાયન સ્વાદિષ્ટ તેમને હિતકારક અગ્નિવર્ધક શીતવીર્ય ઝેર અલક્ષ્મી પાપ પિત્ત વાયુને હરનાર થોડુ અભિષ્યન્દિગુણવાળુ વર્ણ પ્રભા દિપ્તિ સુકોમળતા અને બુદ્ધિને વધારે છે મગજશક્તિ તથા આયુષ્ય બળ અને ગુરૂ ગુણવાળુ છે ઉદાવર્ત તાવ ગાંડપણ શૂળ આફરો વ્રણને મટાડે છે સ્નિગ્ધ કફકર રક્તદોષ ક્ષય ગ્રન્થાને હણે છે

ઘી દુધના શાસ્ત્રીય ગુણો ઉપરથી તેનુ મહત્વ સમજી તેનો ઉપયોગ દરેકે કરવો ઇતિશમ્

આમળા ખાટા છે તેમજ પિત્ત પણ ખાટુ છે એટલે કે તે બે વચ્ચે અમ્લત્વ સમાન છે તો આમળાથી પિત્ત વધવુ જોઇએ છતા પણ આમળાની શીતળતાના પ્રભાવથી પિત્ત વધતુ નથી પણ ઉલટુ ઘટે છે સામાન્યથી વૃદ્ધિ થાય છે એવા અવિચળ અને સર્વવ્યાપી સૂત્રને પણ સાધક બાધક દૃષ્ટાન્તો છે એ પણ શ્રી ચક્રપાણિદત્ત સ્પષ્ટ કરી નાખ્યુ છે જેમકે ઘી અને બુદ્ધિમા કંઈ સામાન્ય નથી છતાય ઘી પ્રભાવથીજ બુદ્ધિને વધારે છે તેવીજ રીતે અગ્નિ અને ઘીમા સમાનતા નથી છતાય ઘી અગ્નિને વધારે છે અને આવા બાધક નિયમો સૂત્રને ખોટુ ન પાડે એટલા માટે જ આચાર્યે સામાન્ય વૃદ્ધિ કારણમ્ એમ લખ્યુ અને સામાન્યમેવ વૃદ્ધિકારણમ્ એમ ન લખ્યુ એટલે સામાન્યજ વૃદ્ધિ કરે છે અને અસામાન્ય કદી પણ વૃદ્ધિ નજ કરે એવુ નહિ

આ રીતે સામાન્યના કર્મની સવિસ્તર ચર્ચા કર્યા પછી હવે સામાન્યના લક્ષણનો વિચાર કરવાનો

સામાન્યમેકત્વકરમ્ એ સામાન્યનુ લક્ષણ છે કોઈ પણ બે વસ્તુઓ વચ્ચે એકતા છે એવી બુદ્ધિ જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે સામાન્ય દાખલા તરીકે જુદા જુદા માણસો સમાન છે એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરનાર જે મનુષ્યત્વ દરેક માણસમાં રહેલ છે તે સામાન્ય છે ઉપરનો દાખલો દ્રવ્ય સામાન્યનો છે એવીજ રીતે બીજો દાખલો કર્મ સામાન્યનો જુદા જુદા વૈદ્યોમા વૈદ્યત્વ એ સામાન્ય છે તેઓ ઉમ્મર જ્ઞાતિ દેશ શરીર વિગેરે દૃષ્ટિએ ભલે ભિન્ન ભિન્ન હોય પણ વૈદ્ય તરીકે-કર્મ કરનાર તરીકે તો બધા એકજ છે ત્રીજો દાખલો ગુણ સામાન્યનો જેમકે બધા વિરેચનો-તે નેપાળો નસોતર કે ઈન્દ્રવારણી એમ ભિન્ન ભિન્ન દ્રવ્યો હોય છતાય વિરેચનપણુ એ બધામા સામાન્ય છે આ રીતે દ્રવ્ય સામાન્ય કર્મ સામાન્ય અને ગુણ સામાન્ય એમ ત્રણે પ્રકારનાં સામાન્યનો રોગી શરીરમા દોષોમા દૂષ્યોમા અને ઔષધમા સંપૂર્ણ વિચાર કરીને આગળ ચાલવુ જોઈએ સામાન્ય પછી ત્રીજો પદાર્થ વિશેષ છે સામાન્ય અને વિશેષ એ બે પરસ્પર વિરોધી પદાર્થો છે અને એ બેનો વિરોધ જ સઘળા ભાવોની પરીક્ષામા ઉપયોગી છે કયા પદાર્થમા કોની સાથે સામાન્યપણુ છે અને કોનાથી કેટલો વિરોધ અથવા વિશેષ છે તે જોવાથી જ તે પદાર્થના ગુણ-ધર્મ સમજાય છે આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ વિશેષ એ બહુ ઉપયોગી પદાર્થ છે અને નવે પ્રકારના દ્રવ્યોમા અને તેના પેટાવિભાગરૂપ વેદજ જરાયુજ અંડજ ઉદ્ભિજ પાર્થિવ એમ સર્વ પ્રકારના દ્રવ્યોમા કોનામા કેટલુ સામાન્ય અને કેટલુ વિશેષ છે તેનો વૈદ્ય વિચાર કરવાનો છે

મહર્ષિ કણાદ વિગેરે વૈશેષિક દર્શનકારોએ વિશેષના જુદા જુદા ભેદો પાડીને સવિસ્તર વર્ણન કર્યુ છે પણ આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ જેટલુ ઉપયોગી છે તેટલુજ ચરક સંહિતામા લઈને સ્પષ્ટીકરણ કરેલ છે અને તેમ કરવામાંજ હાલમા મળતી સંહિતાના એ સૂત્રો રચનાર વા વાપરનારની પ્રતિભા દેખાઈ આવે છે વિશેષને લગતા ૧ હ્રાસહેતુર્વિશેષશ્ચ ૨ વિશેષસ્તુ પૃથક્ત્વકૃત્ ૩ વિશેષસ્તુ વિપર્યયઃ

એ ત્રણ સૂત્રો છે પ્રથમ સૂત્રમા વિશેષ હ્રાસનો હેતુ એટલે કે કારણ છે તેમ કહ્યુ હ્રાસ એટલે ઓછુ થવુ અને વિશેષનું લક્ષણ શ્રી ચક્રપાણિદત્ત પ્રમાણે વિશિષ્યતે એટલે કાંઈક અમુક પ્રકારની વિશિષ્ટતા હોવી જે વિશિષ્ટતાને કારણે એક પદાર્થ બીજા પદાર્થથી

જાણી શકે ઉપરાંત આયુર્વેદમા વિશેષ એટલે વિરૂદ્ધ વિશેષ સમજવો એમ કહ્યુ છે કારણ કે વિશેષના વિરૂદ્ધ વિશેષ અને અવિરૂદ્ધ વિશેષ એવા બે ભેદ છે અને એટલાજ માટે वृद्धि समान सर्वेषा विपरीत विपर्यय એમ લખ્યુ છે કે જેથી વિશેષનો અર્થ વિરૂદ્ધ ગુણવાળુ એવોજ થાય છે હવે આ સામાન્યનો અને વિશેષનો વૈદ્યને શુ ઉપયોગ તે કહે છે प्रवृत्तिरुभयस्य तु અહિંયા પ્રવૃત્તિ એટલે સબધ થવો એમ અર્થ થાય છે સામાન્ય ભાવો શરીર સાથે સબધ પામે તો શરીરમા તે તે ભાવોની વૃદ્ધિ કરે છે અને વિરૂદ્ધ ભાવો શરીરની ધાતુઓ વિગેરેમા સબધ પામે ત્યારે હ્રાસ કરે છે આ કારણથી શરીરમા કઈ કઈ વસ્તુ કોને સામાન્ય છે અને કયા ભાવથી વિરૂદ્ધ છે તેનો પણ ચિકિત્સામા વિચાર કરવાનો

વિશેષ પણ આગળ કહ્યુ તેમ બે પ્રકારનુ છે એટલે તે તે દ્રવ્ય જો અવિરૂદ્ધ વિશેષ હોય તો હ્રાસ ન પણ કરે અને વિરૂદ્ધ વિશેષ હોય તો તો હ્રાસ કરેજ આટલુ વિવેચન વિશેષને લગતા ત્રણ સૂત્રોમાથી પ્રથમનુ સૂત્ર ह्रासहेतुर्विशेषश्च એ વિશે થયુ હવે બીજા સૂત્રમા विशेषस्तु पृथक्त्वकृत એમ વિશેષનુ લક્ષણ છે पृथक्त्वकृत् એટલે એક વસ્તુ બીજી વસ્તુથી ભિન્ન છે એમજ ભાન કરાવે છે તે અને આ જાતનુ વિશેષ હ્રાસના કારણરૂપ છે જેમકે માસ છે તે વાયુથી વિશેષ અથવા વિરૂદ્ધ હોવાને લીધે તેનો હ્રાસ કરે છે આ દાખલામા માસ અને વાયુ વચ્ચે વિરૂદ્ધ ગુણવાળુ વિશેષ છે આજ માસ શોણિતથી વિશેષ ગુણવાળુ છે પણ અવિરૂદ્ધ વિશેષ ગુણવાળુ હોઈને તેનો હ્રાસ તો નથીજ કરતુ હવે વિશેષ વિષેના ત્રીજા સૂત્ર બાબત विशेषस्तु विपर्यय અહીંના વિપર્યય એટલે ઉલટુ અને तुल्यार्थता થી ઉલટુ એટલે अतुल्यार्थता એટલે કે વિપરીત જાતનો જ ગુણ હોવો

આગળ જેમ સામાન્ય માટે દ્રવ્ય સામાન્ય ગુણ સામાન્ય અને કર્મ સામાન્ય છે તેમ અહીંયા પણ विशेषस्तु पृथक्त्वकृत એ પદથી દ્રવ્ય વિશેષ બતાવે છે ह्रासहेतुर्विशेषश्च એ પદથી ગુણ વિશેષ બતાવ્યુ છે અને विशेषस्तु विपर्यय એ પદથી કર્મના વિશેષનો નિર્દેશ છે

સામાન્ય અને વિશેષ એ બે પદાર્થોનુ નિરૂપણ કરીને શ્લોક ૪૭ મા દ્રવ્ય નામના ત્રીજા પદાર્થના सेन्द्रिय चेतन द्रव्य निरिन्द्रियमचेतनम् એ શ્લોકથી મુખ્ય બે ભેદ ઇન્દ્રિયવાળા અને ઇન્દ્રિયોવગરના દ્રવ્યો એમ પાડ્યા એથી આગળના શ્લોકમા બીજી દૃષ્ટિએ નવ પ્રકારના દ્રવ્યો ગણાવ્યા છે જુઓ खादीन्यात्मा વાળો શ્લોક ગુણ અને કર્મ એ બે પદાર્થોનુ નિદર્શન શ્લોક ૪૮ મા ટુકાણમા કર્યું છે

અહિંયા બધાજ ગુણો ટુકાણમા ગણાવીને આગળ જતા આ ત્રિવિધ ગુણોનો તેમજ કર્મોનો વિસ્તાર કહેલ છે અહીંયા અનુક્રમે સમવાય દ્રવ્ય ગુણ કર્મ અને કારણના લક્ષણો આપ્યા છે તે આ પ્રમાણે

(૧) समवायोऽपृथग्भावो भूम्यादीनां गुणैर्मत स नित्यो એ સમવાયનુ લક્ષણ

(૨) यत्राश्रिता कर्मगुणा कारण समवायि यत् तद् द्रव्यम् આ દ્રવ્યનુ લક્ષણ

(૩) समवायि तु निश्चेष्ट कारण गुण એ ગુણનુ લક્ષણ છે

(૪) શ્લો ૫૧ મા संयोगे च विभागे च कारण द्रव्यमाश्रितम् । कर्तव्यस्य क्रियाकर्म कर्मनान्यदपेक्षते ॥ એ રીતે કર્મના લક્ષણો આપ્યા છે અને આયુર્વેદોપયોગી કારણો શ્લોક ૫૩ મા कालबुद्धीन्द्रियार्थाना योगो मिथ्या न चाति च એમ કહીને આપેલ છે

આ રીતે છ પદાર્થોનો નિર્દેશ કણાદ અને કેવી રીતે આપેલ છે તે જોયુ હવે તેની વિસ્તારથી ચર્ચા કરીશુ અને તેમા આ લેખના મૂળ વિષય તરીકે દ્રવ્ય નામના પદાર્થનું પ્રથમ નિરૂપણ કરીશુ

આકાશ વાયુ અગ્નિ જલ પૃથ્વી આત્મા મન કાલ દિશા આ મુખ્ય નવ દ્રવ્યો છે અને દ્રવ્ય તે છ પદાર્થો માનું એક છે અને પદાર્થ એટલે સૃષ્ટિમા રહેલા મૂર્ત અને અમૂર્ત એવા મુખ્ય પદાર્થો કે જેને લઇને સૃષ્ટિની બધી ક્રિયાઓ એટલે વ્યવહાર ચાલે છે આમ જેના પદાર્થ એ કોઇ લોઢુ તાંબુ ગંધ રેડીયમ કે એવો કોઈ element માત્ર જ નથી electricity (વીજળી) sound (શબ્દ) light (તેજ) કે motion (ગતિ) રૂપી કોઇ પણ શક્તિનું (energy) સ્વરૂપ માત્ર નથી પણ એ બધાને પોતામા સમાવી લેવા ઉપરાંત વધુ ક્ષેત્રવાળુ છે એટલે આયુર્વેદ ઉક્ત પદાર્થની વ્યાખ્યા ભાગી તુટી કરવી હોય તો પણ આવા ચાર પાંચ કે વધુ શબ્દોનું એકીકરણ કરીને થવી જોઇએ અને એના સપૂર્ણ અર્થનું વહન કરનાર શબ્દ ન હોય ત્યાં સુધી પદાર્થને પદાર્થ જ રહેવા દેવો જોઈએ

દ્રવ્ય નામના એ જ પદાર્થમા આકાશ વાયુ અગ્નિ જલ પૃથ્વી આત્મા મન કાલ અને દિશા એમ નવ વિભાગ છે અહીંયા પણ વાયુ એટલે wind (પવન) air (હવા) gas કે force અથવા કેટલાક આધુનિક આયુર્વેદજ્ઞો માને છે તેમ Nervous system (નાડીઓ) નહિ પણ આયુર્વેદમા યથોક્ત સ્પર્શગુણબહુલ અને રૂક્ષાદિ ગુણયુક્ત તથા તેના કહેલ કર્મો કરનારો એમ જે વિવક્ષિત અર્થ છે તે જ લેવો જોઈએ એવીજ રીતે અગ્નિ એટલે માત્ર નજરે દેખાય છે તે Flame (જ્વાળા) light (પ્રકાશ) કે Heat (ઉષ્ણતા) જ નહિ પણ સમસ્ત વિશ્વમા રહેલુ અગ્નિતત્વ એ અગ્નિ અને કોઇ મૂર્ત દ્રવ્યોમા અરૂપ જલના ભંડારરૂપ સમુદ્રમા પણ રહેલ છે તે

અપ્ એટલે પાણી જ નહિ પણ સમસ્ત ભૂતોમા રહેલ જલીય અંશ એવી રીતે સમજવાનું આજે પાણી એ વિજ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ બે તત્વો Hydrogen અને Oxygen નું બનેલું છે અને આયો પાણી જેને જલને એકજ તત્વ માનતા હતા તે ભૂલ અથવા અપૂર્ણતા હતી અથવા તો તે સમયના જ્ઞાનની અવધિ પ્રમાણે સાચુ હતું એમ કહેનારે આ વસ્તુ વિચારવા જેવી છે એવીજ રીતે પૃથ્વી એટલે જે નજરે દેખાય છે તે માટી નહિ પણ જેમા આગળના ચાર મહાભૂતો આકાશ વાયુ અગ્નિ અને જલના ગુણો શબ્દ સ્પર્શ રસ રૂપ અને ઉપરાંત પૃથ્વીનો પોતાનો ગુણ ગંધ રહેલ છે તેવો પદાર્થ

આકાશાદિ ચાર તેમજ પાંચમુ પૃથ્વી એ પાંચે મહાભૂતો તર્કવાદીઓની દ્દષ્ટિએ બન્ને પ્રકારના છે એક સ્થૂલરૂપે અને બીજુ સૂક્ષ્મરૂપે દાખલા તરીકે ઇંટ પત્થર ઠીકરાં માટી વિગેરે પૃથ્વીના સ્થૂલરૂપો છે આ બધા સ્થૂલરૂપો અનિત્ય છે એટલે કે નાશ થનારા છે પણ તે બધામા સૂક્ષ્મપણે જે પૃથ્વીતત્વ રહેલ છે તે નિત્ય અને અવિનાશી છે આજ રીતે આકાશ વાયુ અગ્નિ અને જલના નિત્યાનિત્ય સ્વરૂપો સમજવા

હવે છઠ્ઠુ દ્રવ્ય તે આત્મા આજે આપણી જે દ્રષ્ટિ થઈ ગઈ છે તે દ્રષ્ટિએ આત્માને દ્રવ્ય કહેનારને આપણે કઈ કોટિમા મુકીએ? છતાય આચાર્યોએ આત્માની દ્રવ્યમા જ ગણતરી કરી છે કારણ કે જેની અંદર કર્મ અને ગુણો આશ્રય કરીને રહેલા હોય અને જે સમવાયી કારણ હોય તેને દ્રવ્ય કહેવુ એવુ લક્ષણ તેમણે બાંધી રાખ્યુ છે આ રીતે જોતાં

આત્માના પ્રયત્નાદિ કર્મો છે ઇચ્છા દ્વેષ વિગેરે ગુણો છે આત્માજ સર્વ કર્મોનો કર્તા ભોક્તા વિગેરે છે આ જોતા દ્રવ્યની વ્યાખ્યા કેટલી હદ સુધી વિસ્તૃત છે એનો સ્હેજ ખ્યાલ આવી શકે છે

આમજ મન કાલ અને દિશા પણ ગુણ અને કર્મવાળા હોવાથી દ્રવ્યો છે

આ રીતે મુખ્ય પદાર્થ દ્રવ્યનો વિષય પુરો કરીને બીજા પદાર્થ ગુણનો વિચાર કરીએ ગુણો ઉપર કહેલા કોઈ એકાદ દ્રવ્યને આશ્રય કરીને રહેલા હોય છે અને તે કેવી રીતે તે જોવાનુ છે ગુણ પણ પદાર્થ હોવાને કારણે તેમને ઓળખવાનુ લક્ષણ બતાવવુ જોઈએ માટે સમવાયી તુ નિશ્ચેષ્ટ કારણ ગુણ એટલે કે ગુણ સમવાયી છે નિશ્ચેષ્ટ છે અને કારણરૂપ છે

ગુણોના ત્રણ વિભાગ ગણાવ્યા છે (૧) વૈશેષિક ગુણો (૨) સામાન્ય ગુણો અને (૩) આત્માના ગુણો આમા શબ્દ સ્પર્શ રસ રૂપ અને ગધને વૈશેષિક ગુણો કહ્યા છે કારણ તે પાચે આકાશ વાયુ અગ્નિ જલ અને પૃથ્વીના ખાસ ગુણો છે

વૈશેષિક ગુણો મહાભૂતોમા ઉત્તરોત્તર વધતા જાય છે આકાશમા માત્ર શબ્દ ગુણ જ છે એજ આકાશમાથી ઉત્પન્ન થયેલ વાયુમા આકાશનો ગુણ શબ્દ તથા વાયુનો ગુણ સ્પર્શ રહેલ છે વાયુમાથી જ ઉત્પન્ન થયેલ હોવાને કારણે અગ્નિમા વાયુના શબ્દ અને સ્પર્શ એ બે ગુણો હોવા ઉપરાત ત્રીજો સ્વગુણ રૂપ છે જલમા આ ત્રણ ઉપરાત સ્વગુણ રસ છે અને પૃથ્વી જલનુ પરિણામ હોઈ તેમા જલમા રહેલા શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગધ એ પાચમો પોતાનો ગુણ એમ પાચે ગુણ પૃથ્વીમા રહેલ છે અને જેટલા ચીજોને નજરે જોઈ શકીએ છીએ તેમા આ પાચે મહાભૂતો હોવાથી પાચેના વૈશેષિક ગુણો તેમજ એ પાચના સમવાયથી ઉત્પન્ન થનાર સામાન્ય ગુણો ગુરુ લઘુ વિ પણ રહેલા હોય છે

આ રીતે જોતા પૃથ્વીતત્ત્વ વધુ હોય તેવા દ્રવ્યોમા ગુરુતા ખરતા કાઠિન્ય મન્દતા સ્થિરતા વૈશદ્ય સાન્દ્રતા સ્થૂલતા એ ગુણો વિશેષ છે પૃથ્વી મહાભૂતથી આકાશ વિપરીત ગુણવાળુ હોવાથી તેમા ગુરુત્વથી વિપરીત લઘુત્વ કાઠિન્યને બદલે મૃદુતા સ્થૂલતાને બદલે સૂક્ષ્મતા અને ખરતાને બદલે શ્લક્ષ્ણતા હોય છે

એજ રીતે જલ અને અગ્નિની વિરુદ્ધતા છે જ્યારે વાયુમા આકાશના લઘુત્વ, સૂક્ષ્મતા વિગેરે ગુણો ઉપરાત શીતતા રૂક્ષતા ખરત્વ વૈશદ્ય વિગેરે સ્વગુણો છે

હવે બીજા પ્રકારના ગુણો તે ગુરુ, લઘુ શીત ઉષ્ણ સ્નિગ્ધ રૂક્ષ મદ તીક્ષ્ણ સ્થિર સર મૃદુ કઠીન વિશદ પિચ્છિલ શ્લક્ષ્ણ ખર સ્થૂલ સૂક્ષ્મ સાન્દ્ર દ્રવ આ વીશ ગુણોને સામાન્ય ગુણો કહે છે કારણ કે તે પૃથ્વી વિગેરે દ્રવ્યોમા સાધારણ રીતે આશ્રય કરીને રહેલા હોય છે

ત્રીજો પદાર્થ તે કર્મ છે અને કર્મ પણ પદાર્થ હોવાને કારણે તેની ઓળખાણ માટે લક્ષણ બતાવવુ જોઈએ તેથી શ્લો. ૫૧ મા-

सयोगे च विभागे च कारण द्रव्यमाश्रित ।

कर्त यस्य क्रिया कर्म कर्मना यदपक्षते ॥

સયોગો થવામા તેમજ વિભાગો થવામા દ્રવ્યને આશ્રય કરીને રહેતુ કર્તવ્યની ક્રિયારૂપ અને બીજા કોઈની અપેક્ષા ન રાખે તેને કર્મ કહેવુ એમ કર્મનુ લક્ષણ બતાવ્યુ છે

હવે સમવાય નામના પદાર્થની વાત સમવાયનું લક્ષણ શ્લોક ૮૯ અધ્યાય—૧ સૂત્ર સ્થાનમાં --

समवायोऽपृथग्भावो भूम्यादीनां गुणैर्मतः ।

स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियतो गुणः ॥

ભૂમિ (પૃથ્વી) વિગેરે મહાભૂતોના ગુણોનો દ્રવ્યમાં અપૃથગ્ભાવ હોવો તેનું નામ સમવાય. આ સમવાય નિત્ય છે જેમ દ્રવ્યમાં નિયત ગુણો હોય છે.

અહીંયા અપૃથગ્ભાવ એટલે સાથે જ રહેવાપણું એવો અર્થ છે. આ સમવાય અને તેનું લક્ષણ વધુ વિવેચન માગે છે એટલે શ્રીમત્ ચક્રપાણિ દત્તનાજ શબ્દો વધુ ઉપયોગી થઇ પડશે. અવયવ અને અવયવિનો જે અપૃથગ્ભાવ તે સમવાય. દાખલા તરીકે હાથ પગ નાક આંખ કાન એ બધા અવયવો છે. અને એ બધાના ભેગા થવાથી અવયવી એટલે કે અવયવોવાળું શરીર થયું છે. શરીર એટલે માત્ર હાથ પગ માથું ધડ વિગેરે એક બે ચાર અવયવો નહિ પણ એ બધા જ અવયવો તે શરીર. આ રીતે અવયવો અને અવયવીનો હમેશા સાથે રહેવાનો સંબંધ તેનું નામ સમવાય. અવયવી સિવાય અવયવ રહી શકતું જ નથી. તેનો બીજો દાખલો ગુણ અને ગુણીનો. ગુણ એટલે આગળ કહેવા ગુરૂ લઘુ તેમજ વૈશેષિક અને આત્માના એમ બધા ગુણો અને ગુણી એટલે આમાંના ગમે તેટલા થોડા કે વધુ ગુણો જમા રહેલા હોય તેવું કોઈ પણ દ્રવ્ય. જેમકે હરડે.

હરડે અહીંના ગુણી એટલે કે ગુણ જેને આશ્રય કરીને રહેલ છે તેવું દ્રવ્ય છે. અનુલોમન્ત્વ કષાયત્વ વિગેરે ગુણો વૈદ્યની દૃષ્ટિએ છે—ઉપરાંત અમુક પ્રકારનો રંગ આકાર વજન વિગેરે ગુણો પણ તેમાં છે. આ બધા ગુણોનો સરવાળો તેનું નામ હરડે એટલે કે આ બધા ગુણોથી જુદી એવી કોઇ વસ્તુ હરડે નથી. આ જાતનો જે ગુણ અને ગુણીનો સંબંધ છે તેનું નામ સમવાય.

આ સમવાયાદિનો વિચાર કરતા એમ ફલિત થાય છે કે સૂક્ષ્મ જ્ઞાન દૃષ્ટિથી મહર્ષિઓએ આ પદાર્થોનું જ્ઞાન સંપાદન કરેલ તેનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ વ્યવહારમાં કરતા આજ વિચારશ્રેણીથી કોઈપણ દ્રવ્યોના ગુણ કર્મ વિગેરેના નિર્ણય કરી તેનો ઉપયોગ કરતા. છતાંય એમ જરાપણ માની લેવાનું કારણ નથી કે તેમનું સમગ્ર જ્ઞાન આ રીતે અનુમાનો પરજ નિર્ભર હતું અને પ્રત્યક્ષ અનુભવને વિસારે મુકાતો પણ એથી ઉલટું બધા પ્રમાણોમાં પ્રત્યક્ષને પ્રધાન ગણવામાં આવતું. ઉચિત એ પ્રત્યક્ષ સામાન્ય બુદ્ધિને સ્થૂલ દૃષ્ટિએ થતું તે નજ હતું. મહાબુદ્ધિશાળી અને રાગદ્વેષથી પર રહીને તટસ્થ દૃષ્ટિથી જોનારા જેને આપ્તો કહે છે તેમના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી મેળવેલા પ્રમાણનો સ્વીકાર થતો.

અને આ રીતે જે જે સૂત્રો રચાતા તે બધામાં સાધક બાધક નિયમોનો સંપૂર્ણ વિચાર કરીને પછીજ રચાતા અને એનાજ સૂત્રો ત્રિકાલાબાધિત રહેતા અને હજુય રહેશે. આજે પણ કોઈ પણ તટસ્થ અભ્યાસી આયુર્વેદની દૃષ્ટિથી જ આયુર્વેદને જુએ. આયુર્વેદનાજ ત્રાજવા કાટલાથી માપે તો આજે પણ એ સૂત્રો સંપૂર્ણ અને યથાર્થ લાગે. એથી વિપરીત દૃષ્ટિથી એટલે કે વૈદક શાસ્ત્રની કોઈપણ પદ્ધતિને અબાધિત ધોરણ (standard) તરીકે લઈને જો આયુર્વેદનો વિચાર કરવામાં આવે તો તે પરીક્ષક પોતે જ અનેક પ્રકારની ભ્રમણાઓમાં ફસાઇ જાય એ સ્વાભાવિક છે.

પરમાત્મા સૌ કોઈને એવી સૂક્ષ્મ અને વિશદ બુદ્ધિ અર્પે એવી અંતિમ પ્રાર્થના છે.

સમાલોચના

આરોગ્ય ડાયરી ૧૯૯૫ તે વૈદ્યરાજ પંડિત હરિપ્રસાદ શી ભટ્ટ આયુર્વેદાચાર્ય, ભિષગાચાર્ય ધન્વન્તરી M A M S વડોદરાના રાજ્યીય સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયના આયુર્વેદના આચાર્ય વડોદરા મૂ ૧ ૦–૮–૦

વૈદ્યરાજ હરિપ્રસાદભાઈ દિલ્હીની તિબ્બી કોલેજના સ્નાતક છે તે ઉત્સાહી છે હમણાજ થોડા વખત તે મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ ગણનાથસેન પાસે પણ જઈ આવ્યા છે વડોદરા રાજ્યીય પાઠશાળામા તે ઘણા વર્ષોથી આયુર્વેદ ભણાવવાનુ કામ કરે છે

આરોગ્ય ડાયરી—એ એક સ્તુત્ય પ્રયાસ છે ગુજરાતમા મારા ધારવા પ્રમાણે હજુ સુધી કોઈએ આ જાતનો પ્રયાસ કર્યો નથી

અંગ્રેજીમા તો ડાયરીઓ અનેક મોટી સમૃદ્ધ સંસ્થાઓ તરફથી પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તે ડોક્ટરોને મફત પહોંચાડવામા આવે છે એ સમથ મુડીદારી સંસ્થાઓના પ્રકાશન સાથે આ ડાયરીને સરખાવવી એ કોઈપણ રીતે ઈષ્ટ નથી કર્તાનો આ કામ પ્રયાસ આદરણીય છે કારણ કે આ જમાનામા ડાયરી પણ એક અગત્યનું સાધન છે કર્તા કહે છે તેમ આ ડાયરી પ્રકાશનનું પ્રયોજન ફક્ત એટલુંજ છે કે આરોગ્ય ટકાવવા સૂચનાઓ મળી રહે ' કર્તાને જે ઠીક લાગ્યું તે જનતા જનાર્દનને ધર્યું છે લેખક પોતે યોગ્ય સુધારા માટે સૂચનો માગે છે એટલે એ શબ્દ લખવા અનુચિત નહિ ગણાય

પૃ ૨ આરોગ્યતા ' નહિ પણ આરોગ્ય શબ્દ જોઈએ

પૃ ૩ ' આપ્ત પુરુષો–વૃદ્ધ પુરુષો –અહિં એકલા આપ્ત પુરુષો શબ્દ જ રાખવો ઈષ્ટ છે આપ્તની વ્યાખ્યા આપ્યા સિવાય આપ્તનો અર્થ પૃથગ્જનો નહિ સમજી શકે

પૃ ૮ આંખ તદુરસ્ત અને સારી રાખવા માટે ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય સૂચનાઓ–આમાં નીચેના થોડા મુદ્દા ઉમેરવા યોગ્ય છે (૧) આંખના દર્દીએ મૈથુન ત્યાગ કરવો જોઈએ (૨) ઘી દૂધનો ખોરાક માફક પ્રમાણમા લેવો જોઈએ (૩) ઉઘાડા પગે ગરમીમા ચાલવુ ન જોઈએ (૪) પાદાભ્યંગ હિતાવહ છે (૫) ત્રિફલાનું સેવન નિત્ય હિતાવહ છે (૬) દિવસમા ત્રણ વખત મ્હોમા પાણીનો કોગળો ભરીને ઠંડા પાણીની છાલકો આંખ ઉપર છાટવી (૭) આમળાના પાણીથી આંખ ધોવી અને એ પાણીની છાલકો મારવી

પૃ ૯ બંધકોશ દૂર કરવા કેટલીએક સૂચનાઓમા ૫ મી ક્રમ– પટને સારી પેઠે ચોળવુ એ વાત સાચી છે ?

ઋતુચર્યામા હસો ક પાન ૨૭નુ અહિં હસો કનો અર્થ સમજાવવો જોઈએ

નવ ઉદરપ્રદેશ ની જરૂર જણાતી નથી સામાન્યોને તેની જરૂર શી ?

પૃ ૩૫ મૂત્રનો રંગ સાધારણ રીતે પીળાસ પડતો સુકા ઘાસ જેવો આ અંગ્રેજી શબ્દ hay અથવા strawનો ખોટો અનુવાદ છે ડાંગરની પરાળ જેવા રંગ એમ જોઈએ

પૃ ૩૭૮ ત્રણ એષણાની જોડણી પ્રાણૈષ્ણા ધનૈષ્ણા એમ નહિ પરંતુ પ્રાણેષણા, ધનેષણા પરલોકૈષણા આમ જોઈએ

પૃ ૩૮ આરોગ્યના નિયમો નહિ પણ આરોગ્ય નિયમો જોઇએ

પૃ ૪૯ (નોંધ memorandum ની પછીનો ભાગ) ધાતીય ક્ષાર હું ધારું છું mineral salts માટે વપરાયેલો શબ્દ છે પરંતુ 'ખનિજ ક્ષારો' એ શબ્દ ઠીક લાગે છે

પૃ ૬૧ ઉપર ગરમ ચીજોમા ખજુર અંજીર વગેરે ગણેલુ છે પણ ચરકના મતાનુસાર તો ખજુર [મધુર बृंहण वृष्य खर्जूरं गुरु शीतलम् । क्षयेऽभिघाते दाहे च वातपित्ते च तद्धितम् ॥] શીતળ છે અને અંજીર પણ (तर्पण बृंहण फल्गु गुरु विष्टम्भि शीतलम्) શીતલ છે તેમ પૃ ૬૨ ઉપર વાયડી ચીજોમા બદામ પીસ્તા ચારોળી આખુ અખરોટ ગણ્યા યા છે તે પણ ઠીક નથી ચરક કહે છે

वातामाभिषुकाक्षोट मकूलकनिकोचकाः

गुरूष्णस्निग्धमधुराः सोष्माणा बलप्रदा ॥ सू २७-१५२

બદામ અખરોટ પસ્તા વગેરે વાયરી ચીજો નથી પરંતુ ગુરુ ઉષ્ણ સ્નિગ્ધ મધુર છે તેથી વાયડા હોઇ ગરમ ચીજમા ન આવી શકે

મને લાગે છે કે ગરમ ચીજો અને વાયડી ચીજોનું લખાણ કાઢી નાખવુ અથવા તો તે સરખુ લખાવુ જોઇએ

પૃ ૬૩ અહિતતમ પદાર્થની યાદીમા જવ છે તે ખોટુ છે ચરકમા સ અ ૨૫ મા અહિત ખાદ્ય પદાર્થની યાદીમા यवका આપ્યુ છે પરંતુ જવથી તે ભિન્ન દ્રવ્ય છે જવ તો સ્થયકૃત્ અને ત્યાર તેમ શ્લેષ્મપિત્ત ટાળે તે નાશ કરનાર તરીકે ચરકે વખાણેલા છે (સૂ ૨૭ ૧૮) હિતતમ અને અહિતતમ પદાર્થોની યાદી ચરક જોઇને બનાવવા લેખકને વિનતી છે

પૃ ૬૩ ઉપર વિટામિનનુ કોષ્ટક છે ઇ વિટામિનની યાદીમા વનસ્પતિ તૈલો (Vegetable oils) ઉમેરી લેવુ જોઈએ

૮૮ પાનોમા ખૂબ જ ઉપયોગી માહિતી ગ્રથિત થઇ છે લેખકને આ પ્રકાશનથી જો ઉત્સાહ મળશે તો ધીરધીરે એ ઘણુ ઉમેરી લઇ ફાયગીને આથી પણ સારી બનાવશે એવી મને તો આશા છે

બાપાલાલ વૈદ્ય

સિદ્ધભેષજ મણિમાલા

[અનુસંધાન આશ્વિન ૯૪ નો અ પૃ ૮૯૫ થી ચાલુ]

અથ પુષ્પવર્ગ

दाहोदन्यास्रविस्फोट विसर्पगरलाद्रिपु ।
मृद्वाति मधुर वर्ण्यं कमल कमल न हि ॥ १३७ ॥

કમળનુ ફુલ દાહ તૃષા લોહીવિકાર વિસ્ફોટ રતવા વિષ વગેરેનો નાશ કરનાર છે તે મધુર અને વર્ણ્ય છે

लघुशिशिरगुणाड्य शुक्रकर्त्री कटुकरसा रुचिरा त्रिदोषहर्त्री ।
पृथुतररुधिरातिसारहृत् ना बम्महसा शतपत्रिका सचिनी ॥ १३८ ॥

સેવ તી ગુલાબના ફુલ લઘુ શીત શુક્ર છે કટુરસયુક્ત છે રુચિપ્રદ છે ત્રિદોષને હણનાર છે અતિ ઉત્કટ રક્તાતિસારને હણનાર છે અને હૃદ્ય—મલ્ય છે

तरुणी शिशिरा हृद्या शुक्रस्य ग्राहिणी मनाक् ।
त्रिदोषशमनी वर्ण्या दाहपित्तास्रनाशिनी ॥ १३९ ॥

ગુલાબની કળીઓ શિશિર હૃદ્ય શુક્ર અને સહેજ ગ્રાહક છે ત્રિદોષને શમાવનાર છે વર્ણ સારો કરનાર છે દાહ અને રક્ત પિત્તનો નાશ કરનાર છે

जातीयुग मस्तकनत्रवक्त्ररदार्तिकुष्ठास्रविषेषु शस्तम् ।
यूथीयुग चापि तथैव किंतु व्रण विशेषाद्धितकृत्करोति ॥१४०॥

સફેદ અને પીળા ફુલની જાઈ जातीयुग सतपीतद्य चमेदात् । चमेली– सोन चमेली इति प्रसिद्धम् (टि) ના ફુલો માથાની આંખોની મ્હોની અને દાંતની વેદના કુષ્ઠમા અને રક્ત વિકારોમા પ્રશસ્ત છે

બન્ને જાતની જૂઇ [जुहीनसो–जुही ' इति भाषाकार आकायते (टि)] ના ફુલ પણ ઉપ ના જેવા જ ગુણવાળા છે પરંતુ જૂઇ ખાસ કરીને વ્રણરોપણ તરિકે લબ્ધપ્રતિષ્ઠ છે

कफानिलासृग्विषजं तु कृच्छ्रपित्तापहो गन्धफली पिनष्टि ।
दन्त्यो विषश्वित्रकृमि यथाशोऽनुष्ण कषायो हरिकेसरोऽपि ॥ १४१ ॥

ચંપાના ફુલની કળીઓ કફ વાત રક્ત વિષ કૃમિ મૂત્રકૃચ્છ્ર પિત્તના રોગો વગેરે રોગોનો નાશ કરનાર છે

બોલસરી દાંતને હિતકર છે વિષ સફેદ કોઢ કૃમિની વેદના વગેરેને હણનાર છે શીત છે અને સ્વાદમાં કષાય છે

कषायलवणस्वादु* नीपो रूक्षो हिमो गुरु ।
बलासस्तम्भपवनघ्नो विष्टम्भक सर ॥ १४२ ॥

---

* નીપ અને કદંબ સાધારણ રીતે એક બીજાના પર્યાયો મનાય છે પરંતુ કદંબ અને નીપ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન વૃક્ષો છે અસલમાં કદંબની જ નીપ એક જાત છે

કદમ કષાય અને લવણ રસયુક્ત છે મધુર છે રૂક્ષ છે હિમ છે અને ગુરૂ છે કફ કરનાર છે ધારણ વધારનાર છે વિષ્ટંભી છે અને સર છે

केतकस्तिक्तकटुक एघुमारा कफापह ।
तिक्तोष्णामोदबहुला नेत्र्या काञ्चनकेतकी ॥ १४३ ॥

કેવડો તિક્ત કટુ લઘુ હોવાથી કફને હણનાર છે
સોનેરી કેતકી તિક્ત ઉષ્ણ અત્યન્ત સુગંધિ અને નેત્રને હિતકર છે

रक्तपित्तशिरोबाधाविषघ्न प्रतिविष्णुक ।
माम्यादिकस्तु सग्राही कफवातपित्तहृत् ॥ १४४ ॥

મુચુકુંદ રક્તપિત્તઘ્ન છે માથાની વેદનાને મટાડનાર છે વિષને હણનાર છે
બપોરીઓ સંગ્રાહી રૂક્ષ કરનાર અને વાતપિત્તને હરનાર છે

हद्या सग्राहिणी केश्या कफमारुतजित्जपा ।
सुलभा पवनश्लेष्मकुष्ठमूत्रशूलनुत् ॥ १४५ ॥

જાસૂસ હૃદ્ય સંગ્રાહી કેશ્ય અને કફવાતઘ્ન છે
તુલસી વાત કફ કુષ્ટ મૂત્રકૃચ્છ્ર અને આતરડાના શૂલને હણનાર છે

विषशुक्रप्रभृतिविषघ्न मिरुष्टश्वासवातजिन्मरुव ।
महकुष्टरक्तकण्डूविषत्रिपापहो दमन ॥ १४६ ॥

મરવો—વિષ શુક વગેરેના વિષ કૃમિ કુષ્ઠ કફ વાત વગેરેને જીતનાર છે
નાગદમનો—ગ્રહ કુષ્ટ રક્ત ખુજલી વિષ વગેરેને હણનાર છે

सेवन्ती तरुणी सहस्त्र मिहिर व्याघ्रो बलाघातुकी
धीका दण्डसुवर्णशाल्मलिजपाकुकामवन्नूलजा ।
स्वस्वप्रत्ययगैर्विशिष्य सुमन क दा अमन्दा गुणै
किं तु चिरचिसौमनस्यमहिता सौम्या सितामञ्जता ॥ १४७ ॥

સેવન્તી ગુલાબ ગુલાબકળી सहस्र गन्द हजारा इति प्रसिद्धम् (टि) હજારી ગોટા આકડો ભોરિંગણી બલા ધાવડી (इषीका तुलीयार्थार (टि) दण्ड ऽव्हायार इति (टि) ગરમાળો શીમળો નસૂમ અરીણના ફુલ આમો ખાવડ—આ બધાના ફુલોના ગુલકંદ થાય છે ફુલ અને સાકર ને હાથ વડે ભેળ્ઇ ચોગીને બરણીમા ભરી તાપમા મૂકવામા આવે છે

प्रसून क दविपये पुष्पेभ्य त्रिगुणा सिता ।
वप सूर्यातप सिद्धो त्रुटिलेप इतिस्थिति ॥ १४८ ॥

ગુલકંદના વિષયમા એવો નિયમ છે કે જેટલા ફુલ હોય તેનાથી ત્રણ ઘણી સાકર (ઝીણી વાટેલી) લઇ હાથથી તેને ખૂબ ચોળવા પછી એક સ્વચ્છ બરણીમા તે ભરી લેવુ એલચીના બીજ અને તાખવા એ ૧૧ સુધી હમેશા સૂર્યના તાપમા બરણી મૂકવી આ રીતિએ ગુલકંદ સરસ બને છે

[નિઘ ટુસારમા तत्तरुक्षगुण क टो नून नटो गुणाधिक ' અર્થાત્ ગુનકુ રુક્ષગુણુ વાળો છે અને નવો ગુણમા અધિક છે સમાજમા ગુલક જેમ જુનો તેમ સારો એવી માન્યતા પ્રચલિત છે શ્રીકૃષ્ણરામ શર્મા (આ ગ્રથના લેખક) કૃત હોલીમહોત્સવ'મા જયપુર તરફની દેશી ભાષામા લખેલો નીચેનો શ્લોક જુઓ

મિશ્રી લેઅ વશલોચન સહી તામેં મહી ડારિકે '
ભગાકો ઘત દે ગુલાબદ્દલ ઔ એલા મિલા દીજિયે
પીછે પાત્ર નિષ પચીસ દિન લો નીકે જમા કીજિયે
લીજે યે ગુનક દ દેર ઝગરો બીજે કલાક તે ॥ '

[માદક ગુલકન્દ (गुमनकद) ની આ બનાવટ છે આ ગુલ દ ખાઈને પછી બરફી (कलाक द) ઉપર હાથ ચલાવવાનું કવિ કહે છે ભાગ છે એટલે ક્ષુધાવર્ધક હોઈ બરફી જેવા ગુરુ મિષ્ટાન ખાવાનુ કહે છે એ યોગ્ય છે ભા ગ]

गुलाबादिप्रसूनोत्थ स्नेह कोऽप्यत्तर स्मृत ।
सौरभप्रीणितप्राणो यज्जातस्तद्‌गुणागुण ॥ १४९ ॥

ગુલા । મોગરો, મેદી વગેરે સુગધી ફુલોનુ અત્તર અત્યત સુગધી હોય છે જે દ્રવ્યમાથી અત્તર કાઢવામા આવ્યુ હોય તે દ્રવ્યના ગુણો જેવાજ ગુણો અત્તરના સમજી લેવા

અથ ફલવર્ગ

शिशिरमधुरागुर्वी नन्या मरा बहुवहणी
वरमरुदसृक्‌पित्तश्वासक्षयार्तितृष क्षिपत् ।
दवथु मदर म्मू र्छामूत्राद्दा।। च मास्तकी
प्रविरसदमृविपक्तोष्णामा मताऽम्लरसाधिका ॥ १४९ ॥

મુનક્કા શીત મધુર ગુરુ નેત્ર સર અતિબહણ[1] જ્વરઘ્ન[2] વાતરક્તઘ્ન પિત્તઘ્ન ક્ષયઘ્ન શ્વાસઘ્ન અને તૃષાને શાત કરનાર છે દાહ મદાત્યય મૂર્છા, મૂત્રના રોગો ઉપર મુનક્કા ગુણદાયી છે દારુણ રક્તપિત્ત દાહ (ખોટી ગરમી) આમાજીર્ણ વગેરેમા દ્રાક્ષ હિતકર છે મુનક્કામા અમ્લરસ અધિક છે (એટલે તે સન્નિવા, ગાઉટ વગેરે રોગોમા ન આપવી)

वमिमदवभ्रान्तिश्रान्तिवरालमरुतृषा-
रुचिसूतिमहामूर्छापित्तापह मधुर लघु ।

---

૧ ક્ષયમા દરદી એક સરખી રીતે ક્ષીણ થતો જાય છે તે વેળા શક્તિ અને વજન વધારવા માટે મુનક્કા જેવુ બીજુ ઉત્તમ ઔષધ એક પણ નથી રોજ રાત્રે સૂતી વખત ખવાય તેટલી મુનક્કા ખાવી તે ઉપર પીવાની ઈચ્છા હોય તેટલુ પાણી પીવુ શક્તિ આવી વજન વધશે એવો અનુભવ છે

૨ તાવ આવી ગયા પછીની અશક્તિ દૂર કરી મુનક્કા જલદી શક્તિ આપે છે અને ઝીણો તાવ આવતો હોય તો તેને પણ મટાડે છે

(શ્રી આપ્પા શાસ્ત્રી સાઠેકૃત ઘરગુતી ઔષધે આવૃત્તિ ૨ જી પૃ ૧૪૪-૧૪૫)

प्रकटयति कफकव्यौदासीन्य हिम बल्गुक्न्त
परिणततर वाऊ हीन ततो बरदाडिमम् ॥ १५० ॥

ढाब्युली दाडम (सारा मोटा लालचोळ बीजवाळा अतिशय मीठा एवा जे दाडिम आवे छे ते)–उनटी मद गरमी अफ़र थाक तारे वात अने रक्तना रोगो तरस अरुचि अतिसार मूर्च्छा अने पित्तना रोगो वगेरेना नाश करनार छे स्वादमा मधुर छे लधु छे मधुर होवा छता कफने उत्पन्न करनार नथी अर्थात् कफमा पण आपी शकाय शीतगुणयुक्त छे बल अने वीर्यने वधारनार छे नानुं दाडिम आथी उतरता गुणवाळु छे

वहति तुवर बाल बद्धास्थ्यपि त्रिमलादय
परिणतमसृक शोफोष्मातिपित्तलमारितम् ।
मधुरमरुपित्त स्निग्ध विपक्वतम हिम
तृषि सदवथौ पथ्य त्वाम्र रस स्मरद सर ॥ १५१ ॥

केरीना म ना के गोटली बंधायली होय एवी काची केरी तुरी होय छे अने ते खावाथी त्रणेय दोषोने कोपावे छे पाकी केरी (अर्धी काची अर्धी पाकी एवी केरी) रक्तदोष शोथ कफ अने पित्तने उत्पन्न करनार छे सारी रीते पाकेली केरी मधुर वातघ्न पित्तघ्न स्निग्ध अने ठंडी छे पाकी केरीनो मधुर रस तरसमा दाहमा पथ्य छे केरीनो रस कामोद्दीपक अने सर छे

अपित्त खर्बूज विरचयति रतो गुरु हिम
मरु माथि स्वादु श्रमजिदतिसार त्वरयति ।
समान तर्बूज तदपरिणत स्यादितरथा
कषाय सग्राहि प्रथितपवन जाम्बवफलम् ॥ १५२ ॥

खडबुजु पित्त करनार नथी पायनु रेचन करनार छे गुरु छे हिम छे वातघ्न छे मधुर छे श्रमने जितनार छे अतिसार करावनार छे तडबूच पण आवाज गुणोवाळु छे हा ते पण जो काचु होय तो आथी विपरीत गुणोवाळु छे

जाबु कषाय छे ग्राहि छे वायु करनार छे (मोटे जम्या पछी खावा जोईए)

[खर्बूज दशाङ्गुल । बहीन फल प्रायो ग्रीष्मे प्रचरति आवो परिचय टिप्पणकारे आप्यो छे तबन –अननव नाम्ना प्रसिद्धम् । क्वचिच्च मतीरा स्यात खर्बूजान्महत्तर जलबहुलम् । बल्लिकम तिदेववाण्यामुच्यते । टिप्पणी]

दशाङ्गुलस्य प्रतनूनि कृत्वा ख डानि सण्डेन विमिश्रितानि ।
पित्तप्रतापक्षपणक्षमाणि काय लिह तो धनिनोऽपि धन्या ॥ १५३ ॥

सकरटेटी छोलीने तेना नाना नाना टुकडा करी तेमा साकर मेळवी खावाथी पित्तनी गरमी शांत थाय छे धनवानो पण आ सकरटेटीनु पान अत्यन्त हर्षथी चाटे छे

विष्टम्भि सुस्वादु सर समीरसमीरण लुल्वपण सुगन्धि च ।
गुणौघविस्त परिजित्य पित्त मुन्जि मूदञ्चति नामस्तदम् ॥ १९४ ॥

જામફળ વિષ્ટભિ (પેટમા ગુડ્ડુ ટ ટેન કરનાર) છે મધુર છે મ છે વાયુને કેપાવનાર છે ભુખને લગાડનાર છે સુગંધિ છે આવા અનેક ગુણયુક્ત જામફળ પિત્તને જીતીને ખાનારને આન આપે છે

वलासवीयपात्राणि दात्राणि दनसपदाक्षा।
प्रायश स्वादुमात्राणि मण्डमात्राणि म मह ॥१९५ ॥

સીતાફળ કફ અને વીર્યને ન્ના છ અર્થાત્ કફ ક નાર અને વીર વધારનાર છે દાહ-ગ મીને શાત ક નાર છે સીતાફળ મોટે ભાગે મધુર છે એમ અમો માનીએ છીએ

अतिसारभ्रम छर्दि पिपासा पित्तघस्मरम् ।
मधुराम्लरस रुच्यमल्चीफलमाग्तिम् ॥ १९६ ॥

ઈલાયચી અતિસાર ભ્રમ ઉલટી તરસ અને પિત્તનો નાશ ક નાર છે તે મધુર અને અમ્લરસયુક્ત છ રુચિકર છે

कफ पित्तनुतेर्डाल प्रबन्ध्यत्यपक तत
पर मधुरमग्लक किमपि वायुजारि स्मृतम् ।
अथो परिणत वमिश्रममदाशि न य सर
नियच्छति तृष भृश बदर माल्या च चरम् ॥ १९७ ॥

કાચા બોર કફ ક નાર અને વાયુ ક નાર છે ખાટમધુ । બોર એથી ઓછા વાતઘ્ન છે તદન પાકા અને મીઠા બોર ઉલટી થાક અને મદને હણનાર છ મલ્પ્ર છે સારક છે અને તૃષાને શાત ક નાર છ (પોતાની વાડીમા થના । મારી બોર જેવા મધુર બોર ધનવાનો ખાય છે આથીજ બદરમાલ્યોપન્વ ના તે મેરેલુ છ)

कसेरुद्वय लुण्ठदिस्त पिपासाभ्रमदाहपीडा विदाहपु न्धात ।
कषाय गुरु ग्राहि मिष्ट तुषार मलरत यशुमनिकिस्म्मकारि ॥ १९८ ॥

બ ને કસેરુ પિત્તનો નાશ ક ના છે ત મ પ્રમેહ આખની પીડા અને દાહમાં પ્રશસ્ત છ બન્ને કસેરુ કષાય ગુરુ ગ્રાહિ મધુર, શીત વાતન ધાવણુ વધારનાર શુક્રલ (વીર્ય વૃદ્ધિ ક નાર) કૃમિ અને કફને ક ના છે (વગેર 'जत्माचे जायत आवो ટિપ્પણમાં પા ઠ આપ્યો છે મુળકમા આ તો વેચાર છે અને તે ખવાય પણ છે)

प्रमेहाश श्लेष्मानिलगदनुदाह निगन्तिता
हिमा लापा क्षीरी प्रकटिनदन्ता पिर्ज उत्तरा ।
मनेस्मामाल्लीरा पवननुल्पिता परिणता
स्वगुरू निम्नूक दगरचिमत्तमार्भवान्ति ॥ १९९ ॥

અથ ધાન્ય સંગ્રહ*

सर्वोऽपि शालिः शिशिरोऽल्पवातबलासकारी मधुरो मतानां ।
पथ्यः सशुक्रो लघुरस्तपित्तः सबद्धविट्को रुचिदः प्रदिष्टः ॥ १६९ ॥

(हुण्ण सित स्मृत शालि[1] हरयरणदत्त) ડાંગરનો ભાત ઠંડો રહેજ વાયુને કરનાર રહેજ કફને વધારનાર મધુર અને મનને પ્રિય હોય છે બાન બળપ્રદ છે વીર્યપ્રદ છે લઘુ પિત્તઘ્ન છે ઝાડાને બાંધનાર છે રુચિકર છે

गोधूमकः स्वादुसरो समीरपित्तौ गुरुः शुक्रबलप्रकारी ।
यवः कषायो मधुरः सुशीतो विलेखनः पाककटुः सवातः ॥ १७० ॥

ઘઉં[2] મધુર છે સર છે વાતઘ્ન અને પિત્તઘ્ન છે ગુરુ છે વીર્ય અને બળની વૃદ્ધિ કરનાર છે

જવ કષાય મધુર શીત લેખન વિપાકમાં કટુ અને વાતલ છે

अदोषलौ मुद्गमकुष्ठकौ लघू ज्वरापहौ बद्धमलौ दृशोर्हितौ ।
गुरुस्तुमाषः कफपित्तशुक्रबलप्रदः स्निग्धसरोऽनिलातकः ॥ १७१ ॥

મગ અને મઠ બન્ને લઘુ છે જ્વરઘ્ન છે મલને બાંધનાર છે આંખને હિતકર છે અડદ ગુરુ છે કફ પિત્ત અને વીર્યને કરનાર છે બળ આપનાર છે સ્નિગ્ધ સર વાતને હણનાર છે

ग्राही कषायो मधुरो विरूक्षो गुरुः मरुत्कुपितः राजमाषः ।
शीतो मसूरः स्ववसरः सवातो बलासपित्तास्रहरो ज्वरघ्नः ॥ १७२ ॥

ચોળા ગ્રાહી કષાય મધુર રુક્ષ ગુરુ વાતલ છે

મસૂરની દાળ શીત રુક્ષ નહિ એવી વાતલ કફ અને રક્તપિત્ત તથા જ્વરને હણનાર છે

विष्टम्भी चणको ज्वरास्रकफजिद्रूक्षः कषायो लघु
वातं पुष्यति पुंस्त्वपित्तमथनस्तद्वद्दाम्याढकीम् ।
पित्तास्रप्रदरो लघूष्णतुवरो हिक्काश्मरी शुक्रकृत्-
श्वासानाहमरुत् कफज्वरनिपः पथ्यः कुलत्थः कटुः ॥ १७३ ॥

ચણા વિષ્ટંભી (પેટમાં ગુડગુડાટ કરનાર) છે જ્વર રક્તપિત્ત કફઘ્ન રુક્ષ કષાય અને લઘુ છે વાયુને પોષનાર છે પુરુષાતન અને પિત્તનું મથન કરનાર છે અને પિત્તઘ્ન અને પુરુત્વઘ્ન છે આવાજ ગુણો તુવેરની દાળના છે એમ ... છે

(અપૂર્ણ)

---

૧ શાલિ—સુશ્રુત વાગ્ભટ નરહરિ હારિત વગેરે શાલિની અનેક જાતો ગણાવેલી છે અનેક જાતની ડાંગરો થાય છે તે આપણે જાણીએ પણ છીએ ફરી ફરીને પણ તેને ઉપાડીને રોપેલ ડાંગરના ચોખા ખાવામાં હલકા છે મૂત્રલ છે પેસાબના રોગોમાં (મૂત્રપિંડ અને મૂત્રાશયના વિકારોમાં) ચોખા ઉપયોગી ખાદ્ય પદાર્થ છે

૨ ઘઉં એ અનાજનો રાજા છે સારા ખાતરવાળા ખેતરના ઘઉં ખાવા જોઈએ

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનું કે જાનુઆરી અંકથી આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનું ૨જું વર્ષ શરૂ થાય છે. નવા થનાર ગ્રાહકો જો લવાજમના પૈસા મ. ઓ. થી મોકલશે તો તેમને અંક ઓછા ખર્ચે તરત મળશે.

(૨) વર્ષની અધવચમાં ગ્રાહક થનારને પણ વર્ષની શરૂઆતથી જ ગ્રાહક થયેલા ગણી વર્ષને જાન્યુઆરી માસથી જ બધા અંકો મોકલી આપવામાં આવે છે.

(૩) ગ્રાહકોના સરનામાં અધુરાં હોય કે બદલાયાં હોય તેમણે પૂરું કે નવું સરનામું તરત મોકલી આપવું જેથી અંક ગેરવલ્લે ન જાય. આ બાબતમાં ગ્રાહકની સરતચૂકથી અંક પાછો આવશે તો ફરીથી તે અંકનું પોસ્ટેજ ગ્રાહકને શિર રહેશે. માટે સરનામું પૂરું તથા બદલ્યું હોય તો નવું સરનામું તરત મોકલી આપવું.

(૪) ગ્રાહક થવા સંબંધે કે અંક મેળવવા સંબંધે સઘળો પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક "આયુર્વેદ વિજ્ઞાન" આદિત્ય મુદ્રણાલય રાયખડ અમદાવાદ, એ સરનામે કરવો.

(૫) આ માસિકના લેખકોએ પોતાના લેખો કે માસિકમાં આવતા લેખ સંબંધી સઘળો પત્રવ્યવહાર તંત્રીને સરનામે કરવો.

(૬) <u>જાહેર લાયબ્રેરીઓ માટે વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ રાખવામાં આવ્યું છે.</u>

(૭) આ માસિકમાં છપાતા લેખો માટે તે તે લેખના લેખકો જવાબદાર છે.

(૮) આ માસિકના લેખોને અને ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સની નીતિ (policy)ને કાંઈ સંબંધ નથી.

॥ ખાસ લાભ ॥

આયુર્વેદવિજ્ઞાનની ૧૯૮૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧-૯૨-૯૩-૯૪ એમ વર્ષની જુદી જુદી જગ્યાએ બાંધેલી ફાઈલ દરેક રૂ. ૧-૮-૦ થી મળશે.

લખો

પાછલા વર્ષની ફાઈલો માટે ઝંડુ ફાર્મસીને, મુંબઈ ૧૪

ચાલુ વર્ષના અંકો માટે વ્યવસ્થાપક—આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

ઠે. આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ—અમદાવાદ

આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓએ અવશ્ય સંગ્રહવા યોગ્ય આયુર્વેદનો અમુલ્ય ગ્રંથ

પ્રત્યક્ષ શારીર

નો

ગુજરાતી અનુવાદ

હમણાં જ બહાર પડેલો આ અમુલ્ય ગ્રંથ આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓએ તેમજ વૈદ્યોએ અવશ્ય મગાવવા યોગ્ય છે. ડાક્ટરી શારીરનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વૈદ્ય વિદ્યાનો આપનારો મ. મ. કવિરાજ ગણનાથસેન સરસ્વતી એમ. એ. એલ. એમ. એસ. કૃત સંસ્કૃત પ્રત્યક્ષ શારીરના પહેલા તથા બીજા ભાગનો ડા. બાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠક એમ. બી. બી. એસ. એમણે કરેલો આ શોધિતવર્ધિત ગુજરાતી અનુવાદ છે. ગુજરાતી ભાષામાં આ વિષયનું આ પહેલું જ પુસ્તક છે.

પાકા પૂઠાના છસો પાનાના સચિત્ર પુસ્તકની કિંમત માત્ર રૂ. ૮– –

આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓને ગુરુનું પ્રમાણપત્ર બતાવવાથી ૩ માતમાં મળશે

પ્રકાશકો	મળવાના ઠેકાણાં
વૈદ્ય જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય તથા વૈદ્ય જુગતરામ શંકરપ્રસાદ માનમાદવી મુંબઈ	૧ પ્રકાશકો પાસેથી ૨ ઝંડુ ફાર્મસીના મુખ્ય એજંટો પાસેથી ૩ ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસીની મુખ્ય તથા બ્રાંચ ઓફિસોમાંથી

Regd No B 1319

વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર થએલું

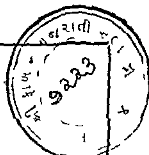
વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી, ચર્ચનારૂં વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક- ૨૭
અંક ૪

तच्च युक्तं भेषज्यं यदारोग्याय कल्पते।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्॥

એપ્રિલ
૧૯૩૯

તંત્રી અને પ્રકાશક-
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લી૦ તરફથી
ઠે સયાની રોડ મુંબાઇ-૧૪

લવાજમ રૂ ૨-૦-૦
લાયબ્રેરીઓ માટે ૧-૮-૦

અનુક્રમણિકા

— વિનતિ —

આ માસિકની આ અનુક્રમણિકા જોઈને વાચને ખાત્રી થશે કે આ માસિક આપણા વૈદ્ય શાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કેવું કામ કરી રહ્યું છે આ માસિકનું આ ૨ મું વર્ષ ચાલે છે શરૂઆતથી જ આ માસિકમાં આવા ને આવા લેખો આવે છે વડોદરા રાજ્યે ગ્રામ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે આ માસિક મંજુર કર્યું છે અમને આશા છે કે દેશની વિદ્યાના પ્રચારમાં જ રસ લેનારા સમાજો તેમ સમજી ગ્રાહક થાય આ માસિકના ગ્રાહકો વધારવાની જેઓ પોતાના ગામની લાયબ્રેરીઓમાં આ માસિકનું વાચન થાય તેવી કોશિશ કરે

દુર્ગાશંકર કે શાસ્ત્રી
તંત્રી

મુદ્રણસ્થાન આદિત્ય મુદ્રણાલય રાયખડ રોડ–અમદાવાદ
મુદ્રક મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી એ તા ૬–૭ ૩૯

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विबलभिद्धन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्य

પુસ્તક ૨૨ મું] એપ્રિલ ૧૯૩૬ [અંક ૪

આયુર્વેદીય વિદ્યાલયો અને મુંબઈ સરકારની મદદ

મુંબઈ સરકારે મુંબઈની ધારાસભામાં [illegible] ગ્રાન્ટ આપવાની જાહેરાત કરી એટલું જ નહિ પણ બજેટમાં અમુક રકમ [illegible] રાખેલી તેમાંથી મુંબઈ ઈલાકાના અમુક વિદ્યાલયોને અમુક દાનો અપાઈ ગયા છે. દાખલા તરીકે અહમદનગરના આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયને એક વખત માટેની (non-Recuring grant) રૂ. ૨૧ હજારની રકમ અને પ્રતિ વર્ષ મળનારી (Recuring grant) અગ્યારસો રૂપિયાની રકમ મળેલ છે[1] એજ રીતે સતારાના આરોગ્ય વર્ધક મહાવિદ્યાલયને પણ રૂ. ૨૧ હજારની એક વખત માટેની અને રૂ. ૧૯ [illegible] ની વાર્ષિક રકમ મળેલ છે[2] ત્રીજી સંસ્થા જેને મુંબઈ સરકાર તરફથી આવું દાન મળેલ છે તે છે પૂનાનું આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય જેને ઉપરની બે સંસ્થાઓ કરતાં મોટી રકમ મળી છે એમ સાંભળ્યું છે. આ ઉપરાંત નાની નાની રકમો (૧) પનવેલના આયુર્વેદ વિદ્યાલયને (૨) મુંબઈના મહારાષ્ટ્ર આયુર્વેદ વિદ્યાલયને અને (૩) [illegible] આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયને મળેલ છે.

આયુર્વેદના વિદ્યાલયોને સરકાર તરફથી આટલી મદદ મળી એ ખુશી થવા જેવું છે અને એ માટે સરકાર ધન્યવાદને પાત્ર છે. વળી ભવિષ્યમાં વધારે મદદ મળશે એવી આશા રાખી શકીએ. પણ અહીં [illegible] વસ્તુસ્થિતિ નોંધવાની જરૂર છે. સરકાર પાસેથી મદદ મેળવનાર ઉપરની ૭ સંસ્થાઓમાંથી માત્ર એક જ નડિયાદનું મહાવિદ્યાલય ગુજરાતી સંસ્થા છે અને તેને ફક્ત રૂ. એક હજારની રકમ મળી છે. બાકીની બધી સંસ્થાઓ મહારાષ્ટ્રી છે. ટુંકામાં આયુર્વેદને સરકાર તરફથી જે દાન મળ્યું તેનો પૂરો લાભ મહારાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓને મળ્યો. ગુજરાતને શા માટે ન મળ્યો? કારણ કે ગુજરાતમાં સરકારનું દાન મેળવી શકે એવી આયુર્વેદનું શિક્ષણ આપનારી સંસ્થા જ ક્યાં છે? નડિયાદે જે કાંઈ થોડો પ્રયત્ન કર્યો તેનો એને લાભ મળ્યો છે.

મહારાષ્ટ્રી અને ગુજરાતી એવી ભિન્ન ભાવનાથી [illegible] ભાવના મારી નથી એ હું સ્વીકારું છું પણ એનો અર્થ એવો નથી કે ગુજરાતીઓએ ઈર્ષ્યા કરવું [illegible] ઓને

---

૧ જુઓ ભિષગ્વિલાસ એપ્રિલ ૧૯૩ પૃ. ૬

૨ આયુર્મીમાંસા ભાગ ૧ ૩ પૃ. ૩

લાભ મળે ત્યારે વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ એવી વિશાળ ભાવનાનો આશ્રય લઇ પોતાના પ્રમાદનો બચાવ કરવો અને ભવિષ્યમાં હાનિ પ્રત્યક્ષ દેખાય ત્યારે ભાવિ પ્રજા આ પ્રમાદી પૂર્વજોને ગાળો દીએ એવી સ્થિતિ થવા દેવી ગુજરાતીઓ પોતાની જે વ્યવહારૂ બુદ્ધિનો ગર્વ કરે છે તે બુદ્ધિને આ પ્રમાદ શોભતો નથી

આટલો બધો ભારે આક્ષેપ શા માટે કરવો પડે છે ! આ વર્ષે સરકારના આયુર્વેદ માટેના દાનનો મોટો—લગભગ બધો ભાગ મહારાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓને મળ્યો તેમાં શું ખોટું થઇ ગયું ? એવો પણ કદાચ પ્રશ્ન કોઇને થાય તો આયુર્વેદના ભવિષ્યનો નીચેની બાબતોને ધ્યાનમાં રાખી વિચાર કરવાથી મારો આક્ષેપ ભારે નહિ પણ હળવો લાગશે

મુંબઇ સરકારે રજીસ્ટ્રેશનનો મુસદ્દો પસાર કર્યો છે એ [illegible] જાણવા જેવી હકીકત છે એ મુસદ્દા પ્રમાણે દશ વર્ષથી વૈદક કરતા હાલના વૈદ્યોને તો ધંધો કરવાની છૂટ રહેશે પણ હવેથી સરકારે માન્ય કરેલી સંસ્થાઓની પરીક્ષા આપી પાસ થનારા વૈદ્યોને જ વૈદક ધંધો કરવાની પરવાનગી મળશે પણ ગુજરાત—બ્રિટિશ ગુજરાતમાં એક ન[illegible]ની સંસ્થાને માન્ય કરતા આયુર્વેદનું શિક્ષણ આપનારી કોઇ શાળા જ નથી પછી ગુજરાતીઓ ક્યા પ્રકારે માન્ય આયુર્વેદ શીખશે ? મહારાષ્ટ્રની દૂર પડેલી સંસ્થાઓમાં ગુજરાતીઓ શીખવા જશે ? કોઇક અપવાદરૂપ ગુજરાતી ભલે ! અને [illegible] પાટણના આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયમાં પાસ થયેલા વૈદ્યને સરકાર [illegible] રાખે જો કે એમ થશે જ એવી ખબર નથી તો પણ આ રીતે ગુજરાતમાં નવા વૈદ્યો ઘણા થોડા ઉત્પન્ન થશે એ દેખીતું છે પરિણામે હાલના શકે વધારે [illegible] વૈદ્યો [illegible] જૂના વૈદ્યો અદૃશ્ય થયા પછી ગુજરાતમાં વૈદ્ય સમાજની સ્થિતિ કેવી હશે તેનું ચિત્ર કલ્પનાથી દોરતા એમ લાગે છે કે સરકાર તો શહેરોમાં પણ [illegible] આપીને દક્ષિણી વૈદ્યો અને હકીમોને મોકલવાની છે વૈદ્યો તો શહેરો અને ગામડાઓમાં પણ ભવિષ્યમાં હશે પણ ગુજરાતના શહેરોમાં અને ગામડાઓમાં સુદ્ધાં ભવિષ્યમાં મોટે ભાગે દક્ષિણી વૈદ્યો દેખાશે કદાચ કોઇ ગુજરાતી વૈદ્ય પોતે દક્ષિણી નથી એમ ન જણાય માટે એવો દેખાવા પ્રયત્ન કરતો [illegible] આવો ખરો !

આવું ભવિષ્ય ઇષ્ટ ન હોય તો ગુજરાતના વૈદ્ય સમાજે બેસી ન રહેતા કાંઇક પ્રયત્ન કરવો જોઇએ મહારાષ્ટ્રીઓ સરકારની મદદ લઇ ગયા તે [illegible] સરકારને વહાલા હોવાથી નહિ પણ મદદને પાત્ર નીવડીને પોતાના પ્રયત્નથી જનતાની સહાનુભૂતિ મેળવી આવી સારી સંસ્થાઓ વર્ષોથી ચલાવે છે માટે લઇ ગયા છે વધારામાં જૂની અને સાધન સામગ્રીવાળી સંસ્થાઓને મળી છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે

ગુજરાતીઓ વ્યવહાર કુશળ અને નાણામાં કુશીઆર છે પણ તેઓમાં વિદ્યાપ્રેમ અને સંઘબળથી કામ કરવાની ટેવ નથી તે આપણા ગુજરાતની ખામી આજની નથી જૂની છે એ ખામીએ આજ દિવસ સુધી ઘણું નુકશાન કર્યું છે આમ વાદ કરતા પૂનામાં વિદ્યા વિષયક સંસ્થાઓ વર્ષોથી ઘણી વધારે [illegible] આપણે [illegible] કરીએ છીએ પણ આ પ્રશ્ન તો આયુર્વેદના ભાવિ જીવનમરણનો છે એટલે [illegible] સુરત અને ભરૂચના વૈદ્યો જાગૃત થઇ જનતાને જાગૃત કરે અને એ બંને મોટા શહેરોમાં આયુર્વેદ વિદ્યાલયો સ્થાપશે એવી આશા રાખીએ સુરત-ભરૂચ ઉતાવળથી કાંઇ ન કરી શકે તો ધીમે ધીમે

કરે પણ એમ ત્યા તો વિદ્યાલય સ્થાપવાનો ઘણી વાર વિચાર થયો છે એક શરૂઆત પણ એક બે વખત મળી હલ્લે ઉલ્લે જુદી જુદી કમોના નામો પણ પડેલા પણ પાછુ શુ થયુ એ જાણવામા નથી

એ જૂની યોજનાને જ ફરી સજીવ કરી કે નવી જ યોજના ઉપાડી અમદાવાદના વદ્યો આ જ વર્ષમા વિદ્યાલયનો પાયો નાખશે એવી આશા રાખવામા કાંઈ વધારે પડતુ નથી અમદાવાદ મહારાષ્ટ્રના કોઈ પણ શહેર કરતા મોટુ અને સમૃદ્ધિમા તો મહારાષ્ટ્રના એ ત્યા મોટા શહેરોના સરવાળાને ય ટપી જાય એવુ સમૃદ્ધ છે અમ ત્યા મા વૈદ્યોની સખ્યા નાની નથી મનભેદ ભૂલીને તથા સાથે મળીને પ્રયત્ન કરે તો એક વિદ્યાલય ઉભુ કરવુ એમા શી મોટી વાત છે? હાલના વદ્યો ને વાંધો નથી પણ ભવિષ્યનો વિચાર કરી કમર કસવાની જરૂર છે ધ ન તરિ ભગવાન ગુજરાતી વદ્યો ને જાગૃત કરી ઉત્થાનમા વરો

આયુર્વેદ સબંધી નવા સમાચાર

૨૮ મા નિ ભા વૈદ્ય સમેલન માટે જોધપુરનુ આમ ત્રણ મુબઈમા સ્વીકારવામા આ યુ હતુ હવે જોધપુરમા સમેલન ભ વા માટે તૈયારીઓ શરૂ થઈ ગઈ છે સ્વાગત સમિતિ સ્થપાઈ ગઈ છે કાર્યકારિણી સમિતિની યોજના પણ થઇ ગઇ છે અને નિયમાવલિ છપાય છે

સ્વા સમિતિએ નીચેના વિષયો ઉપર નિબ ધો માગ્યા છે

૧ માનસિક રોગ
૨ દ્રવ્ય પરીક્ષા
૩ વૃક્ક સ્વરૂપ તથા તદ્રોગવર્ણન
૪ ગર્ભ નિરોધ

પ્રદર્શનમા માલ મુકવા ઇચ્છનાર તથા નિ ધ લખવા ઇચ્છનારઓએ નીચેને સિરનામે પત્ર લખી નિયમાવલિ મગાવી લેવી

સ્વાગત સમિતિ કાર્યાલય શ્રીચાણો ગુરા માર્કેટની હવેલી જોધપુર	વૈદ્ય ખૂમચદ શર્મા પ્રધાનમ ત્રી

કોંગ્રેસ નગરમા આયુર્વેદીય રૂગ્ણાલય

ત્રિપુરી કોંગ્રેસની મેડિકલ રીલીફ કમિટીના અધ્યક્ષ શ્રી રામચ દ્ર મોકલેલા છાપેલા પત્રિકામા કોંગ્રેસ નગરમા આયુર્વેદીય રૂગ્ણાલય વિષે નીચે પ્રમાણે હકીકત લખી છે —

ત્રિપુરી કોંગ્રેસની બેઠક વખતે કોંગ્રેસ નગરમા આયુર્વેદીય ચિકિત્સાલય તથા રૂગ્ણાલય ની વ્યવસ્થા કરવામા આવી હતી પરતુ રુગ્ણાલય એક ઠેકાણે હતુ કે જ્યા થી

કોંગ્રેસનગરના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગોમાં આરોગ્ય સહેલાઈથી અને સરળતાથી પોંચી શકતી હતી આ રૂગ્ણાલયમાં એક જ વખતે ૫૦ રોગીઓ રહી શકે એટલી સગવડ હતી અને તે રોગીઓની ચિકિત્સા આયુર્વેદીય પદ્ધતિથી કરવામાં આવતી હતી તા ૧-૩-૩૯ થી રૂગ્ણાલયના કાર્યનો પ્રારંભ થયો અને અમરાવતીની ભારતીય આયુર્વેદીય શિક્ષણ સમિતિ તરફથી ચિકિત્સાલયની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી આ સમિતિના ભારત આયુર્વેદીય વિદ્યાલયના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ મળીને કુલ વીશ કાર્યકર્તાઓ ત્રિપુરીમાં હાજર હતા એ ઉપરાંત એલિચપુરના વીરાધા રા૦ દશમુખ ધર્માર્થ ઔષધાલયના અધિકારી વૈદ્ય શ્રી ગોપાળ શાસ્ત્રી કેળકરે પોતાની તરફથી કામ કરવા માટે મોકલ્યા હતા તેમજ એલિચપુરના નિવાસી શ્રી ... શાસ્ત્રી કુળકર્ણી આયુર્વેદાચાર્ય (બનારસ) અને ફૂલપુરના શ્રી ... ભાવે ભિષગાચાર્ય (દહેલી) પણ આ કાર્ય માટે હાજર થયા હતા

ચિકિત્સાલય તથા રૂગ્ણાલય માટે સર્વ પ્રકારના આયુર્વેદીય ઔષધો તથા શસ્ત્ર ચિકિત્સાના ઉપકરણો જેની કિંમત લગભગ ... ગણાય તેનું પનવેલની વિખ્યાત શ્રીધૂતપાપેશ્વર સંસ્થાએ ઉદારતાથી દાન કર્યું હતું કોંગ્રેસ નગરમાં આયુર્વેદીય રૂગ્ણાલયનું કામ ઘણી સારી રીતે થયું અને તેમાં રોજ લગભગ ૨૨૪ રોગીઓની ચિકિત્સા થતી હતી

ત્રિપુરીમાં એક ઔષધાલય તો પ્રેમથી અધિવેશનની તૈયારી શરૂ થતા તા ૧૬ જાન્યુઆરીથી ભારત આયુર્વેદ શિક્ષણ સમિતિ અમરાવતીની તરફથી ઉઘાડવામાં આવ્યું હતું

લંઘનની વિશેષતા

કહ્યું છે કે:—

लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे संधुक्षितेऽनले ।
विज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुच्चैवास्योपजायते ॥

× × ×

બુદ્ધિવાદના આ જમાનામાં ... ની શરૂઆતમાં પ્રાથમિક ઈલાજ તરીકે લંઘન લેવાની સૂચના આપવાની સાથે જ પ્રશ્નો ઊપજે—દરરોજ ... લંઘન લેવાથી લાભ શો? લંઘન લીધા સિવાય ... સારો થઈ ... શરીરની પ્રકૃતિ સાથે બહિ પ્રકૃતિનો સુમેળ જ્યારે ... નથી ત્યારે ... રજુ થાય છે એટલે કે શરીર ભાગવા માંડે છે ... છે આવે સમયે આ લંઘન એવો સુમેળ ટકાવી રાખવા પૂરતું કામ કરે છે પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ વિદ્રોહ આચરવો એ મનુષ્ય સ્વભાવ-પ્રકૃતિ છે[1] આ વિદ્રોહ ઉગ્ર બને નહિ એટલા ખાતર લંઘન યોગ્ય છે

---

1 The kingdom of man Sir E. Ray Lankester પનુ પત્રમાં એ પ્રકૃતિ રાજ્યની વિદ્રોહી બની ...

શરીરને લાઘવતા મળે તે લંઘન[1]-અપતર્પણ લંઘન જ્વર સિવાયના બીજા રોગોમાં પણ આપી શકાય છે લખ્યું છે કે—

अभिकुक्षिभवा रोगा प्रतिश्यायव्रणज्वरा ।
पचैते पचरात्रेण प्रशम याति लघनात् ॥

શરીરને તુષ્ટિ-પુષ્ટિ અર્પે તે બૃંહણ[2]-સંતર્પણ લંઘનથી જ્યારે શરીરમાં કૃશતા અને લાઘવ આવે છે ત્યારે બૃંહણથી શરીરમાં તાકાત જોમ અને મજબુતાઈ જામે છે

ચરક સૂત્ર સ્થાન અધ્યાય ૨૨ મા સંશોધનના પ્રકાર વર્ણવતા કહ્યું છે કે—

चतुष्प्रकारा संशुद्धि पिपासामारुतातपौ
पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लघनम्
रोगाञ्जयेन्मध्यबलान् व्यायामातपमारुतै ॥

વમન-વિરેચન આસ્થાપન અને શિરોવિરેચન પાચન ઔષધો વ્યાયામ ઉપવાસ-ક્ષુધાતૃષાનિગ્રહ, વાયુ અને તાપસેવન આઠ લંઘનના પ્રકાર છે

ઉપવાસ એ આરોગ્યની જાળવણી માટે ઉત્તમ સાધન છે. નીતિના નામે ધર્મના નામે કે વૈદકના નામે સંયમ અને [illegible] દૃષ્ટિએ આપણા મહામુનિઓએ લંઘનની પ્રશંસા કરી છે આપણા વ્રતો પર્વણી અને પૂજનવિધિઓ પખવાડ ઉપવાસની મહત્તા સૂચવે છે આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ભલે કોઈ આ વસ્તુ અંગીકાર કરે નહિ તો પણ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ નિર્વાહક પાળવા જેવું આ તત્ત્વ છે

લંઘન કોને આપવું જોઈએ તે વિષે મહર્ષિ ચરક કહે છે—

त्वग्दोषिणा प्रमीढाना स्निग्धाभिष्यन्दिबृहिणाम् ।
शिशिरे लघन शस्तमपि वातविकारिणाम् ॥

અતિપ્રબળ રોગવાળા અતિસ્થૂળ અને અતિબળવાનને વમન-વિરેચનથી લંઘન આપવું જોઈએ, મધ્યમ બળવાળાને પાચન ઔષધિઓથી તેમજ વ્યાયામ તાપ અને વાયુસેવનથી પણ લંઘન આપવું જોઈએ ત્યારે ટૂંકા બળવાળા અને અલ્પ રોગવાળાને ઉપવાસ આપવાથી રોગ નાશ પામે છે[3]

વિજ્ઞાનના આ પ્રગતિશીલ યુગમાં, વિલાસી અને [illegible] જમાનામાં આપણે શ્રીમંત છીએ એ જ મહા આશ્ચર્ય છે આના અનેકવિધ કારણો હોવા છતાં આપણા આહાર વિહારને અંગે આપણે અહર્નિશ સ્વાદની મોજ લેવામાં આનંદ અનુભવીએ છીએ રોગોની પરંપરા અને આપણી ખાણીપીણી અનુરૂપ થઈ એના પરસ્પરનો વિચાર કરવાની શક્તિ Control આપણે ગુમાવી બેઠા છીએ પછી અવિરત દવાના ડોઝ પર આધાર રાખી નિભાવ નાખ્યા કરવાથી આપણું [illegible] જળવાઈ રહેવાનું નથી

१ यत् किंचित् लाघवकर देहे तल्लघन स्मृतम् ॥
२ बृहत्व यच्छरीरस्य जनयेत्तच्च बृहणम् ॥
३ बलिनो हि पुनर्यथा रोगाणामवर बलम् ॥

આપણો સમાજ દિન પ્રતિદિન સ્વચ્છંદી થતો જતો હોવાથી વમન-વિરેચન વગેરે ક્રિયાઓ પણ ધીરે ધીરે લુપ્ત થવા માંડી છે તે ક્રિયાઓને સમજવા જેટલી તાકાત સમાજ ધરાવતો નથી જેના પરિણામે લંઘનના ઉપાય તરીકે ઉપવાસની ઉપયોગિતા પણ ઠીક પ્રમાણસર ગણાઈ છે

ખાનપાનને ખાતર જીંદગી નથી પણ જીંદગીને ખાતર ખાનપાન છે તે ઉપરથી બરાબર સમજવામા આવે અને પેટનો એક ચતુર્થાંશ ભાગ[1] ખાલી રહેવા દેવામા આવે તો ઉપવાસની જરૂર રહે નહિ

આવો મિતાહાર લેનારા— જરૂરિયાત કેટલા પ્રયોજન વગર માત્ર સ્વાદેન્દ્રિયને ખાતર લેવાતો ખોરાક આરોગ્યના નાશનું કારણ બને છે વધારે પડતો તીખો તમતમતો મસાલાદાર ખોરાક હોજરીમા પાચન થતો નથી જેટલા પ્રમાણમા ખોરાકની જરૂર હોય છે તેટલા જ ખોરાકના સારાંશ તે ગ્રહણ કરે છે અવશેષ પેટમા ભરાઈ રહે છે અને આંતરડામા વિકાર કરીને કેટલાક વિષમય પદાર્થો (Toxins) પેદા કરે છે આ વિકારી પદાર્થોનો અલ્પાંશ પણ લોહી સાથે મળીને શરીરને બગાડે છે ખાટા ઓડકારો પેટનુ ગુડગુડવુ લીવરના દર્દ માથાનો દુખાવો વગેરે રોગો થાય છે ક્રમશ: મદમૂત્રના અને વાયુ પણ જણાવા માંડે છે તેટલા માટે કહ્યુ છે કે—

અનાત્મવન્તઃ પશુવદ્ ભુંજતે યેઽપ્રમાણતઃ ।
રોગાનીકસ્ય તે મૂલમ્ અજીર્ણં પ્રાપ્નુવન્તિ હિ ॥

જે નિરોધ શક્તિ પશુની માફક અપરિમિત આહાર લે છે તે સમસ્ત રોગના મૂળ અજીર્ણને પામે છે

પૂર્ણિમા એકાદશી પર્વ તિથિઓએ ઉપવાસ કરવાથી આનંદોને રોગ મટી જાય છે આથી પેટમા દોષોના થર જામતા નથી અને દોષ જમા હોય તો ધીરે ધીરે નીકળી જાય છે દાળ ભાત રોટલી કે શાક મૂકીને પેટ ભરી ખાઈને એકાદશી કે પૂર્ણિમા ઉજવવાનો અર્થ ઉપવાસ નથી ઘણી વિધવાઓની જેમ નિર્જળ ઉપવાસ ભલે ન કરો પણ સવારે થોડુંક ગરમ પાણી અને સાંજે ફળાદિથી ચલાવી લેવુ જોઈએ આવા ઉપવાસ ન થાય તો તેનો અર્થ કાંઈ નથી જેઓ ડિસ્પેપ્સીયા (મંદાગ્નિ) ના દર્દીઓ છે તેઓના માટે ઉપવાસ રોગ લાભ આપનાર થાય છે[2]

મેદોવૃદ્ધિ— જાડા થવુ એ એક મહાપાપ છે હાલતા ચાલતા ઉઠતા બેસતા એમ દરેક ક્રિયામા જાડા માણસને આરામ નથી ઘડીકમા હારી જાય ચરકે આઠ પ્રકારના પુરુષો નિંદનીય બતાવ્યા છે દાખલા તરીકે અતિદીર્ઘ અતિહ્રસ્વ, અતિલોમયુક્ત નિર્લોમ લોમ વગરના બહુ ગોરા બહુ કાળા અતિ જાડા કે અતિ દુબળા બહુ જાડા હોવાના બહુ દુખ છે ઠીક બહુ પ્રયત્નના પરિણામે દુબળો જાડો થઈ શકે પણ બહુ જાડાને દુબળો-પાતળો કેમ બનાવવો એ એ સમસ્યા છે જાડો થવુ મેદોવૃદ્ધિ (જાડાઈ) થવાના લક્ષણો જણાવવા માંડે કે

---

1 કુક્ષેર્ભાગદ્વયં ભોજ્યૈઃ તૃતીયં વારિ પૂરયેત્ ।
વાયોઃ સંચારણાર્થાય ચતુર્થમવશેષયેત્ ॥

2 [illegible] ઉપવાસ હિત ।

તુરત સાવધાન થઈ જવુ શાથી મે ીથી લો છે તે જાણવાનો પ્ર ત ્રીને તેના મરણો છોડી ેનાથી તદુરસ્તી-આરોગ્ય સચવાશે

મનુષ્યો જાડા થાય છે કેમ એ વિષે મહર્ષિ ચરક કહે છે કે—' अति सपूर्ण आहारात्' (ઠુસી ને ખાવાથી) ભારે મધુર અને ચીકણા પદાર્થોનુ અનિસેવન કરવુ નહિં દિવસે બહુ ઉંઘવુ નહિ સર્વદા એશઆરામમા પડયા પાથયા રહેવુ નહિં ચિંતાશૂન્ય રહેવું આવા કેટલાક કારણોને લઈને દહ અતિસ્થૂળ થાય છે

આહાર વિહારના દોષયુક્ત પરિણામે કોઈ બીજી ધાતની વૃદ્ધિ ન થતા મેળ મે - ચ બી જામના ગાડ કે અને ધીરે ધીરે પટ-શ ગતિ (?) સાથ છ।

આનો પ્રતિકાર શુ ? આ માટે જેમ લઘનથી લ રાગા વ્યાયામ અને શરીરનો પરિશ્રમ બ ને અતિ જરૂરના છે મરતજ અને ગ ળ ઉપાય તરીકે ઉપવાસ મહીના દરમ્યાન ઉપરાઉપરી —ળ દિવસ લગી ઉપવાસ ખેચી ાવા શા । પાણી સિવાય બીજુ કાઇ લેવુ નહિ એકી વખતે ત્રણ દિવસ ઉપ ાત ઉપવાસ કરવા નહિ ઉપવાસ ાનો અભ્યાસ પડી ગયા પછી અઠવાડિયે એકા ઉપવાસ ખેચી કાઢવાથી કોઈ ન રની તકલીફ જણાતી નથી

ઉપવાસ લેતા પહેલા પેટનો મળ સુકાઇ જાય નહિં તે બાબત પૂર્ણ રીતે લક્ષમા રાખવી એરડીયા તેલનુ અગર પોતાને અનુકૂળ હોય તેવુ મૃદુ વિરેચન લઇને કોઠો સાફ કરી નાખવો એ સારુ છે કા ણ કે પેટમા એકઠા થયેલા પૂર્વસચિત મળના વિષનો અ પાશ પણ ઉપવાસ વખતે લોહીમા મળવાથી નાભને બ લે હાનિ થાય છે ઉપવાસના દિવસે અધિક શ્રમ લેવો નહિ

દરેક વસ્તુની ઉપયોગિતા સાથે તેના અતિક્રમ અને હીનયોગ પણ બુરા છે દરેકને પોતાની હદ હોય છે હદ વટાવી જવાથી વસ્તી પ તી તમ્બીમાનો અનુભવ આપણે સૌ થોડાઘણા ભાગે જાણીએ છીએ

આપણા શરીરમા એકઠા થતા વિષો ે ગના મૂળ છે એટલે જ્વર ઉતરી ગયાના જેવા ચિન્હો જણાવા લાગે છે તેને જ મળતા ચિ ો સમ્યક્ લઘન મા જોવા મળે છે જેમકે પરસેવો આવે મન મૂત્ર અને અધોવાયુ સરળ રીતે છૂટે શરીર હલવુ બને તદા અ ્વાતિ દૂર થાય હ ય ઉપરનો બોજા જણાય ાહિં ઉદ્‌ગાર મુખ અદે શુદ્ધિ થાય અ ા પર ભાવ-રૂચિ લાગે સારી રીતે તરસ અને ભૂખનો વેગ જણા અને ચિત્ત પ્રસન્ન રહે તો સમજવુ કે લઘન યોગ્ય રીતે થયુ છે

જો પ્રમાણથી વિશેષ લઘન લેવાયુ હોય તો તેનાથી આખા અગે ખાસ કરીને- ગાંઠે ગાંઠે દુખાવો મ્હોમા રુચ ના ઓછી ભૂખ અને ચિત્તમા અયતના વગતાય બળ ઘટે છે તેમ જ અપાન વાયુ ઉર્ધ્વગતિ લ્યે છે માટે શરીરની દુ સના વધે તેવા ઉગ્ર ઉપવાસો ક ા નહિ

લઘન જો પ્રમાણથી ઓછુ લેવાયુ હોય તો કક વમની માફક નીકળવા લાગે વા વાર ઉ ક આ ા ક્રે કફ અશાગનવાર ગ્યા કર કફથી જક ાઇ જા હ મમા ભા લાગે અને ત । દ

શિશુ વૃદ્ધ દુબળ ગર્ભિણી ક્ષયરોગ અને શ્રમાર્તને ઉપવાસ આપવા વર્જ્ય છે નમય વાયુના કોપાગારાને લઘન હિતકર નથી

દુઃખા, ચિકિત્સકોની મખ્યા વધવા સાથે નવનવા રોગોયે દેખાવ દીધા છે ખરી રીતે સમાજના મુખ્યોએ રીતભાત આહાર વિહાર વગેરે પર અંકુશ મૂકીને તે સુધારવાની પરેી જરૂર છે આથી નારી ની મરક્ષણ શક્તિ બરોબર જળવાઇ રહેશે અને પ્રભુ તેમજ કુદરતની કૃપા—મહેર આપણા ઉપર ચોક્કસ જ થશે ઇત્યલમ્

અમૃતલાલ ડી ગણાત્રા

મુંબઈના ૨૮ મા નિ ભા વૈદ્ય સમ્મેલનના સભાપતિ શ્રી પ શિવશર્માનુ અભિભાષણ

(અ ૨ ૃ ૪૮ થી ચાલુ)

(અનુવાદ કર્તા—વૈદ્ય વાસુદેવ મૂળશંકર દ્વિવેદી)

પરંતુ એક ખાસ હુકમ એવો બહાર પાડવામાં આવેલ હતો—કે ડિસ્ટ્રીક્ટ બોર્ડ કે મ્યુનિસિપલ કમિટિ સરીખા જનતા કોઇ વૈદ્ય ને રાખી ન શકે એ બાજુ આ ચિત્ર અને બીજી તરફ ખાસ આકર્ષણ અને વૃદ્ધ આઇ એમ એસ આફિસરો વિલાયતમાં ભણીને ભારતવર્ષના પરસેવાની કમાણીના મોટા મોટા પેંશન ગળી રહ્યા હતા અને હજુ પણ ગળી રહ્યા છે પરંતુ આપ સૌ આ હકીકતથી પરિચિત છો

અત્યાર સુધીનો આયુર્વેદનો ઇતિહાસ આપે છે તેમાં સંક્ષિપ્ત લાગો હશે પરંતુ સમયાચારતા અને બહુ વક્તવ્યતા ની દૃષ્ટિ રાખતા તેમ કર્યા વિના છૂટકો નહતો

હવે આધુનિક આયુર્વેદની સમાલોચનાના સાથે તેના પ્રગતિ પુરસ્કાર અને વિરોધવાદ નામક બે સિદ્ધાંતોને ... ઉચિત ગણાય આ બેમાંથી પ્રથમ સિદ્ધાંત ભૌતિક સૃષ્ટિવિજ્ઞાન અને બીજો જીવિત શરીરવિજ્ઞાન (Physiology and Pathology both plant and animal)નુ ... છે

આ વીસમી સદીમાં પાશ્ચાત્ય ભૌતિકવિજ્ઞાન (Physics) ના આચાર્યોના ... કાળમાં દેશ (Space) કાળ (Time) દ્રવ્ય (Matter) વિગેરે બાબતમાં એક આશ્ચર્યજનક પરિવર્તન થતા પામ્યુ છે સાધારણ વિદ્વાનોમાં આ વિશ્વગતી ... વ્યાખ્યા (conception of cosmic evolution) અત્યંત આકસ્મિક ભિન્ન અને અદ્ભુત મનાય છે અને ગ્રન્થના સિદ્ધાંતોના કરતા આધુનિક ભૌતિકવિજ્ઞાન સૂક્ષ્મ અતિમેય મ્યાં અનિર્દિષ્ટ છે જેના પાંચ તત્ત્વ ... સુપરીચિત મનિર્ભીત ભાતા વિરુદ્ધ અને અનુકૂળ છે એમ ... વૈજ્ઞાનિકોને મતો માનવો પડે છે આઇન્સ્ટાઇન નિર્મિત નવી ભૌતિકતા (સાપેક્ષતા) માટે આયુર્વેદિક વિદ્વાનોની ભ્રાન્તિ વૃદ્ધિ પામી તેનુ કારણ એ છે કે આયુર્વેદ સિદ્ધાંતો સાથે તેનુ આ ... માત્ર છે આઇન્સ્ટાઇન જગતને મૂર્તના વિચારથી જેટલુ દૂર લઇ ગયેલ છે તેટલુ જ તે આયુર્વેદની સમીપ

સાથેન છે ભૌતિક અંશ (Physical aspect)માં તો આ મત બહુ જ સ્પષ્ટ છે જ્યોતિષ અને ગણિતમાં તો આથી યે અધિક તર્ક મત હોવા સંભવ છે પણ આ ભિન્ન વિદ્યાઓના અધ્યયનનો ઉપયોગ અહીં અનાવશ્ય છે સંસારની ઉત્પત્તિનું આથી પર સ્વયંઅપર ભૌતિક કારણ (Ultimate Physical Factor) પ્રકૃતિ છે અને તેનું વર્ણન સુશ્રુતમાં નીચે મુજબ છે—

સર્વભૂતાનાં કારણં, અકારણં, સત્ત્વરજસ્તમોલક્ષણં, અખિલસ્ય જગતઃ સંભવહેતુ । અવ્યક્તં નામ ।

અર્થાત્ તે પ્રાણિમાત્રનું કારણ છે [illegible] તેનું કારણ નથી (કારણ કે તે વિશ્વનો અંતિમ ભાગ છે) સત્ત્વ રજ અને તમ આ ત્રણે ગુણોથી તે યુક્ત છે અખિલ વિશ્વની ઉત્પત્તિ તેનાથી જ થાય છે પરંતુ તે અવ્યક્ત છે

આ અપરભાવ પ્રકૃતિ અનાદિ છે કારણ કે અવ્યક્ત પ્રકૃતિનો આરંભ બુદ્ધિગ્રાહ્ય નથી તેમ તેનો નાશ પણ થઈ શકતો નથી માટે અનંત છે અનંતના આ અર્થ ઉપરાંત તે અસીમિત (limitless) છે એવું પણ તેમાં તાત્પર્ય છે તે અલિંગ છે એટલે આકાર રહિત છે અને ઇંદ્રિયગ્રાહ્ય નથી તે નિત્ય છે કારણ કે તેનો નાશ થઈ શકતો નથી તેનાથી પર કાંઈ નથી માટે તે અપર છે તે સર્વ સ્થળમાં વ્યાપ્ત છે માટે સર્વગત છે

ઉપર આપણે કહી ગયા કે પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મક છે તેના સત્ત્વ રજ અને તમ એ ત્રણે ગુણો જ્યારે સામ્યાવસ્થામાં રહે એટલે સમ ન રહીને કોઈ બીજાનો એવી રીતે અભિભાવ કરે કે કોઈનો પણ પ્રાદુર્ભાવ ન થઈ શકે તો પ્રકૃતિ અવ્યક્તાવસ્થામાં રહે છે અર્થાત્ આવિર્ભૂત જગતનો અભાવ રહે છે પરંતુ જ્યારે આ ગુણોમાં સંક્ષોભ× થાય છે અને ન્યૂનાધિક ભાવ આવે છે આ ગુણોના ભિન્ન ન્યૂનાધિક સંયોગથી એમ ભાવ નષ્ટ થાય છે અને વૈષમ્ય ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે સંસાર સર્જાય છે આને પ્રકૃતિની વ્યક્ત અને સક્રિય અવસ્થા કહે છે †

પ્રકૃતિની સામ્યાવસ્થામાં કોઈ ગુણને કાંઈપણ કરવાનું હોતું નથી કારણ કે તેઓ સર્વથા અભિભૂત અને નિષ્ક્રિય પડ્યા રહે છે પરન્તુ વિષમાવસ્થામાં તેઓ પોતપોતાની શક્તિ પ્રકટ કરે છે આ વિષમાવસ્થામાં પણ કોઈ ગુણ સ્વતંત્ર રૂપમાં રહી શકતો નથી વસ્તુમાં એકત્ર થાય છતાં સત્ત્વગુણ પ્રકાશરૂપ (Essence or Intelligencestuff) રજ ક્રિયા (Energy) રૂપ અને તમ સ્થિતિ (Inertia) રૂપ વ્યક્ત થાય છે (કાર્યોત્પાદ[illegible]ભાવન તત્પાદિતેઽપિ [illegible] પ્રકાશગુણ સત્ત્વસ્યૈવ ક્રિયાગુણ રજસ એવ સ્થિતિગુણ

---

* સત્ત્વરજસ્તમસાં સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિ (પ્રવચન સૂત્ર ૬૧ અ ૧) સામ્યાવસ્થા અન્યૂનાતિરિક્તાવસ્થા અન્યૂનાધિકભાવો અસંહતાવસ્થા અકાર્યાવસ્થા ઇતિ નિષ્કર્ષ ॥— વિજ્ઞાનભિક્ષુ—પ્રવચનભાષ્ય ॥

× સંહતાઃ [illegible] ન્યૂનાધિકભાવેન અન્યોન્ય સંયોગ વિશેષ ॥
(સાં પ્રવચન—સૂ. ૬૬ અ ૧)

† વ્યક્તં સક્રિયં પરિસ્પન્દવત્ સમુદય સમવાય । સચ ગુણાનાં ગુણપ્રધાન ભાવમન્તરેણ ન સમ્ભવતિ । ન ગુણપ્રધાનભાવો વૈષમ્યં વિના । ન ચ વૈષમ્યં ઉપમર્દોપમર્દક ભાવાદ્ ઋતે ॥ વાચસ્પતિ ॥

समत एव गिनानित्गु— गेणनाशिक) તેઓની શક્તિઓ ૫ ર૫ર મિશ્ર થઇ જતી નથી ગુણનું વ્યક્તિત્વ ની નષ્ટ થતું થી તત્ત્વ વેશારદીમાં વાચસ્પતિ પણ કહે છે કે—सर्वा गच्च सर्वी श त ॥ સત્વગુણની શક્તિને દમગુ જ નમાગ તરીકે વર્ણી, તેનો અથ તેજ નહી પણ બુદ્ધિઆલતા ૮ વસ્તુમા જે ના ાત્તર તેનુ ૮ અને જેના વિના મમદષ્ટિ બુદ્ધિમા તે ૨ સ્થાન ન ી તે સત્ર ફ્ેવાર ક્રિાવીનતા એ રજોગુણ છે કહ્યુ છે કે— "रजस्च उव स्थवम् । જે ગુણમા ના મૂત શક્તિ-શક્તિ (Potential energy) નો થાત્ ક શક્તિ ક્રિા પમા સ્પષ્ટતા ૮ તેિઅુથી તેવ પા ક્રિયારૂપમા પરિણામ પામી શકે ભરી—તેો ગુ ભગવા ાર છે ના તેનેો વિતર ગુણ તે તમોગુણ (Inertia) ૮ લ તેકુતી ક્રિયામા આ સત્વગુણ નમાશ્રમા ાવક છે તે માટે જ મનિ ૮ ાતેને લક્ષ ા સાધુ કે तन गुह वरणम्म् ॥

અ ત્રક્ત નકૃતિ ગુણના વમા મૂર્તિ ન હતી તે મ ત આવી અવસ્થામા પરી હી રા ની હતી પરંતુ (Absolute) ॥ નભાવથી તે ॥ ગુણોમા વિષમતા આવી સમ (undifferentiated) માથી વિષમ (Differentiated) થવામા અવિશેષ (Indeterminate) માથી વિશે (Diterminate) થવામા અને અયુત સિદ્ધિ (Incoherent) માથી યુતસિદ્ધિ (Coherent) થવામા જ પરિણામ (Evolution) નો આરંભ છે (આ ન ગણુમા ઘણો ખરા મૂત પાઠ સ્વ શ્રી નજે નાથશીલકૃત Positive Sciences of the Hindus નામક ગ્રંથમાથી લીધો છે)

આ નભ્રિાસ ક્રમને વપરીત ક્રોહને ગુણત્રય પુન સામ્યાવસ્થામાં આવવુ તે છે ારે ગુણો પૂા સામ્યાવસ્થામા પહોચે છે અને તે બી તના અસ્તિત્વનો પગભવ કરે છે ત્યારે સૃષ્ટિ ા તિરો ાન થાય છે અને કેવલ અ ત્રક્ત જ બાકી રહે છે દિશા અને ળ પ ા નષ્ટ થઇ ય છે (ારા કે તે યે છે)

J W N Sullivan ના સાકયો આ વિષયમા આધુનિક મતનો સુંદર પરિચય ગવે છે આર્થર ટાન એડિંગ્ટન અને જે સ સ આિ ભૌતિક (Physicists) ના આચાર્યોના મતા આધાર પર આ વા યોનો મસુચ્ચય કરાયેલો છે જુઓ—

રોકે વા પહેના આ ચરાચર જગત્ સામ્યાવસ્થામા હતુ—એમ માનવામા આવે છે પરંતુ આ સામ્યાવસ્થા અવિનત ભાવનાળી ન હતી વિશ્વમા નસાર-પ્રવૃત્તિ સદ ૮ હતી

છેવટે આ મમાગના સંપૂર્ણ ત્યો શક્તિરૂપમા પરિણમશે અથવા તાપની એ ચરમ સમતાને ગ્રહણ કરશે અને શક્તિનું ગુણ પરિવર્તન અશકય બનશે સામ્યાવસ્થાની આ અંતિમ સીમા બનશે અને આ અપરિવતન શીલ અવ થામા સંસાર અનંત ાન પર્યન્ત ચાલુ રહેશે ારે જગત નારો મુખ બનશે ત્યારે નાની નાની નિર્માણ કરવાવાળી ક્રિયાઓ નન ॥ ગર્ભમા સમાઇ જશે

આપ જોઈ શ ો કે—પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકો સસારની ઉત્પત્તિ મૂળની અને નલય પછીની અવ થાને Equilibrium—(સામ્યાવ થા) કહે છે અને બીજી બાજુ (Disorgnisation) વિષમતા અથવા વિકૃતિ છે પરંતુ આયુર્વેદમા ઘડ્ક્રિયઆલ્પ સમારને ૮ નિ ાર માને છે અને અવ્યક્ત નકૃતિ ે ગામ્યા ાની ચરમસીમા કે આથી ઉપરોક્ત ાને થનોમા ાથે વિરોધ દખાતો નથી

આ સામ્યાવસ્થામા પડેલા અવ્યક્ત સમાગને ક્ષોભ કોણ પમાડે છે જેથી વિષમ ક્રિયાનો આરંભ થાય અને ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય જગતની ઉત્પત્તિ થાય? આ પ્રશ્ન ... નિ ... આના ઉત્તરમા આયુર્વે ... કે છે કે—દ્રવ્યાદિ જડ ધર્મથી નિર્મુક્ત સતત પુરુષ જ પ્રથમ ક્ષોભનું કારણ છે આ બાબતમા યુરોપિયન વૈજ્ઞાનિકો પણ કાંઈ એવી જ વાતચીતની તૈયારી કરે છે સુલિવાન લખે છે કે—સભવ છે કે વૈજ્ઞાનિક સ્કીમમા અત્યાવશ્યક વસ્તુ છોડી દીધી છે આ વિષયમા પ્રોફેસર વાઈટ હેડનો મત જુઓ—

ભૌતિકજગતના સાવણ નિરીક્ષણથી એવો માર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે કે—અમો કોઈ સતત (પ્રધાન પ્રતિક્રિયા) ભૂલી ગયા છીએ ડગલે ને પગલે ક્રિયાનાં ... સતત ... આ ... એટલો વિશાળ ... કે અમે તેને અમારા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો વિષય બનાવી શકતા નથી ભવિષ્યમા અમે ઉન્નતિ સાધીએ કે જેથી તેના પ્રત્યક્ષીકરણની શક્તિ અમને મળે

આ વિષયમા પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકોના દૃષ્ટિકોણ મેં આપની સમક્ષ રાખ્યા છે અને તેની સમાનતા આપ સ્વયં જોઈ શક્યા સમયાભાવને લીધે સંક્ષેપમા ... પ્રકૃતિના પરિણામ ક્રમ નિયમ (Prescribed process of evolution)નું વર્ણન કરીને આ વિષય ... સમાપ્ત કરીશ

એટલુ કહેવુ ... કે—અ ... પ્રકૃતિ પ્રથમ ગુણ ... થાય છે ... અવ્યક્ત ... તેને મહાન-... લિંગ ... આવે છે પરંતુ આમા ... સ્થૂલ ... તેનું પરિણામ ... બીજ છે ... પ્રકૃતિનું રૂપ ... કે જે ... ગુણાધિક ગુણના ... થી જગતમા વિવિધ ભાવોની ઉત્પત્તિનું કારણ ... છે ... ક્રમથી આગળ ... તેમા ... ભાવોના ...

... સત્ત્વગુણ પ્રધાન ... ગુણી ... તાથી ... ના ... મનયુક્ત ચેતના ... નિર્માણ ... તમોગુણ ... મહાનતાથી ... ના ભૌતિક જગતના બીજ પંચતન્માત્રાઓ ... જે તન્માત્રાઓ ભૂતોનુ કેવળ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે આ જ તન્માત્રાઓ પંચમહાભૂતોમા ... સ્થૂલ ભૂતોને અને ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય સમાગને ઉત્પન્ન કરે છે ... સ્વરૂપે જે ... ની ઉત્પત્તિ ... તે ચેતન ... અને ... તે અચેતન કહેવાય છે આ ... સંસાર કહેવાય છે આ પરિણામચક્રમા પુરુષ ... પણ વિરાજમાન ... આને ... કહે છે અને અમારી ચિકિત્સાનો તે જ વિષય છે

ભૌતિકજગતના વિવેચન પછી હવે ... જગતની ... વિચાર કરીએ જે આયુર્વેદના ... તાઓની બુદ્ધિની ... થી ... અને ... ઉપર છે તેવા આયુર્વેદના ભાગનું આપણે વિવેચન કરીએ એટલે ... વિવેચન ... કરવાનો મારો આશય છે

ભારતીય વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિના નાશ પછી સેંકડો ... જતા ... પણ આ ... સિદ્ધાન્તો સ્પષ્ટતાથી ... જનતાનું ... તે આજે ... કે ... (Relativity) અને પરિણામ વાદ (Quantum Physics)થી ... આધુનિકોનું અભિમાન ... ગયું છે ... તેઓ કોઈ પણ બુદ્ધિ-... વસ્તુને સાવધાનતાથી સાંભળવા તૈયાર છે

સા ન ર પરના યુરોપમા જેને ઉ મતનનાપ તરીકે ગણી માનવામા આવત તેની વાતો આજે મ્હી શમા છે આ ગાજની શમવ છે ઈલેક્ટ્રોન મ્યુ (Particle) છે અને કણ નથી વળી તે તરંગ (Wave) છે છતા યે તરંગ નથી—એવી વાતો આપણે અત્યારે ગાભળીએ છીએ જેમ કહેવામા આવે છે કે શામા તેનું વિશેષ સ્થાન છે પણ એમ હોવા છતા પણ તે શાથી સ્વતંત્ર છે કારણ કે એક સ્થાનથી બીજા સ્થાન સુધી પહોચવા માટે વચ્ચેના રિક્ત સ્થાનભાગ નહીં જવા છતા બીજા સ્થાને પણ તે પહોચી જાય છે ત્યારે એડિંગ્ટન એનું નામ Wavicle=(Wave-Particle-કણતરંગ) ગણે છે ત્યારે તેનો અર્થ ન નહીં પણ ના ઉભો અપિ નો ઉભો (Neither-yet-both) હોય એમ લાગે છે ત્યુ અમે આ સ્થિતિપર ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરીએ છીએ અને તેને વિક્ષિપ્તનનાપ ગણી માનતા નથી—ઉભાગ્નિનોમી—વાળી સ્થિતિનું ઉદાહરણ મેં વિશેષ અભિનાપ પૂર્વક ઉદ્ધત ક્યું છ કારણ કે ત્રિદોષ સિદ્ધાંતના વ્યાખ્યાનમા મારે એવી સ્થિતિમા જ તેની સહાય લેવી પડી

સ્થૂલરૂપમા ત્રિદોષ સિદ્ધાંત નીચે પ્રમાણે છે —

જેવી રીતે ભૌતિક શરીર સત્ત્વ રજ અને તમ એ ગુણત્રયના સમુદાય વિના રહી શકતું નથી તેવી રીતે જીવિત શરીર ભલે મહાસ્થિર હોય કે ભલે જંગમ જંતુ હોય—તોપણ વાત પિત્ત કફ રૂપી ત્રણે દોષ વિના રહી શકતું નથી આ જીવિત શરીર રહે ત્યાં આ ત્રણે દોષ ન્યૂનાધિક રૂપમા પણ વિદ્યમાન રહે પરંતુ ત્રિગુણ પ્રક્રિયા અને ત્રિદોષ સિદ્ધાંતના ગામ્યમા થોડો ભેદ છે સત્ત્વ રજ અને તમ જેટલી સરળતાથી વાત કફ તેટલી સરળતાથી ત્રિદોષ સિદ્ધાંત સમજાય તેમ નથી પ્રત્યેક દોષનું ચિત્ર મન સમક્ષ ખડું કરવું એ મહાન જંજાળમા પડવા જેવું છે આ પ્રમાણે જો કે વાયુ ચલ હોવાથી રજોગુણ સાથે સમાનતા ગણે છે તોપણ જ્ઞાનતંતુઓનો તે પ્રધાન તરંગ હોવાને લીધે તેમા સત્ત્વગુણનો અંશ પણ વિદ્યમાન છે તે સૂક્ષ્મ છે અને સ્પર્શગ્રાહ્ય હોવાથી સ્થૂલ પણ છે આટલા પ્રમાણમા તેમા તમ (Inertia) વિદ્યમાન છે આ પ્રમાણે પાચનાદિ તૈજસ ક્રિયામા પિત્ત રાજસ છે બુદ્ધિની તીવ્રતાને લીધે સાત્વિક છે અને સ્થૂલ રૂપમાં તામસિક છે આ પ્રમાણે કફ પણ ત્રણે ગુણોનો સમવાય છે

પાશ્ચાત્ય શરીર–તત્ત્વવેત્તાઓને આ શારીરિક અને માનસિક ક્રિયાઓનું સંયુક્ત વર્ણન વ્યર્થ અને સંકીર્ણ લાગશે કારણ કે તેઓ તો ઘણા વર્ષોથી માને છે કે શરીર અને મન અલગ અલગ વિભક્ત છે અને તેનું પરસ્પર નિરપેક્ષ ગવેષણ છે પણ આયુર્વેદિક ચિકિત્સકને માટે તેવું માનવાનો સંભવ નથી કારણ કે શરીર અને સત્વ (મન)નો સન્નિપાત એ જ જીવિત છે એમ તે માને છે મન અને શરીરની સર્વ ક્રિયાઓ એકની નહીં પણ બન્નેની છે એમ તે માને છે કારણ કે તેના વિજ્ઞાન પ્રમાણે જીવિત દ્રવ્યમા મન અને શરીર એવી રીતે લીન છે કે જ્યાંસુધી જીવન છે ત્યાસુધી એક બીજાનો વિચ્છેદ થઈ શકતો નથી સકલ શરીરની પેઠે આ સિદ્ધાંત જીવિત કોષાણુઓને (Protoplasmic cells) પણ તેટલો જ લાગુ પડે છે

શરીર બુદ્ધિ અને મનનિક્રમની વિદ્યમાનતા આ બે વસ્તુઓ સજીવ સૃષ્ટિને નિર્જીવથી જુદી પાડે છે તેમા કોઈ એવી શક્તિ છે કે જે આ બંને ક્રિયાઓનું સંચાલન કરે છે જેને નાશ ન થાય તે નષ્ટ થઈને નિર્જીવ બની શકતો નથી તે શું શક્તિ છે ? કે જે વીર્ય અને

ગજમા ગ્રીો ગભને માટે ગ્રેર ૭ અને જે ગભ વૃદ્ધિમા અને આકૃતિ નિમાણમા સહાયક બને છે મન અને શરીરને નવા નવા વિચારો અને નવા નવા માર્ગોમા નિયુક્ત કરે તે કોણ છ ? જીવનશક્તિ (Vital—Force) સ્નાયવાદિ-ચાનત તુ-શક્તિ (Nerve Force) કે કોપાણ શક્તિ (Cell Force) ?—આયુવેદમા આ બધોનો વાયુ ' નામથી વ્યવહાર છ

આપ ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરો પણ એવી કોઈ શક્તિને મા યા વિના છૂટકો નથી સર જેમ્સ જીન્સ રચિત મીસ્ટીરીયસ યુનીવર્સ' નામક ગ્રથમા આ મત નથી વ્યક્ત કરે છ જુઓ—

It is becoming increasingly likely that what especially distinguishes the matter of the living bodies is the presence not of a Vital force' but of the common place element carbon always in conjunction with other elements with which it forms exceptionally large molecules (Page 19)

એવી પ્રતીતિ વધતી જાય છે કે જે વસ્તુ જીવને નિજીવથી પૃથક્ કરે છે તે કોઈ જીવનશક્તિ નથી પરતુ કાર્બન નામક સાધારણ ભૌતિકતત્વ છે કે જે અન્ય ભૌતિકતત્વો સાથે મળીને મોટા દ્વયણુક (Molecules) રચે છે

પરતુ તે લેખક સ્વય સ્વીકાર કરે છે કે The problem is far from Solution અર્થાત્ આ સમસ્યાનુ સમાધાન હજી દૂર છે

એક બીજો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે આ બધા જીવન-શક્તિના નિર્વાહ કઈ રીતે થાય છે ? કોઈ તત્ત્વ એવુ પણ હોવુ જોઈએ કે જેથી તેનુ જીવિત રહે શરીરમા કોઈ એવા શક્તિનો ભડાર નથી કે જ્યાથી તેનો ખર્ચ થતો રહે અને શરીર ચાલ્યા કરે પરતુ શરીરમા કોઈ શક્તિજનક ક્રિયા નિરતર થતી જોઈએ કે જેનાથી શારીરિક ક્રિયાઓના સચાલન માટે શક્તિનુ સર્જન થતુ જાય આવી શક્તિ શરીરમા વિદ્યમાન છે શરીરમા જે ઉષ્મા છે અથવા અગ્નિ છે તે જ શરીરમા રહેતી ધાતુઓના દહન કરીને શક્તિમા પરિણત કરી રહેલ છે, આ ઉષ્મા જ જીવન નથી જો જીવનશક્તિ આ ઉષ્માની ક્રિયાઓને ઉચિત ન રાખે તો સ્વય ઉષ્માની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી શરીરના પ્રત્યેક કોષમા વાયુ દ્વારા સચાલન ક્રિયા થઈ રહી છે આ સચાલન ક્રિયા ઉષ્માને ઉત્પન્ન કરે છે અને આ ઉષ્મા સચાલન ક્રિયાને ચલતી રાખે છે આ ઉષ્માનુ નામ પિત્ત છે (અગ્નિરેવ શરીરે પિત્તાન્તર્ગત)

પરતુ સચાલન ક્રિયા તો એક પ્રકારનો સઘાત છે એક સ્થાનપર સયોગ નષ્ટ કરવો પડે અને બીજા સ્થાનપર સયોગ ઉત્પન્ન કરવો એજ સચાલનનો અર્થ છે નવીન સયોગની ઉત્પત્તિ એજ સઘાત છે આ બન્ને પ્રયોગમા સઘાત ઉભયનો વિનાશ હેતુ નહીં તો કાયમનુ સાધન તો અવશ્ય થાય છે નિરતર ઉષ્માપણુ દ્વાર દ્વારા સ્નાયુનુ કારણુ બને છે આને સાથે જે કોઈ કફમા નાતજ સ્થાન ન ો પિત્તજન્ય દ્વાર ધ્વ નાશ કરવામા કામ લાગેલા હોય એવો કોઈપણ દેહ જીવી શકેજ નહીં જો શરીરને થોડો ભાગ ક્ષય થતુ હોય તો કોઈ એવી વસ્તુ શરીરમા જોઈએ કે જે ઉપરોક્ત સને હાનિઓનો પ્રતિકાર કરે જે વાયુની રક્ષના અને સચાલનનો નિગ્રહના અને સ્થિરતા આ તથા પિત્તની ઉષ્માનો સૈત્યભાગ પ્રતિકાર કરે શરીરનુ આગ્નિ ધ, શીતળ તત્ત્વ (શક્તિ)

આયુર્વેદમાં કફ નામથી પ્રસિદ્ધ છે પરંતુ તે વાયુ અને પિત્તનો પ્રતિકાર કરે છે એટલું જ નહીં પણ પિત્તને ક્રિયા કરવા માટે અવલેપન પ્રદાન કરીને તેને ઉચિત રાખે છે જો કફ ન હોય તો અગ્નિ કેવી રીતે પ્રજ્વલિત થઈ શકે! જો ઉચિત રાખવા માટે અથવા સંઘાતને માટે કફ જ નહીં હોય તો સંઘાત અને જીવન રહે ક્યાં? આથી કફના પ્રસાદથી વાયુ અને પિત્ત શરીરમાં વિદ્યમાન છે પરંતુ આ બંને વિના કફના અસ્તિત્વનો સંભવ નથી કેમકે તે ઉભયના સંસર્ગથી તે ઉચિત અને ક્રિયાવાન્ છે

વસ્તુતઃ આ ત્રણે ધાતુ સ્વતંત્ર રૂપમાં કેવળ કલ્પના માત્ર છે જીવિત પ્રાણીના એક અણુમાં એક પણ એકલો રહી શકતો નથી આ ધાતુઓ એ ત્રિક રહી શકે તો જ જીવનની ઉત્પત્તિ શક્ય છે આમાંથી જો એકને દૂર કરીએ તો ન તો તે ધાતુ કહેવાય ન તો તેને ... કહી શકાય કારણકે સંચાલન શક્તિરૂપ વાયુ ઉષ્મારૂપ પિત્ત અને એ ઉભયના વિપરીતરૂપ ... નો સમવાય એ જ જીવન છે આ ત્રણે એ બીજાના આધારરૂપ જ છે

પરંતુ આ ત્રિદોષોનું શારીરિક વર્ણન થયું સ્થૂલ શારીરિક વસ્તુઓ હોવા ઉપરાંત તેનું સૂક્ષ્મતત્વ પણ છે આનાદિ ... શરીરથી પર અને બુદ્ધિ ... થી પર એવા મનને પામીને ... કામ ક્રોધાદિ વિવિધ શુદ્ધાશુદ્ધ માનસી વૃત્તિઓથી (સ્થૂલ શરીરની પેઠે) મનનું નિર્માણ કરે છે શારીરિક અંશમાં મસ્તિષ્કના કોષાણુ (Brain Cells) ત્રિદોષાત્મક જ છે પરંતુ વિચાર અને પ્રકૃતિ પણ ... આ પ્રમાણે જે વ્યક્તિ કે ... વાતપ્રધાન ... તે કફવાન વ્યક્તિથી અધિક ચંચળ સ્વભાવ અને ચપળ પ્રકૃતિવાળો હોય પિત્તપ્રધાન મન કફપ્રધાન મનના કરતા અધિક શીઘ્ર સ્વભાવવાળું ... ઘણું ક્રોધયુક્ત હોય છે આ પ્રકારે ... શાંતિ ક્ષમા બુદ્ધિ ... કફપ્રધાન પુરૂષના ગુણો છે ક્રોધ ... બુદ્ધિની ... પિત્તના ... ચપળતા બુદ્ધિની કુશાગ્રતા ઉત્સાહ વિગેરે વાયુના ગુણો છે

... જે ... પરંતુ તે આયુર્વેદ ચિકિત્સા ને મનોવિજ્ઞાન નહીં ... કેમકે તેના શારીરિક અને માનસિક ક્રિયાઓને પૃથક્ પૃથક્ ... અન્યાગ નથી તે તો ... તે ... સંયુક્ત ચિત્ર જુવે ... વાયુ ... બંનેની સાથે તેની સામે સંપૂર્ણ ... ચિત્ર ખડું થઈ ... વ્યવહારમાં ... સિદ્ધાંતરૂપમાં આધુનિક વિદ્વાનો જીવને ખડા ... પણ ... જ માને છે પરંતુ ... વ્યવહારથી ... સિદ્ધ નથી

૧ જીવને સંપૂર્ણ ... નિ ... માનવાની ... તેમાં ... નીચે પ્રમાણે કહે છે —

The scientific account of our universe appears clearest when it deals with inanimate matter But when we come to sciences dealing with life the state of affairs is less satisfactory Many of the questions that seem to us quite fundamental have not been met what for instance makes us regared a living organism as a whole and not as merely the sum of its parts—

અર્થાત્ ... સુધી આ સંસારનું ... વર્ણન ... થી ... ત્યાં સુધી તો ... સ્પષ્ટ છે પરંતુ જ્યારે આપણે ... જીવની વિજ્ઞાનની શાખાઓનો ... વિચાર કરીએ ત્યારે તે ઘણું ... ઉત્તર મળી શકતો નથી જેમકે આપણે ... જીવ કેમ માની બેઠા છીએ! અને તેને ભિન્ન ભિન્ન અવયવોના સમુદાયરૂપે કેમ માનતા નથી?

એમ બે રીતે જીવને સમ્પૂર્ણ જ માને છે તે માનસિક અને શારીરિક ક્રિયાઓને તથા અન્ય સ્થાય ગુણભૂત ક્રિયાઓને પણ ભિન્ન ભિન્ન ગણતો નથી આ પ્રમાણે ઉષ્માના ઉત્પાદ રૂપમા અથવા ઉત્પન્ન થયેલ ઉષ્માના રૂપમા અથવા ઉપવૃક્કાદિ પિત્ત પ્રધાન ગ્રન્થિઓના પૈત્તિકસ્રાવોના રૂપમા અથવા ક્રોધ કે શરીરતાપના રૂપમા ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતા પણ વૈદ્યની બુદ્ધિમા તે એકજ સમુદાયરૂપમા રહે છે 'પિત્ત' શબ્દ કહેતાની સાથેજ તેની નજર આગળ પિત્તસબધી સર્વ દ્રવ્ય શક્તિ અને ક્રિયાઓ સમુદાયરૂપે ખડી થાય છે

જેવી રીતે મિન્કોસ્કી (Minkowsky)નો ચાતુર્પોમિતિક ક્રાન્ત સમવાય (Four dimentional space time Continuum) ભૌતિક શાસ્ત્રમા વધારે ઉપયોગી હોવાથી દુર્ગ્રાહ્ય હોવા છતા પણ પાશ્ચાત્યો સ્વીકારે છે તેજ પ્રમાણે ગોળ સાથે માનસિક શારીરિક અને ભૌતિક દ્રવ્યશક્તિ-ક્રિયાસમવાય (નિ ભા સિદ્ધાન્ત) અત્યત સરળ ત્રુટિરહિત અને ચિકિત્સામા પરમ ઉપયોગી હોવાથી આયુર્વેદ નિ ગમને મત પણ અત્યત અભીષ્ટ છે

આ શારીરિક અને માનસિક ઐક્યની ગાઢી પ્રતીતિ પાશ્ચાત્યોને પણ થઈ છે તે નીચેના વાક્યોથી થશે —

A stimulation of the adrenal gland produces all the pheno mene of anger and rage and Conversely the production of anger and rage by any method affects the secretions of the adrenal glands there is no reason to doubt that some if not all of the glands may have similar relation to emotion

ભાવાર્થ-ઉપવૃક્ક ગ્રન્થિ ઉત્તેજીત થવાથી મનુષ્યમા ક્રોધના સર્વ લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે (ઉત્તેજીત થવાથી આ ગ્રન્થિઓમાથી એડ્રેનેલીન નામ દ્રવીભૂત પિત્તનો સ્રાવ છૂટે છે) અને જો કોઈ અન્ય માર્ગોથી ક્રોધની ઉત્પત્તિ થાય તો તેના ફલસ્વરૂપે ઉપવૃક્કગ્રન્થિઓ સ્રાવ છોડવાનો આરભ કરે છે આ પ્રકારે આપણા શરીરમાહેની સર્વ નહીં તો કેટલીક ગ્રન્થિઓ માનસિકભાવો સાથે અવશ્ય સબધ ધરાવતી હશે તે વાત નિસદેહ છે'

(Psychology of the Normal and Subnormal)

પ્રોફેસર ગૉડ ક્રોધ વિષે જે કહે છે તે સર્વ માનસિક વેગોને લાગુ પડે છે જેવી રીતે ક્રોધથી શરીરમા પૈત્તિકસ્રાવો પ્રસર છે તેવીજ રીતે પ્રસન્નતાથી કફના સપૂર્ણ સ્રાવો વૃદ્ધિ પામે છે આ સ્થાય કેવળ સ્રાવો સુધીજ પરિમિત છે એમ નથી દોષોની સર્વ ક્રિયાઓ માનસિક અવસ્થાથી પ્રભાવિત થાય છે અને સર્વ માનસિક ભાવો પર દોષોનો પ્રભાવ પડે છે

આ પ્રમાણે પુત્ર મૃત્યુથી શોક દ્વારા વાયુની વૃદ્ધિ થવી અને પિતાનું મૃત્યુ થવુ ધાય (જે કફનુ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે) દ્વારા ક્ષયવૃદ્ધિ પામે અને શોકજન્ય વાયુનું પ્રશમન થાય અને તેથી પિતાના પ્રાણનું રક્ષણ થવુ અચાનક બહુ ધન મળી જવાથી કોઈ ગરીબનુ ગાડુ થઈ જવુ તથા આ રીતે થયેલા અતિહર્ષથી થયેલ વેગમા કફજે મા ના લક્ષણોનું મિશ્ર થવુ તેમા નામ નથી વાતવૃદ્ધિ કરીને તેના સૂક્ષ્મવિકૃત કફને ક્ષીણ કરીને તેનો ઉન્માદ શાન્ત થાય છે પરન્તુ ધનચોરી થવાથી થયેલા ઉન્માદમા અવ્યવસ્થિત ચિત્તતા નિદ્રાનાશ કૃશતા રૂક્ષતા રૂક્ષના વિગેરે વાતપ્રધાન લક્ષણો દેખાય છે ત્યારે ધન અથવા પુત્ર ધનપ્રાપ્તિજન્ય

પ્રસન્નતાથી તેને પુનઃ સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. કેમલીમ્વાર પાણી (કફ નંધાન ૧) પીવાથી બચ્ચાઓનો ક્રોધ શાંત થઈ જાય છે. આવા અનેક ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે શરીરની પેઠે માનસિક ક્ષેત્ર પણ દોષત્રયથી વ્યાપ્ત છે. પ્રત્યેક મનોવૃત્તિ અથવા વિચાર સૂક્ષ્મદોષરૂપ જ છે. સ્વરૂપતઃ ભેદ હોવા છતાં પણ ભિન્ન ભિન્ન દોષોની વૃદ્ધિ અને ક્ષય ભિન્ન ભિન્ન મનોવૃત્તિના વૃદ્ધિહ્રાસના કારણ જરૂર બને છે.

દોષોના ક્ષેત્રની સમજણ માટેની વિસ્તૃત રીતે આપીએ છીએ છતાં યે આયુર્વેદિક ચિકિત્સકને સંતોષ નહીં થાય. માનસિક અને શારિરીક ક્ષેત્રથી આગળ જઈએ ત્યારે નિ ઃ પચિત સર્વાંગ સંપૂર્ણ તેનો એથી પણ મોટું ક્ષેત્ર આ ભૌતિક સમાજ છે. જ્યાં સુધી તેને જીવિત શરીર સાથે સંબંધ છે ત્યાં સુધી સમગ્ર જગત જ ત્રિગુણમય છે. જે ભાવ શરીરમાં પિત્ત અર્થાત્ પૈત્તિકક્રિયાઓની વૃદ્ધિ કરે છે અને પિત્તવિરોધી ભાવોનો હ્રાસ કરે છે તે સર્વ પૈત્તિકભાવ જ હોય. આ પ્રમાણે તડકો એ પિત્તનું ભૌતિકરૂપ છે અને તે પિત્તની વૃદ્ધિ કરે છે તથા કફનો નાશ કરે છે. વ્યાયામ એ ચલન સ્વભાવ વાયુનું ભૌતિક રૂપાંતર છે. તેથી વાતની વૃદ્ધિ થાય છે અને શક્તિમેદ ગમે કફનાશક છે. વળી શીતકાલ કફની વૃદ્ધિ કરે છે અને પિત્તનો હ્રાસ કરે છે.

આ પ્રમાણે આ જોયું કે જે જે કાંઈ બુદ્ધિગમ્ય છે તે સર્વ ત્રિદોષના ગર્ભમાં સમાઈ જાય છે. કોઈ પણ મનોવૃત્તિ, કોઈ પણ શક્તિ, કોઈ પણ દ્રવ્ય એવું નથી કે જ્યાં ત્રિદોષ પહોંચી ન શકે. સંસારમાં કોઈ એવી ચીજ નથી કે જેનો ત્રિદોષમાં અન્તર્ભાવ ન થઈ જાય.

સમયાભાવને લીધે આપણે દોષોના આટલા જ વર્ણનથી સંતોષ માનવો પડશે. આ વખત ચાલતા રોગોના સંબંધમાં થોડું કથન આવશ્યક ગણાશે અને સાથે સાથે આજ કાલ લોકપ્રિય થઈ પડેલ નલિકાવિહીન ગ્રંથિવિજ્ઞાન (Sympathetic endocrinology) પર પણ થોડો દૃષ્ટિપાત કરીશું.

અહીં દોષોના આધાર પર રચાયેલ મતાપ્તિ અને ચિકિત્સા પર થોડો પ્રકાશ નાખવો યોગ્ય ગણાશે.

આયુર્વેદમાં કહ્યું છે કે વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોની સામ્યાવસ્થા એ સ્વાસ્થ્યનું લક્ષણ છે. અનન્તર પોતપોતાના વિશેષ કાર્યસ્થાનમાં પ્રત્યેક દોષનું પ્રાધાન્ય હોય છે. જેમકે નિયતા પ્રપીતા ચ મનમ એ લક્ષણોવાળા વાયુનું પ્રાધાન્ય અસ્થિ કમાં વિશેષ હોય છે. ફેફસાઓમાં કફનું અને પિત્તાશય તથા ઉપવકક્રિયાઓમાં પિત્તનું પ્રાધાન્ય હોવા છતાં તે દોષોની સર્વ શારીરિક ક્રિયા રોગી અવસ્થાએ અને દૃઢ રહે છે કે તેનું પ્રાધાન્ય સામ્યાવસ્થામાં સ્વાસ્થ્યની સીમાનું ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી.

આ દોષસામ્યમાં વિષમતા આવવી તેને રોગ કહે છે. વૃદ્ધિ પામેલા દોષોનો હ્રાસ તથા ક્ષીણ દોષોની વૃદ્ધિ કરીને શરીરમાં પુનઃ દોષ સામ્ય સ્થાપિત કરવું એ આયુર્વેદિક કાયચિકિત્સકનું પ્રધાન ધ્યેય છે.

આપને વિચાર તો થતો હશે કે આ શું બોલે છે? અગણિત વ્યાધિઓ કેવળ ત્રણ દોષની વિકૃતિનું સ્વરૂપ કઈ રીતે હોઈ શકે? કલ્પનાની કોઈ સીમા ખરી કે નહીં? ઉત્તરમાં હું આપને એવું નિવેદન કરું છું કે ત્રિદોષનો ક્રમ આપ પૂરેપૂરો સમજી લ્યો અને તારમાં આપનો જે નિર્ણય હશે તે હું જરૂર સ્વીકારીશ. (અપૂર્ણ)

સમાલોચના

જતુશાસ્ત્રપ્રવેશિકા—લેખક ડૉ બાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠક પ્રકાશક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી અમદાવાદ ૧૯ ૮ કિંમત એ રૂપિયો

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી તરફથી સામાજીક સુધારાના એક આવશ્ય અગ તરીકે સામાન્ય લોકોમા વજ્ઞાનિક વિષયોના પ્રચારના ઉદ્દેશથી જુદા જુદા વૈજ્ઞાનિક વિષયોની પ્રવેશિકાઓ જેવા પુસ્તકો આજ સુધીમા પ્રકાશિત થયા છે તેમા આ જતુશાસ્ત્ર પ્રવેશિકાનુ સ્થાન ઘણુ ઉંચુ છે આ પુસ્તકના લેખક સા ડૉક્ટર છે અને આ વિષયના જ્ઞાતા તો છે પણ વિશેષમા તેઓને આયુર્વેદિક સાહિત્યનો સારો પરિચય છે અને ગુજરાતી ભાષા ઉપર કોઈતુ પ્રભુત્વ છે એટલે આ પુસ્તક શાસ્ત્રીય નિરસ હોવા છતા સુવાચ્ય છે લેખક પ્રસ્તાવનામા કહે છે તેમ આ પુસ્તક પાઠ્યપુસ્તક ન હોવા છતા નવા આયુર્વેદ વિદ્યાલયોના વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રવેશિકા તરીકે જરૂર ઉપયોગી છે બાળકો પૃથગ્જનો માટે પણ આરોગ્ય શાસ્ત્રના અગ તરીકે જતુશાસ્ત્ર વિષે આ પુસ્તકમા આપી છે તેટલી માહીતી હિતકર ગણાય

આ પુસ્તકના કાચા પૂઠા ઉપર તેના વિષયનુ ખાસ સૂચક વિવિધરૂપ રોગોત્પાદક જતુઓના મૂળ દર્શાવતુ ચિત્ર છે જેમા મચ્છર માખી ઉંદર ચાંચડ વગેરેને જોઈ તરત મેલેરીઆ, પ્લેગ વગેરે યાદ આવે છે

આ પ્રવેશિકામા જે ટુકો પ્રવેશક છે તેમા લેખકે આયુર્વેદ ગ્રથોમા આ વિષયને લગતા જે ઉલ્લેખો મળી આવે છે તેમાથી કેટલાકની નોધ નીચે પ્રમાણે કરી છે—

ચરકસહિતામા આખા દેશમા ફેલાઈને એનો નાશ કરતા રોગોનો એક અધ્યાય છે એ પરથી જણાય છે કે એ જમાનામા પણ એટલે કે ઈસ્વીસનની શરૂઆત પહેલા પણ આ દેશમા વ્યાપી રોગો ફાટી નીકળતા અને જુદી જુદી પ્રકૃતિના નાના મોટા—સબળ તેમજ દુર્બળ ડાહ્યા કે ગાડા મનુષ્યોનો ઘાણ કાઢી નાખી દેશને ઉજ્જડ બનાવતા એટલુ જ નહિ પણ વધારે રોગો આવતા પહેલા કરતા કેટલાએ તો અમુક વરસને આતરે અને એના એજ સ્વરૂપમા ફાટી નીકળતા ત્યારે કેટલાએક અવારનવાર આવતા અને જતા એ ફાટી નીકળવાના હોય ત્યારે દેશમા હવા પાણી બગડી જતા ઋતુઓમા ફેરફારો થતા પવનની ગતિ બદલાતી એના ભયકર તોફાનો થતા ધરતી કપ થતો જમીન સુકાઈ જતી દુકાળ જેવી પરિસ્થિતિ થઈ જતી પાણીનો રગ વર્ણ અને ગધ બદલાતો ઋતુઓ અનિયમિત કે વિપરીત ગુણવાળી બની જતી શિયાળામા ઉનાળો અને ઉનાળામા શિયાળો અકાળે વર્ષાના દર્શન પણ થતા મચ્છર ઉદર માખીઓ શિયાળ અને ગીધ વગેરેની સખ્યા વધી જતી

આ બનાવો તો આજે પણ બને છે પરતુ મનુષ્યજાતિ ગભરાયા સિવાય એમનો સામનો કરે છે પ્રાચીન લેખકોએ આ બધા પ્રકૃતિના બનાવોનુ કારણ અધર્મ ગણ્યો છે એનુ કારણ અત્યારે કુદરત મનાય છે પણ તે પણ એ પણ ગૂઢ છે

એમને (આયુર્વેદના આચાર્યોને) જરા વધારે અનુભવ થયો અને તેઓ જોઈ શક્યા કે કેટલાક રોગો સસર્ગથી લાગુ પડતા અને એવા સક્રામક કે ચેપી રોગોની નોધ પણ તેમણે મૂકી છે જુઓ—

प्रसङ्गात् गात्रसंस्पर्शात् निःश्वासात् सहभोजनात् ।
एकशय्यासनाच्चैव वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥
कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च ।
औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम् ॥ (सु नि)

આ શબ્દો આજે પણ એટલા જ સાચા છે. ચેપી રોગોના નામો આધુનિક જ જંતુશાસ્ત્ર દર્શાવે અને એ ૨૧ જ તુમોન વર્ણન આપેલું છે.

ઉપરાંત આયુર્વેદીય સાહિત્યમાં આપણા દેશમાં ચેપી રોગોનો ઇતિહાસ પણ મળે છે. બળીઆનો રોગ જ્યારે ઓછા પ્રમાણમાં હતો ત્યારે એ મસૂરિકા નામે ઓળખાતો. પાછળથી એ વ્યાપક થઈ ગયો અને શીતળા નામે ઓળખાયો. રોગાધિપતિ ... શીતળાના એક પ્રકાર તરીકે ગણાતી થઈ. આજે એ જુદા ... અ ૨૧ ... ૮ તુ ૮૫ રાગો છે. ઇ સ ના ૧૬મા સૈકામાં પોર્ટુગીઝો સાથે ... ની નોંધ લેવાઈ અને એ રોગ ફીરંગ નામે ઓળખાયો. જુઓ પ્રખ્યાત વૈદ્ય ભાવમિશ્રના શબ્દો —

फिरङ्गसंज्ञके देशे बाहुल्येनैव यद्भवेत् ।
तस्मात् फिरङ्ग इत्युक्तो व्याधिर्व्याधिविशारदैः ॥

× × ×

फिरङ्गिणोऽङ्गसंसर्गात् फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गतः ।
व्याधिरागन्तुजो ह्येष दोषाणामत्र संक्रमः ॥

મેલેરીઆ, ક્ષય, કોઢ, વિસૂચિકા (કોલેરા) વગેરેનો ઇતિહાસ પણ રસપ્રદ છે. મેલેરીઆને એમણે વિષમ જ્વર એવું યોગ્ય અને અયથાર્થ નામ આપ્યું છે. એના લક્ષણ બધા જ, એકાંતરો, તૃતીયક, ચતુર્થક, અન્યેદ્યુષ્ક, સતત વગેરે તથા એના ભિન્ન પ્રકારો પણ જાણીતા હતા. એના કારણો વિષે પણ એમણે ઠીક ઠીક અનુમાન દોરેલું. ઊંડો વિચાર કરીને એમણે આ તાવોને આગંતુ કે બહારથી આવનારા (અને નહિ કે શરીરના અંદરના ભાગના પરિણામે થનારા) વર્ગમાં મૂક્યા. આ તાવ (કે તાવો) કોઈ વાર ઉપરથી શાંત થઈ ગયા પછી પાછો એ એક આવતો એ વાત પણ તેમના ધ્યાન બહાર નહોતી. એની અસર થોડી પણ રહી ગઈ હોય તો એ ફરીથી જણાતો. કોઈએ એને—મેલેરીઆને ભૂતના ઉપદ્રવથી આવતો માન્યો. મનન કે બહારનું કારણ એના જંતુઓ હતા અને એ મચ્છરોના ખમા રહેતે રહેતે આવતા હતા એ વાત સૂઝેલી નહિ.

... પાર નું ... આ વિષયમાં આયુર્વેદની સ્થિતિ બરાબર સ્પષ્ટ કરે છે. કેટલાક રોગો પ્રત્યક્ષ ન દેખાતા બાહ્યકારણથી થાય છે તેમજ કેટલાક રોગોનો ચેપ લાગે છે એટલે સુધી જ્ઞાન હોવા છતાં એ બાહ્યકારણ એ જાતના નરી આંખે ન દેખાય એવા જંતુઓ છે અને મચ્છરોના ડંખ મારફત મેલેરીઆના તેમ જુદા જુદા વાહક મારફત જુદા જુદા જંતુઓ મનુષ્ય શરીરમાં પ્રવેશે છે એની ખબર પ્રાચીન આચાર્યોને નહોતી. એ હકીકત ... કર્યા વગર ... મેલેરીઆ વિષયમાં એમાંથી પહેલી વસ્તુની શોધ લેવેરાએ ઇ સ ૧૮૮૦ માં અને બીજાની શોધ ડૉ. રૉસે ઇ સ ૧૮૯૮માં કરી છે.

(જુઓ આ પુસ્તક પૃ. ૨૫૪-૫૬) મતલબ કે આયુર્વેદાચાર્યો અદ્યતન વૈદકની સરતુત વિષયમાં સાઠ વર્ષ પાછળ હતા. કોઈક દાખલામાં એંશી વર્ષ પાછળ પણ કહી શકાય.

આગળ ચાલતા તેઓ લખે છે કે "જલત્રાસ કે હડકવાના ચિહ્નોનું વર્ણન તો દશ છે અને એજ પ્રમાણે ઝેરી ઉંદરના ડંખ થી આવતો તાવ પણ વર્ણવાયો છે. આ બન્નેના કારણો તથા ઉપાય અત્યારે આપણે વધારે સારી રીતે જાણીએ છીએ. એજ પ્રમાણે આક્ષેપ કે ધનુર્ (Tetanus) તથા પગના અંગુઠા પાસે ઠેસ થતા એ વાગુ પડવાનો સંભવ. વિસર્પ (Erysepelas) પ્રતિશ્યાય-સળેખમ વગેરે ૫ણ સૂચક નોંધો મળે છે. ઉપદંશ (soft sore)નું વર્ણન આપતા સંભોગજન્ય ચેપી રોગોનો ઇસારો મળે છે."

અત્યારે જંતુજન્ય મનાતા રોગોમાંથી કેટલાની પ્રાચીન આયુર્વેદાચાર્યોને ખબર હતી એની સંપૂર્ણ નોંધ આપવાનો લેખકનો ઇરાદો નથી. એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં એવો વિસ્તાર ઉચિત પણ ન ગણાય. એટલે નમુના તરીકે ઉપર થોડા રોગો ગણાવ્યા છે. અને પછી આ પુસ્તકના વિષયને નિકટ સંબંધ વાળો પ્રશ્ન - પ્રાચીન હિંદુઓ જંતુઓ મારફતે ક્યાં જાણતા કે કેમ - તેની થોડી ચર્ચા કરી છે.

ડૉ. પાઠક કહે છે કે "કેટલાક વ્યાધિઓનો ખુલાસો જેટલેથી થતો નહિ એટલે એમણે જંતુઓ તરફ ખ્યાલ - કારણ કે નિમિત્ત કારણ તરીકે - દ્રષ્ટિ દોડાવી એવા જંતુઓને તેમણે કૃમિ એવું ટુંકું નામ આપ્યું. એમની વીસ મુખ્ય જાતિઓ છે. ચરક સંહિતામાં પુરીષજ, શ્લેષ્મજ, મલજ તથા શોણિતજ એવા ચાર સમૂહ વાચક નામો (group names) આપ્યા છે. આમાંના પહેલા બે વર્ગના કૃમિઓને આપણે આંતરડાના કરમિયા તરીકે ઓળખીએ છીએ. અને તેઓ આધુનિક જંતુશાસ્ત્રના પ્રમાણની બહાર છે. તેઓ નજરે દેખાય છે અને તેમનો આમ[illegible] ધ્યાન રોગ વગેરે પ્રાચીનોએ પણ બરાબર વર્ણવ્યું છે. પરંતુ શોણિતજ કૃમિઓને તો તેમણે પણ અદ્રશ્ય ગણ્યા છે. તેમને રક્તવાહિનીમાં ફરતા, પગ વિનાના, ગોળ અને તામ્ર રંગના કહ્યા છે. તેમ જ તેઓ કુષ્ઠ વિસર્પ વિ. ધિ તથા ચામડી પરની જુદાજુદા પ્રકારની પિટિકાઓ વગેરે ઉપદ્રવો માટે જવાબદાર છે એમ કહ્યું છે. એટલે કે શોણિતજ કૃમિઓ અથવા લોહીમાં માલુમ પડતા કેટલાએક ગોળ જંતુઓ વિષે તેમણે સફળ અનુમાન દોરલું. અદ્રશ્ય કૃમિઓ હોવાનો સંભવ તો છેક અથર્વવેદના વખતથી સ્વીકારાયેલો."

મતલબ કે અદ્રશ્ય જંતુઓ હોવાની તથા કુષ્ઠ જેવા રોગો તેથી થતા હોવાની આયુર્વેદાચાર્યોની અટકળ હોવા છતાં આ જમાનામાં રોગના કારણ તરીકે એ જંતુઓ ઉપર જે ભાર મુકવામાં આવ્યો છે તે આયુર્વેદાચાર્યોએ મુક્યો નહોતો. અને એનો પુરાવો જોવો હોય તો કુષ્ઠરોગ કૃમિથી થતો હોવાનું વર્ણન કર્યા છતાં કુષ્ઠાદિરોગના વર્ણનના અધ્યાયોમાં તે તે રોગના કારણ તરીકે કૃમિને ગણ્યા નથી. એ હકીકત તરફ ડૉ. પાઠકે પ્રસ્તાવનામાં ધ્યાન ખેંચ્યું જ છે.

જુઓ આયુર્વેદવિજ્ઞાન પુ-૧૧ પૃ-૩૩૭ માં ઉનાગ તથા તેનું નિરગણ
([illegible])

પ્રસ્તાવનામા લેખકે ચર્ચા કરેલી એક બીજી વસ્તુ પણ અહી નોંધવા જેવી છે જંતુવિજ્ઞાનના પ્રચાર સાથે શસ્ત્ર ચિકિત્સામા જંતુનાશક પદ્ધતિ (Serilization) દાખલ થઈ અને જાહેર આરોગ્યમા જંતુપ્રચારવિરોધી ઘણા નિયમો પ્રચારમા આવ્યા અને એ રીતે જનતાના આરોગ્યનો ફાયદો થયો છે આ સબધમા પણ પ્રાચીનોએ આ ગમા જંતુઓ સંબંધી ઉપર નોંધેલા તથી વધારે ગાઢ અભ્યાસ છતા સાચે રસ્તે પ્રયાણ કર્યું હતું એ પાકે પ્રસ્તાવનામા ટીપમા નોંધ્યું છે કે તેમણે શસ્ત્રક્રિયા શરૂ કર્યા પ્હેલાં રોગીના ઉકાળેલાના નિયમ બનાવ્યા હતા અને ઉકાળેલા પાણીનો આગ્રહ રાખ્યો હતો અને તે શસ્ત્રવૈદ્યોને તેમજ પ્રસવ કરાવવા જનારી દાઈઓને પણ લાગુ પડતો હતો જો દાઈના નખ વધેલા કે ગંદા હોય તો પ્રસવ દરમિયાન ચેપ લાગીને સૂતિકા જ્વર (Puerperal fever) લાગુ પડે છે એમ આધુનિકો કહે છે ઉપરાંત પાગ તથા ધાત્રી ...ર દાખલ ... વાની માટે ચોખ્ખી રાખવાની એમણે (પ્રાચીનોએ) ભલામણ કરી છે

વળી આયુર્વેદિક સાહિત્યમા તથા મનુ વગેરે સ્મૃતિઓમા સદ્વૃત્તના જે નિયમો આપ્યા છે[1] તેમા પાણીમા ઝાડો પેશાબ કરવો નહિ ... વો નહિ બીજાનો પહેરેલા જોડા પહેરવા નહિ માખી બેઠેલ અને ખોડાવાળું ભોજન લેવું નહિ હાથ પગ સારી પેઠે ધોઈને જમવું વગેરે તથા ચીનમા જેવા ચેપી રોગોની પીડાના રોગીને પડછાયો ન લાગે એવી ભલામણ મરણ થતા સૂતક ... નિમિત્તે ઘર તથા ઘરના ... સ્ત્રીઓની સાફસૂફી વગેરેમા ... પાળવામાં આવે છે તેમ ચેપી રોગોના ... સામે સાવચેતી રાખવાનો હેતુ સ્પષ્ટ દેખાય છે આ નિયમો મોટે ભાગે અનુભવથી મળેલ ... હશે એમ માનવુ જ યોગ્ય છે છતા તેમાને ચેપ અને જંતુ વિષયક કાંઈક જ્ઞાન હતુ એની ના ન પાડી શકાય આ વિષયના ઉપસંહારમા ... પાકે જે નીચેનું વિધાન કર્યું છે તેમા મારી પૂર્ણ સંમતિ છે તેઓ લખે છે "આ પરથી પ્રાચીનો આખુ જંતુશાસ્ત્ર જાણતા કે આયુર્વેદમા બધુ છે એમ માનવા કે મનાવવા જેટલો હું મૂર્ખ નથી પરંતુ પ્રાચીનોએ જે અવલોકન કર્યાં છે તેનું દિગ્દર્શન વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ કરાવવાનો જ મારો ઉદ્દેશ છે"

જંતુશાસ્ત્ર પ્રવેશિકાની પ્રસ્તાવનામાથી આટલો લાંબો ઉતારો કરવાનું કારણ જંતુ વિજ્ઞાન વિષયક આયુર્વેદમા શું છે અને શું નથી એની પ્રમાણભૂત નોંધ ઉતારવાનો છે બાકી ખરી રીતે આ પુસ્તકનો મુખ્ય વિષય એ નથી પણ મુખ્ય વિષય સમજવા માટે તો આ પુસ્તક વાચવાની ભલામણ કરવી એજ રસ્તો છે એમાથી ટૂંકોસાર પસંદ કરી શકાય એમ જ નથી લેખકે આ વિષયના અંગ્રેજીમા લખાયેલા અને મોટા ગ્રંથોનું દોહન કરીને આ અતિ સંક્ષિપ્ત પ્રવેશિકા લખી છે વળી લેખકે પદ્ધતિ પણ વાચનાર સમજી શકે એવી રાખી છે દા ત આ જન્તુશાસ્ત્રનું પુસ્તક હોવા છતા તેમા જંતુઓનું વર્ણન ટૂંકામા આપ્યું છે અને આ દેશમા મોટા પ્રમાણમા નજરે પડતા જંતુજન્ય રોગો જેવાકે ક્ષય મેલેરીઆ કોલેરા ટાઈફોઈડ મરડો વગેરેને મહત્ત્વનું સ્થાન આપી પ્રકરણોના ન્યુમો નિયાના જંતુઓ પરમીઆના જંતુઓ ક્ષયરોગના જંતુઓ ગળતકોઢ અથવા કોઢના જંતુઓ એવા નામો રાખી તે તે પ્રકરણમા તે તે જંતુઓ ક્યારે શોધાયા? તેનું સ્થાન

[1] જુઓ મારૂ આયુર્વેદના દાર્શનિક તથા સદ્વૃત્ત સંબંધી પ્રકરણોનો અભ્યાસ

(ચાલુ)

તે તે જંતુના શરીરનું વર્ણન, તેનો જીવન વ્યાપાર, વર્ગીકરણ, તેનું વિષ વગેરે ટુંકમાં જણાવ્યા પછી તે તે જંતુઓની અસરથી લાગુ પડતા રોગો લાગુ પડે છે તેનું તથા તેના ઉપચારનું વર્ણન કર્યું છે. પણ ગ્રંથકારોનો ઉદ્દેશ ચિકિત્સા ગ્રંથ લખવાનો નથી એટલે ન્યૂમોનીઆ, ક્ષય વગેરે રોગોના લક્ષણો કે તેના ઉપાયો લખવાની જરૂર નહિ એ સમજાય એવું છે. અહીં રોગોનું જે વર્ણન કરેલું છે તે જંતુ સાથે તેના સંબંધ પૂરતું છે અને ઉપાયનું વર્ણન પણ તે તે જંતુનો નાશ કરનાર ઉપચારનું સમજવું.

વળી આ પુસ્તક વિદ્વાનો માટે નથી પણ પૃથગ્જનો માટે છે એ હકીકત ધ્યાનમાં રાખીને જેમ ભાષા સાદી રાખી છે અને અતિ પારિભાષિક વસ્તુ દૂર રાખી છે તેમ જન્તુજન્ય રોગોમાં તે તે રોગના અટકાવ માટેની સૂચનાઓ ખાસ આપી છે. દા. ત. જુઓ પૃ ૧૦૫, પૃ ૧૨૦, પૃ ૧૬૧ વગેરે.

જંતુશાસ્ત્ર પ્રવેશિકામાં ત્રણ ખંડ છે. પ્રથમ ખંડના પહેલા પ્રકરણમાં વિષય નિરૂપણ કરતાં દૃશ્ય જગત્ જડ અને ચૈતન્ય એ પદાર્થોનું બનેલું છે ત્યાંથી આગળ સૂક્ષ્મ [illegible]કયંત્રની શોધ પછી અદૃશ્ય સૂક્ષ્મ જંતુરૂપ નવી સૃષ્ટિની શોધ થઈ છે તેનું ટુંકમાં [illegible] કર્યું છે. બીજા પ્રકરણમાં જંતુઓનું [illegible] ત્રીજામાં જંતુઓનો અભ્યાસ કરવાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ. ચોથામાં ચેપ તથા ઝેરી જંતુઓનું શરીર ઉપર આક્રમણ અને મનુષ્ય શરીરનો જંતુઓ સામે બચાવ એટલા વિષયો છે. પછી બીજા ખંડના ૧૫ પ્રકરણોમાં પરુ ઉત્પન્ન કરનાર જંતુઓ, ન્યૂમોનીઆના જંતુઓ, પરમીઆના જન્તુઓ, સેરીબ્રોસ્પાઈનલ ફીવર અથવા [illegible] જંતુઓ, ક્ષય રોગના જંતુઓ, રક્તપિત્ત અથવા કોઢના જંતુઓ, ડીપ્થેરીઆ-રોહિણીના જંતુઓ, [illegible]-ધનુર્વાના જંતુઓ, ખોરાકને ઝેરી બનાવનાર જંતુઓ, ટાઈફોઈડના જંતુઓ તથા તેમના સગા સંબંધીઓ, કેટલાએક જનાવરોના રોગોના જંતુઓ, શરદી સળેખમના જંતુઓ તથા કોગળીઆના જંતુઓ, [illegible]ના જંતુઓ તથા તેમના સગા સંબંધીઓ અને ત્રીજા ખંડમાં મેલેરીઆ જંતુઓ, મરડાના [illegible] વર્ગના જન્તુઓ, કાળાજ્વર—[illegible] અને તેને મળતા બીજા રોગોના જંતુઓ, [illegible] અથવા સ્લીપીંગ સીકનેસના જંતુઓ એ ચાર પ્રકરણો છે.

આ રીતે પ્રકરણોના નામો ઉતારવાનું કારણ એટલું જ છે કે વાચનારને આ પુસ્તકમાં શું છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે અને તેનો સદુપયોગ થાય. છેવટ અનુક્રમણિકા છે એ કહેવાની જરૂર નથી. પણ આવા વિષયના પુસ્તકોમાં જે અત્યંત આવશ્યક તે ચિત્રો આપવામાં પૂરતું ખર્ચ કરવા માટે ગુ. વ. સોસાયટીના સંચાલકોને અને તે ચિત્રોને કુશળતાથી તૈયાર કરી છાપવા માટે કુમાર કાર્યાલયને લેખક જે ધન્યવાદ આપે છે તેમાં અમે સાથ આપીએ છીએ.

રોગના કારણ તરીકે આ જંતુઓનું સ્થાન શું અને રોગના નિદાન ચિકિત્સામાં જંતુશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો આવશ્યક છે અને એ પ્રશ્ન ખાસ કરીને આપણી [illegible] મોટે ભાગે [illegible] તથા અશાસ્ત્રીય રીતે ચર્ચવામાં આવે છે એ જોતાં આ પુસ્તકના પ્રકરણ માત્રમાંથી નીચેના ઉતારા ખાસ ધ્યાન ખેંચવા યોગ્ય છે —

જે લોકો જંતુઓ તથા જંતુજન્ય રોગોને એક પ્રકારનું [illegible] ગણે છે તથા

એ અતિ પ્રાચીન કાળમાં દાચ ઋગ્વેદના જૂનામાં જૂના મંત્રોના રચના કાળે આર્યોમાં વૈદ્યક જ્ઞાન નહિ જેવું જ હશે.

વૈદ્યનો સમય—

આજના ઇતિહાસ સંબંધી છેલ્લી શોધખોળોથી એમ જણાય છે કે એ અતિ જૂના કાળમાં આર્યો લડવામાં કુશળ હતા. તેઓની ભાષા અનાર્યોની ભાષા કરતાં ઘણી આગળ વધેલી હતી પણ ઘણી બાબતોમાં દા. ત. શહેરો બાંધવા વગેરેમાં અનાર્યોની સંસ્કૃતિ ચડીઆતી હતી.

ઋગ્વેદમાં મળી આવતા દાસના શહેરોના ઉલ્લેખોનો તેમજ મોહેંજો ડેરોના ખંડેરની હકીકતનો પુરાવો ઉપરના વિધાનને સિદ્ધ કરે છે.

અહીં જે વસ્તુ છે તે વૈદ્યક બાબતમાં પણ અનાર્યો આર્યો કરતાં વધારે કુશળ હશે અને ધીમે ધીમે આર્યોને દાનાઓના મદદના વખતે અનાર્યોનો આશ્રય લેવો પડતો હશે.

આર્યો અને અનાર્યોનો સંબંધ વખત જતાં ગાઢ થતાં ધીમે ધીમે અનેક અનાર્ય વસ્તુઓનો આર્યોએ સ્વીકાર કર્યો છે. દા. ત. ધાર્મિક બાબતમાં લિંગપૂજાનો દાખલો ઘણો સૂચક છે[1].

હું વૈદ્યકને લિંગપૂજા જેવો દાખલો ગણું છું. અલબત્ત બીજા પુરાવિદોએ આ બાબત નોંધી નથી.

આ દેશનો જૂનામાં જૂનો વૈદ્ય આર્યેતર જાતિનો. સિંધુ સંસ્કૃતિવાળી પ્રજાનો કે વેદમાં જેને દાસ કહ્યા છે તે જાતિનો પણ આર્યેતર હતો એમ માનીએ તો અશ્વિદેવો સંબંધી ઉપર કહેલી દંતકથાનો ઉકેલ આપણને મળી આવે છે. અશ્વિદેવોને બીજા દેવો કરતાં હલકા ગણવાનો પહેલો ઉલ્લેખ તૈત્તિરીયસંહિતા (૬-૪-૯-૩) મૈ. સં. (૪-૬૨) શતપથ બ્રાહ્મણ (૪-૧-૫-૧૪) વગેરે બ્રાહ્મણકાલીન સાહિત્યમાં મળે છે અને તેમાં વૈદ્યકધંધા (ભેષજ) સાથે સંબંધ હોવાને લીધે મનુષ્યોના સમાગમમાં આ દેવોને વધારે આવવું પડે છે માટે તેઓ ઉતરતા-યજ્ઞના ભાગ માટે લાયક નહિ એમ કહ્યું છે.

હવે આ કથાનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ. દેવ સંબંધી કલ્પનાઓ માણસો પોતા ઉપરથી કરે છે. યથાદેહે તથા દેવ. તેથી કેટલી ધાર્મિક માન્યતાઓના મૂળમાં આ વગર છૂટકો નથી કારણકે એ સિવાય બીજો બુદ્ધિમાં ઉતરે એવો ખુલાસો દેખાતો નથી અને એ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે તો આર્યોમાંથી જેઓ વૈદ્યધંધો કરવા ઇચ્છતા હતા તેઓને એ ધંધાના રહસ્યો શીખવા અનાર્યલોકોના પરિચયમાં આવવું પડતું હશે અને જેની પાસે શીખવા જવું પડે તેમાંના કોઈની માંદગીમાં તેની સારવાર પણ શીખનારે કરવી જ પડે. ખાસ કરીને અથર્વવેદ પછીના બ્રાહ્મણકાળમાં જ્યારે અનાર્યો તરફની તિરસ્કારવૃત્તિ કેળવાવા લાગી ત્યારે અશ્વિદેવોને યજ્ઞમાં ભાગ ન આપવાની દંતકથા પ્રચારમાં આવી હશે એમ જણાય છે.

(અપૂર્ણ)

---

૧ જુઓ મારો શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ૧૯૩૬ પૃ. ૩૫

સિદ્ધભેષજ મણિમાલા

[અનુસંધાન ભાગ અ ૩ પૃ ૮૬ થી ચાલુ]

કળથી રક્તપિત્તમા ઉત્તમ છે લઘુ ઉષ્ણ અને પાન છે ને કી પથરી અને આખમા શૂલ, શ્વાસ આફરો વાત કફ જ્વર વિષ વગેરેમા એથી હમેશા પથ્ય છે કળથી કટુ છે

स्यान्नृणस्तुवरस्तिल कटुगुरुर्ग्रीग्नी सतित्तोऽग्निद
केश्य पित्तकफान्तरोऽनिलहर स्याऽ यमूत्रा वगी ।
तीक्ष्णोष्ण कफवातभूतन्मनोऽ सूक्ष्म कटु सर्षप
तीक्ष्णा तीक्ष्णतरा कफानिलघ्ना पित्ताग्निरक्ताग्रा ॥ १७४ ॥

તલ મધુર ઉષ્ણ ક્ષાર ... આદી નિમ્ત અગ્નિપ્ર ... સિતકર પિત્ત અને કફને કરનાર વાયુને હરનાર ચામડીને સ્નિગ્ધ ... ઓછો કરનાર અને બળપ્રદ છે

સરસન તીક્ષ્ણ ઉષ્ણ કફ વાત અને નહની બાધાને હરનાર છે કટુ છે

રાઈ અત્યત તીક્ષ્ણ છે કફ અને વાતને હરનાર છે પિત્ત અગ્નિ અને રક્ત વગેરેને વધારનારી છે

अतसी मधुराऽतिगुर कटुकाऽनिलशुक्रकफाक्षिहरोष्णतरा
कफपित्तजिदल्पमहा ऽशिर सुकुसुम्भभर तद्विवास्ति **शण** ॥ १७५ ॥

અળસી મધુર છે અતિ ભારે છે કટુ છે વાતઘ્ન છે શુક્ર હરનાર છે કફઘ્ન છે અને આખને હરનાર છે—અર્થાત્ ગરમ હોવાથી આખને ... નાર છે અળસી ખૂબ જ ગરમ છે

કસુબાના બીજ કફ અને પિત્તને હરનાર છે સહેજ વાતઘ્ન છે ... છે શણના બીજ પણ આવા જ છે

श्यामाकङ्कनलकोद्रवयावनाल–
नीवारचीनतृणजादि समस्तमेव ।
कौलाम्रपित्तकफहारि ... शीत
समाहय पवनापाथि ... ॥ १७६ ॥

સામો કાગ ... જુવાર ... ચોખા ... વગેરે ક્ષુદ્ર ધાન્ય—રક્તપિત્ત ... કરનાર ... છે આદી છે ... કરનાર અને હલકા છે

एकान्तमात्म्यानि रुचिप्रदानि ... दोषत्रयप्रशमनानि ।
सर्वेषु रोगेषु ... दानानि साक्षात् प्रथमानि ... ॥

સાકુદાણા ... એવી ચીજ છે તે ... ઉત્પન્ન કરનાર છે હલકા છે ત્રિદોષ રોગ (વાત પિત્ત અને કફ)મા તેનો ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે ... રોગોમાં તે આપી શકાય એવી ચીજ છે

दक्षिणापथभृति शुक्लानि चतुर्गानि स्वल्पत ।
इमेचैत्र नीतानि साच्चूदानानि नामत ॥

સાબુ ખા ચોખા નાના નાના દાણા ને સફેદ અને ગોળ હોય છે અને તેઓ આ દેશમા તે આણેલા છે

(इति धान्यवर्ग)

अथ सिद्धान्नसग्रह

मिष्ट नटीनामधरोष्ठवत्पर प्रवृद्धपीनस्तनगात्रवर्तुलम् ।
स्नहप्रगाढ सुहृदा चरित्र ह्युत्पल लोचनगामि लड्डुकम् ॥ १७९ ॥

સુદર સ્રીના અધરોષ્ઠ જેવા પરમ મિષ્ટ Cनन મમન અને ગોળ સ્તન જેવા ગોળમટોળ મિત્રોના મચ્ચરિત્ર પમ સ્નેહગાઢ અથવા ઘીથી તમતમ—આવા લોચનને લોભાવે એવા લાડુ ઠીક શોભે છે

मृदितविरलसर्पि शुद्धगोधूमचूर्ण
सलिलनिचितबद्ध गोमयाग्नौ विपक्वम ।
तितउशुचि घृतेन प्लावित शर्करान्व
त्रुटिसुरभि सुहृद्भि भुज्यता चूर्णमाज्यम् ॥ १८० ॥

હાથે દળેલા ઉત્તમ ઘઉંના લોટને પાણી વડે ખૂબ ગૂંદીને બાધી તેના નાના મોટા રોટલા અથવા બાટી કરી લઈ અડાયા ઉપર પકાવી બાટી તૈયાર થએ આગી નાખી ઝીણી ચાળણી (तितउ)થી ચાળી લઈ તેમા અગામર તસતસ થાય એટલુ ઘી નાખી સાકર એલચી જેવી ચીજો નાખી બનાવવુ ચરમુ મિત્રો સાથે બેસી ખાવા યોગ્ય છે

अयु चश्चैत्रपर्वे मृदुता दधाना
मुक्ता बलु वितरति स्मरदानदक्षा ।
स्निग्धाशया गुरुगुणप्रथिता मनोज्ञा
फीणी नरोत्तमनव सुख ददाति ॥ १८१ ॥

સુતરફેણી અતિ ઉજ્જ્વલ અવયવવાળી મૃદુતાયુક્ત હોય છે તે ખાવાથી બળ આપે છે કામોદ્દીપક છે સુતરફેણી સ્નિગ્ધ ગુરુ મનોજ્ઞ અને આનંદપ્રદ છે અત્યુજ્જ્વલ અંગ અવયવવાળી અને મૃદુતા ગુણવાળી નવોઢા સ્ત્રી કૈનિકનામા ચતુર હોઇ સપ્રયોગમા આનંદ વિશાળ અનુભવાવે છે અને પોતાના પ્રેમ અને ગુણસંપત્તિથી મનોજ્ઞ બની અવર્ણનીય આનંદ આપે છે તેવી જ રીતે નવોઢાની જેમ સુતરફેણી પણ ખાવાથી (સ્ત્રીપક્ષમા ભોગવવાથી) સુખ આપે છે

जल्वलितवलयानि प्रोन्नपितसमयानि
भतपत्तनमयानि प्राज्ञसर्पिर्मयानि ।
मधुररसमयानि श्लाघनीयानि यानि
स्फुरदरचिजयानि प्रेमता वर्णयानि ॥ १८२ ॥

જલેબી પિત્તનો નાશ કરનાર છે ક્ષત અને વાયુને શાંત કરનાર છે મધુર રસયુક્ત હોઇ સ્વાદનીય કીર્તિયુક્ત તે અરુચિને હરનાર છે આવી જલેબીને હું પ્રમથી વર્ણવું છું

सपक्व मृदुवह्निना चणकज चूर्णं समान घृते
क्षेप्य खण्डजकर्दमे द्विगुणित स्या यामिद गालयेत् ।
कर्पूरत्रुटिकुङ्कुमै कृतलिका कृ वा शुभा भक्षये
सैषामानसमोहिनी वहुगुणा श्रीमोहनस्थालिका ॥ १८३ ॥

મોહનઠાગની બનાવટ—ચણાના લોટને ધીમા તાપ ઉપર ધીમા (લોટ જેટલુંજ ઘી લેવાનું) સારી રીતે શેકી નાખવો પછી ઘી અને લોટ ... વજનથી ... સાકરની ચાસણીમાં તે લોટ નાખી ... અને ... ચાસણીમાં મિલાવી ... થાળીમાં ઠાળી દેવો એમાં એલચી કેસર ... વગેરે પદાર્થો મીલાવી ... (ચાસણી કરતી વખતે કેસર અંદર નાખી ...) પછી ચોસલા પાડીને ભરી લેવા આ મોહનથાળ બહુગુણયુક્ત છે અને મન મનુષ્યોના મનને મોહમાં નાખનાર છે અર્થાત્ તે સૌને ખૂબ જ પ્રિય હોય છે

पतित परनगर्वो हीयत पद्मपित्त
विलसति रसमग्निर्यामनव व्यनक्ति ।
प्रसरति कफरा य सविताया हि यस्या
जगति सुमतवन्दि रम्यत लपसिका सा ॥ १८४ ॥

લાપશી વાયુના ગર્વ હણે છે પણ એના પિત્તને ઓછું કરે છે મન અને જઠરાગ્નિને વધારે ... આવી ઉત્તમ લાપશી તો જેણે સુકૃત ... તે જ ખાઈ શકે

सराशा य पुरतो वराक प्रामाति या भाग्यमृत सदा कम् ।
स्पर्धा विधत्त सुधयाऽपि साक सत्य तमास्वादय दुग्धपाकम् ॥ १८५ ॥

જેની આગળ ખાવાની સૌ વાનગીઓ ફીકી પડી જાય છે અને જે ભાગ્યશાળી હોય તે જ તેને પામી શકે છે જે અમૃત સાથે પણ સ્પર્ધામાં ઉતરી શકે છે એવો દૂધપાક હે મન ? ખા

मज्जान नागरङ्गा पच हविषि सितासङ्कुल तत्र पक्के
निक्षिप्य क्षीरमधक्वथितमथ समुद्धृत्य द्राविडीभि ।
नारङ्गक्षीरणीव सुरपतिभिरपि प्रार्थिना वातपित्त-
व्यापत्ति हन्त हन्ति प्रथितगुरुगुणा सौमनस्य प्रवृत्त ॥ १८६ ॥

નારંગીના મજ્જા (ગીર વગેરે બગાબર ... લીધા પછી) ઘીમાં તળી નાખી પછી અંદર સાકર નાખી દૂધ નાખી દૂધ અર્ધું બળે ત્યાં સુધી ખદખદાવી પછી તેમાં એલચીનું ચૂર્ણ મીલાવી જે પીળું તૈયાર થાય તે નારંગી ખીર આ નારંગીની ખીરની ... પણ યાચના કરે છે આ વાત પિત્તના રોગો હણે છે ચિર ... અને ગુણયુક્ત છે સૌમનસ્યને ઉત્પન્ન કરનાર છે

भुक्ताऽपि याञ्छा बहुलीकरोति
कान्त्याऽभिसौम्य दधती जनानाम् ।
समुद्गमपद्मपरसा नवीना
वासौदिका कीत मुद न कस्य ॥ १८७ ॥

ખાધા પછી પણ જેને ફરીથી ખાવાની ઇચ્છા થાય છે સોનાની કાંતિથી જે મનુષ્યોની આંખોને મધ્ય આપે છે ગંધ અને રસથી જે યુક્ત છે એવી મામુદી નવીન શ્રીની જેમ કોને આનંદ નથી આપતી?

दुग्धस्यमावं च विधाय पिण्ड शनै सितात तुल्लिकाविमर्दितम् ।
पश्चाद्धिस्थालि बुधेन दारित नाम्ना रुखाकन्द मितं प्रचक्ष्महे ॥ १८८ ॥

દૂધનો માવો તૈયાર કરી માવાને ખાંડની ચાસણીમાં નાખી પછી થાળીમાં ઢાળી દઈ અને એલચી વગેરે નાખવું આવી રીતે બરફીની બનાવટ કહેવામાં આવી છે

घागमिरुत्तमतृनस्य कृताभिषेका
गाडूमजा शरदखाण्डत च दत्ता ।
सिद्धा फीदलगुडप्रतिपूरितेव
श्रीपोलिका जगति कस्य मुद न धत्त ॥ १८९ ॥

ઘઉંની દાળ અને ગોળનો બનાવેલ માવા ભરીને બનાવેલી શરદ ઋતુના ચંદ્ર જેવી ગોળ વેઢમી ઉત્તમ ઘીમાં બોળીને ખાવાથી કોને આનંદ નથી આવતો? અર્થાત્ ઘીમાં બોળેલી વેઢમી ખાવાની મઝા આવે છે

स्थालीपुटस्य जगर पिहिता दलाभ्या
वातामम्लसितयोर्विनिवेश्य पोलीम् ।
अङ्गारकेरुपरि सनिचितं विपक्का
मित्रै सम रहसि भु व सुधासपत्नीम् ॥ १९० ॥

બદામની મીંજ અને સાકર બનની બાટી બનાવી ઉપર નીચે કાગળ મૂકી અથવા બે થાળી વચ્ચે તેને મૂકી પછી આગ ઉપર ઢાંકો કે થાળી મૂકી ધીરેથી પકાવી લઈ તૈયાર થએલ બદામની બાટી એકાંત સ્થાનમાં બેસીને (કોઈની નજર ન પડે એટલા કારણથી) મિત્રો સાથે બેસીને ચાખીને ખાવા યોગ્ય છે

पयोभिरार्द्र सकलप्रियाणा दा यो भृता तरतलिता प्रियाभि ।
पट्टपणभादचम कृता स्युरता भक्तहारपो रुचय न केषाम् ॥ १९१ ॥

ચણાની દાળના લોટ (तक्रत्रिवत्सा)માં — મોટું મરચું વગેરે મસાલો મેળવીને દૂધથી બાંધી પૂરી બનાવી લઈ તે પૂરીને ઘીમાં તળી લઈ ખાવાથી કોને રુચિ ઉત્પન્ન થતી નથી? (ચણાના પાપડની આ બનાવટ છે)

मरुल्लीला लीना भवति च नवीना रुचिरलं
समुद्रिक्तं पित्तं मलिनयति चित्तं क्षयमियात्[2] ।
बलासः किं ह्रासं व्रजति बलता च गतिमलं
समाख्याते लोपणशाशरयस्या शिखरिणीम्[1] ॥ १९२ ॥

એલચી મરી બરાસકપૂર વગેરે નાખી શિખંડ ખાવાથી વાયુની લીલા નાશ પામે છે અર્થાત્ વાયુનો નાશ થાય, ખાવા પર રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે, વધેલા પિત્તનો નાશ કરી નાખે છે અને આપના છે.

वाह्लीकचागर्दद्रवगमीरभा तक्रे निमग्ना जठधानिवद्व ।
जिह्वालताम नटक्रा मनाग्रा कड्डाल्यां त निदियोक्मामल ॥ १९३ ॥

હિંગ, જીરું, આદુ, લવણ, તજ વગેરે સુગંધી પદાર્થો નાખીને બનાવેલા વડા છાસમાં બોળી રાખી પછી ખાવાથી દેવોની જીભમાં પણ પાણી આવે એવા એ મીઠા લાગે છે.

लवणमरिचवाशाहिङ्गुधा याकजीर
पयसि चणकचूर्णं लोलयित्वा विपक्वम् ।
घृतममृणतलाया नालयेत्स्थालिकायाम्
भवति दधिनिमग्न पित्तताड पिनोड ॥ १९४ ॥

ચણાના લોટમાં મીઠું, મરી, હળદર, હિંગ, ધાણા, અજમો, જીરું નાખી પાણી નાખી પુડા બનાવવા જેવું ખીરું બનાવી તવા ઉપર ઘી નાખી તે ઉપર ખીરું પાથરી પુડા બનાવી લઈ તે પુડાને દહીંમાં બોળી ખાવા. આ પિત્તાડ નામની સ્વાદિષ્ટ બનાવટ પિત્તનો નાશ કરે છે.

कचवल्लिरा विरम्भ प्राया जीयन्ति गुल्मैरज्ञायिनी ।
पूरी पुनर्करीहृतबला विदूरीकरोति पित्तवल्ली ॥ १९५ ॥

કચોરી મોટે ભાગે પેટમાં ગુલ્મ ઉત્પન્ન કરી પછી હજમ થાય છે પચવામાં તે ભારે છે અને વાયુને કરનાર છે. પૂરી સાથે ખાવાથી તે મટાડે છે.

कृशानि धनो सलिलेन माषमरपशुद्धा यतमाद्दग्नि ।
रुचेरपि ह्रागमिसारकाणि समर्पिर भक्ष्य पर्पटानि ॥ १९६ ॥

અડદ, મગ, મઠ—એમાંથી ગમે તેના લોટના દૂધમાં પાપડ બનાવી તે પાપડ સેકીને ખાવાથી ભોજન ઉપર સારી રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

---

૧ પાણી વિનાના દહીંમાં (નીતારેલા) સાકર અને દૂધ નાખી કપડાંથી ગાળી પછી કપૂર મરી અને એલચી મેળવેલી બનાવટનો શિખરિણી નામ આપેલું છે. શિખંડ ખાઈ લીધા પછી આ પીવા લાયક થાય છે.

૨ જુઓ અર્ક-બોધ ૨૦૮ નાગ

सद्गुन च क्ष्माक्जानि विशोपतानि
निर्व्याजमाग्यतलिलानि तगोदरीमि ।
योग्यैर्मनोऽउरणैरवधुतितानि
स्युर्मर्मराणि रानराणि तथा सराणि ॥ १९७ ॥

ખાખરાના ... તી ... ... ઉપર ... ... લાગે તેટલું મરી અને મીઠું નાખીને ... ... આવે તો તે ... લાગે છે સારૂં છે અને કડૂક કડૂક અવાજ સાથે ચાવીને ખવાય છે

अथा स्था यामनणुकणिका गुद्गोधूमजाता
सिद्धा किञ्चित्पटुनिपयसि यम्तपयत्तशिक्या ।
सर्पि स्निग्धास्तदनु नितरामाज्यकीमूपमिक्ता
स्थूलीसत्ता शमितपवना सौरव न त्यजति ॥ १९८ ॥

સારા ઘઉંને લાપસી માટે મોટા મોટા ઘણીમા ભરડાવી તેને સ્ટેજ ઘીમા ... નાખી પછી ... ... ઉપર ઘી લેવું ... ... સાથે લેવાથી વાયુને હણે છે પરન્તુ પોતાનું ભારેપણું તે છોડતી નથી

दायादवत्त च मिथो विभक्त ग येन नव्येन घृतेन सिक्तम् ।
प्रक्त सिताभिगुणशालि भक्त निवेद्य देवाय मयापि भुक्तम् ॥ १९० ॥

ક્રમા ... ભાત ... ... ઉપર સાકર ભભરાવી પ્રથમ દેવો નૈવેદ્ય ધરીને ... પણ ... ... ખાવા

विशापय या पिष्टैपकध्या गुणौघपूर्ण ... चूर्ण
सशाट्[1] ... घतरामगम्या प्रशस्तयूपा नरमुद्गमूप ॥ २०० ॥

મગના યૂષ અત્યંત ... ખાદ્ય છે એમ બધા વૈદ્યો કહે છે મગનો યૂષ અનેક ગુણોથી ભરપૂર છે ... ... આમોળીયા (આમચૂર) ખટાશ તરીકે અને જીરૂં ધાણા આદુ મરચુ વગેરે મસાલો નાખીને ઘી હિંગનો વઘાર મૂકીને મગનો યૂષ ખાવો

ग धर्विहलमवा घृताप्लुता पूणच द्रवरि वेवरतुला ।
तुष्टिपुष्टिबलवीर्यवर्धिनी फुल्लिका मधुभिदे निवेद्यताम् ॥ २०१ ॥

ઘઉંના લોટના પૂર્ણિમાના ... જેવા ગોળ ફુલકા ઘીમા બોળીને શ્રીકૃષ્ણને નૈવેદ્ય ધરાવીને ખાવાથી તુષ્ટિ પુષ્ટિ બળ અને વીર્ય વધે છે

आम्रादिरथवि पात्रनरारि शालनप्रमोदपूर्ण घनतसर्पिषि ।
निक्षिप्य ... ... य पिब तु सौषध नमा ... लाभ मा जना ॥ २०२ ॥

---

૧ શાલન એટલે મસાલો ... કહ્યું છે કે —
कुठरशिग्रुसुरसकुसुमाभरभूस्तृणम् ।
फणिज्जकजम्बीर प्रभति प्राहि शालनम् ॥

પાકી કેરીના ગોટલાને પાણીમા ચોળી નાખી તેમા તમામ મસાલા નાખી ઘી હિંગનો વઘાર મૂકી તેમા ઉપલુ પાણી છમ કરી નિમળી સ્હેજ સુઠ નાખીને પીવાથી ખૂબ જ સ્વાદિષ્ટ પીણુ બને છે દેવોને પણ ખાવાની ઇચ્છા થાય એવુ આ પીણુ છે (પચમહાલ તરફ કેરીના વખતમા આવુ પીણુ બનાવીને ખાય છે, ત્યા તેને ગોટના' નામથી ઓળખે છે)

घूणेन किंचिद् घृतसौरभेण सुजातगोधूमभवा प्रणीता ।

अच्छा हसन्त्या प्रियया हसन्त्यो मण्डा पूताका मम सन्ति सात्म्या ॥२०३॥

[टीप्पणीमार मण्डा माटे अगारमण्डका 'मण्डक्या, अगारकडा इति । सिद्धसारे चोक्तम् । अत्युष्णा मण्डका पथ्या इति । परतु आथी जे अर्थ थाय छे ते आगथी समज्व शकातु नथी] मारा घउना लोटमा सरस घी मेळवी गुथी तेनी हसमुखी पत्नी पासे धगधगती सगडी उपर शेकी लईने घी चोपडी ते खावा मने सौने सात्म्य छे

कथिता कथिता प्रचुर रुचिरा कफमारुतसशमने चतुरा ।

अपि पित्तमुदीरयति प्रसरा लघुरम्लसरा शिखिमान्द्यहरा ॥ २०४ ॥

કઢી અત્યત રુચિકર ખાદ્યપદાર્થ છે તે કફ અને વાયુનું પ્રશમન કરવામા લબ્ધ પ્રતિષ્ઠ છે પરંતુ પિત્તને ઉશ્કેરનાર છે પરતુ પચવામા અત્યત હલકી છે સર છે અને જઠરાગ્નિની મદતાને હરનાર છે

अभिनवघृतपात्री सिञ्चन स्निग्ध गात्री

रजसि सितसिताया लोढिता म दम दम् ।

अगणितगुणगुर्वी पावकव्यापदुर्वी

प्रबलयति बलास सेविका सेवकानाम् ॥ २०५ ॥

(ગરમાગરમ) સેવ ઉપર તાજુ ઘી રેડી, પછી તેમા દળેલી ખાંડ ધીમે ધીમે ભેળવીને ખાવાથી અગણિત ગુણોથી ભરેલી છે અગ્નિમાદ્ય કરનાર છે કફનુ જોર વધારનાર છે

समाज्यसिद्ध समितासमुद्भव खण्डेन युक्तो द्विगुणेन मुन्मुर ।

अत्यर्थमन्दाहृतकोष्टपावको वृद्धोपयोगी गुरुरेव पावक ॥ २०६ ॥

ઘઉંના લોટમા તેટલુ જ ઘી નાખી ધીમે તાપે લોટ શેકવો લોટ બરાબર શેકાઈ રહે એટલે બમણી ખાંડ નાખવી આવો શીરો જઠરાગ્નિની મદતા કરનાર છે (ઘીને લીધે) અર્થાત્ ભારે છે શીરો વૃદ્ધજનોપયોગી ખાદ્ય છે

राज्यक्तजात रुचिर समीर बलासनिद्रयज्ञन सार्वभौमम् ।

अनल्पमिष्टान्नतटस्थ जिह्वातलस्य नाट्यमपि यनक्ति ॥ २०७ ॥

રાયતુ રુચિકર છે વાયુ કફને છતનાર છે દરેક જાતના ભોજન સાથે તે ખાઇ શકાય છે વારવાર મિષ્ટાન્ન ઉડાવવાથી આવી ગયેલી જીભની જડતાને ભગાડનાર અને મોમા પાણી છોડાવનાર છે

विस्मारयन्त्यामलिता न लाजा धाना तु रम्या गुरुताप्रधाना ।

पृथुप्रभावा पृथुका प्रथ त न जातुचित्त प्रथुराय देया ॥ २०८ ॥

ઘઉંના ફોફાં (લાજા) અતીસારના રોગી માટે હિતકર છે ગેહુંના યવ (ના) રૂક્ષ અને ગુરૂ છે પાચ્યા પચવામા ભારે છે તે માનકને (પૃથુક ગ્રાન્ક) મ્હી ખાવા ન આપવા

प्रमृष्टप । ि ि स्त्री ि वृष सुगन्धि यन्न वयस्या ।

रम्भापलाशानि समस्तमेतद्विभूषण भाजनमण्डपस्य ॥ २०९ ॥

સ્વચ્છ સુંદર પાટના ઘોવાટ સિવાયનું એમનસ્થાન સુગંધિ પુષ્પોની માનાએ અથવા સુગંધિકુના ફુલદાણીમા ભગાનીને મોટર સ્થાનુ પર ગોઠવવા સુગંધિ ધૂપ મદમ પવન મિત્રમડન કેળના પત્તાની પાતરો આ ધુ ભોજનશાના (ગ્સો) ની વિભૂષણ છે અર્થાત્ ભોજનશાળા માટે આવી સામગ્રી વિના ન આવશ્ય છે

चूर्णयुजि पूर्णपा सि मात्रीफ स्रगमजराणि ।

कुन्तिानि द्वि ति चतुरन शङ्कुविद्धानि ॥ २१० ॥

सस्वेद्य सुपरीक्ष्य प्रक्षा य भूग पन्न निष्पीड्य ।

अधिसाद्रसितात तुलि विरताप्माणि विनिमज्जय मृदु ॥ २११ ॥

गतवति सति समह पूर्वक्तता त तुलां द्रवीभूताम् ।

तेभ्यो विस्राय पृथक् मत्र सिता तत्क्षमा क्षिप्त्वा ॥ २१२ ॥

ससा्य द पश्चान्निमज्जयेदिति फलानलेह स्यात् ।

प्रातर्वा साय वा तत्तद्गुणल भये लिव्यात् ॥ २१३ ॥

ચૂનાના પાણીમા આમળા સેવ[1] ગાજર વગેરેને નવ દિવસ સુધી બૂડાવી રાખવા ગાજરને ચૂનાના પાણીમા ચાર નાર ડ ાકી ગખવા પછી પો રાખ ા પછી સભાળપૂર્વક સાફ કરી લેવા વસ્ત્રમા બાંધી ધુ પાણી ચૂસાઈ ા સુધી ટીંગાડી ગખવી બે ારી ખાંડની ચાસણી નાવી ચાસણી લહન ડા પી જાય એટલે ગાજર વગેરે ચાસણીમા નાખી દેવા સાત દિવસ પછી પ્રથમની ચાસણી સ્વાહી થઈ ગઈ હશે તે દૂર કરી પછી પાછી નવી ચાસણી નાવી તેમા ગાજર વગેરે નાખવા આનુ નામ મુરબ્બો (ફ્રુાવનેડ) સવાર સાંજ ઉપરોક્ત ફળના ગુણો જેમ ગુણ મેળ ની જેવી રુચિ હોય તેવે આ ફળોના મુરબ્બો ખાવા

ઉપરની વિધિ ગમે તો મુરબ્બો ાો ા તેને માટે અર્થ સાધારણ છે આ ળા ગાજર કેરી વગેરેના મુરબ્બો આ ગત થઈ શકે

दद्यात्के स्फटीत शाणा ि त पुराणचूर्णस्य ।

उपयुक्ता इ प यो दत वा गुनरामाणाम् ॥ २१४ ॥

ઉપરના મુરબ્બાની આ પરિભાષા છે ા ગે આઢક (૨૫૬ તાલા) ફળકાઈ ૧ શાણ ેા ચૂનો ૧ બિલ્વ આ પ્રમાણે લેવુ ગુજરાતી કેરીઓને છોલી નાખી તેના તેના ક ગે રાખના છીણુ કરી ઉપયોગમા લેવુ જોઈએ [અપૂર્ણ]

[1] मुष्टिप्रमाण च १ सेव सिंचितिकाफलम् અર્થાત્ મુઠી જેવડું મોટુ ફળ તે સેવ સફરજન અથ પણ ઘણા કરે છે

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનું કે જાનુઆરી માસથી આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનું ૨જુ વર્ષ બેસે છે. નવા થનાર ગ્રાહકો જો લવાજમના પૈસા મનીઓર્ડરથી મોકલશે તો તેમને અંક પાછળથી તરત મળશે.

(૨) વર્ષની અધવચથી ગ્રાહક થનારને પણ વર્ષની શરૂઆતથી જ ગ્રાહક થએલા ગણી લઈને જાનુઆરી માસથી જ બધા અંકો મોકલી આપવામાં આવે છે.

(૩) જે કોના સરનામાં અધુરાં હોય કે ભૂલવાળાં હોય તેમણે પૂરું અને ભૂલ વિનાનું સરનામું તરત મોકલી આપવું જેથી અંક ગેરવલ્લે ન જાય. આ બાબતમાં ગ્રાહકોની સુગમતા હોવાથી અંક પાછો આવશે તો ફરીથી તે અંકનું પોસ્ટેજ ગ્રાહકને શિર ગણાશે માટે સરનામું પૂરું તથા બદલાયું હોય તો બદલેલું સરનામું તરત મોકલી આપવું.

(૪) ગ્રાહક થવા સંબંધે કે અંક મેળવવા સંબંધે સઘળો પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક "આયુર્વેદ વિજ્ઞાન" આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ અમદાવાદ, એ સરનામે કરવો.

(૫) આ માસિકના લેખકોએ પોતાના લેખો કે માસિકમાં આવતા લેખો સંબંધે સઘળો પત્રવ્યવહાર તંત્રીને સરનામે કરવો.

(૬) <u>જાહેર લાયબ્રેરીઓ માટે વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ રાખવામાં આવ્યું છે.</u>

(૭) આ માસિકમાં છપાતા લેખો માટે તે તે લેખના લેખકો જવાબદાર છે.

(૮) આ માસિકના લેખોને અને જનકલ્યાણ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લીમીટેડની વ્યાપારનીતિ (policy)ને કોઈ સંબંધ નથી.

!! ખાસ લાભ !!

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનની ૧૯૮૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧-૯૨-૯૩-૯૪ એમ વર્ષની જુદી જુદી સંગ્રહ બાંધેલી ફાઈલ દરેક રૂ. ૧-૮-૦ થી મળશે.

લખો

પાછલા વર્ષની ફાઈલો માટે ઝંડુ ફાર્મસી, મુંબઈ ૧૪

ચાલુ વર્ષના અંકો માટે વ્યવસ્થાપક—આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

ઠે. આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ—અમદાવાદ

Regd No B 1319

વડોદરા ગવર્મેન્ટની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર થએલુ

વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી, ચર્ચનાર વૈદક માસિક

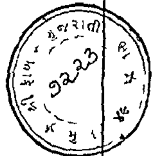
આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્ત- ૨૭
અં- ૫

तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्॥

મે
૧૯૩૯

તંત્રી અને પ્રકાશક
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્ક્સ લી૦ તરફથી
૬ મચાની રોડ મુંબાઈ-૧૪

લવાજમ રૂ ૨-૦-૦ લાયબ્રેરીઓ માટે ૧-૮-૦

અનુક્રમણિકા

— વિનતિ —

આ માસિકની આ અનુક્રમણિકા જોઈને વાચક જાણી શકે કે આ માસિક આપણા વૈદક શાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કેવું કામ કરી રહ્યું છે. આ માસિકનું આ ૪ થું વર્ષ ચાલે છે. શરૂઆતથી જ આ માસિકમાં આવા ને આવા જ લેખો આવે છે. વૈદ્યો ગણ તેમ જ્ઞાનની લાયબ્રેરીઓ માટે આ માસિક મંજુર થયું છે. અમને આશા છે કે દરેક વિદ્વાન પ્રચારમાં જ દેશનો ઉદ્ધાર સમાયેલો છે એમ સમજી આ માસિકના ગ્રાહકો વધારવાની કોશિશ કરશે. તેમ ગામના વૈદ્યો દ્વારા પણ આ માસિકનું વાચન વધારે તેવી કોશિશ કરશે.

ગિરિજાશંકર શાસ્ત્રી
તંત્રી

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ રોડ—અમદાવાદ
મુદ્રક: મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી. એ. તા. ૧૨-૮-૩૧

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विशक्रभिषग्धन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्यः

પુસ્તક ૨૨ મું] મે ૧૯૩૯ [અંક ૫

સબ્સીડાઈઝ્ડ વૈદ્યો

(લેખક—વૈદ્યરાજ શ્રી બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય)

કોંગ્રેસે અથવા કોંગ્રેસના પ્રધાનમંડળે જ્યારથી મુંબઈ ઈલાકાની લગામ હાથમાં લીધી છે ત્યારથી આયુર્વેદને અને વૈદ્યોને ખૂબ જ વેગ મળ્યો છે. અત્યાર સુધી આયુર્વેદ અને વૈદ્યનો કોઈ ભાવ પૂછતું ન હતું તે હવે રાજમાન્ય બન્યા છે અને સ્થિતિએ ઘણો સારો પલટો ખાધો છે.

વૈદક બીલ ગમે તેટલા સારા નરસા વિરોધો છતાં પસાર થઈ ગયું છે. વૈદ્યોએ આ બીલને વગોવવામાં પોતાની કિંમતી શક્તિઓનો દુર્વ્યય કર્યો છે. કેટલાક વૈદ્યોને મન તો આ બીલથી વૈદ્યોને ભારોભાર નુકશાન થયું છે. 'ચંગીઝખાને હિંદુ સંસ્કૃતિનું જેટલું નુકશાન નથી કર્યું તેથી અનેકગણું નુકશાન આ બીલે આયુર્વેદીય સંસ્કૃતિનું કર્યું છે' ઈત્યાદિ વાગ્વિલાસો દ્વારા મૂર્ખતાનું પ્રદર્શન પણ કર્યું છે. ખેર જે થવાનું હતું તે હવે થઈ ગયું છે. વિવેક વગરનો ઉહાપોહ ધ્યાનાર્હ નથી હોતો એ આપણને સમજાય તો ય બસ છે.

આ બીલને હવે ગવર્નરની સંમતિ મળી ગઈ છે અને આ લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં પહેલાં ઈન્ડીયન બોર્ડ ઓફ મેડિસિન પણ નિમાઈ ગયું હશે. આ બીલથી વૈદ્યોનો દરજ્જો વધશે અને સમાજમાં તેમને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થશે એ સૌથી મોટો લાભ છે.

બીલ પાસ થતાં પહેલાં કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળે ગામડાંને વૈદ્યકીય મદદ આપવા માટે ડૉક્ટરો, વૈદ્યો અને હકીમની નવી નિમણુકો પણ કરી નાખી છે. પણ ડીસ્ટ્રીક્ટ લોકલ બોર્ડોએ આયુર્વેદિક દવાખાના ખોલ્યા છે અને ત્યાં વૈદ્યોને રાખ્યા છે. લોકલ બોર્ડના દવાખાના ઉપરાંત મુંબઈ સરકારે ૭ સે ૯૨ સબ્સીડાઈઝ્ડ દવાખાના પણ ખોલ્યા છે. ડૉક્ટરોને માસિક રૂ. ૨૫ પગાર તથા રૂ. ૨૫) ભથ્થાના અને વાર્ષિક ...) દવાના—આશરે વસ્તીના પ્રમાણે મળશે. વૈદ્યો અને હકીમોને રૂ. ૩) પગાર ૧૫ ભથ્થું ૧૫ ની દવાઓ આપવું મળશે. ડૉક્ટરો અને વૈદ્યો વચ્ચે પગારનો ભેદ તો સમજી શકાય પરન્તુ ભથ્થાનો ભેદ સમજી શકાય એવો નથી. આ અન્યાય બદલ વૈદ્યોએ સંગઠિત વિરોધ ઉઠાવવો જોઈએ.

પરંતુ આ લેખ લખવાનો હેતુ જૂદો છે આ સબ્સીડાઈઝ્ડ વૈદ્યો રેક જિલ્લામા નિમવામા આવ્યા છે અને દૂર દૂરના ગામડામા તેમને મૂકવામા આવ્યા છે અત્યાર સુધી ગામડામાં કોઈ જોતુ નહતુ તેની જગોએ હવે ગામડા સરકારનું ખૂબ લક્ષ્ય ખેંચી રહ્યા છે એ હર્ષની વાત છે ગામના લોકો વૈદ્યને રહેવાનુ મકાન તથા દવાખાનાનુ મકાન મફત આપે છે વૈદ્ય જે ગામમા રહે છે તે કે ની આજુબાજુના ચારેક ગામો તેમને સોંપવામા આવે છે ભથ્થાના રૂપીઆ ૧૨ આ ૮ માસિકથી આપવામાં આવે છે દર ૮ કે ૧૫ દિવસે તે ગામડામા તેમને વિઝિટ મારી આવવાની હોય છે ગરીબ દરદીને મફત દવા આપવાની હોય છે જ્યારે જેની માસી રૂ [illegible] જેટલી આવક હોય તેના માણસો પાસેથી દવાનો એ આનો લેવાનો વૈદ્યને હક્ક આપવામા આવ્યો છે ([illegible]મા બે આના નખેલા છે પરંતુ ગામડાની ગરીબી જોતા [illegible] ૧ આનો લેવા લો બોર્ડ વૈદ્યને સૂચના અથવા ભલામણ [illegible] તે યોગ્ય છે) આ પૈસા વૈદ્યની માલીકીના ગણાશે વિઝિટ ઉપર ગામમા [illegible] ગામમા વૈદ્યને દરદી જોવા જવું પડે તો વિઝિટના દર પણ સરકારે નક્કી કરી આપ્યા છે દિવસે ગામમા રૂ ૧ અને રાત્રે ૨ બહારગામ આથી [illegible] વાર્ષિક રૂ ૧૬ દવા માટે [illegible] આપશે અને દવાઓ વૈદ્ય કાં તો બજારમાંથી ખરીદે કે પોતે હાથે બનાવે આની છુટ મૂકવામા આવી છે સિવિલ સર્જનની પરવાનગી લેવાની જરૂર છે આમ એકંદર જોતા વૈદ્યને આર્થિક દૃષ્ટિએ ગામડામા રહેવુ પાલવે એમ છે વૈદ્ય પોતાની [illegible] કુશળતા સિદ્ધ કરશે એટલે તેની પ્રતિષ્ઠા વધશે પ્રતિષ્ઠા સાથે ધનપ્રાપ્તિને પણ સંબંધ તો છે જ એટલે મને લાગે છે કે વૈદ્યને પોતાની આજીવિકાની નિશ્ચિંતતા સરકારે કરી આપી છે

સરકારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આ યોજના પાછળ છે ગામડાના લોકોને સસ્તી [illegible] વૈદકીય મદદ મળી શકે તેમના આરોગ્ય સુધરે આરોગ્યના જ્ઞાનનો ફેલાવો થાય રોગો થયા પછી દવાઓ કરાવવા કરતા જે કારણોથી રોગો થાય છે તે કારણોનો જ ઉચ્છેદ થાય આ બધુ સાધવા વૈદ્યોએ યત્નશીલ રહેવુ જોઈએ રોગનિવારણ કરતા સ્વાસ્થ્યાનુવૃત્તિ તરફ જ વિશેષ લક્ષ્ય વૈદ્ય રાખવુ જોઈએ એવો આ ઉદ્દેશ છે

સ્વસ્થવૃત્ત એ આયુર્વેદ-સાહિત્યનો એક ઉત્તમ [illegible] છે અને એનો પ્રચાર કરવા માટે વૈદ્યોએ હજી સુધી વિશાળ પાયા ઉપર [illegible] પ્રયત્ન આદર્યો નથી સરકારી યોજનાના આવા વૈદ્યો જો ધારે તો સ્વાસ્થ્ય સંરક્ષણ વિષયમા [illegible] કામ કરી શકે એમ [illegible] એ કાર્યથી એઓ પોતાને તેમ જ આયુર્વેદને દીપાવશે

આ જ સુધી તો સ્વાસ્થ્ય સંરક્ષણનુ કામ પાશ્ચાત્ય વૈદકે જ કર્યું છે હવે વૈદ્યોની નીમણૂક ગામડામા કરવામા આવી છે સરકારની યોજનાને સફળ બનાવવા ડૉક્ટરો અને વૈદ્ય હકીમોએ ખૂબજ ઉત્સાહથી કામ કરવુ પડશે વૈદ્યોમા જો વીર્ય (ઉત્સાહ) હશે તો જ તે આ કામ કરી શકશે જેટલા વૈદ્યો આ યોજનામા [illegible] એ જ ઈષ્ટ છે ડૉક્ટર વૈદ્યોના કાર્યનો થોડા વર્ષોમા સરવાળો થશે અને જો વૈદ્યોની ઉણપ જણાશે તો આયુર્વેદને એટલી હાનિ પહોંચશે

આપણા ગામડા એટલે જ તાના ઘર [illegible] સુખસગવડ નથી એવા સ્થાનો રાઉન્ડ ટેબલવાળા કહેતા યોગ્ય જ કહ્યુ છે કે હિંદના ગામડા ઉકરડા ઉપર બંધાયેલા છે

ગામડામાં ગંદકી છે રોગો છે અજ્ઞાન છે ગરીબી છે પરસ્પરનો દ્વેષ કુસંપ છે-પાર્ટીઓ છે ટૂંકમાં પૂરેપૂરું તમસ છે આવા જડ વાતાવરણમાં જો વૈદ્ય ખૂબ જોગુણ સંપન્ન નહિ હોય તો પોતે જ જડ થઈ જવાનો પોતામાં સ્ફાય કરવાની અથાગ તાકાત હોય પોતાનો ચેપ બીજાને લગાડી શકે એવી Dynamic Personality હોય એટલે કે પ્રતિભા હોય તો જ એ જડ વાતાવરણમાં ચેતન પ્રગટાવી શકશે મને તો ભય રહે છે કે ગામડાના આજના જીવનમાં કોઈ જાતનો રસકસ રહ્યો નથી અને પ્રપંચ કાવાદાવા નીચતા એટલાં બધાં વધેલાં છે કે જાગ્રત-સાવધાન ન રહેનાર વૈદ્ય પોતે સહાય એ વાતાવરણમાં ભ્રષ્ટ થશે

ગામડામાં રોગો ઓછા નથી ગામડાની સ્ત્રીઓ અનહદ શ્રમથી અને અયોગ્ય પોષણથી તાઈ ગએલી છે ગામડામાં જાજરૂને અભાવે વેગવિધારણ સ્ત્રીઓમાં સામાન્ય થઈ પડ્યું છે પરિણામે સ્ત્રીઓમાં ઘણા રોગો છે ચેપી રોગોનો ફેલાવો પણ ઠીક ઠીક છે આ સ્થિતિ સુધારવા વૈદ્યોની નિમણૂક થઈ છે વૈદ્યો પાસે આમના રોગના છે લેખા જાણવાની દૃષ્ટિ જોઈશે

જે વૈદ્યો તે ગામમાં રહેતા હોય ત્યાંની શાળાના વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક તપાસ વર્ષમાં બે વખત કરવી પડશે વિદ્યાર્થીઓને બરાબર તપાસી તેમનાં વાલીઓને યોગ્ય માહિતી આપવામાં આવે તો નહિવા રોગોમાંથી જે ભયંકર પરિણામો (આ મના ખીલમ થી છાતી ફુલ ધાપો ઈત્યાદિ એડનોઈડ ઝમાંથી માન પાકવા આંખો આવવી મ્હોંનો આકાર બદલાવો બુદ્ધિમત્તા ઈત્યાદિ) જન્મે છે તે અટકાવી શકાય વૈદ્ય માટે આ ઉત્તમ પ્રકારની સેવા છે રોગની જાતને કેમ ઓળખવું કેમ ચાલવું કેમ રાખવું આરોગ્ય સાચવવા શું કરવું વગેરે શીખવવાનો વૈદ્યને પ્રસંગ મળે છે આ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવાના આવા અવસરો ઘણા વૈદ્યોને મળશે

કોઈ પણ રાજ્યનું ખરું ધન તે દેશો વેપારમાં રોકેલી મૂડી નથી પણ પ્રજાની ઉત્પાદક શક્તિ (Productive Capacity of the Population) છે પ્રજાની ઉત્પાદક શક્તિ બીમારીથી ક્ષીણ થાય છે એટલે રેક ગાંધીજી ધ્યાનથી નિદાન છે કે ઈશ્વરે જે અદ્ભુત યંત્ર મનુષ્ય માત્રને સોંપ્યું છે તે એ જીવન એ સારી રીતે વાપરે છે કે નહિ? શરીર રૂપી એ જીવનનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરવાથી તે કદી બગડતું નથી વિવેકહીન લોકો અદ્ભુત યંત્રને બગાડી નાખે છે તો આ યંત્રને જે રોગ બીમારીથી બગાડ કે તે ગર્ભોત્પત્તિ ઓછી કરે છે આથી ગાંધીજી આવા એ પ્રકારે માટે સ્વાસ્થ્ય નિરીક્ષકો રાખે છે જે મશીનને રીતે કરવાનું શીખવે છે

વૈદ્યો શિર આ જોખમ રહી આવી છે વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક આરોગ્ય-સ્વાસ્થ્ય ને વિષે વૈદ્યો ઘણું જાણતું પડે વૈદ્યક શીખેથી વૈદ્યો પાસેથી ઘણા જ્ઞાનની આશા રાખી શકાય એમાં જો વૈદ્ય પાછો પડશે તો વૈદ્ય ગરીબોને કુવાન વૈદ્યો રક્ષ અને

---

૧ કાશ્યપ સંહિતામાં આ રોગને અધિજિહ્વિકા નામ આપવામાં આવ્યું છે
ત્રાણાવાયાં ટ ટીકા ... કપોલ ... ।
... ... જાનીયા ... ॥

શાસ્ત્ર ન નેમા કૌશ' । ખાનનુ પડરો વ્યવહાર આયુર્વે (medical jurisprudence) નો ચોકસાઈથી અભ્યાસ કરવો પડશે

મફસીલાઇઝ વૈદ્યો કામ કરતા થઈ ગયા છે તેમના માર્ગમા ડગલે ને પગલે વિઘ્નો આવતાં હું જાણુ છુ કે તેમને ગામડામા રહેવુ ગમતુ નથી પણ તુ ગાઢમંથન કાળ વખતે વધા બ્ને પોતાની ઈચ્છામાથી ચૂકશે લો વદુ વગોવાશે ગાન્ય અને પ્રજા બ ને વૈદ્યો પાસેથી મોટી આશાઓ રાખી રહ્યા છે એમ હુ તો માનુ છુ વઘને આજીવિકાની ચિંતા નથી, મારક્ષેત્ર શોધવા જવાનુ નથી તેને કોઈની ઝાઝી ડખલ પણ નથી શાંત નિર્વિકાર ચિત્ત તે બ્જે કારગત ગણે તો તે કારની ર પણ ઘરો જ સામાજિક આર્થિક અને રાજકીય ધા મસો સજેગાનુસાર તે કરે ન તને ગેરે તો વદી જે નાણાભિસર ગણાય છે તે ખરેખર નાણાભિસર અને અગ્રેસર બને

વદ્ય પોતાનુ વાખાનુ સુ ર અને આ ર્ષક રાખવુ જોઈએ આપણા દવાખાના તદ્દન અનાકર્ષક હોય છે ગામડામા રહેનાર વૈદ્ય પોતાના વાખાનાને અતિ સ્વચ્છ અને આ ર્ષ સ્થાન બનાવે ચિકિત્સાશાસ્ત્ર અને ના બ ને અવિભાજ્ય અંગો છે કલાનો આવિર્ભાવ જીવનમાથી થાય છે વદ્યના જીવનમાથી તે પ્રગટ થાય અને ત્યા સર્વત્ર Radiate થાય. ટુકમા ગામડામા રહેનાર મફસીલાઇઝ વદ્યનુ દવાખાનુ Cultural Centre સાસ્કૃતિક કેન્દ્ર બને તેનો પોતાના જીવનથી જે બોધપાઠ આપી શકાશે તે વ્યાખ્યાથી નથી આપવાના ગામડાના પ્રસગમા તે આગળ તેમાથી ઘણુ શાખી શકશે

અંતમા લોકલ બોર્ડના વદ્યો અને સ સીલાઈઝ વદ્યોને મારી નમ્ર વિનતિ છે ક રાષ્ટ્રના આ રો ગીના સમયે પોતાની શી ફરજો છે ગ ન એની પાસેથી શી આશા રાખે છે એ મગ ર સમજી લઈ તેને અનુરૂપ તે મની વર્તન

ઝીપટો

વૈદ્ય રતિલાલ મોહનલાલ કૃપાળી જેચ એમ ડી
[કૃપાળી આયુર્વેદ સ્વાસ્થ્ય આરોગ્ય ભુવન બેટ સાફ જેતપુર કાઠિયાવાડ]

ઝીપટો એ ગામડા ઓની અતિશય સામા ય વનસ્પતિ છે અને તે ચોમાસાની મોસમ પુષ્કળ ઉગી ની ળે છે પરમાત્માએ પોતાની અનત કૃપાથી જમ આપવાયુ (ઑકિસજન) કુ રતમા જથ્થા ધ રાખેલો છે તેમ ઝીપટા જેવી ચમત્કારિક ઔષધિઓ વિષે પણ છે મનુષ્યજાતિમા નાશ એ ત કરવાનો મોહ ઉત્પન્ન થતા આવી ઔષધીઓ પ્રત્યે દુર્લક્ષ વધતુ ગાડયુ અને છેવટે પશ્ચિમના પાપના બદલા તરીકે જોખમી ઇન્જેક્શનોના મોહમા સપડાઈ રી ૨ ઈ મરવા તથા મરણાધીન થવાના યુગ સુધી આવી પહોચાયુ છે

અહીંના એક ઓફ્તન પ્રમેહની બળતરા લાગે વખત થયા પી યા કરતી હતી અને એ થી તે ટાળી ગયો હતો એક વખત બળદના ભાર ઉપર ઝીપટાના મૂળની છાલ ચાવીને લગાવના તેનો થોડો રસ હોજરીમા અનિ ચ્છાએ ગયો થો ૧ કલાક પછી પેશાબની હાજત થતા પેશાબે ગયો ત્યારે બળતરા ન થઈ ત્યારપછી તેણે ઝીપટાના મૂળની છાલ ચાવવાના પ્રયોગો ર્યા અને પરિણામે આ એક જ સાદા ઉપચારથી તેનો પ્રમેહ નિર્મૂળ થયો

હવે એ માણસ મૂત્રમાગના ા માટે પોતાના એ અનુભવ સુચવે છે અને બીજાઓને લાભ પણ થાય છે

ભાવનગા પૂર પડમા આની ઔષધિઓના િન ગુણો વિષે સુદર વર્ણનો આપેના છે ભાવપ્રકાશના એ વર્ણનો સૂત્રાત્મ છે તેમા વર્ણવેના ગુણો મ્રતા અતિમ્નગ િન્યતા હોવાનો સભવ પૂરતો છે પરતુ પરિનાદિ અનિષ્ટોના પાપમા લપગાએના ચિકિત્સકોની શોધકબુદ્ધિ અનવોમ્ન નમ્તિ અને ગુણગ્રાહિત્વ નગભગ નષ્ટ થયેના હોવાથી આવા ઔષ પીની િન્યના અગોચર રહેલી છે નામમેરકો અને વધાનો મુખ્ય ધર્મ તો એ છે કે આવા સા ઔષધોના અસરાકારક ગુણોની જનસમાજને વાકેફ કરવી અને પોતાના િમની અનુભવો ફામસીઓ અને પાયુવદના વજ્ઞાનિકોને નખી મોકનવા કે જેથી તેઓ રસાયનિક પૃથક્કરણો અને પ્રયોગોદ્વારા ઉમદા નાવગિથી આખા જગતને ઉપયોગી નીવડે

ઝીપટાને ભાવપ્રકાશમા નાગ મની અને વિષાપગાની સંજ્ઞાઓ આપેની છે તેમ મહાયોગેશ્વરી પણ કહેન છે તે સજ્ઞાઓ અવસૂચ હોવા સભવ છે સનના અને બીજા વિષોમા પ્રતિકારી (એન્ટિડોટ) ઔષધ તરીકે પ્રાચીન કાળમા તેનો ઉપયોગ થતો હોવાનો સભવ છે પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન પ્રમાણે ઘણા ખરા જતુવિષ (ટોક્સિમિઆ) ા આનારી હોય છે આ ઔષધ એ જતુ વિષમા પણ ઉપયોગી થઇ ા નુ રોગ તો તે સગભગ બધા તેમા રોગ અનુપાન સાથે આશીર્વાદરૂપ નીવ નુ જોઈએ

તેનુ મહાયોગીશ્વરી નામ માનસરોગની ચિકિત્સના આ મહાન ઉપ ગુ નગીકે પણ કાચિત રો ાનુ હોય જો આ ના સ્થાન ાર નો ા મા અપતત્ર અપસ્માર વગેરે રોગો જેન મૂગ િરા રોગ રોય તેમા પ નુ તે ઉપયોગી નીવડનુ જોઈએ

પિત્ત અને કફના ઉપદ્રવાને તે શમાવનારો રોગ યુગોનિયામા પણ તે આપવા યોગ્ય છે મૂત્ર માગના રો માટે એ ગરીબોની ચ નમા છે સુદ્ધિત્ર થઈ છે એટલે તે સાગરવત ચૂર્ણના અવેજ તરીકે પણ વાપરી શકાય

ઝ્રનુ મમસી જેવી ઉા ફામસીઓ આવા લખોને સ્થાન આપી ગરીબોની સવા કરે અને સા ભગને પણ આવી નાઓના ટીંચ ા (આગ) વગેર ફરા પાણી ઉપકૃત કર

આવી ઔષધીઓ વિષે ભારતની અને નાનની અપૂર્ણતાને પાપે કહેવા યોગ્ય એવુ ઘણુ કહેવુ રહી જાય છે

આયુર્વેદના નિષ્ણાતો પેટ વાઓથી તનમર બનીને આધ્યાત્મિક આપધાન કરવા સાથે શારીરિક ક્ષીણતાઓ વહોરી પોતાનુ અને પોતાના વારસોનુ સવથા હીર અપ વાણ કરે તેના કરતા યમનિયમાદિના પાનન સાથે કેવળ લોકસેવાનુ ધ્યેય સ્વીકારે એ પરમ કૃપાળુ પ પરમાત્મા પ્રત્યે એ સની પ્રાથના છે

એ સુશ્રુત શા અ ૫ ૧૯ ૨૦ કટકો Cतार्या પછી એ હાડમાનુ પાશ્ચાત્યશાસ્ત્રાનુ સાર વર્ણન કર્યું છે આગળ ચાલતા ગુદત્ગાતિબેવુ સામુન્ન સઘય । એ સુશ્રુત અ ૫ ૨૭નો કટકો ઉતારીને એ નિતમ્બાસ્થિ ત્રિકાસ્થિની બે બાજુને સંધાએ ના હોવાથી સપુટ (ગુદાસ્થિવિવર) બને છે એ બંધિને આયુર્વેદમા સામુદ્રબંધિ કહે છે એવી નોંધ કરી છે એજ રીતે સ્ત્રી અને પુરુષના કટિર ભાગમા જે સમારણ્ય તફાવત હોય છે તેનુ વર્ણન કરતા अधोभागो गुह्यस्त्रीणाम् એ ચરકોક્તિ આપેલ છે

બીજા ભાગમા સ્ત્રીની જનનેન્દ્રિયોનુ વર્ણન કરતા બીજકોશ (એવરીઝ)નુ નામ જ આયુર્વેદમા મળે છે વધારે વર્ણન નથી એમ શરૂઆતમા જ કહ્યુ છે પછી ચિત્રો સાથે અવિસ્તર વર્ણન કરતા स्त्रीणा तु बस्तिपार्श्वगतागर्भाशय सन्निकृष्ट એ સુશ્રુત (ચિ ૭ ૩૩)નુ વચન બસ્તિની પાછળ અને નીચે પહેલા મૂત્રાશય કે બસ્તિ અને તેની પાછળ યોનિ (યુટરસ) છે એ રીતે ગર્ભાશયનુ વર્ણન કરતા ઠા ચ છ ફેલપી ન ટ્યુબ્સ ના–બી વહ સ્રોતસ કે ફલસ્રોતસ નામ આપતા आर्तववहे द्व तयो मू गर्भाशय आर्तववाहिन्यश्च । એ સુશ્રુતનુ (શા ૯–૧૨) વચન ઉતાર્યું છે પણ શારીર ઠા ભરે નહેરમા આપ્યુ છે એ તટલુ પણ ઉપરના ઉલ્લેખો બાદ કરતા પાશ્ચાત્ય છે વળી ત્રીજા ભાગનુ મથાળુ સ્ત્રીજનનેન્દ્રિય વિજ્ઞાન રાખ્યુ છે અને એથી ફીઝીઓલોજી વિવક્ષિત છે એમા રજોદર્શનનુ મુખ્યત્વે વર્ણન છે અને તેમા મોટે ભાગે આયુર્વેદના વચનોને પુરતા ગણવામા આવ્યા છે માન આયુર્વેદમા ઋતુકાળ સોળ દિવસનો મનાય છે પણ એ બાબતમા અને મત છે અને પુરૂષ જીવાણુનુ (સજીવ રહેવામા) ચીકણાપણુ જોઈએ તો નાનાની પ્રિયા (રજોદ્વાણ)ને ભેટવા માટે ૨૫ દિવસ સુધી પણ રજોવહસ્રોતમા તપાર્યા કર્યા કરતા પડી રહ્યાના દાખલા મળ્યા છે એ રીતે મતભેદ દર્શાવ્યો છે તથા રજોગ્રંથિ ટુ ગમ પ્રમાણે જ એક વેષ્ટનમા હોય છે અને તે ફોડીને બહાર આવે છે આ વેષ્ટનને ગ્રેફિયન ફોલિકલ કે કે વગેરે મે ચાર વાક્યો જ પાશ્ચાત્યમાથી લેવામા આવ્યા છે

આ પ્રમાણે ૧૮ પાનાનો ટુકો પ્રથમ ખડ પુરો થાય છે પછી બીજા ખડમા ગર્ભ ધારણા અને ગર્ભાવક્રાતિનુ વર્ણન છ તેના પહેલા જ પ્રકરણમા ગર્ભ વર્ણન કરતા ગર્ભા વસ્થામા ડાર્વીનના વિકાસવાદાનુસાર જે નવીન પ્રાણી કોટિમા જન્મ થવાનો છે તે પહેલાની સવ પ્રાણી કોટિઓનો ક્રમશ આકાર ધારણ કરે છે Ontogeny is the repetition of philogeny ચોરાશી લક્ષ યોનિમા ભ્રમણ કરીને છેવટ મનુષ્ય યોનિમા આવે છે એવી જે આપણા શાસ્ત્રોમા જીવોત્ક્રાન્તિની સ્થૂળ કલ્પના છે તેના જેવો જ આ સિદ્ધાન્ત છે એમ કહેવુ છે એ લેખકની મૌલિકતા શોધવાની વૃત્તિનું નિદર્શન છે પણ મૌલિકપણુ ન હોય તો એનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરવાની ફરજ પણ લેખકે બજાવી છે ઉપરના વાક્ય નીચે જ લખ્યુ છે કે ગર્ભવિકાસનુ આયુર્વેદોક્ત વર્ણન અને પાશ્ચાત્યોનુ વર્ણન મોટે ભાગે મળતુ આવતુ હોવા છતા બેય વર્ણનો ટુકામા નીચે આપુ છુ બન્ને વર્ણન સરખાવવાથી પાશ્ચાત્ય વર્ણન પ્રકારની વિશેષતા પણ સમજાશે અનભ્યસ્ત એ વિરોધના આ જમાનાના સર્વ વિજ્ઞાનોની સામાન્ય છ

ગર્ભ પુરુષ છે કે સ્ત્રી એ જન્મ પહેલા કહી શકાતુ નથી એમ પ્રથમ કહેતા પછ કહે છે અને ઉમેરે છે કે પુંસવનવિધિથી ગર્ભની જાતિ બદલી શકાય છે એવી માન્યતા એ વિધિની

પીડમા રહેલી છે પણ એ સમય સુધી ગર્ભનો લિંગભેદ સ્પષ્ટ થયો હોતો નથી એ ગનુ જ સત્ય એમા છે બાકી એ વિધિથી જાતિ બદલાતી હોવાનો અનુભવ આ જમાનામા કોઇએ લીધો હોય એવુ મ્હી જણાતુ નથી વળી આ વિધિથી જાતિ બદલી છે એ સાબીત કરવુ જ અશક્ય છે

ઋતુકાળના ચોથા દિવસથી બાર દિવસ સુધીમા સમ દિવસમા છોકરો જન્મે અને વિષમ એકી દિવસમા છોકરી જન્મે (युग्मेषु तु पुमान् प्रोक्ता स्त्रियस्त्वयुग्मरात्रिषु) તેનો પણ અનુભવ આધુનિ કાળમા કોઇએ લીધો હોવાનુ જાણવામા નથી એમજ શુક્ર બળવાન હોય તો છોકરો અને આર્તવ બળવાન હોય તો સ્ત્રી હોય તેમજ ગર્ભિણીને પુલ્લિંગનામવાળા પદાર્થોની ઇચ્છા થાય તો પુત્ર અને સ્ત્રીલિંગનામ પદાર્થોની ઇચ્છા થાય તો સ્ત્રી ગર્ભ હોય વગેરે આયુર્વેદોક્ત કલ્પનાઓની યથાર્થતા માટે કાંઈ પુરાવો નથી

આ પ્રકરણનુ ધોરણ જાણવા માટે ઉપરના લખાણો ઠીક ઉપયોગી છે હજી આગળ ચાલીએ ત્રીજા ભાગમા ગર્ભિણીના લક્ષણોનુ વર્ણન કર્યું છે તથા શરૂઆતમા કહ્યુ છે કે ગર્ભિણીના કેટલાક લક્ષણો તેને પોતાને સમજાય એવા-સ્વસંવેદ્ય છે ત્યારે બીજા પરસંવેદ્ય છે હવે પૂર્વાચાર્યોએ ગર્ભિણીના જે પૂર્વચિહ્નો કહ્યા છે તેમાના તૃપ્તિ ઉલ્ટી સ્ફુરણ તરસ થાક વગેરે ઘણા સ્વસંવેદ્ય છે અને તે માટે ગર્ભિણીના વચન ઉપર જ વિશ્વાસ રાખવો પડે છે પણ આ સિવાય બીજા મહિનાથી બીજા માણસોને દેખાય એવા જે લક્ષણો થાય છે તેનુ વર્ણન પૂર્વાચાર્યોએ તથા આધુનિકોએ સરખુ કર્યું છે સ્તનનિકાશ્રવણ યોનિપરીક્ષણ રક્ત અને મૂત્રાદિનુ પરીક્ષણ વગેરે નવિન સાધનાથી કરવાની અમુક પરીક્ષાઓ આધુનિક શાસ્ત્રમા વધારે છે અને વાચનાર તેની તુલના કરી શકે માટે લેખકે કોઠામા ગર્ભિણીના સ્વસંવેદ્ય તથા પરસંવેદ્ય લક્ષણો આયુર્વેદના તથા પાશ્ચાત્યના આપ્યા છે આનાતવાદિ સ્વસંવેદ્ય લક્ષણો તો બંનેમા સમાન છે પરસંવેદ્યમા स्तनयो कृष्ण मुखता આદિ આયુર્વેદમા પણ લક્ષણો પાશ્ચાત્યશાસ્ત્ર માફક છે પણ ગર્ભાશયનો સંકોચ વિસ્તાર યોનિપરીક્ષણ અને નલિકાશ્રવણનો આયુર્વેદમા ઉલ્લેખ નથી એ નોંધ્યુ છે પછી ગર્ભનિશ્ચયના લક્ષણોનુ વર્ણન છે જેમા ઘણીખરી નવી વાત છે

આગળ ચાલતા ગર્ભાવસ્થાના ક્રમનુ વર્ણન છે તેમા સુશ્રુતના મતે ચોથાથી અને ભોજ તથા ચરકના મતે ત્રીજાથી છઠ્ઠા મહિના સુધીમા જો ગર્ભ પડી જાય તો એ ગર્ભસ્રાવ કહેવાય અને પછી પડે તો ગર્ભપાત કહેવાય કારણકે ચોથા મહિના પહેલા ગર્ભ ઘટ્ટ રૂપમા નથી હોતો

आचतुर्थात् ततो मासात प्रस्रवेत्गर्भविद्युत ।

ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥

સુશ્રુત શારીર

આ આયુર્વેદની માન્યતા સાચી નથી એમ લખેલુ છે આ પ્રકરણમાથી આટલુ પુરતુ છે ખંડ ત્રીજામા ગર્ભસ્રાવ-પાતનુ વર્ણન છે ગર્ભસ્રાવ-પાત તેમજ એ પ્રકારે થાય છે તેથી લીધુ છે ગર્ભસ્રાવ-પાતનુ વર્ણન કરતા તેના કારણોના ત્રણ વર્ગ લેખકે પાડ્યા છે

(૧) ગર્ભિણીના અથવા ગર્ભના પોતાના રોગો (૨) આઘાત શારીરિક અથવા માનસિક અને ( ) સામાન્ય

આમાથી આઘાતનું વર્ણન કરતા લખ્યુ છે કે આ બાબતમા આયુર્વેદીય ગ્રન્થકારોએ જે વાત કહેલી છે તેજ પાશ્ચાત્યોએ માન્ય રેની છે

માને થયેના કેટલાક રોગોમા કૃત્રિમ રીતે ગર્ભ પાત કરાવવો પડે છે એ વિચાર ચર્ચાયલત એ સૂર સરમા ય છે

ત્રીજા ખ ના ભાગ આ ગ્રન્થમા ગર્ભાવસ્થાના નિદાન ય વિગ તનુ વર્ણન છે જેમા ગર્ભિણીનો અપસ્માર (ઇ નેમ્પ્સીયા) ભર વિ ા ર લેખ આ પ્ર ગ ના આ ભમા હી દીધુ છે કે આ ગર્ભિણી અપસ્મારનુ આયુર મા િર ન વર્ણન થી પડી સામાન્ય અપસ્મારમા એનો સમાવેશ પૂર્વાચાર્યોએ ા ોય તો જુદી વાત પ ણ આ રોગ સ્વતન્ત્ર છે અને આયુર્વેદીયોએ એ માટે પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ નો અભ્યાસ કરવાનો રહે છે

ખરી રીતે આ વિષય એટલે કે નસૂતિ ત્રમા વા પા ા યત ામા ી આયુર્વેદીયોએ શીખવાનુ છેજ અને એ વુ ગ્રન્થમા ા ા રશમા આપ્યુ ર ક ના પર વિા આપ્યો છે એ કોઇ અવનો નમા ર ાથી ર ા તિ એ તો આ ાપકેજ જોવા પા ગ્રન્થકર્તાની આતુર તરફની દૃષ્ટિનો ખ્યાલ આપવા માટે મૂઢગર્ભ ા નક ભમથી ૯છી એ દાખલો આપી આ અવલોકન પૂરૂ કરીશ

ખડ પાચમાના ૧૬મા ભાગમા મૂઢગર્ભન વર્ણન છે આરભમા જ સુશ્રુત (નિ અ ૮)મથી મૂઢગર્ભનુ લક્ષણ ઉતાર્યું છે આગળ ચાલતા પાશ્ચાત્યોએ મૂ ગર્ભના અને મ ણો અને અનેક પ્રકારો આપ્યા છે એમ કહી પાશ્ચાત્યોક્ત પ્રકારો નોધ્યા છે અને પછી લ યુ છે કે મૂઢગર્ભ અનેક પ્રકારે થાય છે એ વાત અનેકધા પ્રતિપદ્યતે તથા ગમસ્ય ગતય ચિત્રા નાય ા એ શબ્દોથી દેખાય છે પણ તેના કારણોનો હાલમા પ્રસૂતિ શાસ્ત્રવિદોએ જેવો સવિસ્તર તથા સૂક્ષ્મવિચાર કર્યો છે તેવો જૂના ગ્રન્થોમા ાથી એ કબુલ કરવુ પડશે આગળ ચાલતા ગ્રન્થકાર કહે છે કે સુશ્રુતે અસાધ્ય મૂઢગર્ભને ગણાવતા નીચેનુ વચન લખ્યુ છે —

शापानपि विपरीतेन्द्रियार्थाक्षेपकयोनिभ्रंशसंवरणमक्कल्लश्वासकासभ्रमनिपीडितान परिहरेत ।

આ પ્રમાણે માતૃરોગને લીધે થતા અસાધ્ય મૂઢગર્ભ ા જે કારણો સુશ્રુતે આપ્યા છે તેમા विपरीतेन्द्रियार्थापक શબ્દોને બ લે विपरीत इत्याक्षपक એવુ પાઠાતર લઇએ તો માતાની જ્ઞાનેન્દ્રિયના વિપરીતપણાને લીધે મૂઢગર્ભ થાય કે જેવો અર્થ થી ન ળી સુશ્રુતે મૂઢગર્ભ ચિકિત્સામા स्वभावगता अपि पाय मूढा भवन्ति निरसा वायुप्रकोपसयोजपनस्य वा એવુ કહે છે આમાથી ગર્ભનુ માથુ ખભા તથા ગર્ભના વાયુપ્રકોપથી એટલે કે એ ભાગો મોટા હોવાથી ગર્ભ બહાર નથી આવી શકતો એટલો અર્થ તો સ્પષ્ટ છે બાકી માતાના જનનમાર્ગના વાયુપ્રકોપથી પણ મૂઢગર્ભ થાય છે એવો અર્થ જોકે એમાથી ની ળતો ાથી ા ા જો એવા અર્થ કાઢવામા આવે તો એમા વાંધો નથી અને ઉપર ા વાક્યમાથી એ અ ર (વ) છોડી દેવાથી અને નીચના વાક્યમા વિશેષ અર્થ ઉમેરવાથી ગ્રન્થકર્તાનો વસ્તુસ્થિતિ વિચાર આગળ થાય છે મતલબ કે કવચિત્ ગ્રન્થોના વચનોમા અર્થ સ્પષ્ટતા કરવા માટે પાઠ સુધા ણાની જરૂર છે એટલુ જ નહિ પણ કોઇક દાખલામા જૂનો એકાદ સિદ્ધાત પણ મૂકી દેવા પડે એના ઉદાહરણ તરીકે ડૉ ભટ પ્રસ્તાવનામાજ કરેલી નીચેની ચર્ચા ઘણી સૂચક છે —

सचेतन च गर्भं न कथंचन तारयेत् ।

સચેતન ગર્ભને કોઈ રીતે મારવો નહિ એવો સુશ્રુતનો સખતાનો સિદ્ધાંત ત્રિભાગ બાધિત અને સર્વમાં પણ છે. જ્યાં સુધી જીવતું હોય ત્યાં સુધી એને જીવતું કાઢવાનો જ પ્રયત્ન કરવો પણ ગર્ભ મરી ગયો હોય તો મૃતક ગર્ભપાત કરાવવો

आपन्नं विकारेषु श्रेयो गर्भस्य पातनम् ।

માતાની રક્ષા કરવા માટે મૃતગર્ભને કાપીને કાઢી નાખવા એવો સુશ્રુતનો મત છે

यद्यदा हि गर्भस्य तस्य मत्वाऽति तद्विधम्

सम्यग्विनिर्हरेच्छित्वा रक्षन्नारीं च यत्नतः ।

સુશ્રુત ચિ અ ૫

સુશ્રુતના ઉપરના સિદ્ધાંતમાં આધુનિક તદ્વિદો જે સુધારો માગે છે તે એટલો જ છે કે ગર્ભ જીવતો હોવા છતાં કોઈવાર એવી સ્થિતિ થઈ પડે છે કે માતાને બચાવવી હોય તો ગર્ભને કાપીને કાઢવો પડે આવે વખતે ખુશીથી જીવતા ગર્ભ ઉપર પણ શસ્ત્રકર્મ રહ્યું અને દારુમાણો हि जननीमात्मानं च घातयेत् । એ વચન જૂના વખતમાં યથાર્થ હશે પણ હાલમાં તો જ તુરહિત શસ્ત્ર મ પદ્ધતિને પરિણામે માતા બચવાનો ઘણા ટકા સંભવ છે માટે સુશ્રુતમાં મૃતેચ છે તેને બદલે મૃતેजीवति वा એવો પાઠ સુધારો કરવો

મૂઢગર્ભ વિષયક જુદા જુદા પ્રસંગો વાંચવાથી સુશ્રુતમાં કેટલું બધું છે એનો ઠીક ખ્યાલ આવશે અને હાલના આધુનિક વૈદ્ય જો પ્રસૂતિ સંબંધી કાંઈ પણ કામ કરવા ઈચ્છતો હોય તો એને સુશ્રુતમાંથી નહિ પણ આના કોઈ ગ્રંથમાંથી આ વિષય શીખવો જોઈએ અને શક્ય હોય ત્યાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ મેળવવો જોઈએ એ ચોક્કસ છે ગ્રંથકર્તાએ પ્રસ્તાવનામાં ટાંકેલું સુશ્રુતનું નીચેનું વચન આયુર્વેદાભ્યાસીઓને પરિચિત જ છે —

सु बहुश्रुतोऽपि अकृतयोग्य कर्मस्वयोग्यो भवति ।

ગ્રંથકર્તાએ પરિશિષ્ટમાં ડૉ. કે શ્રી મજમુદારના યોનિવ્યાપત્ તંત્ર પ્રસૂતિતંત્ર અને કૌમારભૃત્યતંત્ર એ નિબંધ આખો છાપ્યો છે જેથી આયુર્વેદના આ વિષયના વચનો એક સાથે જોવા ઈચ્છનારને સરળતા થશે

છેવટ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે આ ગ્રંથ સારો છે અને એનું હિંદી ભાષાંતર તૈયાર કરાવી આયુર્વેદીય શાળા પાઠશાળાઓમાં દાખલ કરવામાં આવે એ ઈચ્છવા યોગ્ય છે એટલું જ ભાર દઈને કહેવાનું રહે છે

———o———

મદ્રાસ પ્રાન્તમા આયુર્વેદિક આન્દોલન અને આસવારિષ્ટ પ્રતિબધ

(લેખક પ શિવશર્મા સભાપતિ નિ ભા વૈદ્ય સમેલન)

મદ્યનિષધના એક અગ તરીકે આયુર્વેદિક આસવા અને અરિષ્ટો ઉપર જેમ મુબઇ ઇલાકામા પ્રતિબધ મુ વામા આવ છે તેમ મદ્રાસમા પણ પ્રતિબધ મુકવામા આવ્યો છે આ પ્રતિબધ સામે આ પ્રા તના ખાસ કરીને અમદાવાદના વૈદ્યોએ ઘણી હિલચાલ કરી છે પણ હજી સુધી એનુ કઈ ફળ આ યુ નથી બીજી તરફથી મ સમા ડા લક્ષ્મીપતિની આગેવાની નીચે વદ્યોએ ઘણી હિલચાલ કરી છે ડા લક્ષ્મીપતિએ પોતાના વિરાધની ઉગ્રતા દર્શાવતા મુબઈમા ભરાયેલા છેલ્લા નિ ભા વદ્ય સમેલનમા પોતે સત્યાગ્રહ કરવા તૈયાર છે એમ કહેલુ એટલુ જ નહિ પણ એમની ઇચ્છાને માન આપીને જો કોઈ પ્રાન્તના વૈદ્યો આમ બધમા પોતાના પ્રાન્તીય મડળની આજ્ઞા લઈ ને સત્યાગ્રહ કરવા ન છુટકે તયાર થાય તો આ સમેલન તેના કાયનુ સમથન કરશે એ જાતનો ઠરાવ પણ કર્યો હતો

પણ સત્યાગ્રહ જેવા અતિમશસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યા પહેલા બધા પ્રયત્નો કરી જોવા જોઇએ એ ધોરણે મદ્રાસમા ડા લક્ષ્મીપતિના પ્રયત્નો ચાલુ થયા હતા ત્યા વદ્ય સમેલનના આ વર્ષના સભાપતિ પ શિવશર્માજી એ વૈદ્ય સમેલનના પ્રમુખોએ પણ કોંગ્રેસના પ્રમુખ પેઠે દેશમા વર્ષભર ચળવળ કરવી જોઇએ એવા નવા ગોઠવાયેલા ધોરણને અનુસરીને તથા પોતે મુબઇમા ડા લક્ષ્મીપતિને વચન આપેલુ હોવાથી પોતે મદ્રાસ ગયા અને ડા લક્ષ્મીપતિએ ઘડેલી યોજના અનુસાર શ્રી ડા એ લક્ષ્મીપતિ (મદ્રાસ) તરફથી બાબા સાહેબ પરાજપે (પૂના) અને ડા એમ કે મુકરજી કલકત્તા એ ત્રણ સાથે ૧૪ મી ફેબ્રુઆરીથી ત્રણ અઠવાડીયા સુધી મદ્રાસ પ્રાન્તમા તેઓએ આ આન્દોલન યાત્રા કરી હતી જેનુ વદ્ય સમેલન પત્રિકામા એમણે પોતે કરેલુ વર્ણન વાચવા જેવુ હોવાથી નીચે ઉતાર્યુ છે

ઉપરના લેખમાથી એ ડા લક્ષ્મીપતિની તથા વયવૃદ્ધ બાબાસાહેબ પરાજપેની ઉમ્મર તો સાઠ ઉપર છે છતા એ ચારેએ ભારે ઉત્સાહથી મદ્રાસ પ્રાન્તના ભાગ જીના એના અડોની કર્નૂલ પ્રોદ્દુટુર ગુન્ટુર બિલારી નદીડ ગુટી પામિડી અનન્તપુર મદ્રાસ નેલોર ગદૂર બેઝવાડા વારગલ ઈરોડ આદિ અનેક સ્થાનોમા ભ્રમણ કર્યુ એઓમા એઓના લગભગ ૧૨૫ ભાષણો કર્યા લોકોએ ભારે ઉત્સાહ બતાવ્યો સ્થાનિક મ્યુનિસિપલ બોર્ડો જીલ્લા બોર્ડો વૈદ્યસધો આયુર્વેદિક સસ્થાઓ ગીર્વાણ વિદ્યાપીઠ વગેરે અનેક પ્રકારની સસ્થાઓએ માનપત્રો આપ્યા અને છેવટ મદ્રાસમા મદ્રાસ સરકારના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી રાજગોપાલાચારીઅને મળી એમની સાથે વાતચીત કરી એમની પાસેથી આસવારિષ્ટના પ્રતિબધને હળવો કરવાની કબુલાત મેળવી એ ભારે કામ કર્યુ છે આ યાત્રાનો હેવાલ પ શિવશર્માના શબ્દોમા જ નીચે આપ્યો છે —

૧ આયુર્વેદ લક્ષ્મીપતિ એમ બી ની એમ મિશ્રાચાર્ય મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટ છે સાધારણ એલોપથિક ડાકતરો પેઠે તેઓના હૃદયમા ભારતીય ચિકિત્સા

તરફ રૂપ નથી ઉનટ્ સાચા નમાનિમ્ની દષ્ટિથી આયુર્વેદના સિદ્ધાંતોને સમજવાનો તેઓએ પ્રયાગ ર્યો છે અને તેમા સારી સફળતા મેળવી છે અને આ અભ્યાસને પરિણામે આયુર્વેદ ઉપર તેઓની શ્રદ્ધા એટલી વધી ગઈ કે તેઓએ પોતાની ઘ્હોળી દાકતરી ને ગીમ ાડી ઈને આયુર્વેદની સેવાને જ પોતાના જીવનનુ લક્ષ્ય બનાવ્યુ છે મદ્રાસથી અઢાર મા છૂટે આવડીમા તેઓએ આરોગ્યાનમની સ્થાપના કરી છે જેમા આયુર્વેદને મુખ્ય રાખીને વ્યાયામ દિનચર્યા આરાધના બીજા ઉપાયો વગરેનો પ્રબંધ કર્યો છે તેઓની આયુર્વેદ સેવાની કદર કરીને નદ્યસમાજે ઉચામા ઉચુ માન કોઈને આપી શકે છે તે માન એટલે કે વૈદ્ય સમેલનનું અધ્યક્ષપદ બીજી વેળા નિ આ વૈદ્ય સમેલનમા એમને અપાયુ છે

ડી ગોપાલાચાર્યજીના દેહાવસાન પછી દક્ષિણભાગનમા આયુર્વેદના પ્રચારનુ કાર્ય આ ડા લક્ષ્મીપતિને માથે આવ્યુ છે અને જે નિ ાયતા અને એકાગ્રતાથી આ કાર્ય એમણે યુ છે તેનો ખ્યાલ આ પ્રદેશની આ યાત્રામા પહેલીવાર આવ્યો મને લાગે છે કે જેવુ નરાસતીવ તથા અનુકરણીય સાંગઠન વૈદ્યોનુ આ પ્રાન્તમા થયુ છે એવુ બીજા કોઈ પ્રાન્તમા નથી

મારી મદ્રાસ યાત્રા—વૈદ્યસમાજમા આ પ્રકારની સંગઠનની સંભાવના મારી કલ્પનામાં ર હતી અને એ ૮ ાજની આ કલ્પના તમા સત્યાગ્રહની સફળતા વિ મને શંકા હતી છતા ા નક્ષ્મીપતિએ પોતાનો કે ત ત મ ાસ જવાનો નિશ્ચય મે કરી નાખ્યો મને આના થઈ હતી કે સીધુ મ ાસ વાન નથી ારણ કે પ્રચાર યાત્રાનો આરંભ અડોનીથી થવાનો છે એટલે મુંબઈ રસ્તે જવુ પડ્યુ ફેબ્રુઆરીની ૧૨ મી એ ઘાટકોપરથી નીકળ્યો ર તામા આગ્રાની આયુર્વેદ સભાના સભાસદો તથા ઝાંસી સ્ટેશને શ્રી ગધાગોવિંદ મિશ્ર અને ઝાંસી વૈદ્ય સભાના બીજા સભાસદો મળવા તથા ભવાહ લેવા આવ્યા હતા ઝાંસીવાળાઓ પોતાની શક્તિ અનુસાર આયુર્વેદની ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન કરે છે ાય યોગ ટમા ત્યા જઈશ તેઓનુ કાર્ય જોઈ રાકીશ

મુંબઈ પહોચીને મ શ્રી નદયત્ર મહારાજના ગન કર્યા અને મ ાસમાં શુ કરવુ જોઈએ એ બાબતમા મનો ઉપદેશ લીધો દક્ષિણ ભાગતના વૈદ્યોનો સહકાર મેળવવા માટે એમની પાસેથી પત્રો પણ લીધા મુંબઈમા ફક્ત ન ા ચાર કલાક રોકાઈ ૧૪ મી ફેબ્રુઆરીએ ત્યાથી ઊપડી ૧૫ મીએ સવારે અડોની પહોચી ગયો

અદોની—અદોનીમા રેલવે સ્ટેશન ઉપર ડા-લક્ષ્મીપતિ કલ તાના જનરલ ઓફ આયુર્વેદના સપા કવિરાજ મણિન્દ્રકુમાર મુકર્જી અને પૂનાના ા પરાજપે હાજર હત ર તામા તુંગભદ્રાથી આયુર્વેદ વિદ્યાલયના ોક વિદ્યાર્થી ગાડીમા ચડયા હતા તે ઉતર્યા

જે રીતે માર વાગત ર્યામા આવ્યુ એ જો વ્યક્તિરૂપમા મારૂ સ્વાગત હોત તો ો લખવાની જરૂર નહોતી પર તુ ો સ્વા ત મહામંડલના અધ્યક્ષનુ હતું અને ે પર માર વ્યક્તિત્વ ના કરતા વધારે મહત્વનુ છે ો ારણથી પહેલા ત્રણ દિવસના કાર્યનો તથા સ્વાગત આદિનો હેવાલ ર ાટ રૂપમા લખવા ઇચ્છુ છુ જેથી બીજા પ્રાન્તો સહુ આપ્ર પ્રાન્તની આયુર્વેદ ભક્તિથી અને તેના સંગઠનથી પરિચિત થઈ શકે

સ્વાગતની બાબતમા સર્વ સ્થાનો માટે હુ આમા એ વાત કહેવા ઇચ્છુ છુ કે વૈદ્યો સિવાય સામાન્ય જનતામા પણ આયુર્વેદ તરફ જે ભક્તિ અને ઉત્સાહ છે એ જો કોઈ ધનાઢ્ય પ્રાતની જનતામા હોય તો આયુર્વેદને સરકારના મોઢા તરફ જોવાની જ જરૂર ન પડે સ્ટેશનો ઉપર વૈદ્યો કરતા મોટી સખ્યા સાધારણ જનતાની જોવામા આવતી હતી અને તેની ભક્તિ જોઈને તથા જયધ્વનિ સાભળીને મહા મડળનુ અસ્તિત્વ સામે ખડુ થતુ હતુ કે સ્થળે સાથે આગ્રામા ડબામા હાર વગેરે પછી સ્થાનિક પ્રથાને અનુસરી એક એ ફળ તથા પાન બીડા અપાતા હતા જો ચને પાનોનો મોટો ઢગલો થતો કે સ્થળે મે સાથે પ્રેમિસેશન કાઢવામા આવતુ મ ઘણી વાર । લક્ષ્મીપતિને મે કહ્યુ ખરૂ કે આમા વખત ઘણો બગડે છે પણ તેઓએ જવાબ આપ્યો કે પ્રચારમાં માટે એ જરૂરનુ છે । લક્ષ્મીપતિ પોતાના પ્રાતના લોકોના મનોવૃત્તિ અને સ્વભાવને સારી રીતે જાણે છે એટલે તેઓના કહેવા પ્રમાણે મોટે ભાગે મેં વર્તન કર્યુ

પ્રત્યેક નાગરિક તથા ગામડાનો દરેક અમારી સેવા માટે બીજા સાથે હરીફાઈ કરતો હતો અને પોતાને સેવા સ્થાનીય ન મળી એવી ઇચ્છા કરતી હતી ડા લક્ષ્મીપતિએ જે ભાવ આ પ્રાતમા ઉત્પન્ન કર્યો છે તે ભાવ ઉત્તરના અથવા બીજા પ્રાતોમા આવશે કોઈ વિશ્વાસ કરી શકશે ખરા?

૧૫ મી ફેબ્રુઆરીએ આપેલી આ પેરી નૂતન અને તેણાગમ કોમર્સ થાનોમા બધા લગભગ બધે થયુ તેમ બાકીની અને નૂતનની મ્યુનિસિપાલિટીઓએ પણ અમારૂ સ્વાગત અભિનન્દન પત્રો દ્વારા કર્યુ સરકાર સ્થપે આયુર્વેદ મહત્ત્વ ઉપર ભાષણો થતા અને તે સાથે એક ઠરાવ સર્વ સમતિથી પાસ કરી તેની સૂચના તરત તાર થી મિનિસ્ટરોને તાર દ્વારા આપવામા આવતી હતી

ઠરાવ—પહેલો ઠરાવ બાબતોઓના સબધમા કરવામા આવેલ તેના વિરોધનો અને બીજો સરકાર તરફથી આયુર્વેદને પૂરતી સહાયતા નથી મળતી એ માટે વિરોધનો આ ઠરાવો એકસો પચાસ નાના મોટા ગામો અને શહેરોમા મળેલી લગભગ બસો સભાઓમા સર્વ સંમતિથી પાસ કરવામા આવ્યા વૈદ્યો સાધારણ નાગરિકો મ્યુનિસિપલ કમિટીઓ ડીસ્ટ્રીક્ટ બોર્ડો વગેરેની સભાઓ હતી આમા ખાસ સ્ત્રીઓની પણ સભાઓ થઈ

એક બે સ્થળે અગ્રેજી દવાઓ રોકવા આપવાની વાત પણ થઈ પરતુ ઠરાવની વિરૂદ્ધ કોઈ સ્થળે એકપણ વોટ પડ્યો નહતો

એલોપથીનો સહયોગ—અહી ખાસ આ યોગ અને સાસરિયા સત્ત્વનો એલોપથિક ડાક્તરોનો સહયોગ હતો પેનાગીની જે સભામા મ્યુ ના આગેવાની મળી કોઈ ગાજન વિરૂદ્ધ આયુર્વેદ માટે આયુર્વેદનુ જ્ઞાન જેનામા ભાર એવો સામાન્ય મત્રી (હેલ્થ મીનીસ્ટર) જોઈએ એવા ઠરાવ પસાર થયો તે સભાના પ્રમુખ એક એલોપથિક ડાક્તર હતા મોટે ભાગે બધે પણ આ ડાક્તરો ખાનગી મેમ્બર સાહેબીઓ તરફ સહાનુભૂતિ બતાવતા હતા આ વસ્તુ જોઈને મને બધી નસ નના કા માગ કે મુબઈ અને લાહોરમા તો વૈદ્યને જોઈને ડાક્તરને વાઈ આવી જવાનુ ભય રહે છે પછી એની પાસથી કોઈ જાતની યોગ્ય મદદ તો ક્યાથી જ મળે?

૧૬મી તારીખે બેનાગીમા જે સભા થઇ તેમા હોલમા તથા વરંડામા તેમજ બારી બારણાઓમા લોકો ઉભા હતા ગુ ટ નમા પણ તેજ દિવસે જુદે જુદે સ્થળે બે સભાઓ થઇ

૧૭મી તારીખે મહાનન્દી (નદી સાથે) મન્દિની બાજુમા જ મહાન ડીસ્ટ્રીક્ટ વૈદ્ય સમેલન ભરાયુ હતુ એ તિથિએ મહાન દીનો મેળો ભરાય છે અને સમગ્ર દક્ષિણ ભાગના લોકો મહાનદી સ્નાન માટે એ સ્થાનની યાત્રા કરે છે અહીંનુ તળાવ છક તળીઆની રેતી દેખાય એવા સ્વચ્છ જળથી ભરેલુ રહે છે લગભગ એક લાખ લોકો સ્નાન કરવા આવે છે આ મેળામા જ મહાન વૈદ્ય સમેલન ભરવામા આવતુ કોઈ પણ કાંઈ સાંભળ્યુ હશે એમ કહી શકતો નથી પણ બે વાત જરૂર થઈ એ લોકો એમ થ હતા અને અમારા ઠરાવો સર્વ સમ્મતિથી પસાર થયા

ડૉ લક્ષ્મીપતિ આંધ્ર ભાષામા બોલતા હતા ડૉ શર્મા મોટે ભાગે હિન્દીમા અને હુ તથા ડૉ સુબ્બારાવ મોટેભાગે અંગ્રેજીમા બોલતા હતા દરેક સભાનો સભાપતિ કાંતો એ શહેરનો મ્યુનિસિપલ ચેરમેન અથવા કોઈ પ્રતિષ્ઠિત એમ એલ એ (ધારાસભાનો સભાસદ) હોય

૧૮મી ફેબ્રુઆરીએ ગજુપાલ્લી દ્રોપાચલમ ગુટી પામિડી અનન્તપુર પાછા ફરી ગુટી એમ કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો અનન્તપુરમા બે કોંગ્રેસ પક્ષના ધારાસભાના સભ્યો આસનારિષ્ટને પ્રશ્ન બરાબર ન ઉકલે તો રાજીનામુ દેવા તૈયાર થયા હતા અહીં એટલુ કહેવુ જોઈએ કે શ્રી રાજગોપાલાચારી સાથે મારી મુલાકાત થયા પહેલાજ એસેમ્બ્લીના સારુ કોંગ્રેસ પક્ષ સભાસદોને આ રીતે રાજીનામુ આપવા માટે સમજાવી લેવામા આવ્યા હતા

૧૯મી ફેબ્રુઆરીએ સવારે ગુટી ગુંટાકલ બેલારી ગયા ડા ા તથા બીજે સ્થળે આ ઠરાવો પસાર કરવામા આવ્યા

૨૦મી ફેબ્રુઆરીએ ઘણો મોટો કાર્યક્રમ હતો સવારે જલ્દી ઉઠીને બીજા દિવસના ચાર સાડાચાર સુધી એક સરખુ ફરવામા હતુ પડ્યુ મનલી પાનના નિરૂપતિ અને કાનહસ્તિ એ સ્થળો ખાસ વર્ણન કરવા જેવા છે

આટલુ બધુ કામ હોવા છતા ઘણુ ચાલતા ચાલતા તિરૂપતિના વિશાળ મંદિરના દર્શન કરવાના મળી ગયા અહીં બાલાજીનુ મંદિર છે જે ઘણુ મોટુ તીર્થસ્થાન છે અને દૂરદૂરથી યાત્રાળુઓ દર્શન કરવા આવે છે મંદિર એક પહાડના શીખર ઉપર છે ત્યાં જવાનો રસ્તો પણ રમણીય છે રાત્રે તેની ચારે તરફ વીજળીના પ્રકાશમા સુંદર દશ્ય દેખાય છે

કાનહસ્તિ પણ એક મંદિરને લીધે પ્રસિદ્ધ છે આ મંદિરમા એક ખીસકોલી એક સર્પ અને એક હાથીએ તપશ્ચર્યા કરી હતી અને એ ત્રણે ભગવાનની પૂજામા સતત હોય એવી ત્યાની મૂર્તિની વિરચના છે અહીંના વૈદ્યોનો ઉત્સાહ અદ્દભુત હતો ત્યા રાતે નવ બજે અમે રહેવાના હતા તેને બદલે રાત્રે બાર બજે પહોંચ્યા હુ અતિશય થાકી ગયો હતો એટલુ જ નહિ પણ બીજા સાથીઓ ઉપરથી બેશુદ્ધ થઈ જતા હતા કે ડૉ લક્ષ્મીપતિ ચોવીસ કલાક સુધી તાજા રહી શકતા હતા મેં સ્નાન કરી માત્રી મારી તબિયત ઠીક નહોતી ભાત ખાધા અને આમળીનુ પાણી એ ખોરાક પ્રભાત ગરમી જમીન ઉપર સુતુ થઈ રાતમા તથા લોરીમા મુસાફરી અને એ સાથે ચાલીને ફરવુ એમ આ બધુ મારે

મારે નવુ હતુ ડૉ લક્ષ્મીપતિને મારી સ્થિતિ ઉપર દયા પણ આવી પરંતુ તેઓએ કહ્યુ કે મલહરિતના વૈદ્યોનો ઉત્સાહ ભગ થશે તેઓ સાંજના આઠ વાગ્યાથી ભાષણ સાંભળવા આવીને રાતના સાડાબાર સુધી બેઠા હતા કોઇ ત્યાથી ખસ્યુ ન હતુ મે આશ્ચર્ય સાથે જોયુ કે હોલમા એક પણ જગા ખાલી નથી અને લોકો ભીંતને અઢેલીને ઉભા છે રાતના બારથી સાડાબાર સુધી સભા ચાલી ડૉ લક્ષ્મીપતિ ભાષણ કરતા હતા મને યાદ છે કે મિ મુરજીની ખુરશીની પછવાડે તેઓ ઊંઘમા ખુરશીમાથી પડી ન જાય માટે એક માણસને ડૉ લક્ષ્મીપતિએ ઉભો રાખ્યો હતો આખી આ યાત્રાનુ ચિત્ર જ્યારે મારી આંખ આગળ આવે છે ત્યારે મને વિચાર આવે છે કે આટલુ બધુ કામ આટલા થોડા વખતમા કરવુ કદાચ ફરી સભવિત નથી પહેલા તો કદિ કર્યુ નથી એની મને ખાતરી છે

૨૧મી ફેબ્રુઆરીએ માત્ર ત્રિવેન્દ્રમ અને મદ્રાસનો કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો પણ એ પૂરતો હતો ત્રિવેન્દ્રમની જનતાએ આસવારિષ્ટોની બાબતમા સત્યાગ્રહ કરવાની જરૂર પડતા અમને સાથ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી મદ્રાસ પહોચ્યા ત્યારે અધ્યક્ષનુ જે સ્વાગત કરવામા આવ્યુ તે માટે આયુર્વેદ મહાસમ્મેલન તરફથી હુ મદ્રાસના વૈદ્યસમાજને ધન્યવાદ આપુ છુ અને ત્યાની જનતાનો ઉપકાર માનુ છુ સ્ટેશન ઉપર પાચસોથી વધારે માણસો હાજર હતા જેમા મદ્રાસ કોર્પોરેશનના મેયર ગવર્નમેન્ટ સ્કૂલ ઑફ ઈન્ડિયન મેડીસીનના પ્રિન્સિપાલ તથા અધ્યાપકો તેમજ મ્યુનિસિપલબોર્ડ તથા એસેમ્બ્લીના ઘણા સભ્યો હતા

મદ્રાસમા જે સરઘસ કાઢવામા આવ્યુ તે મદ્રાસના વૈદ્યોનો ત્યાની જનતા ઉપર કેટલો પ્રભાવ છે એ દર્શાવવા કાઢવામા આવ્યુ હતુ પણ જ્યારે કામ વધારે હોય ત્યારે સરઘસમા વખતની બરબાદી થાય છે છતા સરઘસનુ પ્રચારકર્તાની દૃષ્ટિથી મહત્ત્વ છે તે હુ સ્વીકારુ છુ એ સરઘસ તો મદ્રાસના પ્રધાનમંડળ ઉપર પ્રભાવ પાડવા માટે હતુ એટલે ઠીક પણ સાધારણ રીતે બની શકે ત્યા સુધી સરઘસનો કાર્યક્રમ ન રાખવો જોઇએ સરઘસ વિક્ટોરીઆ પબ્લિક હોલમા પહોચીને સમાપ્ત થયુ ત્યા મદ્રાસના મેયરે પ્રજા તરફથી સ્વાગત કર્યુ અને તેના જવાબમા મારે જે કાઈ પ્રધાનમંડળને સભળાવવુ હતુ તે સભળાવી દીધુ

સાંજના પાચ વાગે આયુર્વેદપ્રચાર સભા મદ્રાસ તરફથી પ્રીતિભોજન હતુ તેઓ મારી પાસેથી વિશેષ પ્રશ્નોનો ઉત્તર માગતા હતા પણ મે એટલુ જ કહ્યુ કે મદ્રાસના પ્રાઈમ મિનિસ્ટર શ્રી રાજગોપાલાચારીને મળ્યા પછી જ શુ કરવુ તેનો નિશ્ચય થશે

શ્રી રાજગોપાલાચારીએ ડૉ લક્ષ્મીપતિને બે પત્રો લખ્યા હતા પહેલા પત્રમા લખ્યુ હતુ કે એલોપથિક તથા આયુર્વેદિક વૈદ્યોમા કાઈ તફાવત રાખવામા નહિ આવે એ બ ઉપર સરખી રીતે લાઈસન્સ ફી લાગશે અને વૈદ્યોને આસવઅરિષ્ટ દરદીને આપવામા કાઈ વાધો નહિ આવે અને દરદીઓ લાઈસેન્સવાળા કેમીસ્ટો પાસેથી ઔષધ લઈ શકશે બીજો પત્ર મારી મુલાકાત વિષે હતો એમા અમને અનુકૂળ વખતે તેઓને બીજુ ઘણુ કામ હોવા છતા મુલાકાત આપવાનુ કબુલ કર્યુ હતુ

સાંજના ૭ બજે અમે આ ડૉ લક્ષ્મીપતિનુ સુંદર આરોગ્યાશ્રમ જોવા માટે આવડી ગયા હતા અને રાતે ત્યા જ સુતા હતા અમે આ યાત્રામા પૂરી ઊંઘ લીધી હોય એવી એ પહેલી રાત હતી

વીસમીએ સવારના છની ગાડીમા પાછા મદ્રાસ આવ્યા ૮ બજે ઈન્ડિયન મેડીકલ સ્કૂલ તરફથી માનપત્ર હતુ ત્યા કે શ્રી નિવાસમૂર્તિ શ્રી એન માધવ મીનન

શ્રી દુરૈસ્વામી આયંગર તથા ડૉ. કૃષ્ણરાવને મળવાનું બન્યું. એ સંસ્થાએ જે સ્વાગત કર્યું તે માટે આભારી હોવા છતાં એ સંસ્થાના લક્ષ સાથે હું સંમત નથી. ડૉ. પગજપે તથા કવિ મુકુન્દ તો આયુર્વેદમાં શુદ્ધતાની પરાકાષ્ઠા ઈચ્છે છે. પરંતુ પાશ્ચાત્ય અને આયુર્વેદિક ચિકિત્સાની જે મેળવણી એ સંસ્થાનું લક્ષ છે તેની સાથે તો મારો પણ થોડો વિરોધ છે. હું સંમિશ્રણનો વિરોધી નથી. પણ એ સંમિશ્રણ આયુર્વેદના વિદ્વાનો દ્વારા થાય એમ હું ઈચ્છું છું અને પણ દાક્તરો દ્વારા થાય એમ નથી ઇચ્છતો. કોઈ પોતાની રીતે આ સંસ્થાએ આયુર્વેદની ઘણી સેવા કરી છે. અને તેના પ્રિન્સિપાલ કે. જી. શ્રીનિવાસમૂર્તિએ મદ્રાસ સમિતિના રિપોર્ટમાં જે આયુર્વેદ સાહિત્ય પ્રગટ કર્યું છે તે તો આધુનિક સાહિત્યમાં અપ્રતિમ છે.

શ્રી રાજગોપાલાચારી સાથે મુલાકાત—બપોરે દોઢ બજે મેં [illegible] યોજનામાં મદ્રાસના પ્રીમીઅર શ્રી રાજગોપાલાચારીની મુલાકાત થઈ. તેઓની આયુર્વેદ વિરોધી નીતિ ઉપર હું ચીડાયો હતો અને તેઓ સાથે લડવા તૈયાર હતો. પણ ડૉ. લક્ષ્મીપતિ જેઓ ત્યાંની પરિસ્થિતિ જાણે છે તેઓએ મને ખૂબ આગ્રહથી નમવાની સૂચના કરી હતી અને એ સૂચના અનુસાર ત્યાંની પ્રથાને અનુસરી જઈને તરત મેં એક સતઈ ભેટ ધર્યું. તેઓ હસી પડ્યા અને બોલ્યા કે આની શું જરૂર હતી?

પરંતુ બીજી જ ક્ષણે તેઓએ આક્ષેપો તથા કટાક્ષો શરૂ કર્યાં. તેઓએ કહ્યું કે આપ આટલે દૂરથી તમે આ દેશમાં આવ્યા છો તે અહીંના પ્લેટફોર્મ ઉપરથી ગમે તે બોલી શકાય માટે ના? અહીં પણ આપ જેવા નથી. તો એ હિન્દ અને તેની સરકાર ઘણા વધારે કૃપાળુ અને ક્ષમાવાળી છે.

મેં કહ્યું: આપનું કથન ઉદારતારહિત છે. મારે જો આકરા શબ્દો કહેવાનો શોખ જ પૂરો કરવાનો હોત તો મારે મદ્રાસ આવવાની જરૂર નહતી. પરંતુ કે મારા પ્રાંતમાં હું સખત ભારતને કઠોર શબ્દો સાંભળવાની શક્તિ [illegible] જેના પુરાવા છાપાઓમાં મળશે. નહીં તો કઠોર શબ્દોથી ખાસ દૂર રહેવા ઈચ્છું છું. કારણ કે કોંગ્રેસની બદનામી કરતાં મારું મન અચકાય છે. કોંગ્રેસ પોતાના સ્વદેશીના લક્ષ્યને ચૂકી ગઈ છે કે કોંગ્રેસે પોતાની પ્રતિજ્ઞા તોડી અથવા અમને અન્યાય કર્યો એવું એવું પ્લેટફોર્મ ઉપરથી બોલતાં મને સારું નથી લાગતું. કોંગ્રેસની નિંદા કરવામાં હું મારી પોતાની હાર સમજું છું.

શ્રી રાજગોપાલાચારીજી—તો તમે સાથી [illegible] અહીં આવવાની તસ્દી કેમ લીધી?

મેં કહ્યું: કારણ કે મને મદ્રાસના તમની સૌથી વધારે આશા હતી. અને મદ્રાસ સરકારે જ મને સૌથી વધારે નિરાશ કર્યો. આયુર્વેદની ઉન્નતિ તો દૂર રહી પણ આયુર્વેદને નુકસાન પહોંચાડવાની આપે તૈયારી કરી છે. આસવારિષ્ટોને દારૂમાં ગણીને આપે અમારી અર્ધી ચિકિત્સા નષ્ટ કરી છે.

શ્રી રાજગોપાલાચારી—પણ એ નિયમ દારૂ એના ત્યાગ માટે જ બનાવ્યો. જે જે પ્રવાહી પદાર્થમાં આલ્કોહોલ હશે તે તે નિષેધની મર્યાદામાં આવી જશે. આસવારિષ્ટોમાં તો બીજાથી પણ વધારે આલ્કોહોલ હોય છે.

મેં—આસવોમાં બીરથી વધારે આલ્કોહોલ હોય છે એ વાત ખરી પણ બીર પીવાથી માણસને નશો ચડે છે બીરની જેમ અથવા મેં બાટલી પી શકાય છે અરે

પીનારા ચાર ચાર બાટલી પી જાય છે પણ આસવ તો એ આમથી વધારે નથી પી શકાતો એ ચાર આમથી વધારે પીવામાં આવે તો ઔષધની માત્રા વધી જવાથી શરીરમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય કે જે આમ આસવારિષ્ટ પીવામાં આવે તો ઝાડા થઈ જાય પછી નશાની વાત તો દૂર રહી જે ચીજથી નશો ન થાય એની નશામાં ગણત્રી કરવી એથી વધારે અયોગ્ય શું?

શ્રી રાજગોપાલાચારી—આસવારિષ્ટની ભેળસેળ અટકાવવી ગણવામાં તથા પોતાની દવામાં આસવારિષ્ટ આપવામાં વૈદ્યોને બાધા નહિ આવે એવો પ્રબંધ પરવાનાથી મેં કર્યો છે

અહીં ! લક્ષ્મીપતિ ઉશ્કેરાઈને બોલ્યા કે આ વિષયમાં આપે જે પત્ર મને લખ્યો તે મેં અધ્યક્ષને બતાવ્યો છે આપે એમાં લખ્યું છે કે વૈદ્યોને આસવ આપવામાં કોઈ જાતની મુશ્કેલી નહિ પડે કારણ કે બાદમાં સરકારી કેમીસ્ટો એવી દવા તૈયાર કરી આપશે મને અને અધ્યક્ષને આ વાંચીને બહુ ખેદ થયો કારણ કે આમાં ગામડાના વૈદ્યોની પરિસ્થિતિનું સર્વથા અજ્ઞાન દેખાય છે એ પત્ર લખતાં આપ ભૂલી ગયા કે ગામડાનો વૈદ્ય [illegible] એકલો કરે છે જાતે જ દવા બનાવે છે અને પોતે જ દર્દીને દવા આપે છે ત્યાં કેમિસ્ટ કેવો અને ડ્રગિસ્ટ કેવો? લંડનથી તાજો નવો આઈ સી એસ પ્રાઈમમિનિસ્ટર થઈને આવ્યો હોય અને ભારતવર્ષની દવાથી તદ્દન અપરિચિત હોય અને જેવી વાત કરે તેવી વાતો કરો છો અને ગામડાંઓ સાથે અતિગાઢ સંબંધ હોવાનો દાવો કરો છો

શ્રી રાજગોપાલાચારી હસી પડ્યા અને બોલ્યા કે મને દવાની બાબતમાં નિષ્ણાતોનું કહેવું માનવું પડે છે

મેં—આપના નિષ્ણાત એટલે ડાક્ટર અને મુખ્ય નિષ્ણાત તે ડૉ. રાજન. આપના હેલ્થ મિનિસ્ટર ડૉ. રાજન એક એવા સંપ્રદાયના અગ્રણી છે કે જે મદ્યપાનને ભારતના ઉચ્ચ અને મધ્યમશ્રેણીના કુટુંબોમાં પરના ઔષધોપચારને બહાને દારૂને પ્રસિદ્ધ કર્યો અને તેની ટેવ પાડી હાલમાં જો કેટલેક સુધરેલા શહેરીને બ્રાન્ડી વ્હીસ્કી બીયર અને વીનકાર્નીસ વગેરે પીવાં એ સુધારાનું લક્ષણ લાગતું હોય તો એનું મુખ્ય મૂળ એલોપથિક દાક્તર છે એલોપથીમાં પ્રત્યેક પ્રવાહી પદાર્થ નશાકારક હોવાથી દાક્તરોને સર્વ પ્રવાહી પદાર્થોમાં શરાબ દેખાય છે માટે આયુર્વેદીય ઔષધોની બાબતમાં તેઓને પૂછવું વ્યર્થ અને અયોગ્ય છે તમે તમારો પોલિસ રેકર્ડ જુઓ વ્હીસ્કીના નશાથી બેભાન થઈ ગયેલા કેટલા આદમી પકડાયા હશે પણ આસવ પીને ગાંડા બનેલો એકેય માણસ આખા ભારતમાં નહિ મળે કહેવું કે નશા સાથે એને શો સંબંધ નથી

શ્રી રાજગોપાલાચારી—નશા એ નાનો સવાલ નથી જે વસ્તુમાં આલ્કોહોલ હોય તેના ઉપર ટેક્ષ નાખ્યો છે

મેં—એ રીતે તો કેટલાક શાકોમાં ગાજર જેવા ઘરના ખાદ્ય પદાર્થોમાં પણ આલ્કોહોલ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે માણસને સાધારણ અન્નથી પણ કોઈ વાર નશાની અસર થાય છે આ રીતે તો કઈ ચીજ ટેક્સમાંથી બાકી રહેશે તે સમજાતું નથી પણ [illegible] માત્ર આલ્કોહોલથી લાભ ઉઠાવવું ઠીક નથી

(અહીં સનાતન ધર્મ, મદ્યપાન, આસવારિષ્ટ વગેરે સંબંધમાં કેટલીક ચર્ચા થઈ પણ લંબાણના ભયથી તે છોડી દીધી છે)

પછી શ્રી રાજગોપાલાચારીએ કહ્યું કે પણ તમે ઇચ્છો છો શું?

મેં—એટલું જ કે વૈદ્યો અને આસવારિષ્ટો ઉપર કૃપાદૃષ્ટિ રાખો. ઉન્નતિ અને મદદ તો આપે ઘણી કરી પણ હવે ધંધામાં સુખે રહેવા દ્યો.

શ્રી રાજગોપાલાચારી—જો લાઇસેન્સ ફી વાર્ષિક રૂ. ૨૫ થી ઓછી કરીએ તો તમારે કબૂલ છે?

શ્રી લક્ષ્મીપતિ—નહિ. કહેવા તો આ ટેક્સ આવક માટે નથી પણ મદ્યનિષેધ માટે છે એ ખાતરી આપો તો આપણી વાત આગળ ચાલે.

પ્રાઈમમિનિસ્ટરે ખાતરી આપી કે આ ટેક્સ મદ્યનિષેધ માટે જ છે, આવક વધારવા માટે નથી.

મેં—તો પછી આટલો ભારે ટેક્સ શા માટે?

શ્રી રાજગોપાલાચારી—એ ઓછો થઈ શકે.

શ્રી લક્ષ્મીપતિ—રાજાજી અને ટેલીમાન નાં હતા કે જો વૈદ્ય સમુદાય સ્વીકાર કરે તો આ ટેક્સ ૧૫ રૂ. કે ૫ કરવામાં આવે પણ મેં કબૂલ ન કર્યું. મેં કહ્યું કે તમે જ્યારે પચીસ રૂપીઆ ટેક્સ રાખ્યો ત્યારે આપ ભૂલી ગયા કે જે હજારો વૈદ્યો ગામડાંઓમાં રહીને જનતાની સેવા કરે છે તેઓ મહીને રૂપીઓ એ પણ દેખતા નથી. આપ પાંચ રૂ. ટેક્સની વાત કરો છો કારણ આપને મન એ ઓછો છે પણ જે વૈદ્યોને સેવાના બદલામાં કેવળ દુખીઆઓના આશીર્વાદ અને ભાત તથા આમલીનું પાણી ખાવા મળે એટલી જેની આવક છે તેઓ રૂપીઆ પાંચ પણ ક્યાંથી ભરવાના હતા? આપનો જન્મ તો ગામડામાં થયો છે તો એ વૈદ્યોનું ચિત્ર મન આગળ ખડું કરી જુઓ.

શ્રી રાજગોપાલાચારી—ત્યારે વૈદ્યોને લાઇસેન્સ મફત આપીએ.

મેં—ક્ષમા કરો. વૈદ્યો કોઈપણ સ્થિતિમાં લાઇસેન્સ લેવા ખુશી નથી. ગામડાના વૈદ્યનું જીવન એ તો ત્યાગનું જીવન છે. આપે ડાક્તરો માટે મોટી મોટી કોલેજો ઉઘાડી અને વૈજ્ઞાનિક ડાક્તરો ઉત્પન્ન કર્યા કે જે પોતાના જીવનનું લક્ષ્ય જનતાના ખીસા કાતરવાનું છે. આપે ઘણી મહેનત કરી પણ એ લોકો ગામડામાં ન ગયા. ભારતવર્ષના સાત લાખ ગામડાંની સેવા તો વૈદ્યોએ જ કરી છે. ગામડાનો વૈદ્ય વૈજ્ઞાનિક છે કે અવૈજ્ઞાનિક, અંગ્રેજી બોલી શકે છે કે સંસ્કૃત પણ નથી બોલી શકતો એ પ્રશ્ન નથી પણ એ નિઃસહાય ગામડાનો એક જ આધાર છે. અસંખ્ય શતાબ્દીઓથી એ જ ગામડાની સેવા કર્યા કરે છે. રોગથી પીડાતો ગામડીઓ તેની ઝુંપડીમાં જાય છે અને આશ્વાસન મેળવે છે. આખું ગામ તેને માન આપે છે. એનું ઝુંપડું એક મંદિર છે. જનતાના કલ્યાણ માટે પૂરો પ્રયત્ન થાય છે. એ મંદિરમાં જઈને પોલીસ અભડાવે તથા ગમે તેવા અવિનયી શબ્દોમાં લાઈસેન્સ માગે એ કદિ નહિ બને. જો તેઓ દારૂ બનાવતા નથી તો દારૂ બનાવવાનો પરવાનો શા માટે રાખે? એ કદિ ન બને.

શ્રી રાજગોપાલાચારી કહેવા લાગ્યા કે આયુર્વેદમાં મદ્યનિષેધ તો છે નહિ, મદ્યની આદિ કેફીય નશાકારક વસ્તુઓ છે.

મેં—એવી ચાર પાંચ વસ્તુઓ છે પણ એને કોઈ બનાવતું નથી.

શ્રી રાજગોપાલાચારી—જો આસવારિષ્ટો ઉપરથી પ્રતિબંધ કાઢી નાખવામાં આવે

અને જે ચાર પાચ નશાવાળા ઔષધો છે તેના ઉપર નામની રૂ ૧ જેવી લાઇસેન્સ ફી રાખવામા આવે તો કબુલ છે ?

મેં—આ માટે તો મારે ફરી વૈદ્યાને મળી પૂછવો પડે

શ્રી રાજગોપાલાચારી—મે આપની સાથે બધી વાતચિત સ્પષ્ટ કરી છે જાઈ પડ । નવી લખ્યો હવે જો તમે આવી રીતે વાત કરશો તો હું પણ મે જે વાત કરી છે તેમાથી પાછો હઠી જઈશ જો વૈદ્યો તરફથી પુરી વાટાઘાટ કરવાનો તમને અધિકાર ન હોય તો વખત ગગાડવાની જરૂર નથી

મ—જો આપ આસવારિષ્ટોને પ્રતિબધમાથી મુક્ત કરો અને માદક સુરાઓની જે એચાર બનાવટ છે તેના ઉપર જ વાર્ષિક બાર આના કે એક રૂપિયા જેટલો કર નાખો તો વૈદ્યાને મનાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરૂ

પ્રીમીઅરે કહ્યુ મારે કબુલ છે ' મિ મુકરજીએ પૂછ્યુ કે આ ખબર અમે વર્તમાન પત્રામા આપી શકીએ ? પ્રીમીઅર મૌન રાખ્યુ મિ મુકરજીએ બીજીવાર પૂછતા તેઓએ કહ્યુ હા મારે જેના જવાબ આપવો એવુ કાઈ રસ્તે ન આવવા દો

મ—ત્યાથી નીકળતા પ્રીમીઅરને ધન્યવાદ આપ્યો અને કહ્યુ કે એક વખત એવો હતો કે જ્યારે અમારા પક્ષપાતપૂર્ણ મદદ શા માટે નથી કરતા એમ કહીને અમે લડવા તૈયાર થતા હતા જ્યારે અત્યારે વગર વાકે પણ અમને દડ નથી દેતા એ માટે ઉપકૃત છીએ એમ કહીએ છીએ

પ્રીમીઅર સાથે વાર્તાચિત થઈ તેના સારાશ મ આપ્યો છે જે વાતો આવવી રહી ગઈ છે તે મુખ્યત્વે મહામડળના અધિકારીની ચર્ચારૂપ હતી શ્રી રાજગોપાલાચારીના મત પ્રમાણે પ્રાતીય સગઠન થયા પછી [ ] ભા સસ્થા સાથે પ્રાતીય મડળોનો સબધ રહેનો નથી મદ્રાસ સરકાર ત્યાના વૈદ્યાની વાત સાભળવા તૈયાર છે બ્હારનાની નહિ વચ્ચે એમણે એમ પણ કહ્યુ કે કાલે કોઈ બીજુ મડળ ઉભુ થાય તો અમારે શુ કરવુ ? પણ મે કહ્યુ કે ત્રીસ વર્ષથી તો આ મહામડળ જ વૈદ્યોની મુખ્ય ભારતીય સસ્થા છે અને કોઈ વાત એનાથી છુપી નથી મેં આ વાતચિત દરમીઆન એ પણ જોયુ કે મદ્રાસના પ્રીમીઅરને આયુર્વેદ ઉપર બીલકુલ શ્રદ્ધા નથી એટલુ જ નહિ પણ તેઓ એને સ્વદેશી પણ ગણતા નથી ગાધીજી ઉપર તેઓને અધ ભક્તિ છે અને જેમ એ નચાવે તેમ નાચે છે

તેજ દિવસે સાંજે ઇન્ડીઅન મેડીકલ મે ટીસનર્સ કોન્ફરન્સ વિક્ટોરીઆ હાઉસમા ભરવામા આવી હતી તે પ્હેલા અમને પ્રીતિભોજન આપવામા આવ્યુ હતું કે જ્યા મદ્રાસ એસેમ્બલીના સ્પીકર શ્રી સાબમૂર્તિ અધ્યક્ષ હતા કોન્ફરન્સમા અમે ચારે ભાષણો આપ્યા આ પછી જેટલી સભાઓ થઈ તેમા આસવારિષ્ટનો પ્રશ્ન પડતો મૂકાયો માત્ર આયુર્વેદિક ભી ડિગ્રીનો જ પ્રશ્ન રહ્યા

[અપૂર્ણ]

અશ્વિદેવો અને આયુર્વેદનો ઇતિહાસ

[અનુસંધાન ાાકથી ચાલુ]

આ માન્તમાં રુદ્રદેવની સ્થિતિ અશ્વિના જેવી જ છે પ્રજાપતિએ યજ્ઞમાં રુદ્રને ભાગ ન આપ્યો અને રુદ્રે દક્ષના યજ્ઞનો નાશ કર્યો વગેરે પૌરાણિક કથા પ્રસિદ્ધ છે પશુ મૂગી જાનના અને જંગલીઓના રુદ્ર છે અને એ રુદ્રને વેદમાં ભિષક્તમ સૌથી મોટા વૈદ્ય કહ્યા છે (ઋ ૨- ૩-૧૪) મતલબ કે ઘણા પ્રાચીન કાળમાં આર્યેતર જાતિમાં આર્યો કરતાં વૈદ્યક જ્ઞાન વધારે અને શરૂઆતમાં અનાર્યોની પણ સૂગ નહોતી ત્યારે આર્યો અનાર્યો પાસેથી વૈદ્યક પણ શીખ્યા પણ પછી વૈદ્ય શીખવા માટે વારંવાર અનાર્યોના પરિચયમાં જેને આવવું પડતું તે વૈદ્યો તરફ પાછળના કાળમાં તિરસ્કાર વૃત્તિ જાગી જે અશ્વિદેવોને યજ્ઞમાં ભાગ ન આપવાની કથામાં પ્રતિબિંબિત થઈ છે પણ વૈદ્યોએ આ તિરસ્કારને બહુ ગણ્યો હોય એમ લાગતો નથી અને છેવટ તો કોઈ વધુ અતિપ્રતિષ્ઠિત ઋત્વિજોની [illegible] રીતે લીધે અટકી પડેલા યજ્ઞકાર્યને માંદગી દૂર કરીને ફરી ચાલુ કર્યું હોય—આવા કોઈ કારણને લીધે વૈદ્યકની ઉપયોગિતા નજરમાં આવતાં યજ્ઞમાં અશ્વિદેવોનો ભાગ તેઓએ યજ્ઞનું માથું સાંધી આપ્યું તેથી ચાલુ થયાની સુશ્રુતોક્ત કથા (સૂ ૫ ૧) પ્રચારમાં આવી

અશ્વિદેવો સંબંધી ઉપલી વાત કથામાં આભડછેટની વૃત્તિ છે જે તો સ્પષ્ટ છે આ વૃત્તિ આર્યોએ વૈદ્યકવિદ્યાને અપનાવી—આયુર્વેદને ઉપવેદ ગણ્યો છતાં ગઈ નહિ ધર્મશાસ્ત્રોમાં વૈદ્ય ધંધાને હલકો ગણ્યો છે[1] મનુએ માંસ વેચનાર વેપાર કરનાર દેવમંદિરમાં પૂજા કરનાર અને વૈદ્યકનો ધંધો કરનાર બ્રાહ્મણોને દેવકર્મમાં તથા પિતૃકર્મમાં જમાડવાની ના પાડી છે (મનુ અ ૩ શ્લો ૧૫)

માંસ વેચનાર હિંસાને ઉત્તેજન આપે છે અને વેપારી અસત્યને ઉત્તેજન આપે છે માટે એમને જેમ હલકા તેમ વૈદ્ય શસ્ત્રક્રિયા વગેરે દ્વારા શૌચ-પવિત્રતાના ત્યાગને ઉત્તેજન આપે છે એમ ગણ્યું હશે ગમે તેમ પણ આભડછેટની વૃત્તિ તો અહીં પણ સ્પષ્ટ છે

જો કે પ્રાચીન વૈદ્યોએ ભરવાડ ગોવાળ વગેરે જંગલી લોકોનો પરિચય વૈદ્યક જ્ઞાન માટે આવશ્યક ગણ્યો છે જુઓ ચરકનો ઉપદેશ —

ओषधीर्नामरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने ।

अविपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनचारिणः ॥

ચરક સૂ-અ-૧-શ્લો-૧૧૮

છતાં આ ઉપરથી ધર્મશાસ્ત્રની અસરથી વૈદ્યો મુક્ત હતા એમ ન માનવું સુશ્રુતમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને જ ઉપનયન આપીને આયુર્વેદ ભણાવવો એવું વિધાન છે (સૂ-અ-૨) અલબત્ત કુલગુણસંપન્ન શૂદ્રને પણ ઉપનયન વગર ભણાવવાનું કહેલું છે શા માટે? ઊંચામાં ઊંચા બ્રાહ્મણોને ઘેર શૂદ્રો દાસ તરીકે રહેતા હતા ઘણા બ્રાહ્મણોને શૂદ્ર પત્નીઓ હતી—એટલે પુત્રો પણ હોય જ—કદાચિત્ બ્રાહ્મણ પુત્ર કરતાં એ પુત્ર વધારે ગુણવાન અને બુદ્ધિવાન પણ હોય

ઉપર જણાવ્યા અશ્વિદેવો સંબંધી એ વાત કથાનું ઐતિહાસિક રહસ્ય મને આવું લાગે છે પણ હવે [illegible] વૈદ્યક સાહિત્યમાં જરા ઊંડા ઊતરીએ વેદના જૂનામાં જૂના

1 જુઓ આપ-ધ સૂ-૧ ૬-૧૮-૨૦ ગૌ ધ-સૂ ૧૭ ૧૭ વા-ધ-સૂ ૧૪ ૨ ૧૯

આગમાં અશ્વિ વોને એ નાનેજ વદ્ય મ્લા નથી અશ્વિ અને રૂદ્ર પેઠે જ અગ્નિ વરુણ ઈંદ્ર મરૂત્ તથા સરસ્વતીને પણ ભિષક્ કહે છે

भिषक्तमं त्वा भिषजा शृणोमि । ऋ २-३३-४

આ ભિષક્તમ સર્વ શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય તે રૂદ્ર એમજ

अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक्। यजुर्वेद १६-५

આ મંત્રનો પ્રથમ દૈવ્ય ભિષક્ તે પણ રૂદ્ર જ

પછી અગ્નિદેવને નીચેના મંત્રમાં ભિષક્ કહેલ છે

जातवेदा अग्ने त्वं भिषक् भेषजस्यासि कर्ता । अथर्व ५-२९-१

વરુણને ઉદ્દેશીને કહેલું છે કે —

वरुण भिषजा पतिं । यजुर्व २१-४

वरुणो भिषक् । २१-५८

ઈંદ્રને પણ વૈદ્ય કહેલ છે —

इन्द्रस्य भिषजं यजुर्व २८

મરૂતના ઔષધોનો નીચેના મંત્રમાં ઉલ્લેખ છે —

या वो भेषजा मरुतः । ऋ - ३-१३

અને સરસ્વતીને પણ ભિષક્ કહેલ છે —

सरस्वती भिषक् यजुर्व २१-३

અહીં જે મા ... તરીકે ... ના ... તે ઉપગત ... કહેતા દેવોનો વૈદ્યક સાથે સંબંધ બતાવનારા ... પણ ... ઉ ... માટે જુઓ ગિરીન્દ્ર મુખોપાધ્યાયનું હીસ્ટરી ઓફ ઈંડીઅન મેડીસીન ગ્રં ૧ અને ૨ પણ આ ઉ લેખોના વિસ્તારમાં બહુ ઉંડા ઉતરવાની જરૂર નથી પણ ... ઋષિઓનું આ ... બાબતમાં માનસિ ... સમજવા માટે પહેલા વરુણના જ ... કરીએ વરુણ આર્યોના ઘણા જ પ્રાચીન દેવ છે ઘણુ કરી ઈરાનીઓ અને આર્યો સાથે રહેતા તે વખતના પણ આપણને વરુણ દેવના ઈતર સ્વરૂપ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી કેવળ એના ભિષક્રૂપના ... કરવાના છે વરુણ ... પોતે સ્થાપેલા નિયમનો ભંગ કરનાર—પાપીને જળોદરની શિક્ષા કરે છે આ વિષયમાં ઐતરેય બ્રાહ્મણનું આખ્યાન જેમાં હરિશ્ચંદ્રને વરુણને તેણે આપેલું વચન ન પાળવા માટે જળોદર થવાની વાત છે તે ખાસ દાખલો છે વળી આ મા યતા—વરુણનો જળોદર સાથે સંબંધ એ ... થી ઘણો જુનો છે ઋગ્વેદ (૭-૮૬-૮૯)માં વરુણની જળોદર મટાડવાની શક્તિનો ઉલ્લેખ છે અને વધારે આશ્ચર્ય ... વાત તો એ છે કે સુમેરીઅન દેવોમાના પ્રાચીનતમ ... કે ઓએનીઝ વરુણ પેઠે સમુદ્રના દેવ ગણાતા એને પણ વૈદ્યક સાથે સંબંધ હતો પણ એના પુત્ર ... પાપીને જળોદરથી એ દુ ખી કરતા એમ કહેવાય છે (જુઓ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીઅન મેડીસીન ગ્ર ૧ ૧૩૧-૧૩૨)

વળી આ સુમેરીઅન સંસ્કૃતિ સાથે મોહેં જોડેરોવાળી ઈ સ પૂર્વે ...૦૦ની સંસ્કૃતિનો નિકટ સંબંધ છે એમ તદ્વિદોનો મત છે એ યાદ રાખવાનું છે

અને ઉવટ વરુણને ઋગ્વેદ (૫-૭ -)મા રૂદ્ર કહેલ છે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે

નામી વૈદક સારવાર ફરીના નથી પણ દીર્ઘ વ્યાધિઓમાં આધુનિક વૈદક શાસ્ત્ર કેટલું ગાફેલ થએલ છે એ એ મહાન નશ કે તો જ સમજાશે। વ્યાધિ માટે આખરી ઉપાયો કરીને જ્યારે થાકે છે ત્યારે વૈદની સલાહ લમાણે અને તેઓ વખત અમે તે વા અખન પરેજી સાથે ખાવા તૈયાર થાય ? જેના પરિણામે વૈદને જરૂર જશ મળે છે અને રોગી રોગમુક્ત થાય છે તેવી ઘણુ બીમારીઓ મટાડવા માટે પંચામૃત પર્પટી એ એક અદ્ભુત ઉપાય છે

ગત સાલમાં ના કુ બીમારો એવા આવ્યા કે જેઓ દિર્ઘ વ્યાધિથી પીડાતા હતા જેમના પેટ ફુલતા હતા પાંચ તોલા આહાર પચતું ન હતું પાતળા થઈ જતા હતા અથવા કહેવત ગણતી હતી ઘરેગ ફરતા એ નવિન કોઈને તો કોઈને ગ્રહણી કોઈને મંદાગ્નિ તો કોઈને બીજી બીમારી કોઈ કોઈ જુવાન તો વૃદ્ધ જેવી હાલત એવા બાર રોગી ? રીતસર આહાર મુકાવીને દુધ અથવા છાસ આપીને તેમને નવજીવન સમ પંચામૃત પર્પટી સાથે શૃંગાદ્ય પ્રયોગ અગ્નિતુંડી પીપર સમ, ધાતુભસ્મ માક્ષીક ભસ્મ ભાસ્કર લવણ જેવી દવાઓ આપી બધાને સારા થતા જોયા ત્યારે મનને એમ થયું જે પંચામૃત પર્પટીનું કાર્ય કેટલું અદ્ભુત છે પણ ધીરજ રાખે અને વિશ્વાસપૂર્વક જો દરદી દવા લે તો જ કામ આવી શકે

જે માણસોને પાંચ તોલા દુધ ન પચતું તે જ માણસો આઠ રતલ દુધ ૨૫ પોળી ભરી જેટલી ખોરાક થુલી અને આઠ તોલા લોટની રોટલી ૭૫ વર્ષની ઉમરે પચાવવા શક્તિમાન થએલ એ શું પંચામૃત પર્પટીનો ઓછો ગુણ ગણાય ? જે માણસને ખાટલામાં ઉપાડવા બે માણસની જરૂર પડે તેજ માણસ પર્પટીના સેવન બાદ સાત ગણાથી પાંચ માઈલની સફર ચાલી શકે એ શું ઓછી વાત છે હવે પંચામૃત પર્પટીમાં પારદ વિશેષ શુદ્ધિવાળા હોય અને અભ્રક લોહ તામ્ર ઘણા પુટોની ભસ્મ વાપરવામાં આવે તો વિશેષ ફાયદા થાય છે મુંબાઈની મ્યુનિસીપાલીટીમાં કામ કરતા એક ખાસ મિત્ર ડાક્તર એક વરસમાં ૧ થી ૨ તોલા પર્પટી પોતાના દરદીઓને ખવરાવે છે અને ઈજેકશનો આપે છે જેઓ ગ્રહણીના દરદ ઉપર ૮ એમ તેઓ મને જણાવતા હતા રસપર્પટી વિધાનમાં ૨૧ દિવસનો પ્રયોગ શાસ્ત્રકારોએ બતાવેલ છે અને એ પ્રયોગથી એક માણસ સારો ન થાય તો ફરી ફરીને તેજ પ્રયોગ સાત વખત કરવાનું જણાવેલ છે તેમાં પર્પટીનું પ્રમાણ હમેશા એક રતિ વધતા જવું તે બાર રતિ સુધી વધવું અને પાછું તેજ પ્રમાણે ઘટવું તેથી જરૂર સારો થાય છે કેવળ તેને ખોરાકમાં દુધ ઉપર રાખવા છાસ આપવી પણ તેમાંથી માખણ કાઢવું જોઈએ તો જ વધારે ગુણ આપે એ વી દુધ ગરમ કરવું અને મલાઈ જ્યારે ત દુધ ઠંડુ થતા સમયથી કાઢવું કે જેથી મલાઈના અતરભાવ થઈ જાય બિમારી અને રોગ લક્ષણ પ્રમાણે ઔષધોમાં ફેરફાર કરી શકાય છે ફક્ત ખાવા માટે યોગ્ય વિચાર કરીને પણ આપી શકાય છે

કલ્પ શુદ્ધ ગંધક ૧૨ ભાગ શુદ્ધ પારદ ૮ ભાગ લોહ ભસ્મ ૪ ભાગ અભ્રક ભસ્મ ૨ ભાગ તામ્રભસ્મ ૧ ભાગ બધાને ખરલમાં ખુબ ઘુંટીને પર્પટી વિધાન પ્રમાણે પર્પટી બનાવવી ૨ રતી ઘી ને મધમાં આપવી અને પછી ક્રમાનુસાર વધારવી

ફલશ્રુતિ—ગ્રહણી અરૂચિ ક્ષય ઉલટી અતિસાર જવર રક્તપિત્ત ક્ષય મટાડે છે મહાન પૌષ્ટિક દવા છે વળી પિત્ત મટાડે છે નેત્રરોગનાશક છે અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે અને રોગીનું શરીર કંચન જેવું તાજું કરે છે

સિદ્ધભેષજ મણિમાલા

[અનુસંધાન એપ્રિલ અંક ૪ પૃ ૧૨૮ થી ચાલુ]

अथ सधानम्

आम्राणामधपक्वाना कुर्यात्पेशीर्हृतत्वचाम ।
मनाग्विशाय भाण्डान्त समाकर्म्मि विनिक्षिपत ॥२१५॥

आम्रपादो गुड किं च तत्पाद पाटव र त ।
तत्तु ये मेथिकामुर्यो भष सघपतन्त ॥२१६॥

तथाऽत्र त चतुर्थांशा तलिना पित्तकारिणी ।
रात्रिस्ततोऽपि तुर्यांशा हिङ्गु शायष्टमाशकम् ॥२१७॥

कटाहपक्वकटुकतैले योग्ये सशमठे ।
गुड विनैव समार सवमत्रानचारयत ॥२१८॥

एकीकृत्य समुत्तार्य गुड प्रविनिरदनु ।
न्यसेत्पिधाय भाण्डास्यमिति सधानपद्धति ॥२१९॥

અર્ધપાકેલી કેરીને પ્રથમ સારી રીતે ધોઈ નાખી પછી છોલી તેને છીણી ઉપર છીણીને છોલ ગી નાખવો પછી સ્વચ્છ બરણીમા ભરીને નીચે પ્રમાણે મસાલો અદર નાખવો કેરીના વજનથી ચોથા ભાગનો ગોળ ગોળથી ચોથા ભાગનું દળેલુ મીઠુ મીઠાના સરખે ભાગે મેથી અને રાઈ (મેથી અને ર ઈ બ ને થઈ મીઠા જેટલા) લેવા મરસીયા તેમા રાઈમેથીને શેકી નાખવી મેથીથી ચોથા ભાગની તળેલી રાઈ રાઈથી ચોથા ભાગની હલદર હળદરથી આઠમા ભાગની હિંગ લેવી એમ કઢાઈમા સરસીયા તેમા હિંગનો વઘાર મૂકવો અને પછી ગોળ સિવાયની સવ ચીજો—બધુ જ કઢાઈની અ ર નાખવુ બધુ એક થાય એટલે ઉતારી લઈ તેમા ગોળ ભેળવી દવો પછી બરણીમા ભરીને ઢાંકો બરાબર બધ કરી દેવુ આ થઈ અથાણાની રીત (કેરીના છુદાની આ બનાવટ છે)

सिद्ध स्यादाम्रसधानमतिका त त्रिमासकम् ।
उच्चके रसनाजाड्यमोचन भक्तरोचनम ॥२२०॥

मेथील्वणनिशाभि सम्भृतगर्भऽपितैलमाभुक्के ।
च्चाम्राग्निशलाटुनि मिरति निगोऽति पराऽप्यरचि ॥२२१॥

ત્રણ મહિના પછી અથાણુ તૈયાર થયું ગણાય કહેવાય અથાણુ જીભની જડતાને જલદીથી તોડનાર અને ખાવા ઉપર રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર છે
નાની કેરીના ચાર ફાડીયા બનાવી તેમા મેથી મીઠુ હળદર મરચા ધાણા ગરમ

મસાલો વગેરે ભરી તે કેરીઓને તેલમા નાખી ગળી મૂકવી આ કેરીના કાચના પણ અત્યંત રુચિકર છે

मांसं सप्तायतात गुरु मधुररसं शुक्रलं च यमु चै–
हृद्यं साग्निं दीप्यं तज्जगति निगदितं चाङ्गलानूपभेदात् ।
मेदघ्नं स्वादु रुक्षं रुचिप्रदतिरघुं गर्हितानूनाच
स्निग्धं मन्दाग्निपथ्यं कफि गुरु मधुरं पिच्छिलं वृष्यमन्यत् ॥२२२॥

આસ આદિ વાતઘ્ન ગુરુ મધુર શુક્રલ (વીર્ય વધારનાર) બલ્ય (બલ આપનાર) હૃદ્ય (હૃદયને હિતકર) જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે જાંગલ અને આનૂપ એવા માંસના બે ભેદ જગતમા જણીતા છે જાંગલમાંસ મેદ તથા રોગોને હણનાર મધુર રુક્ષ રુચિકર પચવામા અત્યંત હલકુ છે અને વાયુને હરનારુ છે આનૂપમાંસ સ્નિગ્ધ છે જઠરાગ્નિ મંદ કરનાર અને અપથ્ય છે પચવામા ભારે છે મધુર છે પિચ્છિલ છે વૃષ્ય છે કફ કરનાર છે

अथ शाकानि

वास्तुकद्वितयं विपाककटुकं बल्यं सरं क्षारलं
दुर्नामासृगगोचकाग्निमृदुता प्लीहत्रिदोषापहम्
पोताकी कफकारवातपवनारोचापहा शुक्रला
पालक्या कफवातला गुरु हिमा विष्टम्भिनी भेदिनी ॥२२३॥

બે જાતની ચાકાની ભાજી (મોટા પાન અને નાના પાનવાળી બે જાતોને લઈને) શક્તિ આપનાર છે અગત્યના ક્ષારો શરીરને આપનાર છે વિપાકમા કડુ છે હરસમા પણ સોદી અરુચિ જઠરાગ્નિની મંદતા બરોળની વૃદ્ધિ અને ત્રિદોષ રોગોને હરનાર છે
પોઈનું શાક કફ કરનાર છે રક્તપિત્ત વાયુ અને અરુચિને હરનાર છે વીર્યપ્રદ છે
પાલખની ભાજી કફ અને વાયુને કરનાર પચવામા ભારે ઠંડી પેટમાં ગુડગુડાટ કરનારી અને રેચક છે[1]

पित्तघ्नस्तण्डुलीयो लघु शिशिरसरोऽस्रकफघ्नोऽतिरुच्या
लोणा रुक्षाम्लगुर्वी कफपवनहरा दीपनी शीतला पि ।
चुक्रा स्वाद्वी रुचिकृत्पवना श्लेष्मलाऽम्ला लघिष्ठा
मेथी हृद्याऽग्निदात्री क्रिमिकफपवनाध्वंसिनी बद्धविट्का ॥२२४॥

તાંદળજાની ભાજી પિત્તને હણનારી છે પચવામા હલકી છે ઠંડી છે સારક છે રક્તદોષ અને કફને હણનાર છે અને અતિરુચિકર છે લુણીની ભાજી રુક્ષ ખાટી ગુરુ

[1] વાસ્તુ ને મજનિઘંટુકારે શાકોમા શાકનો રાજા ગણાવ્યો છે પાલખની ભાજી (Spinach)મા લોહતુ મોટુ પ્રમાણ છે અને તેથી યુરોપિયનો આ ભાજી ખૂબ ખાય છે વિટામિન એ પણ સારા પ્રમાણમા છે આ ભાજીનો વપરાશ ગુજરાતમાં વધારવા જેવો છે

કફ અને વાયુને હ ...ર, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર અને કડી છે ચુકાની ભાજી સ્વાદમા મધુર છે રુચિપ્રદ છે વાયુ કરનાર નથી, કફ કરનાર છે સહેજ ખારી છે, પચવામા હલકી છે મેથીની ભાજી હૃદ્ય છે જઠરાગ્નિ નષ્ટ કરનાર છે કૃમિ કફ વાયુનો નાશ કરનાર છ ઝાડો બાધનાર છે

किञ्चित्सरा शीततरा सवातश्लेष्मा सतौल्या मधुरा च नीली ।

दद्रूनपत्र मृदुल कृमिघ्न श्वासे च कासे कथित कफघ्नम् ॥२२५॥

ગળીના પાનનુ શાક સહેજ રચક છે અત્યત ઠડુ છે, વાયુ અને કફ કરનાર છે રુક્ષ છે મધુર છ

કુવાડીયાના કુમળા પાનની ભાજી કૃમિઘ્ન છે કફઘ્ન છે શ્વાસમા અને કાસમા હિતકર છે

सर्वाङ्गमा धारचिर धन्नानि साष्टीलिकाशूलकफानिलानि ।

श्वा मारगुल्मश्वयथूदराणि क्षिणोति सेहुण्डदलस्य शाकम् ॥२२६॥

થોરનાપાનનુ શાક- જઠરાગ્નિની મદતા અરુચિ કફ વાત અષ્ઠીલા (એન્લાર્જમેન્ટ ઑફ પ્રોસ્ટેટ=પૌરુષગ્રંથિ મોટી થવી) શૂળ કફ અને વાયુ આફરો ગોળો સોજો, ઉદરરોગ આ બધા રોગોને હણે છે

पौनर्नवं किसलय नयनामयार्त्ते श्वासक्षयश्वयथुपाण्डुकफघ्नम् ।

निरस्त पित्तरुधिर क्षयकासमर्द उर्ध्वं ज्वराणि नववासकपल्लवानि ॥२२७॥

સાટોડીના કુમળાપાનનુ શાક- આખોના રોગ માટે સારુ છે શ્વાસ ક્ષય સોજો પાડુરોગ કફ અને ઝેરને હણનારુ છ

અરડુસીના કુમળાપાનનુ શાક રક્તપિત્ત ક્ષય ખાસી પેસાબના રોગો ઉધરસ જ્વર વગેરે રોગોને હણનારુ છે

गुडूचीपत्राणा जनितदहनाना प्ररहना

लघूना च याना त्रिमलमथनाना चितनुषाम् ।

प्रमेह पथ्यानामतिसृतिहराणा रुचिकृता

प्रथकार यामो गुणगणनपार वयमपि ॥२२८॥

ગળોના પાનનુ શાક દાહને શમાવનાર છે જ્વરને હણનાર છે લઘુ છે ત્રણ દોષને શમાવનાર છે તરસને હણનાર છે પેસાબના રોગોમા હિતકર છે અતિસારના રોગીઓને તે પથ્ય છે રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર છે આવા અનેક ગુણયુક્ત શાકના ગુણોનુ વર્ણન અમો કરીએ

वर भल्ला शाक मदयति न हा कफहर

निहत्यार्द्रं सार हुतवहकर लघुतरम् ।

कषाया वाताद् ग्रमनिरसना न सहसा

करायुम पित्त हरति विरक सरसापि ॥२२९॥

ભાગનુ શાક પણ ઉત્તમ છે ત મા ૮ ૨ ૬ અને અગ્નિમાંદ્યને તે હરનાર છે જઠરાગ્નિના વિકારોને દૂર કરનાર છે પચવામ હલકુ છે

કફના રોગોમા રિંગણાનુ શાક સારુ છે વાયુને પણ હણનાર છે પરતુ ઉગ્ર પિત્ત કરનાર હોઈ તે સગ હોના છતા તાવમા ન આપવુ જોઇએ (ઘરડા રિંગણા જ પિત્તકૃત છે બહુ ઘરડા નહિ તેમ બહુ ુણા પણ નહિ એવા વચના ગાળાના રિંગણા કફવાતઘ્ન અને પિત્તો ાસીન છે યારે તદ્દન કુમળા રિંગણાના વધા કફવાતઘ્ન અને પિત્તહૃત્ પણ ૭ રીંગણાનુ શાક તાવમાં આપી શકાય ખા ગ)

कूष्माण्ड शाक कफकायनुष्ण गोत भिपग्भि गुरु का तिपीतम् ।
प्रहारि पित्तस्य हुताशकारि चत स्थिर भेदि करोति रत ॥२३०॥

ભુરકોળાનુ શાક મદ કરનાર છે ઠ્ઠ છે ગુરુ અને પિત્તઘ્ન છે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે ઉ મા જેવા રોગોમા ચિત્તની અસ્થિરતા આવી જાય છે એવા રોગોમા આનુ શાક ચિત્તની સ્થિરતા માટે સારુ છે વીર્યનો ભેદ કરનાર છે

किं वर्णितु वातकफा नु तुम्बी शक्यत सौम्यी गुरुरव चिम्वी ।
धातु विधातु, दनथु विहातु ग्ता हि मा या जगतीह ना या ॥२३१॥

મીઠી તુંબડી અથવા દૂધી પાપડી ને ધીંતોડાને વર્ણવવા શુ શકય છે? વીર્ય વધારવા માટે દાહને હણવા માટે—આ ૨ શાકો જગતમા માન પામેલા છે બી ી નહિ દૂધી ઠંડી છતા કફ કરનાર નથી પાપડી પચવામા ભારે છે

अमरदगुरु रक्तद्वेपि पित्तप्रमापि
ज्वरहरमतिसारि प्रोज्वलं हुप्रमारि
कृमिकवलनकार श्लेष्ममेहप्रहारि
प्रकटित कटुभाव कारवेल्ल ब्रवीमि ॥२३२॥

કારેલાનુ શાક વાતને હણનારુ ૯ન દુષ્ટરક્તને સુધારનાર પિત્તને હરનારુ તાવનો નાશ કરનારુ અતિસારમા જ રાગ્નિ મદ પડી ગયો હોય તેને પ્રદીપ્ત કરનારુ કૃમિઘ્ન કફને હણનારુ તેમ જ પ્રમેહને હરનારુ છે કારેલાનુ શાક ખાવામા કડવુ લાગે છે

अनुभव हिमभाव पित्तत शत्रुभाव
कुरु पवनकफाभ्या मित्रभाव मनस्व ।
ज्वरमपहर कास किं करोषि प्रकाश
दमय दवथुभीतिं राजकोपातकीत ॥२३३॥

ગલકાનુ શાક ખાઈને ઠડનો અનુભવ કરો પિત્ત સાથે શત્રુભાવ કરો વાત અને કફ સાથે મિત્રતા અનુભવો (અર્થાત્ ગલકુ શીત પિત્તઘ્ન અને વાયુ તથા કફને કરનારુ છે) ગલ ખાઈને તાવને દૂર કરો ખાસી શુ પ્રગટ થાય છે? (ગલકુ કફ કરનાર છે એટલે) દાહના ભયને દૂર કરો

कोषातकी स्यात्तुहिनारुणा सश्लेष्मरोगोपाडपि लघुर्निगपाद ।
वृष्य पटोल नरनाशलोल कासापह सण्डितर घनाढ्यम् ॥२३४॥

तुरीया (धीसोडा) ठ.. ..इने रनार अ पथ्यमा हलक छे परवळनु नाम बल आपनार छ ..रनो नाश करनार छे खासीनो हरनार छ गुल्मने हणनार छे

कर्कोटक कीर्तितमग्निकारि कास ज्वर श्वास विकारहारि ।
हल्लासकुष्ठारुचिरुग्घनाश प्रमेह पाके कटु शाकराशि ॥२३५॥

ककोडा (कटोला)नु शाक ज.. अग्नि दीप्त करना छे श्वास ज्वर अने श्वासने हणनारु छे मोळ, चामडीना रोगो, अरुचि वगेरेनो नाश करनार छे विपाकमा कटु छे ओडी मारु लावनार अने ..डीने भगा..नार छे अर्थात् टोलानु शाक ..रम छे

अर्शांसि निघ्नती क्षयमग्नि कुर्वति मलमल कन्यती ।
ज तुग मतिपपित्तविनाशमान् डोडिका विलमति श्रपयता ॥२३६॥

डोडीनु शा.. ..रमनो क्षय करनार (अशोघ्न) छे जठराग्नि दीप्त करनार छे टीक टीक बल आपनार छे कृमि गुल्म विष पित्तनो नाश करनार छे[1]

अगस्त्यमूल ..रोगमूल करोति तिक्त कफपित्तरिक्तम् ।
पुष्प कदल्या गुरु रक्तक यापित्तज्वरघ्न परमानविराम ॥ ३७॥

अगथीयाना फुलनु शाक तारवामा माटे सारु छे ..ज कडु छे ..र अने पित्तने तोडनारु छ केळना फुलनु शाक गुरु छे रक्तपित्त रक्तातिसार रक्तप्रदर वगेरे रोगोमा हितकर छे पित्तघ्न छ सहज नाय.. छे

कदलीमध्यमदण्ड चण्ड पित्तास्रमहरणे ।
प्रदरार्तिकालदण्डो मान्द्यमराच च खण्डयति ॥२३८॥

केळना थाभनामाथी कुमळो भाग नीकळे छे जेनु शाक करवामा आवे छे आ शाक रक्तपित्तना सहार माटे प्रबलशक्ति धरावे छ ..रनी पीडा माटे तो ते काळ.. छे (..र आनाथी मटी जाय छ) अग्निमाद्य अने अरुचि—..नो आ शाक नाश करे छे

त्रिदोषकाल हिमभन्विाल वृद्ध तु मूल विमरानुकूलम् ।
तदीयपत्र कफव्वचरित्र पित्तस्य मित्र स्वगुण पवित्रम ॥२३९॥

कुमळा मूळा (नाना मूळा) त्रिदोषने हणनार छे ज्यारे घरडा मूळा त्रिदोषने कोपावनार छे मूळाना पान कफ हरनार छे अने पित्तने मदद करनार छ (पित्तल छे)

1 डोडीनु संस्कृत नाम जीवन्ती छे जीवन्ती प्रसिद्ध छे परतु टिप्पणकार श्री लक्ष्मीराम.. ..गी .. .. अनायनाम्ना गुर्जरे प्रसिद्धा शाक तु जीवन्ती आथी आ डोडी ए ज शास्त्रोक्त जीवन्ती छ.. च.. ..तु छे जीवन्तीशाक शाकानाम् मा शाकोमा जीवन्तीनु शाक श्रेष्ठ छ

[કુમાર સંભવની एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः એ ઉક્તિ ઉપર આ શ્લોક છે] ચના ગુણોની મા ... બહુગુણોમાં એ દોષ ડુબી જાય છે એવું જો કહિએ કહુ છે તે ખોટું છે એમ હું કહું છું એમ ન હોય તો પિત્ત અને કફને હરનારૂં વાયુને જીતનારૂં અતિશકિતવાળી એવું દાગાણ અનેક ગુણોવાળું હોવા છતાંયે તેની દુર્ગંધીથી લોકો તેને કેમ ત્યજી દે છે?

स्पष्टया सम स्वस्थनविप्रमुक्त तिक्तं वनिम्बाग्र्यमसिद्धमाव ।

बलामपित्तज्वरकफज्वरतुल्यम्निमेगारुचिदाहमघ्न ॥२४५॥

ફટકડી સાથે બાફીને પાણી ... રસ દૂર થએલી હોય એવું લિંબડાના પાનનું શાક કફ અને પિત્ત જ્વર આમની ... રોગો કૃમિ ઉ ... પ્રમાણે ... રોગો ... હાની ... અને આ ... રોગોને હણનાર છે

अरोचकेश्वयशूलमिहृदि प्रशमन स्वादप्रभञ्जन ।

स्त्वक्तथोष्ण सुरभी रुज प्रद पौदीनकं पक्तविधौ प्रशस्यते ॥२४६॥

ફુદિનો અરુચિ હેડકી ... ભગવો ... વાયુ અને કફના રોગોનો સંહાર કરનાર છે ફુદિનો રસ ઉષ્ણ સુગંધિ આ ... છે અને તે ચટણીમાં બહુ વપરાય છે

भीरे स्नुहीज प्रतिमावितस्य स वेध धौतस्य मुहुर्जलेन ।

दध्ना तथा हिङ्गुपटूपणाद्यैश्च मत्कृत स्याल्लवणस्य शाकम् ॥२४७॥

(આખા) મીઠાને થોરના દૂધની ત્રણ ભાવનાઓ આપી ખૂબ પાણીમાં તે બાળી પછી વારવાર પાણી નાખી સારી રીતે તે ધોઈ નાખી પછી દહીં હિંગ મીઠું મરી વગેરે ગરમ મસાલો નાખીને શાક બનાવવું મીઠાનું શાક ઘણા ભાગને નવાઇ જેવું લાગશે

अथ तैलम्

तैल तैलं यवादि सपाहृदपरं लेष्म पोष्ण विकाशि

वगगर्भाशयशोधि प्रकटबलि बल के य च तुल्यवृष्यम ।

म म मिष्ट प्रमेह क्रिमिजठरशिर कर्णरोगापथ्य

सूक्ष्म तिक्त कषाय सरमुष्णदाहं रक्तपित्तप्रकोपि ॥२४८॥

તલનું તેલ બનાવે ... ઉષ્ણ વિકાશિ ત્વચ (તેલના અભ્યંગથી ચામડી સારી રહે છે તેલ ચામડીના છિદ્રો દ્વારા શરીરમાં જાય છે) ગર્ભાશયનું શોધન કરનાર ... (વાળ વધારનાર) ચક્ષુષ્ય (આંખોને હિતકર) અને ... બળ આપનાર છે તેલ બુદ્ધિવર્ધક અને મધુર છે પ્રમેહ કૃમિ ઉદરરોગ શિરોરોગ કાનની ચ નાખવા ... વગેરે ... હોય તો તેમાં પથ્ય છે સૂક્ષ્મ છે તિક્ત છે કષાયરસયુક્ત છે સર છે છાતીમાં દાહ કરનાર છે (વધુ ખવાય તો) અને રક્તપિત્તને કોપાવનાર છે

(અપૂર્ણ)

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનું કે જાનેવારી ૧ થી આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનું ૨૨ મું વર્ષ શરૂ થાય છે નવા થનાર ગ્રાહકો જો લવાજમના પૈસા મ ઓ થી મોકલશે તો તેમને અંક ઓછે ખરચે તરત મળશે

(૨) વર્ષની અધવચથી ગ્રાહક થનારને પણ વર્ષની શરૂઆતથી જ ગ્રાહક થયેલા ગણી લઈને જાનેવારી માસથી જ બધા અંકો મોકલી આપવામાં આવે છે

(૩) ગ્રાહકોના સરનામાં અધુરાં હોય કે બદલ્યાં હોય તેમણે પૂરૂં કે બદલેલું સરનામું તરત મોકલી આપવું જેથી અંક ગેરવલ્લે ન જાય આ બાબતમાં ગ્રાહકની કસુર હોવાથી અંક પાછો આવશે તો ફરીથી તે અંકનું પોસ્ટેજ ગ્રાહકને શિર રહેશે માટે સરનામું પૂરૂં તથા બદલ્યું હોય તો બદલેલું સરનામું તરત મોકલી આપવું

(૪) ગ્રાહક થવા સંબંધે કે અંક મેળવવા સંબંધે પત્રો પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક "આયુર્વેદ વિજ્ઞાન" આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ અમદાવાદ, એ સરનામે કરવા

(૫) આ માસિકના લેખકોએ પોતાના લેખો કે માસિકમાં આવતા લેખો સંબંધી પત્રવ્યવહાર તંત્રીને સરનામે કરવા

(૬) <u>ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ માટે વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ ૧-૮-૦ રાખવામાં આવેલ છે</u>

(૭) આ માસિકમાં છપાતા લેખો માટે તે તે લેખના લેખકો જવાબદાર છે

(૮) આ માસિકના લેખોને અને ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લીમીટેડની વ્યાપારનીતિ (policy) ને કાંઈ સંબંધ નથી

!! ખાસ લાભ !!

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનની ૧૯૮૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧-૯૨-૯૩-૯૪ એમ ૧૫ વર્ષની જુદી જુદી રંગીન બાંધેલી ફાઈલ દરેક રૂ ૨-૮-૦ થી મંગાવો

લખો

પાછલા વર્ષની ફાઈલો માટે ઝંડુ ફાર્મસીને મુંબઈ ૧૪

ચાલુ વર્ષના અંકો માટે વ્યવસ્થાપક—આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

ઠે આદિત્ય મુદ્રણાલય રાયખડ—અમદાવાદ

આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓએ અવશ્ય સંગ્રહવા યોગ્ય આયુર્વેદનો અમુલ્ય ગ્રંથ

પ્રત્યક્ષ શારીર

નો

ગુજરાતી અનુવાદ

છપાઈ જ બહાર પડેલો આ અમુલ્ય ગ્રંથ આયુર્વેદના દરેક વિદ્યાર્થીએ તેમજ વૈદ્યોએ અવશ્ય સંગ્રહવા યોગ્ય છે ।।ઠે શારીરનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ‹ વૈદ્યકવિદ્યાનો આચ પાયો છે મ મ કવિરાજ ગણનાથસેન સરસ્વતી એમ એ એલ એમ એસ ત મ કૃત પ્રત્યક્ષ શારીરના પહેલા તથા બીજા ભાગનો ડા બાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠક એમ બી બી એસ પેમદ લો આ સાધિતવર્ધિત ભાષાનુવાદ છે ગુજરાતી ભાષામાં આ વિષયનું આ પહેલું જ પુસ્તક છે

પાકું પૂઠાના ૮સ્મો પાનાના સચિત્ર પુસ્તકની કિંમત માત્ર રૂ ૮- -

આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓને ગુરૂનું પ્રમાણપત્ર બતાવવાથી ૩ માતમા મળશે

પ્રકાશકો	મળવાનાં ઠેકાણાં
વૈદ્ય જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય	૧ પ્રકાશકો પાસેથી
તથા	૨ ઝંડુ ફાર્મસીના મુખ્ય એજન્ટો પાસેથી
વૈદ્ય જુગતરામ શંકરપ્રસાદ	૩ ગુજરાત આયુર્વેદ ફાર્મસીની મુખ્ય
કાલબાદેવી મુંબઈ	તથા બ્રાંચ ઓફિસોમાંથી

Regd No B 1319

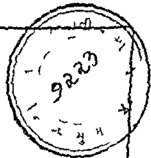
વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર થએલું

વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી, ચર્ચનારૂ વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક ૧૦ જુન
અંક ૬ ૧૯૩૯

तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्॥

તંત્રી અને પ્રકાશક
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્ક્સ લીo તરફથી
ઠે. ભવાની ૧૩ મુંબઈ-૧૪

શુદ્ધ આયુર્વેદીય દવાઓની માફક શુદ્ધ આયુર્વેદ
[illegible] શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ તમને ઝંડુ ફાર્મસી
તરફથી પ્રગટ થતા આ માસિક દ્વારાજ મળશે

લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ લાયબ્રેરીઓ માટે ૧-૮-૦

અનુક્રમણિકા

— વિનતિ —

આ માસિકની આ અનુક્રમણિકા જોઈને વાચકને ખાત્રી થશે કે આ માસિક આપણા વૈદક શાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કેવું કામ કરી રહ્યું છે. આ માસિકનું આ ૨૨ મું વર્ષ ચાલે છે. શરૂઆતથી જ આ માસિકમાં આવા ને આવા જ લેખો આવે છે. વડોદરા રાજ્યે રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે આ માસિક મંજુર કર્યું છે. અમને આશા છે કે દેશની વિદ્યાના પ્રચારમાં [illegible] શનો [illegible] સમાએલો છે એમ સમજી દરેક વાચક આ માસિકના ગ્રાહકો વધારવાની કે છેવટ પોતાના ગામની લાયબ્રેરીઓ દ્વારા પણ આ માસિકનું વાચન કરનાર નેતી કોશિશ કરશે.

ગીશ ર. ક. શાસ્ત્રી
તંત્રી

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ રોડ—અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી. એ. તા. ૧૫-૬-૩૬

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विवत्सभिद्धन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्य

પુસ્તક ૨૨ મુ]　　　　જુન ૧૯૩૯　　　　[અક ૬

૨૯ મા નિ ભા વૈદ્ય સમ્મેલનના
સભાપતિની ચુટણી

૨૯ મા નિ ભા વૈદ્ય સમ્મેલનનુ અધિવેશન ૧૯૩૯ ના ડીસેમ્બરમા મારવાડની રાજધાની જોધપુરમા ભરાવાનુ છે અને જોધપુરમા એની તયારીઓ શરૂ થઈ ગઈ છે એ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયુ છે સ્વાગત સમિતિએ પોતાનુ કામ શરૂ કરી દીધુ છે હવે થોડા વખતમા સભાપતિની પણ ચુટણી થશે આ વખતે સમ્મેલનના સભાપતિપદ માટે કોણે કોણે ઉમેદવારી નોંધાવી છે એ જાણવામા નથી કોઈના નામ હજી બહાર આવ્યા નથી પણ અહીં જે ચર્ચા કરવાની છે તે કોણ માણસ એ પદ માટે યોગ્ય છે અથવા કોની યોગ્યતાની કદર અત્યાર સુધી નથી થઈ માટે હવે કરવી જોઈએ અથવા સભાપતિ પદ માટે શી યોગ્યતા આવશ્યક વગેરે પ્રશ્નોની નથી પણ એક ભયસ્થાનનુ સહજ સૂચન કરવાનુ છે

નાગપુરના વૈદ્ય સમ્મેલનમા ક્વોટાસીસ્ટમનો ઠરાવ આવ્યો હતો એ ભુલાઈ જાય એટલુ જુનુ થયુ નથી નાગપુરમા એ સ્થગિત રહ્યો અને છેવટ કાનપુરમા એના પુરસ્કર્તા અને મુબઈના સભાપતિ પ શિવશર્માએ મુબઈમા એ ઠરાવ પાછો ખેચી લીધો નાગપુરમા એ ઠરાવ સબધમા થયેલી ચર્ચામા કોઈ પ્રાન્ત ધારે તો સહયોગી ઘણી સભ્યસખ્યા વધારીને બીજા અનેક પ્રાતોના મતોના મતવાળાને દાબી દઈને પોતાના ઈષ્ટ વૈદ્યને સભાપતિના સ્થાન ઉપર બેસાડી શકે એ અનિષ્ટ તત્ત્વ ચાલુ મતાધિકારની પદ્ધતિમા હોવાથી ક્વોટા પદ્ધતિ આવશ્યક છે એવી દલીલ લખેલા પુરાવા સાથે જોરથી પ શિવશર્માજી તરફથી જ રજુ કરવામા આવી હતી (જુઓ આયુર્વેદ વિજ્ઞાન પુ-૨૧ અ ૧ પૃ ૨૯૫) અને એ દલીલની સચોટતાએ જ ઘણા સભ્યોના મતને એ પક્ષમા વાળ્યા હતા પણ એ સામે વિરોધ થયો હતો એ વિરોધના ઇતિહાસમા ઉતરવાની ઇચ્છા નથી તેમ તેની જરૂર પણ નથી અત્યાર તો એ ક્વોટા પદ્ધતિને પ શિવશર્માજીએ જ અભરાઈએ ચડાવી દીધી છે એ હકીકત છે અને આવતા સમ્મેલનની ચુટણીમા ચાલુ મતાધિકારમા જે જોખમ હોવાનો ઉપર નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે સાચુ પડવાના ભયના [illegible]

કાઠિયાવાડના એક શહેરમાં મદ્રાસ જેવા નવા સભ્યો કરવાની પ્રવૃત્તિ બે ત્રણ મહીનાથી ચાલતી હોવાની વાત સાંભળી છે. આ રીતે જે સભ્યો થાય છે તેનું લવાજમ પણ બીજા ભરાય છે. સભ્ય થનારને નથી ભરવું પડતું એવું પણ સાંભળ્યું છે. આવી રીતે સભ્યોની સંખ્યા પરબારી વધારવાનું વૈદ્ય સંમેલનનું પ્રમુખપદ પ્રાપ્ત કરવા માટે કોઈ પ્રયત્ન કરતું હોય એ એક જ કારણ કલ્પનામાં આવી શકે છે. બીજું કારણ કલ્પનામાં આવતું નથી. કોણ પ્રમુખ થવા માટે પ્રયત્ન કરે છે તે હું જાણતો નથી. જ્યાંથી ઉપલી વાત સાંભળી ત્યાંથી ગંધે ગંધે મૂળ પકડવાનો પ્રયત્ન કરવો એ કદાચ જાહેર હિતનું કાર્ય હોય તો પણ મને ગંદુ લાગે છે અને મારા સ્વભાવને પ્રતિકૂળ છે.

મારી ખબર ખોટી કે ભૂલ ભરેલી હોય એમ હું તો ઇચ્છું છું, પણ કદાચ સાચી હોય તો એ વૈદ્ય સંમેલનના સભાપતિપદની પ્રતિષ્ઠાને હાનિકર છે અને એથી અનિષ્ટ છે. માટે વૈદ્ય સંમેલનની ઉન્નતિ માટે સતત જાગૃત અને ચિંતાતુર રહેનાર અગ્રણીઓનું આ અનિષ્ટ તરફ ધ્યાન ખેંચવા માટે આ પ્રયત્ન છે. વોટ પદ્ધતિ સિવાય આ અનિષ્ટને અટકાવવાનો બીજો કોઈ રસ્તો મને તો સૂઝતો નથી.

મદ્રાસમાં આયુર્વેદની સ્થિતિ ઉપર વિહંગાવલોકન

(લેખક—શ્રી બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય)

ચાલુ સાલના એપ્રિલ માસનું 'એન્ટિસેપ્ટિક' તમોએ જોયું? તેનો તંત્રીલેખ (Editorial) 'મદ્રાસ હેલ્થ મિનિસ્ટ્રીઝ બાઉ રેકર્ડ'—મદ્રાસના આરોગ્ય પ્રધાન માનનીય રાજનની કારકીર્દિ—આ નામનો જોવો. આ લેખમાં મદ્રાસના આરોગ્યખાતાના પ્રધાન ઑનરેબલ ડૉ. ટી. રાજને મેડિકલ એન્ડ હેલ્થ ડિપાર્ટમેન્ટ માટે શું શું કર્યું તે ઉપર વિહંગાવલોકન છે તે સરસ છે.

પરંતુ ૧૯૩૯-૪૦ના વૈદ્યકીય અને જાહેર આરોગ્યખાતાના બજેટની માગણી (બજેટ ડીમાન્ડ ફોર મેડિકલ એન્ડ પબ્લીક હેલ્થ એડમિનિસ્ટ્રેશન) વખતે મદ્રાસ લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બ્લીમાં ઑપોઝીસન પાર્ટી તરફથી પબ્લીક હેલ્થ મિનિસ્ટર મિ. રાજનની કારકીર્દી પણ ટીકા કરવામાં આવી હતી. આખાયે વૈદ્યકીય ખાતા સામે વિરુદ્ધ પક્ષે ઠીક શોર મચાવ્યો હતો. આ જાતના આક્ષેપોમાં દેશી વૈદક અથવા આયુર્વેદ Indigenous systems of medicine નો પણ સમાવેશ થતો હતો. દેશી વૈદક તરફ ડૉ. રાજને સાવકી માં જેવો વર્તાવ ચલાવ્યો છે એવો સામાપક્ષનો આક્ષેપ હતો. આના જવાબમાં ડૉ. રાજને જે સ્પીચ કરી હતી તેનો અગત્યનો ભાગ એન્ટિસેપ્ટિકના તંત્રીએ ઉતાર્યો છે. આ ઉત્તર માનાર્હ છે. હું એ ફકરો અંગ્રેજીમાં જ નીચે આપું છું—

I have translated Ayurvedic works and have studied at the feet of professors in Ayurveda If one should complain of my meting out step-motherly treatment to that system I am afraid

that person does not know what I know about the matter I do not go by labels or systems I consider the ayurvedic system as an Allopathic system and I consider that Unani system also as Allopathic [૧]

ડૉ. રાજને કયા આયુર્વેદિક ગ્રંથોનો અનુવાદ કે તરજુમો કર્યો છે તે આપણે જાણતા નથી પરંતુ આયુર્વેદના ગ્રંથોનો અનુવાદ કરનાર અને ગુરુના પગ પાસે બેસીને આયુર્વેદ ભણનાર ડૉ. રાજન છે એ જાણ્યા પછીથી આયુર્વેદ માટે તેઓ જે કંઈ કહે તે વૈદ્યોએ જરૂર સાંભળવું ઘટે પરંતુ આ માટે તેમના ભાષણનો સાર જ આપવો યોગ્ય છે—પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકે શલ્યશાલાક્ય શાસ્ત્રમાં અદ્ભુત પ્રગતિ સાધી છે એક્સરે રેડિયો થેરાપી સ્ત્રીઓના રોગો પ્રસૂતિતંત્ર અને ચેપી રોગોની ચિકિત્સા—આ બધું જોતાં આયુર્વેદે હજી આ વિષયોનો સ્પર્શ પણ નથી કર્યો એમ કહેવું પડે છે

મદ્રાસમાં આસરે બાર વર્ષથી સ્કૂલ ઑફ ઇન્ડિયન મેડિસિન ચાલે છે પરંતુ મને કહેતાં શોક થાય છે કે આટલાં વર્ષોથી જે વિદ્યાલય ચાલે છે તેણે હજી પોતાનો અભ્યાસક્રમ પણ તૈયાર નથી કર્યો! ત્યારે મેં એમની પાસેથી એ સંસ્થાનો અભ્યાસક્રમ (Syllabus of Study) માગ્યો ત્યારે મને તેમણે સમય-પત્રક (Time table) આપ્યું હતું! ત્યારે મેં ફરીવાર આ વિષે પૂછપરછ કરી ત્યારે 'અભ્યાસક્રમ નથી અમો તો અધ્યાપકો (લેક્ચરરો) જે નોંધો તૈયાર કરી લાવે છે તે ઉપરથી ભણાવીએ છીએ' આવો જવાબ મળ્યો છે હું આ વાત પ્રસિદ્ધ કરવા ઇચ્છતો ન હતો પરંતુ ત્યારે અણછાજતા આક્ષેપો સમય બે સમયે છાપામાં અને મંચો ઉપરથી થયા કરે છે ત્યારે મારે લાચારીથી આ વાતને પ્રસિદ્ધ કરવી પડે છે રાષ્ટ્રીયતા અને સ્વદેશાભિમાન—એ બંને મારી વસ્તુઓ છે પરંતુ વ્યાધિનિવારણમાં અને માનવ-દુઃખોમાં એ બન્નેને જરાય સ્થાન નથી જો આયુર્વેદિક ચિકિત્સા પદ્ધતિ શાસ્ત્રીય શોધખોળોને સહી શકે એમ હોય તો હિંદના એક સંતાન તરીકે હું મારું મસ્તક તે પદ્ધતિને નમાવવા તત્પર છું અને એ પદ્ધતિના ઉત્કર્ષ અને વિકાસ માટે જે કંઈ કરવા જેવું હોય તે કરવા હું તત્પર છું પરંતુ આ પુરાણી પદ્ધતિની આજુબાજુ છેલ્લી કેટલીક સદીઓથી જે અજ્ઞાનનાં જાળાં બાઝ્યાં છે એ વાત તરફ હું આંખ મીંચામણાં કરવા સાફ ના પાડું છું જો આપણે ભારતમાતાના ખરા પૂજારી હોઈએ તો ચાલો આપણે સહકાર સાધીએ અને આયુર્વેદને આધુનિક ચિકિત્સા પદ્ધતિઓની સમાન કક્ષામાં લાવવા જે ખોડખાપણો છે તેને દૂર કરીએ એ પછી સાવકી માના જેવું વર્તન હું ચલાવું છું તે કહેવાનો વખત આવશે જે સ્કૂલ પાસે આટલાં વર્ષો થયાં પોતાનો વ્યવસ્થિત પાઠ્યક્રમ નથી તેમજ પાઠ્ય પુસ્તકો નથી તેને સમાન દરજ્જો માગવાનો શો હક છે? સ્કૂલ ઑફ ઇન્ડિયન મેડિસિનના

---

૧ મેં આયુર્વેદના ગ્રંથોનો તરજુમો કર્યો છે અને આયુર્વેદના ધુરંધરોના પગ પાસે બેસીને મેં આયુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યો છે આયુર્વેદ તરફ હું સાવકી—માનું વર્તન રાખી રહ્યો છું એમ કહે છે તે ખરી રીતે હું શું કહેવા માગું છું તે જ સમજતો નથી એવી મને પ્રતીતિ થઈ છે હું લેબલો અને પદ્ધતિઓને અનુસરનાર નથી હું તો આયુર્વેદિક ચિકિત્સા પદ્ધતિને એલોપેથીક પદ્ધતિ જ ગણું છું અને યુનાની પદ્ધતિને પણ એલોપેથીક જ ગણું છું

પ્રિન્સિપાલે મને કહ્યું કે અમો ચિકિત્સાપદ્ધતિનું એકીકરણ સાધવામાં રોકાએલા રહીએ છીએ એટલે અધ્યાપકો જે નોકરી કરે છે તે શીખવીએ છીએ અને થોડા વખતમાં એ ઉપરથી પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર થશે. પ્રિન્સિપાલે મને એમ કહ્યું કે જે જાતની રસાયણિક શોધખોળ પદ્ધતિઓને શોધખોળ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તે પદ્ધતિઓ આયુર્વેદિક ચિકિત્સાપદ્ધતિને અનુરૂપ નથી. આવી રીતે સરકારના હાથ બંધાઈ ગયા છે. મદ્રાસ મેડિકલ કોલેજમાં દેશી દવાની શોધ માટે એક ખાતું હતું અને સરકાર તે માટે છૂટે હાથે ઘણા પૈસા ખરચતી હતી. મને કહેતાં દિલગીરી થાય છે કે સ્કૂલ ઓફ ઈંડિયન મેડિસિનના સંચાલકોને એ સંસ્થાની કંઈ પણ ઉપયોગિતા નથી લાગી. તેઓને પોતાના ઔષધો ત્યાં અજમાવવા માટે મોકલવાની કે તે સંસ્થાને તેના કાર્યમાં મદદ કરવાની હજી સુધી કંઈ જ જરૂર નથી લાગી. આ સંસ્થા આયુર્વેદના પુનરુદ્ધાર અને દેશી ઔષધોના પરીક્ષણ માટે જ સ્થાપવામાં આવેલી છે—આ બનાવ આ સ્થિતિ છે! હવે જો હું એ સંસ્થાને બંધ કરું તો ચોતરફથી તે માટે આયુર્વેદનો નાશ કરવા હું બેઠો છું એવો પ્રચંડ કોલાહલ મચાવી મૂકવામાં આવે. શોધખોળ અથાગ ધૈર્ય અને પરિશ્રમની અપેક્ષા રાખે છે. આવી શોધ-ખોળોના પરિણામો એકદમ નથી જણાતાં એ નહિ પણ અનેક મૂગા કાર્યકર્તાઓને પોતાના જીવનનો અને સર્વસ્વનો ભોગ આપવાનો ત્યાં હોય છે અને મને કહેતાં ખેદ થાય છે કે આયુર્વેદના પૂજારીઓ તરફથી આવા કંઈ જ પ્રયત્નો આજદિન સુધીમાં થયા નથી કે હાથ ધરવામાં નથી આવ્યા. આયુર્વેદ ચિકિત્સાપદ્ધતિને શાસ્ત્રીય અને કાર્યપદ્ધતિમાં ચાલનીય બનાવવી પડશે એમ કહેતાં મને લગારેય સંકોચ થતો નથી. આયુર્વેદ ચિકિત્સાપદ્ધતિમાં નવા પ્રાણ પૂરવાનો છે. ખૂબ જ હૃદયપૂર્વક એના ઉત્થાનના પ્રયત્નો આદરવાના છે અને તેના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓએ ખૂબ જ પરિશ્રમ અને આત્મભોગો આપવા રહ્યા. હમણાં જ એક પરપ્રાંતીય સદ્‌ગૃહસ્થ આ સ્કૂલની વિઝિટે આવ્યા હતા અને એ જોયા પછી તેના સાધનો અને એ ઢબથી શીખવવાના તેના તદ્દન અપૂર્ણ એવા સાધનો જોઈને મારી પાસે આવી હસ્યા હતા! બાજલી ઉપર થોડી લાલ ભુરી શીશીઓ અહીં તહીં પડી હોય એ તેમની રસાયન-શાળા (Laboratory)! થોડાંક યંત્રો અને સાધનો આ એમની ફિઝિક્સ લેબોરેટરી! કોઈ એમ કહેશે કે આ માટે ફંડ જોઈએ તે સરકારે ક્યાં આપ્યું છે? પરંતુ હું એમ કહેનારને પૂછું છું કે આ માટે જોખમદાર એવા માણસોએ રસાયન શાળા, પ્રયોગશાળા, સાધનો વગેરે માટે સરકાર પાસે આજદિન સુધીમાં એક પાઈ સરખી માગી છે? એક અરજી પણ આ વિષે કરવામાં આવી નથી. આથી જ મારે લાચારીથી આ વાતોને છતી કરવી પડી છે. સરકારને વગોવવાના, ભાંડવાના અને ઉતારી પાડવાના રીતસરના પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે તેને માટે મારે આ વાત જાહેરમાં મૂકવી પડી છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે મદ્રાસની સ્કૂલ ઓફ ઈંડિયન મેડિસિનના પ્રિન્સિપાલ તરીકે કેપ્ટન શ્રીનિવાસ-મૂર્તિ જેવા વિદ્વાન રિટાયર્ડ આઈ. એમ. એસ. છે. આયુર્વેદ શાસ્ત્રીય છે એ પુરવાર કરવા માટે તેમનો રિપોર્ટ* ભલભલાના મુખમાંથી ધન્ય ધન્યના ઉદ્‌ગારો

* રિપોર્ટ ઓફ ધી કમિટી ઑન ધી ઇંડિજીનસ સીસ્ટમ્સ ઑફ મેડિસિન ઍપૉઇન્ટેડ બાય ધી મદ્રાસ ગવર્નમેંટ ૧૯૨૧

આવે છે ઉભયજ-મન પદ્ધતિઓના સાગ ગાતા છે તેમના જેવા નિર્નિમપાત્રવાળી સંસ્થાની આ કડક ટીકા વાંચીને હું તાજુબ થઈ ગયો ! ૧૨-૧૫ વર્ષો થવા આ ત્યાના દક્ષ પાઠ પુસ્તકો અને પાઠ્યક્રમ નથી ! તો પછી બીજી સંસ્થાઓ જેના નિર્નિમપાન તરીકે કેવળ આયુર્વે ન હોય ત્યાની દશા સમજી શકાય એમ છે પાટણ ઉગમી પીતામ્બર આયુર્વે મહાવિદ્યાલયમા પાઠ્યપુસ્તકો ભલે નથી પરંતુ પાઠ્યક્રમ તો જરૂર છે જ પાઠ્યપુસ્તકો માટે રીતસરના પ્રયત્નો સંસ્થાઓ તરફથી જ થવા જોઈએ આટઆટલા વર્ષો સુધી ભેગી કરેલી નોંધો ઉપરથી પાઠ્યપુસ્તકો રચવામા હવે વાંધો ન જ આવે આ ત્યાના આ પરિસ્થિતિ શું કહેવું ! પ્રમાદ કહેવો કે જ ના કહેવો ! प्रमादं मृत्युमहं ब्रवीमि એ પ્રમાદ એજ મૃત્યુ છે મહાભારતનું વાક્ય એ મને યાદ આવે છે

કેપ્ટન શ્રીનિવાસના આધુનિક અવતરણો વિષેના વિચારોથી આપણે સુપરિચિત છીએ છતા થોડા ફકરા તેમના રિપોર્ટમાંથી ટાંકવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે—સર જેમ્સ મેકે ઝી Sir James mackenzie જેને માટે કેપ્ટન શ્રીનિવાસ મૂર્તિ a recognized prince among the most eminent of our leboratory experts (રસાયણ શાળાઓમા જે શોધકો નિષ્ણાતો ગણાય છે એવા નિષ્ણાતોના મુકુટમણિ) આવા શબ્દો ટાંકે છે તેમનો લાંબો ફકરો (પૃ ૫૪-૫૫) ટાંકે છે આખો ટાંકતા તો ૫-૬ પાના ભરાય એમ છે આ લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વિશ્વવિખ્યાત ડૉ જેમ્સ મેકેઝીના થોડા વાક્યો ગરમાગરમ વિષે આ રહ્યા—

The impression that the results obtained by a mechanical method are more reliable and more scientific than tho e obtained by the use of the unaided senses is but a belief based on a false analogy It is assumed that because the experimentalist obtains certain records which are capable of demonstration that those are of more value than the information derived by the doctor from que tioning his patient or by the u e of his own senses trained by long experience Tho e who reason thus unconsciously compare unequal things "

સ્થૂલ ઇંદ્રિયો દ્વારા જ્ઞાનબુદ્ધિ પ્રદીપ વડે આતુરોના અન્તરાત્મામાં પેસી તેમની સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વાત સમજી લઈ ચિકિત્સાથી મળતી એના કરતાં પ્રયોગશાળાના અન્વેષણોના પરિણામો જ વધુ શાસ્ત્રીય છે એવી જે છાપ સમાજના મોટા ભાગ પર પડેલી છે તે ખોટી છે અને ખોટી સરખામણી ઉપર તે રચાએલી છે પ્રયોગ કરનાર પોતાની શોધખોળ પ્રત્યક્ષ બનાવી શકે છે એટલે એ રીતે વૈદ્ય પોતાના દર્દીને અમુક જાતના સૂચક પ્રશ્નો પૂછીને તેની પાસેથી ભાવ કે માહિતી પ્રાપ્ત કરે-આના કરતા વધુ ચડિયાતી છે એમ જે માની લેવામાં આવે છે તે યોગ્ય નથી વાસ્તવ અનુભવને અને સ્થૂલ ઇંદ્રિયદ્વારા રોગ-માહિતી પ્રયોગશાળામાંથી પ્રાપ્ત થતી માહિતી કરતા ઘણી વાર વિશેષ કિંમતી હોય છે જે લોકો આ વાત સમજ્યા વિના પ્રયોગશાળાના પરિણામોની વધુ પડતી કિંમત આંકે છે અને ખોટી સરખામણી કરે છે તે બે અસમાન વસ્તુઓ વચ્ચે સરખામણી કરે છે

આને પરિણામે આ વસ્તુસ્થિતિ પ્રત્યક્ષ અનુભવી રહ્યા છીએ પ્રયોગશાળાઓના પરિણામોને જરા પણ ઉતારી પાડયા વિના આપણે કહી શકીએ છીએ કે આવા પ્રયોગો અને તેમાંથી નિષ્પન્ન થતા કે તારવવામાં આવતા પરિમાણ ઘણી વખત પ્રેક્ટીસમાં જરા પણ કામ નથી આવતા અને ઉલટા ચિકિત્સકને ભ્રમમાં નાખે છે થીયરી (સિદ્ધાન્ત) એક વાત છે જ્યારે તે સિદ્ધાંતનો પ્રત્યક્ષ પ્રેક્ટીસમાં ઉપયોગ કરવો એ બીજી વાત છે માનસ શાસ્ત્રમાં અને હૃદય ઉપર અત્યારે પુષ્કળ કામ થઈ રહ્યું છે છતાં ય તેની દવાઓ કે ચિકિત્સા હતી ત્યાંની ત્યાં જ છે પદ્ધતિ ઉપર પણ ઘણો પ્રકાશ પડયો છે છતાં પ્રેક્ટીશમાં હજી તે સિદ્ધાંતો ઓછા કાર્યસાધક થયા છે સર મેકેન્ઝી જે પરિણામો માટે enormons mass of chaotic details which darkness and confuses medicine to-day આવું કહે છે તે પરિણામો ઉપર વધારે પડતી મદાર બાંધી દેશી વૈદકને શાસ્ત્રીય શોધખોળોને અભાવે ઉતારી પાડવાના જે પ્રયત્નો આજ ચોતરફથી થાય છે તે યોગ્ય નથી-અનુદાર છે

જો ડૉ રાજન આ શાસ્ત્રીય શોધખોળોને અભાવે આયુર્વેદને સમાન દરજ્જો આપવા તૈયાર નથી તો તેમાં વાંક શ્રી શ્રીનિવાસ મૂર્તિનો નહિ પરન્તુ તેમની દૃષ્ટિનો છે આટલી વાત ન્યાય ખાતર કહેવી જોઈએ તે બા પછી કેપ્ટન શ્રીનિવાસ મૂર્તિ ૧ વર્ષ થયા પાઠ્યક્રમ પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરી શક્યા નથી એ તેમના પ્રમાદ માટે આપણું તેમને જેટલો ઠપકો આપીએ તેટલો ઓછો છે સરકારે મદ્રાસ મેડિકલ કૉલેજમાં આયુર્વેદિક ફ્રુઝની શોધખોળ માટે જુદું ખાતું રાખ્યું છે તો શું કામ આપણાં ઔષધો ભલે આપણને એ રીતે સો ટકા સાચી અને વિશ્વસનીય ન લાગતી હોય છતાંય ત્યાં ન મોકલવાં જોઈએ ? એથી આયુર્વેદને શું નુકશાન થવાનું હતું ? આપણે આમળાને ખૂબ વખાણીએ છીએ હજી સુધી આ આમળા ઉપર કોઈએ કામ કર્યું મારી જાણમાં નથી શા માટે ત્રિફલાને શું કામ કસોટી ઉપર ન ચઢાવવી જોઈએ ? આપણાં આટઆટલાં સુંદર ઔષધો છે તેને પ્રયોગ ભઠ્ઠીમાં નાખી શું કામ અગ્નિ પરીક્ષાથી શુદ્ધ પુરવાર ન કરવાં જોઈએ ? ડૉ રાજનની આ ક્રિયા વૈદ્યોનો પ્રમાદ સૂચવે છે એમ હું માનું છું

ચરક સુશ્રુતની ઘણીએ દવાઓ કાર્યસાધક છે એ વાત હું સ્વીકારીને એજ કાર્યસાધક દવાઓને પ્રયોગશાળાની અગ્નિ પરીક્ષામાંથી પસાર કરાવવા ઈચ્છું છું એથી આધુનિક ચિકિત્સકોને સંતાપ થશે આપણી માન્યતા પણ વધુ પુષ્ટ બનશે કદાચ આપણા ઋષિઓની માન્યતા સાથે આધુનિક શોધકોના પરિણામો વિરુદ્ધમાં આવે તો તેથી શું ગેરલાભ થવાનો છે ? એમે ય આધુનિક શોધકોએ ઉચ્ચાર્યું તો છે જ ને કે આયુર્વેદિક ઔષધોમાંનાં ઘણાંખરાં નિરર્થક છે ઇંડિયન રીસર્ચ ફંડ એસોસીએશન તરફથી આયુર્વેદીય ઔષધોની તપાસ હાથ ધરવામાં આવી હતી અને તે તપાસને અંતે નીચેનું સ્ટેટમેન્ટ ૧૯૩૮ ડિસેમ્બર ૧ ના ટાઈમ્સ ઓફ ઈંડિયામાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું —

Only a very limited number of Indigenous remedies deserve the reputation they have earned as cures and quite a large portion of them are absolutely worthless and have probably crept in through tradition and folklore એમની રીત પ્રમાણે આવાં

ઔષધોનું એમણે પરીક્ષણ કરી આ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે એમના આ પરીક્ષણ સામે આપણે રોષ નહિ પરંતુ પૂરાવા ધરવા જોઇએ એક દાખલો લઉં અતિવિષા જ્વરઘ્ન છે એમ આપણે વૈદ્યો માનીએ છીએ કોઈ કમિશન તરફથી આની તપાસ થઇ હતી અને તે તદ્દન inert છે—કાર્યસાધક નથી એવુ જાહેર થયુ છે વૈદ્યોએ આવે વખતે અતિવિષા જ્વરઘ્ન છે એની પોતે દરદીઓ ઉપર વિધવિધ રીતે વાપરીને ખાત્રી કરી આપવી જોઇએ બાકી શ્રી ગણનાથસેન મ્હે છે તે પ્રમાણે —

There seems to be a strange idea in some quarters that the success of the Ayurvedic physician depends much upon the high efficancy of individual indiginous drugs This idea the main spring of action in the so called researches in Indigenous Drugs of which we hear so much in these days is simply erroneous The success of the Ayurvedic physicion is due not to the charm of this or that drug but to his clear grasp of the Doshic derangement આયુર્વેદની ખ્યાતિ અમુક બે ત્રણ રામબાણ ઔષધો ઉપર નથી પરંતુ વૈદ્યોના દોષવૈષમ્યના સમ્યક્જ્ઞાન ઉપરજ અવલંબેલી છે

આ ખરૂં પરંતુ દેશી ઔષધોની કસોટીનો આ વિષમ કાળ આવી પહોંચ્યો છે ભલા ભલા શ્રદ્ધાળાઓની શ્રદ્ધા દેશી ઓસડિયા પરથી ઉઠવા લાગી છે પરદેશી ઔષધોની જાહેર ખબરો તેમનો વ્યાપક પ્રચાર સારા સારા ડૉકટરો તરફથી મળતું સંમાન–આ બધુ એટલા ઝપાટાથી વધતું જાય છે કે એને અટકાવવુ એ માનુષી હસ્તની શક્તિ બહારનુ કામ છે આ સ્થિતિમા આપણી ગાજ ની પપુડી નો અવાજ જરૂર બૂડી જવાનો પરંતુ આ શ્રદ્ધાને દૃઢમૂલા બનાવવી હોય તો આટલા વર્ષોથી જે દેશી ઔષધો વૈદ્યો વાપરે છે તે ઔષધો આપણી રીતે પણ આપણે બરાબર તો માનવા પડશે ને? આપણા માસિકોમા આવતા પરીક્ષિત પ્રયોગો મોટે ભાગે સ્વોલ્કલ્પિત અને અતિશયોક્તિવાળા હોય છે મારા વધો કશુ લખતા નથી આ વિષમ સ્થિતિમા નવીન વૈદ્યો મૂકાયેલા છે અને Lead kindly lightની પ્રાર્થના કરે છે અરે આડે રસ્તે ઉતરી ગયો

વધો માટે આ સંક્રાંતિનો કાળ છે બધુ ખળભળી ઉઠયુ છે તપની દૃષ્ટિના એવી શ્રદ્ધા પણ ડગમગુ થઈ રહી છે

આપણાં વિધાનગો આપણો પાઠ્યક્રમ આપણી પ્રયોગશાળાઓ રસાયણ શાળાઓ ખુદ વદ્યો અને એમની વ્યવસ્થાશક્તિ–આ બધુ કસોટી પર ચડી રહ્યુ છે ભાગ્ય હશે તો તે ટકશે તપ હશે તો તે ઉજ્જવળ બનશે અને સાચી શ્રદ્ધા હશે તો તે દૃઢમૂલ થશે

Antiseptic 'ના editoral ઉપરથી પર લખવા પ્રેરણા મળી અને લખતા આડું અવળુ ઘણુ લખાઈ ગયુ તે માટે ક્ષમા યાચુ? કુશળ હશો

નોંધ

એ ટીસેપ્ટિક ' ઉપરથી લખેલો પત્ર-લેખ તમને મળ્યો છે હમણા પ શિવશર્મા ભરૂચ આવી ગયા ત્યારે મેં એમને એ લેખ વિષે પૂછ્યુ હતુ પ શિવશર્માનો અભિપ્રાય નીચે દર્શાવુ છે

ડૉ રાજન બહુ જ કટ્ટો આયુર્વેદનો દુશ્મન છે એક સ્થળે (ઈન્દોરમા) તે બ તેને ભેગુ જ માનપત્ર આપવાનુ હતુ એ મિટિંગમા પ શિવશર્માએ ડૉ રાજનની ઠીક ખબર લીધી હતી ડૉ રા ન વારવાર કહેતા ફરે છે કે મ આયુર્વેદના આચાર્યો પાસે બેસીને આયુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યો છે પ શિવશર્માએ તે મિટિંગમા એમને ઠીક ટાણો માર્યો હતો કે જે શિષ્ય પોતાના ગુરુનુ નામ લેતા સકોચાય છે તે શિષ્યને માટે શોભાસ્પદ નથી કા તો તેમને ગુરુ જ નથી અને હોય તો તે ગુરુ પોતેજ નાપાક શિષ્ય માટે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યા વિના ન રહે

કેપ્ટન શ્રીનિવાસમૂર્તિ માટે ડૉ રાજનને વૈર સિવાય કઈજ નથી શ્રીનિવાસમૂર્તિ સૌજન્યમૂર્તિ છે જ્યાર ડૉ રાજન તેને કેમ ઉતારી પાડવો—તેમની અપકીર્તિ કેમ કરવી—એજ તક લેતા ફરે છે એ ટિસેપ્ટિકમા સ્કૂલ જોવા ગયા ત્યારનો પ્રસગ છે તે વિષ સાચી હકીકત એ છે કે શ્રીનિવાસમૂર્તિ ત્યા હતા જ નહિ અને ડૉ રાવ હતા ડૉ રાવ તો ઈડીયટ જેવો જ છે એટલે રાવ પાસેથી આડીઅવળી વાત કઢાવી જાહેરમા શ્રીનિવાસમૂર્તિનુ નામ દીધા સિવાય (કોલેજનુ રેફર સ છે—નામનું નથી મે એ ટીસેપ્ટિકનો લેખ જોવાથી સમજાય છે) આવી રીતે રજુ રી છે ખરી વાત તો મે છે કે એક વખત ડૉ ગિલ્ડર આવ્યા હતા ડૉ રાજન અને ડૉ ગિલ્ડર બ ને ઈડિયન સ્કૂલ ઓફ આયુર્વેદ જોવા જવાના હતા ટાઇમ પુછાવેલો શ્રીનિવાસ મૂર્તિએ ારા ાર બે વાગે આવજો મોડા આવશો તો હું નહિ મળુ કહે વડા યુ હતું આ છતા તે બને મોડા ગયા અને એ મહાનુભાવની ગેરહાજરીમા સ્કૂલ જોઈ ડૉ શ્રીનિવાસ મૂર્તિ પાક્ષ થિયોસોફીસ્ટ છે અને તેમા એમને અજબ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ છે થિઓસોફીકલ સોસાયટીમા તે વખતે તે હતા પરતુ ગે તો સ્કૂલમા નજ ગયા આ આખો પ્રસગ જેવી ખોટી રીતે ડૉ રાજને રજુ કર્યો છે કે વાચનારના મન ઉપર શ્રીનિવાસ મૂર્તિ વિષ ખરાબ અભિપ્રાય બધાય કેપ્ટન શ્રીનિવાસ મૂર્તિ સરકારી અમલદાર રહ્યા એમને પોતાના ઉપરી અધિકારી સામે સ્ટેટમેટ લખી શકતા નથી પરિણામે ડૉ રાજન આ મહાનુભાવને ઉતારી પાડવાના સા સોલેજો પકડી લે છે અને શ્રીનિવાસ બિચારા મુગે મોઢે સહન કરે છે તે થોડા વખતમા પોતાની પ્રિન્સિપાલશીપનુ રાજીનામુ આપી દેનાર છે

મા । લેખ નીચે આ નોંધ ઉમેરી દેશો જેથી વાચકો ઉપર ખોટી છાપ ન પડે તમને ઠીક લાગે તેમ કરશો

× × ×

હવે પ શિવશર્માજીની ગુજરાતની મુસાફરી વિષે તો જરૂરની જ વાત કરી શકીશ મારણ કે ગુજરાત આખાની મને કશીજ ખબર નથી

પ શિવશર્માજીનો પ્રોગ્રામ બહુજ ટુક વખતમા ઘણી ઉતાવળથી ગોઠવ્યો ગુજરાત પ્રાંતીય વૈદ્યસમ્મેલન સ્થાયી સમિતિના મત્રીએ મુબઇ જઈને અગાઉથી દિવસો ટ્રેનના ટાઇમ વગેરે નક્કી કર્યું હોત તો ઠીક પડત પરતુ આવુ કઈ થયુ નહિ શ્રી વામનરાવ દીનાનાથ પ શિવશર્માજી સાથે હતા ગુ પ્રા વૈદ્ય મડળના મત્રી અને પ્રમુખ સાથે રહ્યા હોત તો ઠીક થાત ખેર

પ શિવશર્માજી પ્રથમ અમદાવાદ ગયા હતા ત્યાનો પ્રોગ્રામ બહુ સારો ન થઈ શક્યો એમ શ્રી વામનરાવ મને કહેતા હતા ભરૂચ તા ૨૮ મી જુલાઇએ મળસ્કે ચાર વાગે પધાર્યા! અગાઉથી આગમનનો વખત પણ અમોને જણાવ્યો ન હતો જ્યારે પ શિવશર્માને મે આ વિષે કહ્યુ ત્યારે તેઓ કહેવા લાગ્યા મને જલસા પ્રિય નથી બેંડ વગેરે પ્રિય નથી ડૉક્ટ ના સ્વાગત વખતે ડૉક્ટરો જ હોય તેમ વૈદ્યો સિવાય બીજા મારા સ્વાગતમા આવે સરઘસ કાઢે એ મને પ્રિય જ નથી ઈત્યાદિ

સેવાશ્રમમા તેમના મુકામની જોગવાઈ કરી રાખી હતી તે પણ ફેરવવી પડી કારણકે મળસ્કે ઉતરીને વામનરાવ તેમને તેમના કોઈ સ્નેહીને ત્યા લઈ ગયા હતા નહિતો । ચદુલાલ અને ધારાસભાના સભ્ય શ્રી નિકરગવાલા । તેમનુ સ્ટેશન ઉપર સ્વાગત કરવાના હતા કારણ કે સેવાશ્રમના પરોણા તરીકે તેઓ આવવાના હતા ખેર

બપોરે ૧૧ા વાગે સેવાશ્રમમા જિલ્લાના વૈદ્યો સાથે વાર્તાલાપ ગોઠવ્યો હતો ત્રીસેક વૈદ્યો હાજર હતા પ શિવશર્માએ તેમને સંગઠન વિષે સમજણી આપી

ત્રણ વાગે ઝાડેશ્વર શ્રી હરિભાઇ ગુલાબભાઈ ધર્માદા ઔષધાલય જોવા ગયા હતા દવાખાનું જોઈને ખૂબ સંતોષ થયો સ્વ પૂ પ શીજીનું સ્મરણ થયુ એમની વિદ્વત્તાની વાત શિવશર્માના કાન સુધી પહોચીજ હતી ઝાડેશ્વરના વૈદ્યરાજ જયાનભાઇએ ઉપહાર આપી ભાવભીની વિદાય આપી હતી

૪ાા વાગે સેવાશ્રમમા પાછા આવ્યા સેવાશ્રમમા નવુ સર્જીકલ હાસ્પિટલ ખોલવામા આવ્યુ છે તેના F R C S ડૉક્ટર તેમને મળવા આવ્યા પૂ ચદુભાઈ પણ હાજર હતા

આ ડાક્ટર સાથે શિવશર્માજીએ અંગ્રેજીમા આયુર્વેદની પોતે જે મોટી હસ્પીતાલ મુલચદ ખેરાતીરામ ટ્રસ્ટમાથી ચલાવે છે તેની વિગતવાર વાત કરી અને વાતચીતમા અંતે એ પણ સભળાવી દીધુ કે આપણા ડાકટરોને આયુર્વેદ શુ છે તે જાણવાનુ કુતૂહલ થાય એ જોવા હું અધીરો છુ કુતુહલને અંતે થોડુ વાચ્યા સાભળ્યા પછી જો તેમને તેમા કઈ ન લાગે તો તેઓ તેને ફેંકી દેવા સ્વતત્ર છે આ વાતચીતના આકર્ષણથી આ F R C S ડૉક્ટરના તેમના એક M B B S એનેસ્થેટિસ્ટ સાથે ભરૂચના હોલની જાહેર સભામા અમારી સાથે આવ્યા ૫ાા વાગે મગ સાપુરજી ભરૂચા હોલમા જાહેર ભાષણ રાખ્યુ હતુ એ સબધી પત્રિકાઓ જિલ્લા વૈદ્ય સભાએ છપાવી હતી પ્રમુખ સ્થાને શ્રી ડૉ ચદુલાલ મણિલાલ દેસાઈ હતા સભામા ભરૂચ શહેરના કેટલાક નામાંકિત વકીલો અને ગૃહસ્થો હતા

બરાબર દોઢ કલાક સુધી શિવશર્મા ત્યાં હિંદીમાં બોલ્યા ત્રિદોષ સિદ્ધાન્ત ઠીક ઠીક સમજાવ્યો આયુર્વેદના ઈતિહાસ ઉપર વિહગાવલોકન કર્યું સભામા ઘણા વૈદ્યો અને

૨

ડાક્ટરો હતા એટલે માગ પ્રયત્નથી જરા વિગતમા પણ ઉતર્યા હતા એકદરે શ્રોતાઓ ઉપર ઘણી સારી છાપ પાડી શક્યા

૮ વાગે ભરૂચ સેનેટરી એસોસીએશનના મકાનમા ભરુચ મેડિકલ એસોસીએશન તરફથી પ શિવશર્માને ડાક્ટરો સમક્ષ આયુર્વેદ ઉપર બોલવા આમત્રણ હતુ એટલે ત્યા ગયા એસોસીએશનમા શિવશર્માજી અગ્રેજીમા બોલ્યા બરાબર દોઢ કલાક છટાદાર અગ્રેજીમા બોલ્યા અને આયુર્વેદનો ત્રિદોષવાદ તેનો ઇતિહાસ તેની ખુબીઓ અસરકારક રીતે સમજાવ્યુ ડાક્ટરો પર ઘણી સારી છાપ પાડી મિટિંગને અતે ડોક્ટરો તેમને વિદાઈ વખતે કયી કયી ચોપડીઓ આયુર્વેદ વિષે જાણવુ હોય તો વાચવી જોઈએ એ પૂછતા મે સાભળ્યા હતા

પ શિવશર્માને આથી ખુબજ સતોષ થયો લાગલાગટ ત્રણ કલાક બોલવુ તો પડયુ પરતુ મદ્રાસની વાયુવેગી મુસાફરીમા તેમને દિવસમા ૨-૨ મિટિંગમા બોલવુ પડ્યુ અને એમ નાદમા ઠીક ગણેશ ન બેસે એટલે ભરુચમા પણ એવુ ન થાય એમ ધારી મે પ્રથમથી જ તેમનો પરિચય શહેરના ડોક્ટરો સાથે થાય તો ઠીક એમ ધારી આ પ્રસંગ ગોઠવ્યો હતો અને મને પણ કહેતા આનદ થાય છે કે પ શિવશર્માજીને અગ્રેજી ભાષા ઉપર ઘણો સરસ કાબુ છે મનોગત ભાવોને પ્રદર્શિત કરવાની કળા છે આયુર્વેદ માટે ખૂબજ અભિમાન છે એટલે હ્રદયથી બોલી પણ શકે છે એમની આકૃતિજ એમના ગુણોનું કથન કરવા બસ છે વિશાળ ભાલપ્રદેશ તીણુ નાક તેજસ્વી આખો પ જવાહરલાલ જેવો ચહેરો સાદાઈ—આ બધા સાથે અગ્રેજી ભાષા ઉપરનો કાબુ એટલે વ્યક્તિત્વ ઠીક ઠીક ઓપી નીકળે છે

રાત્રે ૧૧ ની ટ્રેનમા તેઓ સુરત માટે વિદાય થયા સુરતમા શુ થયુ તે હું જાણતો નથી પ શિવશર્માજી ડાક્ટરો સમક્ષ આયુર્વેદ ઉપર બોલે એવો બદોબસ્ત સર્વત્ર થઈ શકે તો સારુ વૈદ્યો કરતા ડાક્ટરોને આયુર્વેદ વિષે સમજાવવાની ઘણી જરૂર છે એમ તેઓ કહેતા પણ હતા

ભરુચ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી પ શિવશર્માજીને માનપત્ર આપવાની ચળવળ ઉપાડેલી હતી પરતુ અ ર અદરની પાર્ટીઓને વર્તને પૂરતા મતોના અભાવે તેમ થઈ શક્યુ નહિ એ માટે જિલ્લાના વૈદ્યોને લાગી તો આવ્યુ જ પરતુ જે થયુ તે ઠીક થયુ એવો સતોષ સૌ વૈદ્યરાજોને થયો શિવશર્માજીને પણ ભરૂચના પ્રોગ્રામ રુચ્યો તેઓ કામમા માને છે અને નવરા બેસી રહેવાનું તેમને પસદ નથી ગુજરાતનો પ્રોગ્રામ તેમની આ મનોવૃત્તિને લક્ષમા લઈ યોજવામાં આવ્યો હોત તો ગુજરાત વિષે તેઓ સારી છાપ લઈને જાત મારી મદ્રાસમા રાત્રે ૨ અને ૩ વાગે તેમણે ૨ થી વૈદ્યો (આ પ્રાન્ત ખાસ કરીને) આગળ ભાષણ કર્યાં છે એટલે એ ઉત્સાહના દર્શનો ગાંધીજીના ગુજરાતમા તેમને જોવા ન મળ્યા એટલે ગુજરાતના સ્વદેશીપણાની તેમની ઉપર સારી છાપ ન પડી હોય એ બનવા જોગ છે

પ શિવશર્માજીના આગમન પછી ડાક્ટરો સમક્ષ તે બોલ્યા પછી મને એમ લાગે છે કે કોટન શ્રીનિવાસમૂર્તિ જેવા પ્રતિભા-સપન્ન ઉભય વિદ્યાઓના પારગત ડોક્ટર આયુર્વેદની સમ્માન-યાત્રા નિખિલ ભારતમાં હો અને આપણા ડોકટરો જેમને સર લ્યાન

છુ રે mind-born sons of England કહ્યા છે—તેમની સમક્ષ આયુર્વેદનું હાર્દ પ્રગટ કરે તો હાલ ડૉક્ટરોને મન આયુર્વેદ જાણે પ્રાચીન કાલીન ફૉસીલ હોય એમ છે તે વિચાર બદલાય અને એના અભ્યાસ તરફ આકર્ષાય આપણો ડૉક્ટર વર્ગ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિશાળી છે અને તેમના ભેજામાં જો આપણે આયુર્વેદના સિદ્ધાંતો ઉતારી શકીએ---અને જરૂર ઉતારી શકે એમ હુ માનું છુ---તો હાલ જે અતડાપણુ અને લઘુતાગ્રંથિ જણાય છે તે અદૃશ્ય થઈ જાય ડૉક્ટરો અને વૈદ્યો નજીક પાસે આવે અને સમાનભાવે ભેગા રહી માનવતાની સેવા કરે

પં શિવશર્મા ડૉક્ટરીવાડાના નથી એટલે ડૉક્ટરો તેમની સાથે મળવા માટે આના કાની કરતા હોય તો નવાઈ નહિ એટલે જો શ્રીનિવાસ મૂર્તિ જેવા એમનાજ વાડાના વિદ્વાન આવી સરકાર-યાત્રા માથે લે તો આયુર્વેદનો સમ્યક્ પ્રચાર થાય એમ હુ માનુ છુ નિખિલ ભારતવર્ષીય આયુર્વેદ મહાસમ્મેલને આવા વિદ્વાનની સેવાઓ માટે માગણી કરવી જોઈએ ડૉક્ટરો ભારે orthodox પ્રાણિઓ છે એટલે એમના અમેધ્યવાડામાં શિવશર્માજી જેવા વૈદ્યને પેસતા અડચણ નડે છે આટલુ પ્રસગોપાત્ત

ગૂજરાતની યાત્રા (નિ ભા વ ના પ્રમુખની) વિષે તમો લખશો તો ખરાને ? સાભળ્યુ છે કે તે મહેસાણા પાટણ ભાવનગર રાજકોટ ગો વગેરે સ્થળોએ જવાના છે નડિયાદ પણ જવાના હતા

બા ગ વૈદ્ય

શ્રી લક્ષ્મીરામ સ્વામીનુ શોકજનક અવસાન

ઇ સ ૧૯ ૮ ના જુલાઈની દશમી તારીખે આયુર્વેદમાર્તંડ પ્રાણાચાર્ય વૈદ્યરત્ન શ્રી લક્ષ્મીરામ સ્વામીજીનુ અવસાન થવાના ખબરથી આખા ભારતવર્ષની વૈદ્ય જનતામા ભારે શોકની લાગણી ફેલાઈ ગઈ અને સ્થળે સ્થળે શોક સભાઓ પણ થઈ ગઈ

શ્રી લક્ષ્મીરામ સ્વામીજીનો જન્મ જયપુર રાજ્યના માગિયાવાસ નામના એક નાનકડા ગામમા બૂરજી નામના એક પ્રતિષ્ઠિત ગૌડ બ્રાહ્મણને ઘેર સં ૧૯૨૯ ની શ્રાવણ શુક્લ છટ્ઠે થયો હતો બાળકપણમાજ તેઓની હુશીઆરી દેખાતી હતી પાચ વર્ષની ઉમ્મરે આ બાળકને એની માતા સાથે જયપુર આવવાનો પ્રસગ આવ્યો જયપુરમા યોગિરાજ શ્રી દાદૂપથી મહાત્મા ચન્દનદાસજી આ બાળકને જોઈને ખુશી થઈ ગયા તેઓ બાળક લક્ષ્મીરામજીને તથા એની માતાને પોતાની સાથે પોતાને ઘેર તેડી ગયા અને આઠ દિવસ સુધી વેદાન્ત વાર્તાના ઉપદેશથી સમજાવીને માતાને એકલી ઘેર મોકલી અને બાળકને પોતાની પાસે રાખી લીધો એ પછી સે દૌ સ્વામી ચન્દનદાસે બાળક લક્ષ્મીરામ સ્વામીને દાદૂપથની દીક્ષા આપી સાત વરસની ઉમ્મરે આ બાળકે સસ્કૃત શીખવાનુ શરુ કર્યું સમે વરસે સ્વામી ચન્દનદાસજીએ આને પોતાના પટ્ટશિષ્ય તરીકે જાહેર કર્યો અને પોતાના શિષ્ય સ્વામી ગોવર્ધનદાસજીને માથે આ બાળકની દેખરેખ તથા કેળવણીનો ભાર નાખી પોતે સ્વર્ગવાસી થયા વિ સ ૧૯૪૫ મા વ્યાકરણાદિ ભણવા માટે જયપુર રાજ્યની

સંસ્કૃત વિદ્યાલયમા પોતે દાખલ થયા અને સોળ વર્ષની ઉમ્મરે પ્રવેશિકા પરીક્ષા પાસ કરી સં ૧૯૪૭ મા કવિરાજ ભટ્ટ શ્રી કૃષ્ણરામજી શર્મા પાસે પોતે આયુર્વેદનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને બે વર્ષ પછી ઉપાધ્યાય પરીક્ષામાં પહેલે નબરે ઉત્તીર્ણ થયા આ અરસામા લક્ષ્મીરામજીને ગૃહસ્થાશ્રમમા નાખવાનો લોકોએ વધારે શ્રમ કર્યો પણ વ્યર્થ ગયો આ પછી બે વરસે ભિષક્ પરીક્ષા પસાર કરી એમા પ્રથમ આવવાથી ભટ્ટજીએ તેઓના ઘણા વખાણ કર્યા આ પછી તેઓએ રાજકીય વિદ્યાલયની ઉચ્ચી શાસ્ત્રી પરીક્ષા પણ પાસ કરી છતાં તેઓની જ્ઞાનપિપાસા શાન્ત ન થઈ એટલે તેઓએ પ્રિન્સિપાલને અરજી કરી અને આ વિદ્યાર્થીની ઉત્કટ ઉત્કંઠા તથા અસાધારણ બુદ્ધિ જોઈને પ્રીન્સિપાલે આચાર્યકક્ષા ઉઘાડી લક્ષ્મીરામજીએ સહેલાઈથી આચાર્ય પરીક્ષા પણ પાસ કરી ગુરુજી આ વિદ્યાર્થીની તીવ્ર પ્રતિભાને જોઈને ઘણા પ્રસન્ન થઈને તેઓને વારવાર આચાર્ય કહીને બોલાવવા લાગ્યા આ રીતે જયપુર વિદ્યાલયનું અધ્યયન પૂરૂ કર્યા પછી સ્વામી લક્ષ્મીરામજીએ ગુરુદક્ષિણા માટે ગુરુને ઘણો આગ્રહ કર્યો ત્યારે ગુરુએ પોતે લખેલા પ્રયોગોને ક્રમબદ્ધ લખી નાખવા આજ્ઞા કરી સ્વામીજીના ગુરુ શ્રીકૃષ્ણરામ શર્માએ જ બધી નોંધ તો લખી રાખી હશે એમ લાગે છે લક્ષ્મીરામજીએ એને વ્યવસ્થિત કરી તે ઉપર ટિપ્પણીઓ લખી અને સિદ્ધભેષજ મણિમાલા નામથી એ ગ્રંથ છપાવવા પણ માડ્યો પરંતુ એ ગ્રંથ પૂરો છપાઈ રહ્યા પહેલા કૃષ્ણરામ ભટ્ટનો દેહાન્ત થઈ ગયો અને સ્વામી લક્ષ્મીરામજી ગુરુને સ્થાને જયપુર રાજકીય સંસ્કૃત વિદ્યાલયમા આયુર્વેદના અધ્યાપક નીમાયા પછી તો એમણે આયુર્વેદ ભણાવવાના કામ સાથે ચિકિત્સાનું કામ પણ શરૂ કર્યુ

થોડા વખતમા સ્વામી લક્ષ્મીરામજીની વૈદ્ય તરીકેની ખ્યાતિ ખૂબ ફેલાઈ ગઈ છતા બંગાળામા આયુર્વેદના ઉત્તમ વિદ્વાનો છે એવુ સાભળેલુ હોવાથી સ્વામીજી થોડો વખત કલકત્તા જઈને એ વખતના પ્રખ્યાત કવિરાજ શ્રી દ્વારકાનાથસેન પાસે વિદ્યાર્થી તરીકે રહ્યા અને એ ગુરુએ સ્વામીજીની યોગ્યતા જોઈને એમને વૈદ્યરત્નની પદવી આપી

સ્વામી લક્ષ્મીરામજીએ કલકત્તાથી પાછા આવ્યા પછી આયુર્વેદના અધ્યાપનનું તથા ચિકિત્સાનું કામ ચાલુ કર્યું ધીમે ધીમે એમની વિદ્યાની તથા ચિકિત્સા કુશળતાની ખ્યાતિ ખૂબ ફેલાઈ ગઈ ખાસ કરીને રાજસ્થાનમા જયપુરના મહારાજાના તેઓ રાજવૈદ્ય હતા જ પણ બીકાનેર બુંદી જોધપુર ગ્વાલિયર કિશનગઢ અલવર વગેરે રાજ્યોના પણ તેઓ માનીતા ચિકિત્સક હતા સાભળવા પ્રમાણે પાચસો રૂપિયા રોજની ફી આપીને પણ રાજાઓ તેઓને વારવાર બોલાવતા એક રીતે જોતા તેઓ રાજસ્થાનના રાજાઓના વૈદ્ય હતા રાજાઓ પાસેથી જ તેમને પુષ્કળ પૈસો મળ્યો હતો છતા ગરીબોની તેઓએ ઉપેક્ષા કરી નથી જેટલા પ્રેમથી તેઓ રાજાઓની દવા કરતા તેટલા પ્રેમથી તેઓ ગરીબોની દવા કરતા અને ગરીબોની સેવા માટે જ એમણે ધર્માર્થ ધન્વતરિ ઔષધાલયની સં ૧૯૭૬ મા સ્થાપના કરી હતી હાલમાં આ ઔષધાલયમા પાચ વિભાગ છે (૧) ધર્માદા દવાખાનું જેમા સર્વ પ્રકારના રોગીઓની મફત ચિકિત્સા થાય છે (૨) ઔષધ બનાવવાનું ખાતું જેમા સર્વ પ્રકારના ઔષધો ઉત્તમ શાસ્ત્રીય રીતે તૈયાર થાય છે અને યોગ્ય કિંમતથી વેચાય પણ છે (૩) આતુરાલય જેમા અત્યંત ગરીબ દરદીઓને મફત રાખવામા આવે છે અને વિદ્યાર્થીઓને

રોગોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપવામાં પણ એનો ઉપયોગ થાય છે (૪) પ્રયોગશાળા અને પ્રદર્શિની—પ્રયોગશાળામાં વિદ્યાર્થીઓને મળ મૂત્ર કફ રક્ત વગેરેની પરીક્ષા શીખવવામાં આવે છે અને પ્રદર્શિનીમાં અસ્થિપંજર શારીરચિત્રો મોડલ તેમજ રસ ઉપરસ વનસ્પતિ વગેરેના નમુનાઓ રાખેલા છે જેથી વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપવામાં મદદ થાય છે (૫) પુસ્તકાલય જેમાં આયુર્વેદીય તથા ચિકિત્સા સંબંધી ઘણા ઉપયોગી પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે આ ઔષધાલયની વ્યવસ્થા એક ટ્રસ્ટને સોંપેલી છે

સ્વામીજીની બીજી ઇચ્છા દાક્ષિણાત્ય માટે જેમાં મફત શિક્ષણ અપાય એવું એક મહાવિદ્યાલય સ્થાપવાની હતી વિદ્યાર્થીઓને ભોજન વસ્ત્રાદિ પણ સંસ્થા તરફથી પૂરા પાડવામાં આવે એવી એમની ઇચ્છા હતી સં ૧૯૭૭ માં એમની આ ઇચ્છા પૂરી થઈ તેઓએ સંપ્રદાયના સાધુઓની તથા અગ્રેસરોની સલાહ લઈ નગાણા શહેરમાં દાદુ મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના કરી આ સંસ્થા પાસે દાનમાં સીત્તેર હજાર રૂપિયા છે જેમાં રૂ દસ હજાર સ્વામીજીના છે આ વિદ્યાલયની કાર્યકારિણી સભાના પોતે સભાપતિ હતા પણ આટલું કર્યાથી સ્વામીજીને સંતોષ નહોતો થયો તેથી છેવટ સં ૧૯૮૮ માં એક ટ્રસ્ટ કરી એક લાખ દશ હજાર રૂપિયાની સરકારી પ્રામીસરીઓ અને લગભગ પોણા બે લાખની કિંમતના મકાન બગીચો વગેરે એ ટ્રસ્ટને સોંપી દીધું આ સરકારી જામીનગીરીઓનું વ્યાજ તથા દુકાનો વગેરેનું ભાડું મળી કુલ રૂ સાત હજારની વાર્ષિક આવક છે જેમાંથી સ્વામી મહારાજની ઇચ્છાનુસાર ઔષધાલય આતુરાલય (હૉસ્પીટાલ) અને વિદ્યાલયનું ચાલુ ખર્ચ નિર્ધન વિદ્યાર્થીઓને મદદ દાદુસંપ્રદાયના તથા આયુર્વેદના ગ્રંથોનું પ્રકાશન વગેરે ધર્મના તથા વિદ્યાના અનેક કાર્યો થાય છે

સ્વામી લક્ષ્મીરામજીએ આયુર્વેદ દ્વારા જ આ બધો પૈસો મેળવ્યો હતો અને આયુર્વેદની ઉન્નતિ એમને પરમ અભીષ્ટ હતી એટલે એમણે ટ્રસ્ટને વીશ હજાર રૂપિયા તો આયુર્વેદ સંબંધી નવીન પુસ્તકો રચનારને પારિતોષિક વગેરે આપવાના તથા અમુદ્રિત પ્રાચીન અર્વાચીન પુસ્તકો છપાવવાના ઉદ્દેશથી જ આપ્યા છે આ ટ્રસ્ટની ગ્રંથમાળાનું પહેલું પુસ્તક શ્રીચક્રપાણિ દત્તવિરચિત ભાનુમતી વ્યાખ્યા સાથે સુશ્રુતનું સૂત્રસ્થાન હમણાં જ બહાર પડ્યું છે કે જેની છેલ્લા મહિનામાં સ્વામીજીએ પહેલી તૈયાર નકલ જોઈ હતી

સ્વામી લક્ષ્મીરામજીની આયુર્વેદ પારંગતતા ભારત-વિખ્યાત હતી સં. ૧૯૭૨માં ભરાયેલા છઠ્ઠા નિ ભા વૈદ્યસંમેલનના તેઓ સભાપતિ ચુંટાયા હતા પ્રમુખ તરીકે એમણે આપેલા ભાષણમાં આયુર્વેદના મૌલિક વિચારોની ગંભીર અને સૂક્ષ્મ ચર્ચા છે અને એની સંસ્કૃત ભાષા પણ પ્રૌઢ રમણીય છે નિ ભા વૈદ્યસંમેલનના સ્વામીજી પહેલેથી એક સ્તંભરૂપ હતા વૈદ્યસંમેલનની ઉન્નતિ માટે સતત યત્ન કરનારા આયુર્વેદ માર્તંડ પં. ગંગાવિષ્ણુજી (?) આચાર્ય મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ ગણનાથસેન આદિ જે થોડા ભારત વિખ્યાત વૈદ્યો છે તેમાંના એક સ્વામી લક્ષ્મીરામજી પણ હતા પોતાની તબિયત સ્વસ્થ હતી ત્યાં સુધી તેઓ લગભગ દરેક વૈદ્યસંમેલનમાં હાજરી આપતા ... ના સુરતના વૈદ્યસંમેલનમાં પણ તેઓ હાજર થયા હતા સ્વામીજીએ સોળમું અ ભા વૈદ્યસંમેલન જયપુરમાં નોતર્યું હતું જે વખતે ભારતભૂષણ મદનમોહન માલવીયજી સભાપતિ ચુંટાયા હતા

સ્વામીજી આ ભા આયુર્વેદ મહામંડળના મગક્ષમ મસ્ય હતા અને વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાઓમા પરીક્ષક હતા એ ઉપ ાત હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલય (બનારસ) આયુર્વેદિક કૉલેજ ગુરુકુળ (હરદ્વાર) ડી એ વી આયુર્વેદ કૉલેજ (લાહોર) વગેરેના પણ વર્ષો સુધી પરીક્ષક હતા સ્વામીજી પૂરા મહાત્મા હતા એમની સાધુતા સર્વ વ્યાપી હતી તેઓ સર્વ ઉપર સમાન ભાવના રાખતા રોગીઓ વિદ્યાલયના કર્મચારીઓ પંડિતો અને પંડિત મંડળો સધર્મીઓ તથા વિધર્મીઓ રાજ્યના અધિકારીઓ સાધુ સંત સસ્થાઓના સદસ્યો પડોશીઓ તથા સાધારણ પરિચિતો બધા એમને પોતાના નિકટ સબંધી સમજતા

સ્વામીજી સ્વભાવે સાત્ત્વિક હતા અને એજ કારણથી કેટલીક વાર તપી જતા પણ રોગીઓ ઉપર કોઈ વખત ક્રોધ નહોતા કરતા એમની વૈદકમા કુશળતાના સાથે ઉદારતાનો એક દાખલો નીચે આપવામા આવે છે

સ્વામીજીના પ્રથમ શિષ્ય દુર્ગાપ્રસાદ જી બ્રિમાચાર્યના પગમા વ્રણ થયુ હતુ અને એ એવુ વધ્યુ કે પગ કપાવી નાખવો પડશે એવુ નક્કી થયુ એટલે તેમને ઇસ્પિતાલમા લઈ જવામા આવ્યા આ સમાચાર સ્વામીજીના સાભળવામા આવતા તેઓ તરત ઇસ્પિતાલે ગયા અને ત્યા જઈને જોયુ તો પગ કાપવા માટે દાક્તર હથીઆરો તૈયાર કરતા હતા સ્વામીજીએ દાક્તરને કહ્યુ કે તમે આઠ દિવસ પગ કાપવાનુ મુલતવી રાખો કાંઈ ફાયદો ન દેખાય તો ખુશીથી પગ કાપશો દાક્તરસાહેબે કબુલ કર્યું પછી તેઓએ માર્ઇક એવી દવા આપી કે તેજ ક્ષણથી ફાયદો થવા માડયો અને પછી પગ કપાવવા જરૂર જ ન પડી

સ્વામીજી મિતભાષી હતા ટુકામા જ માગ્યુક્ત ઉત્તર આપતા ગમેતેનની બેઠકોમાં એમનો આ ગુણ જોવા હતો તેમ પોતાની ચિકિત્સાના મહિ વખાણ ન કરતા જે કંઈ કરે છે તે ઇશ્વર કરે છે એમ કહેતા

સ્વામીજી ઈશ્વર ભક્ત હતા તેઓને તીર્થાટનનો પ્રેમ હતો તેઓએ દ્વારકા બદરીનાથ રામેશ્વર વગેરે તીર્થોની યાત્રા કરી હતી

પોતાની સાઠ વર્ષની ઉમ્મર થતાં સ ૧૯૮૦મા સ્વામીજીએ જયપુરની રાજકીય સસ્કૃત કૉલેજના આયુર્વેદ વિભાગના પ્રધાનાધ્યાપક પદનો છત્રીસ વર્ષ એ પદ શોભાવ્યા પછી ત્યાગ કર્યો શેષ જીવન ભગવદ્ભજનમા વ્યતીત કરવાના નિશ્ચયથી એકાતમા રહેતા હતા કૉલેજમાથી નિવૃત્ત થયા તે દિવસે એમને અભિનંદન આપવા માટે એક વિશાળ સભા ભરવામા આવી હતી જેમા સસ્કૃત વિદ્વાનો પ્રસિદ્ધ વૈદ્યો રાજ સામંતો નાગરિકો અને વિદ્યાર્થીઓએ મોટી સખ્યામા હાજરી આપી હતી એ પ્રસગે સસ્કૃત લલિત વલીઓ સ્વામીજીના ચરિત્રવાળો વિશેષાક પણ નીકળ્યો હતો

છેલ્લા થોડા દિવસથી સ્વામીજીની તબીયત સારી નહોતી મુબઈથી વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય ખાસ જોવા ગયા હતા

શ્રી લક્ષ્મીરામ સ્વામીના જવાથી પ્રાચીન પ્રણાલિકામા તયાર થયેલા ભારતીય વિખ્યાતિવાળા પ્રથમ પંક્તિના શ્રેષ્ઠ વૈદ્યોમાથી એક સમય વધ ગયો એનુ સ્થાન પુરાવાનો સભવ નથી એ જાતના નવા વૈદ્યો તો હવે થવાના જ નથી પ્રાચીન ગ્રન્થોના હાર્દ

સ્વામીજીને તનસ્પર્શી જ્ઞાન હતુ ભવિષ્યના વૈદ્યો બીજુ ધણુ શીખશે એ હુ માનુ છુ પણ ચરક સુશ્રુતનુ એવુ રહસ્ય જ્ઞાન મેળવી શકશે ?

સ્વામીજીનો વિદ્યાવેલો ઉચ્છિન્ન ન થઈ જાય એ દૃષ્ટિ તો છે જ પરમાત્મા શક્ય કરે એવી પ્રાર્થના છે

(વૈદ્યસમેલન પત્રિકા જુલાઈ ૧૯૩૮મા છપાયેલ નોંધ ઉપરથી)

મુંબઈના ૨૮મા નિ ભા વૈદ્ય સમેલનના સભાપતિ પ શિવશર્માનુ અભિભાષણ

[એપ્રિલ અંકના પૃ ૧૨ થી આગળ]

અનુવાદ કર્તા–વૈદ્ય વાસુદેવ મૂળશંકર દ્વિવેદી

વાત એમ છે કે જો કે શારીરિક વ્યાધિઓ મુખ્યત દોષ વૈષમ્ય સાથે જ સબધ રાખે છે તો પણ વ્યવહારમા કેટલીક એવી ઘટનાઓ ઉપસ્થિત થાય છે કે જ્યા સર્જરીની જરૂર પડે છે માણસમા દોષની સમાનતા અને ગમે તેટલી આરોગ્યતા હોય છતા પણ તલવારના ઘાથી કે પડતા ઘર નીચે દબાવાથી તે બચી શકતો નથી

વ્યાધિનુ સર્વાંગ સપૂર્ણ લક્ષણ સુશ્રુતે નીચે મુજબ કહ્યુ છે --

तद् दु खसयोगा व्याधय उच्यन्ते ।

અર્થાત્ માણસને જે દુ ખ દે તેજ વ્યાધિ ગણાય આગન્તુક શારીરિક માનસિક એમ વ્યાધિના ચાર વિભાગ કરવામા આવ્યા છે

સર્પ વૃશ્ચિક કે શ્વાનનુ કરડવુ બાણ વગેરે શલ્યથી પીડાવુ અથવા પડી જવાથી ચોટ લાગવી–આવુ આવુ જે પુરુષને થાય તે આગન્તુક વ્યાધિથી પીડાય છે એમ ગણવુ

દોષોની વૃદ્ધિ અને હ્રાસ થવાથી કેવા પ્રકારે શારીરિક અને માનસિક વ્યાધિઓ ઉદ્ભવે છે ? તે આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ જન્મ મરણ જરા વગેરે સ્વાભાવિક વ્યાધિઓ છે તે અતિગભીર અને દાર્શનિક વિષય છે તેનુ વિવેચન અત્રે અનાવશ્યક છે

આગન્તુક વ્યાધિ શરીરમા પ્રવેશવાની સાથે જ દોષાનુસાર શરીરમા તેની વ્યાપ્તિ શરૂ થાય છે પ્રાય આગન્તુક વિષ ત્રિદોષ પ્રકોપક ગણાય છે આ પણ તેમા તેના એ દોષનુ પ્રાધાન્ય તો હોય જ છે આ પ્રમાણે સાધારણતયા પણ પોત પોતાના પ્રધાન દોષોના લક્ષણો વ્યક્ત કરે છે અગ કાપી નાખવુ દાહ ચિકિત્સા–(અગ્નિ ક્ષાર કે વીજળીથી) બાધવુ વગેરે સ્થાનિક અને તાત્કાલિક ક્રિયાઓ સફળ ન થાય તો ત્રિદોષ ચિકિત્સાનો આશ્રય લેવો પડે છે

અહીં એક જાતનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે રોગની નૈદાનિક સપ્રાપ્તિમા કીટાણુવાદનુ સ્થાન ક્યા છે ?

કીટાણુવાદ કાઈ કલ્પના માત્ર નથી સૂક્ષ્મ દર્શક યત્રની નીચે મેનેન્જાઈટીસ ઓસ્ટીઓમાયેલાઈટીસના જિવાણુનું એક ટીપુ નાખીને જોઈએ તો તે સત્વર મરી જતાં માલુમ

પડે કોઈ મનુષ્યના લોહીમાં મેલેરિયાનાં કીટાણુઓ દાખલ કરવામાં આવે તો તેને મેલેરિયા થાય છે જો તેને ક્વીનીન ખવરાવીએ કે ઇન્જેકશન દ્વારા આપીએ તો રોગી મેલેરિયાથી મુક્ત થાય છે આ સર્વ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો છે તો પછી આયુર્વેદ કીટાણુ સિદ્ધાંતથી વિમુખ કેમ રહે છે ? અને રોગીને એવા ઔષધો કેમ આપે જાય છે કે જેથી રોગીના કીટાણુઓનો કદીયે ધ્વંસ થાય નહીં ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર વદ્યસમાજ દે છે તે આપ ધ્યાનથી સાંભળો—

કીટાણુઓના અસ્તિત્વ વિષે આયુર્વેદિક ચિકિત્સકોએ કદી પણ ઈન્કાર કર્યો નથી જો ડૉ રૂડાલ્ફ વનને મરેલ માલ નિર્જીવને માન્ય રાખીયે તો પણ ક્રાઈસ્ટના જ મથી છસો વર્ષો પૂર્વે ભારતીય ચિકિત્સકો સ્પષ્ટ રીતે કીટાણુઓને કેટલાયે વ્યાધિઓના કારણરૂપ માનતા હતા કીટાણુઓ સૂક્ષ્મ હોવાથી જોઈ શકાતા નથી (सौक्ष्म्यादृदर्शना) એવું ચરકનું કથન છે વાગ્ભટ્ટ કહે છે કે તેઓ અપાદ (without limbs) અણુ (Unicellular) અને અદૃશ્ય (Invisible) છે

કેટલાક ચેપીરોગો કઈ રીતે ફેલાય છે ? તેનું વર્ણન સુશ્રુત નીચે પ્રમાણે આપે છે જુઓ —

> प्रसंगात् गात्र संस्पर्शात् नि श्वासात् सहभोजनात् ।
>
> सहश य्यासनाचापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥
>
> कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च ।
>
> औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम् ॥

ભાવાર્થ—સહવાસથી શરીરના બહુ સ્પર્શથી નિશ્વાસથી એક જ પાત્રમા જમવાથી એક જ શય્યામા સુવાથી એક જ આસને બેસવાથી ચેપગ્રસ્ત વસ્ત્રો પુષ્પો અને અનુલેપન (cosmetics) ના ઉપયોગથી કોઢ (લોહી અને ચામડીના દર્દો) વિવિધ જ્વરો ક્ષયરોગ નેત્રરોગ અને બીજા કેટલાયે ઔપસર્ગિક (ફેલાવવાવાળા) રોગો એક મનુષ્યથી બીજામા સંક્રમણ કરે છે

આપણે માનવું પડશે કે—પ્રાચીન ગ્રંથોમા એમ એ વ્યાધિના એક એક કીટાણુને અલગ કરવાનું પ્રમાણ મળતું નથી અને આવો પૃથક્ નિર્દેશ મળશે પણ નહીં એમ હું માનુ છુ કારણ કે આધુનિક પાશ્ચાત્ય પંડિતો કીટાણુઓને જેટલુ ઉચ્ચ સ્થાન આપે છે તેટલો આદર પ્રાચ્યપંડિતોએ કીટાણુવાદને આપેલ નથી વ્યાધિકારણ વિજ્ઞાનમા તેઓએ કીટાણુઓને નહીં માનતા ત્રિદોષસિદ્ધાંતનુ અનુસરણ કર્યું એ નિમ્નલિખિત દલીલોથી સ્પષ્ટ થશે

(૧) પ્રત્યેક વ્યાધિનું કારણ કીટાણુઓ હોતા નથી એજ સિદ્ધાંત એમ જણાવે કે જે બીજા સહાય વિના સ્વયમ સર્વ વ્યાધિઓની વ્યાખ્યા કરીને વૈજ્ઞાનિકોને સંતોષી શકે ત્રિદોષ સિદ્ધાંત બરાબર આને મળતા જ છે

---

* The fact that medicine is becoming so complex implies that it is being pursued on wrong lines for a subject which is based on natural laws becomes better known what is considered progress because it does not make for Simplification—Sir James Mackenzie—in— The Nature of Medicine

૧૯૨૦ ના જુનાઈની ૨૪ મીના ટાઈમ્સમા સરજેમ્સ મેકે ઝી કહે છે કે —

Our present day classification of disease in the living is based on the morbid anatony of the dead and the idea has sprung up in consequence that ailments can be classified according to gross structual changes such as can be seen in post mortem Vast number of the patients howere have ailments which cannot be classified there is as yet no structural change the signs of disease are distressful sensations when these syptoms are gathered together they are found to show a disturbance of so many different organs rhat the conclusion is forced that there is a common cau e which upsets the balance of the different organs and sumptoms

ભાવાથ—જીવ ત દેહના વ્યાધિનુ વર્ગી ણ હાલમા આપણે મૃતદેહના વિકૃત શારીર વિજ્ઞાનના આધાર પર કરીએ છીએ અને મૃતદેહમા નજરે પડતા શારીરિક પરિવતન અનુસાર વ્યાધિનું વર્ગીકરણ કરવુ જોઈએ એવો ભ્રમાત્મક વિચાર ફેલાઈ પામ્યો છે પરન્તુ અસખ્ય રોગીયોના વ્યાધિઓની આ પ્રમાણે વહેચણી કરી શકાતી નથી કારણ કે ત્યા સુધી તેનામા કાંઇ શારીરિક પરિવતન થયુ હોતુ નથી રોગી ફક્ત દુ ખનો અનુભવ કરે છે જો ભિન્ન ભિન્ન અવયવોના ભિન્ન ભિ ન લક્ષણો એકત્રિત કરીએ તો આપણે માનવુ પડશે કે—કોઈ સાધારણ સર્વગત સિદ્ધા ત જ રોગનુ કારણ છે કે જે મ ડલો (અવયવો) અને લક્ષણોની સામ્યવસ્થાને વિષમ બનાવી દે છે

(૨) ક્ષય જેવા કેટલાક ભીષણ રોગોના કીટાણુ સ્વસ્થ પુરૂષના શરીરમા પણ મા લુમ પડે છે પાશ્ચાત્ય મતાનુમાર કેટલાયે કીટાણુઓ શારીરિક ક્રિયાઓના સહાયક મનાય છે પર તુ જ્યારે કોઇપણ રોગની ઉ પત્તિ થાય છે ત્યારે આજ સહયોગી કીટાણુઓ શરીરના શત્રુઓ બની જાય છે અને નુકસાન કરે છે આ મત વૈદ્યોને માન્ય નથી પ્રથમ તો જે કીટાણુઓ શરીરમા સ્વસ્થ સ્થિતિમા રહેતા હોય તે સ્વય વ્યાધિનું કારણ બની શકે જ નહીં જો કોઇ અન્ય ક્રિયાદ્વારા તેઓ રોગના સહાયક બની જાય તો તે પહેલી ક્રિયાને જ રોગનું પ્રધાન કારણ માનવુ જોઈએ

(૩) જો કોઈ એક સ્થાનપર કોઇ દારૂણ સંક્રામક રોગ ચાલતો હોય તો તે સ્થળના સઘળા લોકોને તે રોગ લાગુ પડતો નથી એક જ ઘરમા સાથે સાથે એકત્ર રહેનારાં સ્ત્રી

ભાવાર્થ—પાશ્ચા ય ચિકિત્સા શાસ્ત્ર પ્રતિદિન વધારે સ કીણુ બનતુ જાય છે એથી એવી પ્રતીતિ થાય છે કે તે સમુન્નતિ અને સત્યના મા ર્ગથી ભ્રષ્ટ થઈ રહ્યું છે કારણ કે જે વિષય પ્રાકૃત નિયમોને અનુસરે તે સરલ હોય છે અને જેમ જેમ નિયમો સ્પ ષ્ટ થાય છે તેમ તેમ તેનું અવલોકન પણ સરળ બને છે ચિકિત્સા શાસ્ત્રમા જેને હાલ ઉન્નતિ કહેવામા આવે છે તે ઉન્નતિ નથી કારણ કે સરળતાની દિશામા તેની પ્રગતિ નથી

The Future of Med cine —મા સર જેમ્સ મેકે ઝી

પુરુષોમાંથી કોઈ એક ચેપી રોગ હૃષ્ટપુષ્ટ અને બળવાન્ વ્યક્તિને લાગુ થઈ તેનું મૃત્યુ નિપજાવે છે અને ચિરકાળથી રોગ ગ્રસ્ત દુર્બળ અને મૃતપ્રાય વ્યક્તિ તેથી મુક્ત રહી જવા પામે છે આનું શું કારણ હોઈ શકે ? તેના પ્રત્યુત્તરમાં પાશ્ચાત્યો કહે છે કે સ્વાભાવિક રોગ પ્રતિબંધક શક્તિ (Natural immunity Idiosyncracy Anaphylaxis Complements) વિગેરે તેના કારણરૂપે હોય પરન્તુ આ ઉત્તર સ્વયમૂળ પ્રશ્નથી વિશેષ પ્રકાશમાન નથી જો કીટાણુઓજ રોગનું પ્રધાન કારણ હોય તો પ્રથમ તો ઘરના સર્વ સ્ત્રીપુરુષોને તે રોગ થવો જ જોઈએ કારણ કે દૂષિત દેશ અને વાયુમંડળ સર્વને સરખો અસરકાર છે આનું આયુર્વેદિ સમાધાન સ્પષ્ટ છે—પ્રચલિત વ્યાધિમાં જે દોષનું પ્રાધાન્ય હોય તેવા જ દોષ પ્રધાન પુરુષો પર તે આક્રમણ કરશે પછી ભલેને વ્યક્તિ સબલવાન્ હોય કે દુર્બલ હોય

(૪) ચોથી અને સૌથી મહાન્ આપત્તિ કીટાણુને રોગનું પ્રધાન કારણ માનીને ચિકિત્સા કરવામાં છે માનવ શરીરની પેઠે કીટાણુઓ પણ સજીવ છે અને તેના નાશ માટે યોજાયેલ દ્રવ્ય સર્વથા જીવન શક્તિનો હ્રાસ કરવા લાગુ જ હોય છે આ વિષયક અનુભવ સરળ છે જુઓ—મેલેરિયાના દશ દરદી લઈએ તેમાંના પાંચને ક્વીનીન પાયનું અને બીજા પાંચને નિમ્બાદિ ચૂર્ણ કે ગુડૂચ્યાદિ ક્વાથનું સેવન કરાવવું ક્વીનીન લેનારા દરદીઓ જરૂર એક બે કે ત્રણ દિવસ વહેલા રોગમુક્ત થયેલા જણાશે પરન્તુ ગુડૂચ્યાદિ વિગેરે ચિકિત્સા પામેલા દરદીઓ અને ક્વીનીન લેનારા દરદીઓની તુલના કરીએ તો ક્વીનીન લેનારા દરદીઓમાં શ્રમ કલમ દુર્બલતા વિગેરે ક્વિનીન-વિષજન્ય સિંકોનીઝમનાં લક્ષણો દેખાશે અને આયુર્વેદની ચિકિત્સા પામેલા દરદીઓમાં સ્વાસ્થ્યના સાચાં લક્ષણો માલુમ પડશે (પ્રસન્નાત્મેન્દ્રિયમનઃ સ્વસ્થ) ક્વિનીન અધિક માત્રામાં યોજવાથી જ સિંકોનીઝમ થાય છે એવું કાંઈ આવશ્યક નથી ઉચિત માત્રામાં કે ઉચિતથી પણ ન્યૂનમાત્રામાં ક્વિનીન યોજવાથી કેટલાકને સીંકોનીઝમ જણાય છે જ્યારે ત્રિદોષ સિદ્ધાન્તાશ્રયી ચિકિત્સામાં આવો કોઈ પણ ભય કે વ્યાપત્તિ નડતાં નથી ગળોની માત્રા ભલે જણ માસા જેટલી હોય પણ એથી દશ ગણી માત્રા કદાચ તેને યોજાય તો કાંઈ વિશેષ હાનિ નહીં થાય દરદી સ્વસ્થ થઈ ગયા બાદ પણ જો તેનો પ્રયોગ ચાલુ રાખે તો પણ કાંઈ નુકસાન થતું નથી આખું વર્ષ ગળોના હિમનું સેવન કરે તો પરિણામે ગળોઈઝમ નહીં થાય પરન્તુ આયુષ્યની વૃદ્ધિ થશે ફક્ત ક્વીનીનની બાબતમાં આમ છે એમ નહીં પણ કીટાણુનાશક સકલ વિષૌષધિનો આવો જ વિઘ્નજનક પ્રભાવ છે

આ સ્થળે ઔષધ-સહિષ્ણુતા (Drug-Tolerance)નો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે પરન્તુ એ યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે વાસ્તવિક રીતે કોઈપણ વ્યક્તિને એવી સહિષ્ણુતા નજ હોય કે તેનું શરીર વિષમય સહન કરી શકે શારીર અસહિષ્ણુતાના અજ્ઞાનને જ પાશ્ચાત્યો સહિષ્ણુતા સમજે છે । છે કોઈને બાલ્યાવસ્થામાં કાંઈ ચોટ (અભિઘાત) લાગે છે થોડો સમય તે કષ્ટ દે છે અને તજ્જન્ય પીડા શાંત થઈ જાય છે માણસ સમજે છે કે તેને બધું મટી ગયું પરન્તુ કોઈ વખત વૃદ્ધાવસ્થામાં અથવા તો લાંબા મંદવાડ પછીની અશક્તિમાં તે પીડા પુનઃ દેખાય છે કારણ કે તે પીડિત અંગની સમીપના સ્વસ્થ અંગો મળસ્વભાવજન્ય દુર્બળતાને લીધે તે ક્ષતસ્થાનમાં લોહી પહોંચાડી શકતાં નથી અને

યુવાનસ્થામા સ્વસ્થ ધાતુ માણુ મને લીવે પહોચાડી શકે છે યુવાનસ્થામા યે ક્ષતિનો ઉપસ્થિત હતી જ પણ તેના અસ્તિત્વના અજ્ઞાનને જ તેનો અભાવ માની લીધો હતો આવીજ કયા વિદની અને માદક દ્રવ્યોની છે જો તેની સાથે વિશેષ બલદાયક અને વિષનાશક આહાર વિહારની યોજના કરવામા ન આવે તો તેની હાનિ એક જ વ્યક્તિ સુધી મર્યાદિત નહીં રહેતા તેના સમગ્ર વશજો પર તેનો પ્રભાવ ઉતરી આવે છે વાઇસ્માન (Weisman) પેઢી દર પેઢી ઉદરોના પૂછડા કાપતો જ રહ્યો અને કેટલીક પેઢી સુધી પુછડી કાપ્યા છતા એ તના બચ્ચાઓ તેટલીજ લામી પુછડી વાળા જન્મતા પણ માનસિક દૌર્બલ્ય સતતિને અવશ્ય વારસામા મળે છે શારીરિક અગ કપાઈ જતા સંતતિને વિકૃત અગ ઉત્પન્ન નથી થતુ પર તુ માનસિ વ્યાધિઓ પ્રાય સતતિમા ઉતરે છે ક્રાફ્ટ એબિંગ (Kraft Ebbing) ના રે કોઇ નિ ળતા નાગા રોગીને જોતો ત્યારે અવશ્ય તેના કોઇને કોઈ પૂવજમા તેવા વ્યાધિની ઉપસ્થિતિને શોધી કાઢતો શરીરના મ્તા જ્ઞાનતતુઓ પર વિષ યુક્ત ઔષધોનો વિશેષ પ્રભાવ છે આવી અવસ્થામા જો કુપિત દોષને શાત કરવાથી કીટાણુઓ સ્વય સ્વસ્થ શરીરમા રહી નહીં શકે તો પછી વિષપ્રદાન કરીને કીટાણુઓને મારવાની શી જરૂર છે ?

(૫) એનો આપણે જોઈ ગયા કે કીટાણુ સિદ્ધા ત સર્વ રોગોની વ્યાખ્યા કરી શકે તેમ નથી કેટલાક એવા રોગો છે કે જે કીટાણુ વિના શરીર પર આક્રમણ કરે છે પર તુ સાથે સાથે એ પણ જોવા જેવુ છે કે કોઇપણ રોગમા કેવળ કીટાણુનાશક ચિકિત્સાથી જ ચાલતું નથી એક બાજુ કીટાણુનો નાશ કરવા માટે વિષપ્રયોગ ચાલે છે અને બીજી તરફ દોષાનુસાર ઉપકરણ તીન વરમા બરફની થેલી અને શૂળમા કે પગ ઠડા થાય ત્યારે ગરમ પાણીની બૉટલનો પ્રયોગ--એ ત્રિદોષ સિદ્ધા તના આશ્રયની અનિવાર્યતાના સા ઉદાહરણ છે

આ વિષયનો બહુ વિસ્તાર નહીં કરતા એટલું જ કહેવુ પર્યાપ્ત થશે કે પ્રાચીન ઋષીઓએ કરેલી કીટાણુ સિદ્ધાન્તની વિસ્મૃતિ કઈ અજ્ઞાનને લીધે નહી પરન્તુ પોતાની સ્વેચ્છાથી જ હતી દોષ સિદ્ધા તની સર્વાગ સપૂર્ણતાથી તેઓ સતુષ્ટ હતા આ સરળ અને વ્યાપક માગ હતો આ સર્વે વ્યાપકતાની સમીક્ષા કરતા ચરક કહે છે કે—

नाऽनौषधभूत जगति किंचिद् द्रव्यमुपलभ्यते ।

સસારમા કોઇપણ ય એવુ નથી કે જે ઔષધ ન હોય સ્મિત વા શબ્દો, ચક્રમણ તડકો ચાદની તરતુ ઔષધ ભોજન વિવિધ મનોવૃત્તિઓ સાર કે ખરાબ સમાચાર આ વિવિધ ક્રિયાઓની ન્યુનાધિક્યપણે એક યા બીજા દોષ પર અસર થાય છે અને જે દોષોને પ્રભાવિત કરે તેનો ઔષધ તરીકે ઉપયોગ થઈ શકે છે

પાશ્ચાત્ય ચિકિત્સા વિશેષતાને અનુસરે છે અને આયુર્વે સામાન્યતાને અનુસરે છે સામાન્ય (General) ચિકિત્સા પ્રણાલીમા વિશે (Specific) ચિકિત્સા પ્રણાલી ક તા નિમ્નલિખિત અધિક લાભ છે—

ભ્રમાત્મક રોગવિનિશ્ચય (Wrong diagnosis) હોય તોપણ કઈ નુકસાન થવા સભવ નથી જો ટાઇફોઇડ જ્વર હોય અને ડૉ ટર મારેલ ગેનેરીયા માનીને ભૂલથી ઓળખી શકે અને કવીનીન દઈ બેસે તો બિચારા દરદીને આપત્તિમા આવવુ પડે છે ચોક્કસ

રોગવિનિશ્ચય માટે પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તથા રોગવિજ્ઞાન માટેનાં સાધનોની ઉન્નતિ પણ પ્રશંસનીય છે એમાં કાંઈ ગેરિદ નથી પણ આ બધું હોવા છતાં પણ રોગીને છ છ સાત સાત દિન સુધી રક્તપરીક્ષા કે મૂત્રપરીક્ષામાં રોકાવું પડે છે અને તોપણ (Negative result not definite) ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકતો નથી એવા ઝગડા ચાલુ જ રહે છે પરંતુ આયુર્વેદમાં લક્ષણાનુસાર વાતનાશક અથવા પિત્તનાશક કે અવસ્થાનુસાર કોઈપણ ચિકિત્સા કરતા જઈએ અને ગમે તે પ્રકારના જ્વર હશે તો તે સ્વયં દોષસામ્ય થતા સુધારા પર આવી જશે દાખલ કે ભયનો તો આવો પ્રશ્ન જ ઉદ્ભવતો નથી

ભિન્ન ભિન્ન વ્યાધિઓમાં દેખાતા એક જ પ્રધાન રૂપ શોથનો સ્વતંત્ર વ્યાધિરૂપે ઈલાજ કરી શકાય છે હૃદ્રોગ (Heart disease) વૃક્કરોગ (Kidney disease) અથવા યકૃદ્રોગ (Diseases of Liver)માં પૃથક્ પૃથક્ કારણોથી ઉદ્ભવતા શોથની ચિકિત્સા પુનર્નવાદિ મંડૂરથી કે પુનર્નવાદિ ક્વાથથી કરીયે તો ઉપરોક્ત ત્રણે ભિન્નભિન્ન અવસ્થામાં ફાયદો થશે પરંતુ વર્તમાન (Specific treatment) ચિકિત્સામાં આ સગવડ નથી જ્યાં સુધી વ્યાધિવિજ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી ચિકિત્સક ક્રિયાના વિષયમાં નિરસ્ત રહે છે

દોષોના સંબંધમાં એમ વાત કહેવી રહી ગઈ છે એ સત્વર પૂર્ણ કરીને આરંભમાં કરેલા પ્રશ્નો પર વિચાર કરશુ

આધુનિક ચિકિત્સા શાસ્ત્રની એક શાખા અંતઃસ્રાવવિજ્ઞાન (Sympathetic Endocrinology) છે તે પ્રમાણે શરીરની પ્રણાલીવિહીન ગ્રંથિઓમાંથી કાંઈક અંતઃસ્રાવ (Internal Secretions) નીકળે છે અને શારીરિક કે માનસિક ક્રિયાઓનું સંચાલન કરે છે આમાંથી એક એટલે ઉપવૃક્ક ગ્રંથિનો પરિચય મન અને શરીરની સંયુક્ત ક્રિયાના સંબંધમાં આપણને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો છે આ અંતઃસ્રાવોની દોષો સાથે તુલના કરવાથી પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય ચિકિત્સા પ્રણાલીના ભાવિ સંબંધની સંભાવના પર જરૂર થોડો પ્રકાશ પડશે

(૧) દોષ અને અંતઃસ્રાવ એ બન્ને જીવિત શરીરના આવશ્યક અંશ છે એમના વિના શરીર જીવતું રહી શકે નહીં

(૨) સ્વભાવ વિવિધ ક્રિયાઓની સામ્યાવસ્થા એ જ બન્નેમાં સ્વાસ્થ્યનું લક્ષણ છે

(૩) આ સામ્યનું બગડવું કે વિષમ થવું એ રોગનું લક્ષણ છે

(૪) એક દોષની વૃદ્ધિ વિરોધી દોષનો ક્ષય કરે છે આ પ્રમાણે એક અંતઃસ્રાવની વૃદ્ધિ સમાનગુણ ભૂયિષ્ઠ અંતઃસ્રાવોની ક્રિયાઓની વૃદ્ધિ અને વિરોધી અંતઃસ્રાવોનો હ્રાસ કરે છે

(૫) વ્યાધિકારણ જ્ઞાનમાં બન્નેને કીટાણુઓને સ્થાન હોતા નથી

(૬) સામ્યનું સ્થાપન કરવું એ બન્નેનો ચિકિત્સા સિદ્ધાંત છે

(૭) બન્ને માનસિક ભાવોથી પ્રભાવિત થાય છે અને તેમને પ્રભાવિત કરે છે જેમકે—ઉપવૃક્ક ગ્રંથિનો સ્રાવ અને ક્રોધના ઉદાહરણમાં આપે આગળ જોયું છે

આ તુલનાથી હું એમ સિદ્ધ કરવા નથી માગતો કે દોષ એ અંતઃસ્રાવ છે પરંતુ અંતઃસ્રાવ એ દોષ અવશ્ય છે એટલું કહેવું જ પડશે

દોષો અને અત સ્રાવોમા આ ત્રણ ભેદ છે --

૧ પ્રણાલીવિહીન ગ્રથિઓ (Ductless glands)ની જેમ નિયમિત સખ્યામા જ અત સ્રાવ તૈયાર કરે છે જ્યારે શરીરના પ્રત્યેક અશમાથી ત્રિદોષની ઉત્પત્તિ થઈ રહી છે

૨ શરીરનો એક પણ ભાગ એવો નથી કે જ્યા એક દોષનો નિવાસ હોય તેવુ દોષોનુ (ઓછાવત્તા પ્રમાણમા) વ્યાપકત્વ પ્રત્યેક સ્થળ પર અવશ્ય હોય છે જ પર તુ પ્રણાલીવિહીન ગ્રથિઓ પોતપોતાના સ્રાવથી પરિપ્લુત હોય છે (એટલે આ વ્યવસ્થામા તેનુ વ્યાપકત્વ પ્રતીત થતુ નથી)

૩ દોષની સખ્યા ત્રણની જ છે જ્યારે અત સ્રાવોની સખ્યા અધિક છે અને શોધ ખોળના પરિણામે જેમ જેમ નવી નવી ગ્રથિઓ મળતી જાય છે તેમ તેમ તેના સ્રાવોની સખ્યા પણ વધતી જાય છે

એ ખાસ જોવા જેવુ છે કે જ્યા ત્રિદોષ અને અત સ્રાવનુ પરસ્પર સામ્ય છે ત્યા પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકોમા પરસ્પર મતભેદ નથી પર તુ ત્રિદોષોમા અને અત સ્રાવોમા પરસ્પર ભેદ છે ત્યા અત સ્રાવ વિજ્ઞાનવેત્તાઓમા પણ પરસ્પર મતભેદ છે જેમકે-કેટલાક અત સ્રાવવેત્તા એમ નથી માનતા કે આ સ્રાવ કેવળ નિયમિત સખ્યામા જ વિશેષ ગ્રથિ ઓમાથી નિકળે છે ડૉ એરે ફ્રસ્ટ લખે છે કે --

At present howewer it is quite clear that the production of specific chemical agents is not confined to these ductless gla nds but identical chemical substances are also produced by organs obviously serving another functional purpose

ભાવાર્થ-- હાલમા એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે વિશિષ્ટ રસાયનિક કર્તાઓની ઉત્પત્તિ પ્રણાલીવિહીન ગ્રથિઓ પર્યન્ત સીમિત નથી પર તુ તત્સદ્દશ રાસાયનિક દ્રવ્ય શરીરના અન્ય અવયવો પણ બનાવે છે અને દેખાવમા કોઈ અન્ય ક્રિયાઓના સપાદનમા તે પ્રવૃત્ત હોય

(यद्दोषविसर्गो नाम शरीरप्रत्यकाकायभूत)

શરીરનો પ્રત્યેક અશ દોષોનુ વિસર્જન કરી રહેલ છે એ સિદ્ધા તનુ પ્રતિપાદન ઉપરોક્ત વાક્યસમુહ નથી કરતો શુ ?

દોષો અને અત સ્રાવોમાં જે બીજો ભેદ છે તે સ્પષ્ટ નથી જો એક ગ્રથિના સ્રાવનુ ન્યૂનાધિક્ય વિરોધી ગ્રથિના સ્રાવમા ક્ષય વૃદ્ધિ કરી શકે તો તે કોઈપણ સ્વરૂપમા જરૂર તે ગ્રથિમા (અને પ્રભાવ રૂપમા પણ) વિદ્યમાન ગણાય જો એમ ન હોય તો તેના હ્રાસવૃદ્ધિથી તેના પર કાઈપણ પ્રભાવ ન પડે પ્રભાવની ઉપસ્થિતિ એ જ તેની ઉપસ્થિતિ છે આ બીજી રીતે ત્રિદોષ સિદ્ધા તનું અનુસરણ છે તેમા પણ શરીરના પ્રત્યેક સ્થાન પર ત્રણે દોષોની વ્યાપ્તિ એ જ નિયમ છે

ત્રીજો ભેદ સખ્યા ભેદ અને તેનુ તો કાઈ વિશેષ મહત્વ નથી કારણ કે દોષ કોઈ એક એક સ્થાનના એકલા સ્રાવ માત્ર જ નથી ત્રણેમાથી પ્રત્યેક દોષ અન ત સમગુણ ક્રિયાઓ અને સ્રાવોનો એક પ્રતિનિધિ છે આ પ્રકારે પિત્તવર્દ્ધક ઔષધ (મકરધ્વજ આદિ) આહાર (કેશર પકવદુગ્ધ પિસ્તા વિગેરે) અને વિહાર (તડકામા ફરવુ ક્રોધ કરવો વિગેરે) શરીરમા જે જે સ્રાવોને ઉત્તેજીત કરે તેઓ ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનના હોય

તો પણ સર્વ પરિણત જ થશે આ પ્રમાણે જો દોષગુણ પ્રમાણે અંતસાને ત્રણ વર્ગમાં વહેંચવામાં આવે તો કોઈ સંખ્યાભેદનો પ્રશ્ન નહીં રહેવા પામે

ત્રિદોષ સિદ્ધાંતનો પ્રધાન ગુણ એ છે કે—તેમાં ચિકિત્સકની ભૂલ માટે પણ વિસ્તૃત અવકાશ રાખવામાં આવેલ છે એટલે વૈદ્યની કંઈ ભૂલ થઈ જાય તો પણ કંઈ વ્યાપદ્‌ભય ઉપસ્થિત થતો નથી આપણે માનવુંજ પડશે કે રોગોની આદર્શ સામ્યાવસ્થા એક કલ્પના માત્ર છે જેમ મનુષ્યનું આદર્શ સ્વાસ્થ્ય પણ એક કલ્પના માત્ર છે તેમ તે આદર્શ સ્વાસ્થ્ય કે સામ્યાવસ્થામાં થોડું ન્યૂનત્વ હોય કે થોડું આધિક્ય હોય તો પણ તે સ્વાસ્થ્ય અને સામ્યાવસ્થાજ કહેવાય તે પ્રમાણે આદર્શરોગ પ્રતીકાર કે દોષ સમીકરણ પણ કાલ્પનિક છે પરંતુ તેની આસપાસ પહોંચી જવું તેજ ખરું ચિકિત્સકનું કર્તવ્ય છે ત્રિદોષ સિદ્ધાંતાન્તર્ગત ચિકિત્સા ભ્રમ પ્રમાદ માટે અવિકૃષ્ટ છૂટ દે છે જેવી રીતે એક સર્વોત્તમ ગેરોઆરીક ફિક્સ મશીન જરૂર કરતાં થોડો ઓછો કે વધારે વખત ખુલ્લી રાખવાથી ચિત્ર બગડતું નથી અને લેટિટ્યુડ વિનાની ફિલ્મમાં થોડી પણ ભૂલ ચાલી શકતી નથી તેમ આયુર્વેદ ભૂલોની ઉપેક્ષા કરે છે આયુર્વેદમાં ભ્રમ સ્વાતંત્ર્ય અધિક માત્રામાં વિદ્યમાન છે

આયુર્વેદ ચિકિત્સા પ્રણાલી જે સિદ્ધાંતોનું અનુસરણ કરે છે તેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન હું એવી આશાથી સમાપ્ત કરું છું કે પરિચયના અભાવથી અથવા સ્વાર્થીલોકોના અનુચિત આંદોલનથી આયુર્વેદની બાબતમાં જનતામાં જે ભ્રમાત્મક વિચારો પ્રચલિત થયા હોય તે દૂર થઈ જાય

આથી આપ જાણવું હશે કે વૈજ્ઞાનિક સમાજમાં આયુર્વેદનું સ્થાન શું છે? પરન્તુ તે આયુર્વેદના ઉપાસક વૈદ્યોની શી દશા છે?

લગભગ એક હજાર વર્ષ થયાં તેઓ કઠિન વિપત્તિઓનો ધીરતાથી સામનો કરી રહ્યા છે આજે પણ તેમના હાથથી સત્તા વિલુપ્ત થઈ ગઈ છે અને રાજ્યાશ્રય પણ લેશ માત્ર મળતો નથી છતાં તેઓ નિર્જીવ થઈ ગયા નથી—અર્થાત્ જીવે છે ચિકિત્સકો પર દયા કે સ્વદેશીનો સ્વીકાર—આ બેમાંથી એકે આયુર્વેદનું રક્ષણ કરી શકતા નથી લક્ષણ કે કોઈનામાં ગમે તેટલી દયા હોય કે ગમે તેટલો સ્વદેશ પ્રેમ હોય પણ પોતાના સ્વાસ્થ્યને માટે તો રોગી ત્યાંજ પહોંચી જાય છે કે જેની યોગ્યતા પર તેની આત્મશ્રદ્ધા હોય ખાદીને જીવિત રાખવા માટે ભલે કોમ્પીટીશનની જરૂર ન હોય (ખાદીનો પ્રચાર કેવળ સ્વદેશ પ્રેમથી વધી શકે છે) પણ ચિકિત્સાશાસ્ત્ર તો પોતાની યોગ્યતા પરજ જીવતું રહી શકે છે આયુર્વેદિક રસાયનો જે પ્રાસાદ આજે આપણી સમક્ષ ઉભો છે તે સર્વથા પોતાના બળ અને યોગ્યતા પરજ ઉભો છે નહીં કે કોઈની કૃપાપર

Some Aspects of Hindu Medical Treatment ' નામક સ્વકૃતિમાં પ્રથમ ડોરોથીયા ચેપ્લિન (Dorothea chaplin) લખે છે કે —

Hindu kaviraj *defying* both Allopath and Homoeopath, has been able to keep his banner flying Very few medical practitioners in India have *such a practice or count their fees by* so many thousands of rupees a month as the budding Kaviraj's

The question then arises how can they do it if they cannot give to the patient that which he most desires—a cure ?

ભાવાર્થ—હિન્દુ કવિરાજ એલોપથ અને હોમીયોપેથની હરિફાઈમા પોતાનો વિજય ધ્વજ ઉડતો રાખી શકે છે ભારતવર્ષમા બહુ ઓછા ડૉકટરને એવી પ્રેકિટસ હોય છે અને બહુ ઓછાજ ડૉકટરોને એટલા હજારો રૂપીઆ ફી મળે છે જેટલી અગણી કવિરાજોને મળે છે પ્રશ્ન એ ઉદ્‌ભવે છે કે રોગીને તો એટલે સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા હોય છે તે જો તે વૈદ્ય પાસેથી ન મળે તો તેઓ આ સવ ઉન્નતિ કેવી રીતે સાધી શકે ?

Dorothea Champlin ને તો પોતાના પ્રશ્નનો ઉત્તર શોધી લીધો છે કે રોગીને સ્વાસ્થ્ય મળે છે એટલે તે વારવાર કવિરાજ પાસે પહોચી જાય છે પણ એક પ્રશ્ન તે ભૂલી ગઇ લાગે છે કે જો તેઓના રોગ અને સ્વાસ્થ્ય વિષયક સિદ્ધાતો ભ્રમરહિત નથી તો સ્વાસ્થ્ય પ્રદાન કઈ રીતે કરી શકે છે ?

ભારતવર્ષમાજ આયુર્વેદિક ચિકિત્સક ઉન્નતિ કરી શકે છે એવુ કાંઈ નથી શ્રીયુત એમ એન મિત્રે ઇંગ્લાંડમા વીશ વર્ષ આયુર્વેદિક ચિકિત્સા વ્યવસાય કર્યો અને ત્યા તે એટલા બધા લોકપ્રિય થઈ ગયા કે તેની સૂચનાથી બ્રુનમથના બાસ્કૂમ નગરના મિચલ (Mitchel) નામક બ્રીટીશ કેમીસ્ટ આયુર્વેદિક ઔષધો સ્ટોકમા રાખતો તેનું વચાણ કેવળ ચિકિત્સકો દ્વારા થતુ અને તેથી આશ્ચર્યજનક સફળતા મળતી આ શબ્દો પણ મીસ ચૈમ્પલિનના છે

(અપૂર્ણ)

શીર્ષાસન

[લેખક—રા રા હરિલાલ કાળિદાસ વૈદ્ય બેતુનગાજ સી પી]

આજકાલ્ નવજવાન અને કસરતના શોખીનોમા અને ઘણા સમયથી રોગથી પીડાતા રોગીઓમા શીર્ષાસનનો બહુજ મોહ જોવામા આવે છે શીર્ષાસનના ગુણ દોષ કોણે કરવુ કોણે ન કરવુ તે આ લેખમા બતાવવુ અનુચિત નહિ ગણાય

શીર્ષાસન કરવાની કૃતિ સુવાળુ કપડુ લઇને તેને ગોળ લપેટીને ગોટો કરવો તેને જમીન ઉપર રાખીને તેની ઉપર મસ્તક મુકીને પછી બન્ને હાથોના તળીયાને મસ્તકની પાછળ રાખવા અને શરીરને તેના ઉપર ઉભુ કરી દેવુ તે શીર્ષાસન કહેવાય છે તેમા માથુ નીચે અને પગ ઉપર રહે છે તેને યોગશાસ્ત્રમા વિપરીત કરણી મુદ્રા કહે છે શરૂઆતમાં આ આસન એક બે મીનીટ કરવુ અને પછી વધારતા એક કલાક સુધી કરવુ જે માણસની ત્રિધાતુ સમ હોય અને બલવાન અને યુવાન હોય તે ત્રણ કલાક સુધી શીર્ષાસન કરી શકે એમ શાસ્ત્રકારોનું કહેવુ છે પરતુ પ્રાથમિક અભ્યાસકો માટે આ સમય નથી આરોગ્યને માટે એક કલાકનો સમય બસ છે

શીર્ષાસન કરવાથી શરીરમા શુ ક્રિયાઓ થાય છે આ આસનમા પગ તરફના લોહીનો પ્રવાહ મસ્તક તરફ આવે છે તેથી આ આસન કર્યા પછી કરનારે અડધા કલાક સુધી

શવાસન કરવુ જોઈએ જેથી લોહીની ગતિ સમાન થાય આ પ્રકારે રક્ત સચાલનથી રકતના ફરવાની ક્રિયા બનવાન થાય છે મલદોષ નષ્ટ થાય છે અને મનની એકાગ્રતા થાય છે

શીર્ષાસનથી કયા રોગો મટે ત્રણ કલાક સુધી શીર્ષાસન કરતા ૭ મહીનામા વાતપિત અને કફદોષ અવ રોગો જ્વર કામ શ્વાસ ઉદરરોગ કટિવાત અધાગવાત ઉરુસ્તભ વૃષણવૃદ્ધિ નાડી વ્રણ ભગદર કષ્ટ પાકુ કામના પ્રમેહ અત્રવૃદ્ધિ આદિરોગો મટે છે પરતુ આ આસનનો અભ્યાસ કરનારે દુધ અને ઘીનો મારો માવરો ગખવો જોઈએ નહિતર તેનું ખરાબ પરિણામ આવ છે

શીર્ષાસન કોને હાનિકારક જેનુ મસ્તિષ્ક નબળુ અને ગરમ રહેતુ હોય નેત્રસ્રાવ રહેતા હોય જેને ઉરઃક્ષત ક્ષય હૃદયની ગતિ તેજ હોય નવ જ્વર તીક્ષ્ણશ્વાસ રોગ ઉધ્વ રક્તપિત વમન હેડકી ઉમા નિ ાનાશ એ રોગો હોય તેને શીર્ષાસન હાનિકારક છે

શીર્ષાસન સવારમા જમ્યા પહેલા કરવુ જોઈએ જમ્યા પછી અને રાત્રે તેનો અભ્યાસ હાનિ ર્તા છે સવારમા બે વખત ન કરવુ જોઈએ આ આસનથી મગજ અવ તપે છે માટે સાત્વીક આહાર રાખવો જોઈએ જેથી ઉષ્ણતા દૂર રહે આ આસન કર્યા પછી અડધો કલાક શાતિ લેવી જોઈએ તરત હાથ મો ધોવુ ઠડા પાણીથી સ્નાન કરવુ ખુલી હવામા ફરવુ એ બધુ નુકસાન કરતા છે મળ ત્યાગ પહેલાં અને સ્નાન કર્યા પછી શીર્ષાસન ન કરવુ પ્રાણાયામના અભ્યાસ પછી પણ શીર્ષાસન હાનીકારક માલુમ પડે છે

શીર્ષાસનના અભ્યાસથી જો ગરમી વધીને તાવ આવી જાય તો અભ્યાસ બધ કરવો અને ફક્ત ઘી દુધ લેવુ અને બીજુ કઈ ન ખાવુ દવા ન લેવી જોઈએ કારણ કે જવરની દવા યકૃત અને હૃદયની ક્રિયાને શિથિલ કરે છે અને રક્ત સંચય દૂર કરવા હરકત કરે છે આ વિ ામા શવાસન કરવુ અથવા આરામ ખુરશીમા પડયા રહેવુ એવા જવરના સમયમા ભોજન લેવાથી વર કુપિત થાય છે અને વધારે સકટમા મુકે છે

આ આસન કરવામા માથાને વારવાર ઉચુ ન કરવુ નહિતર મસ્તકની રકતવાહીની મો ફાટે છે અને તેથી મૃત્યુ થાય છે માટે માથામા રક્તસંચય થયા પછી એવી કોઈ પણ ક્રિયા ન કરવી કે જેથી રક્તવાહીનીને ધક્કો પહોચે

યદિ કોઇ વૃદ્ધ અભ્યાસ શીર્ષાસન કરવા માડે તો એક વર્ષ અભ્યાસ પછી તેના સફેદ વાળ કાળા થવા માડશે શરીરની નબળાઈ ઓછી થશે શરીર નિરોગી અને તેજદાર થવા માડશે

આપણે શીર્ષાસનના લાભ અને નુકશાન જોયા તો સાધકોએ શીર્ષાસન ઝટ ઝટ કરવા મડી જવુ તેવુ નથી માટે યોગ્ય વિચાર કરીને શીર્ષાસન કરેલ એવા માર્ગ શકની અનુમતિ પ્રમાણે અભ્યાસ કરવો અને અભ્યાસ કરતા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કઈ નુકશાન માલુમ પડે તો તરત છોડી દેવુ એ શ્રેયસ્કર છે વૈદ્યકીય દષ્ટિએ આરોગ્યને સામે રાખીને સૂચના કરવામા આવી છે આ લખાણમા ગોટ દષ્ટિ નથી

[ઉ લેખ કલ્યાણ યોગાક ૧૯૮૫]

સિદ્ધભેષજ મણિમાલા

[અનુસંધાન ગે અંક ૫, પૃ ૧૬૦ થી ચાલુ]

तीक्ष्णोष्णं लघु सार्षपं कटुरसं पित्तास्रसंदूषणं
मेदोऽर्शः कफमारुतश्रुतिशिरोरुक्कुष्ठकोठापहम् ।
कण्डूश्वित्रकृमिव्रणान् विजयते तैलं न पथ्यं दृशो
राजीतैलमतीव तीक्ष्णकटुकं तद्वत्तु तुवर्या अपि ॥२४९॥

સરસીયું તેલ તીક્ષ્ણ ઉષ્ણ લઘુ કટુરસયુક્ત પિત્ત અને રક્તને બગાડનાર છે મેદ હરસ કફ વાયુ કાન અને માથાની વેદના ચામડીના રોગો અને ચકરડા વિગેરેને મટાડનાર છે

રાઈનું તેલ કૃમિ, ખુજલી વણ વગેરેને જીતનાર છે અને ગરમ હોવાથી આંખો માટે હિતકર નથી

કડુકવીઠ તેલ (Oil Hydnocarpus)ના પણ આવા જ ગુણો છે

तैलं त्वतस्याः पवनप्रकम्पि कफास्रपित्तप्रदमुष्णमुक्तम् ।
एरण्डमुष्णं सरमामवात कोष्ठार्तिगुल्मज्वरशोथसादि ॥२५०॥

અળસીનું તેલ વાતઘ્ન છે કફ અને રક્તપિત્ત કરનારુ છે અને ઉષ્ણ છે એરંડીયું તેલ ઉષ્ણ છે રેચક છે સંધિવાનો પેટની પીડાનો વાયુના ગોળાનો તાવ અને સોજાનો નાશ કરનાર છે

सालस्य तैलमस्कफानिल कुष्ठपामा-
विस्फोटक गुरु कुसुम्भभवं सदोषम् ।
अन्यत्स्वयोनिसदृशं गुणतः प्रदिष्टं
श्री वाग्भटेन तदिहापि विचारणीयम् ॥ २५१ ॥

રાળનું તેલ (ટરપેન્ટીન) કફ વાયુ ચામડીના દરદો ખરજવું વિસ્ફોટક વગેરેનો નાશ કરનાર છે કરડીનું તેલ (કસુંબાનું તેલ મહારાષ્ટ્રમાં કરડી તેલ નામથી ઓળખાય છે અને ખવાય છે પણ ગુજરાતમાં પણ હવે આ નામથી ઓળખાય છે) વિદોષને ઉત્પન્ન કરનાર અને ગુરુ છે આ સિવાય બીજી જાતના તેલોના ગુણ પણ શ્રી વાગ્ભટાચાર્યે પોતાના ગ્રંથમાં આપ્યા છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે

अथ दुग्धादि

मदभ्रान्तिश्वासानिलरुधिरपित्तप्रशमनं
गरिष्ठं संदिष्टं तुहिनमतिमिष्टं कफकरम् ।
क्षये क्रुद्धं स्निग्धं रचयति विवृद्धं मनसिजं
सुधामुग्धं दुग्धं बलविधिविदग्ध पिब विभो ॥ २५२ ॥

ગાયનું દૂધ મદ શ્રમ શ્વાસ વાત રક્તપિત્ત વગેરેનું શમન કરે છે દૂધ એ ઉત્તમ ખાદ્ય પદાર્થ છે મધુર ઠંડુ છે કફ કરનાર છે ક્ષયનો નાશ કરનાર છે સ્નિગ્ધ છે ઉત્તમ વાજીકરણ છે આયુ ખમત્ર અને સાક્ષાત્ અમૃત તુલ્ય દૂધ હે ગાયો હમેશાં પીઓ

पय पीत्वा पाना गर कफविज्ञाता ृय त्म
प्रमा पित्तावद्ध जहिहि यदु द्र िप नाम् ।
शात क्षीणा ध्वगय शमय प्रोन्मनिल
धिम तीव्णा धहि प्रकरग नाग निविन्ताम ॥ २३ ॥

દૂધ પીને જાડા થાઓ! કફના રોગોને મેળવો! રક્તા—દેહની કાંતિ—પ્રાપ્ત કરો! પિત્તની વ્યાધિઓને ટાળો! ધાતુઓને પુષ્ટ કરો! હમેશા લાખો ળ સુખી અને સ્ત્રીઓ સાથે રતિ ક્રીડા કરો! ખ વાત વાયુને શમાવો! કુશાગ્ર બુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરો! શરીર અલમસ્ત-મામ ન બનાવો

गवा दुग्ध स्निग्ध कफगुर सर जीवनतर
गर्दापस्मारि श्रममदविदाहभ्रमहरम् ।
विषाक्षप्न जीर्णज्वरविजयि स्तो वितनुत
हिम वय स्तय प्रचुरमति कृच्छ् शमयति ॥ २९४ ॥

ગાયનું દૂધ સ્નિગ્ધ કફ કરનાર ગુરુ મારક જીવનપ્રદ (જીવન લંબાવનાર) વાત અને પિત્તને છેદનાર શ્રમ મદ દાહ ભ્રમ વગેરેને હરનાર વિષ અને રક્તદોષને હરનાર જીર્ણ જ્વરને જીતનાર વીર્ય અથવા ધાતુવર્ધક ઠંડુ પુષ્ટિપ્રદ સ્તન્યવર્ધક અને મૂત્રકૃચ્છ્રને શમાવનાર છે

कृष्णाया पवनापह गुणकर पीतप्रमाया मर—
मायु हन्ति विचित्रवर्णवपुषो धनोरनात पय ।
शुक्लाया कफि क्रि च वत्समियुनो दोषत्रयी दूषक
व य बष्कयिणीभत्र त्रिमलजित् सनवण मथपि ॥ २५९ ॥

કાળારંગની ગાયનું દૂધ વાતહર છે અને ગુણકારી છે પીળામ લેના રંગની ગાયનું દૂધ વાતઘ્ન અને પિત્ત (માયુ પિત્ત)ઘ્ન છે વિચિત્ર રંગવાળી ગાતી ગાયનું દૂધ વાયુ કરનારું નથી સફેદ ગાયનું દૂધ કફ કરનારું છે જેનું વાછરડું મરી ગયું હોય એવી ગાયનું દૂધ ત્રણેય દોષોને કોપાવનાર છે બાખડી ગાયનું દૂધ શક્તિપ્રદ છે ત્રણે દોષોને હરનાર છે મેતપણ ઘૃત છે અને રેચક છે

शीत स्याद्गुरु माहिष चडुबल सुस्वादुमिष्य च्छ
निद्राशुक्रहुताशमार्दवकर गन्ध्यादतिस्रहत्कम् ॥
छागीक्षीरमदीपल लघु हिम सग्राहि पित्तास्रहृद्
कासश्वासमदक्षयज्वरगदप्रोत्सारि सर्वोत्तमम् ॥ २९६ ॥

ભેંસનું દૂધ ઠંડુ છે પચવામાં ભારે છે મધુ, મન આપનાર છે અત્યંત મધુર છે અને અભિષ્યંદી (રસવહન કરનાર સિરાઓના માર્ગનો અવરોધ કરનાર) છે ઊંઘ લાવનાર વીર્ય વધારનાર જઠરાગ્નિને મંદ કરનાર અને ગાયના દૂધ કરતાં અતિ ચરબી યુક્ત છે

બકરીનું દૂધ દોષ કરનાર નથી અર્થાત્ સર્વ રીતે સારું છે પચવામાં હલકું છે ઠંડુ છે ગ્રાહિ છે, રક્તપિત્ત, અતિસાર, ખાંસી, શ્વાસ, મદ, ક્ષય, જ્વર વગેરે રોગોને મટાડનાર અને સૌ દૂધોમાં ઉત્તમ છે

सुधावद्धारोष्णं त्रिमलहरमुष्णं न हि पयः
शृतं धाराशीतं भवति गुरु पीतं त्रिमलकृत् ।
अभिष्यन्दि त्वामं गुरु कफकृदाय पुनरिदं
शृतोष्णं वातघ्नं जितदवथुविघ्नं स्मृतिकरम् ॥ २५७ ॥

શેડકઢું (ધારોષ્ણ) દૂધ અમૃત તુલ્ય છે ત્રણેય દોષોને હરનાર છે ઉષ્ણ નથી ઊકાળ્યા સિવાનું ઘણી વખતનું ઠંડુ દૂધ પચવામાં ભારે છે અને તે પીવાથી ત્રણેય દોષોને કરનાર છે કાચું દૂધ (ઉકાળ્યા વિનાનું) અભિષ્યંદિ છે ગુરુ છે કફ કરનાર છે ઊકાળેલું ગરમ દૂધ વાયુને હણનારું છે દાહને જીતનાર છે વિઘ્નોનો નાશ કરનાર છે અને યાદશક્તિ વધારનાર છે

सितासहायं कफकृत्, वातहारि शृतं सितायुक्तमदोषि वृष्यम् ।
पित्तं कफं वा तरलीकरोति पयो गुडाढ्यं विनिहन्ति कृच्छ्रम् ॥ २५८ ॥

સાકર નાખેલું દૂધ કફ કરનાર છે ઊકાળેલું સાકર નાખેલું દૂધ વાતહર છે વૃષ્ય છે અને દોષ કરનાર નથી તેમ પિત્ત તથા કફને કમી કરે છે દૂધમાં ગોળ નાખીને પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે

वृष्यं प्रभातेऽग्निहरं कफाय, मध्याह्नकाले कफवातबाधि ।
प्रायोऽपराह्णेऽनिलनुन्निशायामायुःप्रदं रोगहरं बलाय ॥ २५९ ॥

સવારમાં દૂધ પીવું એ શક્તિપ્રદ છે જઠરાગ્નિને હરનાર છે અને કફ કરનાર છે બપોરે વખતે દૂધ પીવું એ કફ અને વાયુને હરનાર છે સંધ્યાકાળ વખતે દૂધ પીવું એ વાયુને જીતનાર છે રાત્રીએ દૂધ પીવું એ આયુષ્યપ્રદ છે રોગને હરનાર છે અને બળ આપનાર છે

अर्धाम्बु दुग्धमवशिष्टपयोविभागं
दोषापहं लघुतरं वरमामनन्ति ।
नीरं विना बहुशृतं सघनं यदास्ते
मन्दाग्नि तत्तु बलकारि सरं ससारम् ॥ २६० ॥

બા ગ) અગ્નિમાંદ્ય વગેરે પેટના રોગોની વેદનાઓને નાશ કરનાર છે રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર છે ઝાડો બદ્ધ થતો હોય તેને રોકનાર છે (અતિસારનો નાશ કરનાર છે)

तक्रम्

तक्रं ग्राहि कषायमम्लमधुरं वीर्योष्णमग्निप्रदं
दोषघ्नोपि लघु प्रियं ग्रहणिका कृच्छ्राश्मदुर्नामजित् ।
पाण्डुप्लीहगदप्रमेहजठराजीर्णाग्निसु मश्वय-
व्यापारं निरुणद्धि अत दधिसमं चान्येहि शेष गुणैः ॥ २६९ ॥

છાસ ગ્રાહિ કષાય અ ન મધુર ઉ ષ્ણ વીર્યવાળી અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે વાતપિત્ત કફ દોષોને ટાળનાર અને હલકી છે રુચિકર છે સંગ્રહણી મૂત્રકૃચ્છ્ર પથરી હરસને જીતનાર છે પાંડુરોગ બરોળ પેસાબના રોગ ઉદર અજીર્ણ ઉગ્રસુમ અને ક્ષયના વ્યાપારને રોધનાર છે બાકીના ગુણ તો દહીં જેવાજ સમજી લેવા જોઇએ

सुरैः सदैव स्पृहणीयमच्छप्रभौ चलं सारनिधानमेकम् ।
भिनत्ति दोषान् भजतां जनानां शशाङ्कसम तक्रमुदाहरामि ॥ २७० ॥

નિર્મળ ચંદ્રપ્રકાશ શી ઉજ્જ્વળ અને પરમ સારવાન છાસની દેવો હમેશાં ઇચ્છા રાખે છે જ છાસ ખાનાર માણસોના દોષો નાશ પામે છે એથી હું છાસને શશીની ઉપમા આપું છું (तक्रं शक्रस्य दुर्लभम् એ ઉક્તિને લીધે)

कपित्थमध्यस्य रजांसि सप्तकृत्व पयांसि परिभावितानि ।
निक्षिप्य नीरे मथितानि वारि तक्रं क्रमद्वान् विडम्बयन्ति ॥ २७१ ॥

કોઠાના ગર્ભના ચૂર્ણને દૂધની સાત ભાવનાઓ આપવી પછી એ ચૂર્ણને પાણીમાં નાખવું એટલે છાસ થઈ જશે (આ કૃત્રિમ છાસ બનાવવાની વિધિ છે)

नवनीतम् માખણ

दीपनं सुरभिजं नवनीतं रक्तपित्तपवनान्यति शीतम् ।
गाहि वीर्यबहुलं नितरां सं शरतमशांसि तनोति विकाशम् ॥ २७२ ॥

ગાયનું માખણ દીપન છે ઠંડુ છે રક્તપિત્ત અને વાયુનો નાશ કરનારું છે ગ્રાહિ છે અત્યંત વીર્ય (બળ) પ્રદ છે ખાસીને જીતનાર છે હરસમાં માખણનો ઉપયોગ પ્રશસ્ત છે માખણ શરીરનો વિકાસ સાધનાર છે

नवनीतं गुरु गीतं वातश्लेष्माणमुन्मधुरं धत्ते ।
महिषीसम्भवमु चैव शुक्रं विमरक्तपित्तघ्नम् ॥ २७३ ॥

ભેંસના માખણને પચવામાં ભારે કહેલું છે વાયુ અને કફને કરનારું છે શુક્રોત્પાદક છે, રક્તપિત્તનો નાશ કરનાર છે

घृतम् घी

विपाकमधुर चर दवदुदारि गव्य घृत
प्रभञ्जनजयि प्रभामतिनिकारि वृष्य स्मृतम ।
बलासि महिषीघृत रुधिरपित्तवातापहम्
हित कसनसकटे सुरसदाजमाज्य दृशो ॥ २७४ ॥

ગાયનુ ઘી વિપાકમા મધુર છે ઘીમા ગાયનુ ઘી ઉત્તમ છે દાહનો નાશ કરનાર છે વાયુને જીતનાર છે શરીરની કાંતિ બુદ્ધિ-બળ ને વધારનાર છે ભેંસનુ ઘી કફ કરનાર છે રક્તપિત્ત અને વાયુને હરનાર છે
બકરીનુ ઘી ખાસીના દુખમા હિતકર છે અને આંખોને હિતકર છે

गोमूत्रम् ગાયનુ મૂત્ર

गोमूत्र कटुतिक्ततीक्ष्ण तुवरक्षारोष्णलघ्वग्निद
मेध्य पित्तकर कफानिलहर गुल्मोदरानाहहृत् ।
कण्डूशूलमुखाक्षिरोग कसनश्वासोग्रकुष्टक्रिमि
क्लेशप्लीहविषघ्नपाण्डुगररुक् पामामशोथप्रणुत् ॥

ગાયનુ મૂત્ર કડુ તિક્ત તીક્ષ્ણ તુરુ ક્ષારયુક્ત ઉષ્ણ લઘુ જઠરાગ્નિ ઉત્તેજક મેધ્ય (બુદ્ધિવર્ધક) પિત્ત કરનાર કફ અને વાયુને હરનાર ગુલ્મ ઉદર અને આનાહને હરનાર ખુજલી શૂલ મુખ અને આંખના રોગો ખાસી અને શ્વાસ ચામડીના વિવિધ જાતના રોગો કૃમિ બરોળ કમળ્યાત પાંડુ રોગ કૃત્રિમ વિષ ખસ ખરજવા અને ગ્યો સોજો વગેરે રોગોને હણનાર છે[१]

इक्षु —ગેરડી

सचूषित पवननुद्गुरुरिक्षुरस्तु पित्तश्रमभ्रमविमोहविदाहहारि ।
स्वादु सितेव रसत कफमाद्यमारी शीत सरोऽधिकगुणा बलवीर्यकारी ॥२७६॥

શેરડી દાંતથી ચૂસીને ખાવાથી વાતઘ્ન છે પચવામા હલકી છે રક્તપિત્ત શ્રમ ભ્રમ મોહ અને વિદાહને હરનાર છે રસમા સાકર જેવી સ્વાદિષ્ટ લાગે છે રહેજમાજ કફ હોય તેને હણનાર છે ઠંડી છે સારક છે બળ અને વીર્ય આપનાર છે

---

૧ ગોમૂત્ર ઔષધ તરીકે અતિ ઉપયોગી પદાર્થ છે ગોમૂત્ર વાપરવા માટે તેની રસક્રિયા કરી લેવી અથવા મંડૂરવટકનો જે પાક છે જેમા ગોમૂત્રની રસક્રિયા થાય છે તે પ્રમાણે ઉપયોગમા લેવુ હિતાવહ છે એકલુ ગોમૂત્ર હાલ સુપ્રાપ્ય પણ નથી તેમજ શિષ્ટજનોને કાચુ જુગુપ્સા જનક પણ નિવડવાનો સંભવ છે રસક્રિયા કરી તેમા અન્ય દ્રવ્યો નાખી ગોળીઓ બનાવી લઈ વાપરવુ શ્રેયસ્કર છે (બા મ)

ग्राही क्षफाख्या रस आम इक्षोस्त्व समागऽय सरोऽग्नितप्त ।
विदाहि सुस्वादु गुरूष्णमुष्णोर्नि शर्मद फाणितमाहुरार्या ॥ २७७ ॥

શેરડીના રસને ચૂને ચગાવી ગોળ જેવો ઘટ્ટ ન થવા તા સ્હેજ પાટા પ્રવાહી રાખવામા આવે તેને ફાણિત કહેવામા આવે છે (બાટનામા જે ગોળ આવે છે તે આવોજ પાટો પ્રવાહી હોય છે) આ ફાણિત ગ્રાહી કફ કરનાર સ્હેજ રેચક વિદાહિ અતિમધુ ગુરુ ઉષ્ણ છે આંખો માટે તે હિતકર નથી

खण्डो विखण्डयति मारुतमाशुदाहान्
का हानिरस्ति भजता तुहिन सरोऽपि ।
श्वेतोपलानिलगमि वर रक्तपित्त
दाहादिहादयति सौम्यगुणा सशुक्ला ॥ २७८ ॥

ખાંડ વાયુ પિત્ત અને દાહનું ખંડન કરનાર છે ખાંડ ઠંડી અને સર છે એના સેવનથી આંખોને કંઈ પણ હાનિ થતી નથી

સાકર વાયુ ઉલટી, જ્વર રક્તપિત્ત દાહ વગેરેને હણે છે સૌમ્ય ગુણયુક્ત અને વીર્યપ્રદ છે

नव क्षार स्वादु गुरुरमन्दो वातमथनो-
ऽत्यभिष्यन्दी पित्त कफरुधिरमौष्ण्य द्रढयति ।
पुराण पित्तघ्न प्रथयति पृथुश्च हुतभुग-
स्तुषारो दोषघ्नो लघुरपि बल यच्छति गुड ॥ २७९ ॥

નવો ગોળ ક્ષારયુક્ત છે મધુર છે પચવામા ભારે છે જઠરાગ્નિ મંદ કરનાર છે (અનલદા એ શબ્દ બીજાઓએ પણ વાપરેલો છે પરંતુ એ લેખક કહે છે કે નવો ગોળ જઠરાગ્નિ મંદ કરનાર છે એ અર્થ યુક્તિયુક્ત છે) વાયુનો નાશ કરનાર છે અતિ અભિષ્યંદી છે પિત્ત કફ લોહી અને ઉષ્ણતાને દઢ કરનાર છે અર્થાત પિત્ત કફને વધારનાર છે લોહી વધારનાર છે અને ગરમી વધારનાર છે

જૂનો ગોળ (૨-૩ વર્ષનો જૂનો ગોળ) પિત્તનો નાશ કરનાર છે શરીરને પુષ્ટ કરનાર છે, જઠરાગ્નિને પણ તેજ કરનાર છે ઠંડો છે દોષોને હણનારો છે પચવામાં હલકો છે અને શક્તિ આપનાર છે [અપૂર્ણ]

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનું કે જાનુઆરી થી આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનું વર્ષ શરૂ થાય છે નવા થનાર ગ્રાહકો જો લવાજમના પૈસા મનીઓર્ડરથી મોકલશે તો તેમને અંક તરત મળશે

( ) વરસની અધવચથી ગ્રાહક થનારને પણ વર્ષની શરૂઆતથી જ ગ્રાહક ગણી લઇને જાનુઆરી માસથી જ બધા અંકો મોકલી આપવામાં આવે છે

(૩) ગ્રાહકોના સરનામા અધુરા હોય અથવા ભૂલ ભરેલા હોય તેમણે પૂરેપૂરૂં નવું સરનામું તરત મોકલી આપવું જેથી અંક ગેરવલે ન જાય આ બાબતમાં ગ્રાહકોની સુસ્તી હોવાથી અંક પાછો આવશે તો ફરીથી તે અંકનું પોસ્ટેજ ગ્રાહકને શિર રહેશે માટે સરનામું પૂરૂં તથા ભૂલવાળું હોય તો નવું લખેલું સરનામું તરત મોકલી આપવું

(૪) ગ્રાહક થવા સંબંધી અંક મેળવવા સંબંધી સઘળો પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક "આયુર્વેદ વિજ્ઞાન" આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ અમદાવાદ, એ સરનામે કરવો

(૫) આ માસિકના લેખકોએ પોતાના લેખો કે માસિકમાં આવતા લેખો સંબંધી પત્રવ્યવહાર તંત્રીને સરનામે કરવા

(૬) <u>ગરીબ લાયબ્રેરીઓ માટે વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ ૧-૮-૦ રાખવામાં આવ્યું છે</u>

(૭) આ માસિકમાં છપાતા લેખો માટે તે તે લેખના લેખકો જવાબદાર છે

(૮) આ માસિકના લેખોને અને ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસની નીતિ (policy)ને કશો સંબંધ નથી

!! ખાસ લાભ !!

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનની ૧૯૮૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧-૯૨-૯૩-૯૪ એમ ૧૫ વર્ષની જુની જુની વગર બાંધેલી ફાઇલો ફક્ત રૂ ૧-૮-૦ થી મળશે

લખો

પાછલા વરસની ફાઇલો માટે ઝંડુ ફાર્મસી મુંબઈ ૪

ચાલુ વર્ષના અંકો માટે વ્યવસ્થાપક—આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

ઠે આદિત્ય મુદ્રણાલય રાયખડ—અમદાવાદ

Regd No B 1319

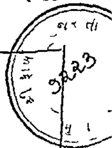
વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર થએલુ

વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી ચર્ચનારૂં વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

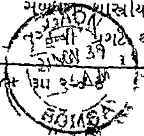
પુસ્તક- ૨૦ | જુલાઈ
અંક- ૭ | ૧૯૩૯

तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्॥

તંત્રી અને પ્રકાશક
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લી० તરફથી
ઠે. સયાની રોડ મુંબાઇ-૧૪

શુદ્ધ આયુર્વેદીય દવાઓની માફક શુદ્ધ આયુર્વેદ મૌલિક શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ તમને ઝંડુ ફાર્મસી તરફથી પ્રગટ થતા આ માસિક દ્વારાજ મળશે

લવાજમ રૂા ૩-૦-૦ | લાયબ્રેરીઓ માટે ૨-૦-૦

અનુક્રમણિકા

— વિનતિ —

આ માસિ ની આ અનુક્રમણિ ા જોઈને વા કને ખાત્રી થશે કે આ માસિ આયુર્વે દ શાસ્ત્રના વા પ્રચાર માટે કેવુ ામ રી રહ્યુ છે આ માસિ નુ આ મુ વર્ષ ચાલે છે શરૂઆતથી જ આ માસિ મા આના ને આવા જ લખા આવ રહેલ ા ગામે ગામની લાયબ્રેરીઓ માટે આ માસિ મજુર થુ છે અમને આશા છે કે દરેક વિદ્યાના પ્રચારમા જ દેશનો ઉત્કર્ષ સમાએલો છે એમ સમજી દરેક વાચક આ માસિ ના ગ્રાહકો વધારવાની કોશિશ કરશે તેમ ગામની લાયબ્રેરીમા ણ પણ આ માસિ નુ વાચન કરાવ તેવી કોશિશ રશે

ગોરાશકર દે શાસ્ત્રી
તત્રી

મુદ્રણસ્થાન આદિત્ય મુ ાલય રાયખડ રો અમદાવાદ
મુદ્રક મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી એ

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विरुद्रभिषग्धन्वन्तरिसुश्रुत–
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्य

પુસ્તક ૨૨ મુ] જુલાઈ ૧૯૩૯ [અંક ૭

કચ્છના વૈદ્યોમા આવેલી જાગૃતિ

કચ્છ ભુજ ખાતે અખિલ કચ્છ વૈદ્યમંડળની સ્થાપના

આયુર્વેદપ્રેમી ગૃહસ્થોએ આપેલો સંપૂર્ણ સહકાર

તા ૬-૭-૩૯ ની કચ્છ ભુજ ખાતે ભુજ વૈદ્ય સભાએ શ્રી કચ્છ અંજાર ખાતે સમગ્ર કચ્છી વૈદ્યોની સમતી વિના ચાલુ થએલા શ્રી કચ્છ વૈદ્યમંડળની સ્થાપનાથી ઉભા થએલા સંયોગો પર વિચાર કરવા ખાસ આમંત્રણ પત્રો છપાવી કચ્છના તમામ ભાગના જાણીતા વૈદ્યોને આમંત્રણ આપી ભુજ બોલાવ્યા હતા જેના પરિણામે કચ્છના ચાર મુખ્ય શહેરોના વૈદ્યો અને કેટલાક ગામડાના વૈદ્યોએ ભુજ ખાતે હાજરી આપી હતી અને જેઓ સભામા જાતે ન આવી શક્યા તેમણે સભાના કામકાજ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવનારા પોતાના મતપત્રો તથા તારો મોકલી આપ્યા હતા જે પરથી આજે શ્રી હીરાલાલ લોકહિતાર્થ દેશી ઔષધાલયના મકાનમા કચ્છના વૈદ્યોની એક સભા બોલાવવામા આવી હતી સભા સ્થાનને યોગ્ય ઓછાડ વિગેરેથી સુંદર બનાવવામા આવ્યુ હતુ અને તેમા ભુજ વૈદ્યસભાના પ્રમુખ શ્રી રા ગ વાલજીભાઈ માવજી ગાર્ડન સુપ્રી ન્ડ ટ તથા ભુજ વૈદ્યસભાના સભ્યો તેમજ બહારથી આવેલા વૈદ્યરાજો ઉપરાંત ભુજના આયુર્વેદ પ્રેમી ગૃહસ્થોમાંથી રા રા ચાગજીભાઈ ભગવતીદાસ પોદાર સુપ્રી ટે ડ માહેમ ધનજીભાઈ સહદેવ કોટવાલ સાહેબ રાજ્ય કવિ હમીરદાન પચાણજી શકરલાલ ઘેલાભાઈ રવત્રે ગ્રીક સુપ્રી ટે ડ ટ નાનાલાલ ઘેલાભાઈ વિગેરેએ પણ સભામા સારી સખ્યામા હાજરી આપી હતી

સભાનુ પ્રમુખસ્થાન સર્વાનુમતે વૈદ્યરાજ શ્રી ભગવતરાયભાઈની દરખાસ્ત અને વૈદ્યરાજ કાનજી કાળિદાસ ભુજના તેમજ મુદ્રાવાળા વૈદ્યરાજ ત્રીકમજીભાઈ ભાણજી મહેતાના ટેકાથી કચ્છ કોટડાના જીવન શક્તિ કાર્યાલયના સ્થાપક જાણીતા વૈદ્યરાજ ગોપાલજીભાઈ નાગજી કોઠારીને આપવામા આવ્યુ હતુ

મજકુર સભામા પ્રમુખશ્રીએ કોઈ પણ રીતે કચ્છના વૈદ્ય ભાઈઓમા મતભેદ ન થાય એવુ ઈચ્છી તે માટે દાખલા દલીલોથી હકીકતો સમજાવી હતી પછી ભુજ વૈદ્યસભાના

મરી વૈદ્યરાજ મહાશય ભાઈ નરોત્તમરામ ભટ્ટ તરફથી કચ્છના કચ્છ વૈદ્યમંડળ સાથે ભુજ વૈદ્યસભા તરફથી થએલ પત્રવ્યવહાર વૈદ્યરાજ ભાઈ નાથ ચ બાલાલે વાંચી સંભળાવ્યો હતો

કચ્છના કચ્છ વૈદ્ય મંડળના સભાસદોને આમંત્રણ આપવા છતાં તેમના તરફથી કોઈ પ્રતિનિધિ આ સભામાં આવેલ ન હતો પરન્તુ કચ્છ વૈદ્ય મંડળના છ મેમ્બરો તથા ઉપપ્રમુખ આ સભામાં હાજર હતા તેમને જુ થએલ રનવ્યવહાર તથા બીજી હકીકતો મ ધ કોઈ ખુલાસો કરવો હોય તો તેઓ કરી શકે છે એવું પ્રમુખશ્રી તરફથી જણાવવામાં આવતા બધાએ એ મતે અમે આ કચ્છના કચ્છ વૈદ્યમંડળની કાર્યવાહીથી વિરુદ્ધ છીએ અને તેથી છુટા થયા છીએ એવું જણાવ્યું હતું જે પરથી સર્વાનુમતે આ સભાએ કચ્છ વૈદ્યમંડળ સંબંધે તેમજ અખિલ કચ્છ વૈદ્યમંડળની સ્થાપના સંબંધે નીચે મુજબ ઠરાવો કર્યા હતા આ પ્રમુખનો આભાર માની સભા વિસર્જન થઈ હતી —

ઠરાવ ૧ લો —કચ્છ ૨૦ બજાર ખાતે આ કચ્છ ભુજ વૈદ્યસભા તરફથી મે ગાવાએલી ભુજ અને ભુજ સિવાય કચ્છમાં રહેતા વૈદ્યોની આ સભા પોતા પાસે જુ થએલી હકીકતો પરથી સર્વાનુમતે જાહેર કરે છે કે કચ્છ અંજાર ખાતે સ્થપાએલું કચ્છ વૈદ્યમંડળ તે સમગ્ર કચ્છના વૈદ્યો કાંઈ પણ પૂછ્યા વિના સ્થપાએલું હોવાથી તે કચ્છ વૈદ્યમંડળ તરીકે ગણી શકાય નહિ અને સમગ્ર કચ્છના વૈદ્યોના હિતથી વિરુદ્ધ છે એટલે એ તરફના કચ્છ વૈદ્યમંડળ તરફથી થતી કોઈ પણ કાર્યવાહી કચ્છી વૈદ્યોને સ્વીકાર્ય કે બંધન કરતા નથી

ઠરાવ ૨ જો —આ સભા ઠરાવે છે કે સમગ્ર કચ્છના વૈદ્ય બંધુઓના હિત સાચવવા માટે આજથી અખીલ કચ્છ વૈદ્યમંડળ નામનું મંડળ સ્થાપવામાં આવે છે અને તેમાં સાથ તથા સહકાર આપવા કચ્છના તમામ વૈદ્ય વર્ગ તથા આયુર્વેદ પ્રેમીઓને આ સભા વિનંતિ કરે છે અને આ અખિલ કચ્છ વૈદ્યમંડળની કાર્યવાહી સત્તાવાર રીતે ચાલુ થઈ શકે તે માટે તેનું બંધારણ નક્કી કરવા આ સભા નીચેના વૈદ્યરાજોની એક કમિટી નીમે છે અને સદરહુ કમિટી વધુમાં વધુ બે માસની અંદર આ સભાને સમગ્ર કચ્છના વૈદ્ય ભાઈઓના અભિપ્રાય માટે મોકલવા બંધારણ તૈયાર કરી આપે એવી વિનતી કરે છે

કમિટીના સભ્યોના નામો

૧	વૈદ્યરાજ ગોપાલજીભાઈ પ્રાગજી કોઠારી	કોટડાવાળા
૨	શ્રી મંજીભાઈ ભાણજી મહેતા	મુંદ્રાવાળા
૩	વાઘજીભાઈ દેરાજ સોલંકી	મુંદ્રાવાળા
૪	નારણદાસ મથુરાદાસ રૂઢ ગાંધીવાળા	માંડવીવાળા
૫	શીવજીભાઈ જેઠાભાઈ	માંડવીવાળા
૬	ચત્રભુજભાઈ લાલજી	માંડવીવાળા
૭	કાળાભાઈ ભવાન	અંજારવાળા
૮	ભીમજીભાઈ લોંચા	અંજારવાળા
૮	મહાશંકરભાઈ નરોત્તમરામ ભટ્ટ	ભુજવાળા
૧	પ્રભાશંકરભાઈ દેવશંકર શુક્લ	ભુજવાળા
૧૧	જાદવજીભાઈ ખીમજી ચોથાણી	બીદડાવાળા

ઠરાવ ૩ જો—અખિલ કચ્છ વૈદ્યમંડળના કામકાજની વ્યવસ્થા મુજબ શરૂઆત થતા સુધી હાલ તેની કામ ચલાઉ ઑફિસ તથા તેના મંત્રી તરીકે ભુજ વૈદ્યસભાની ઑફિસ અને તેના મંત્રી કામ કરે એ આ સભા ઠરાવે છે

ઠરાવ ૪ થો—ઉપલા ઠરાવોના યોગ્ય અમલ કરવા આ સભા પ્રમુખને સત્તા આપે છે

મદાર તે શું ?

અમરે જે પાંચ દેવતરૂઓની ગણના કરી છે તેમાં મદાર પણ છે પંચૈતે દેવતરવો મન્દાર પારિજાતક । આ મદાર તે કઈ વનસ્પતિ તે વિષે કંઈ નિશ્ચિતિ થઈ હોય એમ લાગતું નથી મદાર એ જો કલ્પનાનું જ વૃક્ષ હોત તો તો પછી વનસ્પતિશાસ્ત્ર કે આયુર્વેદના અભ્યાસીને તેની સાથે કંઈ લેવા દેવા નથી અને કલ્પનાના કવિ સિવાય બીજાને તેમાં પડવાની ભાંજગડ કરવાની કંઈ જરૂર દેખાતી પણ નથી પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ તેમ નથી કવિકુલગુરુ કાલિદાસના બધા જ વર્ણનો વાંચ્યા પછી અમારી એક ખાતરી એ થઈ છે કે તેણે એક પણ ઠેકાણે કાલ્પનિક વનસ્પતિનું વર્ણન કર્યું નથી

एवं तालतमाग्सालशरल—આવા ઘણુનો મલ્લિનાથે કહી નથી કર્યો વળી આયુર્વેદના જૂના તેમજ આધુનિક—દેશી કે અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલા ગ્રંથોમાં પણ મદાર એ કઈ વનસ્પતિ તે વિષે નિશ્ચય બાંધવાના કંઈ પ્રયત્ન થયા છે વળી કેટલાક ગ્રંથોમાં અમુક અમુક વનસ્પતિ મદાર અગર તેના અપભ્રંશ નામે ઓળખાય છે એવી પરિસ્થિતિમાં આ વનસ્પતિ તે કઈ તે વિષે વિચાર કરવો ઘટે છે

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આકડાને ધોળા તેમજ વાદળી—જાબુડિયા ફૂલના—બંનેને મદાર કહે છે મહારાષ્ટ્ર તરફ માન ધોળાને મંદાર કહેવાય છે વાયવ્ય સરહદ પ્રાંતમાં પાનરાને (Enythrina indica) મદાર કહે છે અને તેને જ બંગાળમાં પલિન મદાર કહે છે વળી હિંદીમાં આંક ઉગાન પાડરવાને પણ મદાર કહેવાય છે તેમજ મરાઠીમાં પણ એને માદાર કેટલાક લોકો કહે છે

હવે આપણે આ બે વનસ્પતિઓ વિષે વિચાર કરવાનો રહ્યો જો આપણે કાવ્ય સાહિત્ય તરફ આવશું તો નિર્ણયમાં કંઈ મદદ મળી શકતી હોય તો જોઈએ

કાલિદાસ મેઘદૂતમાં બે ઠેકાણે મદારનું વર્ણન કર્યું છે તે આપણી દૃષ્ટિએ મહત્વનું છે

> मन्दाकिन्या सलिलशिशिरैः सेव्यमाना मरुद्भि—
> मन्दाराणाम नुतटरुहा छायया वारितोष्णा ।

અહીં આપણે સમજે ગ્રમ ઊંચો ખરો કે આ—દારબન વાગ્યા હોય તો છાયા આપી શકે ? અને अनुतटरुहा વિષેનું E indica પાસે વાને વધુ વાસુ પડે છે ને

કે નગીકિનારે તો આકડા પણ થાય છે અને રસ્તીના પટમા પણ અસંખ્ય આકડા ઊગેલા મેં અનેં ઠેકાણે જોયા છે પરંતુ પ્રસ્તુત વર્ણનમા આકડાનું વર્ણન નથી જ એમ આખો શ્લોકનો ધ્વનિ કહે છે

તેથી જરા આગળ ચાલીએ

गत्युत्कम्पादलकपतितैर्यत्र मन्दारपुष्पै

અને તેનીજ સાથેસાથે રઘુવંશના છઠ્ઠા સર્ગના ૨૩ મા શ્લોકને વાચવા જેવો છે

शय्याचिरं पाण्डुकपोललम्बान् मन्दारशून्यानलकांश्चकार ।

અહીં એનેજ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે આકડાના ફૂલને તે સ્ત્રીઓ માથામા ઘાલવા ક્યાં જતે તેમાય ઇંદ્રાણીને તે વળી આકડાના ફૂલની સગની લાગે ને કવિકુલગુરુ તેના પર આફરીન થઈ જઈ ઉપરનુ વર્ણન કરે એ અમારી સુરુચિને ગોઠતુ જ નથી તેથી ઊલટુ કાળિદાસે અહીં વાપર્યું તે પાડરવાનાજ ફૂલનુ એમ ઘડીભર માનવાનું મન લલચાઈ જાય છે ખરો અને તે તો જેણે પાડરવાના ફૂલનો ગુચ્છ એક વખત પણ જોયો હશે તે અમારી કલ્પનામા જરૂર સાથ આપશે જ લાલ ફૂલો તથા તેની એક ઉપ-જાત (Variety) Erythrina albi ॥ શુભ્ર ફૂલો અતિ મનોહર હોય છે અને કોઈ પણ સ્ત્રીને તે લલચાવે એવા હોય છે અને તામ્રપુષ્પોની શોભાને લીધે તો તે ઝાડને હિંદનું વિદ્રુમદ્રુમ (Indian Coral Tree) કહેવામા આવે છે અને તે ફૂલો જરૂર માથામા નાખવા જેવા છે *

વળી મેઘદૂતમા યક્ષ મેઘને પોતાના ઘરની એંધાણી આપતા જે શ્લોક કહે છે તેમા બીજો એક પુરાવો તપાસીએ

यस्योपान्ते कृतकतनय कान्तया वर्धितो मे
हस्तप्राप्यस्तबकनमितो बालमन्दारवृक्ष ॥

યક્ષની સ્ત્રી આકને પુત્રવત ઉછેરે એટલી વિચિત્ર અભિરુચિવાળી નહીં હોય

ભગવાન શંકરના પેલા પચાક્ષર સ્તોત્રમા मन्दारपुष्पबहुपुष्पसुपूजिताय કહ્યું છે અહીં મંદારનો અર્થ પાડરવો કરવો કે નહિ તે વિવાદગ્રસ્ત વસ્તુ ગણી શકાય પણ એ સિદ્ધ છે કે આમા પણ આકડો હનુમાન સિવાય બીજા એક પણ દેવ કે દેવીને ચડતો ન હોઈ અત્રે તે અભિપ્રેત નથી એવુ અમારૂ માનવુ છે કોઈ કદાચ એમ દલીલ કરે કે હનુમાન પણ રુદ્રનોજ અવતાર છે તેથી અભિપ્રેત થઈ શકે તો પછી અમારે સામો પ્રશ્ન તૈયાર છે જ કે તો પછી મહાદેવને તેલ ને સિંદૂર ચડાવવામા શો વાંધો?

मन्दारद्रुमरत्ने या कोष्माण्डी निगता लता ।
मूर्द्धायामयमूर्ते तस्मिन् छिक फलन्ति सा सदा ॥

વળી શાર્ઙ્ગધર ઉપવનવિનોદમા એક ઠેકાણે મંદારનો ઉલ્લેખ કરે છે તે પ્રસ્તુત અર્થને માટે મંદરનો છે

* In Trinidad where it blazes against the blue sky with vermilion flowers it is called bois immortelle (Kingsley)

અહીં આકડાનું વર્ણન નથી જ વળી પાડરવો તેમજ પાડરવાના ફૂલ વેલાઓને ચડાવવા માટે અત્યારે પણ બહુજ વપરાતા હોય અમને આ શ્લો પરથી મદાર એટલે પાડરવો એમ માનવાનું મન થઇ જાય છે

ડૉમક મૅનુઆલ ઈ ઉ પચંદ દત્ત વગેરે કેટના આધુનિક લેખકોએ પારિજાતક તેમજ મદાર બન્નેના પર્યાય તરીકે Erythrina Indica ને ગણ્યો છે પરંતુ તે મોટી ભૂલ છે એ તો અમરના પંચૈતે देवतरवा मदार पारिजातक । એ કથન ઉપરથી સહેજે જણાયા વગર રહેતું નથી

મદાર એટલે Erythrina indica (પાડરવો) અને તેની ઉપજાત (variety) E alba છે એવો અમારા મતનો ઝોક છે પરંતુ અમે તે વિષે ચોક્કસ નિર્ણય પર આવી શક્યા નથી વિદ્વાનો આ વિષયમાં પ્રકાશ પાડશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ અને અમારી છેવટે એક વિનંતિ તો એ છે કે આપણે મદાર એ આકડા કે પાડરવો એનો છેવટનો નિર્ણય કરી જ નાખવો જોઇએ

લક્ષ્મીના રાયણ માર્કેટ
રવિવાર પેઠ
પુના—૨

વૈદ્ય ગિરનાકર આરાશંકર શુક્લ

નોંધ શ્રી ભાઇ શિવશંકર ઉપર મદાર પાડરવા એવો નિર્ણય કરવાના કારણો આપ્યા છે એ વિષે બે ત્રણ વાત માર નોંધવાની છે

(૧) આય શ્રી ભાઇ શિવશંકર જોયેલ નહિ હોય પણ પ્રસ્થાન માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કાલિદાસની વનસ્પતિ નામના લેખમાં શ્રી ભાઇ બાપાલાલે પણ મદારને પાડરવો કહ્યો છે

(૨) ગુજરાતના વનસ્પતિ વિશારદ માર, ત્રણ માથા એ રીતે પૂજ્ય જયકૃષ્ણભાઇ જુના સ્વર્ગવાસ પછી ભાઇ બાપાલાલના નિર્ણયોને સ્વીકારવાનું છે તેમાં વળી આ તો બે વનસ્પતિશાસ્ત્રાભ્યાસીઓ એક બીજા નથી સ્વતંત્ર રીતે એકમત થાય છે

(૩) ભાઇ શિવશંકર ઉપર આપેલી દલીલોમાંથી એક જરા શિથિલ છે તે તરફ ધ્યાન ખેંચુ છું જો કે એથી બીજી દલીલોને અસર થતી નથી

આ નબળી દલીલ મને લાગે છે તે શંકરના मदारपुष्पबहुपुष्पसुपूजिताय આદિ સ્તોત્રમાં મદારનો અર્થ પાડરવો કરવાનું લાગ્યું આકડાનું ફુલ અનુમાનને જ ચડે એમ કહ્યું છે તે પણ એ જેમનો ભ્રમ છે શંકરને આકડા ધતુરો વગેરેના ફુલ ચડે છે પ્રિય છે એમ મનાય છે જુઓ —

अर्केशाणपलाशकुसुमैरर्चयित्वा

આ શ્લોક કયા સ્તોત્રમાં છે તે અત્યારે યાદ નથી પણ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં નોમડીમાં સ્વ મુ અમૃતલાલભાઇ અને મહામહોપાધ્યાય નાથીજાલ શાસ્ત્રી સાથે શ્રાવણ તે વિષે શિવમંદિરમાં જતા શિવપૂજન માટે સ્પાડિ માથી ફુલ વીણતા એ પ્રમ શિવભક્ત વિદ્વાનોને મોઢથી એ શ્લોક અને તે પણ આખો સાંભળેલો એજ

હ કે શાસ્ત્રી

મદ્રાસ પ્રાંતમાં આયુર્વેદિક આંદોલન

(લેખક–પં શિવશર્મા સભાપતિ નિ ભા વૈદ્ય સમ્મેલન)

[ગતાંકથી ચાલુ]

૨૩ મીએ નેલ્લુર કીમ્મુર ગોકુગાનુ અને ખમાનીનો યાત્રા કરી પ્રત્યેક સ્થળે ત્રણ ભાષણો કર્યા નેલ્લુરના પ્રસિદ્ધ મંદિર અને મેત્રના તથા નગની ૨પન પિનાકિની નદી ના દર્શન કર્યા

એક દિવસમાં એ-વીસ ભાષણ—૨૪ મી ફેબ્રુઆરી માર્ચ સાટે ૩ દિવસ હતો જેટલી મુસાફરી તથા કામ એ એક દિવસમાં થયું એટલું કાર્ય ફરી કદિ નહિ થઈ શકે જુદા જુદા એકવીસ ગામ અને શહેરો જોયા તથા એ વીશ ભાષણો કર્યા એવી સરસ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી કે એક મિનિટ પણ નકામી ન ગઈ આ વસ્તુ પ્રશંસનીય હતી અને તેનું માન ગટૂરના પ્રસિદ્ધ વૈદ્ય શ્રી રંગાચાર્યાને છે સવારના સાડાચા વીજળીના પ્રકાશમાં પહેલી મીટીંગ થઈ હતી ગામ કે શહેરના વૈદ્ય તથા શહેરીઓ સડકને કિનારે ગમે તે સ્થળે પંડાલ બનાવીને અથવા કોઈ મકાન અથવા સિનેમા હાઉસને સભાસ્થાન બનાવીને અમારા પહોંચ્યા પહેલા જ સભા બનાવીને બેઠા હતા અમે પહોંચતા જ પોતાનું કામ બંધ કરીને અમારું ભાષણ શરૂ કરી દેતા હતા અને અમે અમારો ભાવ પ્રકટ કરતા ત્યાંથી આગળની મીટીંગ માટે ચાલી નીકળતા તે દિવસે વિચાર તો ત્રીશથી વધારે મીટીંગનો હતો પરંતુ ગાડાનાથી ચાર મેલ ૨ હતા યા મોટરે એ નાનો અકસ્માત હોવાથી ચાર કલાક સુધી અમારે પાછા જવું પડયું જેથી માત્ર એકવીશ શહેરોથી જ સંતોષ માનવો પડયો ગટૂરના શા મજે ગટૂરમાં પાંચ સભાઓ એ એક મિટિંગમાં પાંચ માનપત્ર ભેટ કર્યા સિટી કોંગ્રેસ મિટી ગટૂર મ્યુનિસિપલ ગ્રોએમ વૈદ્યસભ આયુર્વેદ વિદ્યાર્થીસભા અને લાઈબ્રેરીમાં એ પાંચેય પાસે એક એક ભાષણ આપીને વિપત્તિમાં આયુર્વેદને સહકાર આપવાની પ્રાર્થના કરવામાં આવી અને પાંચે ઠરાવ પસાર કર્યા

૨૫ મી ફેબ્રુઆરીએ કોઈ કામ ન થયું કારણ કે પ્રોગ્રામ તૈયાર કરનારાઓએ ભૂલથી એ તારીખ ખાલી રાખી હતી સવારના ત્રણ વાગે અમે બેઝવાડા પહોંચ્યા અમારા બોર્ડીંગ લઈ જે માણસો ગયેલા હતા જ્યાં હતા તેઓ ત્યાં પહોંચ્યા ન હતા. બાલાજીએ તથા મુકરજીને તો ખુરશીઓ આપી દીધી અને મને શ્રી રંગાચાર્યાના ગામમાં જે કૂપો એક મકાનો હતો તેને ગગામાથી કાઢી સાથે એની જમીન ઉપર જ મેં લંબાવું સવાર થતાં શ્રી નારાયણ શાસ્ત્રી આવ્યા અને અમને મોટરમાં બેઝવાડા લઈ ગયા બેઝવાડા એ આંધ્રદેશનું સૌથી મોટું અને વ્યાપારનગર છે ત્યાં તો કંઈ પ્રોગ્રામ ન હતો એટલે અમે અમરાવતી ગયા ત્યાં ખોદકામ થયું છે અને જમીનમાંથી મોહનગરની ઘણી ચીજો મળી છે જેમાં જમીનમાંથી નીકળેલા બૌદ્ધ ધર્મ તથા બુદ્ધની મૂર્તિઓ ગામની એક બૌદ્ધ સ્તૂપ પણ છે ત્યાંથી ... ઉપર થઈ ઉંડવલ્લીના ગુફામાં પહોંચ્યા મનોહરની ગુફાઓ જેવી ... ગુફાઓ બેઝવાડાથી બે ત્રણ માઈલ છેટે જમીનમાંથી ખોદી કાઢવામાં આવી છે

રાત્રે બેઝવાડા પાછા આવી ગયા આ રીતે કાર્યક્રમમાંથી એ કિંમતી ચોરી કરીને થોડી સહેલ પણ કરી લીધી પણ ગો મહેનમાં સમગાવતીથી ન ની સુધી ખેતરો પગથી અને ખા રિક્ષાઓમાં ચાલતા હાડકાપાંસળાં એક થઈ ગયા

૨૬ મી ફેબ્રુઆરીએ વુયૂર કાકિનાડુ આનંદ ની અને નુજવિડનો પ્રોગ્રામ પૂરો કરી રાત્રે રી બેઝવાડા પહોંચી ગયા

૨૭ મી તારીખે સવારના વિઆનાગરમ ટીમાં વીઝાગાપટ્ટમ નાનું સંમેલન ભર્યું બપોરે નાસ્ટર પહોંચ્યા વીઝાગાપટ્ટમમાં નવું ર તૈયાર થાય છે ત્યાં આન્ધ્રવિશ્વવિદ્યાલય પણ નવું થયું છે એ ઘણી મોટી નવી લાવને ી અને એમ ધારું જૂનું સંસ્કૃત તથા આ પ્ર પુરતત્ત્વ પણ આ નગરની શોભા છે અતીજેટનો સમદ્ર ગન ી ન કોઇ ન રે માગ નથી લાવ્યો વિઝાગાપટ્ટનનો ટાઉનહૉલ જ્યાં અમને યુનિવર્સિટીએ માનપત્ર આપ્યું એ સમુદ્રને કિનારે છે અને ઉપર હોલમાં બેઠા બારીઓમાંથી સમુદ્ર દર્શન થાય છે ન હોલની બેય બાજુની ભીંતોથી પાણી ની બાજુ હોય એમ લાગે ટા ની આરંભમાં ઘણા અન્તરો પણ હતા કારણ કે આ સ્થાન અન્તરોનો ડિગો છે મે ત્યાં ર કના થી વધાર વ સુધી ભાષણ આપ્યું અને પ્રશ્નો તો ઘણા પુછાયા આ મીટીંગમાં મોડું થઇ જવાથી અમે મહિલા સભાની મીટીંગમાં ન પહોંચી શક્યા ત્યાંથી પીઠાપુરમ્ પહોંચ્યા અને પૂર્વ ગોદાવરી જીલ્લાની મીટીંગનું કામ પતાવી બીજે દિવસે રાજમહેન્દ્રી માટે ઉપડયા ત્યાં ગોદાવરીનો પટ બે માઇલ છે અને તેના ઉપર નો પુલ દુનીઆના નામાંમાં લાંબા પુલોમાં બીજે નંબરે આવે છે રાજમહેન્દ્રીના ઘાટ ઉપર જ તથા સરઘસની વ્યવસ્થા રાખી હતી અમે હજી નદીમાં હતા ત્યાં જ તેઓએ જયધ્વનિની શરૂઆત કરી દીધી રાજમહેન્દ્રી હોલમાં આ પ્રાંતીય વૈદ્ય સંઘનું પ્રધાન કાર્યાલય છે અહીં નગરકીર્તન અને કાર્યક્રમ ઉત્તમ રીતે ગોઠવવામાં આવ્યો તેજ ાવૂરના ગામોમાં તથા રામચન્દ્ર પુરમમાં સભાઓ થઈ

પહેલી માર્ચ સવારે ત્રણ બજે ઉઠયા અને મીટ માર્ચે સવાર માડાવારે કૃત્ત એ કેટલાક માટે સુતા એ મા પશ્ચીમ જમાનાનો વખત ા કરતા કામ માં ગયા આનંદ લીના ઓએ નિમંત્રણ આપવાથી નવા કાર્યક્રમ મે ો એ સભા આનંદ નીમાં પણ ર રસ્તામાં દ્રાક્ષારામ નામના પ્રસિદ્ધ શિવલિંગના દર્શન ક્યાં ગનમાહેલના દિવાને ચાવલ લીનો સહેલ અમને દેખાડયો અને રાજકીય રીતે અમારું સન્માન કર્યું પણ આયુર્વેદ માટે અમને જે મળવાની આશા હતી તે પુરી ન થઇ ને દિવસે ગોદાવરી બેઝવાડા ગુડિવાડા ભીમાવરમ્ તથા કૃષ્ણાના પૂર્ણ જી નામા સભાઓ થઇ રાતના વાગે કૃષ્ણાને સામે કાંઠે પોંડુર પહોંચવું હતું પણ કામ વધારે હોવાથી પહોંચી ન શકયા રાતના માડાઆગ અમારી મારા કૃષ્ણાના પુલનાઘાટ ઉપર પહોંચી ત્યાં ફરીમોટરો હતી જેથી સાર સાથ સામે પાર ઉતરાત પણ બધા માઝીઓ તે દશબજે ચાલ્યા ગયા હતા અબાર પાણું હતું ઘણી ખૂબો પાણી પણ કોઈ માઝી ન મળ્યો એટલે કારને મછવા ઉપર ન ચડાવી પણ અમારા સામાનને મછવામાં મુકી અમે ગ મેસી ગયા અને મારને પાછી મોકલી દો લક્ષ્મીપતિ માઝી બની ગયા ારે મછ ા ઠીક ચાલવા લાગ્યો ત્યારે અમે ઇ ભ્રા વગ ઉપદેશ આપવા લાગ્યા કે જો કોઇ મ ખુ ન ચાલે તો ખૂબો પાણી નહિ કે ગભરાવું

નહિ એથી કાંઈ લાભ નથી થવાનો મેગ, કાંઈ થયુ નહિ અને મળવો જેમ તેમ કરતા ગામે મોડે પહોચ્યો ત્યા પ્રયાગ પોરૂવાળા એ મારી રાહને ગતના દશ બજ્યાથી વાટ જોતા હતા ગતના મે બન્ને લોકોને જગાડીને પોરૂર માટે તુટી ફુટી ટેમ્પોઓ કરી જે રે રીતે વિસે કોઇ અડે નહિ એને ગતે લઇને અમે પોતાને ધ ય માનવા લાગ્યા એ રીતે સવારના ચાર બન્ને પોરૂર પહોચ્યા એટલે મે કનાક સુવાની જ ન મળી

બીજી માર્ચે સવારે આ ગ્રેશ ા મ્ત તેતા શ્રી નાગેશ્વરરાવ પન્તુલુનું ચિત્ર પોરૂર લાયબ્રેરીમા ખુ લ્રુ મુકવામા આ યુ પછી ાગમાપુ તકૂ લોડપ બીગુડમ વગેરે પશ્ચિમ ગોદાવરી જીનાના ગામોમા સભાઓ થઇ ગોમ ત્યળે એક ફેરો લેવા માટે ડો લક્ષ્મીપતિને હુ એક અતિ ર નકી ખ તુરની હોડીમા બેસીને સામે મડે ગયા અને હોડી ઊંધી વળતા બચી ગઇ ન્ય કાંટો નીચો ખરો ગત માર બન્ને બીમાર મ પરેશ્યા આ ડા લક્ષ્મીપતિન જ મસ્થાન છે

ત્રીજી માર્ચ । લક્ષ્મીપતિનો જ મ દિવસ છે માથનરમના વૈદ્યોએ—જનતાએ મોટા ઠાઠથી ઊત્સવ ઉજવ્યો ડા લક્ષ્મીપતિએ એક હ ન ર ગરીબોને ભોજન કરા યુ તેઓને જમાડવા માટે ભાતના જે મોટા ઢગલા કરવામા આવ્યા હતા તેના મે ફોટા લીધા બરફના પહાડના ચિત્ર જેવુ લાગે છે ગામના પબ્લી હોલમા ડ લક્ષ્મીપતિનું ચિત્ર ખુલ્લુ મુકયુ તે ચિત્રનો પડદો ખેસવતા મે જે ભાષણ આપ્યુ તે તેલગુમા હતુ મે એ ભાષ ! પહેલેથી દેવનાગરીમા લખી લીધુ હતુ અને એવી સ્પષ્ટતાથી વાચી ગયો કે મે જે ભાષણ વાચ્યુ તેનો એક અક્ષર પણ હું સમ રતો નથી એમ ભાગ્યેજ કોઇએ ધાર્યું હશે ત્યા । લક્ષ્મીપતિ માટે તથા આયુર્વેદ માટે જે પ્રેમ માગ જોવામા આ યો તેથી મને ઘણો હર્ષ થયો

ચોથી માર્ચે સવારમા અમે એલૂર પહે ચ્યા અહીંનું કાય એક દ્રષ્ટિથી મહત્ત્વનું છે અહીં અચાનક ડા—રા ર્ન સાથ પબ્લીકમા મારી કુસ્તી થઈ ગઇ

ચોથી માર્ચે સવારે માટનજે એલૂર મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી માનપત્રનો કાયક્રમ હતો તેજ દિવસ ત્યા અમારો પ્રોગ્રામ પણ હતો હવે એલૂરના વદ્યો મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદોને મળ્યા અને તેઓને સમજાવ્યુ કે જો ડા રા ર્નની સાથેસાથ અમને પણ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી માનપત્ર નહિ આપવામા તો શહેરનો મત વદ્યોની વિરૂદ્ધ અને દાક્તરીના પક્ષમા છ એવો અર્થ થશે આ કોયડો બેજ રીતે છુટી શકે તો ડા રાજનને માનપત્ર આપવાનું મુલતવી રાખે અગર તો સાથે સાથે અમને પ ‌ઃ માનપત્ર આપી દીએ ત્રીજી માર્ચની રાતે મ્યુનિસિપાલિટીની સભા થઇ અને બહુ મતિથી ઠરાવ થયો કે । રાજન સાથેજ સવારના આઠ વા । અમને પણ માનપત્ર આપવુ તા ૪ થીએ સવારમા જ અમને પણ એ ખબર આપવામા આવ્યા

સવારમા અમે મ્યુનિસિપલ હોલમા પહોચ્યા અને ડા રાજન પછી આ યા ત્યા મિનિસ્ટર કરતા અમને સારી જગ્યા આપવામા આવી તેમજ આયુર્વેદ મ ડળી તોલમા આવી ત્યારે લોકોએ ઘણો ઉત્સાહ બતાવ્યો ડા રાજન આવ્યા ત્યારે પાચ છ માણસો જ ઉભા થયા બાકી બેસી રહ્યા ડા લક્ષ્મીપતિએ ડા રા ર્ન સાથે મારો પરિચય કરાવ્યો જ મે પહેલીવાર દર્શન કર્યા તેઓને પણ માનપત્ર આપવામા આવ્યા મ્યુનિસિપાલિટી અને રેટપેયરના માનપત્ર માટે તો કંઇ કહેવાનુ નથી પણ વદ્યોનો એક પક્ષ કે જે અમાર

સ્વાગત કરનાર પક્ષનો વિરોધી પક્ષ છે તે પણ એમ માનપત્ર લઇને ડા રાજનની સેવામા હાજર હતો એ પક્ષનો નેતા અમારા પક્ષના નેતાના સગા ભાઇ છે વદ્ય સમાજમા ભાઈ ભાઈમા જે પરસ્પર દ્વષ અને પક્ષાપક્ષી છે તેનુ જીવતુ જાગતુ ચિત્ર પણ જોવા મળ્યુ મેં અને ડા લક્ષ્મીપતિએ ઘણો યત્ન કર્યો પણ એ બે ભાઈને એકઠા ન કરી શકયા ઠીક

વૈદ્યોના માનપત્રના જવાબમા ડા રાજને જે ભાષણ આપ્યુ તેથી મે એને વિષે જે વાતો સાભળી હતી તેને પુષ્ટિ મળી એને એવો ખ્યાલ હશે કે એની પછી કોઇ બોલવાનું નથી એટલે મનમા આવ્યુ તેમ બોલ્યા પણ એ પછી મ્યુનિસિપાલિટીએ મને આપેલા માનપત્રના જવાબમા મને બોલવાની તક મળી એવી ડા રાજનને ખબર નહિ હોય ડા રાજને વૈદ્યોના માનપત્રના જવાબમા નીચેની વાતો કરી હતી

(૧) હુ (ડા રાજન) વદ્યકનો અનન્ય ભક્ત છુ મ આયુર્વેદનુ અધ્યયન એક યોગ્ય ગુરુના ચરણમા બેસીને પાચ વર્ષ સુધી કર્યું છે એટલે આયુર્વેદની ઉન્નતિ કરવામા હમેશા પ્રયત્નશીલ રહીશ

(૨) હજી આયુર્વેદ એને માટે કોલેજ સ્થાપવાનો કે એના સ્નાતકોને ઉચ્ચ અધિકાર આપવાને લાયક થયો નથી પણ થોડા વખતમા હુ એ વાતોનો ઉકેલ કરી નાખીશ

(૩) આયુર્વેદની ઉન્નતિ આડે એક ભારી મુશ્કેલી આર્થિક મુશ્કેલી છે પૈસા હોત તો ઘણુ હમણા થઇ શકત

પોતાનુ ભાષણ પૂરૂ કરીને ડા રાજન ચાલવા માડયા ત્યા મ્યુનિસિપલ કમીટીના ચેરમેને કહ્યુ કે વૈદ્યોને માનપત્ર આપવાનું થોડુ કાર્ય હજી બાકી છે ડા રાજન જવા ચાહત તો જઈ શકત તેઓને આ પ્રાન્તીય મેડીકલ કોન્ફરન્સ ઉઘાડવા માટે જવુ હતુ ત્યા મોડુ થઈ ગયુ હતુ પરન્તુ મારો જવાબ સાભળવા તેઓ બેઠા રહ્યા અને મેં સ્પષ્ટ સભળાવી દીધુ

(૧) મેં કહ્યુ કે જેને પોતાના ગુરૂ માટે એટલો ગર્વ હોય કે પ્રત્યેક ભાષણમા તેની વાત કરે છતા એનુ નામ લેતા એટલા શરમાય આખો વૈદ્યસમાજ પૂછે છતા એ ગુરૂનુ નામ ન બતાવે એવી વ્યક્તિને મારા જીવનમા પહેલી જોઈ

(૨) જો તમે આયુર્વેદને સહાયતા યોગ્ય નથી સમજતા તો પોતાને આયુર્વેદના ભક્ત કહીને વૈદ્ય સમાજને શા માટે ભ્રમમા નાખો છો?

(૩) રૂપિયા નથી રૂપિયા નથી એવી આપ બુમો પાડો છો છતા મદ્રાસમા બીજી મેડિકલ કોલેજ ઉઘાડો છો દાકતરી ઉપર ઘડાઘડ રૂપિયા ખરચો છો જ્યારે આયુર્વેદમાથી ઉલટી કમાણી કરવી છે જો આપ સાચા હો તો આપને હુ બે રસ્તા બતાવુ છુ એ બેમાથી એક સ્વીકારો અને તમારી સચ્ચાઈ સાબીત કરો

(અ) મદ્રાસમા એક સરકારી મેડીકલ કોલેજ પહેલાથી છે બીજી નવી ઉઘાડો છો પણ જૂની એક છે એટલે આ નવીની જરૂર નથી રૂપિયાના બચાવ માટે એ બીજી બધ કરો અને એને બદલે આયુર્વેદિક કોલેજ ઉઘાડો એ પછી તુલ્ય વ્યવહારનો સિંહનાદ કરો

ડા રાજન બોલી ઉઠયા એવુ હુ કદિ નહિ કરૂ

મેં કહ્યુ મને પહેલેથી એ ખબર હતી પણ જનતા આગળ એ વસ્તુ તમારી પાસે બોલાવવાની મારી ઇચ્છા હતી

(૩) બીજી માગ એ છે કે સરકારી સસ્થાઓ અને સરકારી નોકરીઓનો રોગ દૂર કરવામા આવે એમ્દમ આયુર્વેદિક અને દાક્તરી બધી જગ્યાઓ બધ કરવામા આવે અને બધાને પોતપોતાની યોગ્યતા અનુસાર ચરી ખાવાની છુટ આપવામા આવે હુ ચેલેન્જ કરીને કહુ છુ કે પચીસ વર્ષમા ભારતવર્ષમાથી દાક્તરો નાબુદ થઈ જશે અને દાક્તરી સસ્થાઓ તૂટી પડશે તમારા જેવા શુરુચિ તેઓ હોવા છતા જીવતા તો અમે આયુર્વેદિયો જ રહી શકીએ વગેરે

ડા રાજન અહીંથી ઉઠીને ચાલ્યા ગયા પણ ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરતા આ ધ્ર મેડીકલ કૉ ફ્રેન્સમા જણાવ્યુ કે આ રીતે અજ્ઞાની જનતાની સમક્ષ પારિભાષિક વિષયોની ચર્ચા કરવી એ સારૂ નથી હીક છે પણ ત્યાજ તો ન આસના દાક્તરોનો એ ગુરુ જોયો કે તેઓએ મને પણ દશ મિનિટ બોલવાનો અવકાશ આપ્યો

મારી પહેલા આ ધ્ર મેડીકલ કૉલેજ વીઝાગાપટ્ટમના પ્રીન્સીપાલ કુટુમ્બય્યા તેઓ કૉ ફ્રન્સના મત્રી હતા તેઓએ પોતાના ભાષણમા આયુર્વેદ ઉપર ઘણા આક્ષેપો કર્યા હતા મેં પણ મારા ભાષણમા એની ચર્ચા કરી અને દાક્તરોને આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરવાની અપીલ કરી

મારા ભાષણને અ તે ડા કુટુમ્બય્યાએ કહ્યુ કે આયુર્વેદની બાબતમાં મારી દૃષ્ટિ તદ્દન બદલાઈ ગઈ છે અને શુદ્ધ આયુર્વેદને શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિથી જોઇશ તમને કદાચ પત્રોથી કષ્ટ આપીશ

આ તો થયુ પણ કેટલાક દાક્તરો કહેવા લાગ્યા કે અમને પ્રશ્નો પૂછવાનો સમય મળવો જોઇએ મે સાજના ખાસ સમય આપ્યો અને અર્ધો કલાક સુધી તેઓના પ્રશ્નોના જવાબો આપ્યા કેટલાક ખુશી થયા કેટલાક નાખુશ કોઈ સંતુષ્ટ થઈને ગયા કોઈ અર્ધસંતુષ્ટ પણ કવિરાજ મુકરજી બાબાસાહેબ પરાજપે તથા વૈદ્યસમાજ ખૂબ ખુશી થયો મારી પહેલાં મારા ત્રણેય સાથીઓએ પણ કેટલોક પ્રકાશ નાખ્યો હતો

બપોરે એલ્લુરમા જીલ્લા વૈદ્યસંમેલન થયુ જેમા પાચસો કરતા વધારે વૈદ્યો હતા

પાંચમી માર્ચે પાછા બેઝવાડા ગયા ત્યા પાચ સ્થળે પાચ ભાષણ કર્યા જેમા વૈદ્ય સમાજ મ્યુનિસિપાલિટી લેડીઝક્લબ અને સ્કૂલના ખાસ હતાં લેડીઝ ક્લબના પ્રમુખ બેઝવાડાના લેડી દાક્તર અચમ્મા હતા તેઓએ અમારી પાર્ટીને પ્રીતિ ભોજન આપ્યુ તેજ સાજે કવિરાજ મુકરજી મદ્રાસ રવાના થયા અને બાબાસાહેબ પરાજપે પૂના ગયા

તા ૬ ઠ્ઠી અને ૭ મી એ મદ્રાસમા લંકા અને મલબારનો પ્રોગ્રામ કર્યો ૭ મીએ મદુરા કોલમ્બો વગેરે સ્થળોના તારો સ્વાગતની તૈયારી હોવાના ડા લક્ષ્મીપતિને મળ્યા ગયા પણ તે જ દિવસે મને તરત પાછા ફરવાનો લાહોરથી તાર મળ્યો મારા દવાખાના ચેરમેનની તબિયત સારી નહોતી વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાઓની ખટપટ તો હતી જ મારે લાહોર જવાની ઘણી જરૂર હતી અને ૭ મીએ હુ પાછો ફર્યો અને ૧૧ મીએ લાહોર પહોચી ગયો આ મારી મદ્રાસ યાત્રા હતી જે ના તો મને બોલાવવા માટે તેઓએ આમાંથી શુ શીખવુ તે હવે કહીશ

---o---

~

વનસ્પતિની યાત્રાએ

(૧)

મુંબઈથી મીરિયા

(લેખક—વૈદ્ય શિવશંકર પ્રા. શુક્લ)

ગઈ ચોથી માર્ચે અમે મુંબઈથી રત્નાગિરિ જવા માટે મેઇન્ટ એ થની નામની નાની આગબોટમાં બેઠા. હરિપુરા મહાસભાના પ્રદર્શનના વનસ્પતિ વિભાગના કામમાંથી પરવારી સહ્યાદ્રિ અને નીલગીરિની પર્વતમાળાઓમાં વનસ્પતિઓના દર્શન કરવાનો અમારો વિચાર હતો. કચ્છગાળા વનસ્પતિશાસ્ત્રી શ્રી ગોકળભાઈ અને હું એમ બે ત્રણ જણ હતા. સવારે નવ વાગે સ્ટીમરે ભાઉનો ધક્કો છોડ્યો. ધીરે ધીરે મુંબઈ દેખાતું બંધ થયું અને આગબોટની ડાબી બાજુએ આશરે બે ત્રણ માઈલને અંતરે અખંડ પર્વતમાળા ચાલવા લાગી અને જમણી બાજુએ અનંત મહાસાગર ઉછળતો દેખાવા લાગ્યો. પર્વતમાળા પશ્ચિમ ઘાટની જ હતી. જેમ તળાવ, સરોવર કે નદીને ઘાટ બાંધવામાં આવે છે તેવો આ ઈશ્વરનિર્મિત દરિયાનો ઘાટ છે એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. દરિયાના પાણીમાં પણ વનસ્પતિ થાય છે અને તે જળજ વનસ્પતિઓના ખાસ નિષ્ણાત વનસ્પતિ શાસ્ત્રીઓ હોય છે. દરિયાઈ વનસ્પતિના એવા એક નિષ્ણાતને અમે આગલે દિવસે જ મળ્યા હતા. અમને એ વનસ્પતિઓ જોવાનું મન તો થતું પણ સ્ટીમર બન્ને બાજુએ અમાપ ફીણ ને મોજાં ઉડાડી રહી હતી.

સુંદર મધુર હવા અને શાંત વાતાવરણમાં અમે ઠીક ઠીક ઉંઘ માણી. ઊઠ્યા ત્યારે આગબોટે ત્રણેક પથ કાપી નાખ્યો હતો. સામો કિનારો સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. ત્યાં નાળિયેરી સોપારી ને સરુનાં વૃક્ષો ઉગેલાં હતાં. દરિયા કિનારો એ તો નાળિયેરી ને સોપારીનું—આખા તાડવર્ગ (*Palmeal*)નું પિયર ગણાય. સરૂનાં ઝાડ તો રેતીને ઊડતી અટકાવવા માટે ખાસ વાવવામાં આવ્યાં હતાં. અમે એ દૃશ્ય નિહાળવા માટે સ્ટીમરને ડાબે પડખે જઈને ઉભા. થોડીવારમાં છેક પાણીને અડીને ઉભેલો એક ડુંગર દેખાયો. સમુદ્રમાં જલવિહાર કરવા પડેલા માતંગ જેવો તે દેખાતો હતો. એક બાજુએ આંગળી ચીંધતા એક ભાઈએ કહ્યું —

જુઓ પેલો મીરિયા પર્વત. ત્યાં ઘણી વનસ્પતિઓ ઊગે છે. લક્ષ્મણને યુદ્ધમાં શક્તિના ઘાથી મૂર્છા આવી ત્યારે હનુમાનજી આ જ ડુંગર પર દવા લેવા આવેલા.

આ વાત સાંભળી અમને ખૂબ જ આનંદ થયો અને જિજ્ઞાસા વધી. જાણે આ મીરિયા જ માટે ન લીધું હોય એમ મેં મુસાફરીમાં વાંચવા માટે વાલ્મીકિ રામાયણ લીધું હતું. ઉપરની વાત સાંભળી હું દોડ્યો અને મારી પેટીમાંથી રામાયણ કાઢી લાવ્યો. હવે તો મીરિયા જેમ પાસે આવતો હતો. અને એક નાની છલંગ મારીએ તો ઉપર જઈ શકાય એમ થતું હતું પણ પવનપુત્રના જેવી શક્તિ હોય ત્યારને? શક્તિના ઘાથી લક્ષ્મણને મૂર્છાવશ થયેલો જોઈ સુષેણ હનુમાનને બોલાવી કહે છે—

× હે સૌમ્ય તમે તુરત જ મહોદય પર્વત પર જાઓ અને વિશલ્યકરણી સવર્ણકરણી ને સંધાનીને નામે ઓળખાતી વનસ્પતિ એના જમણા શિખર પર ઊગી છે તે લઇ આવો

આ સાભળી હનુમાન એ ઔષધિવાળા પર્વત પર ગયા પરંતુ પોતે તો એને ઓળખતા નહોતા એટલે ચિંતામા પડ્યા

પછી તેઓ પર્વતનો આખો ટુકડો ઉપાડી ગયા અને તેમાથી ઔષધિ કાઢી સુષેણે લક્ષ્મણની મૂર્ચ્છા વાળી એ વાત તો સુવિદિત છે

આ વિશલ્યકરણીનો ઉલ્લેખ બાલનાટકમા આવે છે (ઔષધિમિવ સિદ્ધાયા વિશલ્યકરણી યથા ।) આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે રામાયણ કાળમા એ ઔષધિ ખૂબ પ્રસિદ્ધ ને ઉપયોગી ગણાતી હશે મે ગોકળદાસ કાકાને પૂછ્યુ કાકા આ વિશલ્યકરણી તે કઈ વનસ્પતિ ? તમે સંસ્કૃતનો જાણો ! એમણે ઉત્તર આપ્યો એથી તો એ વિશલ્યકરણી વિષે મારી જિજ્ઞાસા ઊલટી વધી સુષેણ કુશળ વૈદ્ય તો હશે જ પરંતુ કુશળ વનસ્પતિ શાસ્ત્રી પણ હશે નહિ તો અમુક ઔષધિ અમુક પર્વતના અમુક ખૂણામા થાય છે એટલુ ચોક્કસ જ્ઞાન એને ક્યાથી હોઇ શકે ? એ સમયમા ઔષધિ શોધવા તથા તેમનો અભ્યાસ કરવા માટે વૈદ્યો તથા અન્ય અભ્યાસીઓ જગલો અને પર્વતોમા પરિભ્રમણ કરતા હશે એ વાત આપણે જટાયુના શબ્દો પરથી જાણી શકીએ છીએ રામ ને લક્ષ્મણ સીતાની શોધ કરતા કરતા ઘવાઈને પડેલા જટાયુ પાસે આવે છે તે વખતે સીતા વિષેની માહિતી આપતા તે કહે છે[1] હે રામ જેને ઔષધિની પેઠે તમે વનમા શોધી રહ્યા છો તે સીતાદેવી તથા મારા પ્રાણ એ બન્ને રાવણ હરી ગયો છે

પણ રામાયણના એ વાતાવરણમાથી અમારે બહાર નીકળવુ પડ્યુ મીરિયા પસાર થઈ ગયો અને રત્નાગિરિ બંદર ને મકાનો દેખાયા

તા ૫ મી એ સવારે રત્નાગિરિનો દરિયા કિનારો જોવા નીકળ્યા રત્નાગિરિની હાફૂસ તો જગપ્રસિદ્ધ છે એ આબા ઠેર ઠેર ઊભા નજરે પડ્યા નાળિયેરી ને સોપારી તો હતા જ પણ નવા જોયા તે ઉંડી ને કૃપુસ— તે મૂળ તો પરદેશી છે પરન્તુ કોકણ તથા મલબાર કિનારે તેમજ કોકણ બાજુના ગામોમા હવે તે એટલા બધા થવા માડ્યા છે કે તે ત્યાંની નિવાસ છે રગ જમરૂખ જેવુ મોટુ ને પીળુ હોય છે જેમા વિટામિન સી બહુ મોટા પ્રમાણમા છે ગોવા બાજુ તેનો દારૂ બનાવે છે ઊંડીનુ સસ્કૃત નામ પુન્નાગ છે અને લેટિન નામ Calophyleum inophylewn છે આ ઊંડીના ફળ

× दक्षिण शिखरे जाता महौषधि—मिहानय । २

विशल्यकरणी नाम्ना सावर्ण्यकरणीं तथा ।

सजीवकरणीं वीर सधानीं च महौषधीम् ॥

इत्यवमुक्तो हनुमान्गत्वा चौषधि-पर्वतम् ।

चिन्तामभ्यगमच्छ्रीमानजानस्ता महौषधीः ॥ ३

१ यामोषधिमिवायुष्मन्नन्वेषसि यथा वने

सा देवी मम च प्राणा रावणेनोभय हृतम्

ગોળ લખોટા જેવા હોય છે અને તેમાથી તેલ કાઢવામા આવે છે તે [illegible] તથા દીવા બાળવાના [illegible] વપરાય છે ફણસ કોકણ તેમ કોકણ બાજુના ઘાટોમા બહુ પ્રમાણમા થાય છે ચોખા ને ફણસ એ ત્યા ના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક છે પાકા ફણસના મદરના ગર ખવાય છે એટલુ જ નહિ પણ [illegible] ફણસનું શાક [illegible] આવે છે તેમાથી નીકળતી ગોટલી શેકી કે બાફીને ખવાય છે તે બહુજ મિઠ લાગે છે તે ગોટલી મધુપ્રમેહ (Diabetes milletus) માં બહુ ગુણકારી નીવડે છે આ ઝાડ જેને સંસ્કૃતમા પનસ કહે છે તેની વાત બીજુ એક નાનુ ફણસ થાય છે તે જગલી વૃક્ષ છે સસ્કૃતમા તે લકુચ ને નામે ઓળખાય છે [illegible] તેને મોટા કરે છે તેના ટુકડા કરી [illegible] ખટાશ માટે દાળ શાકમા નાખવા વપરાય છે

એનુ લેટિન નામ Atrocarpus lucooch છે ચરકે અધમમા અધમ ફળ તરીકે આ બિચારા લકુચની ગણતરી કરી છે

પછી અમે દરિયા કિનારે એક નાની નાગીમા ગેયા અમારે એક નાનકડી ખાડી ઓળગી છેક દરિયાની રેતીમા જવુ હતુ રેતીમા પહોચ્યા એટલે અમારૂ સ્વાગત કરવા માટે મર્યાવેલ (Japonia biloba no convolvalacere) ઊભી જ હતી તેનુ બીજુ સસ્કૃત નામ [illegible] છે તેના બે પાન [illegible] બકરીના ખરી જેવા જ દેખાય છે અને કોઈ પણ માણસ એ સરખામણી તુરત જ [illegible] આવે એવી હોય છે તેથી અગ્રેજી નામ પાડનાર કોઈ [illegible] પણ તેને Goat s foot [illegible] છે મર્યાવેલ [illegible] કિનારે અમર્યાદ રીતે પથરાયેલી છે દરિયા કિનારે તો તે ઠેર જ એની પાસે દરિયાના પાણીની હદ પૂરી થઈ જાય છે તેથી આગળ દરિયા [illegible] ન મૂકે [illegible] રેતીને [illegible] અટકાવવા માટે પણ તે બહુ મહત્વની છે [illegible] એ પરની વનસ્પતિ હતી કચ્છને કિનારે તે અરળક ઊગે છે એના [illegible] નીલગિરિના કિનારે [illegible] ગયો છે ઘટાદાર વાદળી ફૂલ પણ વચ્ચે વચ્ચે [illegible] હતા [illegible] પાનાનો [illegible] એમને આપ્યો હોય એમ લાગતુ હતું આ મર્યાવેલ કેટલે [illegible] શોભા માટે વાવવામા આવેલી મે જોઈ પરતુ તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન તો દરિયા કિનારો જ છે આ મર્યાદવેલને જોતા હતા તેવામા નજર પડી પાણકદાઓ ઉપર અને જેમ જેમ આગળ [illegible] તેમ [illegible] પણ [illegible] દેખાવા આવે છે [illegible] આ પાણકદાઓથી ભરેલા હતા [illegible] દરિયા કિનારે ને [illegible] આ પાણકદા (Urginea indica) અને જગલી (Scilla indida) [illegible] થના હોવા [illegible] આપાત થાય છે [illegible] કિનારે થતા Urginea maritima અને U Scillaના [illegible] એ બનાવવામા આવે છે એના ને આપણા દેશમા થતા કદોના ગુણ [illegible] કર્નલ [illegible] કહે છે* હિંદમા પાણકદાના [illegible] થાય છે તેના ગુણ લગભગ પ્રમાણસિદ્ધ [illegible] U Scilla અને U maritima જેવા જ છે

[illegible] એમનો સ્વભાવ [illegible]

* In India two varieties of squill grow abundantly with [illegible] properties almost identical with the official U scilla and U maritima

નેવરી કે જેને કનડમા કુસુમાનેષુ કહે છે (સે Inora cocCinni) તેના શન પણ આ દરિયા કિનારે હતા એના રાતા ફુલ એ ઋતુમા ખુબ ખીલી નીકળ્યા હતા હું તો છેક પાણી પાસે ગયો સમુદ્રશીણના ટુક ને પાણકદાની એક પોઝી બાધી ડાબી બાજુએ આગળ ચાલ્યા એટલે એક સુદર ભેખડ આવી ત્યા મીઠા પાણીનુ એક ઝરણુ ફુટ્યું હતું ખારા પાણીના અનન્ત રાશિ પાસે મીઠા પાણીનો ઝરો ફુટે તે જોઇ કોને આશ્ચર્ય થયા વગર રહે ? એ પાણીને એક કુડમા એકઠુ કરવામા આવતુ હતું એ બાજુ ખાખી ભાગ પ્રમાણમાં ઊગી હતી

સાંજે ત્રણ વાગે મીરિયા જવા નીકળ્યા જમ્યા પછી હું તો જરા ઊંઘી ગયો પણ ગોકળદાસ કાકા કલાક ચક્કર મારી આવ્યા હતા ને કેટલાક સુદર નમુનાઓ લેતા આવ્યા હતા એક હતો ઊમીનો નમુનો તેને ફૂલ પણ આવી ગયા હતા નયું ફૂલનું ઝૂમખુ હતું મેં તો એ ઊમી પહેલી જ વાર જોઈ તેનુ ઝાડવુ હોય છે અને તેની અનેક શાખાઓ વેલની માફક આસપાસ પથરાય છે તે અર્જુનાદિ વર્ગ (N O Combretaceae)ની વનસ્પતિ છે સે ટોનાર્ઇન જેવો જ કૃમિઘ્ન ગુણ એમા છે અને એ ટોનાર્ઇનના પ્રતિનિધિ તરીકે તે પૂરેપૂરૂ કામ આપે છે આવી દિવ્યૌષધિ ત્યા વેડફાય રહી છે ! બીજો નમૂનો હતો કાગીપાડની વેલનો એ તો પાડાને નામે આયુર્વેદમા બહુ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલી વનસ્પતિ છે પછી અમે આગળ ચાલ્યા ને દરિયાની ખાડી આવી ત્યા તવરિયા (Abicinnia officinalis N O Verbenaceae) તથા ધોળા તવરિયા ઊભેલા હતા તેમની રચના અને ૧૨ અદ્ભુત છે ભરતી ઓટને લીધે ખાડીમા થતા ગદવાડ ને દુર્ગંધને આ તવરિયા સાફ કરે છે અમે રત્નાગિરિથી તે ઠેક હોનાવર સુધી આ તવરિયાની અદ્ભુત લીલાના દર્શન કર્યા છે એના મૂળની રચના કેવડાના મૂળ જેવી હોય છે તેના માથા બિયાંની પોટીસ ગડગૂમડ ફોડવા વપરાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ ચામડીના બીજા રોગો ઉપર પણ તેનો ઉપયોગ ફાયદાકારક નીવડે છે એમ મેં થોડા અનુભવ પરથી જોયુ છે એ બન્ને તવરિયામા સારા પ્રમાણમા ટેનિન રહેલ છે દારૂડી (Argemone mexicana)ના પાન જેવા પણ ફરક પાંદડાવાળા છાતી ભર ઊંચા તખૂડી ફૂલવાળા છોડથી ખાડીની ડાબી બાજુ ઢંકાઇ હતી આ છોડની રચના પણ અજાણી ભરેલી છે તેનું સ્થાનિક નામ અમને મળી શક્યુ નથી અને તેનો નમૂનો રસ્તામા બગડી ગયો એટલે મારાથી ચકાસી શકાયો નથી પરંતુ તેના પાન ફૂલને કાંટાની વિશિષ્ટતા એવી સુંદરતા ભરેલી ને આકર્ષક હતી કે તેનુ સ્મરણ અમારા અંતરમા જડાઇ ગયુ છે

ત્રણ માઇલ ચાલ્યા પછી છેવટે મીરિયો આવ્યો અમે ઉપર ચડવા લાગ્યા ને વનસ્પતિ જોતા હતા ગાડી નેવરી શામળો આકડો સીવણ કાગીપાટ કુબી આમા ફણસ ઊંઝી ધાવડી ધારિયા (Hanta indica) વગેરેના શન કર્યાં કુભીને તો ફળ પણ આવ્યા હતા તેના ફળ લીલા બોરાને બરાબર મળતા હોય છે આના ફૂલોની રચના પણ બહુ મજાની હોય છે ફૂલ ફાટેલુ રહે છે અને વચ્ચેથી ધોળા કેસરા બહાર ઝૂકી પડ્યા હોય છે ગળ ઉભી સહદેવી ફૂલો કપુરિયો વનતુલસી વગેરે Compositerc અને Lrhiatere વર્ગની ઘણી વનસ્પતિઓ દેખાઈ—સાથે Filices વર્ગનો સુખાગીનો પાનો અને રૂપેરી હંસરાજ (Silver fern એટલે—રૂપેરી હંસરાજના પાનની પાછળ ચૂના જેવો સફેદ પાઉડર ચોંટેલો હોય છે અને તેને હાથ કે કોઇ પણ ભાગ પર દબાવતા જેની છાપ પડી જાય છે

સહ્યાદ્રિના ઘણા ડુંગરોમાં આ હંસરાજ ઊગે છે-સિંહગઢમાં ત્યાંના માવળાઓ મુસાફરોને હાથે આની ભાત પાડી આનંદ પમાડે છે

વિશલ્યકરણી એટલે હાડસાંકળ તો નહિ જ સંધાની શબ્દ તેના પર્યાય તરીકે છે પરન્તુ હાડસાંકળ ને સંધાનીને તેથી એક ગણી લેવાની કલ્પના નહિ કરી શકાય મહાનારાયણ તેલમાં વિશલ્યનો ઉલ્લેખ છે ભાષાની દૃષ્ટિએ અને કરણી માં ઘણો ફરક નથી એટલે વિશલ્યકરણી અને વિશલ્યક તે એ જ વસ્તુ છે પણ મહાનારાયણ તેલમાં જેવો ઉલ્લેખ આવે છે તે વિશલ્ય કઈ વસ્તુ તે પણ ક્યાં નક્કી છે? કેટલાક અનુવાદકોએ તેનો અર્થ ધ્રુવાગણા કર્યો છે ઈંદ્રવારણીના પર્યાય તરીકે વિશાલા છે પરન્તુ વિશાલા ને વિશલ્યકનો શો મેળ? વળી ઇંદ્રામણા મૂત્રપિંડનાશક તરીકે પ્રસિદ્ધ નથી નાડકર્ણી જદવારને વિશલ્યકરણી ગણે છે પરન્તુ જદવાર એ તો મૂર્વાદિ વર્ગ (Ranunculaceae) વર્ગની વનસ્પતિ છે અને હિમાલયમાં થાય છે પરિસ્થિતિ આમ હોવાથી અમે વિશલ્યકરણીને મેળવી શક્યા નહિ વળી માનો કે મીંગિયાના શિખર પરથી માર્ગનો થોડો ટુકડો ઉપાડીએ તોયે તેમાંથી વિશલ્યકરણી ઓળખી લેનાર કોઈ સુષેણ મળી આવે ખરો કે? અને મીંગિયા એજ મહોદય પર્વત એનીયે શી ખાતરી?

આમ ઠેવટે નિરાશા ને દિલાસાની મિશ્ર લાગણી અનુભવતા અમે નીચે ઊતર્યા અને દરિયા કિનારે એક મોટી શિલા પર બેઠા સામે સમુદ્રના પ્રચંડ મોજાં ઉછળતા હતા નાની નાની હોડીઓ ઘર ભણી જતી હતી પક્ષીઓ પણ આકાશમાં એ જ બાજુએ ઊડતા હતા નેવરી શામળો અને પાંડેરવાના લાલ ચટક જેવા પુષ્પો જોઈ ફરી રામાયણનો એક શ્લોક યાદ આવ્યો —

आदीप्तानिव वैदेहि सर्वत पुष्पितान्नगान् ।
स्वै पुष्पै किंशुकान्पश्य मालिन शिशिरात्यये ।

કેસૂડાનો દવ તો અમે હરિપુરમાં જોઈને જ આવ્યા હતા પરન્તુ પાંડેરવો નેવરી ને શામળાના ધગધગતા અંગારા જેવા લાલ ફૂલો અને પશ્ચિમ સમુદ્રમાં સૂર્યાસ્ત પછી લાલી રહેલો વન-એ અદ્ભુત અવર્ણનીય દૃશ્ય કોઈ પણ કવિની પ્રતિભાને ઉશ્કેર્યા વિના ન રહે મારાથી એ શબ્દબદ્ધ કરી શકાય એમ નથી અમે કવિ નહોતા એટલે મૂક થઈ ગયા અને એ લીલાનું દૃષ્ટિદ્વારે પાન કરતા કરતા ઘણીવાર સુધી મૂક જ બેસી રહ્યા

નિદાન સમીક્ષા

(લેખક વૈદ્ય નજનાન મોહનનાન મહેતા મુ દીહોર)

મારી પાસે થો । દિવસ અગાઉ એક દરદી આવેન તેણે પોતાના વ્યાધીની હકીકત એવી રીતે વર્ણવી કે – પોતાને અશ છે પરતુ તેનો હાલ કોઈ નતનો ઉપ ્ર નથી પેટમાં દુખાવો રહેતો નથી પરતુ નાભીથી નીચેના ભાગમા પવન રહે છે દસ્તસારકદવા લેતા સાફ થતો ભુખ સાધારણ લાગે મો આવી જતુ નથી પવનની ઉર્ધ્વગતિ થતા છાતીમાં (હૃદયના ભાગ તરફ) અને મગજમા ગભગમણ થાય બાદ તે પવન નીચે બસ્તિ પ્રદેશમા એકઠો થતો હોય તેવી અસર થાય પેડુ સાધારણ ભારે રહે

ઉપરની તેની હકી ત સાભળી દિગ્વર્ણિ ચુર્ણ લેવા મ કહ્યુ તે પોતાને ગરમ જણાયાનુ રદીએ કહ્યુ મે રેચકચનાવાળી કોઈ દવા (અનિતુ ડી) લેવા હ્યુ તે પણ પોતે લીધેલ હોવાનુ કહ્યુ બીજા બે ત્રણ ટું જાણતો હતો તે ઉપાયો બતા ા પરતુ તેનાથી વ્યાધિ નિર્મુળ થતો નહિ હોવાનુ જણાવી પોતે હાલ લવણ ભાસ્કર અને કુમેરાક્ષાદિ ચૂર્ણ લેતા હોવાનુ જણા યુ અને યાધિ મદતર નાબુદ થાય તેમ કરવા મને કહ્યુ મે ઉપાય પુસ્તકમાથી શોધી આપવાનું જણાવી દરદીને વિદાય આપી અને મેં આ વ્યાધિનું મુળ સ્થાન ઉ ર હોઈ પ્રથમ ઉદરરોગનું નિદાનપ્રકરણ જોવાની શરૂઆત રી તેમા પ્રથમ શ્લોકમા જણાવ્યુ છે કે —

रोगा सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणिच ।

આ શ્લોકાર્થ ઉપરથી સમજાયુ કે ઉદરરોગ થવામા મ દાગ્નિ મુખ્ય કારણ હોય છે એટલે મ દાગ્નિ નિદાન જોવાની ઇચ્છા થઈ જણાયુ પ્રકરણ જોતા મ ાગ્નિ જ પ વિષ્ટબ્ધાજીર્ણ ના લક્ષણ નીચે પ્રમાણે આપેલ છે

चिष्टब्धे शूल माध्मान विविधा वात वेदना ।

मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहाऽगपीडनम् ॥

આ શ્લોક જોતા શૂળ આધ્માન વાતવ્યાધિ (કોષ્ટગતવાત) મળવાતરોધ વ્યાધિચિ હ વગેરેની સરખામણી કરવાની ઇચ્છા થઈ આથી તેમા લક્ષણમેળવવાના ોકો પ્રથમ તપાસીએ

ઉ ર રોગના સામાન્ય લક્ષણમા લખ્યુ છે કે

आध्मान गमने शक्ति दौर्बल्य दुर्बलाग्निता ।

शोथ सदनमङ्गना सङ्गो वात पुरीषयो ॥

આ શ્લોકનુ લક્ષણ સામ્ય લગભગ વિષ્ટબ્ધા ણ ને મળતુ છે દુર્બલાગ્નિતા શબ્દ વિષ્ટબ્ધાજીર્ણ ઉત્પા મ દાગ્નિ સૂચક છે આધ્માન બન્નેમા થાય છે એકમા મળવાતની અપ્રવૃત્તિ અને બીજામા મળવાત સગ્રહ આ મ ન અને શૂળ એ શબ્દથી નહિ પરતુ લાક્ષણિક અર્થથી થોડા ઘણા મળતા ગણાય ત્યારે શુ વિષ્ટબ્ધાજીર્ણ એ ઉદર રોગનુ સામાન્ય લક્ષણ સમજવુ કે ઉ ર રોગ એ વિષ્ટબ્ધાજીર્ણનું સામાન્ય લક્ષણ સમજવુ ? તેમ પ્રથમ દ્રષ્ટિએ ભ્રમ થાય છ આ વસ્તુના સમાધાન માટે એક માગ છે જે ઉદર રોગના જણાવેલ સામાન્ય લક્ષણો હમેશા ચાલુ રહી વિશેષ યાધિ સ્વરૂપને (ઉ રરોગને) પ્રકાશમા લાવે છે જ્યારે અજીર્ણમા તે લક્ષણો થોડા વખતને માટે રહે છે તે અજીર્ણ

શબ્દ ઉપરથી સૂચિત થાય છે અ-નહિ જીર્ણ-પાચન પાચન નહિ ત્યારે વ્યાધિ થયા બા વ્યાધિ નહિ તેમ માની શકાય

ઉદર રોગના સામાન્ય લક્ષણને મળતો વિષ્ટબ્ધા જીર્ણ વ્યાધિ લાંબો વખત ચાલુ રહે તો તેનાથી ઉદરરોગ થાય ખરો કે? થાય પણ ખરા અને કાસ કૃમિ ગુલ્મ, જ્વર વિષુચિકા વગેરે જુદા જ વ્યાધિને યોગ્ય ક્ષેત્ર તૈયાર કરે

अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ।
आत्मरूपं तु तद् व्यक्त

પ્રશ્ન—આ પ્રમાણે ઉદરરોગનુ સામાન્ય સૂચક યાદ આપ્યુ હતે તો અતિ વ્યાધિ દોષા ભ્રામ ન થતે આ વિષયમા તેનુ કાઇ છે નહિ અજીર્ણથી ઉદરરોગને વિભક્ત કરવા માટે તેમ કરવુ જ જોઇયે ઉદર રોગના સામાન્ય લક્ષણથી વિષ્ટબ્ધાજીર્ણ જુદાજ વ્યાધિનુ સૂચક શી રીતે થઇ શકે? આમા કાઇ મતથા માર્ગ નથી કે તેવો દોષ સંભવે આ નિરર્થક છે આયુર્વેદની એજ ખુબી છે જે એ સ્થાનમા વ્યાધિનુ એ ચિહ્ન ચિહ્ન જ (લક્ષણ) મનાય અને બીજી જગ્યાએ તે સ્વતંત્ર દર ગણાય ત્યારે શ ચિહ્નરૂપે હોય ત્યારે વ્યાધિ માનવો કે બીજા વ્યાધિમા પોતાનુ વ્યાધિચિહ્ન માનવુ? જેવી રીતે વિષ્ટબ્ધા જીર્ણ મા શૂળ એ ચિહ્ન અર્થાત્ લક્ષણ છે અને વ્યાધિ અજીર્ણ છે અને આત્મોત્પન્ન અવિપાકોદ્ભવ વશૂળમા અર્થાત્ બીજા શબ્દમા કહીએ તો અજીર્ણથી ઉત્પન્ન થયેલ શૂળમા અજીર્ણ (આધ્માન આટોપ વગેરે) ચિહ્ન છે અને વ્યાધિ શૂળ છે એટલે અમુક ચિહ્નજ છે અને આજ વ્યાધિ છે તે જાતના નિર્ણય કરવાની અનુકૂળતા માટે જુદા જુદા વિસ્તારો જરૂરી છે

શૂળ એ અજીર્ણ અને અજીર્ણ એ શૂળ એમ એક બીજાને એક જ વ્યાધિ માન વામા આવે તો શુ હરકત? હરકત ઉપક્રમ વખતે થવા સંભવ ખરો કેમકે શૂળના ઉપદ્રવો અને અજીર્ણના ઉપદ્રવોની ભિન્નતા જોતા ઉપક્રમમા પણ ભિન્નતા જરૂર હોવી જોઇયે

શૂળના ઉપદ્રવો— वेदना तिवृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवारुचा ।
कास श्वासो वमिर्हिक्का शूलस्योपद्रवा स्मृता ॥

અજીર્ણના ઉપદ્રવો— मूर्च्छा प्रलापो वमथु प्रसेक सदनभ्रम ।
उपद्रवाभवन्त्येते मरण चाप्यजीर्णत ॥

આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે અમુ ચિહ્ન અજીર્ણમાજ થાય છે અને અમુક શૂળમા થાય છે અજીર્ણના ઉપદ્રવો પણ પ્રાણઘાતક છે તેને શૂળ માની ઓષધોપચાર કરવામા આવે તો નિષ્ફળતા જ મળે

ઉદરરોગના સામાન્ય લક્ષણની શરૂઆતમા આધ્માન શબ્દ મુકેલ છે આ આધ્માનની શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે

साटोप मत्युग्ररुज माध्मातमुदर भृशम् ।
आध्मानमिति जानीयाद् घोर वात निरोधजम् ॥

વિગુણીત મદોષ વાયુનો અવરોધ એજ બીજા શબ્દોમા નોંધો તો પકવાશયમા ગણાય ત્યારે મળવાતના રોગથી આધ્માન થાય છે અર્થાત આધ્માન એ મળવાતનો

રોધ સૂચક છે તો પછી એકજ શ્લોકમા આધ્માન અને મળવાતાવરોધ' એમ જુદા બે શબ્દો આપવાની શી જરૂર છે? તેમજ આધ્માન પ્રત્યાધ્માન આનાહ પક્વાશયગત વાત આમાજીર્ણ વગેરે શબ્દથી જુદા છે પરતુ લક્ષણોથી લગભગ મળતા છે અર્થાત્ જુદા જુદા ચિહ્નો છે પરતુ તેનુ વિશેષ સ્વરૂપ કોઈક જુદાજ વ્યાધીનુ ઉદ્બોધક થાય છે ત્યારે તેને જુદો વ્યાધી માનવો પડે છે જેમકે અધોવાતના નિરોધથી ઉર્ધ્વવાત થાય છે તે વાયુ આધ્માનાદિકના ચિહ્નથી વધીને ઉદ્ગારાદિક વિશેષ સ્વરૂપને ઉત્પન્ન કરે છે તે ઉદ્ગારાદિક લાબે વખતે હૃદયશુળ (ગભરામણ) શ્વાસાવરાધ વગેરે ઉત્પન્ન કરે છે એટલે કે એકજ દૂષિત વાયુ જુદા જુદા સ્થાનમા જુદા જુદા ચિહ્નો ઉત્પન્ન કરે છે લક્ષણ સામ્યવાળા વ્યાધી ઓમા દોષાનુબધ જેવો એ વધારે જરૂરી મર્મ છે આયુર્વેદમા તેનું ખાસ મહત્વ છે જ્યા આગળ વિશેષ વ્યાધિ મુશ્કેલ થઈ શકે તેમ ન હોય ત્યા દોષાનુબધ જાણી લઈ ઉપક્રમ કરવામા આવે તો સફળતા જરૂર મળે આધ્માનાદિક નિર્ણય કરવામા ખાસ મુશ્કેલી હોય તો– ખાસ મુશ્કેલી એટલા માટે કે—ઉદરતમા એ ાદ ચિન્હ ઓછુ હોય તો આધ્માનની શકા ઉપજાવે છે કોષ્ઠગતવાત-આનાહ માટે શકા ઉત્પન્ન કરે છે પક્વાશયગત અજીર્ણની ભ્રાન્તિ કરાવે છે ત્યારે વાયુનો અનુબધ સમજી લઈ વાતાનુલોમન, દીપન પાચક ગ્રાહક વગેરે ઉપક્રમો હિતાવહ છે બીજા ઘણા મતિભ્રમક વ્યાધિઓ છે જેવી કે – તુની પ્રતિતુની અષ્ઠીલા, પ્રત્યષ્ઠીલા આ તર્નિદ્રધિ ગુલ્મ વગેરે તેનો સ્થાનભેદ દોષભેદ ચિહ્નભેદ પરિણામભેદ વગેરેથી નિર્ણય કરી ઉપક્રમાહ છે અને તેમા પણ ઘણો વિવાદ યોગ્ય વિષય છે

આ દરદીના આતક નિર્ણયમા જણાયુ કે વાતાનુબધ મદાગ્નિ અજીર્ણજન્ય કબજીયત દોષભુત વાયુની ઉર્ધ્વગતિ વગેરેમા વાત પ્રાધાન્યતાતો ખરી પછી તે ક્યાથી ઉત્પન્ન થાય છે શા માટે થાય છે કેવી રીતે થાય છે વગેરે પ્રશ્નોય જ રાખીએ મે તો લાબા વિચારને અતે આમવાત ના પ્રકરણમા આપેલ વૈશ્વાનર ચુર્ણ (ભાવપ્રકાશ) સુઠનુ થોડુ પ્રમાણ ઘટાડી છાશમા આપવાનો નીર્ણય કર્યો બને તો છાશનોજ ઉપયોગ કરાવવો પરતુ દરદી મારી પાસે પછી આવેલ નથી ઇતિ શમ્

મૂત્રસંગનાં કારણો

થોડા મહીના પહેલા હેમીલ્ટન બાર્લે (ઈ સ ૧૯૩૫) કૃત ડીમોસ્ટ્રેશન ઑવ ફીઝીકલ સાઈન્સ ઈન્ ક્લીનીકલ સર્જરી નામક પુસ્તક મારા વાચવામા આવેલુ તે પુસ્તકમા As you like it માંથી માનવજીવનની સાત અવસ્થા રૂપે દર્શાવેલી તેણી સાથે સરખામણીએ મૂત્રસંગ (Retention of urine)ની રોગવિનિશ્ચય પરીક્ષામા ઉપયોગી નીવડે એવા બુદ્ધિગમ્ય કારણો સમજાવાયા છે જે વાચકોના મનોરંજનાર્થ અહીં રજુ કરૂ છુ —

All the worlds stage
And all the men and women merely players
They have their exists and their entrances
And one man in his time plays many parts
His acts being seven ages At first the infant
Mewling and puking in the nurse s arms
And then the whining schoolboy with his satchel
And shining morning face creeping like snail
Unwilling to school And then the lover
Sighing like furnace with a woeful ballad
Made to his mistress eyebrow Then a soldier
Full of strange oaths and bearded like the pard
Jealous in honour sudden and quick in quarrel
Seeking the bubble reputation

Even in the Cannon s mouth And then the justice
In fair round belly with good Capon lin d
With eyes severe and beard of formal cut
Full of arise saws and modern instances
And so he plays his part The sixth age shifts
Into the lean and slipper d pantaloon
With spectacles on nose and pouch on side
His youthful pose well sav d a world too wide

For his shrunk shank and his big mainly voices
Turning again towards childist treble pipes
And whistles in his sound Last scene of all
That ends this strange eventful history

Is second childishness and mere oblivion
Sans teeth sans eyes sans task sans everything

હવે મૂત્રમાર્ગના કારણો સાથે આ સાત અવસ્થા સરખાવીયે જુવો—

(૧) The infant in nurse s arms આ અવસ્થાયે નિરૂદ્ધપ્રકાશ[૧] અને કુદરતી મૂત્રદ્વારનો અભાવ[૨] એ મૂત્રમાર્ગના ચોક્કસ કારણો છે

(૨) The whining schoolboy with his satchel બસ્તિની અશ્મીરી[૩] એમ મનાય છે

(૩) The lover sighing like furnace મૂત્રમાર્ગનો આ કેસ મૂત્રપ્રમેહનો તીવ્રશોથ[૪] અનુભવે છે

(૪) The soldier full of strange orth બહુતાએ મૂત્રપ્રસેકના સંકોચ[૫] નો ભોગી હોય છે

(૫) The justice in fair round belly with good Capon lin d બહુધા અને વિશેષ ભાગે પૌરૂષગ્રંથિની વૃદ્ધિ[૬] આના કારણરૂપે હોય છે

(૬) When the sixth age shifts into the lean and slipper d pantaloon આ વયે ? ચિકણું લાળયુક્ત મૂત્રમાં[૭] (બસ્તિનો સોજો-મૂત્રકૃચ્છ્ર ?) એ તીવ્ર મૂત્રમાર્ગનું સામાન્ય કારણ છે

(૭) And the last age that ends this strange eventful history એ બસ્તિશૈથિલ્ય[૮] નું પરિણામ છે

ઉપરાંત સ્ત્રીઓમાં મધ્યસ્થ વાતતંત્રની અવ્યવસ્થા[૯] અને ગર્ભાશયનું પશ્ચાદ્ભ્રમણ[૧૦] એ વિશેષતા છે

ઇતર ગ્રંથોના પ્રમાણોને આયુર્વેદીય દૃષ્ટિએ આપણે જો શેકસપીયરના વર્ણનોમાં સરખાવીએ તો અમુકાંશે પણ નવા તત્ત્વ પર પ્રકાશ રજુ કરી શકાય ખરો ?

મોરબી તા ૩-૩-૮ } અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણી

---

(૧) Phimosis (૨) Atre ia of the Me tus (૩) Stone in the bladder (૪) Acute ureth itis (૫) Stricture of the ureathra (૬) Frostratic enlargement (૭) Cystitis complicated by the ropy mucus (૮) Atony of the bladder (૯) Disorder of c ntral n rvous system (૧૦) Retroversion of uterus

ખરનાદ ન્યાસ

ગીલ્જીટના નવા યુગમા ઇ સ ૧૯ ૮મા ખોદ કામ કરતા જે થોડી હાથપ્રતો મળી તેમા ખરનાદ ન્યાસનું એક ભોજપત્રનું પાનું મળ્યું છે ખરના મહિતામાથી તથા એ ઉપરના વાસમાથી ટીકાઓમા ઉતારા મળ્યા છે જુઓ અષ્ટાગહૃદય ઉપર અરુણદત્તની ટીકા (૭૪૮ અને માધવનિ ન ઉપર વાચસ્પતિની ટીકા પૃ ૫ આ હાથપ્રતો નવમા શતક પહેલાની અને સાતમા શતક પછીની છે એમ એના અક્ષરો ઉપરથી શ્રી એમ એસ કૌનશાસ્ત્રી એમ એ એમ ઓ એલ અનુમાન કરે છે

પ્રથમ પક્તિ— ध्नंति तन्निमित्त आत्मनोमुख्य जात्यादिलम्भ इति ॥ खारणाद यासे खुण्डिका गर्भावक्रान्ति शारीर समाप्तम् ॥ खुण्डिका वदति गर्भा वक्रान्त्यो रेकपद सम्बध त्र्था

બીજી પક્તિ—रपिगर्भावक्रा त्यान्यस्यैकस्यैवार्थस्याभिधानात् ॥ उत वा पूर्वे ध्याये मात्रादि सभवो गर्भ इत्येतावदुक्त न तु युक्तिर्दर्शिता कया युक्त्यत्यत इह सा युक्तिरुच्यते ना हि समुदययुगपद्गर्भसभव

ત્રીજી પક્તિ—तस्य युक्ति प्रवक्ष्यामि प्राक्तना भाषितामपालि ॥ तस्य गर्भ तु प्रवेशो गर्भावक्रान्ति महत्त्व चास्य गर्भावक्रान्त्यर्थस्य विस्तरनिर्देशात् यह रजस्वलाभूत्वा पुराणरुधिरे स्नत इत्यादि अनिस्रुते हि पुराण रुधिरे न भवति गर्भोपत्ति

ચોથી પક્તિ—स्रुतेपि चाशुद्धस्नातास्त्रो पुसायुक्ता भूना प्रसावद्गर्भ न वि दति विकृत वाजनयत्यत उभयमुक्त मनस्विनी सोमनस्यादुगर्भमादत्त स्त्राग्रहण वन्ध्यानिषेधक एका तर निर्देश पुरुस्य

પાચમી પક્તિ याथ आप्यायित हि शुक्र गर्भायभवति निरन्तरगमणेन तु अल्प शुक्रत्वान्नोपचते गर्भा विकृतो वा जायते ॥ नवान्य गर्भमागिमी । यस्मा च्चवाहानि ऋतु तस्मायेषु गर्भ भजते तन्नायुग्मे

છઠ્ઠી પક્તિ—त्वहस्सु स्त्री युग्मेषु तुप मान् भवेत् युग्मायुग्मत्व चतुर्थदिवसात् प्रभति चतुर्थषष्ठाष्टमा युग्मा दिवसा पचमसप्तम नवमा अयुग्मा ॥ इदानीं यथायुक्त्या पुसा युक्ता स्त्री गर्भ विन्दति सा यु

સાતમી પક્તિ क्तिरभिधीयते शुद्धेस्थिते वाभूतेरक्त इत्यादिस्त्रिया रक्ते शुद्धे अदोषदुष्टे बीजभूत बीजावस्थे गर्भजनन समये गर्भाशये योनाशये वा दृष्टे । आशये गर्भस्थानम् तस्मिन्नित्य भूते रक्ते

આઠમી પક્તિ— योन्याशये च यदा स्त्रीसयोगा पुसा हृष्यच्युत हर्षणोमीरित शुक्र मदुष्ट शुद्ध युज्यते सस्तृज्यते हर्षं प्रतीति वि च्छुक्रशोनित सयोगे न्द्र सयुज्यते

નવમી પક્તિ—योग्यानुरूपयात्स्त्योपतै समन्वित युक्त सुकमफलेन तम् ॥ तद्धुच मातृ सम्व धात् च पितु सम्व धात् च शुक्र सत्त्व चात्मा चेतना धातु

(આર્ટવર્ી જર્નલ ઓફ ધ ઓથોરિએન્ટલ સોસાયટીની જુલાઈ ૧૯ ૮ના અકમા પ્રસિદ્ધ થયેલા રીપોર્ટ ઓન ધી ગીલ્જીટ એક્સ્કેવેશન નામના લેખમાથી ઉતારો)

૨૯મુ નિ ભા વૈદ્યસમેલન

આવતુ ૨૮મુ નિ ભા વૈદ્યસમેલન જોધપુરમાં ડીસેમ્બરના ત્રીજા અઠવાડીઆમા ભરાવાનુ છે અને તેને લગતી તૈયારીઓ તડામાર ચાલી રહી છે એ વિષયમા છેલ્લા ખબર નીચે પ્રમાણે છે —

૨૮મા નિ ભા વદ્યસમેલનના સભાપતિપદની ચુટણી માટે સમસ્ત ભારતવર્ષ બર્મા અને સીલોનથી આવેલા મહામડળના સભ્યોના મતોની ગણત્રી કરતા કુલ આવેલા ૭૧૨ મતોમા ૧૨ વ્યક્તિઓના નામો આવેલા તેમા પણ દશથી વધારે મતો જેને મળ્યા હોય એવા સાતેક નામો છે અને નીચેના પાચ નામોને નીચે પ્રમાણે મતો મળ્યા છે —

(૧)	શ્રીયુત પ શિવશર્માજી	૨૩૮
(૨)	કિશોરીદત્તજી શાસ્ત્રી	૧૪૧
( )	વ્રજવિહારીજી ચતુર્વેદી	૧૩૪
(૪)	જીવરામ કાલિદાસજી	૮૪
(૫)	સુખરામદાસ જી ત્રેજા	૬૩

હવે આ પાચમાંથી એકને સભાપતિ તરીકે ચુટવામા આવશે બધાયે યોગ્ય છે અને મતની સખ્યા ઉપર ધ્યાન રાખી પ શિવશર્માજીને જ ફરીવાર ચુટવામા આવે તો એમણે આ વર્ષ રહેલા કામને તેઓ વધારે વેગ આપી શકે એમ કરવામા નિયમનો તો બાધ છે જ નહિ

નિખિલ ભારતવર્ષીય વૈદ્યસમેલન સાથે જ ભરાવાના અધ્યાપક સમેલનના સભાપતિ માટે નીચેના પાચ નામોને નીચે પ્રમાણે મતો મળ્યા છે

(૧)	શ્રી પ શિવશર્માજી આયુર્વેદાચાર્ય લાહોર	૪૧
(૨)	યા રજી ત્રિકમજી આચાર્ય	૩૯
(૩)	સત્યનારાયણજી શાસ્ત્રી કાશી	૨૮
(૪)	કવિરાજ ગણનાથસેન સરસ્વતી	૨૩
(૫) ,	પ જ્ઞાનેન્દ્રનાથસેન કવિરાજ હરદ્વાર	૨૩

આમાથી કોઈએક ઉમેદ ચુટાશે અમારા મતે તો પ શિવશર્માજી સમેલનના પ્રમુખ થાય અને શ્રી યાદવજી ત્રિ મ જી આચાર્ય અધ્યાપક સમેલનના પ્રમુખ ચુટાય તો એ ઉત્તમ યોગ વૈદ્યસમેલન માટે સર્વથા હિતકર નીવડે છેલ્લા ખબર મળ્યા છે કે પ શિવશર્માજી પ્રમુખ ચુટાઈ ગયા છે

શ્રી ગુજરાત-કચ્છ કાઠિયાવાડ વૈદ્યસમેલનનુ આઠમુ અધિવેશન-કચ્છમા

શ્રી ગુ ક કા વૈદ્યસમેલનનું આઠમુ અધિવેશન ડીસેમ્બરમા શ્રી અંજાર (કચ્છ) મુ ામે ભરવાનુ નક્કી થયુ છે અને એ અધિવેશનના પ્રમુખપદ માટે વરણીની તૈયારીઓ ચાલે છે અને ઘણુંખરું આ છપાશે તે પહેલા પસંદગી થઈ ગઈ હશે છેલ્લા ખબર પ્રમાણે

નીચેના પાચ નામો સ્વાગત સમિતિને મળ્યા છે (૧) વૈદ્યરાજ ઉમીઆ શકર એમ અમદાવા, (૨) વૈ માધવપ્રસાદ ના શાસ્ત્રી અમદાવા ( ) વ ચુનીલાલ રેવાશ ક વડોદરા (૪) વૈ ધીરજરામ દ સુરત (૫) વૈ પુરૂષોત્તમ મકારા ક સુ ત અને બધુ જોતા ભાઈ માધવપ્રસાદ ના શાસ્ત્રી ચુટાય એવો સભવ છે અ ો એ યોગ્ય છે

કચ્છના વૈદ્યભાઈઓનો ઉત્સાહ જોઇને પણ આન થાય છે તેઓએ ૯૭ તો અકટો બરના અન્તમા અખિલ કચ્છ વૈદ્યસમેલન ભયુ ે અને પાછુ આ ચુ ક મ વૈદ્યસમેલનનુ અધિવેશન બોલાવે છે એ માટે કચ્છના વૈદ્યભાઇઓ શાબાશીને પાત્ર છે

બોર્ડ ઓફ ઇન્ડીઅન મેડીસીન મુબઈ

મુબઈ ઇલાકામા વૈદ્યહકીમોના રજીસ્ટ્રેશનનો કાયદો પસાર થયો ત્યારથી જે બોર્ડ ઓફ ઇ ડીઅન મેડીસીન નીમાવાની વાત ચર્ચાતી હતી તેનો છેવટ છેડો આવી ગયો છે અને મુબઈના કોંગ્રેસ પ્રધાનમડળે અધિકારનો ત્યાગ કરતા પ્હેલા બોર્ડની નીમણુક જાહેર કરી દીધી છે નીચેનો ઉતારો તા ૪ નવેમ્બર ૧૯ ૯ના મુબઈ સમાચારમાથી લીધો છે —

મુબઈ તા ૨૭ નવેમ્બર

૧૯૩૮ના મેડીકલ પ્રેકટીશનર એક્ટ હેઠળ મુબઇ સરકાર તરફથી નીચેના સભ્યોની બોર્ડ ઓફ ઇ ડીઅન સીસ્ટમ્સ ઓફ મેડીસીનની નીમણુક કરવામા આવી છે

૧ ડૉ આર આર ભડકકર (પ્રમુખ)
૨ વૈદ્ય જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય
૩ ડૉ પોપટ પ્રભુરામ
૪ વૈદ્ય પી જી નાનલ
૫ વૈદ્ય ગગાધર શાસ્ત્રી ગુણે
૬ વૈદ્ય એલ જી કુલકર્ણી
૭ વૈદ્ય બાપાલાલ ગરબડદાસ શાહ
૮ મી બી સી લાગુ
૯ સૈફ-ઉલ-મુલ્ક હકીમ રશીદ અહમ
૧ હકીમ ફઝલી રહીમ
૧૧ હકીમ મહમદ કાસીમ ચોંચીનાગા
૧૨ સઈફ ઉલ્મુ ક મીર સરફજહુમેન
૧૩ મી દામોદરદાસ વી મહેતા

શ્રી ગુજરાત-ક કા વૈદ્યમંડળના મુખપત્રની યોજના

અમદાવાદના ગુ કા વૈદ્યસંમેલનમા વૈદ્યમંડળના મુખપત્રની ચર્ચા થયેલી પણ હમણા એનો છેવટનો નિર્ણય નીચે પ્રમાણે થયો છે

તા ૧૫-૭- ૮ ના રોજ અમદાવાદ મુકામે મુખપત્રની યોજના નક્કી કરવા વૈદ્યરાજ ભાનુપ્રસાદ એન મહેતાએ બોલાવેલી સભાએ નક્કી કરેલી યોજના નીચે મુજબ છે

નામ—આ મુખપત્રનું નામ શ્રી ગુજરાત આયુર્વેદ સંમેલન પત્રિકા રાખવુ

સાઈઝ—આ પત્રિકાની સાઈઝ ફુલસ્કેપ કાગળના આઠ પેજની રાખવી

ખર્ચનો અંદાજ—આ પ્રમાણે દર અંકે રૂ ૧૪ + ૫ = ૧૯ × ૬ = ૧૧૪ રૂ પાચસો કોપીનો વર્ષના ૬ અંકનો થાય છે તે ઉપરાત પ્રાથમિક સ્ટેશનરીના રૂ ૧૬ મળી કુલ રૂ ૧૩ નો અંદાજ થાય છે

પોસ્ટેજ—દર રૂ - -૬ પાઈ લેખે ૫ કોપીના રૂ ૮ -૧૨- થાય છે તે ઉપરાત એ સ્ટ્રા પોસ્ટેજના ૧ ૪૭ ૪- મળી એ રૂ ૧૪ થાય છે

રેપર સના રૂ ૮ અંદાજે થાય છે

આમ મળી કુલ ખર્ચ રૂ ૩૫ થવા જાય છે

આવકના માર્ગો—શ્રી ગુ ક કા વૈદ્યમંડળ તરફથી પ્રાથમિક ખર્ચ માટે રૂ ૧ આપવામા આવશે

પત્રિકાના કેવળ ગ્રાહકનુ લવાજમ -૮- રાખવુ

આ પત્રિકાના આશ્રયદાતાઓનો એક વર્ગ રાખવામા આવશે જેની વાર્ષિક ફી રૂ પણ રાખવામા આવે છે આ ફી પત્રિકાના ખર્ચમા વાપરવામા આવશે જે કોઈ આશ્રયદાતા પોતાના ફોટાનો બ્લોક આપશે તેનો ફોટો પત્રિકામા મુકવામા આવશે

આ ફોટાની સાઈઝ ૨૧ × ૧ થી વધુ ન હોવી જોઈએ

તંત્રીમંડળ

૧ ભાનુશંકર એન મહેતા મિસોદરા
૨ વાસુદેવ મૂળશંકર દ્વીવેદી ધ્રાગધ્રા
૩ મણિશંકર મૂળશંકર ત્રિવેદી અમદાવાદ
૪ અનંતપ્રસાદ લક્ષ્મીશંકર ભાવનગર
૫ શશિકાંત ભુલાભાઈ પંડ્યા અમદાવાદ

આની અંદર નીચે પ્રમાણેના વિષયો રહેશે

૧ વૈદ્યોના મૂળભુત અધિકારો
૨ ગુજરાતની આયુર્વેદિ સંસ્થાઓના વૃત્તાતો
૩ અર્વાચીન સંશોધનો
૪ બહિર્ જગતની વૈદકીય પ્રવૃત્તિઓ
૫ પ્રાંતિક મંડળ તરફનું સાહિત્ય
૬ પર પ્રાંતની આયુર્વેદિક પ્રવૃત્તિઓ
૭ શાસ્ત્રીય વિષયોના પ્રવચનો

હું ધારું છુ થોડા વખતમા પહેલો અંક બહાર પડવો જોઈએ

સિદ્ધભેષજ મણિમાલા

[અનુસધાન ગુન અક ૬ પાન ૧ ૨ થી ચાલુ]

मधु મધ

मधु लघु मदश्वासास्राशत्रिदोषघ्नमिक्रिमि-
क्लमकसनतृण्मेदोमहारुचिक्षयकुष्ठनित् ।
हरति मधुर माच हिक्का विदाहहर हिम
स्वरबलकर रूक्ष ग्राहि प्रभामतिद परम ॥ २८० ॥

મધ લઘુ[1] છે મ શ્વાસ રક્તાશ (રક્તતા ૨૭૫) ત્રિદોષ[2] ઉલટી કૃમિ કલમ (શ્રમ વિનાનો થાક) ખાસી તૃષા મે પેશાબના રાગો અરુચિ ક્ષય અને આમળીના રોગોને જીતનાર છે મધ મધુર છે અને તે જઠરાગ્નિની મદતાને હોડીને અને વિદાહને હરનાર છે મધ ઠડુ છે સ્વ ના બળને આપનાર છે અર્થાત્ સ્વર મારો કરનાર છે ગ્રાહિ છે પ્રભા અને બુદ્ધિને આપનાર છે

जलम् પાણી

सामान्यमम्बु मदमोहविदाहानद्रा
तन्द्राश्रमक्लमवमिभ्रमतषघर्षि ।
मन्दाग्न्यजीर्ण गडरोगविनाशि शीत
सजीवन लघु निलीनरस प्रहर्षि ॥ २८१ ॥

પાણી મદ મોહ દાહ નિદ્રા તદ્રા શ્રમ કલમ ઉલટી ભ્રમ અને તરસનો નાશ કરનાર છે શીતલજલ મદાગ્નિ અજીર્ણ ગળાના રોગ વગેરેનો નાશ કરનાર છે જીવમાનનું

---

૧ ચરકે મધને ગુરુ ગણ્યું છે જ્યારે અહિં મધને લઘુ ગણ્યું છે ટિપ્પણકાર કહે છે કે મધ ગુણમા ગુરુ છે જ્યારે પાકમા લઘુ છે જે દ્રવ્ય ખાધે વખતે પચી જાય તે ગુરુ ગુણવાળુ ગણાય જે જલ્દી પચી જાય તે લઘુ ગણાય જે દ્રવ્ય પચી ગયા બાદ પેશાબ બરોબર સાફ લાવે અને કફને કરે તે ગુરુપાકવાળુ ગણાય જે દ્રવ્ય ઝાડો પેશાબની કબજીયાત કર અને વાયુ કરે તે લઘુપાકવાળુ ગણાય

૨ અહિં મધને ત્રિદોષઘ્ન ગણાવ્યું છે ચરકે મધને 'વાતલ' વાયુ કરનાર ગણાવ્યું છે વાતલ દ્રવ્યને ત્રિદોષજિત્ કેમ કહેવાય? સુશ્રુતે પણ મધને त्रिदोषशमनम् થી આરભ કરી ननु मधुरकषायत्वात् पैच्छिल्याद्माधुर्यात् कषायभावाच्च वातपित्तघ्नम् એમ કહ્યુ છે અર્થાત્ સુશ્રુતના મત મુજબ મધ લઘુ હોવાથી કફઘ્ન છે પિચ્છિલ અને મધુર ગુણયુક્ત હોવાથી તે વાત અને પિત્તને દૂર કરે છે અર્થાત્ આ રીતે એ ત્રિદોષજિત છે એમ પ્રતિપાદિત કર્યુ છે જોપરેલે તેમના સિદ્ધમત્રમા મધને પિત્તકફઘ્ન વાતોદાસીન પિત્ત અને કફને હણનાર જ્યારે વાયુને વધનાર પણ નહિ તેમજ હણનાર પણ નહિ (વાતોદાસીન) એમ ગણાવ્યુ છે અને તે યથાર્થ લાગે છે ચરક મધને વાતલ જ્યારે સુશ્રુત મધને વાતઘ્ન ગણાવે છે જેનો બધબેસતો ખુલાસો જોપરેલે આ પ્રમાણે કર્યો છે (બા, ચ)

જીવન છે૧ પચવામા લઘુ છે સ્વચ્છ જન કોઈપણ જાતના રસના સ્વા વિનાનું હોઈ હૃપ્ર છે

साय तटि यास्तनुते समीर रूक्षानमिष्यन्दि कृशानुकार ।

कटु प्रपाके विशद सुमिष्ट कफ सपित्त कउलीकरोति ॥ २८२ ॥

નદીનું પાણી વાયુ કરનાર છે રુક્ષ છે અનભિષ્યન્દિ અને જાઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે વિપા મા કટુ છે વિશ છે પીવામા અતિ મિષ્ટ લાગે છે કફ અને પિત્તનો નાશ કરનાર છે

रच्य नैर्झरमम्बु दीप्तिजनन रुक्ष बलासापह

पित्तघ्न हिममौद्भिद शुचि लघु स्यात्सारस श्रमघ्नम् ।

ताडाग कटु वातल लघु हिम वाप्य मरुत्श्लेष्मजित्

स्वादु श्लेष्मदमग्निकारि रुचिर स्र पानिल चौड्यजम् ॥ २८३

ઉચ્ચ સ્થાનમાંથી પડતુ ઝરણાનુ પાણી રુચી ઉત્પન્ન કરનાર જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર રુક્ષ અને ખાસીને હણનાર છે નિમ્ન પ્રદેશમા ભૂમિ ફોડીને બહાર નીકળનાર પાણી પિત્તને હણનાર છે ઠંડુ છે શુદ્ધ છે અને પચવામા હલકુ છે સરોવરનું પાણી શ્રમ હરતા છે તળાવનુ પાણી સ્હેજ તીખુ અને વાયડુ છે પચવામા હલકુ અને ઠંડુ છે વાવનુ પાણી વાયુ અને કફને હણનાર છે નવો ખોદાયેલો ચણાયેલો નહિ એવો અને પાણીની પાસે જ ખોદેલો હોય એવો કુવો તે ચૌડ્ય આવા કૂવાનુ પાણી મધુર કફઘ્ન જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર રુચિપ્રદ અને સ્હેજ વાયડુ હોય છે

(चौड्यमुक्ता वहकूपो न बद्धो य शिलादिभि)

નદીમા જે મોટા વીરડા ખોદવામા આવે છે તેજ ચૌડ્ડી)

पानीय स्वादु कौप त्रिमलनुदनलोद्बोधि पथ्य प्रदिष्ट

शीत स्व च्छ कषाय त्वथ लघु विकिर दोषविच्छेदक्षम् ।

कैदार्यं पा वर वा जलधिजमथवा गुर्वभिष्यन्द्यपथ्य

मिश्राम्भोधेस्तु पथ्य लघुगुणममल श्रूयते शुक्रकारि ॥ २८४ ॥

કૂવાનુ પાણી સ્વાદિષ્ટ ત્રિદોષને હરનાર જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર છે નદીની રેતીમા ખોદેલા હેરડાનુ પાણી શીતળ સ્વચ્છ કષાય હલકુ અને દોષઘ્ન છે ક્યારડાનું ખાબોચીયાનુ કે ખારુ પાણી પચવામા ભારે અભિષ્યન્દિ અને અપથ્ય છે દરિયા જેવા મોટા સરોવરનુ પાણી પથ્ય છે હલકુ છે નિર્મળ છે અને તે શુક્ર વધારનાર છે એમ સંભળાય છે

प्रतिश्याय श्वास ज्वररुचिविबन्ध सतिमिर

ग्रहण्या गुल्मार्ता व्रणजठरहिक्काप्रभृतिषु ।

शृत तोय शस्त मरुति बहुपित्ते कफगदे

क्रमादेवैकद्वित्रिलवपरिहीन सखकरम् ॥ २८५ ॥

---

१ जीवन जीविना जीवो जगत्सर्व तु तन्मयम् ।
अतो त्यन्तया सुझो न क्वचिद्वारि वारयत् ॥

મ ખમ મ તાન રેચ લીધો હોય ત્યારે આખનું તેજ અતિક્ષિણ થતું હોય ત્યારે સંગ્રહણીમાં શુ મમા મથુ ઉ ૨ રોગ હેડકી વગેરે રોગોમાં ઊભેળેનુ પાણી શ્રેષ્ઠ છે વાયુના રોગોમાં પિત્તના રોગોમાં અને કફના રોગોમાં અનુક્રમે એક ભાગ બે ભાગ અને ત્રણ ભાગ ઉકાળતા બાળી રાખેલુ પાણી પીવુ હિતાવહ છે

प्रसूनकुसेरधिवासितानि वलक्षमृत्स्नाकरकस्य[1] खण्डै ।

नवीनमृतकुम्भमृतानि भाम्म ग्रीष्मे यथेच्छ पिब र पयासि ॥२८६॥

ગ્રીષ્મઋતુના માથાફોડ તાપમા ફુલ સહિત દાડમની ડાળના નાના નાના કકડા પાણીના નવા માટલામા રાખી મૂકી તે પાણી યથેચ્છ પીવામા લેવુ સ્વાસ્થ્ય માટે હિતકર છે

पारदादि वर्ग

रसायन सर्वरसो विशारद पराक्रमामी भनता विहार

त्रिदोषनुयोगवहोऽतिपारद करोति कुष्ठक्षपणानि पारद ॥२८७॥

પારો રસાયન છે ષડ્રસયુક્ત છે વ્યોમવિહાર વગેરે અનેક જાતના પરાક્રમ પ્ર છે વાતપિત્ત અને કફ ત્રણેય દોષોને દૂર કરનાર છે યોગવાહિ છે રોગમાત્રના પાર એટલે અંતને આપનાર છે અર્થાત્ રોગ માત્રને તે મારી હઠાવનાર છે કુષ્ઠ રોગ જેવા ભયંકર રોગોનો ક્ષય કરનાર છે

कटुकतुवरतिक्तमुष्णवीर्यं शिथिलयति क्षणमात्रता विर धम्

क्रिमिपवनकफक्षयोगकुष्ठ प्रभृतिषु पूजितमालपामि गन्धम् ॥२८८॥

ગંધક કટુ ાય નિક્ત ઉષ્ણ વીર્ય અને વિ ધને ક્ષણમાત્રમા ભેદી નાખનાર છે અને કૃમિ વાતરોગ કફ ક્ષયરોગ ભયંકર ચામડીના રોગો વિગેરે રોગોમા પ્રશસ્ત છે

स्थाली चोनमृदुत्थिता तदुपरि स्फोता त्रिपादा तत

पात्रे पूरितकोकिल च चपक तत्रापि ग धरतत ।

युजास्य चपक त्रिदण्डयवसतौ किंच त्रिदण्डयास्तिरो

धान सादपग्न हरततुल्ततो यन्त्रस्य सर्वोदय ॥ २८९ ॥

कफपित्तहर नेत्र्य हल्लास वर कुष्ठजित् ।

प्लीहामवातदरद दरद सरमीरितम् ॥ २९० ॥

હિંગળોક કફ અને પિત્તને હરનાર છે આંખને હિતકર છે મોળ આવતી હોય તો તેનુ શમન કરનાર છે તાવ અને ચામડીના રોગોને ત તનાર છે બરોળ અને આમવાતનો નાશ કરનાર છે અને ગર છે

अभ्र स्वादु हिम कषायमुरुव्याधिजदायतन-

मग्निप्लीहविषक्रिमीन् प्रशमयत्यायुष्कर गुरुत्वम् ।

---

૧ કરકનો અર્થ દાડિમવૃક્ષ પલાશવૃક્ષ બ લદ્ર । કોવિદારવૃક્ષ કમંડલુ મસ્તીકાર્ડ ક ક્ષ કસુમો ઇત્યાદિ થાય છે જુઓ વૈદ્યક શ દ સિંધુ

तद्भस्म प्रमदाशतं रमयति प्रौढप्रभावं नरं

कुर्यान्मृत्युभयं निय ठति सुधातु य गुणैः स्यात्परम् ॥ २९१ ॥

અભ્રક મધુર હિમ અને કષાય છે ઉ રના રોગો ત્રિદોષ વ્રણ ગ્રંથિ ભરોગ વિષ કૃમિ વગેરેનું શમન કરનાર છે શુક્લ છે અને આયુષ્ય વધારનાર છે અભ્રક ભસ્મના સેવનથી સો સ્ત્રીઓ સાથે ભોગ ભોગવવા જેટલી શક્તિ શરીરમા આવે છે પુરુષને પ્રૌઢ બળાવવાળો તે બનાવે છે મૃત્યુના ભયને ટાળે છે ગુણમાં અમૃતતુ ય છે

स्निग्धमुष्णकटुकं सकषायं कच्छुकुष्ठहरणं हरितालम्

श्लेष्मपित्तमुखरोगविषाघ्नं सन्निगृह्य कुरुते करतालम् ॥२९२॥

હરિતાલ સ્નિગ્ધ ઉષ્ણ કટુ અને કષાય છે ખસ-ખુજલી ચામડીના રોગોને હરનાર છે કફ અને પિત્તના રોગો મુખરોગ વિષ અને રક્તદોષને શાંત કરનાર છે

व्रण ज्वराधोगमहोपदंशकासघ्नसर्वैरी शतमल्लसंज्ञ ।

पित्तास्रधारी पुरुषार्थकारी बलं विधत्ते शतमल्ल तुल्यम् ॥२९३॥

સોમલ વ્રણ જ્વર અધોગ ઉપદંશ ખાસી વગેરેનો દુશ્મન છે સોમલ રક્ત અને પિત્તને વધારનાર છે પુરુષાતન આપનાર છે સો મ લના જેટલુ બળ વધારનાર છે

मरुत्चलासज्वरमान्द्यकासश्वासार्तिदद्रुव्रणशैत्यहारि ।

वितीर्णकामस्मृति मल्लतैलं मानप्रमुदा नलिकाऽत्र यन्त्रम् ॥२९४॥

સોમલનુ તેલ—તામ્રમુદ્રા થકી નલિકાયંત્રમા કાઢેલુ—વાત કફ જ્વર અગ્નિમાંદ્ય કાસ શ્વાસ દદ્રુ વ્રણ અને શૈત્ય—એ બધા રોગોને હરનાર છે કામ અને સ્મૃતિ ન ઢેને તે હરનાર છે

असृक्कफश्वासविषघ्नभूत चातुर्थकक्ष्वेडपुर सराणाम् ।

गुर्वी गदानां चतुराननेन मनःशिलाऽकारि मनःशिला सा ॥२९५॥

મનઃશીલ રક્તદોષ કફ શ્વાસ વિષ ભૂતની બાધાઓ ચોથીઓ તાવ વગેરે રોગોને હણનાર છે

બ્રહ્માએ આજ કારણથી ભારે રોગો માટે જ તેને ભારે બનાવી છે (મનઃશિલ વજનમા ભારે હોય છે)

उष्णा कषाया कफवातपित्त व्रणास्रवीसर्पक्लिासहन्त्री ।

सङ्कोचयित्री स्मरमंदिरस्य स्फटी स्फुटाम्भक्षिरुजं भनक्ति ॥२९६॥

ફટકડી ગરમ તુરી કફ વાત પિત્ત વ્રણ વીસર્પ પ્રમેહ કોઢ વગેરેને હણનાર છે યોનિ સંકોચ કરનાર છે પાણીથી ફટકડી આંખની વેદના હણનાર છે

उत्फुल्लिका बलासक्रिमिशोथामानं सहतो तुष्टम् ।

कटुतिक्तभावजुष्टं किं कष्टं नैव हन्ति कङ्कुष्ठम् ॥२९७॥

ઉત્ફુલિકા —યોગસુધાનિધિમા આના લક્ષણો નીચે મુજબ આપેલા છે —

" घना मान निरोधत्व श्वासकासादिसभव । उत्फुल्लकुक्षिभवति घनक्षीरस्य सेवनात् ॥ उत्फुल्लिका सा विज्ञेया बालानामसुहारिणी ॥ "

અર્થાત્ ધાડુ દૂધ–ભારે દૂધ પીવાને લીધે બાળકનુ પેટ ભારે આફ્ગયલુ માનમ પડે મસણી ઉપડે ત્યુ અતિશય હાફ઼ા કરે પેટ ઉગ્નના કરે આ રોગનુ નામ ઉત્ફુલ્લિકા ખાસી કૃમિ શોથ આધ્માન વગેરે રોગોને રેવચીનીનો સાગ જેને 'સાગેગ્વન' તરીકે ઓળખવામા આવે છે છે તે નાશ કરે છે, ઉમાગેરેવન કટુ અને નિક્ત છે અને એનુ કયુ દુખ છે કે જેને ઉમારેરેવન હણતુ નથી ?

उपदशव्रणशमन प्रचण्डपूयास्रशोधन दक्ष ।

मृतधातु जीवयति त्व य कश्य शशगावा ॥ २९८ ॥

ઓદાર અથવા મુડ ।સિંગ ઉપ શની ચાદાને રૂઝવનાર છે ઉપ શની ટાકી અથવા ચાદીમાથી પ્રચડ પરુ વહેતુ હોય તો તે પણ મુડ ।સિંગ લગાવવા અને શુદ્ધ કરીને ખાવાથી બધ થઈ જાય છે ઓદાર મૃત ધાતુઓને જીવાડે છે ચામડીના રોગોને તે મટાડે છે એનાથી વાળ વધે છે[1]

स्निग्ध हिम स्वादुरस कषाय पथ्य दृशा गैरिकधातुयुग्मम् ।

पित्तास्रहिक्काकफवान्तिवेग हालाहलाहृति मता सदाहान् ॥२९९॥

ગૈરિકયુગ્મ (પાષાણ ગૈરિક અને સ્વર્ણગૈરિ અથવા ગેરૂ અને સોનાગેરુ) સ્નિગ્ધ હિમ મધુરસ યુકત કષાય છે આખને હિતકર છે રકતપિત્ત હેડકી કફ ઉલટી વિષ અને દાહ–આ તમામ રોગોને હણનાર છે

कटु स्वादुतिक्त हिम रक्तपित्त हुताशपद बुद्धिद बोलमुक्तम् ।

अपस्मार सूत वर स्वेदकुष्ठत्रिदोषापह गर्भगेहस्य शोधि ॥३००॥

હીરાબોળ કટુ મધુરતિકત અને ઠડુ છે જઠરાગ્નિને સતેજ કરનાર છે અને બુદ્ધિ વધક છે ફેફરુ સુતિકાજ્વર પરસેવો કુષ્ઠ અને ત્રિદોષને હરનાર છે ગર્ભાશયનુ શોધન કરનાર છે

रत्नानि सर्वाणि विलेखनानि स्वादूनि शीतानि कषायकानि ।

सराणि नेत्र्याण्य तिमगलानि दारिद्रदुष्टग्रहनाशनानि ॥३०१॥

બધી જાતના રત્નો (હીરા માણેક વૈદૂર્ય પોખરાજ સ્ફટિક નીલમ ગોમેદ વગેરે) લેખન કરનાર છે આખોને હિતકર છે મગલકારી છે ગરીબાઇ અને દુષ્ટ ગ્રહનો નાશ કરનાર છે

शातो रुक्ष चित्तदोषघ्नु गीतो रक्तस्तम्भी दान्यकारी द्विजानाम् ।

हेम्नासाक साधितोऽनीरराप्य श्लक्ष्ण शाण शस्यत काऽप्यकीर ॥३०२॥

---

[1] ઓ દાર લોકો લોકો ખૂબ વાપરે છે

ઓ દારની વૃદ્ધિ અને તેના વાપર માટે જુઓ રસનાગ સાગરમા પ્રકાશનાક તો નૂતના (પ્રથમમ્) પાકની ટીકા (ભાગ ૨ તે ૬ ૧૬) કલ્પની ચર્ચા માટે જુઓ મહાગુજરાત વધપત્રિકા સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૪મા મારા લેખ

રાતાગર્નુ અકીક શીત અને રુક્ષ છે માનસિક રોગોમા ઉપયોગી મનાય છે ગ્મનુ સ્તભન કરનાર છે દાતો મજબૂત કરનાર છે સોના સાથે અકીકને મીલાવીને વાપરવાથી તે અતિ વૃષ્ય છે વાના કામમા લક્ષ્ણ અકીક જ વપરાય છે

શિશિરતર વિપાકમધુર તુવર રુચિર

હૃદયગમ દુરિતદારિ મહાવલદમ્ ।

નયનહિત મતિસ્મૃતિવિભાકરણ ક્નર

વિષગરલક્ષયત્રિમરશાપવર્મિ જયતિ ॥ ૨૦૩ ॥

સોનુ અતિ ઠડુ છે વિપાકમા મધુર છે સ્વાદમા તુરુ છે સુદર અને હૃદયગમ છે અનિષ્ટને હરનાર છે બુદ્ધિ સ્મૃતિ અને પ્રભાને કરનાર છે તાવ વિષ ક્ષય ત્રિદોષ શોષ અને ઉલટીને હરનાર છે

ઘ ય વૃષ્ય શિશિર લેખનમમ્લ વિપાકત સ્વાદુ ।

પિત્તાનિલપ્રમહાન્ હરત સ્નિગ્ધ સર રજતમ્ ॥ ૨૦૪ ॥

ચાદી બલ આપનાર વૃષ્ય ઠડી લેખન અને અમ્લ છે તેનો વિપાક મધુર છે પિત્ત વાયુ પ્રમેહને હરનાર છે સ્નિગ્ધ અને સર છે

અમ્લ પાકે કટુ લઘુસર સૂક્ષ્મનતુ યથાઘ્ન

તિક્ત તામ્ર તુવરમધુર રોપણ લેખન ચ ।

પિત્તશ્લેષ્મશ્વસનકસનક્લેશકુષ્ઠ ન્વરાશા

પાણ્ડુસ્વેદક્ષયમયમર નાશયત્સામ્લપિત્તમ્ ॥ ૨૦૫ ॥

તાબુ વિપાકમા અમ્લ છે કટુ છે લઘુ અને સર છે શૂલ કૃમિ અને કૃમિથી ઉત્પન્ન થતી વ્યાધિઓને હણનાર છે તાબુ તિક્ત તુરુ મધુર રોપણ અને લેખન છે પિત્ત કફ શ્વાસ ખાસી ચામડીના રોગો જ્વર હરસ પાડુરોગ પરસેવો ક્ષયરોગ અને અમ્લપિત્તનો નાશ કરનાર છે

મધુરતુવર તિક્ત રુક્ષ સર શિશિર ગુરુ

ક્ષિપતિ ગુદજાકુષ્ઠ લોહ વિલેખન વાતલમ્ ।

પ્રહરતિ ગર મેદો મેહ કફ કૃમિસકટ

શ્વયથુદવથૂ શૂલપ્લીહૌ હલીમકસગતો ॥ ૨૦૬ ॥

લોઢુ મધુર તુરુ તિક્ત રુક્ષ સર ઠડુ અને ગુરુ છે હરસને અને કુષ્ટને હણનાર છે લેખન અને વાતલ છે ગર મેદ પ્રમેહ કફ કૃમિનુ દુખ સોજો દાહ શૂલ બરોળ હલીમક (કમળાનો ઉગ્ર પ્રકાર જેને કુમળજનો કમળો કહે છે) વગેરે રોગોમા લોઢુ ઉપયોગી છે

મેહ ક્ષપતિ યત્સમસ્તવિપદા ગહ[1] શરીર યથા

સદ્યો યદ્ગુણભાસ્કરસ્ય પુરત ખદ્યોતવત્ દ્યોતત ।

1 ગોનોરીયાની [illegible] લેખકે આ પદ્યદ્વારા સરસ રીતે વ્યક્ત કરી છે

श्वास ज तुहलीमकौ विजयते त्रास बलास भणा
त्क गम्भीरगुण न यच्छति रजा रङ्ग सर गञ्जनम् ॥ ३०७ ॥

બગ (કલાઈ) તમામ દુ ખોનુ જે ઘર છે એવા પ્રમેહરોગને હણનાર છે જેના ગુણ–સૂર્ય આગળ શરીરના તમામ રોગો આગીયા માફક ઝાખા પડી જાય છે બગ શ્વાસ હલીમક શ્વાસ અને ખાસીને હરનાર છે સર છે અને તમામ દુ ખોનો નાશ કરનાર છે

बगोपमगुणो नागो युक्त्या सतनसेवित
नागाधिक बल दत्ते हन्ति मेह निश्चित ॥ ३०८ ॥

નાગ (સીસુ) પણ કલાઈના જેવા જ ગુણવાળુ છે યુક્તિપૂર્વક જો નાગ (ભસ્મ)નું સેવન કર્યું હોય તો હાથીથી પણ વધુ બળ આપનાર છે અને ખાસ કરીને પ્રમેહને હણનાર છે

जसद हिमतिक्तकषायरस कफपित्तविकारविनाशकरम् ।
श्वसन कसन नयनार्तिसख सहलीमकमेहमपि क्षिपति ॥ ३०९ ॥

જસદ ઠડુ તિક્ત કષાયરસયુક્ત કફ પિત્તના વિકારોનો નાશ કરનાર છે શ્વાસ કાસ આખના રોગો હલીમક પ્રમેહ વગેરેને હણનાર છે

स्वर्णमाक्षिक स्वादुरस सतिक्त स्वर्यं च वृष्य च रसायन च ।
शोफक्षयाशर्विमलप्रमेह बस्त्यर्तिकुष्ठ प्रसते सकण्डु ॥३१०॥

સુવર્ણ અને રૌપ્ય માક્ષિક બ ને મધુરરસયુક્ત સ્વરને ઠીક કરનાર વૃષ્ય અને રસાયન છે સોજો ક્ષય હરસ વિષ પ્રમેહ બસ્તિની વેદના ચામડીના રોગો ખુજલી વગેરેને હણનાર છે

रसे कटुक्षारकषायशीत हृद्य सर वामक लेखन च ।
विषार्तिकुष्टाश्मविलासपामा पित्तानि तुच्छानि करोति तुत्थम् ॥३११॥

મોરથુથુ કટુ ક્ષારયુક્ત કષાય શીત આખને હિતકર સારક વામક અને લેખન છે વિષની બાધા કુષ્ઠ પથરી ખસ–ખરજવા પિત્ત વગેરેનો પરાજય કરનાર છે.

तुत्थ कटाहकुम्भे तदुपरि वसन ततोऽपि रचय चराम
पूरय कटाहमद्भि तद तरर्कं निरीक्षस्व ॥ ३१२ ॥

મોરથુથાને લોઢાની કઢાઈમા રાખવુ (બારીક ચૂર્ણ કરીને) એની ઉપર વસ્ત્ર મૂકવુ એની ઉપર ત્રિફલા પાથરવી પછી કઢાઈને પાણીથી ભરી દેવી અ તરનો અર્ક પછી જુઓ [મોરથુથામાથી અર્ક બનાવાનો આ પ્રકાર છે હું બ રાબર આ વિધિ સમજી શકતો નથી બા ગ]

कटुकमहिम तिक्त छेदि क्षयक्षपण कफ—
निमिगरदपस्मारोन्माद प्रमेहभराश्मजित् ।

क्षयश्च जठर श्वासार्शोहृल्लीमकमूत्ररुक्
निविडसिक्ता कुष्ठ व य निहन्ति शिलाजतु ॥ २१२ ॥

શિલાજિત કડુ ઉષ્ણ તિક્ત છે ન ક્ષયને નાશ કરનાર ક્ક કૃમિ વાયુ અપસ્માર ઉન્માદ પ્રમેહ અને પથરીને જીતનાર છે સોજો ઉદર શ્વાસ હરસ હલીમક મૂત્રના રોગો પેસાબમાં જતી રેતી ચામડીના રોગો વગેરેનો નાશ કરનાર છે શિલાજતુ શક્તિવર્ધક છે

सौरक्षारो मलतृष्यादिरोषी शीतस्पर्शो व्योमधूमोपयोगी ।
शखद्राव द्र यवर्गा प्रधान कृच्छ्राय मूत्रकृच्छ्रू निहन्ति ॥२१४॥

સુરોખાર સોમલ હ તાલ વગેરે ઉડનાર ચીને ઉડી જતા અટકાવનાર દ્ર૫ છે એનો સ્પર્શ ઠંડો છે ૩ખા ામા તે મ આવે છે શખદ્રાવના ોમા આ પ્રધાન દ્રવ્ય છે સુરોખાર મૂત્રકૃચ્છ્રને હણે છે

निश्वारक प्रतिश्याय प्रमेहगदगञ्जन ।
न्द्रूस्नायुकविध्वस सादरो नवसादर ॥ २१५ ॥

નિશ્વારક (મરડો) સળેખમ પ્રમેહ વગેરે રોગોનો નવસાર સંહાર કરે છે નવસાર દાદર (દરાજ) અને વાળાનો સહાર કરવામા લબ્ધ પ્રતિષ્ઠ છે

(ઇતિ હરિતાલ્યાદિ વર્ણન નામનો દ્વિતીય ગુચ્છ સંપૂર્ણ)

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનુ કે જાનેવારી થી આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનુ ... મુ ... થાય છે નવા થનાર ગ્રાહકો જો લવાજમના ... મ ઓ થી મો ... તો તેમને અ ... ગો ... ખરચે ... મળશે

( ) ... ની ... થી ગ્રાહ ... થનારને ... ની ... આતથા ... ગ્રાહ ... થએલા ... જાનેવારી માસથી જ ... મા ... આપવામા આવ

(૩) ગ્રાહકોના સરનામા અશુદ્ધ હોય ... હોય તેમણે શુદ્ધ ... સરનામુ ... મો ... આપવુ જેથી ... તથ ... ગ્રાહકોની ... ... થી ... આવે તો ... તે ... ગ્રાહકે ... માટે સરનામુ ... તથા ... હોય તો ... તેનુ સરનામુ ... મો ... આવવુ

(૪) ગ્રાહ થવા ... મેળવવા ... મ ... પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપ- "આયુર્વેદ વિજ્ઞાન" આદિત્ય મુદ્રણાલય, ... ખડ ... અમ ... , એ સરનામે ...

(૫) આ માસિકના લેખકોએ પોતાના ... કે માસિ ... આવતા ... સબધ ... પત્રવ્યવહાર ... તન્ત્રીને સરનામે ...

(૬) ... લેખકો માટે ... ના ... માન ૧-૮- ... આવતે છે

(૭) આ માસિ ... ના ... માટે ... લખનાર ... જવાબ ...

(૮) આ માસિકના લેખોને અને ... મા ... ની ... નીતિ (policy) ... સબધ નથી

!! ખાસ લાભ !!

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનની ... -૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫- ... -૮૭-૮૮-૮૯- ... -૯૩- ... એમ ... ની જુની જુની ... મળશે ... ૧-૮-૦ થી મળ ...

લખો

પાછલા ... ની ... માટે ... મુ ... ૧૪

ચાલુ ... ના ... માટે વ્યવસ્થાપક—આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

ઠે આદિત્ય મુદ્રણાલય ... ખ ... અમ ... ના

આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓએ અવશ્ય સંગ્રહવા

યોગ્ય આયુર્વેદનો અમુલ્ય ગ્રંથ

પ્રત્યક્ષ શારીર

નો

ગુજરાતી અનુવાદ

હમણા જ બહાર પડેલો આ અમુલ્ય ગ્રંથ આયુર્વેદના દરેક વિદ્યાર્થીએ તેમજ વૈદ્યોએ અવશ્ય મંગાવવા લાયક છે કારણકે શારીરનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જ વૈદ્ય વિદ્યાનો પાયો છે. મ. મ. વિદ્યાર્થી ગણનાથસેન સરસ્વતી એમ. એ. એલ. એમ. એસ. કૃત મૂળ પ્રત્યક્ષ શારીરના પહેલા તથા બીજા ભાગનો રા. રા. રામકૃષ્ણ અમરજી પાઠક એમ. બી. બી. એસ. એમણે કરેલા આ સંશોધિત ગુજરાતી ભાષાન્તર ગુજરાતી ભાષામાં આ વિષયનું આ પહેલું જ પુસ્તક છે.

રા. રા. પૂઠાના ૭૦૦ પાનાના સચિત્ર પુસ્તકની કિંમત માત્ર ૮-૦-૦

આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તક પ્રમાણપત્ર મંગાવનારાઓને રૂ. ૭ માં મળશે.

પ્રકાશકો	મળવાનાં ઠેકાણાં
વૈદ્ય જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય	૧ પ્રકાશકો પાસેથી
તથા	૨ ઝંડુ ફાર્મસીના મુખ્ય એજન્ટો પાસેથી
વૈદ્ય જુગતરામ શંકરપ્રસાદ	૩ ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસીની મુખ્ય તથા શાખા ઓફિસમાંથી
માંડવી મુંબઈ	

Regd No B 1319

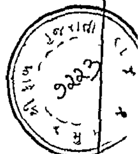
વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર થએલુ

વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી, ચર્ચનારૂ વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક ૨૨ — तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते। — ઑગસ્ટ
અં- ૮ — स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्॥ — ૧૯૩૯

તંત્રી અને પ્રકાશક
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લી૦ તરફથી
ઠે ભવાની રોડ મુંબાઇ-૧૪

શુદ્ધ આયુર્વેદીય દવાઓની માફક શુદ્ધ આયુર્વેદ
મળવનુ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ તમને ઝંડુ ફાર્મસી
તરફથી પ્રગટ થતા આ માસિક દ્વારાજ મળશે

લવાજમ રૂા ૨-૦-૦ — લાયબ્રેરીઓ માટે ૧-૮-૦

અનુક્રમણિકા

— વિનતિ —

આ માસિકની આ અનુક્રમણિકા જોઈને વાચક ને ખાત્રી થશે કે આ માસિક આપણા વૈદ્ય શાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે ... મ રી ... છે આ માસિકનું આ ... ચાલે છે શ ... આ માસિકમાં આવા ને આવા ... લેખો આવ ... ગ ... લારીઓ ... માટે આ માસિક ... અમને આશા ... દેશની વિદ્યાના ... ઉ ... સમાએલો ... આ માસિકના ગ્રાહકો વધારવાની ... પણ આ માસિકનું વાચન ... તેવી આશિશ ...

... શાસ્ત્રી
તંત્રી

મુ. પ્રકાશન ... મુદ્રણાલય ... રોડ—અમદાવાદ
મુદ્રક મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી. એ.

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विबलभिद्धन्वंतरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्य

પુસ્તક ૨૨ મું] ઓગસ્ટ ૧૯૩૯ [અંક ૮

આયુર્વેદના ઈતિહાસમા ખાસ વિચારણીય એક હકીકત

અહીં જે હકીકતની હુ વાત કરવાનો છુ તે ખરી રીતે તો આ દેશના સસ્કૃત પાલી અર્ધ માગધી ગમે તે ભાષામા લખાયેલ અને ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન આયુર્વેદ વગેરેમાથી ગમે તે વિષયને લગતા સાહિત્યને લાગુ પડે છે પણ અહીં આયુર્વેદના ઈતિહાસના વિચારમા એ હકીકતને ધ્યાનમા લેવાની આવશ્યકતા ઉપર જ ધ્યાન ખેચવાનો વિચાર છે

આ દેશમા પ્રાચીનકાળમા લેખનકળા નહોતી એ પ્રસિદ્ધ હકીકત છે હરપ્પા અને મોહેંજોડેરોમાથી નીકળેલી સીલો ઉપર કાઈક નિશાનીઓ છે અને એમાથી કઈક અર્થ કાઢવાના પ્રયાસો થયા છે એ મારા ધ્યાનમા છે પણ એ નિશાનીઓને પાછળના કાળની આપણી લિપિ સાથે કશો સબધ નથી એટલુ જ નહિ પણ આ દેશના આર્યોની ભાષાનો ઘણો વિકાસ થયા પછી પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓએ હજારોની સખ્યામા ચિરસ્મરણીય રચનાઓ રચ્યા પછી પણ સૈકાઓ સુધી એ અમર રચનાઓ લખાયા નહોતા—લખી શકાયા નહોતા એ ઐતિહાસિક હકીકત છે શ્રુતિ અને સ્મૃતિ રૂપમા જ આ ઈતિહાસ જળવાઈ રહ્યો છે વૈદિક સાહિત્ય એ શ્રુતિ અને વેદ પછીનુ ધર્મસૂત્રો ગીતા દર્શનો વગેરે સાહિત્ય તે સ્મૃતિ આ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ બેય શબ્દો વાચવા યોગ્ય લખેલા ગ્રથોના વાચક નથી શ્રુતિ એટલે સાભળેલુ અને સ્મૃતિ એટલે યાદ રાખેલુ જે અનુક્રમે પહેલા સાભળેલુ આ શબ્દો જ વેદનુ સ્થાન પહેલુ અને સ્મૃતિનુ બીજુ છે એમ સૂચવે છે પણ વેદો અને સ્મૃતિઓ પણ ગુરુ પાસેથી વિદ્યાર્થી સાભળે અને યાદ રાખે નિરુક્ત છ આયુર્વેદ પુરાણ ઈતિહાસ આદિ વૈદિકેતર સાહિત્ય રચાવા માડયુ ત્યા સુધી હજી આ દેશમા સાહિત્ય લખીને જાળવી રાખવાની પદ્ધતિ શરૂ નહોતી થઈ એ સ્મૃતિ શબ્દ થી જ સમજાય છે

કેટલાક વિદ્વાનોના મતે ઈ સ પૂર્વે સાતમા આઠમા શતકમા લેખનકળા આ દેશમા દાખલ થઈ છે ઈ સ પૂર્વ પાચમા ચોથા શતકથી ઉતરીશુ લેખોવાળા પથ્થરો મળી આવ્યા છે અને ઈ સ પૂર્વે ત્રીજા શતકના મહારાજા અશોકના આખા હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા ભાગમા પથરાયેલા શિલાલેખો અને સ્તભલેખો એ પ્રાચીન બ્રાહ્મી લિપિનો

મામા ય પ્રથા? દર્શાવે છે અનોકકાલીન બ્રાહ્મીલિપિમા થયેના લખાણો મામાન્ય લોકોથી વાચી શકાતા તેના જોઈએ એટલુ અશોકના લેખો ચોક્કસ સાબીત કરે છે છતા એ વખતેય કેટલી મોટા ભાગે મોઢે જ અપાતી મોટા મોટા ગ્ર થો યાદ રાખવા પડતા એ ચાક્રમ કે પોતાનો વે કે એ વેનો અમુક ભાગ બ્રહ્મચર્યાવસ્થામા બ્રાહ્મણ બટુક મોઢે કર એવો રિવાજ ઘણા બ્રાહ્મણ કુટુંબોમા તે પેઢી પ્હેના સુધી ગુજરાતમા હતો એ કદાચ ઘણાને નવાઈ ના લાગે પણ ... પ્રાન્તોમા ખાસ રીતે મદ્રાસના કેટલાક ભાગમા એ રિવાજ હજી ઠીક પ્રમાણમા ચાલુ છે

નગી આ રીતે ધાર્મિક ગ્ર થો ... બૌદ્ધ ધર્મીઓમા જ હતુ એવુ ચે ... બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથો-ત્રિપિટિક ... વખત સુધી-ભગવાન બુદ્ધના નિર્વાણ પછી લગભગ પાચસો વર્ષ સુધી લખાયા ... હતા ... પૂર્વે ... મા પ્રથમ સિલોનમા એ ગ્ર થો લખાયા છે જો કે તે પ્હેના દોઢસો વર્ષથી એ ગ્રંથો સિલોનમા આવી ગયા હતા[૧] નતન ... કે હિંદુસ્તાનથી કોઈક બૌદ્ધ ભિખ્ખુઓ એ ધર્મના પ્રમાણભૂત ગ્ર થો મોઢે કરીને સિલોનમા આવ્યા અને ત્યા પણ પેઢીઓ સુધી ગુરુશિષ્ય પરપરાથી એ ગ્ર થોને સ્મરણમા જાળવી રાખવામા આવ્યા

પાછળથી-ઘણુ કરી ઇસ્વી પ્હેલા બીજા શતકથી જ આ દેશમા ગ્ર થો લખીને જાળવી રાખવાનો રિવાજ સામાન્ય થઈ ગયો અને જો કે વેદો અને બીજા પણ ઘણા ગ્ર થો મોઢે રાખવામા આવતા અને હજી આવે છે પણ લખેલા ગ્ર થોનું અસ્તિત્વ શરૂ થઈ ગયુ

શકરાચાર્યના ભાષ્યગ્ર થોમા શ્રુતિમાથી પ્રમાણ ટાકતા તૈત્તિરીય ઐતરેય છાદોગ્ય કે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્‌મા આમ લખેલુ છે એ રીતે ભાગ્યે જ જોવામા આવે છે પણ તે તે બ્રાહ્મણ કે ઉપનિષદ્ જાણનારા આમ કહે છે કે બોલે છે (पठन्ति आमनन्ति) એ રીતે શકરાચાર્ય લખે છે આ દાખલો પણ એ વખતે ગ્ર થો લખાતા હોવા છતા વૈદિક સાહિત્ય વિષયમા મોઢેથી ... આપવાના રિવાજનું સૂચન કરે છે

વૈદિક કે વેદેતર પ્રાચીન સાહિત્યના પ્રાચીન ગ્ર થો રચાયા પછી સેકડો વર્ષ સુધી લખાયા નહોતા એ સત્ય સ્વીકાર્યા વગર છુટકો નથી અને હું ધારું છુ સર્વ માન્ય છે આયુર્વેદના પ્રાચીન ગ્ર થો પણ ઘણા વર્ષો સુધી લખાયા ન હોય એ જ સ્વાભાવિક છે પહેલ વહેલા ક્યારે લખાયા એ કહેવુ પણ મુશ્કેલ છે હવે બ્રહ્મા દક્ષ અશ્વિદેવો અને ઇન્દ્ર સુધીનો આયુર્વેદિક ગ્ર થોમા આપેલો ક્રમ વેદાદિ સર્વશાસ્ત્રોનુ કારણ પરમેશ્વર છે એ દાર્શનિક સિદ્ધાતનો દ્યોતક હોય એમ ગણીએ અથવા બ્રાહ્મણ ધર્મની એક પ્રાચીન માન્યતાનો નિર્દેશક હોય એમ ગણીએ પણ એમા કશુ ઐતિહાસિક તત્ત્વ નથી એટલુ સ્વીકાર્યા વગર ઐતિહાસિક વિચાર કરવાનો કશો અર્થ જ નથી એટલે એ દેવોને છોડી દઈને સંપ્રદાય ક્રમમા આગળ ચાલતા આત્રેય સપ્રદાયના મૂળ ઉપદેશક ભરદ્વાજ અને સૌશ્રુત સંપ્રદાયના મૂળ ઉપદેશક ધન્વતરિ એમને ઐતિહાસિક પુરુષ માનવામા વાધો નથી લાગતો જો કે એમનો સમય ચોક્કસ કરવો ઘણો મુશ્કેલ છે પણ અહીં મારુ વક્તવ્ય એ છે કે ધારો કે કદાચ આ ધન્વતરિ કે ભરદ્વાજનો અથવા તે પછીના દિવોદાસ કે પુનર્વસુઆત્રેયનો

[૧] જુઓ Hinduism and Buddhism vol p I 285

સમય ચોક્કસ કરવા માટે કોઇ પુરાવો મળી આવે તો પણ અત્યારે આપણી પાસ જે ચરક સુશ્રુત ભેડ કાશ્યપ નામની પ્રાચીન સંહિતાઓ છે એનો કાળનિર્ણય એથી થઇ શકતો નથી ઉપર કહ્યું તેમ જે જૂના કાળમાં ગ્રંથો નહોતા લખાતા તે કાળમાં આ આચાર્યોનું સ્થાન છે અને ચરકસુશ્રુતાદિ ગ્રંથોમાં પણ ધન્વંતરિએ કે પુનર્વસુ આત્રેયે આખો ગ્રંથ લખીને તો શું પણ તૈયાર કરીને પણ પછી શિષ્યોને ભણાવ્યો હોય એવું દેખાતું નથી પણ શિષ્ય પુછે અને ગુરુ ઉત્તર આપે એ જાતની આખા ગ્રન્થની રચના છે ચરક સંહિતામાં તો એ કરતા પણ વધારે પરિષદમાં થએલી ચર્ચાઓના રિપોર્ટો હોય એવા અમુક અધ્યાયો છે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં પણ આ પ્રકારની રચના છે વળી આખી રચના જોતા ગુરુનો બધો ઉપદેશ તથા પરિષદોના ચાલેલી ચર્ચા સાક્ષાત્ સાંભળનારે જ વ્યવસ્થિત ગોઠવીને ગ્રંથ રચ્યો હોય એવું પણ નથી લાગતું આ લીનના સમર્થનમાં દાખલા આપવા મુશ્કેલ છે પણ ભાષા વિચારો ગોઠવણની શિથિલતા વગેરે ઘણી બાબતોનો સૂક્ષ્મ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા મૂળ ઉપદેશ પછી ઘણી વખતે ગ્રંથો લખાયા હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે ઉપલબ્ધ સંહિતા ગ્રંથો પ્રતિસંસ્કૃત છે અને દૃઢબલના સંસ્કર્ત્તા કુરુતે તન્ત્ર પુરાણ પુનર્નવમ્ । એ શબ્દનો વિચાર કરતા પ્રતિસંસ્કૃત તંત્રને પ્રતિસંસ્કર્તાના કાળનું સામાન્ય રીતે માનવું જોઇએ અલબત્ત જ્યાં બીજા પુરાવા ઓથી એ તંત્રનો કોઈ પણ ભાગ પ્રાચીનતર ઠરે ત્યાં એને ભલે પ્રતિસંસ્કર્તાના કાળથી પ્રાચીનતર માનવામાં આવે પણ જ્યાં એ રીતે જુના નવા ભાગોને છુટા ન પાડી શકાય અને અમુક ભાગ જૂનો છે એવું નિશ્ચિત કરવા માટે સ્વતંત્ર પુરાવો ન હોય ત્યાં સંસ્કર્તા અને તે પણ અંતિમ સંસ્કર્તાના કાળનો ગ્રંથ માનવો એ જ શુદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ માટે સલામત રાજમાર્ગ છે

શૃંગાવચારણ

લેખક મહોપાધ્યાય ડૉ. કાશીવિશ્વનાથ પી. વ્યાસ

વર્ષોથી અમારા એક વિદ્યાગુરુનું શિર દૂષિત થયું હતું નાના મોટા ગુમડા ફોલ્લીઓ દુઃખ એ તો કાયમ રહે એ કારણે તો એમને ત્રણ ચાર દિવસે મુંડન કરાવવું પડતું કેમે કર્યું એ મટતું જ ન હતું લોહી બગાડને એ બધું આભારી હોઇ લોહી કઢાવવાનો વિચાર ચર્ચ્યો હતો એવામાં ઉત્તર હિંદનો એક આદમી શેરીએ શેરીએ ફરી શીંગડી મૂકી લોહી કાઢીને ખસ દાદર ખરજવા જેવાં લોહી બગાડના જુના દર્દોને પણ મટાડવાની ટહેલ નાખતો હતો તેનો ભેટો થઇ ગયો એ જાતે મુસ્લીમ અને ધંધે હજામ હતો એવું એને પાછળથી સુઝતા મેં જાણ્યું આયુર્વેદનો શલ્ય વિભાગ ક્યાં ક્યાં જઈ પડ્યો છે ?

માત્ર શીંગડી મૂકીને દુઃખાતા ભાગમાથી રક્તાવસેચન કરવાની કિંમતની ચાર અને દોઢ રૂપિયા વચ્ચે ચાલતી હુંશાતુંશી રૂપિયા બેના મધ્યસ્થ ભાવે સ્થિર થઇ અને તુરત

ચારણ પ્રક્રિયામા સિદ્ધહસ્ત એ યવનાચાર્યે પોતાના શસ્ત્રકોષ Surgical bagમાથી નાનાં મોટા પાચ શીંગ–નગ કાઢયા ધોવરાવ્યા અને સાફ કર્યા છ એક આગળ લાબા હતા બીજુ એક નગ કાઢયુ પર તુ તેમા મીણ હતુ પેલા પાચમાના દરેક શીંગની ટોચે મીણની ટોપી તેણે બનાવી દીધી એક સોય વડે તે મીણની બનાવેલી ટોપીમા છિદ્ર પાડયુ દરમ્યાન પાણીનો ભરેલો પ્યાલો રામપાત્ર–શરાવ એક વાસણમા ધૂળ એક મોટા વાસણમા પાણી કપડાના કકડા એવુ મગાવ્યુ

નગાવચારણ શીંગથી લોહી કાઢવાની રીત શેશલ્યાયુર્વેદનો વિષય છે વાયુ પિત્ત અને કફથી દૂષિત રક્ત કાઢવા અનુક્રમે નગ જળો અને અલાબુ એ ત્રણ સાધનો સુશ્રુત આપે છે જળો મૂકવાનો વિધિ સુશ્રુત વિસ્તારથી આપ્યો છે નગ અને અલાબુનો અતિદેશ જ છે નગાવચારણ શોણિતાવસેકનો એક સુકુમાર ઉપાય છે

લોહી દૂષિત થતા સુપ્તદશાને પામ્યુ હોય* અથવા ત્વગાશ્રિત થયુ હોય× અને ખાસ તો વાયુથી રક્તદૂષિત થયે રક્તાવસેક માટે નગને વાપરવાનુ શાસ્ત્ર વિધાન છે

રુધિરની નિસર્ગ ઉષ્ણતાની લેપ એને સુપ્ત કરી મૂકે ત્યારે ઠડી જળો કે રુક્ષ અલાબુ કરતા ઉષ્ણ સ્વભાવના નગની યોગ્યતા રુધિર કાઢવા માટે વધારે શાસ્ત્રીય છે

પ્રાય ચામડી કરતા વધુ ઊડેથી કે દશ કરતા વધુ આગળ આવેલી લોહી ખેચવા નગ સમર્થ થતુ નથી જુઓ શાર્ઙ્ગધર —ગૃહ્ણાતિ નાશિત નગ દશાઙ્ગુલમિત બલાત્ ॥

પશુના શીંગડાંના ગુણ ઉષ્ણ મધુર અને સ્નિગ્ધ+ કેવલ શીત પાય રૂક્ષ–ખર એ વાયુના ગુણોનો વિરોધ કરે એ જોતા વાયુ–દૂષિત રક્ત કાઢવુ હોય તો નગ ઉત્તમ સાધન ગણાય કેમકે લોહી તો નીકળી શકાય અને તે પણ પ્રકુપિત દોષને શમાવે એવા સાધન વડે ! પ્રાચીન આચાર્યો કેટલા ચોક્કસ છે દરેક વિગતમા !

પછી એ યવનાચાર્યે શીંગ મુકવાની જગાએથી વાળ સાફ કરીને પાણી ચોપડયુ શીંગના મૂળ–Bas નો ભાગ પાણીવાળો કરી જગા ઉપર મૂકયુ શીંગને બીજે છેડે–ટોચે મ્હોં મૂકી હવા ચૂસવા માડી એથી આસપાસની ચામડી અને ખેચાઈને ઉચી થતી હોય એમ લાગ્યુ તાણી શકાય તેટલી ત્વચા તણાઈ ત્યા પછી હવા ચૂસવી બધ કરી શીંગ પરની મીણની ટોપીમા પાડેલુ છિદ્ર દાબી દીધુ શીંગ શરીર સાથે સજ્જડ જડાઈ ગયુ હતુ આગળીથી ટકોર મારી તેની ખાતરી કરી એમ પાચે શીંગડા થોડે થોડે અતરે ચોટાડી દીધા

ત્રણથી પાચ મિનિટ થોભીને પુરેલુ છિદ્ર પાછુ સોયથી પાડયુ અને હટાવવાથી શીંગડી ઉખેડી એટલી જગા ગુમડુ થયુ હોય એમ ઉચી તરી આવી હતી એ ઉન્નત પ્રદેશ પર પછી પાણીવાળી આગળી કરી મ્હેંદી છાંટા ઉડાડયા અને સર્જનનો અસ્ત્રો સર્જ અસ્ત્રાની છે તેની અણીથી જ તે અણીને પાણીવાળી કરીને સહેજ સહેજ થોડાક છરકા કર્યા તે છરકા એવા હળવા હાથે કર્યા કે રક્ત ચામડીના ઉપરના પડથી વધુ ઊંડા જતા ન હતા એની એ શીંગડી એની એ જગા ઉપર પાછી મૂકી હવા ચૂસી અને છિદ્ર દાબ્યુ પૂર્વની પેઠમ

* ... ઉદ્ગાદિભિ સુપ્તમ् । ... ॥ વાગ્ભટ ॥
× ત્વક્સ્થે ... ॥ ઇતિ ... વાગ્ભટ ॥
+ ... સમધુરસ્નિગ્ધ ગવાં ... પ્રકીર્તિતમ् ॥ ઇતિ શ્રીસુશ્રુત ॥

શીંગડી ચોંટી ગઈ ધામ થતો હતો અને પખો ચાલુ હતો પરંતુ આ વખતે લોહી ઠરી જાય તો બરાબર બહાર આવી શકે નહિ એવું ભય બનાવી એ પવન ધ ન તરીએ પવન નાખવા દીધો નહિ

શ્રમણા ઉપર અગર મૂધસ્થાન ઉપર શીંગડી મૂકવામા આવે તો ચક્કર ખાઇ જાય તેથી તે સ્થળો તે કર્મ માટે નિષેધ્યા બહુ ગરમી કે ઠંડીના દિવસ અને ધૂવારા દિન આ કામ માટે અયોગ્ય ગણ્યા

આમ એકો સાથે પાચ શીંગડીઓ ચોંટાડી હતી જે ઉપર જણાવ્યું છે પાચેક મિનિટ વાતે વળ્યા બાદ સાનથી કાઢ ગી બે ત્રણ નિમેષ સુધી ઉત્તરાડું રહેવા દઈ હવા અંદર ભરાતા વળી બાળુ બીડીને હીરાને સાચવીને ઉપાડે ત્યા તો દીઠા ચોસના જેવું જામેલા લોહીનું ચોસનું જણાય અને ધૂમભર્યા શરાવમા તે નાખે ત્યારે મળી ગતા લોહીનો લોચો ચોસલારૂપ હોઈ ભરતા પડે તે એ માંથી ની ૧ સામણમા નાખીએ ત્યારે ચોસના સાથે પાણી પડે છે તેમ તેનીના ચોસના સાથે મા નાની લોહી પણ આવતું શરાવમા તે નાખી ઉપર ધૂમ નાખીને પાણીના વાસણમા તે શીંગડીને ધોઇ નાખી તે જ જગાને પડાવી ન ક રી નાખીને ત્યાને ફર કરી પાછી એ જ રીતે શીંગડી ચોંટાડે ને ઉખેડે ત્યા થોડુ ઘણુ લોહી આવે આમ ત્રણ કરતા વધાર વાર એ જ જગાએ શીંગ લગાવે નહિ

બે રૂપિયામા સા શીંગ જ મુકવાના હતા જ્યા વધુ મુકવાની જરૂર જણાતા એણે આ રીતે પચોતેર શીંગ લગાવ્યા બે ત ન કલાકની મજૂરી ન રી આમા રેખા નો સુમાર વીતો

આખરે એ લીધું પાશર અને બે રૂપિયાભાર અજમો નાખીને મગાવ્યા તેમા તેણે પોતાની બે શીશીઓમાથી બન્ને રૂપિયાભારને આશરે કઈક ચૂર્ણ નાખ્યું સુધ્યા જ્યા ન સમજાયું પુછ્યા જ્યા ન સમજ્યું એ ન કરી તેમા તેલ અને મીણ નાખી તેલવવાનું ભૂલ્યા તો બધુ સાતન જરા રીતી ગરમી ધારતી પણ આપી તેણે કહ્યું કે સાતરમાથી બે રૂપિયાભાર તેલ બળતી નળી નાખી કપડામા બાંધી આ એરંડીયામા બોળી તેને સળગાવજો અને એરંડીયાનું ટીપું ટીપું નાખતા જજો તે બળતા જે ટીપા પડે તે આ એરંડીયામા પડવા દેવા પણ ધ્યાન રાખવુ કે તેલભાગ બળીને માટી પડી ન જાય પછી તેલભાગની ભુકી પણ અંદર ભેળવીને ચોપડવું

તાત્કાલિક તો રક્તાવસેક પુરો થયા કેડે સુખાવણુ જળથી સ્નાન કરાવી તે જગા ઉપર હરિદ્રાચૂર્ણને મધ ખાંડમાં નાખીને ચોપડવા કહ્યું

જળો મુકીને લોહીનો સ્રાવ કરી પછી નસુ ઉપર મેં વાર ચોપડું ઘી મનાયું અને એનુ પુન મુકવાનું પ્રયોજન જણાવે છે લગાવનારા પછી પણ એમ કરી શકાય

મગરના લોહી ઉપરાન્ત જો લોહી હાથ નીકળી ગયું હોય અથવા વધારે પ્રમાણમા લોહી નીકળી જાય અને મરણ છ થની ગતિની મન્દતા વગેરે ઉપદ્રવો જો જણાય તો શીતળ જળ છાંટવું જોઇએ અને પગમાથી પોતા ત્રણ વગર વિકાર થયે રૂઝાઈ જાય તે માટે કષાય મધુર સ્નિગ્ધ શીતળ પદાર્થો નસુ ઉપર લગાવવા યવનાચાર્ય બતાવેલ એરંડિયું

તેજબળ ઉંમર વગેરે આના જ દર્દી ગણાય એ અગાસ્ત્રજ્ઞ જેવા અશાસ્ત્રીય તો કંઈ હોતો કરતો !

રદીની શક્તિ અનુસાર માત્રાના ત્રણ ભેદ ગણ્યા છે ઓછામાં ઓછી માત્રા એક કુડવ એટલે ત્રણ પલ ને આઠ માસાનો ગણવો મધ્યમ માત્રા અર્ધ પ્રસ્થ એટલે ૭ પલ અને એક કર્ષ વધારેમાં વધારે એક પ્રસ્થ લોહી કાઢી શકાય પ્રસ્થનું માપ સાડા તેર પલનું છે આ માપમાં માષો આઠ ચણોઠી ભારનો ગણવા કહ્યું છે

રૂધિરસ્રાવનો સમ્યક્ યોગ થવાથી વેદનાની શાન્તિ થાય છે શરીર હલકું બને છે દરદનું જોર નરમ પડે છે અને મન પ્રસન્ન થાય છે

લોહી કાઢ્યા પછી કેટલાક શાસ્ત્રકારોએ ખટાશ ખાવાની ના પાડી બાકી બધાની છૂટ આપી

પણ શાર્ઙ્ગધરાચાર્ય તો દૂધ ને સાઠી ચોખા ખાવા કહે છે અને વધારામાં કહે છે કે વ્યાયામ નહિ કરવો સ્ત્રી સંગ છોડી દેવો ઠંડા પાણીએ ન્હાવું નહિ પુષ્કળ પવન લેવો નહિ એક ટાણું ખાવાનો નિયમ રાખવો નહિ દિવસે ઊંઘવું નહિ ખારું તીખું ખાવું નહિ શોકમાં રહેવું નહિ સોનામોનો કરવી નહિ અને અજીર્ણ થવા દેવું નહિ આ સઘળું તાકાત આવે ત્યાં સુધી પાળવું

લગાવવામાં દરમ્યાન શીંગ ચોંટાડે ત્યારે ફક્ત ખેંચાણ સિવાય બીજી કોઈ વેદના થતી ન હતી જ્યારે અસ્ત્રાથી છરકો કરે ત્યારે કીડી ચટકાવે તેવી પીડા સિવાય વધારે દુઃખ લાગતું ન હતું શીંગડી ઉખાડી પાડ્યાથી જગા સાફ કર્યા પછી કશી પીડા રહી ન હતી કે શરીરમાં સહેજ પણ અશક્તિ જેવું જણાયું ન હતું બહુ થઈને શેર સવાશેર જેટલું લોહી પીધું હશે

અને તેણે એક વાત જણાવી કે સાથળમાં વાયુ લાગવાને માથા ઉપર દુખવાના સ્થળે શીંગ લગાવી લોહી કઢાવવાથી તેને વાયુનું ઘર મટેલું ખુલ્લી પીડા આપના કફજ વાયુમાં અને વાત રક્તમાં લગવી લોહી કઢાવવા શાસ્ત્ર ધારે છે સારી દોષાનુસારી ચિકિત્સા કરવા છતાં દરદ દૂર ન થાય તો એની શાંતિ રક્તાવસેકથી થાય છે વિસર્પમાં તો રક્તમોક્ષણ જ મુખ્ય છે ×

ચવન તો રૂપિયા લઈ ચાલી ગયો પણ થયું કે શીંગ તુંબી જળો જેવાં થોડાં સાધનો સાધન સંપન્ન વૈદ્યો રાખે તો દાકતર ખસ મરજવા જેવા જનતામાં સામાન્ય થઈ પડેલા દરદોનો નાશ કરી આશીર્વાદ ન મેળવી શકે? અને એમાં પણ મળ્યા કરે કે ઓછા વ્યક્તિગત પસંદગીનો એ પ્રશ્ન હોય ! પરંતુ આયુર્વેદની સતતો સુખ ઉન્નતિની-આશાવતા આયુર્વેદ મહા વિદ્વાનયોએ તો એ અવશ્ય વસાવવા જોઈએ

---

* गुल्मो यथानिरूढानां कृते सम्यग् भिषग्जिते । न प्रशाम्यति रक्तेन सहितेनोपशाम्यति ॥
॥ चरक ॥

× यानीहोक्तानि कर्माणि विसर्पाणां निवृत्तये । एकतस्तानि सर्वाणि रक्तमोक्षणमेकतः ॥
॥ चरक ॥

મુંબઈના ગુજરાત પ્રાંતમાં આયુર્વેદ પ્રચાર

લેખક અ ભા મહાસમેલનના અધ્યક્ષ પ શિવશર્મા

પહેલી જુનાઇની લગભગ હુ કયા પ્રાંતની પ્રચારયાત્રા કરવી તેનો વિચાર કરી રહ્યો હતો ત્યા મુબઇથી શ્રી વામન દીનાનાથજી વૈદ્યને પત્ર આવ્યો કે કેટલાક મિત્રો અહીં ચર્ચા કરે છે કે મહામડળના અધ્યક્ષે મુબઇ તથા ગુજરાત પ્રાંત તરફ પોતાનું લક્ષ ખેંચ્યુ નથી વળી આ તરફ જનતા અને દાક્તરોમા પ્રચારની આવશ્યકતા છે

મ વળતી ટપાલે ઉત્તર લખ્યો કે હું આ વખતે તૈયાર છુ અને તે સાથે પ્રોગ્રામ કેવો રચવો તેની પણ સૂચના કરી દીધી મેં ૧૫મી જુનાનથી ૧૭ ના આ પ્રમાણે લખ્યુ હતુ જેથી એમને યાત્રાની વ્યવસ્થા માટે થોડો વખત મળે

૧૫મી જુનાઇની લગભગ શ્રી વામનભાઇનો પત્ર આવ્યો કે માર રીધુ અમદાવાદ જવુ અને ૨૫મી જુલાઇથી યાત્રાનો આરભ થશે મને અમદાવાદ વૈદ્યસભા તરફથી પણ શ્રી અબાશંકર જી ત્રિવેદીનું સભાની રજત જયતી ઉપર અમદાવાદ પહોંચવા માટે નિમત્રણ મળ્યુ હતુ મે એકનો સ્વીકાર કર્યો

એજ વખતે એક પત્ર નાગપુરથી શ્રી ગોવધન શર્મા છગાણીજીનો મળ્યો જેમા તેઓએ પચીશમી જુલાઇએ નાગપુર પહોચવાની આજ્ઞા કરી હતી મેં તેઓને પ્રાથના કરી કે એ તેજ દિવસે અમદાવાદ જવાની હા પાડી દીધી છે એટલે હવે તે દિવસે નાગપુર નહિ પહોચી શકાય તેઓનો તાર આવ્યો કે ગમે તેમ કરીને અમદાવાદ આદિની યાત્રા બધ રાખીને જરૂર આવો મે મુબઇ તથા અમદાવાદથી રજા માગી પણ બેઉ જગ્યાએથી તારો આવ્યા કે આપે વચન આપ્યા પ્રમાણે અમદાવાદ આવવુ જ પડશે બીજી તરફથી શ્રી છાગાણીજીનો બીજો તાર આવ્યો તેના જવાબમા મે તાર કર્યો કે મે ગુજરાતને પહેલા વચન આપ્યુ છે માટે આપ જો મને તેની રજા અપાવો તો હું જરૂર આવુ એ પછી નાગપુરથી મને કાઇ સૂચના ન મળી આ બધી વાત મે એટલા માટે લખી છે કે નાગપુરવાળા મારી સ્થિતિ સમજી શકે એક બે સ્થળે મા સબધમા ભ્રમ ફેલાયો હતો ઓછામા ઓછુ શ્રી છાગાણીજી સુધી આ ભ્રમ ન ફેલાય એટલા માટે આ સ્પષ્ટીકરણની જરૂર પડી છે

૨૩મી જુલાઇની સાજે હું લાહોરથી પજાબમેલમા નીકળ્યો અને ૨૫મીએ સાડા અગિયારે અમદાવાદ પહોચ્યો લાહોરથી નીકળતી વખતે મે અજમેર તાર કર્યો હતો કે જો અજમેરના વૈદ્યોની ઇચ્છા હોય તો હુ એક દિવસ ઉતરી શકુ એમ છુ પરતુ એટલા થોડા વખતમા ત્યાના વૈદ્યો કાંઈ ગોઠવણ નહિ કરી શકયા હોય એમ લાગે છે કારણ કે સ્ટેશને કોઇ આવ્યુ નહોતુ તેમ મને કાઇ જવાબ પણ ન મળ્યો

અમદાવાદના જે વૈદ્ય ભાઈઓ મને લેવા સ્ટેશન આવ્યા હતા તેઓ ઘણાખરા મને ઓળખતા હતા તેમ હુ ઘણાખરાથી પરિચિત હતો પરન્તુ તેઓ અને હું પણ એવી આખોવાળા નીકળ્યા કે મેં તેઓના મુખ સામુ જોયુ નહિ અને તેઓએ મને ઓળખ્યો

નહિ તેઓ આગળ ગાડી લેતા ગયા અને હું પાછળથી ઉતરી ગાડી કરી શહેર તરફ ચાલી નીકળ્યો

હું કોઈ વખત પહેલા અમદાવાદ ગયો ન હતો પરંતુ જાહેર ખબરો ઉપરથી મને એટલી ખબર હતી કે ગાંધી રોડ ઉપર કેટલીક ધર્મશાળાઓ હતી એટલે મેં ગાંધી રોડ ઉપર ગાડી લીધી અને ગુજરાત પ્રિંટરી સામે ઉભી રાખી શ્રી રવિશંકરજી તો ત્યાં નહોતા પણ સ્વ નારાયણશંકરજીના સુપુત્ર માધવપ્રસાદ ઉભા હતા તેઓએ મને પોતાને ઘેર રહેવા માટે નિમંત્રણ આપ્યું અને હું તેઓની સાથે ગયો શ્રી માધવપ્રસાદ વિષે બે શબ્દો કહેવા ઇચ્છું છું મને ઘણા મિત્રોએ કહ્યું હતું અને હું પણ જાણું છું કે મારી ચુંટણી વખતે શ્રી માધવપ્રસાદે મને મત નહોતો આપ્યો એટલું જ નહિ પણ બીજા મતો પણ ન મળે તેવો પ્રયત્ન કર્યો હતો બસ આટલા જ ઉપરથી એમ માની લેવામાં આવ્યું કે તેઓ મારા વિરોધી છે જો આવી આવી વાતમાં વિરોધ થયા કરતા તો મહામંડળનું થાય નથી કોઈકને તો વોટ દેવાનો જ છે પછી જેને વોટ ન આપવામાં આવે એ જો શત્રુ બની જાય તો કેમ કામ ચાલે!

શ્રી માધવપ્રસાદનો સઘળું વ્યવહાર મને પસંદ આવ્યો તેઓને મારો અનુભવ અપૂર્ણ લાગ્યો અને શ્રી સત્યનારાયણજી વિદ્યાવયોવૃદ્ધ લાગીને વધારે યોગ્ય જણાતા તેનો પક્ષ લીધો તો પછી મહામંડળના સભાપતિ પદ માટે પોતાના મતનો તથા પોતાના પ્રભાવનો સદુપયોગ કરવો એ તેઓનું તત્ત્વ હતું તેઓએ પોતાના આત્માની આજ્ઞા માનીને શ્રી સત્યનારાયણજી દ્વારા આયુર્વેદનો વધારે ઉપકાર થવાની આશા રાખી તો એમના નિર્ણયને ભ્રમાત્મક કહેવાનો મને અધિકાર છે? શ્રી સત્યનારાયણજીને આયુર્વેદની સેવાનો અવસર જ ન મળ્યો સંભવ છે કે તેઓ મારા કરતા વધારે કાર્ય કરી શકત અને તેથી મહામંડળનો વધારે ઉદ્ધાર થાત આ તો કેવળ પોતાની માન્યતા છે એમાં કટુતા કે વૈમનસ્ય માટે સ્થાન જ ન હોવું જોઇએ શ્રી માધવપ્રસાદજીએ જેના ઉપર પોતાની શ્રદ્ધા હતી તેને સાથ આપ્યો એટલું જ નહિ પણ એક સાચા લોકસત્તાવાદી પેઠે મારી ચુંટણી થયા પછી બહુમતને માન કરીને આખા વર્ષ માટે પ્રસન્નતાથી મારું નેતાપણું સ્વીકાર્યું તેઓએ મારું જે આતિથ્ય કર્યું અને તેઓ તરફ મારા હૃદયમાં જે ભાવ છે તે જો વિરોધી દૃષ્ટિકોણ વાળી પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં હોય તો એક વાતમાં મતભેદ થવાથી ન ભરાય અથવા એમની ચુંટણી થવાથી મીત્રો છુટા ન પડી જાય

જલદી જલદી નારાજ થનારા કેટલાક ભાઇઓ થોડોક હૃદય મેળનો પાઠ શીખે એ આશયથી આ બધું મેં લખ્યું છે

અહીં હું શ્રી માધવપ્રસાદને મળવા ગયો અને બીજી તરફથી શ્રી વામન દેસાઇ શ્રી રમાશંકરજી ત્રિવેદી શ્રી ઉમીયાશંકરજી શ્રી નટવરલાલજી તથા શ્રી અનિરુદ્ધ પ્રસાદજી વગેરે વૈદ્યસભાના જે અધિકારીઓ મને લેવા સ્ટેશને ગયા હતા તેઓ નિરાશ થઈને પાછા આવ્યા

શ્રી વામનરાવજી તો મારા ઉપર ખાસ ગુસ્સે થયા હતા તેઓ હૃદયના કોમળ પણ કામ લેવામાં કઠોર છે જાતે આરામ લીએ નહિ અને બીજાઓ આરામ લેવાની ઇચ્છા

પ્રગટ ન કરે એવી આશા રાખે છે હું અને તેઓ મોટે ભાગે સાથે રહ્યા અમારી જોડી મારી નબી જ્યારે હું વૈદ્યસભાને મકાને પહોંચ્યો ત્યારે ખબર પડી કે તેઓએ મારા આવવાની આશા મુકી દીધી હતી અને લાહોર એ તાર પણ કર્યો હતો હું પહોંચ્યો એટલે તેઓનો ક્રોધ શાંત થયો જો કે એમાં મારો કાંઈ દોષ ન હતો છતાં જ્યારે અમદાવાદના વૈદ્યોના પ્રેમભાવ અને કૃપાભાવનું સ્મરણ કરું છું ત્યારે તેઓને જે કષ્ટ થયું તે માટે મારું હૃદય ક્ષમા માગે છે

અમદાવાદ—સભા સ્થાનમાં શ્રી એસ એમ શર્માજીના પણ દર્શન થયાં તેઓ તો અમદાવાદ વૈદ્ય સભાની રજતજયંતીના પ્રમુખ હતા હું તેમની સાથે જ ઉતારે ગયો અને ત્યાં વૈદ્યોની સંખ્યા જોઈને ઘણી પ્રસન્નતા થઈ કારણ કે શ્રી અંબાશંકર જી ત્રિવેદીના પરિશ્રમનું ફળ સામે જ દેખાતું હતું ભારતની સૌથી મોટી વૈદ્યસભા મારી સામે હતી ઘણું કરી આ વૈદ્યસભામાં સાતસોથી વધારે વૈદ્યોની સંખ્યા છે મારા ધારવા પ્રમાણે આવડી મોટી વૈદ્યસભા બીજે ક્યાંય નથી

મંગલાચરણ થયું સ્વયંસેવિકાઓએ મધુર સ્વાગતગાન કર્યું સભામાં શ્રી એસ એમ શર્માજીને સભાપતિ ચુંટવામાં આવ્યા તેઓનું ભાષણ ગુજરાતીમાં છાપેલું હતું એ ભાષણ ધ્યાનથી લોકોએ સાંભળ્યું પછી બીજા વૈદ્યોનાં ભાષણો તથા વિચાર વિનિમય થયો ક્વચિત્ મતભેદ વધારે જોર પકડે છે એવું લાગ્યું પણ સભાપતિનું નિયંત્રણ સારું હતું

પછી મને વૈદ્યસભા તરફથી અભિનંદન પત્ર આપવામાં આવ્યું જે ચાંદીના કેસમાં મુકીને અભિનંદનપત્ર આપ્યું તે જોતાં તો અહીંના વૈદ્યો પાસે ઘણું ધન હોય એમ લાગે છે એમ છતાં મોટી આયુર્વેદિક સંસ્થાઓ અહીં કેમ નથી ઉઘડતી એ સમજાતું નથી માનપત્ર સાથે જ પ્રચાર કાર્યમાં વાપરવા માટે શ્રી એસ એમ શર્માજીએ રૂપિયા સો આપ્યા આ બધો વૈભવ સંતોષજનક હતો પણ મેં તો અમદાવાદ જેવા મોટા કરોડપતિઓના શહેરમાં એકપણ આયુર્વેદિક કૉલેજ કે આતુરાલય નથી તેથી મને થયેલા દુઃખ અને અસંતોષનું ચિત્ર મારા ભાષણમાં દોર્યું ત્યાં વધારે સંખ્યામાં વૈદ્યો જ હાજર હતા એથી વૈદ્યોના કર્તવ્ય સંબંધમાં જ ભાષણ કર્યું તેઓએ શાંતિથી સાંભળ્યું અને મારા આદેશાનુસાર ચાલવાનો પોતે પ્રયત્ન કરશે એવું મને આશ્વાસન આપ્યું આયુર્વેદ વિદ્યાલય પણ અમદાવાદમાં તરતમાં ઉઘડવાનું છે એ સાંભળી મને પ્રસન્નતા થઈ

અમદાવાદમાં થોડું કાર્ય કરવું રહી ગયું જનતા અને દાક્તરોને હું મારો સંદેશો ન આપી શક્યો કારણ કે તેઓની સભા ગોઠવવામાં નહોતી આવી

અમદાવાદની રજતજયંતીને દિવસે સાંજે પ્રીતિભોજન હતું ત્યાં ફરી બધા વૈદ્યો સાથે મેળાપ થયો આ અવસરે વૈદ્યસભાએ પોતાનો જયંતી ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો આ રજતજયંતી ઉત્સવ જો કે એક દિવસનો જ હતો પણ મહામહોત્સવ સાથે હરીફાઈ કરે એવો હતો

૨૬ મી જુલાઈએ સવારમાં નડિયાદ જવું હતું પરંતુ કાંઈક મુશ્કેલીઓને અંગે તેવી વ્યવસ્થા નહોતા કરી શક્યા અને તેઓએ ૩૦ મી જુલાઈ માગી તેઓને ૩ મી જુલાઈ આપવામાં આવી પણ ૨૬ મીનો દિવસ ખાલી રહ્યો એટલે સ્નેહી શ્રી નગીનદાસ

ભગતવાળાનાં નિમંત્રણથી હું તે દિવસે ઊંઝા ગયો શ્રી નરીદાસ શાહમાં, ઘડપણમાં પણ આ ભાગમાં નથી એવો ઉત્સાહ જોયો મારા પહોંચતાજ તેઓએ એક કલાકની અંદર પબ્લીક મીટીંગની વ્યવસ્થા કરી દીધી તે મીટીંગમા સ્થાનિક વૈદ્યો મ્યુનિસિપાલિટીના ચેરમેન તથા સભ્યો તથા બીજા લોકો હાજર હતા મેં જનતાને તથા મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યોને આયુર્વેદનું મહત્ત્વ સમજાવ્યુ અને વૈદ્યોને વધારે ને વધારે સખ્યામા મહાસભાના સભાસદ થવાની પ્રાર્થના કરી કેટલાક એક કલાક મેં ભાષણ કર્યુ પછી ઊંઝા આયુર્વેદિક ફાર્મસીનું નિરીક્ષણ કરી અમદાવાદ આવતા રહ્યો

વિરમગામ—૨૭ મી જુનાનાએ વિરમગામ જવા માટે ટ્રેન ગાડીમા બેઠો ત્યા સાડા અગીઆર વાગ્યાનો ત્યા વૈદ્યો સાથે ડાક્ટરો પણ સ્ટેશન ઉપર હાજર હતા એ જોઈને પ્રસન્નતા થઈ પ્રસિદ્ધ કાર્યકારી ... પાઠક પણ આવ્યા હતા ઘણુ કરી એમના મકાનમા ઉતર્યો હતો વિરમગામ ઉતરતા જ માઝે ... જે પહેલો અવાજ પડ્યો તે લાઉડસ્પીકર સાથ ચાલતી એક ગ્રામોફોન રેકર્ડનો હતો જેમા ગઝનેટના અત્યાચારોનું વર્ણન હતુ અને લોકો ... દેખાવ જોતા હોય એમ સ્તબ્ધ થઈને સાભળતા હતા આગળ ચાલતા શહેરનો કોટ જોવામા આવ્યો વિરમગામની બહાર મુનસર નામનુ એક સુંદર તળાવ છે વિરમગામ રૂનું પ્રસિદ્ધ બજાર છે

વિરમગામમા બે મીટીંગો થઈ એક વૈદ્યોની અને બીજી દાક્તરો તથા જનતાની એક કલાક કરતા વધારે વખત સુધી મે વૈદ્યોને હાલની સ્થિતિ સમજાવી અને બે કલાક સુધી જનતા તથા દાક્તરોને આયુર્વેદ સબધી દૃષ્ટિકોણ ફેરવવાનો માર્ગ બતાવ્યો

વિરમગામની પબ્લીક મીટીંગ મેજેસ્ટીક સિનેમાના મકાનમા ભરવામા આવી હતી અને મને યાદ છે એ પ્રમાણે મ્યુનિસિપલ કમિટીના ચેરમેન અધ્યક્ષ હતા

ડાક્ટર શ્રોતાઓને લક્ષ્યમા રાખીને ઠેઠ ગુજરાતમા આ મારુ પહેલુ ભાષણ હતુ ઠીક ખુબ જોરથી બોલ્યો ... પાછુ મારે આવવુ નહોતુ અને બે લાકમા આયુર્વેદ સબધમા બની શકે તેટલુ વધારે કહી દેવાની ઇચ્છા હતી ફળ એ થયુ કે વૈદ્યબધુઓ તો ખુબ સતુષ્ટ થયા જ પણ ડાક્તરોએ મને ઘેરી લીધો તેઓએ આયુર્વેદને જુદી દૃષ્ટિકોણથી જોયો મે નહો મને પોતાના ... આપ્યા અને પત્રવ્યવહાર કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી

મારો દૃઢ નિશ્ચય છે કે આ પ્રચારની યાત્રામા ફી લેવી તથા ચેન તમાશા જોવા એ આવી યાત્રાના હેતુને દૂષિત કરે છે આ કારણથી આખી યાત્રામા મેં ક્યાય કોઈ રોગીને જોયો નથી ઘણા લોકો નિરાશ થતા પણ મારો રસ્તો સીધો હતો કેવળ વિરમગામમા આ નિયમનો ભગ થયો જે સીનેમામા મારુ ભાષણ હતુ તેના માલીકે માત્ર દશમિનિટ પણ એના સીનેમાનુ રીલ જોવાનું નિમત્રણ આપ્યુ મેં ના પાડી દીધી પણ તેમણે ઘણો આગ્રહ કર્યો ત્યાના કાર્યકારીઓ જેનો હુ અતિથિ હતો તેઓએ પણ ઘણો આગ્રહ કર્યો તેઓએ કહ્યુ કે જેઓએ આપણને વાપરવા આ મકાન આપ્યુ તેઓનુ એકચિત્ત દશમિનિટ વધારે બેસીને જોવામા શુ વાંધો છે? વધારે જી ... હું નથી કરી શકતો એ માટે પણ શક્તિ જોઈએ એટલે મેં કબુલ કર્યુ અગ્રેજી ... ટૂંકુ હતુ ઘણુ મારુ હતુ મેં પાંચ કર્યુ માનેમને ધક્કા આપી રજા લીધી પછી બીજી પ્રતિજ્ઞાનો પણ ભગ થયો એક રોગીને જોયો તે પણ આગ્રહને લીધે પણ પછી આવુ ક્યાય નથી બન્યુ

હું દેવતા નથી મનુષ્ય છુ અને તે પણ સાધારણ માણસમા ખામીઓ છે હું સિનેમાઓ જોઉં છુ અને ચા પણ લઉં છુ પરતુ એટલુ જરૂર સમજુ છુ કે મહામંડળ સમાટેની પ્રચારયાત્રામા મહાસમેલનના અધ્યક્ષ તરફ એક આગળી પણ કોઈ ચીંધી ન શકે એવુ વર્તન રાખવુ એ તેનું કર્તવ્ય છે વાત ફક્ત એક વર્ષની છે પછી માણસ પોતાના સાધારણ જીવનમા પાછો ફરી શકે છે

ઠીક સાંજના સાત બજે પાછા ફરી રાતના અગિયાર બજે પાછા અમદાવાદ આવ્યા ત્યા ઘણા વૈદ્ય ભાઈઓ જે વિરમગામ સાથે આવ્યા હતા તે ઉતરી ગયા માત્ર શ્રી વામનરાવ એ ના સાથે રહ્યા આ યાત્રાના મુખ્યપ્રબન્ધકર્તા તેઓ હતા

ભરૂચ—સવારના ચાર બજે ભરૂચ પહોચ્યા કાર્યક્રમ એટલી ઉતાવળથી ગોઠવ્યો કે ભરૂચવાળાઓને ખબર આપવાનુ જ ભૂલી ગયા એ કારણથી સ્ટેશને કોઈ ન આવ્યુ અમે અમારા બીસ્તરા પ્લેટફાર્મ ઉપર જ મોટરની સુધ બાકી માન કરી હતી શ્રી વામનભાઈ પોતાના કોઈ મિત્રને ઘેર તેડી ગયા અને ત્યાથી વૈદ્યોને ખબર મોકલાવ્યા સવારે નાઈ વાગે ક્રમના હતા પહેલા વૈદ્યોની મીટીંગ હતી ત્યા દોઢ કલાક ભાષણ કર્યું પછી એક આતુરાલયનું નિરીક્ષણ કર્યું પછી ડા ચંદુલાલ દેસાઈના દર્શન થયા ડા ચંદુલાલ મુંબઈના એક પ્રખ્યાત અને સિદ્ધહસ્ત ડાક્તર હતા ગાંધીજીના આગ્રહથી અથવા પોતાની ઇચ્છાથી તેઓએ ધંધો છોડી દીધો અને હવે ભરૂચમા સેવાશ્રમમા જ્યા એક મોટી સારી હોસ્પીટાલ પણ છે ત્યા જનસેવા કરે છે ડા દેસાઈ બીજા ડાક્તરો પઠે આયુર્વેદના વિરોધી નથી તેઓનુ હૃદય વિશાળ છે અને તેઓ દ્વારા આયુર્વેદનુ થોડા વખતમા કાંઈક ભલુ થશે એવો મને વિશ્વાસ છે લગભગ એક કલાક સુધી ડા દેસાઈ તથા આતુરાલયના સર્જનો સાથે વાતચિત કરી અગીઆર વાગે મીટીંગમા પહોચ્યા ત્યા એક કલાક સુધી આયુર્વેદ ચિકિત્સાથી થતા લાભો ઉપર જનતા આગળ ભાષણ કર્યું ઘણું કરી ડા ચંદુલાલ દેસાઈ જ પ્રમુખ હતા તેઓએ કહ્યુ કે મેં પહેલીવાર આયુર્વેદના સિદ્ધાન્તોનો સારો પરિચય મેળવ્યો અને વચન આપ્યુ કે સેવાશ્રમના આતુરાલયમા અર્ધા ખાટલાઓ આયુર્વેદ માટે પોતે રીઝર્વ રાખશે તેઓની આ સરલતા તથા ઉદારતાને જોઈને ઘણો આનંદ થયો કારણ કે તેઓનું હૃદય આયુર્વેદ તરફ વળ્યુ તથા આવડા મોટા આતુરાલયમા આયુર્વેદને સ્થાન મળ્યુ એ હું જ મારી યાત્રાનું ફળ માનુ તો પણ મારી યાત્રા સર્વથા નિષ્ફળ નથી ગઈ એમ હું સંતોષ લઉં

આ મીટીંગ સાથે જ થોડે દૂર મેડીકલ યૂનિયન તરફથી આયુર્વેદના સિદ્ધાંતોના પરિભાષા તત્ત્વ ઉપર ભાષણ દેવા માટે આમંત્રણ હતુ સે કલાક સુધી ત્યા અંગ્રેજીમા આપણી ચિકિત્સાપ્રણાલીની શ્રેષ્ઠતા ઉપર ભાષણ કર્યું આ મીટીંગમા કેટલાક ડાક્તરો એવા પણ હતા કે જેઓ પબ્લીક મીટીંગમા પણ હાજર હતા એ કારણથી પબ્લીક મીટીંગમા મે જ્યાસુધી વિષયને લીધો હતો ત્યાથી આગળ ઉપાડ્યો ડાક્તરો સજ્જન હતા તેઓએ શાંતિથી આટલી વાર સુધી સાંભળ્યુ અને છેવટે મેડીકલ યુનિયનના પ્રમુખે જાહેર કર્યુ કે જેઓને સ્પષ્ટીકરણ જોઈતુ હોય તેઓ સંદેહના પ્રશ્નો પૂછી શકે છે પરંતુ બધાએ સંતોષ પ્રગટ કર્યો અને કોઈએ પ્રશ્ન ન પૂછ્યો

નસી ટના છે ના શબ્દો મને યાદ છે તેઓએ કહ્યુ કે આપણા આજનાઅતિથિના ભાષણથી એટલુ સ્પષ્ટ થયુ છે કે આયુર્વેદ નો અભ્યાસ આપણે સારી રીતે નથી કરતા આપણે કોઈ રોગીને જોઈએ ત્યાર કેવળ તેઓના રોગનું ચિન્હ આપણને દેખાય છે પરંતુ તેઓની ચિકિત્સા પ્રમાણે પ્રત્યેક રોગીને ખાસ જુદો પાડીને તેને તે રોગ અને તેના દેશ કાળ બળ વય પ્રકૃતિ વગેરેથી સયુક્ત રૂપમા જોઈ ઉપચાર કરવો જોઈએ

વૈદ્ય ભાઈઓ હુ તેઓના શહેરમા ગયો તેથી પ્રસન્ન થયા હતા જ્યા સુધી માગ જવાથી સ્થાનિક વ્યક્તિઓ સતુષ્ટ થાય ત્યા સુધી મે ઉપર સમય ગાળવો ખટકે નહિ

ઝાડેશ્વરનુ આયુર્વેદિક આતુરાલય—અહીંથી ચાર પાચ માઈલને છેટે એક ગામમા કે જે શહેર કરતા વધારે દૂર લાગે છે ત્યા આયુર્વેદિક આતુરાલય છે થોડાક રોગીઓ માટે ઇનડોર ચિકિત્સા માટે પણ વ્યવસ્થા છે ત્યા માત્ર નિરીક્ષણ કર્યુ ચા પીવામાં થોડીક વ્યક્તિઓ સાથે હતી તેઓ સાથે આયુર્વેદની સ્થાનિક ઉન્નતિ ઉપર થોડીક વાત વાતચિત થઈ

ભરૂચની ખાસ સ્મૃતિ શ્રી બાપાલાલજીની છે તેઓ નવયુવક વૈદ્ય છે કાઇક ભારી પ્રવીણ છે એના ઉત્સાહથી ભરૂચમા કંઈક કાર્ય થવાની આશા છે

સૂરત—૨૮ મી જુલાઈની રાતે બાર વાગે સૂરત પહોચ્યા (ગોઠામથી કાઇક જુદે વખતે) ત્યા તમા પણ વૈદ્યોનુ વિશેષ રાગ દેખાય કે ત્યાના મોટા મોટા શેઠીઆઓને પોતાની સાથે લઈ તે ત્યાના વિદ્યાવયોવૃદ્ધ પ્રમુખ શ્રી બાલકૃષ્ણ રત્નેશ્વર પાઠકજી સ્ટેશને અર્ધી રાતે પણ આવી પહોચ્યા હુ આગલે દિવસે એ સાથે સાત કલાક સુધી બોલીને આવેલો હતો ખૂબ થાકી ગયો હતો સવારથી પાછુ કામમા લાગવાનુ હતુ એટલે મે સૂરત વૈદ્યસભાને હાર્દિક ધન્યવાદ આપતા સાથે અરજ કરી કે જો કંઈ કાર્ય ન હોય તો સ્વાગતને ન લઈ રાતે મને સુવાની વ્યવસ્થા કરી આપવામા આવે તો હુ સવારે ઉઠીને કાઈક કાર્ય કરી શકુ મારે રહેવા માટે તાપી નદીને કાંઠે સૂરતથી બણ માઈલ છે તે તાપી બ્રહ્મચર્યાશ્રમમા ગોઠવણ હતી ત્યાના અથાગ પરિશ્રમી અને ત્યાગમૂર્તિ સ્વામીજી પણ એ વખતે આશ્રમના બધા વિદ્યાર્થીઓ તથા અધ્યાપકોને જાગતા રાખીને મારી વાટ જોતા હતા મારે માટે તેઓએ આટલુ કષ્ટ વેઠયુ તેથી મને ખેદ થયો પરંતુ તેઓતો ખૂબ પ્રસન્ન હતા શ્રી વામનભાઈએ કાંઈ દુગ્ધપાન વગેરે કર્યું હશે હુ તો સ્વામીજીના દર્શન કરીને સૂઈ ગયો

તાપી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ—બધા સવારે ઉઠવાવાળા હતા હુ પણ ઉઠ્યો કારણ કે સૂરતનો કાર્યક્રમ કાંઈક લાંબો હતો પહેલુ તો સૂરતના મુખ્ય સભ્યો બ્રહ્મચર્યાશ્રમમા જ આવી ગયા તેઓએ સૂરતમા આયુર્વેદ પ્રચારના સબધી સૂચના દેતા મેં કહ્યુ કે તાપી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ કેવી રીતે જમીનના એક નાના ટુકડામાથી વિશાળ સસ્થારૂપમા પરિણામ પામેલ છે તેમા પણ આયુર્વેદ વિભાગ વિશેષ પ્રગતિ કરી રહ્યો છે ત્યાર્થી મે સ્વામીજીની આજ્ઞાથી આયુર્વેદ સબધમા વીસ કે ત્રીસ મિનિટનું ભાષણ કર્યુ એમા આપણી ઉન્નતિ કઇ રીતે થઈ શકે તે વિદ્યાર્થીઓ તથા અધ્યાપકોને બતાવ્યુ પછી આયુર્વેદ વિભાગનું વિશેષરૂપથી અને બીજા વિભાગોનું સામાન્ય રીતે નિરીક્ષણ કર્યું આ આશ્રમનો આયુર્વેદ

વિભાગ ખરખર બીજા વિભાગો તા શાસ્ત્રતાથી ઉન્નતિ કરી લીધો છે મને તો લાગે છે કે પાચ છ વર્ષમ એક પ્રથમ શ્રેણીનુ વિદ્યાલય આ બની જશે

આ પછી હુ સુરત આવ્યો શ્રી મણિલાલજીએ મને કેળાપીના વેપારી શ્રી દામોદરદાસ ચુનીલાલને ત્યા ઉતાર્યો ત્યાથી હુ સીધો વઢમભામા ગયો અહીં હજના વૈદ્ય સમેલનની બેઠક ખાસ માર પરોચના ઉપર રાખી હતી અહીં મેળાવડો પણ ઘણો ઉત્સાહજનક હતો અમદાવાદથી લગભગ બધા મહારથીઓ પધાર્યા હતા અહીં ધન્વતરિ પૂજન કર્યા પછી વદ્યભાઈઓનું સમાન કરવામા આવ્યુ બન્ને થી આવેલા વદ્યા હુનહારો તથા સ્વાગત રીતિથી સત્કાર ગ્વામા આવ્યો ગૌોના ભાષણો થયા પછી મારૂ ભાષણ થયુ પછી આ ભાષણ કેનગ વધી મારે હતુ કારણ કે અહીં બીજા લોકો તો હતા નહિ વદ્યભાનુ સમાન આટલુ સારુ હોવા માટે નભાને ધન્યવાદ આપ્યા પછી આ નગરના ધનાઢ્ય વહેરમા એક પણ આયુર્વેદિક વિદ્યાલય કે આતુરાલય ન હોવા માટે એ પ્રગટ કર્યો અગત્યના અને આયુર્વેદના ભવિષ્યનિર્માણ માટે વદ્યાનુ કર્તવ્ય એ ઉપર થોડુ બોલ્યો આ સભા પૂરી કરીને થોડો આરામ લીધો

પછી સુરતના પ્રસિદ્ધ વનિતાભવનનું નિરીક્ષણ કર્યું મિસિસ ગોરા જે ત્યા ઈ ચાર્જ છે તે લાહોરના નન બાબનની સુપુત્રી છે હું તેના સ્વભાવ અને કાર્યથી પ્રસન્ન થયો પરતુ આવડી મોટી સંસ્થામા આયુર્વેદનો સર્વથા અભાવ જોઈ મને દુ ખ થયો નામામમા અનેક સ્થાનોના નિરીક્ષણનો સમાવેશ હતા પણ મેં બીજી પ્રધાન સંસ્થાઓ જ જોઈ અને તેમા આયુર્વેદનુ સ્થાન ન જોતા મને જે અસંતોષ થયો તે સમાજની એ વીક મિટીંગમા જાહેર કર્યો

સુરતની પબ્લીક મિટિંગ ત્યાના સૌ લક્ષ્ય હોલમા હની હોલ ભરાઈ ગયો હતો પ્રમુખ ત્યાના અગ્રગણ્ય એડવોકેટ અને લેજીસ્લેટીવ એસેમ્બલીના સભ્ય શ્રીયુત દસાઈ હતા ત્યા પણ મારે લગભગ કલાક સુધી ભાષણ આપવુ પડ્યુ જેના અતમા મે આયુર્વેદના પ્રચાર માટે મોટી મોટી સસ્થાઓ ઉભા કરવાની ત્યાની ધનાઢ્ય જનતાને અપીલ કરી સભા પૂરી થયા પછી પોતાની મોટરમા બેસતા શ્રીયુત દસાઈ બોલ્યા હતા કે શુ આવા વદ્ય કે દાક્તર સુરતમા પણ છે?

મિટિંગ પછી થોડો વખત હવા ખાવા માટે સુરત ની મિશન લાઈન તરફ ફરવા ગયા ફ્રેંચ પોર્તુગાલ તથા ડચ સમયના સ્થાપેલા નાના નાના ઐતિહાસિક સ્મારકો જોયા થોડી ઠડી હવા માથાને અડતા કાઈ નહિ તો અશિક્ષિત જનતા આ શુ બોલી બોલીને માથુ ઉડી રહ્યુ હતુ

નડીઆદ—ગતના બેએ સુરતથી નીકળી સવારે સાડાપાંચે નડીઆદ પહોચ્યા સ્ટેશને શુ ગલાલ નાથાલાલ આવ્યા હતા અમને તેઓ પોતાને ઘેર લઈ ગયા શ્રી શુ ગલાલજીના વિષયમા બે શબ્દ લખવાની મને જરૂર જણાય છે જે થોડી વ્યક્તિઓનો પ્રભાવ મારા ઉપર પડેલો છે તેમાના તેઓ એક છે તેઓ ગભીર અને આયુર્વેદના ઉચા વિજ્ઞાનના પડિત અને નિઃસ્વાર્થ વિચાર છે જો પોતાના જેવા સુશીલ મનુષ્યો ઠેકાણે ઠેકાણે હોય તો આયુર્વેદની ઉન્નતિ ઘણી શીઘ્રતાથી થઈ શકે તેઓના જ પરિશ્રમથી નડીઆદમા મહાગુજરાત આયુર્વેદ ગ્રામાર્થી નીને મહાગુજરાત આયુર્વેદ વિદ્યાલય ચાલે છે મુંબઈ સરકારે રૂ એક હજારની વાર્ષિક મદદ આ સસ્થાને આપવાનું મંજુર કર્યુ છે તથા શરૂઆતમાં

એ વખતને માટે સારી રમ્મ આપી છે શ્રી સુંદરજી જીને મળીને મને ખાસ લાભ થયો એમ હું માનુ છુ

જોકે નડીઆદમા કામ તો થોડુ હતુ પણ શ્રી સુંદરલાલજી સાથે સવારમા જે વાતો થઇ તેને બધા ભાવ ગ્રતા હુ મહત્ત્વની ગણુ છુ અમે આયુર્વેદની રક્ષા તથા તેના ભવિષ્યવિ ધ્યાનપૂર્વક બધી વાતચિત કરી પછી વિદ્યાર્થીઓના નિવાસસ્થાનમા વિદ્યાર્થીઓ સાથે મેળાપ તથા ચર્ચા કરી એ ચર્ચામા કેટલુક બાકી રહી ગયુ તેનો જવાબ સભામા આપવાનો નિશ્ચય કર્યો

વિદ્યાર્થીઓના અતિથિ સત્કારનો સ્વી । કરીને તેઓની સંસ્થા મહાગુજરાત આયુર્વેદ વિદ્યાલય જોવા ગયા હુ ઉપર કહીજ ગયો છુ કે આ સંસ્થાનો ઔષધિસંગ્રહ તથા પાઠક્રમ આદિ સંતોષજન છે મુમ્બઈ સ ।રે જે પ્રાથમિ રૂપીઆ આપ્યા છે તેમાથી શબચ્છેદગૃહ વગેરે બધાય છ મ્યુનિસિપ ન હસ્પીતાલના બધા ખાટલા આયુર્વ ને મળે એવો પ્રયત્ન શ્રી સુદરલાલ જી રી રહ્યા છે જે મોટા ડાક્તર હસ્પીતાલના ઓફિસર છે તેને આ માગણીમા સહાનુભૂતિ આપવા મે તથા સુદરલાલજીએ મમ ન ા છે ત્યા મ થઇ જો એવી આશા છે એથી જનતા વિદ્યાર્થીઓ અને આયુર્વ ત્રીઓનુ ભનુ થશે

પછી વૈદ્યોને મળ્યો પછી પબ્લીક મીટીંગમા ગયા આ મીટીંગમાં એ વિશેષતા હતી ભાષણ શહેરના સૌથી મોટા લેકચર હોલમા હતુ હાજરી પણ ખૂબ હતી પરંતુ પા સભાના પ્રમુખ તરીકે અમેરિકન દાક્તર શ્રી ઓ ડીચને શ્રી સુંદરલાલભાઈએ પસંદ ર્યા હતા તેઓને મારા ભાષણ ઉપર એટલો બધો વિશ્વાસ હતો કે અમેરિ ડૉ ઓ ડીચ (Dr oldrich) ઉપર પણ મારી અસર થશે એમ તેઓ માનતા હતા શ્રી વામનરાની પણ એવી આશા હતી કે કોઈ પણ રીતે અયુર્વ ઉપર દાક્તર પ્રમુખ થાય છે તે ા ાની જનતાને બતાવી આપવુ મે માગણી બનતો પ્રયત્ન કર્યો હિંદી અને અંગ્રેજી બેઉમા બોલવુ પડ્યુ મારા ભાષણનો વિ ય જીવનનુ રહસ્ય હતો મ એ વસ્તુ આયુર્વેદાનુસાર સ્પષ્ટ રી તેની ાક્તરી સિદ્ધા તો સાથે તુલના રી તેની જે અસર થઈ તે આયુર્વેદ માટે હિતકર હતી કારણકે મારા ભાષણને અંતે પ્રમુખ તરીકે ડા ઓલ્ડ્રીચે જે ભાષણ કર્યુ તેના છે ના શબ્દો નીચે પ્રમાણે હતા —

We look to Ayurved for solving the mystery of life

અર્થાત્ જીવનના રહસ્યના ઉકેલ માટે અમે આયુર્વેદ તરફ જોઈ રહ્યા છીએ

શ્રી સુંદરલાલભાઈને પણ પાર સંતુષ્ટ જોયા ત્યારે મે મારો પ્રયાસ સફળ માન્યો સૌનો આગ્રહ હતો કે મારે ત્રણ દિવસ વધારે ત્યા રોકાવુ પણ આગળ જવુ જ હતું એટલે સાંજના આઠ વાગે ત્યાથી નીકળી રાતના સાડાદશે ફરી અમદાવાદ પહોંચ્યા

રાતના અગીઆર બજે શ્રી અબાલા ર ઉમિયાશંકરજીના મકાને પહોંચ્યા તેઓ બધાય અમારી વાટ જોઈને બેઠા હતા અને ભોજન કુ નહોતું મારા મનમા અંદાજ થયો કે હવે જમ્યા વગર છુટકો નથી તેમા ય્હા શેઠ એમ હતા રાતના પોણાબારે ઘડીઆળ પીરસાઇ વામનભાઈ કહેવા લાગ્યા કે અગીઆર રાત ગયા પછી ભોજન ન કરવુ જોઈએ ? હ ર મે તપોને વિનતિ રી કે પ ર મિનિટ હજી જવાદો મો ડેલું થી જો દિવસ થઈ જશે અને તમે સનાતની ભોજન કરીએ છીએ એમ સમજીને ભોજન કરજો આ રીતે અમે ૩૦ મી તારીખે ભોજન કરવાનો આરંભ કર્યો અને ૩૧ મીએ ભોજન પૂરું કર્યુ

પાટણ—૩૧ મી જુલાઈએ છ વાગે અમદાવાદથી ચાલીને બાર વાગે પાટણ પહોંચ્યા. પાટણની આયુર્વેદિક કૉલેજ હજી સુધી ગુજરાતની સૌથી મોટી કૉલેજમાં મનાય છે પણ હજી તે વિશાળ સંસ્થા નથી થઈ. નડીઆદના વિદ્યાલયની પેઠે એને પણ હજી ઉન્નતિ અને પ્રસાર કરવાની જરૂર છે. પાટણના વિદ્યાલયમાં ચાર કે છ ખાટલાની ગોઠવણ છે. શ્રી નાગરજીભાઈ જેઓ ત્યાંના મુખ્યાધ્યાપક છે તેઓ પ્રયત્ન કરતા હશે તો સંસ્થાની ઉન્નતિ જરૂર થશે.

પાટણની મીટીંગ આયુર્વેદિક કૉલેજમાં જ થઈ. મોટે ભાગે અધ્યાપકો અને છાત્રો જ હતા. થોડા દાક્તરો અને રાજકર્મચારીઓ પણ હતા. પાટણ વડોદરા રાજ્યમાં છે. રાજ્યની શાળાઓના ઇન્સ્પેક્ટર મીટીંગના અધ્યક્ષ હતા. તેઓને મારું ભાષણ સર્વથા સંતુષ્ટ ન કરી શક્યું એમ લાગે છે. કારણ કે એમણે પોતાના ભાષણમાં આયુર્વેદની ઉન્નતિ ઉપર વધારે ભાર મૂક્યો. પરંતુ વૈદ્યો અને દાક્તરોને સંતોષ થયો.

મહેસાણા—બપોરે બે વાગે પાટણથી નીકળી મહેસાણા પહોંચ્યા. ત્યાં શ્રી વામનભાઈએ મારો ચાર્જ શ્રી અંબાશંકરજી ત્રિવેદીને સોંપી દીધો. કારણ કે આ ગુજરાતનું છેલ્લું સ્ટેશન હતું. આગલા દિવસથી કાઠીઆવાડના પ્રોગ્રામનો આરંભ હતો. અને કાઠીઆવાડમાં શ્રી અંબાશંકરભાઈનું વિશેષ જોર હોવાથી એમને મારી સોંપણી કરી શ્રી વામનભાઈએ અધુરા ભાષણમાંથી જ ગાડી પકડવા માટે ચાલવા માંડ્યું.

મારી ગુજરાતની યાત્રા પણ અહીં પૂરી થઈ. ગુજરાતને કરેલા સ્વાગત આતિથ્ય સત્કાર માટે હું તેનો આભારી છું. પરંતુ પ્રત્યેક સ્થળે ઇચ્છા ન હોવા છતાં ચા દુધ પીવરાવવા તથા ભોજન કરાવવું એથી મને ગભરામણ થતી. ઇંગ્લંડમાં જ્યારે હોટેલમાં પણ ભોજન મળવું મુશ્કેલ હતું ત્યારે અહીં તો દરેક વખતે ખાવાનું હતું. તે વિષે મને ગાજે મહેસાણામાં ૧૧ વાગે રાતે વીરમગામમાં અને રાતના બે વાગે વઢવાણમાં ભોજન કરવું જ પડ્યું. હું અકૃતજ્ઞ નથી પણ આ પ્રથા બંધ થઈ જાય એવી મારી હાર્દિક ઇચ્છા છે.

કાઠીઆવાડનો પ્રવાસ—**વઢવાણ**—રાતના બે વાગે વઢવાણ સ્ટેશને એ વૈદ્યો સ્ટેશને આવી પહોંચ્યા અને ભોજન વગેરે ખવરાવીને જ શાંત થયા. વઢવાણ પ્રોગ્રામમાં ન હતું પણ ત્યાં રાતના બે કલાક સુધી ગાડી ઉભી રહે છે એટલે શ્રી અંબાશંકરજીની સૂચના મળતાં ત્યાં વૈદ્યભાઈઓ રાતના બે વાગે સ્ટેશને પહોંચ્યા. લગભગ અર્ધો કલાક સુધી તેમની સાથે આયુર્વેદની પરિસ્થિતિ ઉપર વાતો કરી.

સવારે સાડા આઠે મોરબી પહોંચ્યા. મોરબીના વૈદ્યોએ ભારે સ્વાગત કર્યું. મને સ્ટેટના ગેસ્ટહાઉસમાં ઉતાર્યો. મોરબી રાજ્ય કાઠીઆવાડના મોટા સંસ્થાનોમાંનું એક છે. ઉન્નતિશીલ અને ધનસંપન્ન છે. એનો પોતાનું બંદર પણ છે. તેને પોતાનું કારખાનું પણ છે. રસ્તાઓ અને દૃશ્ય ઘણાં સુંદર છે. પહેલાં રાજવંશના મકાને વૈદ્યોની મીટીંગ અને પાર્ટી થઈ. વૈદ્યો આગળ મારું વક્તવ્ય કહી હું પાછો ભોજન માટે ગેસ્ટહાઉસમાં ગયો. ત્યાંથી પબ્લીક મીટીંગમાં ગયો. મીટીંગના અધ્યક્ષ રાજકુમાર હતા. રાજ્યના દીવાન તથા બીજા કર્મચારીઓ પણ હતા. મારે આયુર્વેદના પક્ષમાં જે કહેવાનું હતું તે સવા કલાક સુધી કહી બાકીનો અર્ધો કલાક વૈદ્યોના મનમાં જે મુંઝવણ હતી તેનો ઉકેલ કરવામાં ગાળી જેટલી બની શકી તેટલી આયુર્વેદની વકીલાત કરી. ભાષણને અંતે શ્રી રાજકુમાર તરફથી દીવાને

આયુર્વેદને મહામતા કરવાનું વચન આપ્યું અને ૭ આયુર્વેદિક ડીસ્પેન્સરીઓ અત્યારે પણ રાજ્યે ઉઘાડી છે એ વાત કરી

તા૦ ૪જી મોરબીથી ચાલી તા૦ ૫મીએ રાજકોટ પહોંચવું હતું પરંતુ કોણ જાણે કેમ કાંઈક મોડું થઈ ગયું અને બાર વાગ્યા સુધી ન ચાલી કે શું થયું! રાજકોટના વૈદ્યોને મળીને તથા અમારો બધો સામાન ત્યાંના પ્રખ્યાત ચિકિત્સક શ્રી ભાણજી મૂળજીને ત્યાં રાખી તથા ત્યાં સાધારણ ખાનપાન કરી અમે સીધા ગોંડલ પહોંચ્યા રાજકોટમાં મીટીંગ રાતે હતી એટલે ગોંડલ પહેલાં જઈ આવી પછી રાજકોટ આવ્યા પછી પબ્લીક મીટીંગ રાખવી એમ નક્કી કર્યું

ગોંડલ—ગોંડલમાં અમે સીધા રસશાળામાં પહોંચ્યા શ્રી જીવરામ કાલિદાસના નામથી કોણ પરિચિત ન હોય? ગોંડલની પ્રસિદ્ધ રસશાળા તેઓની યોગ્યતા અને પરિશ્રમનું ફળ છે તેઓએ થોડા વૈદ્યોને રસશાળામાં એકઠા કર્યા હતા ગમે તે કારણથી હો પણ શ્રી જીવરામ કાલિદાસને મેં આયુર્વેદ મહામંડળથી ખૂબ અસંતુષ્ટ જોયા મને ઘણો ખેદ થયો આવો ઉચ્ચકોટિનો વિદ્વાન ભારતવર્ષની મુખ્ય સંસ્થાથી છૂટો રહે એમ હું ઇચ્છતો નથી પછી મેં તપાસ કરી તો ખબર પડી કે એક વખત એવાં કારણો બની ગયાં હતાં કે શ્રી જીવરામજીનું મહામંડળ તરફ અસંતુષ્ટ થવું સ્વાભાવિક હતું ભૂલ મહામંડળના જ કોઈ કર્મચારી તરફથી થઈ હતી એ વાતોને હવે ભૂલી જવી એ જ સારું છે આ વર્ષે હું મહામંડળનો અધ્યક્ષ છું આવતે વર્ષે કોઈ બીજો હશે વ્યક્તિ બદલાયા કરે છે પણ માતૃસંસ્થા એની એ જ રહે છે છતાં પણ મહામંડળ તરફથી જે ભૂલ થઈ છે તે માટે શ્રી જીવરામજીની ક્ષમા માગું છું તેઓ ઉદાર છે જરૂર પોતાની યોગ્યતા અને પોતાના સહયોગનો ફરી મહામંડળને લાભ આપશે

ગોંડળના વૈદ્યો સાથે ખાસ તો શ્રી જીવરામભાઈ કાલીદાસ સાથે વર્તમાન આયુર્વેદિક સમસ્યાઓ ઉપર વાતો કરી પાછા રાજકોટ આવ્યો ચાલતી વખતે શ્રી જીવરામજીએ રસશાળા તરફથી રૂ ૨૫ ભેટ આપ્યા

રાજકોટ—સાંજના છ વાગે રાજકોટ પહોંચ્યા રાજકોટની મીટીંગ કાઠીઆવાડની મોટામાં મોટી મીટીંગ હતી ત્યાંના કોલેજની પ્રિન્સિપાલે સ્વાગત ગાન ગાયું પચાસથી વધારે સ્ત્રીઓ અને લગભગ ૫૦૦ પુરુષો સભામાં હતા ત્યાંની કોલેજના પ્રિન્સિપાલ સભાના અધ્યક્ષ હતા અંબાશંકરજીએ આશા કરી કે આજે રાતે અહીં આરામ લેવો છે માટે સ્વરૂપજીને વખત લે તે અને લોકોના હૃદયમાંથી આયુર્વેદ તરફની શંકાઓને કાઢી નાખે તે

અઢી કલાકથી વધારે વખત સુધી ખૂબ જોરથી બોલ્યો પછી તો મારું ગળું થાકી ગયું ઘણા લોકો તો વધારે સાંભળવા આતુર હતા રાતના સાડા અગીઆર વાગે મીટીંગ પૂરી થઈ પ્રમુખે ઉપસંહારમાં કહ્યું કે અહીં લોકમાં આયુર્વેદ પરત્વે કહેવું અસંભવ જેવું છે હવે અમે નમ્ર બની ગયા છીએ અને આયુર્વેદનો વધારે વિનયથી ને વિચારથી અભ્યાસ કરશું

બીજી ઓગસ્ટે સવારના ૭ વાગે રાજકોટથી નીકળ્યા ચાલતી વખતે વૈદ્યરાજ ભાણજી મૂળજીએ મેં ચાદીની રકાબીમાં રૂ૦ પચીશ ભેટ આપ્યા રસ્તામાં સરધારમાં થઈને આવ્યા સરધાર અમદાવાદની વૈદ્યસભાના મુખ્ય કાર્યકર્તા શ્રી અંબાશંકરજી ત્રિવેદીનું જન્મ સ્થાન છે ત્યાં થોડીવાર ઉતરી ચાપાણી લઈ પાન ખાઈ આગળ ચાલ્યા કાઠીઆવાડમાં પાનથી કોણ બચી શકે?

ભાવનગર—ભાવનગર અમે બે વાગે મોડા પહોંચ્યા ગરમ ગ્રીષ્મની અને અતિ ખરાબ સડક હોવાથી ગામડામાં એક થઈ ગયા અને ત્યાં પહોંચતા તો બહુ મોડું થઈ ગયું કારણ કે વૈદ્યોને મળીને કામ કરતા મને કાંઈ ગમતનું જણાતું નથી

પહેલી મીટીંગ માત્ર વૈદ્યોની આયુર્વેદ પાઠશાળામાં હતી ત્યાં વૈદ્યોનો જે સમુદાય એકઠો થયો હતો તેમાં કેટલાક મોટા વિદ્વાન હતા સંસ્કૃત ભાષાના તથા આયુર્વેદ સિદ્ધાન્તોના દુર્ભાગ્યથી એટલો ઓછો સમય સમાગમ માટે મળતો હતો કે કેટલાય મહાનુભાવોનો આતિથ્ય સત્કાર પણ પૂરો કર્યો હતો અને તેઓની યોગ્યતાથી પ્રભાવિત થતા હતા છતાં તેઓના નામ કે ઠેકાણાને જાણી શક્યો નથી જે આ રાજ સો બમો વ્યક્તિઓને મળવાનું થતું હોય ત્યાં આ ભૂલ ક્ષમ્ય છે ભાવનગરના માત્ર બે મહાનુભાવોના નામ હું યાદ રાખી શક્યો છું (૧) શ્રી ગામઠભાઈ નરોત્તમ ભટ્ટ કે જેઓની ત્યાંના અધિકારીઓ ઉપર સારી અસર લાગવગ છે અને (૨) શ્રી ભ ાઇ ગજ્જ શર્મા જેમોની વિપત્રા નામની કૃતિ અત્યાર મારા હાથમાં છે વૈદ્યો અને વિદ્યાર્થીઓ આગળ આયુર્વેદના કર્મો ઉપર બોધ કરતા બોલી તથા વર્તમાન આવશ્યકતાઓ તથા સ્થિતિ ઉપર વાતો કરી હું ત્યાંના દીવાન સાહેબને ઘેર ગયો અને તેઓ સાથે આયુર્વેદ સંબંધે ગાન્ધનાા નવ્યની બાબતમાં વાતચિત કરી અને તેઓએ વધારે સહાયતા આપવાનું વચન આપ્યું

પ્રોગ્રામ પ્રમાણે ભાવનગરથી એરોપ્લેનમાં મુંબઈ જવું હતું કારણ કે એરોપ્લેનમાં ગેઢ કલાક લાગે જ્યારે રેલવેમાં છત્રીશ કલાક લાગે પણ એરોપ્લેનની સર્વીસ થોડા દિવસ પહેલાં જ બંધ થયાના ખબર મળ્યા એટલે રાતે ટ્રેનમાં જવાનું નક્કી થયું અને મુંબઈ આવી રાતે મીટીંગ નહિ ભરી શકાય એવો તાર કરવામાં આવ્યો આ રીતે પછીનો બધો પ્રોગ્રામ એક દિવસ પાછો ઠર્યો પ્રોગ્રામમાં ફેરફાર આ રીતે પહેલીવાર કરવો પડ્યો

મધ્યાહ્નની પબ્લીક મીટીંગમાં પ્રમુખ હતા ભાવનગરના દીવાન ત્યાંથી નીકળીને ગાડી પકડવી હતી એટલે ભાષણ પોણો કલાકનું માત્ર જ પૂરું કરવું પડ્યું લોકોએ બહુ ધ્યાનથી સાંભળ્યું દીવાન સાહેબે ઉપસંહારમાં કહ્યું કે મને તો આ સભામાં એવું કોઈ દેખાતું નથી કે જે આ ભાષણ સાંભળ્યા પછી એમને કાંઈ પૂછવાનું બાકી રહે ! ત્યાંના ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લીક ઈન્સ્ટ્રક્શન પણ ઘણા પ્રસન્ન થયા વૈદ્યો તો સંતુષ્ટ થયા જ દીવાન સાહેબને એવી સારી અસર થઈ કે ત્યાંથી મારા આવ્યા પછી કેટલેક દિવસે ૨૧ મી ઓગસ્ટે મને ૨૫ નો મનીઓર્ડર એમના તરફથી મળ્યો હું એવો સમજ્યો કે જે ખીચ એમણે સભામાં દુવાવી આપી આપ્યો હતો તે વખતના તેના સાથે નગરનું પણ તેને ગમ્યું ને જોગ્યા વધ્યો છું ભાવનગરથી વૈદ્યરાજ ગામઠભાઈ નરોત્તમ ભટ્ટનો પત્ર ૧૧ દિવસ પછી મળ્યો જેથી મને જે કામનો મેં આરંભ કરી આપ્યો હતો તેની વૃદ્ધિ થઈ હોવાનો સંતોષ થયો આ કાઠિયાવાડની વાત પૂરી થઈ

પછી મધ્ય હિન્દ અને ઉત્તર કોંકણમાં જઈ આવ્યો જેનો સંપૂર્ણ વૃત્તાન્ત આવતા અંકમાં આવું લખીશ એવી આશા છે કે આગામી અંકના છે કે જે વદ્યમનાઓ મને બોલાવવા ઈચ્છતા હોય તેઓ પહેલી નવેમ્બર પહેલાં મને સૂચના આપવી પછી કોઈનો પ્રોગ્રામમાં સમાવેશ નહિ થઈ શકે

(૫ સ ૫ ઓગષ્ટ ૧૯૩૮માંથી)

તેરમી સદીની પ્રસૂતિ શાળા

(સંપાદક ભા ગ વૈદ્ય)

જૂન ૧૯૩૮ ના મૉડર્ન રિવ્યુ મા ડૉ નિશચંદ્ર મગકાર (એમ એ પી એચ ડી પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના ક્લકત્તા યુનિવર્સિટીના લેક્ચરર)નો નાનો સરખો લેખ એન ઇંડીઅન મેટર્નીટી ઓફ ધ થર્ટીન્થ સેન્ચુરી પ્રસિદ્ધ થયો છે

ચરકસુશ્રુતમા આપણને સૂતિ ગૃહ સબંધી ઉલ્લેખો મળે છે પરંતુ એ પછીના કાળમા કોઈ પ્રસૂતિગૃહ વિષે ઐતિહાસિક માહિતી આપણને પ્રાપ્ત થતી નથી અશોક (ઈ સ પૂ ૨૭ –૩૨)ના એક શિલાલેખમા અશોકે બે જાતની હોસ્પિટલો બધાવી હતી (૧) મનુષ્યો અને (૨) પશુઓ માટે એવો ઉલ્લેખ મળી આવે છે આ બાના વિશાળ સામ્રાજ્યમા આવી ઘણીયે હોસ્પિટલો હતી અને એમા વાપરવાની દવાઓ સારી મળી શકે એટલા માટે વનસ્પતિ ઉદ્યાનો પણ બનાવવામા આવ્યા હતા કેટલી ઉપયોગી પરદેશી દવાઓને મગાવી તેને યત્નપૂર્વક હિંદમા ઉછેરવામા પણ આવતી હતી

આ બધુ હતુ છતા પણ પ્રસૂતિગૃહનો ઉલ્લેખ આપણને સાપડતો નથી પરંતુ હમણા આ પ્ર દેશમાથી મલ્કાપુરમના શિલા સ્થભ ઉપરનો લેખ પ્રાપ્ત થયો છે એના ઉપર શક ૧૧૮૩ અથવા ઈ સ ૧૨૬૨ની સાલ છે આ સ્થભ કાકતીય રાણી રૂદ્રામ્મા (ઇ સ ૧ ૬૧–૧ ૯૬)ના વખતનો છે આ લેખનો સાર કાકતીય-સંસ્કિક આ નામના એક તેલગુભાષાના રા મહે દ્રોથી ૧૯૩૫મા પ્રસિદ્ધ થએલા પુસ્તકમા [શિલાલેખ (Inscription) નં ૧] પ્રસિદ્ધ થયો છે આ લેખમા ગૌડદેશના દક્ષિણરાઢામા આવેલ પૂર્વગ્રામના વતની બગાલી શૈવ આચાર્ય વિશ્વેશ્વરની પ્રવૃત્તિઓનો ઉલ્લેખ છે વિશ્વેશ્વર ગોમુન દિમની શારદાપીઠનો અધિકારી હતો અને કાકતીય ગણપતી (ઈ સ ૧૧૯૯–૧૨૬૧) નો તે દીક્ષા ગુરૂ હતો આ કાકતીય ગણપતી રૂદ્રામ્માનો પિતા થાય વિશ્વેશ્વર રૂદ્રામ્માનો તેમજ ચોલ માલવ અને કલચુરી રાજાઓનો પણ દીક્ષા-ગુરૂ હતો આ બગાલી મહન્ત વિશ્વેશ્વરને કાકતીય ગણપતી અને તેની પુત્રી રૂદ્રામ્મા તરફથી કૃષ્ણાવેણી અથવા કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણે આવેલ કદરાવતી જિલ્લાના વેનિવાડ તાલુકામા આવેલ મદર અને વેલગપુરી નામના બે ગામો મળ્યા હતા આ બે ગામોની જે આવક આવતી તેના વિશ્વેશ્વરે ત્રણ ભાગ પાડી નાખ્યા હતા એક ભાગ પ્રસૂતિશાળા માટે બીજો ભાગ આરોગ્ય શાળા માટે અને ત્રીજો ભાગ ફક્ત બ્રાહ્મણો માટેની સત્ર-શાળા (Rest house) માટે વાપરવાનો હતો આ પ્રસૂતિશાળા અને આરોગ્યશાળા બન્ને વિશ્વેશ્વરે જ બધા વ્યા હતા કે તેના કોઈ પૂર્વજોએ બધાવ્યા હતા અને તે બન્ને સ્થાનિક શૈવ મદિરની સાથેજ જોડી દેવામા આવ્યા હતા

આરોગ્ય દર્પણ

ગપા   પદ્મનાભ શાસ્ત્રી

मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषाया क्रमश षड्रसा ॥

અર્થ —મધુર અમ્લ (ખાટો) લવણ (ખારો) તીખો કડવો અને તુરો એમ ક્રમ પ્રમાણે ૭ રસ છ

कफवातौ वातकफौ वात पित्त च वृद्धिशमौ ।
त्रिभिराद्यैस्त्रिभिरन्त्यैस्त्रिभिराद्यपरैस्तदन्यैश्च ॥१॥

અ વય —कफवातौ त्रिभिराद्ये वृद्धिशमौ यात । वातकफा (च पुन) त्रिभिरन्त्ये वृद्धिशमा यात । पित्त त्रिभिराद्यपरैस्तदन्यै वृद्धिशमौ यात च ॥१॥

અર્થ —કફ અને વાત આદિના ત્રણ રસવડે વૃદ્ધિ તથા શમને પામે છ વાત અને કફ ત્રણ છે ના રસવડે વૃદ્ધિ તથા શમને પામે છ અને પિત્ત પ્રથમ સિવાયના શરૂઆતથી ત્રણ રસવડે વૃદ્ધિ પામે છે અને તે પછીના બે અને પ્રથમના રસવડે શમ પામે છે

વિવરણ —કફ અને વાતોપ મ ો મધુર-અમ્લ અને લવણ રસથી વૃદ્ધિ અને શમને પામે છે અર્થાત્ મધુર-અમ્લ અને લવણ થી કફ વૃદ્ધિ પામે છે અને વાત શાત થાય છે એવી જ રીતે છેલ્લા ા રસ કટુ તિક્ત અને કષાયવડે વ ત વૃદ્ધિ પામે છે અને કફ શાત થાય છે ારે પિત્ત અ ા લ ા અને કટુ રસવડે વૃદ્ધિ પામે છે અને તિક્ત કષાય તથા મધુર રસવડે પિત્તન શમન થાય છે એજ વાત બીજી રીતે જણાવવામા આવે છે કે —

अत्याद्यानाद्यमाद्यन्त्यात्यत्य कोपशमो मरुतम् ।
मध्यमध्येतरौ मध्य प्रयोगाज्नयतस्त्रिकौ ॥२॥

અ વય —अत्याद्यौ प्रयोगात् आद्यमत्य कोपशमौ नयत । आद्यत्यौ अन्त्य कोपशमौ नयत मध्यमध्येतरौ त्रिकौ (तु) प्रयोगात् मध्य (कोपशमौ) नयत ॥२॥

અર્થ —અન્તિમ તથા અગ્રિમ ત્રિક પ્રયોગથી અગ્રિમ મરુત્નુ કોપ અને શમન કરે છે અગ્રિમ અને અન્તિમ અન્તિમનું કોપ અને શમન કરે છે અને આદ્યત્રિકમા મધ્ય અને ૭ રસોમા મધ્ય એ ત્રણનું બનેલુ ત્રિક પિત્તનો પ્રકોપ કરે છે અને એથી અ ય ત્રિકવડે પિત્ત શાત થાય છ

વિવરણ —અન્તિમત્રિક-કટુ-તિક્ત અને કષાય રસ વાયુને કોપાવે છે અને અગ્રિમત્રિક મધુર અમ્લ લવણ રસ વાયુનું શમન કરે છે એવી જ રીતે આદ્યત્રિક-મધુર અમ્લ તથા લવણ રસ કફને કોપાવે ‌છે અને અન્તિમત્રિક કટુ તિક્ત અને કષાય રસ કફનુ શમન કરે છે અગ્રિમત્રિકમાં મધ્ય રસ અમ્લ અને છએ રસોમા મધ્યના લવણ અને કટુ એ બે રસો મળી કુલ અમ્લ-લવણ અને કટુ સોનુ ત્રિક પિત્તનો પ્રકોપ કરે છે અને બાકીનું તિક્ત કષાય અને મધુ રસનું ત્રિક પિત્તનુ શમન કરે છે અર્થાત્—

કટુ-તિક્ત અને કષાય રસાદિકે વાયુ કોપે છે
મધુર અમ્લ અને લવણ રસાદિકે વાયુ શાંત થાય છે
મધુર અમ્લ અને લવણ રસ કફને કોપાવે છે
કટુ-તિક્ત અને કષાય રસ કફનું શમન કરે છે
અમ્લ લવણ અને કટુ રસ પિત્તને કોપાવે છે જ્યારે
તિક્ત કષાય અને મધુર રસ પિત્તનું શમન કરે છે

વાત પિત્ત અને કફને અનુક્રમે ત્રણ ત્રણ (રસ) કહેવામા આવે છે
હવે એક એક રસનું પૃથક્ વર્ણન કરે છે કે—

आद्यमध्यनयत्यत्य मधुराद्या शमनरौ ।
आद्य मध्यात्यमाद्यञ्च मध्यञ्चातिममतिमम् ॥३॥
आद्य मध्य च मध्यान्त्य माद्य मध्यातिम क्रमात् ।
आद्य दोष सरसा माय प्रयोगपरिशीलिता ॥४॥

अन्वय—प्राय प्रयोगशालिता मधुराद्या रसा क्रमात् शमेतरौ नयन्ति । मधुर आद्यमध्य शम नयति अन्त्य नाय च प्रकोपयति । अम्ल आद्य मध्यान्त्य । लवण आद्य मध्यञ्चातिमम् । कटु अन्त्य आद्य मध्य च । तिक्त मध्यान्त्य आद्य । कषाय (पुन) मध्यातिमम् आद्यम् ॥३-४॥

અર્થ—ઘણે ભાગે અતિ સેવન કરવાથી છ એ રસ યથાક્રમે શમન અને પ્રકોપ કરે છે જેમકે મધુરરસ આદ્ય દોષ વાયુને તથા મધ્યદોષ પિત્તને શાંત કરે છે અને અંતિમ દોષ કફને કોપાવે છે અમ્લરસ વાયુને શાંત કરે છે અને મધ્ય તથા અંત્યદોષ પિત્ત અને કફને કોપાવે છે લવણ રસ વાયુનું શમન કરે છે અને પિત્ત તથા કફને કોપાવે છે કટુરસ (તીખોરસ) કફનું શમન કરે છે અને પિત્ત તથા વાયુને કોપાવે છે તિક્ત રસ (કડવો રસ) પિત્ત અને કફનું શમન કરે છે તથા વાયુને કોપાવે છે કષાય રસ પિત્ત તથા કફને શાંત કરે છે તથા વાયુને કોપાવે છે (૩-૪)

વિવરણ—મધુરરસ વાયુ તથા પિત્તનું શમન કરે છે અને કફને કોપાવે છે અમ્લ રસ વાયુનું શમન કરે છે તથા પિત્ત અને કફને કોપાવે છે કટુરસ કફનું શમન કરે છે તથા પિત્ત અને વાયુને કોપાવે છે તિક્તરસ પિત્ત અને કફનું શમન કરે છે તથા વાયુને કોપાવે છે કષાયરસ પિત્ત અને કફનું શમન કરે છે તથા વાયુને કોપાવે છે અર્થાત્ અમ્લ અને લવણરસ વાયુને શાંત કરે છે અને પિત્ત તથા કફને કોપાવે છે તિક્ત અને કષાય રસ પિત્ત અને કફનું શમન કરે છે અને વાયુને કોપાવે છે લવણ રસથી વાયુનું શમન થાય છે અને કટુરસથી કફનું શમન થાય છે અને લવણ રસ પિત્ત અને કફને કોપાવે છે ત્યારે કટુરસ વાત અને પિત્તને કોપાવે છે ટુંકાણમા સુશ્રુત સંહિતાના આધારે કહીએ તો—

મધુર-અમ્લ અને લવણ એ ત્રણે રસો વાતઘ્ન છે
મધુર તિક્ત તથા કષાય ત્રણે રસો પિત્તઘ્ન છે
કટુ તિક્ત અને કષાય ત્રણે રસો કફઘ્ન છે
મધુર-તિક્ત અને કષાય એ ત્રણ રસો સૌમ્ય છે

કટુ અમ્લ તથા લવણ એ ત્રણ રસો આગ્નેય (ગરમ) છે
મધુર અમ્લ અને લવણ રસો સ્નિગ્ધ તથા ગુરૂ (ભારે) છે
કટુ તિક્ત અને કષાય સો રૂક્ષ તથા લઘુ (હલકા) છે
મધુર રસ કફને વધારે છે કટુ (તીખો) રસ પિત્તને વધારે છે અને તિક્ત રસ વિશેષે કરીને વાયુને વધારે છે (-૪)

સમયાનુસાર રોગની વૃદ્ધિ તથા ક્ષય

रात्र्यह्नारादिमध्यात्य पुनश्चात्याद्यमध्यत ।
मध्ये चात्य तथान्ता च दोषैर्नाल्पातिशूलरुक् ॥५॥

અન્વય—रात्र्यह्नो दोषै न अल्पातिशूलरुक् (भवति) । रात्र्यह्नो आदि मध्यातषु वातशूल न अल्प (किंतु) अतिभवति । अत्याद्यमध्यत पित्तशूल न अल्प अतिभवति । मध्ये च अत्यतथा रात्र्यकफशूल न अल्प अतिभवति

અર્થ—રાત્રિ અને દિવસના ભાગમા વાત પિત્ત અને કફના શૂળ (રોગ) અલ્પ નહિ પણ અધિક થાય છે જેમકે રાત્રિ દિવસના આદિ ભાગમા વાયુનુ શૂળ નથી હોતુ મધ્ય ભાગમા થોડુ હોય છે અને અંતિમ ભાગમા બહુ હોય છે આવી રીતે દિવસ અને રાત્રિના અંતિમ ભાગમા પિત્તશૂળ હોતુ નથી આદિ ભાગમા થોડુ હોય છે અને મધ્ય ભાગમા વિશેષ હોય છે રાત્રિ અને દિવસના મધ્ય ભાગમા કફનુ શૂળ હોતુ નથી અંત ભાગમા થોડુ હોય છે અને આદિ ભાગમા તે બહુ હોય છે શૂળ શબ્દથી રોગ સમજવા (૫)

વિવરણ—રાત્રિ અને દિવસના ભાગમા વાત પિત્ત અને કફના શૂળ નથી થતા થોડા થાય છે અથવા બહુ થાય છે અર્થાત્ રાત્રિ અને દિવસના આદિ ભાગમા વાયુથી શૂળ થતુ નથી મધ્ય ભાગમા થોડુ થાય છે અને છેવટના ભાગમા બહુ થાય છે એવી જ રીતે દિવસ અને રાત્રિના અંતભાગમા પિત્તનુ શૂળ થતુ નથી અને આદિ ભાગમા થોડુ થાય છે પરંતુ મધ્ય ભાગમા પિત્તનુ શૂળ બહુ જ આવે છે (કારણ કે મધ્ય ભાગ પિત્તપ્રધાન હોય છે) રાત્રિ તથા દિવસના મધ્ય ભાગમા કફનુ શૂળ થતુ નથી અંતના ભાગમા થોડુ થાય છે અને આદિ ભાગમા તે શૂળ બહુ જ નીકળે છે (કારણ કે આદિ ભાગ કફપ્રધાન હોય છે)

આહાર તથા વિપાકના ક્રમથી વૃદ્ધિ તથા ક્ષય

भुक्ते जीर्यति जीर्णे च जीर्णे भुक्ते च जीर्यति ।
जीर्णे जीर्यति भुक्ते च दोषैर्नाल्पाति रुक् क्रमात् ॥६॥

અન્વય—दोष न अल्पा अतिरुक्भवति । अजीर्णेभुक्ते जीर्यति जीर्णे (वायुना) न अल्पा अतिरुक्भवति । जीर्णे भुक्ते जीर्यति (पित्तेन) न अल्पा अतिरुक्भवति । जीर्णे जीर्यति भुक्ते च (कफेन) न अल्पा अतिरुक् भवति ॥६॥

અર્થ—વાત પિત્ત તથા કફથી નીચે લખેલા ક્રમથી નથી થતો થોડો થાય છે અથવા તો બહુ જ થાય છે જેમકે આહાર કરતી વેળા વાયુની વ્યાધિ થતી નથી (તે વખતે કોઠો કફપ્રધાન હોય છે) ભોજન પચવા માંડે ત્યારે (કોઠો પિત્તપ્રધાન હોવાથી) થોડી વ્યાધિ

થાય છે અને પચી ગયા પછી (કોઠો વાતપ્રધાન હોવાથી) વ્યાધિ બહુ થય છે અને પચવા માંડે ત્યારે પિત્તના કારણે વ્યાધિ થતી નથી (કોઠો પિત્તપ્રધાન હોય છે તેથી) ભોજન શરૂ કરવા સમયે (કોઠો કફપ્રધાન હોવાથી) વ્યાધિ થોડી થાય છે અને ભોજન પચી ગયા પછી (કોઠો વાતપ્રધાન હોવાથી) બહુ જ વ્યાધિ થાય છે ભોજન કરતી વખતે (કોઠો કફપ્રધાન હોવાથી) વાયુ ના કારણે વ્યાધિ બહુ જ થાય છે ભોજન પચી જવા આવે ત્યારે (કોઠો વાતપ્રધાન હોવાથી) દુ:ખ થતુ નથી અને ભોજન પચવા માંડે ત્યારે (કોઠો પિત્તપ્રધાન હોવાથી) થોડુ દુ:ખ થાય

વિવરણ—કોઠો ભોજન સમયે કફપ્રધાન હોય છે ભોજનના મધ્યકાળે કોઠો પિત્તપ્રધાન હોય છે અને ભોજનના અંતિમ ભાગમા કોઠો વાતપ્રધાન હોય છે તેથી ભોજન ઓછુ વધુ પચવાના કારણે વાત પિત્ત અને કફના વ્યાધિ પોતાના સમયમા બહુ પીડા કરે છે જ્યારે બીજા સમયે ઓછી પીડા કરે છે કે બીલકુલ પીડા કરતા નથી અર્થાત્ વાયુકર દ્રવ્ય પચ્યા પછી વાયુને વધારે છે પિત્તકર દ્રવ્ય પચતી વખતે પિત્તવર્ધક થાય છે અને કફ કારક દ્રવ્ય ખાધા પછી એ દ્રવ્યના પરિપાક પૂર્વે કફના વ્યાધિને વધારી દે છે

(વાગ્ભટ્ટ સૂત્ર સ્થાનમા અધ્યાય પ્રથમના શ્લોક આરંભમા वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् એટલો ભાગ સરખાવી જોવો)

कफपित्तानिला पूर्वमध्यातेषु व्यवस्थिता ।
देहाहोरात्रिवयसां संधिष्वपि कफानिलौ ॥७॥

અન્વય—कफपित्ताऽनिला देहाऽहोरात्रिवयसां पूर्वमध्यान्तेषु व्यवस्थिता । संधिष्वपि कफानिलौ ॥७॥

અર્થ—કફ પિત્ત તથા વાયુ શરીર દિવસ રાત્રિ અને વયના આદિ મધ્ય અને અંત ભાગમા યથાક્રમે પ્રબળ હોય છે સંધિવિભાગમા કફ અને વાયુ પ્રબળ રહે છે (૭)

વિવરણ—શરીરનો આદિભાગ મસ્તકથી હૃદય સુધીનો ગણાય છે અને એ ભાગમા કફ પ્રબળપણે રહે છે શરીરનો મધ્યભાગ હૃદયથી નાભિ સુધી (હૃદયાન્ત્યો) ગણાય છે અને તે ભાગમા પિત્ત પ્રધાનપણે રહે છે તથા નાભિથી નીચેના ભાગમા (શરીરનો અંતિમ ભાગ છે તેમા) વાયુ પ્રબળપણે રહે છે એવી જ રીતે દિવસની શરૂઆતમા કફ મધ્યભાગમા પિત્ત અને અંતિમ ભાગમા વાયુ પ્રબળપણે રહે છે રાત્રિમા પણ શરૂઆતમા કફ મધ્યમા પિત્ત અને અંતિમસમયમા વાત પ્રબળ હોય છે સંધિઓમા કફ તથા વાયુ પ્રબળ હોય છે અર્થાત્ પ્રથમ સંધિકાળમા કફ અને બીજા સંધિકાળમા વાયુ પ્રબળ હોય છે

(અપૂર્ણ)

ગુજરાત—કચ્છ—કાઠિયાવાડ પ્રાન્તીય ૮ મુ વૈદ્યસમેલન

અજાર (કચ્છ)

તા ૩, ૪ ૫ ડિસેમ્બર ૧૯૩૯

૧ સમેલનનુ પ્રમુખસ્થાન શ્રીમાન વૈદ્યરાજ ઉમીયાશ કર મોતીરામ રાવલ (અમદાવાદ) રસતત્વવાચસ્પતિએ શોભાવ્યુ હતુ

૨ ત્રણ સભાપરિષદ ચોજવાનો નિર્ણય થયેલ રસાયન સભાપરિષદ —આ પરિષદનુ પ્રમુખસ્થાન—રા રા રાજવૈદ્ય હીરજી દત્તરામ પ્રાણનાથ (મુબઈ) શ્રી કરવા કૃપા દર્શાવી હતી

૩ નિદાન ચિકિત્સા સભાપરિષદ —આ પરિષદનુ પ્રમુખસ્થાન શ્રીમાન વૈદ્યરાજ સુરલાલ નાથાલાલ જોશીએ (મહાગુજરાત આયુર્વેદીક કોલેજ નડિયાદના પ્રોફેસર સાહેબ) સ્વીકારેલુ

૪ દ્રવ્ય ગુણ સભાપરિષદ—આ પરિષદના પ્રમુખસ્થાને વૈદ્યરાજ શ્રી રમણિકલાલ જેઠાલાલ દવે હતા

સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ શ્રીમાન વૈદ્યરાજ વિશ્વનાથ મિયારામ પતિ હતા

વનસ્પતિ રસાયન ખનિજ આદિનુ એક પ્રદર્શન યોજવામા આવેલુ જેના પ્રમુખ પૂ જયકૃષ્ણભાઈના ભત્રીજા શ્રી ગોકુળદાસ ખીમજી હતા

ઉદ્ઘાટનની ક્રિયા—સમેલનનુ ઉદ્ઘાટન તથા વનસ્પતિ પ્રદર્શનનુ ઉદ્ઘાટન કરવા માટે સ્વાગતકારીણી સમિતીએ કચ્છના ગાદીપતિ યુવરાજના નામદારના શુભહસ્તે તથા કોઈ મુખ્ય અધિકારીના હસ્તે થાય તે માટે પ્રયાસ કરી રહી છે

લિ
વલ્લભરામ વિશ્વનાથ વૈદ્ય
પ્રધાન મત્રી
સ્વા કા સમિતિ અજાર—કચ્છ

---

૨૯ મુ નિ ભા આયુર્વેદ મહાસમેલન

૨૯ મા નિ ભા આયુર્વેદ મહાસમેલનનુ અધિવેશન જોધપુરમા ઈ સ ૧૯૩૮ ના ડિસેમ્બરની તા ૧૯–૨૦–૨૧ તારીખોમા છે એના સ્વાગતાધ્યક્ષ જ્યોતિષ વૈદ્યોપાધ્યાય પં ઉદયચન્દ્ર અને સ્વાગત પ્રધાનમત્રી શાહ ગોવર્ધનલાલ માલાણીની સહીથી નિમત્રણપત્રો પણ રેલવે આદિની યોગ્ય સૂચનાઓ સાથે મળી ગયા છે

નમેલનનો કાર્યક્રમ

તા ૧૯ મી

સવારના ૮ થી ૧૧	સરઘસ
બપોરના ત્રણથી	મહાસંમેલન ઉત્સવ
	ઈશવ ના
	ઉદ્‌ઘાટન
	સ્વાગતાધ્યક્ષનું ભાષણ
	સ ર
	સભાપતિ પરિચય
	સભાપતિનુ ભાષણ
	વિષય નિર્વાચન સમિતિનું સગઠન
રાત્રે આઠથી	વિષય નિર્વાચિનીની બેઠક

તા ૨૦ મી

સવારના આઠથી	સ્વાસ્થ્યરક્ષાસભાના પરિષ અધ્યક્ષ ો લક્ષ્મીપતિ બી એ એમ બી સી એમ ભિષમત્ન મદ્રાસ
બપોરે ત્રણથી	મહાસમેલનોત્સવ
	ઇશવદના
	ઠરાવો
	ત્રીજા ભાષણો
	વિષચિ સામભાના પરિષ અધ્યક્ષ-
રાત્રે આઠથી	રાજવદ્ય પ શ્રી કિશોરીદત્ત ૭ શાસ્ત્રી કાનપુર
	વિષયનિર્વાચિનીની બેઠક

તા ૨૧ મી

સવારે આઠ બજે	આતુરરક્ષાસભાના પરિષ અધ્યક્ષ- ક્વિરાજ મની દ લાનદાસ ગુપ્ત એમ એ એમ બી કા નતીથ કલકત્તા
	રચાયિ રાગીએનુ નિદાન
સવાર નવ બજે	અધ્યાપક સમેલન
મધ્યાહ્ન બારથી	ઇશ્વરવદ ા
	અધ્યક્ષ પરિચય
	અધ્યક્ષ ભાષણ
	ઠરાવો
	ઉપાધિ વિતરણ
	મહામ ક્ષ-વિદ્યાપીઠનો રિપોર્ટ
	ધન્યવાદાપ ન

સિદ્ધભેષજ મણિમાલા

[અનુસંધાન જુઓ અંક ૭ પાન ૨૨૪ થી ચાલુ]

[અનુસંધાન જુઓ અંક ૭ પાન ૨૨૪ થી ચાલુ]

તૃતીયો ગુચ્છ

रिपु हृदयं भित्वा नखघात प्रहारस्तु ।
जन्तूपरि हरिरक्षण मस्तु स्तरितकृत्स्तु ॥ १

સિંહનું રૂપ ધારણ કરી હિરણ્યકશિપુની છાતી નખવડે ચીરી નાખી ભક્ત પ્રહ્લાદનું પરિત્રાણ કરનાર શ્રી નૃસિંહ ભગવાન અમારું રક્ષણ કરો.

उत्तिष्ठेदगद प्रभातसमये र गार्थमायुषा
दृष्ट्वा दर्पणरत्ननिकनगुरभिलाग्वेच द यादिरान् ।
स्मृत्वा किं च हरिं हर गणपतिं देवीं रविं श्रीगुरु
नत्वा वृद्धजनास्तत सुखतया शौच क्रिया कृती ॥ २

આયુષ્યની રક્ષા માટે હમેશા પ્રાત કાલમા વહેલા ઉઠવું જોઇએ ઉઠીને પછી દર્પણ બીજુ ગાય કુંકની માળા અને વૈદ્ય દહીં વગેરેને જોવા પછી વિષ્ણુ શિવ ગણપતિ દેવી સૂર્ય શ્રી ગુરુદેવ વગેરેનુ સ્મરણ કરવુ પછી વૃદ્ધજનોને નમસ્કાર કરવા અને ત્યાર પછી શૌચક્રિયા વગેરે કરી લેવુ

[મઙ્ગલ આયુર્વેદ ભણ્યા પછી યોગના ગુણ દોષ જાણ્યા પછી ચિકિત્સામા પ્રવૃત્ત થનાર વૈદ્યનુ મુખ્ય ધ્યેય ધાતુસામ્ય કરવાનુ અર્થાત્ સ્વાસ્થ્ય જાળવવા માટે પ્રયત્ન કરવાનુ હોવુ જોઇએ ચરક વિમાનમા કહ્યુ છે કે इह कार्यप्राप्त कारण भिषक् करण पुनर्भेषज कार्य धातु धातुवैषम्यम् कार्य धातुसाम्यम् कार्यफल सुखावाप्ति इत्यादि । વૈદ્યનું કર્તવ્ય નિરોગી માણસોની સ્વાસ્થ્યરક્ષા અને રોગીઓની વ્યાધિમાંથી મુક્તિ-પ્રાપ્તિ-આ બે છે વ્યાધિમાંથી મુક્તિ આપવી માટે આ ગ્રંથમા આગળ વર્ણન કહેવામા આવનાર છે પરંતુ તે પહેલા સ્વાસ્થ્ય રક્ષા માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ સવારથી ઉઠીને રાત સુધીમા શું કરવું જોઇએ તેની શરૂઆત કવિ આ શ્લોકથી કરે છે આયુર્વેદ કહે છે કે — दिनचर्यां निशाचर्यां ऋतुचर्यां यथोदिताम् । आचरन् पुरुष स्वस्थ सदातिष्ठति नान्यथा ॥ અર્થાત્ જે પુરુષ હમેશા ઋષિઓએ નિર્દેશેલી દિનચર્યા રાત્રિચર્યા ઋતુચર્યાનુ બરાબર પાલન કરે છે તે હમેશા નિરોગી જ રહે છે અને સ્વસ્થનુ લક્ષણ પણ સુશ્રુતે કેટલુ સુંદર આપ્યુ છે ? समदोष समाग्निश्च समधातुमलक्रिय । प्रसन्नात्मेन्द्रियमना स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥ જેના વાત પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષો ઓછાવત્તા નહિ પણ સમાન હોય જેની ધાતુઓ (રસ રક્ત માંસ અસ્થિ મેદ મજ્જા શુક્ર) પણ સમાન હોય જેની મલક્રિયા પણ સમાન હોય જેનો આત્મા પ્રસન્ન હોય ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોનો

અધિષ્ઠાતા એવુ મન પણ પ્રસન્ન હોય—તેને સ્વસ્થ—તદુરસ્ત—કહેવામાં આવે છે આત્મા ઇંદ્રિયો અને મનની તદુરસ્તી વિશુદ્ધ જીવન સિવાય મેળવી શકે જ નહિ અર્થાત્ શારીરિક માનસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓની ખીલવણી સિવાય આયુ આરોગ્ય પ્રાપ્ત રી શકાય જ નહિ આરોગ્ય એનો રાગાધ્ય દેવતા છે એ દેવતા પણ તપશ્ચર્યાથી પ્રસન્ન થાય છે દિનચર્યા વગેરેના પાલનમા બ્રાહ્મમુહૂર્ત વખતે ઉઠવા કરવામા મનુષ્યને પોતાની ઇંદ્રિયો ઉપર કાબુ મેળવવો પડે છે વાસનાઓનો નિગ્રહ કરવો પડે છે પરતુ એકાદ વખત અમૂક ટેવો પડી જાય છે પછી તે ટેવો ર આગળ ઉપર ચારિત્ર ઘડે છે અથવા ઘડવામા મદદગાર થાય છે]

गुदादिशौच बलकान्तिकारण पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीहरम् ।
पर पदक्षालनमक्षिरञ्जन पदार्त्तिरक्ष श्रमहृद्बलप्रदम् ॥ ३ ॥

ગુદા ઉપસ્થ વગેરેની શુદ્ધિ બલ અને કાન્તિ વધારનાર છે એથી શરીરની પવિત્રતા જળવાય છે આયુષ્ય લબાય છે અને બુદ્ધિરધ છે પાદક્ષાલન (હાથપગ બરાબર ધોવા તે) આખોનુ તેજ વધારનાર છે પગના રોગોને અટકાવનાર છે શ્રમને હરનાર છે અને શક્તિપ્રદ છે

अबाधय दन्तपलानि भक्षयेत्प्रसिद्ध काष्ठोद्भवद न्तपावनम्[1] ।
तदास्यवैरस्यमलादिमाजन स्वच्छत्वगात्रवलघुत्वकारणम् ॥ ४ ॥

બાવળ કરંજી વડ લીમડો બોરસલી ખેર ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ દાતણ દાતના પેઢાને કઇપણ ઇજા ન થાય એવી રીતે હમેશા કરવુ જોઇએ દાતણથી મોની વિરસતા મુખની દુર્ગંધ અને મળ વગેરે સાફ થઇ જાય છે દાતણથી દાત સ્વચ્છ ગાઢ અને લઘુ રહે છે

हिक्काशिर कर्णमुखाक्षिरोगेष्वर्दितश्वासकास नव ज्वरार्ते
विमोह तृष्णामद कामखिन्ने कदापि काय न हि दन्तशौचम् ॥ ५ ॥

હેડકી આવતી હોય માથાનુ કાનનુ કે મ્હોનુ કોઇ દરદ હોય અજીર્ણ હોય ઉલટી થતી હોય અર્દીતવા (ફેસીઅલ પેરેલીસીસ) થયો હોય ખૂબ થાક લાગ્યો હોય નવો તાવ આવ્યો હોય મોહ તૃષ્ણા મદ અને ખાસીથી જે પીડાતો હોય—ત બધાએ દાતણ કરવુ જોઇએ નહિ

कुर्वीत गण्डूषमथो हिमेन जलेन तत्स्यान्मुखशुद्धिकारि ।
सुखोष्णनीरेण तु दन्तजाड्य कण्डूकफारोचमलप्रहारि ॥ ६ ॥

ઠડા પાણીથી કોગળા કરવાથી મુખની શુદ્ધિ થાય છે સ્હેજ કકોસા પાણીથી કોગળા કરવાથી દાતની જડતા ખુજલી કફ અરુચિ અને દાતનો મળ સાફ થાય છે

---

૧ दन्ता पूयन्ते अनेन इति दन्तपवनम् અર્થાત્ જેનાથી દાતો પવિત્ર અથવા સ્વચ્છ થાય છે તે દન્તપવન અર્થાત્ દાતણ દિનચર્યા તથા વિધિઓની વિશદ ચર્ચા માટે વાચકોને મારુ દિનચર્યા (પ્રસ્થાન કાર્યાલય) નામનુ પુસ્તક જોઇ જવા ભલામણ કરુ છુ બા ।

पिडिका नीलिका यच्च रक्तपित्त निबर्हणम् ।
शीतेन पयसा कार्यं मुखप्रक्षालन तत ॥ ७ ॥

તેણ કર્યા પછી ઠડા પાણીથી મ્હો ધોવુ મુખપ્રક્ષાલનથી મુખ ઉપરની ફોલ્લીઓ કાળા ચાઠા વ્યગ રક્તપિત્ત વગેરે શાત થાય છે

ते सयुता इन्द्रियपाटवेन भवन्ति नस्य रचयन्ति ये दृशम् ।
सौवीरसन वरमञ्जन स्यात्ततो दृशौ सूक्ष्मविलोकने स्त ॥ ८ ॥

જે મનુષ્ય હમેશા નસ્ય (નાકમા તેલના ટીપા મૂકવા તે)નુ સેવન કરે છે તેની ઇન્દ્રિયો ખૂબ જ સારી સ્થિતિમા રહે છે હમેશા આખમા સુરમો આજવાથી આખની શક્તિ વધે છે અને સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ તે જોઈ શકે એવી તેજસ્વી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે

सभुक्तवाञ्जागरितो ज्वराच्च श्रान्त सरा तो न समाचरेत्तत ।
शिरोरुहश्मश्रुनखानि सप्तसप्तान्हि तेन तु जातु कुन्तयेत ॥ ९ ॥

ખાઈને તુરત અથવા જેમેના માણસે જાગરણ કર્યું હોય તેને જ્વરથી પીડાના મનુષ્યે થાકેલા માણસે ઉલટી થઈ હોય એ માણસે—અજન આખમા આજવુ નહિ
માથાના વાળ દાઢીમુછ નખ સાત સાત દિવસે કપાવના આને દી ચુટવા જોઈએ નહિ

केशादिसकर्तनमस्ति धन्यमायु प्रभापुष्टिपवित्रताकृत् ।
प्रसाधिनी केशरजोमलौघयूकादि सहारविधि प्रवीणा ॥ १० ॥

માથાના વાળ તેમજ દાઢીમૂછના વાળ વગેરે નિયમિત કપાવના એ ધન્ય છે—વખાણવા યોગ્ય છે આયુષ્ય પ્રભા પુષ્ટિ અને પવિત્રતા સાધનાર છે
કાસકી માથાનો કચરા અથવા મલ લીખ જૂ વગેરેનો નાશ કરવામા પ્રવીણ છે

कान्ति मङ्गलपराक्रमपुष्टि दीर्घजीवित धनप्रदमाहु ।
पापदुष्पदलन पविरूप दर्पण पिशुनमास्यमलस्य ॥ ११ ॥

દર્પણમા મુખ જોવુ એ કાન્તિ મગલ પરાક્રમ પુષ્ટિ દીર્ઘજીવન અને ધનપ્રદ છે મ્હો ઉપરનો મલ તથા પાપ પ વગેરે મુખ ઉપરના ભાવોને પણ તે હરનાર છે

सामर्थ्यं लघुता विभक्ततनुता दोषक्षतिर्गात्रता ।
व्यायामादुपजायते वद कुत तत्सेविना व्याधय ।
भुक्त पच्यत आशु गच्छति जरा मेद क्षणात्क्षीयते
स प्रोक्त शिशिरे हिते ऽ यसमये स यो बलस्यार्धेन ॥ १२ ॥

વ્યાયામના સેવનથી સામર્થ્ય લઘુતા (spring like body) વિભક્ત ગાત્રત્વ દોષોનો નાશ, સુઘડ માસ પેશીઓ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે વ્યાયામ સવકોને રોગો ક્યાથી ઉત્પન્ન થાય ? તેમને તો ખાવાનુ જલદી પચી જાય છે ઘડપણ દૂર ભાગે છે અને જોત

જોતામા મ ન્યરબીતો ક્ષય થઈ જાય છે વ્યાયામ રે નતુ કરતા શિશિર ઋતુમા વિશેષ પથ્ય છે બીજી ઋતુમા વ્યાયામ બનથી અર્ધનો[1] લેવો જોઈએ

सुक्तवान् रतरत क्षयकासी रक्तपित गदशोषबलासी ।

त भनवहद नश्यति सद्य कुञ्जर हरिरिव प्रतिकम्पन् ॥ १३ ॥

ખાઇને તુરત અને સભોગ કરી વ્યાયામ કરવાથી તેમજ ક્ષય ખાસી રક્તપિત્ત સોજો અને કફના રોગો માટે તો વ્યાયામ ન ન છે આ રોગવાળાઓ વ્યાયામ કરે તો જલદી નાશ પામે છે સિંહ જેમ હાથીને ખચી મારી નાખે છે તેમ

अभ्यङ्ग श्रमपवनापहो विधेय तन स्यु बलदन्ता प्रभा प्रभावा ।

स्यादुद्वर्तनमपि कान्तिकारि दत्तमालस्य कफमतिपुष्टता पिनष्टि ॥ १४ ॥

અભ્યગ (માલીસ) શ્રમ અને વાયુને હરનાર છે અભ્યગના સેવનથી બળ અગની દૃઢતા શરીરની કાંતિ અને પ્રભાવ—વધે છે ઉદ્વર્તન પણ કાંતિકારી છે રુક્ષ છે અને આળસ કફ અને અતિશય સ્થૂલતાનો નાશ છે

स्नान प्रभा जनयति क्षिपति श्रमार्ति कण्डू निरस्यति तनोति बलप्रमोदौ ।

उष्णोदकेन सलिलानजन देह कार्य पुन शिरसि प यमुदीरयाम ॥ १५ ॥

નિત્ય સ્નાન કરવાથી શરીરની કાંતિ વધે છે શ્રમની પીડા નાશ પામે છે કંડૂ (ખુજલી)નો નાશ કરે છે અને બળ તથા આનંદને આપે છે હાસડીના ઉપના ભાગમા હમેશા ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવુ તે પથ્ય છે પરતુ માથા ઉપર ટાઢુ પાણી જ નાખવુ એમ અમો કહીએ છીએ

स्नान ज्वरऽक्षिरुजि कर्णगदऽतिसार ऽध्मानपीनस मरुत्प्रभवो न पथ्यम् ।

देहस्य मार्जनमनन्तरमेव कुर्यात् स्नानस्य तत्तुमुलमाथ विमाविभावि ॥ १६ ॥

તાવમા આખની વેદનામા કાનના રોગમા અતિસારમા પેટના આફરામા સળેખમમા અને વાયુના રોગો વગેરેમા સ્નાન કરવુ હિતાવહ નથી આ રોગમા સ્નાનને બદલે કપડાનો કકો પાણીમા બોળી તેના વડે દોલ લુસી નાખવુ સ્નાન પછી દેહ માર્જન કરવુ હિતાવહ છે

कौशेय वसन विचित्रमरुण सश्लेष्मवातापहम्

काषाय लघु पित्तजि मतिमत स्याग्रीष्मकाले वरम् ।

नोष्ण नातिहिम शुभ सिततर काम्य यशस्य भवे—

दायुष्य धनद प्रमार्जनन तोय च स्च्य नवम् ॥ १७ ॥

ચિત્રવિચિત્ર લાલ રંગનુ રેશમી વસ્ત્ર કફ અને વાતને હરનાર છે સુગધી દ્રવ્યોના ધુવાથી રંગેલુ મગળવસ્ત્ર પિત્તને ટાળનાર છે બુદ્ધિવર્ધક છે અને ગ્રીષ્મ ઋતુમા આ વસ્ત્ર પહેરવુ અતિ હિતાવહ છે અતિ સફેદ વસ્ત્ર ગરમ કે ટાઢુ ન હોવાને લીધે હમેશ પહેરવા

---

[1] हृदि स्थान स्थिता वायु यदा वक्त्र प्रपद्यते । व्यायाम कुर्वतो जन्तो तद् बलार्धस्य लक्षणम् ॥ सुश्रुत

યોગ્ય છે યશ વધારનાર કે આયુષ્યપ્રદ છે તદ્દન નવુ વસ્ત્ર ધનને—લક્ષ્મીને—આપનાર છે ચામડીને હિત ર અને રોચ્ય છે

दाहमूर्च्छन तृपाश्रमकाण्ड त्वग्गदानपनयत्यनुलेप ।
पुष्पधारणमनङ्गविसारि कान्तिकारि दुरितग्रहहारि ॥ १८ ॥

ચ ન વગેરેના લેપ દાહ મૂર્છા તૃષા શ્રમ ખુજલી ચામડીના રોગો વગેરેને દૂર કરે છે હમેશા સુગધી અને સુદર ફુલોની માળા વગેરે પહેરવાથી તે કામોત્તજક છે કાન્તિ આપનાર છે દુષ્ટગ્રહને મારનાર છે

सौभाग्य सतोषविवायकानि शुभीनि दु स्वप्ननिवर्हणानि ।
दारिद्र्यपापनयकारणानि क्षेमप्रदानानि विभूषणानि ॥ १९ ॥

હિરામોતી અને સુવર્ણના હમેશા આભૂષણો પહેરવા એ સૌભાગ્ય અને સંતોષની વધારનાર છે પવિત્રતાનુ દ્યોતક છે અને દુષ્ટ સ્વપ્નો વગેરેનો સંહાર કરનાર છે ગરીબાઇ અને પાપનો નાશ કરનાર છે ક્ષેમપ્રદ છે

स्वेष्टदेवार्चन पुसामलक्ष्मी कलिवारणम् ।
आयुष्य पुत्रपौत्रान्तितेज सिद्धिकर परम् ॥ २० ॥

ઇષ્ટદેવતાનુ પૂજન અલક્ષ્મી અને કલિનુ નિવારણ કરનાર છે આયુષ્ય વધારનાર છે પુત્ર પૌત્ર વગેરે ઉત્તરોત્તર પરમ સમૃદ્ધિ આપનાર છે

सत्पादुकारोहणमाग्च य गृहानम भोक्तुमथ प्रगच्छत ।
श्रीपादुकारोहणमङ्घ्रि पीडापहार दूरग नन्दायि दृग्म् ॥ २१ ॥

રસોડામા જમવા જતી વખતે પગમા લાકડાની પાવડીઓ પહેરવી જોઇએ આ પાદુકારોહણ પગની પીડાને હરનાર છે એ દરરોજ બનાવી છે

लड्डुक दुग्ध दधि पर्पट भक्तपूरी कमार सूपवटिका वटकादिभा यान ।
खादेद्यथारुचि तत शुचिरद्वितीयै स गधय यदि भवतिपुष्प सुस ना ॥ २२ ॥

સ્વાસ્થ્યરક્ષા માટે હમેશા લાડુ દૂધ દહીં પાપડ ભાત પૂરી કસાર દાળ વડી વડા વગેરે ભોજ્યપદાર્થો અવારનવાર યથારુચિ—રુચિ અનુસાર—પવિત્ર થઇને એકાંતમાં બેસીને ખાવા જોઇએ જો સારી ભૂખ હોય તો ભોજનના વખાણ પણ કરવા જોઇએ ઓહો! આ રસોઇ ખરેખર અદ્વિતીય

एलालवङ्ग खदिर पूगचूर्ण परिष्कृतम् ।
नागवल्लीदल खादे मुखसौरभ्य हेतवे ॥ २३ ॥

નાગરવેલનુ પાન કાથા ચુના સોપારી એલચી લવિંગ બરાસકપૂર વગેરે સુગધિ પદાર્થો નાખીને જમ્યા બાદ મુખસારભ્ય માટે ખાવુ હિતાવહ છે

सरोष्णं ताम्बूलं मुखविरसता न तुकफहृत्
सपित्तासृग्वृद्धि स्मरमपवनं वह्निजननम् ।
वरासृक्पित्तार्ति क्षयविषमद श्वास नयन
व्यथामूर्छाशोष प्रभृतिषु न शस्तं तदुदितम् ॥ २४ ॥

તામ્બૂલ સર ઉષ્ણ મુખવિરસતાને હર કરનાર ત્વતુ અને કફને હણનાર છે રક્ત પિત્ત ક્ષય વિષ, મ શ્વાસ આંખની વેદના મૂર્છા શોષ વગેરે રોગોમા પથ્ય નથી— અર્થાત્ તે નહિ ખાવુ જોઇએ

कषाय ताम्बूलीदलमरुचिमुष्णं पवननुत्
हिम रूक्षं पूगं तुवरमकफ पित्तशमनम् ।
सितं चूर्णं श्लेष्मानिलजयि तथोष्णं खदिरजा
त्वलासामृक् पित्तक्रिमि गरलकुष्ठास्य गन्धहृत् ॥ २५ ॥

નાગરવેલનુ પાન— ષાય અરુચિ કફનો નાશ કરનાર ઉષ્ણ અને વાતઘ્ન છે
સાપારી— ડી તુરી રૂક્ષ કફઘ્ન અને પિત્ત શાંત કરનાર છે
ચુનો—કફ અને વાતને જીતનાર અને ઉષ્ણ છ ાથો કફ રક્તપિત્ત કૃમિ કૃત્રિમ વિષ કુષ્ટ મ્હોના રાગો વગેરેને હરનાર છે

तमाली रूक्षतीक्ष्णोष्णा वान्ति भ्रान्तिकरी सरा ।
नागवल्लीदलैः सार्धं शस्ता वातकफात्मनाम् ॥ २६ ॥

[તમાલીનો અર્થ તો તામ્રપત્રી તા કસ્તૂરી વગેરે કરવામા આવેલો છે અહિં શો અર્થ લેવો તે સમજાતો નથી નાગરવેલના પાન સાથે લેવાથી વાતકફ પ્રકૃતિ વાળાઓ માટે હિતકર છે જેમ કહેલુ છે એટલે પાનથી કોઇ ભિન્ન ચીજ લાગે છે]
તમાલી રૂક્ષ તીક્ષ્ણ ઉષ્ણ ઉલટી અને ભ્રમને કરનાર અનેસર છે વાતકફ પ્રકૃતિવાળા માટે તે હિતકર છે

स्मृत्यायुरोजो बलसत्त्वशोभा प्रमोद वर्णेन्द्रियपाटवाद्यैः ।
दधाति देहावयवान् समस्तानाहार आहाय महागुणौघः ॥ २७ ॥

ઉત્તમ આહારથી સ્મૃતિ આયુષ્ય ઓજ બલ સત્ત્વ દેહની કાંતિ આનંદ વર્ણ ઇંદ્રિયપાટવ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે[1] દેહના સમસ્ત અવયવો પણ અન્નથી જ બંધાય છે

कृत्वा भोजनमुत्तमं शतपदं गत्वा लता विष्टर
स्थो वा काव्यकथाकुतूहलरसान् स्मृत्वा वयस्यैः समम् ।
सुप्त्वा किंचिदतीव शुद्धसलिलं पीत्वा स्वगेहादिकं
दृष्ट्वा सत्क्रममाचरेदथ मलोत्सर्गं पराह्णे पुनः ॥ २८ ॥

---

[1] रूप रस स्पर्श गन्धास्त्व मनसः प्रियान् भुक्तवानुपसेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति ॥

ઉત્તમ ભોજન જમ્યા પછી સો પગલા ધીમે ધીમે ચાલવુ પછી પથારીમા (ડાબા પડખે) સુઈ રહીને અથવા આસનપર બેસીને મધુર કથા અને કુતૂહલોત્પાદક ચર્ચા વગેરેનું મિત્રોસહિત રસપાન કરવુ પછી સ્હેજ સુઈ જવુ પછી ઉઠીને શુદ્ધ જળ પીને ઘરનુ કામકાજ જોવુ પાછલા પહોરે ઝાડે ફરવા જવુ

નાન્યાનિ કાર્યાણિ કદાપિ કુર્યાત् સજાતવેગ પુરુષો હિતાર્થી ।
સમીરયેન્નો બલતો-ન્યથા સ્યુસ્ત ગદા પ્રાણવિઘાતવીરા ॥ ૨૯ ॥

પોતાના હિતની ઇચ્છા રાખનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિએ ઝાડા પેશાબની હાજત થઈ હોય તો તે પૂરી પાડી આપ્યા સિવાય બીજુ કંઈ પણ કામ ન કરવુ જોઇએ જો વેગ ધારણ કરશે તો પ્રાણનો નાશ કરનારા ભયંકર રોગો ઉત્પન્ન થશે

उष्णीष रुचिर मरुत्कफजयि प्रोक्त रजो वारण
पादत्राणधृति पदो सुखकरी चक्षुष्या सत्यायु प्रदा ।
छत्र मङ्गलभातपात्निहरण श्रीद हिमघ्न नर
सदण्डस्य महाभयप्रणुदवष्टम्भप्रद धारणम् ॥ ३० ॥

માથાપર પાઘડી (ટોપી કે ફેટો પણ ચાલી શકે) પહેરવી એ શોભારૂપ છે વાત અને કફને જીતનારી છે ધૂળનુ નિવારણ કરનાર છે પગરખા (જોડા) પહેરવા પગ માટે સુખકારી છે આંખોને હિતકર છે અને આયુષ્યપ્રદ છે છત્રી ધારણ કરવી તે તાપ વગેરેથી રક્ષણ આપનાર છે હિમને હણનાર છે દંડધારણ મહાભયનુ નિવારણ કરનાર છે અને પડતા આખડતા આપણને બચાવનાર છે અર્થાત્ ટેકારૂપ છે

मरुत्पित्त श्लेष्मप्रशमननिपुणा भाति शिबिका
तनोत्यायु पुष्टि श्रियमनिलपित्ते द्विपपति ।
मरुत्पित्तशात प्रदममितमद कफहर
बलिष्ठाना शस्त तरलतुरगारोहणमपि ॥ ३१ ॥

પાલખીમા બેસી મુસાફરી કરવી એ વાયુ પિત્ત અને કફની શાંતિ કરનાર છે હાથી પર મુસાફરી કરવી એથી શરીર પુષ્ટ થાય છે આયુષ્ય લંબાવે છે લક્ષ્મી પ્રદ છે અને વાતપિત્તને શાંત કરનાર છે ખૂબ પાણીદાર ઘોડાપર સ્વારી કરવી એ વાતપિત્તને શાંત કરનાર છે ખૂબ મેદને હરનાર છે કફને હરનાર છે બળવાન મનુષ્યો માટે આ સ્વારી હિતકર છે

एतेष्वन्यतम यथारुचि वर सरुह्य यान सुखी
स मित्रै सह राजमार्गसरणौ यायात्मन प्रीतये ।
पश्यस्तत्र शनैश्चमत्कृति युतो नानापदार्थान् पुन
साय स्वीयनिकेतने दयितया सह पर मोदताम् ॥ ३२ ॥

ઉપરોક્ત વાહનોમાથી કોઈપણ વાહન પર યથારુચિ મિત્રો સાથે આરોહણ કરી રાજમાર્ગ ઉપર મનની ખુશાલી માટે ફરવા જવુ ત્યા વિવિધ જાતના રમ્ય પદાર્થો અથવા

સદ્દિસૌ દર્યા જોઈતે ગત પડે પોતાના ઘરે પાછા ફરી સ્ત્રીપુત્રાદિ સાથે બેસી આનંદ કરવો.

(ઇતિ દિનચર્યા)

सायतन लघ्वशन समाप्य पिप पय शर्करया समेतम ।
श्यामामथो क रगता निधाय परामृन नुचकुचौ नयीन ॥ ३१ ॥

ગત હલકો ભોગ ખાવા પછી સાકર નાખેલુ દૂધ પીવુ પછી પોતાની ભાર્યા સાથે તેના ઉચ્ચ સ્તનો સાથે આલિંગન સૂઈ જવુ

भूशय्याऽनिलदा क्षपित्तशमनी रूक्षा सदा बृहणी
खट्वा दोषहरा सदागति गति श्रीस्नाप्पद्मी भवेत ।
मासत्वग्रुधिरप्रसाद ननन निन प्रमोदप्रदम
वृष्य वातकफश्रमप्रलयद्ह्त् सवाहन नूमहे ॥ ३४ ॥

જમીન ઉપર પથારી કરી તેમા સૂઈ જવુ એ વાયુ કરનાર છે રક્તપિત્ત શાન્ત કરનાર છે રુક્ષ છે પલગ ઉપર શયન શરીરનુ પોષણ કરનાર છે વાતાદિ દોષોને હરનાર છે ખાટલી ઉપર સૂવાથી તે વાયુ કરનાર છે પગચપી કરાવવી એ માસ ચામડી લોહી શુદ્ધિ વગેરેને વધારનાર છે નિ. અને હર્ષ આપનાર છે વૃષ્ય છે વાત અને શ્રમનો નાશ કરનાર છે

मायूर चामरचवेत्रजनाञ्चत वस्त्रो थम दमरदागतिरुत्तमाऽस्ति ।
प्रस्वेद मूर्च्छनपरिश्रमतषह्नी स्निग्धा त्रिदोषह्रनी हृन्यगमाऽपि ॥ ३५ ॥

મોરપિંછના પખાથી ચમરીથી નેતરના કે તાડના પખાથી કે વસ્ત્રના પખાથી મદમદ પવન ખાવો એ ઉત્તમ છે આવી રીતે પવન ખાવો એ સ્વે મૂર્છા પરિશ્રમ તૃષા વગેરેને હરનાર છે સ્નિગ્ધ છે ત્રિદોષને હરનાર છે અને મનને આનંદ આપનાર છે

(ઋતુચર્યા)

भवन्ति यस्मिन्क्षयकोपशान्तयो निलस्य पित्तस्य कफस्य सततम ।
वदन्ति तद्राशिषु सक्रमाद्रवे भिषग्गुरीणा ऋतुषट्कमाख्यया ॥ ३६ ॥

સૂર્યના ભિન્ન ભિન્ન રાશિઓના સંક્રમણથી છ ઋતુઓ થાય છે આ છ ઋતુઓમા વાત પિત્ત અને કફનો હમેશા ચય પ્રકોપ અને શાતિ થાય છે—

દોષ	ચય	પ્રકોપ	શાતિ
વાત	ગ્રીષ્મ	વર્ષા	શરદ
પિત્ત	વર્ષા	શરદ	હેમત
કફ	શિશિર	વસત	ગ્રીષ્મ

(અપૂર્ણ)

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનું કે જાનુઆરી ની આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનું ૨૨ મું વર્ષ શરૂ થાય છે. નવા થનારા ગ્રાહકો જો લવાજમના પૈસા મ ઓ થી મોકલશે તો તેમને અ ઓ ક તરત મળશે.

( ) વર્ષની અધવચથી ગ્રાહક થનારને પણ વર્ષની શરૂઆતથી જ ગ્રાહક થએલા ગણી નીકળી ગએલા ભાગોમાંથી જ બધા અંકો મોકલી આપવામાં આવશે.

(૩) ગ્રાહકોના સરનામા અધુરાં હોય કે બદલાં હોય તેમણે પુરૂં કે બદલેલું સરનામું તરત મોકલી આપવું જેથી ગેરવ્યવસ્થા ન થવા પામે. આ બાબતમાં ગ્રાહકોની સુસ્તાનાથી અંક ગુમ થઈ જાય તો ફરીથી તે અંક પોસ્ટેજ મોકલનારને મળશે. માટે સરનામું પૂરૂં તથા બદલ્યું હોય તો નવું સરનામું તરત મોકલી આપવું.

(૪) ગ્રાહક થવા સંબંધે કે અંક મેળવવા સંબંધે સર્વે પત્રવ્યવહાર **વ્યવસ્થાપક "આયુર્વેદ વિજ્ઞાન" સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ અમદાવાદ**, એ સરનામે કરવો.

(૫) **આ માસિકના લેખકોએ** પોતાના લેખો આ માસિકમાં આવતા લેખો સંબંધે પત્રવ્યવહાર **તંત્રીને સરનામે** કરવો.

(૬) <u>ખાસ ગ્રાહકો માટે વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ રાખવામાં આવેલ છે.</u>

(૭) આ માસિકમાં છપાતા લેખો માટે તે તે લખનારા લેખકો જવાબદાર છે.

(૮) આ માસિકના લેખોને અને જાહેરખબરોમાં છુટ ન લખનારની નીતિ (policy)ને કાંઈ સંબંધ નથી.

!! ખાસ લાભ !!

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનની ૧૯૮૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧-૯૨-૯૩-૯૪ એમ વર્ષની જુદી જુદી બંધાવેલી ફાઈલો રૂ. ૧-૮-૦ થી મળશે.

લખો

પાછલા વર્ષની ફાઈલો માટે રૂ. વર્ષ દીઠ

ચાલુ વર્ષના અંક માટે વ્યવસ્થાપક—આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

ઠે. સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ—અમદાવાદ

Regd No B 1319

વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર થએલુ

વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી ચર્ચનારૂં વૈદક માસિક

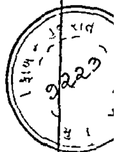
આયુર્વેદ-વિજ્ઞાન

પુસ્તક ૪
અંક ૯-૧૦

तन्नेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्॥

સપ્ટે ઓક્ટોબર
૧૯૪૯

તંત્રી અને પ્રકાશક
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લી૦ તરફથી
ઠે. સયાની રોડ મુંબાઈ-૧૮

શુદ્ધ આયુર્વેદીય દવાઓની માફક શુદ્ધ આયુર્વેદ
મેળવવાનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ તમને ઝંડુ ફાર્મસી
તરફથી પ્રકટ થતા આ માસિક દ્વારાજ મળશે

વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૭-૦-૦
લાયબ્રેરીઓ માટે ૬-/-

અનુક્રમણિકા

— વિનતિ —

આ માસિકની આ અનુક્રમણિકા જોઈને વાચક ખાત્રી થશે કે આ માસિક આપણા વૈદ્ય શાસ્ત્રના નાનરચા માટે કેવું કામ કરી રહ્યું છે. આ માસિકના આ ૨ મુ વર્ષ ચાલે છે. શરૂઆતથી જ આ માસિકમાં આવા ને આવા જ લેખો આવે … ગ ત્યની નાગેરીઓ માટે આ માસિક મજુર થયું છે. અમને આશા છે કે ગર્ના વિદ્યાના પ્રચારમાં જ દશનો … સમાજેનો છે એમ સમ… ર વાચક આ માસિકના ગ્રાહકો વધારવાની કે પોતાના ગામના લાયબ્રેરીઓ દ્વારા પણ આ માસિકનું વાચન વધા નેની ભલામણ કરશે

ડુર્ગાશંકર કે શાસ્ત્રી
તંત્રી

મુદ્રસ્થાન આદિત્ય મુદ્રણાલય રાયખડ રોડ અમદાવાદ
મુદ્રક મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી એ

રાજવૈદ્ય શંકરપ્રસાદ નંદુ ભટ્ટજી

[જન્મ ૧૯૧૮ પોષ]　　[અવસાન ૧૯ માગશીર્ષ ૩

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमा ब्रह्मप्रजापत्यश्विबलभिद्धन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृ य

પુસ્તક ૨૨ મું] સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૯ [અંક ૯

કૈલાસવાસી શંકરપ્રસાદ ઝંડુભટ્ટજીના જીવનની અલ્પરેખા

વિ સં ૧૯૯૬ના માગશરની અમાસ એટલે ઈ સ ૧૯૪ ના જાનેવારીની ૧૨મી તારીખે ત્રણ દિવસની ટુંકી માંદગી ભોગવી પ્રાતઃકાળે લગભગ સાડા ચાર વાગે જામનગરમા ઝંડુ ભટ્ટજી કૈલાસવાસી થયા અને ભારતવર્ષ [illegible] ૫ ૫ નો એક ઉત્તમ વૈદ્ય ખોયો

[illegible] જામનગરમા ૧૯૧૮ના પોષમા થયો હતો એટલે એમના દેહ પડ્યો ત્યારે એમની ઉમ્મર લગભગ ૭૮ વર્ષ (૭૮ વર્ષ પૂરા થવામા થોડા દિવસો ઓછા હતા) ની હતી આ લેખ વર્ષ ૫૦ના જામનગરમાં શ્રી [illegible] જન્મ થયો ત્યારે એમના પિતા ઝંડુ ભટ્ટજી જામનગરના મહારાજા વિભાજીના [illegible] વૈદ્ય હતા અને પોતાના અપ્રતીમ વૈદ્યક જ્ઞાનથી મહાઆચાર્યમા ભારે પ્રતિષ્ઠા મેળવી ચૂક્યા હતા

પ્ર [illegible] ૫ અને મહાત્માનું પદ [illegible] પ્રાપ્ત કરનાર ઝંડુ ભટ્ટજીના કુટુંબમા આયુર્વેદની પરંપરા એમના પૂર્વજોમા ચાર પાંચ પેઢીથી હતી [illegible] ઝંડુ ભટ્ટજીના પૂર્વજોમા શ્રીગૌડ બ્રાહ્મણ વર્ગો પૈકે પુરાણ તથા વૈદ્યનો બેય ધંધાઓ [illegible] કેટલા વૈદ્યનો ધંધો કરતા એવી પ્રથા એમના કુટુંબમા પેઢીથી ઝંડુ ભટ્ટજીએ [illegible] ઝંડુ ભટ્ટજીના [illegible] ઝંડુ ભટ્ટજી જો કે સંસ્કૃત જાણતા તથા ભાગવતના અભ્યાસી હતા પણ એમના પુત્ર ગોવર્ધન ભટ્ટજીને કાશીએ જઈને વિશેષ વિદ્યા મેળવવી અને [illegible] પોતાને વાંચવા માટે [illegible] એવા પુસ્તક [illegible] અને એમ એ [illegible] કે ગોવર્ધન ભટ્ટજીથી એમના કુળમા સંસ્કૃત વિદ્યાનો જે વારસો ઉતર્યો તે ઝંડુ [illegible] તથા એમના બાળકોના વખત સુધી ચાલુ રહ્યો હતો અને એ કુટુંબની મોટી શાખામા મહુગત મહામહોપાધ્યાય [illegible] શાસ્ત્રમા સંસ્કૃત વિદ્યાજ્ઞાનનું

---

૧ ઝંડુ ભટ્ટજીના [illegible] ની વિગત માટે ઝંડુ ભટ્ટજીના ચરિત્ર માટે જુઓ ઝંડુ [illegible] ચરિત્ર

એમના કુટુંબે અથવા એમના કુટુંબે — શા મા સમ ત હિન્દવાર મ કૃત ક નવનાની દૃષ્ટિએ શિખ જોયુ

જેમ સંસ્કૃત વિદ્યા અને વૈદક સાથે શ પ્રસા ન ઇના પૂર્વજોને પરિચય હતા તેમ જ ગજ્જર સાથે પણ તેઓને જૂના સ બંધ હતો એમના ા ા વિ ન ભ જમ ગ ના મ ગાગત ણુમ જામના રાજવૈદ્ય હતા

શ પ્રસા ભ ના જ મ પહેલા થ મણિને જ એમના દા ા વિ ન ભ ના સ્વર્ગવાસ થયો પણ વિ ન ભ ઇના વખતમા એમના કુટુ ની આર્થિક સ્થિતિમા તથા પ્રતિષ્ઠામા, જામનગરના બીજન વ્રતો । કુટુંબો સાથે સ ખામણીમા સારી ઉન્નતિ થઈ હતી અને એનો લાભ શ પ્રસા ભ ના C જ ને મ ો હતો.

શ પ્રસા ભ ઇના જ મ પછી મે વ ા એટલે સ વત ૧૯ મા ઝ ભ એ જામનગરમા રસશાળાની સ્થાપના કરી હિન્દવાડ ગુજરાતમા જ નહિ પણ હું જ્યા પ્ર ત્યા સુધી મુબાઇ ઈલાકામા એ પહેલી સસ્થા હતી એ સ થાની સ્થાપના કયા પછી એની કેવી રીતે ઉ નતિ થાય એ ઝ ભ ઇના જીવનનુ એક લક્ષ્ય હતુ અને એ કારણથી એમણે પોતાના કુટુબને રસશાળા સાથે ઓતપ્રોત કરી દીધુ હતુ એમના જીવનની બીજી પ્રવૃત્તિઓમા વનસ્પતિની C તિ અને જામનગર શહેરની ઉન્નતિ એ ને સ્થાન મોટુ હતુ[૨]

ઝ ુ ભટ્ટની દૃષ્ટિ નાગરિક હતી એ એમના જીવનચરિતમા પષ્ટ દેખાય આ એમણે ઉભા કરેલા સાર્વજનિક વાતાવરણો પરિણામે શ પ્રસાદ ભ જામનગ ના એ રત્નરૂપ નાગરિક થયા હતા

શ કરપ્રસાદ ભ ઇના ઉછે પાછળ એના પિતા ઝંડુ ભ ની વી ષ્ટિ હતી એ ઉપ ામા કહ્યુ છે બાકી એમના બાળપણ સ બધી ખાસ વિગતો મળતી નથી એમના વખતે એમના સૌથી નાના કાકા વિશ્વનાથ વિ ન ની ઉમર ફ ત આઠ વર્ષની હતી અને એમના પાચે કાકાઓ તથા ફઇ જેના લગ્ન નહિ થયા હોય તે ફઇઓ માત્ર હતા હોવાથી કુટુ ા વિશાળ હતુ અને એ પછીના આઠ શ વર દ મીઆન બધા કાકાઓ પ ણી ગયેલા હોવાથી તેમ જ તેઓને પ્ર ત થયેલી હોવાથી કુટુ ા એથી પણ મોટુ થયુ હશે પણ બીજી તરફથી ઝ ભટ્ટના ભાઇઓએ વૈદ્ય તરીકે બહારગામ જવાન આ રભમા જ શરૂ કર્યુ હતુ અને ધીમે ધીમે એ વધતા રસશાળાની શાખાઓનો કેવી રીતે વસા થયો તેનો ઇતિહાસ ઝ ુ ભ ઇના ચરિત્રમા છે પરતુ આ રીતે ભાઇઓ એ બહારગામ જવા માડવાથી ઘરમા માણસોની સખ્યા ઓછી થઇ હશે એમ માનવાનુ નથી કારણ ભટ્ટજીએ પોતાના ભાણેજો વગેરેને પોતાને ત્યા રાખી પોતાની પદ્ધતિ (લાઇન) મા

૧ વિ વર્ષે જ વાસવાસી થયેલા મહામહોપાધ્યાય હાથીભાઇ હરિશકરભાઇ શાસ્ત્રી એ શ કરલાલ શાસ્ત્રીને ગુરુભાઈ હોવાથી મારાભાઇ પર ગણતા તેઓ સસ્કૃતના સમર્થ પ ડિત હતા એ બે વિદ્વાનોમા વધારે વિદ્વાન કોણ તે હુ ન કહી શકુ પણ સરસ સસ્કૃત શ્લો લખવાની શક્તિ શ કરલાલ શાસ્ત્રીની ચ

૨ જુઓ ઝ ડુ ભટ્ટનુ જીવન ચરિત્ર પૃ ૧૬૪ થી ૧૭૧ તથા પૃ ૧ ૨ થી ૧૪

કેળવવાનો નિશ્ચ   યો હોવાથી તેઓ ઝ ન ુ ો ને   તેવા મા યા હતા   બાઇઓમાથી જેઓ બહાર જતા તેઓ ા પણ કુટ મો મોટે ભાગે જામનગરમા જ   તેતા અને સ ૧૯૩૧ ––– ના નામા જામનગ ની નતો । ગાતિના ૫ ગ   વાક કુ ઓ ઝંડુભ ુના કુટુ બ આથે એક કુટુ બ પેઠે   તેના હતા

આવા કટુંબ મેળામા બાળકના C છે   પ   રોગ ધ્યાન ન અપાય એ સ્વાભાવિક નાગ છે પણ ાાનુ   ા પ્રસા માઇના ગર્ગી ના પોતાનુમા ે C જ્મા માઈ હરકત આવી હોય એમ જણાતુ નથી   ઝ ુ ભ ુએ આયુર્વેદિક દૃષ્ટિથી આરોગ્ય અ ે આયુ ર વધારે એવી આ । ાિ ી પ્રણાલિકા વગમા   ાખન કરી નીધી હતી   અ ે એ વખતે એ ન મા શ   પ્રસા ના ની માથે ે   ા   આગળ પા જ C કરેના વચ્ચાણ ના ગ ી મને એ પદ્ધતિનો લાભ મળ્યો હતો   ક   તેમાથ્ર એક તે ન ા પરેના ઝ ુન ુના અને   ા૯   ચંદેના એ   બાળો ે પોતાની ાિ શા ગ્થામા શ ક પ્રસા માઇના પત્ની મ ગ્વતી બાની   ને ઉધમાથી Cસોડીને પણ ૯ન પાતા સેન   મ ાઃ ભૂગ નાગણીમા ે ધુ ંત ુ   વળી મોગ ૯૪ મેળામા કેવાથી પણ મનને અસુર   વનની કેળવણી મ ે ે સેન ઝ ભ ુમાનના ૭ના વિદ્યાની આવ ર તા ઝ ભ ડ્ના ધ્યાનમા પુરેપૂ ી હતી ે

ે   ા ુ પ્રસા   ભ ડ્ની ઓળખાણીની વિ ાોમળતી નથી પ ા એ વખતના   ાગળ નમાગે આ ને ન ા એમને જનોપવીત આપ્યુ હશે   અને તે ૫ છી એમણ આમા ર ાણુ ી   ગુ ાની   શીખવવા માટ જ પોતા ા   ા ા   ા તેના શંકરનાથ જેઠાભાઇ પાસે ગુજરાતી શિક્ષણ લીધુ હોવાનો સંભવ છે અ ે પછી મહામહોપાધ્યાય   ા રનાથ માસ્ટર પાસ સંસ્કૃત ાાનુના   રાક નાથ શાસ્ત્રીને સ વત ૧ ૨૮ થી ૧૯૩૧મા જામનગ ના ઝ ન ુની પાઠશાળામા સંસ્કૃતનો અભ્યાસ ાાવતા ા ા હતા એ ઝ ન ડ્ના ુ ાચ્છિલ્મા નોધ્યુ છ ે   શંકરપ્રસા ભ ુ એ અભ્યાસમા ા એમની પાસે સંસ્કૃત ભણતા હતા અને ૧૯ ૧ ની આખરમા શ ક નાથ ગાજીની સા નીમા નિમણૂક થતા જે વિદ્યાથીઓ આ ાી ગયા હતા તેમા શ ક પ્રસા   ન ુ પણ ગયા હતા   તેને ગેરે   ભણતા હતા એમ મ ે એક વખત એમુ   ીએ   ેનુ   પગ મો ાી નાઓ વખત ા ાિ હોય એમનાથી ર   ા ને   ડીશ ાર એવુ ન હોતુ એ વખતના ની ા પ્રશ્નો ાઓ કેરે તેઓ પણ નાની ઉમ્મ   ૫ ખસ્તાહતા   અ । અમને માથે વળો બા પણ ઝ   ભ ડ્એ ગ્હ્નો ાા ાો હતો   તેઓએ મૂળ કુગા પરેના જામનગગે પા ર ી   ે ઊંચ્ચ ળી તેઓ   ાવવા ને વાધવા ા શ   ર્યું હતુ

૫ ન ર ની બા ર ઉપા તા ઉપા ના તથા વૈદ્ય મા પિનાની પાસેથી વ્યાવહારિક જ્ઞાન મેળવતા તથા એમને મારમા મદદ ય   ના   ના પણ વરાવ   ગ અભ્યાસ અમર વખત સુધી ા ર પ્રસા નાઇએ ચાલુ ાખ્યો હતો   તેને   વખતના   ેવનાથ શાસ્ત્રી પાસે અભ્યાસ ા ર્યો એમ મા એ ના   ર તુ   પણ મ વત ૧૯ ૪ મા મત   વાની ઉમ્મ ના મ ાન પ્રાખ   પ્રેમગ ે મ ુત બનાવવા માટે   પાની નોધ મન ા   ે

---

૧   જુઓ ઝ ુ ભટ્ટનુ જીવનચરિત્ર પૃ ૬૩ થી ૭૩

તેતા શક પ્રમા બ ટ્ટો અભ્યાસ પણ મોગ મસ્તરની ઉમ્મર ૧૪ થઈ ગઈ હશે એમ માનવામા વાંધો નથી

શં નમા બ જીના કુળમા પાચ છ પેઢીથી સ કૃત વિદ્યાનો સારો પ િ ચ આ આવેલો હતો એ ઉપર ગ્યુ જ છે અને તે કે શકરનાન માઇલ્ય કે એમની પેઢીના દ િ ત શાસ્ત્રી ઇશ્વરામ શાસ્ત્રી વગેર પૈકે શાસ્ત્રીવગમા આવે એ ગેનો ન્યા ણ િ શાસ્ત્રોના અ ામ નહિ પણ ઝ ુ ન ઇ આ િ બધા ભાઇઓ સ ંસ્કૃત વાચી સમ ઝ શકે એવા વ્યુત્પન્ન હતા ારે એ ભાઇઓના પુત્રો મ ્ બ ્ની તેઓને સ ંસ્કૃત ભણાવવાની વણી છ ઝા ્તા એ અપવા સિવાય મોટે ભાગે સ ંસ્કૃત જ્ઞાન વગર કે અ પ સ ંસ્કૃત જ્ઞાનની પુ ઇ ાને વૈદ્યકમા પ ા હતા એમની દ ા ના કે નઇકના પ્રશ્નો (વૈદ્યોમા ારા સ કૃત ્ અ ો આયુર્વેદનુ ઉત્તમ જ્ઞાન ધ ાવનાર એક સ ્ગત નજુનાન પ્રભાશ ક અને એમની પછીની પેઢીમા એક સ ્ગત અમૃતનાન નાપ્રશક પ ણી જ થતા

શકરપ્રમા બટ્ટના સમનય ક નતો એમાથી કોઈ ાન અગ્રેજી ભણવા માડ્યા હતા પણ એમને અંગ્રેજી જ્ઞાનનો લાભ મિનકન મળ્યો ન હતો એમના પ છી ગ વ ા જ મેના બાળકોથી અગ્રે ્ જ્ઞાનની એ કુટુ બમા શરૂઆત થઇ ચોક્કસ તારીખ નથી મળતી પણ એ વખતના રિવા જ નમા ે શકરપ્રમા બટ્ટના નાની ઉમ્મરે બટ તો ૧૧-૧૨ વ ની ઉમ્મરે લગ્ન થ ા હશે તેઓ પહેલીવાર પારાશરગોત્રી પ્રનાશ ર ેહા ભાઈની પુત્રી સરસ્વતીને પરણ્યા હતા આ માઇ ભણે ા હતા એટલુ જ નહિ પણ એના નાતામહ પાસેથી વે ા તના સ ા પામેના એમ સાભળ્યુ છે સ ૧૯૪૬ ના એક પત્રમા એમને વિ ા ઝ બ ઝ ાને છે કે નીચે ાસેના શ્લોકોના અથ ચિ. શં પ્રસા ના વ ાને સ ભળાવ ે અને તે તમારે જતે જઇને ખરો ાર હ યમા હમી જાર તે ીતે સ ભળાવવા[1] (પછી પાચ શ્લોકો લખીને ઉમેર્યુ છે કે) આ શ્લોકોનો ા ર અ સમ જીવીને કહેવુ કે સગામા કટુ બમા ા મા જ્ઞાતિમા આડોશીપાડોશીમા નોકરચાકરમા એમ સ પ રહ્યા તેમ સારૂ તમે સધી વાતે સમ ્ુ છો વિદ્વાન છો ભણેના ે તો પણ મારા મનમા જે આ ્યુ તે તમા ા બધાને વાસ્તે લખ્યુ છે એમ મારી તરફથી વ ્ે કહેજો

સરસ્વતી બ્હેને બટ્ટજીનો આ ઉપ ેશ કેવી સ સ રીતે પોતાના વર્તનમા ઉતા ્ હતો એ તો એમના વખતના સગાસ બધીઓએ જોયુ હતુ સ સ્વતી બ્હેનને એ પુત્ર ની જુગત ભમાઇ અને બે પુત્રીઓ થયા હતા અને એ ત્રણ સતાનોને મુકીને સ ૧૯૫૨ મા એમણે પરલોકવાસ કર્યો અને સ ૧૯૫૨ મા કેશવકૃતિના કર્તા કેશવનાન હ િ ભની પુત્રી સાથે એમના બીજીવારના લગ્ન થયા આ લગ્ન મો ીમા ઝ ુ બટ્ટ એ આખા કુટુબને એકઠુ કરીને કર્યા હતા આ પત્નીથી એમને ાઇ ન ન થઈ નહોતી અને સ ૧૯૬૦મા એનો પણ સ્વર્ગવાસ થયો એ પછી પોતાની નામરજી છતા સ બધીઓના દબા ણથી સ ૧૯૬૪ મા જામનગરના ન ગમ ીનાથની પુત્રી ચદ્રપ્રભા સાથે ત્રીજી વારનુ લગ્ન થયુ આ પત્નીનુ સ ૧૯૭ મા સુવાવ મા મરણ થયુ અને એનુ બાળક પણ એકાદ વર્ષનુ આયુષ્ય ભોગવી માતી પા ાવ ગયુ

---

૧ જુઓ ઝ ુ બટ્ટજીનુ ચરિત્ર પૃ ૧૬૩

શંકરપ્રસાદ ન ઉના નમઢ્વનની હકીકત ઉપ પ્રમાણ એકમાત્ર ાખી ઇવ એમના વૈદ્ય તરીકેના જીવનનું કંઈક અવલોકન કરીએ

જ પ્રમા ન ઉ ઉપર મહુ બ ઉએ ૧૮ ૫ોજ ધ ના બા ના ા હતો અને પોતાની રીતે વૈદકનો અનુભવ આપવા મા ા હતો તેઓ ા ગુ ા ગુણ દ ીઓ ા જનના મો નતા અને પોતાના નિ ાનચિકિત્સા સમાજ મમ ાવન મ ન ઉની આ સ્વદેશી શિક્ષણપદ્ધતિના ખના મહુ બ ઉના જીવન ચરિત્ર (જુઓ ા ૮૬ ૮૭)મા નાખ્યા છ ડું મમા મ ન ઉના મમનમા જ શ ગયા બ ઉએ વૈદુ કરવા માડયુ હતુ જ બ ન્ડેના ઉદી મવા ના પાસ વાગે તો જનમમાદેવ પાસે જતા અા ાંથી પા ા ઉતા શકે ના દીઓ જોવા જતા પાગ ો આવી ે વાર તેના ૭ગીઓ ા ન ામના ત્યાર ા પ્રમા નાન દુકાને બેસતા અને ત્ત દુકાને મીજા પણ એવ ો વૈદ્યો પાળખ૩ ખવામા આવતા આ ીતે દુકાને બેસી દવા આપવાનુ તથા વૈદ ક ા ો પછી ીગીમા શઙ કરવુ તે છ ાથી વીનીના વગનગ ા સુધી એમના જીવનમા ચાલુ રહ્યુ

જમમાદેવની નોકરી હોવાથી મહુ બ ોતે વધાર ાહા ગામ તેડાવતા નહિ ો અતિ આગ્રહથી તેડાવે અથવા કોઈ ાન મોગ અધિકારી ોદીઓ પરગામ જનમમાદેવને નખ્યા તે ત્યારે એમ ા જવુ પ તુ ખ અને એમની પ્રખ્યાતિ એટલી ધી હતી કે આ રીતે પણ એમના ઘણીના ા પ ન આ એવ વખત મણિશંકર વિ નઉ પણ ાહારગામ ોન તો જનમમાદેવ ા પાસે જવાનુ તથા ામનગ ના દર્દીઓ પણ મભાળવા મ ા ા પ્રમાદ બ ન માન આવતુ આ પરિસ્થિતિમા મહુ બ ા ઉ ચિકિત્સા વણ જ તેમ ધીમેધીમે મહુ ન ઉના બાનઓ મુખ ામા મા મી દવાખ વગેરે જુદે જુદે સ્થળે જ્યાં રમતગમતની શાખાઓ થાય ત્યા મહ ા ા ા ાગે શકુ પ્રમા મ ન ામ નમનગરમા જ ત્યાં પા જાતી કોડવા અથવા તરીક તેઓ ગ ગામ ન પ ુ હશે પણ એમ ા આ ા ાહતી જનમનગ મા જ ગઈ તી

મ બ ના ાવતા મમાગામા દવાઓ બનાવવાનુ મા ન મંગતઆ મા કન તેઓ ાવતા પણ દુકાનનુ કા એકને ખરી રીતે આમાં મન્યાનુ આર્થિક નતો શંકર પ્રમા ના ા જ દામા હતુ ક ત્વાગી સ્થિતિમા ાથી એની વ્ય થા થા મ એમજ નહતુ (જુઓ મ બ ાુ જીવનચરિત્ર ા ૫) આ માત્ર મા ાતા હતા પણ એ ઉપાડી શકે એવી શક્તિ એમનામા કેળવાય એ મ બ ની ા ાહતી આ તરસ્થ રીતે જોના ૫મ ક ી શકે કે પિતાએ ધાયુ હતુ ત ના ૫ ા ન ા બ ઉના એ શ ત વધાર કેળવાઈ હતી

મવત ૧ ૫૧મા વિના જનમનો સ્વગવા ા થતા એટલ મહુ ન આ જ ાાના ા નિવૃત્ત કરવાની અને પોતાના પગા પોતાના પુત્રના નામ ઉપર ચઢાવી આપવાની અ કરી અને ાજ્યની તથા જનમનગરની પ્ર ાની જે બાગ મવા કરી તે ા કરીને તો નીકેરથી શંકરપ્રમા બ ના નામ ઉપર મહુ બ ના પગાર ચઢાવી આપ્યા પછી તા ન ૧૯૫૪મા મહુ બ ને પણ પ તાન્માન કા એ ન ના ગ પ્રમા ના ાર રીતે ા પમા તથા શંકરપ્રમા મ નન્દની માંગએ ોધ

સ્કૂલ ઓફ ઈન્ડીઅન મેડીસીન, મદ્રાસ

સને ૧૯૨૫ના ઓગસ્ટ માસમાં ... મિત્રની સાથે મેં કરેલી યાત્રામાં ધર્મની ધાર્મિક પ્રતિષ્ઠા ... યાત્રાની તથા સમાજની દૃષ્ટિએ ... જોવાનું હતું ... ઉત્તર હિંદના ... આમ ... વિશાળ મંદિરો ઘણાં ... મંદિરો પાસે આવું ... માટા તીર્થોમાં વીજળી ... જેવી આધુનિક સગવડ ... પણ મંદિરામાં પેસી ... તીર્થોમાં વૈદ્યક દૃષ્ટિએ પણ ... જોવા જાણવાનું મળ્યું ... તીર્થસ્થાનો ... માહાત્મ્યવાળા ... ગંધાતા પાણીના સ્નાનપાનથી ... ક્ષય ... રોગની પણ ... નદિ અને દેવ ... વ્યવસ્થા ... ધર્મશાળાઓ ... વ્યવસ્થા કરે છે તેઓની આરોગ્યના ... અભિ ... રોગમાં ... વિદ્યા એ ... વૈદ્યનો ... અને ... જેવા તીર્થસ્થાનમાં ... (ત્રાંબી)ના ... ... યાત્રાળુઓ પામશે ... ધારે ... એ ... રોગ વધારે ... દાન ... ઉભો ... થાન ... નામ તો આ જમાનામાં એને નવું સ્થાન જ ... એવા ... આગળી ... માટે આ ... યાત્રાને અંગે ... વિસ્તૃત ... થયું ... તેનો ... સ્કૂલ ઓફ ઈન્ડીઅન મેડીસીન નામની ... એક ... અવલોકન ... તેની નોંધ ...

... આયુર્વેદિક ... સ્થાપના ... આયુર્વેદના આધુનિક ... મદ્રાસ સરકારે નીમેલી કમિટીના ... તરીકે ... આયુર્વેદ માટે ... સાધન ... એ ... પરિણામે ... સ્કૂલ ઓફ ઈન્ડીઅન મેડીસીનની સ્થાપના કરી ... ડૉ. ... શ્રીનિવાસમૂર્તિ ... પોતાને જ એ ... ના ... પ્રિન્સીપાલ ... એની ... વ્યવસ્થા ... પરિણામે ... એ ... નામદાર ના ખર્ચથી ... અત્યાર ... વિદ્યાર્થીઓ ... વિદ્યાર્થીઓ માટે ... પણ ... અદ્યતન વૈજ્ઞાનિક સાધનોથી યુક્ત ઓપરેશન થીએટર ... (...) ... સાથે ... આયુર્વેદિક ... સાથે ... ઓ ...

---

૧ ... પ્રોફેસર અને ... હતા ... ના ... સાધન ... અને આ નોધન ... આધાર ...

ઇસ્પીતાલ ચારે વિભાગ મળીને લગભગ એ ખાટલાની સગવડ છે. ઇસ્પીતાલમાં આવડી મોટી સંસ્થાને જોતાં મકાનો વગેરેની સગવડ પૂરી નથી. આ સંસ્થા જોતાં જે લાગે છે તે જોતાં દેશી વૈદકની આવડી મોટી તથા આટલી મોટી રીતે ચાલતી સંસ્થા મુંબઈ ઇલાકામાં તો નથી. યુક્તપ્રાન્તમાં બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીના જે સંસ્થાને સરકારની મદદ થી મોટી ગ્રાન્ટ મળે છે તે કરતાં આથી નાની છે. ભારતની પ્રસ્થાન સંસ્થાઓ જોઈ નથી.

સ્કૂલ ઑફ ઈન્ડીઅન મેડીસીનના તાબામાં ખાસ તો એની ઇસ્પીતાલોની જોવા જેવી વાત છે. આયુર્વેદ, સિદ્ધ, યુનાની અને પાશ્ચાત્ય એ ચારે વૈદક પદ્ધતિઓ આ સંસ્થાના અભ્યાસક્રમમાં અને એ રીતે એની ઇસ્પીતાલ વગેરેની યોજનામાં સ્થાન છે. ઇસ્પીતાલોમાં આયુર્વેદ, યુનાની, સિદ્ધ અને શસ્ત્રવૈદ્યને લગતો એમ ચાર અને પાંચમો સ્ત્રીઓનો એમ રીતે પાંચ વિભાગો છે.

વૈદક પણ ચારે પદ્ધતિનું શિક્ષણ ... એમ દેશી ... એ રીતે ગણીએ તો એ પદ્ધતિઓના સમન્વય ... યોજકનો એટલે ... શ્રીનિવાસ મૂર્તિનો આગ્રહ ... સમન્વય ... સુધારો ... એ ... જેવા જેટલું એ સંસ્થાનું ... અને વિગતવાર ... કરી શકતો નથી. પણ જેટલું જોયું માન્યું તથા વિદ્યાર્થી સાથેની વાતચીતથી જાણ્યું તે ઉપરથી જો સમન્વય ... એ ... એ ... અને ... એ પણ એક પ્રયોગ છે.

ખરી રીતે જોતાં ... ભિન્ન ભિન્ન પદ્ધતિઓના સમન્વય ... રીતે જ એ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓની વ્યાવહારિક આવશ્યકતા ઉપર વિશેષ છે. એ સંસ્થામાંથી નીકળેલા વિદ્યાર્થીઓ ... ગામડાંઓમાં ... શહેરોમાં વૈદ્ય ... સાધારણ ... આવશ્યકતાઓ ... ગરીબ વર્ગ ... અભ્યાસક્રમ ... આયુર્વેદ ... ઔષધોપચાર રોગોની ... કરી શકે એટલું જ નહિ પણ સાધારણ ... રોગોની ચિકિત્સા ... યુનાનીની પણ સમજણ ... એવો વૈદ્ય ... તૈયાર ... ઉદ્દેશ ... આ વર્ગના અભ્યાસક્રમમાં શારીર (Anatomy) ના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન માટે ... પણ શસ્ત્રચિકિત્સાનું જ્ઞાન પ્રસૂતિતંત્રનું જ્ઞાન તથા ઔષધ આપવા રોગોનું ... નિદાન ... શીખવવાનું ... આયુર્વેદ ... અભ્યાસમાં ... આવ ... એ પ્રમાણે ... એ ખરી રીતે જોતાંપણી માટે આયુર્વેદ ... યુનાનીનું ... સ્કૂલ ઑફ ઇન્ડીઅન મેડીસીનના અભ્યાસક્રમનું ... સિદ્ધનો આયુર્વેદમાં જ સમાવેશ ... આવ્યો છે.

... ઉપર અભ્યાસક્રમનું ... એ સંસ્થાની ઇસ્પીતાલના ... યોજનામાં ... ખાસ ... રાખવા ... સ્ત્રીઓની ઇસ્પીતાલમાં ... વખતે એ ... નહિ ... અને ... પડી ... ઉપાય આયુર્વેદ ... યુનાની ... રીતે અનુસરીને ... આવે.

અઙ્કન તો મા વનચિકિત્સા આધુનિક તિ જ થાય પણ પછી પા ા ા મિ રિ તેના વગરનો ઉપયોગ થાય છે એમ મને લાગામા આ યુ

રોગનુ નિ ાન નક્કી કરવા માટે મૂત્ર ે ા રક્તપરીક્ષા વગેરે આધુનિ પદ્ધતિના પરીક્ષાઓ કરવામા આવ જ છે પણ પછી ચિકિત્સામા અતિ આવશ્યક જણાય એટલા જ એલોપથીનો ઉપયોગ થાય ે ાકી આયુર્વેદિક સિદ્ધ ક યુનાની

જ એ ઓફ ઇન્ડિયન મેડીસીન ની ઇસ્પીતાલમા વીક આગના મઙ ન વા મા વી ા સ્ત્રીઓની ઇસ્પીતાલમા અને ચાગામ આયુર્વેદિક વૈ મા ે જેમાના વીક પચ મ માગના કે સિદ્ધના એમ ી થ ાય ાનપણુ વૈ મા ાન નિ ાન ક વામા તો આધુ નિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ થાય છે યુનાનીમા યુનાની આયુર્વેદ મા આયુર્વેદિક અને સિદ્ધમા સિદ્ધ ચિકિત્સા થાય યુનાની કે આયુર્વેદિક વિનાગ નિ ા વ રાખવાનુ નથી અન ાત્ત અમા ે ાધમાઝની દૃષ્ટિથી પ્રયોગ ક વામા આવ છે એ ક્ષયના ાCા મી ન ઉપયોગ સાથ સુવર્ણના પ્રયોગ થાય છે એમ માનવુ પણ સૌથી વધાર નવીનતા તો પચ મના કે સિદ્ધ વૈ મા છે ત્યા સાધારણ રીતે જે ી ાર્ડ આયુર્વેદિ મ થામા મા ાજ થાય છે તે કને ર્વે જેવા કમોના રોગો થાય છે એ રોગો માટે ખાસ માનો ાના ા છે ર્વે નાટે ગી સુનિ ર્વે હાર્દ ઠાર અને નીવં નગડના પાન વગેરેની ા આ ી શમય એવુ સાધન ખાસ ાનાવ્યુ છે એ જ રતે ધા ા પ્રયોગ જેનો નવા મન ાગ તગ ના સિદ્ધ વૈદકમા જ ે એને માટે ી સુધી શકે તથા ધા ક્રેન પ્રવાહી ાાર ચાયુ ગ્તર એવુ નાણુ રેત ક ા યુ છે અને ઓછી વધુ ઉંચાઈથી ઓર ધાર તેલની ધા પા એવી યોજના કરી છે

ધારાનો કે ર્વે નો પ્રયોગ તો અમે જોઈ ાક્યા નહિ ન કે એ પ્રયોગ પણ લગભગ હમેશા થાય છે પણ એમ પથરાજનો ી આગે Clાઉડ શરીર ફક્ત લંગોટી ાૈીને ઔષધીય તેલ ચોળીને એથી ત મેળ થરેલો મૈ ા હતો એ નસવ તેય ખાસ કરી વાયુના ગોઓ ઉપ આ તેલ સ્વ ધા ા મ તી વ રિના સિદ્ધશાખા આ વૉડમા હમેશા થાય છે

આ ા ન સાથે નાઓ ાનાવવાની શાળા પણ જેમા વિદ્યાર્થીઓને ના ાનાવતા શીખવવા માટે તથા વૉર્ડમા વાપ વા માટે દવાઓ ખાસ રીને સિદ્ધ તનાર ા વામા આવે છે

આ સગ્થાના આત્માઙપ ો ડીનિવાસ મતિની વિ ાતા અને એની વ્યવ થા ાક્તિમા દેખાઈ નિયમિત રીતે અધ્યાપકોના સમયસર વ્યાખ્યાનો વિદ્યાર્થીઓની સમયસ હાજરી વૉર્ડમા વિદ્યાર્થીઓની દ્વા ી વગેરે ના ાઓ ના કોઈપણ આધુનિ મેડીકલ ાનેજુ ઘો ણ ાાા દેખાય

પણ હવે કેટલુ વક્તવ્ય ક ા G આ ન થામા અપાતી કેળવ ાીનુ દેશી વૈદ્ય ના આધુનિક ઇતિહાસમા શુ સ્થાન છે આ ક નમાથી પામ થઈને નીકળેલા જે એન આઈ એમ તરીકે ઓળખાય છે તે વૈદ્યો મ ાસમા હવે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે મે મેન આાર એમ ના પાગીના નાનામા ની ન ગામોમા તેના એગ્રે તેઓ સ્વતંત્ર ધધો કરી શકે છે

નેમજ મ ગ જેવા ઉત્તમ વૈદ્યો ખામ કરીને ગામડાઓ માટે માગે છે, તેના વૈદ્યો ન આ મગ્જમાં તેના થાય છે પણ આ વૈદ્યો આયુર્વેદના ઉત્તમ જાણ ન હોવાથી ખ...

જે પ્રયત્ન ના થતા મને રસાના પાઠ્યક્રમની ન ન ન મળી ગયો અને ત્ત ... ને ... સિવાય બીજુ ... ણ નહિ હોય વધારે પ્રયત્ન પણ નથી ... થો ... ણ કે માગ્યુ તે પ્રમાણે અધ્યામ હૃદયથી આગળ આયુર્વેદ ન ... મપાતુ ... એમ ... યુ નહિ એટને આ મ... ગુણાક એવી માગ ... માગી મ થાશે ... તે લાભ અને ... પણ આયુર્વેદની ઉન્નતિ થાય એમ ...

બૃહત્ સુવર્ણ વસંત માલિની

(લેખક શ્રી બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય)

સુવર્ણ વસંત માલતીનો પાઠ નહિ જાણના વૈદ્ય વિરલ હશે પણ બૃહત્ સુવર્ણ વસંત માલિનીના પાઠ જાણનાર ઘણા ઓછા વૈદ્યો હશે. ... ... ૫૦ ઉપ ... આ પાઠ છે—

स्वर्ण प्रवाल ... मरीच
कस्तूरि गोरोचन नागभस्म ।
वङ्गाभ्रक कुङ्कुममौक्तिकाना
स्याल्पिप्पलीखपररामरामैः ॥
बाणाद्रिभूचन्द्ररसाऽग्निरामै
धराऽब्धिभूरुद्रयुतैश्च भागैः ।
एकत्र सचूर्ण्य कृत तदेव
दिनत्रय गोनवनीनघ्न ॥
निम्बूद्यतोयेन विमर्दनीयम्
घृतेन मुक्तो भवतीह याश्चैन् ।
गुञ्जाद्वय क्षौद्रकमागधीभ्याम्
जीर्णज्वरे देयमिद प्रशस्तम् ॥
रक्तप्रमेह बहुमूत्रशूल
पाण्ड्वामय कामलमम्लशूलम् ।
मेधामयास बहुमूत्रकृच्छ्र
मूत्राश्मरी हन्ति रज क्षयञ्च ॥
सर्वाऽतिसार ग्रहणीविकार

अर्शोविकार प्रविणष्टवीयम् ।
पारव्यथ पित्तभर विकार
बालग्रह गभयुतासु शस्त ॥
योनीषु शूल प्रदरानीमारौ
ससूतिका सामगद निहन्ति ।
असौ बृहन्मालिनिकावसन्त
सुवणपूत कथितो मुनीन्द्रै ॥
वसन्त कलौ स्वणमाली वसन्त
प्रशस्तो हित सज्वर मानवानाम् ।
प्रभात निशान्त कणासाद्ययुक्तो
द्विगुञ्जाऽश्वगन्धाऽमितनैव सद्य ॥

આ પાઠથી અથા વ ત્તનો પાઠ મે મેળ ા હતો અથાત્ નીચ નમાો ો આ
પાઠ નમાજે મે ીધેના છ—

સુવા ભ મ તો ૧॥
પ્રવાન ભ મ તો ૧॥
હિંગુન તો ૩॥ [ાા મ િ ધનિવમિંગીના આયવ મ્નાવિજ્ઞાનનમાંથી મેળવન ખનીજ હિ ુન મે ના ો આ ન ાળ મેાુ નન ા ાહ હિંગન નિમ ખનિ હિંગુનો ન ને મિ ર નાખી શ ન]
મગી તો ૪
કસ્તુરી તો ॥
ગોરોચન તો ॥
નાગ ભ ન તો ૧
ગ ભ મ તો ૧॥
અભ્રક ભ મ તો ૧॥ [અ ાહ્મના ૨૫ ુગ આોન અન ભ મ ીધી હતી]
કેમ તો ॥
મોતી તો ૨
પીંપર તો ॥
ખપ ર તો ૫॥

કુ ન તોના ૨૦

અર્થ માટે આ અગાઉ ગી ટીકા સ્થા થોની ... મે ... મિના ટૅપ ગ નાખ્યુ કે જરાપ ત ... જમતના કુન ગાતગામા નેચા છે તે પણ ... નાખ ... સ્વર્ગ માન ... ના નગ ભસ્મ નાખવાની ભિમત કર ... ૧૯૮ ... ના ... માને ... નામવાની નનામશુ કરે ... મા ... ના પગનામા પગનુ મા ના ... કેનમિના ... સાપ ...

સુવર્ણની ભસ્મ પૂરતી ન હતી એટલે થોડીક ન મને ગાળના સોનાના વ ખ ... ... વૈદ્ય મોરવર શિવના અપથ ખાદને સોનાના વ ખના ... નખ્યા છે–

नवनीतमिलामनुप्रयुक्तो वरला हेमभवा क्षय भिणानि

विनथ भयन्य प्रयोगा यन्ति तन्म शपथ सन्ताशिवम्य ॥

માખણ ઉપરાન્ત પાર મુખ્ય ૧॥ તોના (... = તોનાનુ અ ... ૧॥ તોના) લીધુ ... માખણ કેટલુ લેવુ તે વિ... ભિન્ન ભિન્ન મતો છે ... લાખના ... ન ... રસુમાતિની વસન્ત (મરી તોના ૪ ખપ ... તો ...) ના પા મા ૧ તોનામા ... તોના માખણ લેવા સૂચવ્યુ છે તો તે પ્રમાણે તો આ પાકમા ચ્વાર માખણ લેવુ ... એવી સિદ્ધ ... મણિના સુવર્ણ વસન્ત માલિનીના પાકમ कलाग स्यात्नवनीत पयानव એવો પા ... कला નો અર્થ સોળમો ભાગ એવો કરવાના આવે તો તે ૨૮ તોનાના પા મા ૧ તોનો અને મે આની ભા માખણ આવે ... ના ... નો અથ ૪ તોના એવો ... ૮ તોના નામે ... પ તુ મે તો ઉપરાન્ત પાર ... ૧॥ તોનો જ માખણ નાખ્યુ

હવે નિશુ ... ના નાખવા ... મા ... ગુ ... ના ... ના હના કે જેનો વ ... ન પા ... તેની વસન્તમાલતીની ઉત્તમ એટલે મ પર ... ત્રણ મહિનાઓ સુધી ... નિશુના ... ના ... ઘૂંટાવી રાખી હતી ... યોગ ... ના ... વધુ વસન્તમાલતીના પા મા हरिद्रमान ... નિશુનો મ નાખવા ... સિદ્ધ ... મણિમાનાના પા મા ... बनवति निशुवाय ... ૮૫ નિશુનો ... ગણ્યો છે નિશુના ... ૬ ... ઉપતા ... સ ... નાખવા જોઈએ ન ... તો ... ને ... વધગ

તરી અને ... મે તો પ્રથમથી જ નાખ્યા ... ના પ તુ ... નાખવા ... એની સુગન્ધીની તીવ્રતા અને ... ગન્ધે ... આવે છે

વક્તવ્ય [1]

આયુર્વેદની કે ... ઉત્તમ ... મા ... આન પણ ... સુવર્ણ વસન્ત માલતી ... આ ગૃહસ્થ સુવર્ણ વસન્તમાલતીનો પાક ... અને તેના ... રોગોમા આ દવા ... થી ... આવે છે તો આ ... પરિણામ

... જુઓ આયુર્વેદ વિજ્ઞાન પુસ્તક ૧ અંક ૮ ની ... મ ... ૧ ... ૫ ... ... અંક ૬ ... ... ૯ ... ૩ ... ૧ રવ પ્રાણાચાર્ય નારાયણ ... આયુર્વેદ વિજ્ઞાન ... અંક ... ના લેખ જુઓ આ ... માસિકના પુસ્ત ૧૩ ... મા ... જુઓ ... પુસ્તક ૧૨ અ ૧૧ જુઓ

આવે છે, એવો મારો અનુભવ છે વજન વધારવાની આ ... ની શક્તિ આશ્ચર્યજનક છે નીચે થોડાક કેસો આપવા ઠીક પડશે –

કેસ નં ૧ ... ના પુત્ર ... ના પત્નીની ઉંમર વર્ષ ... ભગવાન ... અશક્તિ નાશ પડવા અતિશય નું ... આવો ... થતું ... આ ... અભાવ નિન ... અને ... ની દવાઓ ... અને ... એટલે આખા ... ને ... ધ ઠીક હતો આ ... ગીની ... ભારે ચિંતા થઈ પડી એ વજને ... લિના ... રહેતો ... એટલે ... એમ નહતો એટલે તે ... મારે ... આ ... ત્યારે તે ... વખત ... અને તેમની સાથે ... તેમને ... ના ... હતા ... ૧ ... ૨ ... રહેતા ... પણ ... નિસ્તેજ ... વજન પણ ... ગયું ... અશક્તિ એટલી વધી ... કે તેમનાથી ૫ મિનિટ ... પણ ... નહિ ... ૩ ... નાથી ... આવતો હતો ... સુવર્ણ ... ૨ ... સવાર સાંજ ૧ ... સાથે આપી અને ... વખતે ... આ ... આ પ્રમાણે ... ૧૬ દિવસની દવાથી ... વગેરે ... વજન પણ ... વધ્યું ફરીથી

૧૬ દિવસની એની એ જ ... આપી વજન આશરે ૫ ... વધ્યું સુખ ... આવી ... અને ... ને ... થયો ... અને ... આપો સુવર્ણ ... જ ... પછી ... ત્યારે તેમને તપાસતા ત્યારે ... આશરે ... ૧ થી ૧૫ ... શરીર ... તેજ ... શરીરમાં વેગ અને ચપળતા હતા

કેસ ૨– એક ... બ્રાહ્મણ યુવક ... વર્ષ ... ની ... નિમિત્ત ... ગયા હતા ... અને ... થયો ... આમવાત (મેનિન્જાઇટિસ) ... પરંતુ ૧૫–૨ માસની ... પછી પણ તેમને ઠીક ... તથી ... ગયા ... પણ આમવાત જ ... ૧૫–૨ દિવસ ... વગેરે ... ગયું પણ અશક્તિ ... હતી ... જણાતું ... અભિપ્રાય પણ ... એ આમવાતને તો ... અશક્તિને ... કારણ ... તે પોતાના ... આવું ... ટેનિસ રમતા ... પકડ ... હૃદયમાં ... અને ... એવી ... તેમને ... કે ટેનિસ રમવામાં ... નથી ... તેમનાથી ... જ ન ... એટલે તે લાચાર બનતા ... વજન પણ ઘણું જ ... ગયું હતું ... ઔષધ ... સુવર્ણ વસંત ... ૧ ... તે પોતાના ... ગયા ૧ ... પછીથી તેમને ઘણું સારું ... ફરીવાર ૧ ... પછી ...

વજન જે ૨૦ શેર જેટલું ઘટી ગયું હતું તે બધું પૂર્વવત્ ભરપાઈ થઈ ગયું અને મૂળ વજનમાં ૧૦ શેરનો વધારો થયો. મારા ઉપરના મગજોમાં તે પોતાનો હર્ષ નારવા અમર્થ [illegible] તા હતા. હજી એ ભાઈને આ દર્દ ફરીથી ઉપડ્યું નથી અને ઘણો શ્રમ વેઠી શકે છે. હેમગર્ભ તથા સુવર્ણ વસંતમાલતી સિવાય બીજું કશું ઔષધ મેં એમને આપી હતી નહિ. સવાર સાંજ ૧-૧ ગોળી મધમાં ચાટતા હતા. મારામાં [illegible] તેમને પ્રથમ પણ માફક આવેલા એમ તે મને કહેતા હતા. હવાનું કારણ પણ હશે. છતાં હેમગર્ભ, સુવર્ણ વસંતમાલતીની અસર હૃદય ઉપર અને વજન ઉપર જરૂર સારી થઈ હતી.

કેસ ૩—ઉપર નાદ દીતા જે મોહનભાઈ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતક તાલુકા સમિતિના પ્રમુખ, એમનું કહેવું હતું કે પાછલાં ૧૦-૧૫ વરસમાં ઘણાં ઘણાં વસાણાં કર્યાં છતાં મારું વજન જરા પણ વધતું નથી. ખોરાક સારો લેતા હતા. વજન વધારવા માટે મેં એમને હેમગર્ભ, સુવર્ણ વસંતમાલતી વગેરે આપ્યું. એક માસ હેમગર્ભ લીધાથી ૪ શેર વજન વધ્યું હતું. દવા છોડી તો પાછું તે વધેલું વજન ઉતરી ગયું હતું. એનું એમના દેહમાં જેવા મળ્યું છે, બીજા [illegible] કેસમાં નહિ.

કેસ ૪—આણંદ [illegible]માં મા[illegible] ઘણા વખતથી પાંચ છ વરસ છાતીમાં દુખાવા કરતા. [illegible] એકાએક વજન ખૂબ જ ઘટી ગયું હતું. એલર્જી તેમને હતી. અમદાવાદ મોટા ડૉક્ટરો પાસે [illegible] વાનતી હતી. મને [illegible] ગીને પોતાને પણ ક્ષયરોગ છે એમ લાગતું. મેં એમને [illegible] રાખી [illegible] માસ [illegible] રહીની [illegible] જોઈ મેં પહેલે જ દિવસે [illegible] [illegible] ઇન્દ્રાવિનસ [illegible] આપ્યું અને હેમગર્ભ, સુવર્ણ વસંતમાલતી [illegible] ગળોસત્વ [illegible] પંચામૃત [illegible] ૧ [illegible] માત્રિક [illegible] વાર [illegible] ના મિશ્રણ મધ સાથે આપ્યું. દમ માટે પંચામૃત [illegible] ૬ વાર પાણી સાથે આપવામાં આવતું. [illegible] ધીરે ધીરે સારો ફેર પડતો ગયો અને વજન પણ ૮ શેર જેટલું ૧॥-૨ મહીનાના ગાળામાં [illegible] વધ્યું.

કેસ ૫—ગોધરાની એક [illegible] [illegible] સ્થિતિની [illegible] [illegible] હતું. [illegible] માસમાં [illegible] હતો. ઉંમર ૪૦ વરસની હતી. ૪-૫ માસથી સતત તાવ, સખત કફ, કૃશતા, ક્ષય નામે પડ્યા હતા અને આણંદ મિશન દવાખાનામાં [illegible] [illegible] તી. દવાઓ [illegible] ના ઉપચારથી આરામ ન થયો એટલે એ ઘેર લીધા અને અંતે ઓપરેશન [illegible] પસ [illegible] અને જોવા માટે [illegible] ત્યારે [illegible] ના ઉપર દ્રેસિંગ [illegible] અને દવાખાનામાંથી નર્સ ડ્રેસિંગ [illegible] હતી. [illegible] હતો. [illegible] જરા પણ ન હતો. [illegible] પોતે અને સગાંવહાલાંએ બધી આશા [illegible] હતી. અસાધ્ય કહીને જ મેં ચિકિત્સાનો આરંભ કર્યો. હેમગર્ભ, સુવર્ણ વસંતમાલતી [illegible] દવાઓ આપવી શરૂ કરી. મને સ્વપ્નમાં [illegible] ન હતો કે આ સારી [illegible] [illegible] અને [illegible] સગાંના આગ્રહ વચ્ચે [illegible] ઘણો આરામ [illegible] ૪-૪ દિવસને અંતર ક્રૅમ્પોલન (લીવર એક્સટ્રૅક્ટ)ના ઇન્જેક્શન્સ અપાતા હતા [illegible]

૧ [illegible] સોનામુખી [illegible] શતપુષ્પા (સુવા) અને [illegible] [illegible] [illegible] સમાન [illegible] [illegible] નામ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પાઠ છે.

ક મને ા ક્તિઆવી નથ કર્યો ગયો અને ાન મ ા ૮ ફ્રની પણ થઈ ગય પા જારી મને અગર મળી કે આ ખાન તેના ઘાી મ ણ ા ા ા પી આસરે ૪–૭ મહીના ના મળી ગય રત્નકુવણ વમનભાસ્તી ગીઝ શાએ સાથે તેના આવી હતી પ તુ મને તો લાગ ો કે ફૂ સુ ર ભાસ્તીએ જ ખુગ ામ કર્યુ છ

આવા ીજા વધા કેમો ટા ીગડુ ૮ નવાળુ ભરો ીવ આદિ ને ડાી ાઘા છ કે એમ એ થયો શિવ અતિસમને વધતે ત્યારે ારે ૯૯ થી ૧ન ડિગ્રી ે પરીચ અનુભવે છે ત્યારે ત્યારે એને ગૂ ગુ વ ભાસ્તી આાુ છુ અને ગુ ત ન ે મ ન ે ક આ excellent pick me up લાગે છ નથ ાગ આ ે ના ા છ

સમા ેળ ા ભળાગ ેદી નો નથી જ ા ા ગુ વ ભાસ્તી આ ા નાએ (ગુ ળ ગ્લુ ી ભ ા મ ચતુમ્પ સ્તારિ) સાથે મેળવાથા દીને ીક ા આરિ ા ન ા ન ા વગરના માટે આ સાની નવામણ ્ર ુ છુ મને લાગે છ ે થી પચાવનાતી ખાસ ડ ી ેળ ાસિ ન ીમ વાની આમા સાી શકિ છે આયુર્વેદિક મ ામના ી ા ા ગુ ુ સુ ા ભાસ્તી ફ્ર ુ છે C ે ા ા અમ ા ગ ા એમ ા માનુ છ

આયુષ્ય વર્ધની

(લખ–વૈદ્ય હરિભાઇ વૈદ્ય ગેબુભાઈ ગી પી)

મા ા માગ ા કે ગુ વ ને અનેકશ આ ા વર્ધનીના પાર ન ી મોકલ વિનતિ કરી હતી ત્યારે તેમણે તે પાઠન ભાષાંતર ન ી મોક યુ તે વાચીને મનમા થયુ કે વાગી ચૂ ી ા ા દે ભાષામા આ ી લખતા તે થાન છે ગુ ા નો આગ્રહ ા શતાબ્દીથી વિવધના જ મ નથી હો ેદ ા ગૂ ટક ટકો વધોએ સ્તિમા ગા ુ ર ો પા ા અલ્પ ગુ ા મા ા ત્રિફળીની ખામ ા ા છે નથી વ ા ગ ગુ ાની િ લામા ન માન તે ઘણુ મ ા થાન આ ત્રિફળા ઉપામનીય નથી જો કે ા ના ા વિગા ા ી તેની ની લના પા ા લખનમા ભુન થત હોય તા ત્ર િનો માફ ા

त्रिफला त्रयो भागाश्च गुडूची एक भागिका ।
मुस्ता वृद्धदारुश्च विडग वच मवच ॥ १ ॥
तेना अत्र भागिका सुठी पीपली मुल मवच ।
उशीरं चित्रकम् मरिच त्वग् एला नागकेसरम् ॥ २ ॥
सव समम् गुडम् द्विगुण मादकम आयु वर्धनम् ।
भाजना त सदा पथ्यम् विधिना फलमानन ॥ ३ ॥
प्रथम मास हरन् रोगान् नाना विधान् सुदुस्तरान ।
बुद्धि च द्वितिय मास दृढ स्वणवत् भवत् ॥ ४ ॥
तृतिय, वीयवृद्धि च चतुर्थे धी पचम ।

षष्ठे हस्ति बल्य च सप्तमे हय वगवत् ॥ ५ ॥
भवत अष्टमे मास मन्त्र सिद्धि यथा यथम् ।
नवमे सर्व ज्ञान च दशमे वायु वगवित् ॥ ६ ॥
स्त्रीजित् एकादश मासे द्वादशे नानि बाधत ।
एवम्महामना कल्प नागार्जुनन भाषित पुरा ॥ ७ ॥
योग सवत्सरम सिद्धो वलीपली पलायने ।
आयुष्यम् कुरुत महत्तम् आयुष्य वर्धनी उच्यत ॥ ८ ॥
महात्मा शुद्ध वैद्यन प्रयोगान् कुरुत बहुन ।
महा गुणवान् एतन् सशयम् रहितो भवेत ॥ ९ ॥
किं प्रोक्त बहु उक्तेन सत्य सत्य ध्रुव यथा ।
गुरु भुपत वैद्येन योग प्रोक्त सग्रहे मया ॥ १० ॥
कालिदास आ मन शामा लालहरि भिषगो भवत् ।
मध्यप्रात निवासोऽय क्रियत अधुना मया ॥ ११ ॥

આયુષ્ય વર્ધની મહેશ્વર ચમત્કારિ અમોઘ જીવની ઔષધ છે તેને ગુરુ આપ ...ને ખાતરી ... જેવી જોઈએ એક ...હીની સ્ત્રીને એ ... ખવરાવી અને તને રો... ગુરુ જોઈ નીરોગ ... આયુષ્ય વર્ધની એ એ ...પ જ ... એક ... સુધી ભોગ ભોગવ્યા કોણ ખાતા તેના ... કે આવી મહાન વીર્યવાન ઔષધના ગુણ વૈદ્યોએ મના ... જોઈએ અને તેનું ... જનતા ... ચો... એ ... અને સિદ્ધ ઔષધ આયુષ્ય વર્ધની છે

શ્લોકની ભાષાની ત્રુટી માટે ક્ષમા યાચુ છુ

નોંધ—ઉપરનો લેખ પ્રસિદ્ધ ... કે આયુષ્ય વર્ધની જેવી પ્રસિદ્ધ ... પાઠની શી સ્થિતિ છે એનો વાચના ને ... ખ્યાલ આવે માટે આયુષ્ય વર્ધની ... આયુ૦ વિનાના બીજા નામ એટલે આજથી એક્વીસ વર્ષ પહેલાં ... થઈ ગઈ છે તેના ... વૈદ્યોને ખ... જ ...થી હોય?

માગશીર્ષ ૧૯૭૫ ના આ ... મા આપણી ... પાઠાન્તરો એ ... એક લેખ ... છે તેમા ... જ કે કે આયુષ્ય વર્ધની એ નામ ... એ પાને પાડેલુ છે ... પછી એ ... વૈદ્યોએ એ જ નામ આપ્યું એમ ... એ ... પ્રખ્યાત થઈ ત્યારે બીજા વૈદ્યોએ પણ જાણકારોને પૂછી ... એ ... તથા ... આયુર્વેદ ના ગ્રન્થોનો ... પરિચય ... સુધી તો આ ... કોઈ અને એના પાઠમા ... પણ થતા પણ આવવું ... પરિચય વધતા ... ગોધી ... એટલે ... અમૃતસાર ... એ ... આયુષ્ય વર્ધની એ હવે સુપ્રસિદ્ધ ... અને આ ... પહેલા એ ... ધારે ...

ક ણુાશક વૈદ્યે રી હતી પછી મહુગન મુ અમતનાનબાદએ વાત ી અન અમા વચ્ચે એ નાત થતા પછી મારે ખાવા માટે એ દના એમણે નાર્વતા નીધી ત્યારે આ વિ નો ઉપ ેનો લખ નખવાનો પ્રમગ મળ્યો.

ઉપરના ખુનામાથી આયુષ્ય વધનીના પારના નવા શ્લોકો એ ભાગ લઈન અહીં છ મે નાત મા નુએ ખતા પણ નાનવાની જરૂર નથી એ નખનના પનાવમા આ હુ ેો વગી ગ્મરતના ગ્ર થ સુતન જોવા જત નીચે મૂળપાઠ ઉતાર્યો છ —

फलत्रिकार्म्लामुस्त वृद्धदारुविडङ्गक ।
वचानामकेशा चैव द्विपल द्विपल भवत् ॥
कटुत्रिककणामूल जलमूलकचित्रकौ ।
त्वगेलानागचूर्णाना प्रत्येक च पल पल ॥
अ चूर्णमिदश्लक्ष्ण पलाना पञ्चविंशति ।
द्विगुणेन गुडेनैव मोदक परिकल्पयेत् ॥
शतत्रय पष्ट्यधिक प्रत्यह भोजनोपरि ।
सुविशुद्ध शरीरस्तु शस्तकाल शुभदिन ॥
एकैक मोदक कृत्वा भक्षयित्वा मृतोपमम् ।
जल वा अनुपातव्य भोजन सावकामिकम् ॥
मासि तु प्रथम सर्वात् व्याधीन्नाशयत ध्रुवम् ।
द्वितीये पुष्टीननन तृतीये कनक प्रभम् ॥
चतुर्थे शुक्रबहुल पचम तु महामति ।
पष्ठ नागससहाणा बलादवाति रिच्यत ॥
सप्तम वाजीवग स्यात् अष्टम मन्त्र साधक ।
सवज्ञो नवम मासि दशम पवनापम ॥
स्त्रीभिदकादश मासि नाग्निना द्वादश दहेत् ।
वलीपलितनिर्मुक्तो युवराटधिको भवेत् ॥
एव सवत्सर यावत् य करोति पुमानिह ॥
सवत्सर सहस्राणि सजीवन्नात्र सशय ॥

મ ેના ર ૧૮૭૮ ની પ્રકાશ અવૃત્તિ નેક શુ િ । મારી છ પપુ ૪ ૭૩ – ૧

૧ નુતિમા ઝ્વી અતિશયોક્તિ છે!

તત્રી આ વિ.

૧ મરી દીન ૪૪ ભદભ્ને લેખે આ પાર કતરા યા તેમ તેનુ અમૃતસાર ગુટિકા નામ મૂળમ થતુ નામ કુ નહિ હોર તેથી અમને નવુ નામ પા યુ (જુઓ આ વિ વર્ષ ર ૪ ૨૫૧)

ચંદ્રપ્રભા વિષે મારો અનુભવ

નાગ ૧૮ ૮ મા એક પુત્રની ઉમર ૧૧ ૨૪ અમાગ વાખાાામા આવી ૮ની ને માઠો ને માસ ગભધાનો થતા હશે ાગ્નિ અત્યત ક્ષીણ અો ધ નુ કામમાજ પણ થ) કે નહિ ઉનગી થતા ડરેઅ ાા ૮ભાવે નહિ ન ાગાગનો પાર ૮ નહિ ાા ખાનામા ગ૮ ૮ ના ૧૭ ચાગ્નાની વા ભાવે નહિ દુધ ભાવે નહિ પુરખાક ાકાર નહિ આના ચિહ્નો જોવામા આવ્યા તે ાાઇને મુ ા વિચારીને ના આપવાનો નિણ ર ૮ા કે મના માજ ચન્દ્રપ્રભા ગોળી અરીયાના ી ત્રેવડી આપવાની ચાન કરી દુધમા કે પાણીમા ગળી જવી વા ખાવાની ઝાઝી માથા ૮ ન ોવાને અગે તે ગાઠો તે ના માફક ૫ ી અને પમ પડી આર નિમ ૮૦ વિગેર ક્રા ો ન વગ્તાઝો પણ ૫ ડી ધીમે ધીમે ક્રા ો વગ્તાવા મા ો અને શરી ના તાકાત આવવા માડી ઉત્માહ વધ્યો અો એમ બાગતુ ું જે ાાઇ પ્રસુતા થતા સુધીમા ુ ૩૫ નગે અને ૮ ાચ પ્રસુતી વખતે ફેહાત થઇ જાર તે પરિસ્થિતિ માન ા ાઈ ગઈ તે ગાદએ ાગગ ચા માસ નુગી નિયમપૂર્વક અને ત્યા પછી મે ત્રણ માસના અનિયમિત પ્રમા નીધી અન તે ાાનને સુખ પૂર્વક પ્રસુતિ થઈ અો મા અો ાન્યુ આ ૮ સુખપૂર્વક છ ચન્દ્રપ્રભાની વના જોઇ મનમા મ ગત વિષ્ર કલ્યાણ કેતુ મ ૮મા ઝ ભ ૮ન સ્મરણ થયુ કે તેમણે એક એક નિમારને ચન્દ્રપ્રભા ર ન ગે બગ્ગના ૮ની અને ૭ાન પણ મળ મણાા મા ખર ાન્યા ૮તા તે ખરેખ ા ર અને સિદ્ધ વાત કે આવુવે ની પ્રમાઓ પ્રમા નનાવતા સમય વાગે ક પણ ખરખ તે ઔર ા મ૮ાન નામ નાગ માગ ૮ મહર્ષિઓએ નિમાણ રેલ કે અને મ૮ર ન ૮ ા ૮

ક્ષા ન વૈદ્ય
(વિનુનગર ગી ી)

વૈદ્ય કવિશાર્દૂ ગધર

નિર આ તીના અરલોકમા ગાર્ડગધ વિર ચન ગરી ૮ના ને બારે ગ ગ ૮ ૮ એ ાખ્યુ કે એના અનુગધાગમા મારો ૮નિદાન શ ૭ ને ઓ ૮ મા ાોધાની ૮ ૧ છે

ગા ગધ ગદિના નામોા વૈદ્યકમ થ સખના ગા ગઅરે ાોનાના વિર વિગેર ૮ નુ ાથી ૫ મુ કેગળ ગમો ાા ાોનિ ૮ર ૮ એ ર ૮ ર ૮ પણ આયુર્વ માંનિર ાા પૌવાપર ઉ૫ થી ન ૮ સનુન પાશ્ચ અને માનરનિાનના ૮ગ મધ્યત ૫ ા નો ખ ૮ ૫ણ મ ત્નમસ્કરા ાા ૮નાની પછી અ ા બાલમિત્ર પરેશ ગા ગધ ગાાલ

થતા છે એમ મનાય છે પણ એના જ ઉપરથી એનો ચોક્કસ સમય નક્કી થઇ શકતો નથી પરંતુ એક શાર્ઙ્ગધર કવિનો સમય લગભગ ચોક્કસ નક્કી થઇ શકે છે એ કવિ શાર્ઙ્ગધરે સંસ્કૃત સુભાષિતોનો એક ગ્રન્થ રચ્યો છે જેમાં એ કવિ સંગ્રહકારે આ બની થોડાક તથા બીજી પણ પોતાની રચના સાથ પોતાની પહેલાના કવિઓના સુભાષિતો વગમાં ગોઠવી સંગ્રહ કરો છે આ રીતે સુભાષિતોના સંગ્રહો કરવાની પ્રથા શાર્ઙ્ગધર પહેલા જ આદિશમાં ચાલુ થઇ ગઈ હતી

શાર્ઙ્ગધર ાચાર્ય નો સુભાષિત સંગ્રહ ઘણો પ્રસિદ્ધ છે એમાં ૧૬ વિષયો ઉપર ૪૬ શ્લોકો છે આ શાર્ઙ્ગધર પદ્ધતિવાળા કવિ શાર્ઙ્ગધર પણ પોતાને મિોના પુત્ર કહે છે અને જોકે પદ્ધતિમા ક્યાંય શાર્ઙ્ગધર સંહિતાનો ઉલ્લેખ નથી તેમ એથી ઉલ્ટું સંહિતામાં પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ નથી છતાં બીજી રીતે અસંભવિત ન જણાવાથી સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ લેખકો વૈદ્ય શાર્ઙ્ગધરને તથા પદ્ધતિના લખનાર કવિ શાર્ઙ્ગધર ને એક ગણે છે

શાર્ઙ્ગધર પદ્ધતિમા આયુર્વેદને લગતો થો । વિષય છે તે જોકે ો શાર્ઙ્ગધર ની એ નાં ઉપર કે એના જીવન ઉપર પ્રકાશ નથી ઉતર્યુ સંહિતા ૃ છે પણ આયુર્વેદ આદિ તેમા હોવાના કારણે એની નોંધ આવશ્યક છે અને આ લેખમાં તેનો નિર્દેશ કર્યો

પણ પહેલા એ શાર્ઙ્ગધર એક હોય તો શાર્ઙ્ગધર સંહિતાના સમયનો પ્રશ્ન નિર્ણય કર એવી શાર્ઙ્ગધર પદ્ધતિમા એના કવિએ પોતાને વિષે જે થોડી માહીતી આપી છે તે નીચે ઉતારવામા આવે છે

પહેલા શ્લોકમાં શિવની અદ્વૈતવાને અનુસરતા સ્તુતિનો એક શ્લોક રચ્યા પછી કવિ શાર્ઙ્ગધરે પોતાના વંશનુ વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે —

पुरा शाकम्भरीदेशे श्रीमान्हम्मीरभूपति ।
चाहुवाणान्वये जात रव्यात शौय इवार्जुन ॥ १ ॥

પહેલા શાકમ્ભરી દેશમા ચાહુવાણ કુળમા શૌર્યમા અર્જુન જેવો પ્રખ્યાત હમ્મીર રાજા થઈ ગયો

तस्याभवत् सम्यजनषु मुख्य
परोपकारव्यसनैकनिष्ठ ।
पुरंदरस्येव गुरूगरीयान्
द्विजाग्रणी राघवदेवनामा ॥ २
गोपालदामोदरदेवदास
सज्ञास्रयस्तु नयास्तदीया ॥

नक्षत्रतारा इव चन्द्रमौले
रपाकृतध्वान्तगणास्त्रयोपि ॥ ३ ॥
तेषां मध्ये यस्तु दामोदराभू
दुत्पाद्य श्रीनात्मजान्वीतराग
भागीरथ्या शुद्धदेहं विधाय
ज्ञानानात्मन्यैव निष्ठा जगाम ॥ ८ ॥
ज्येष्ठ शार्ङ्गधरस्तथा ऽनुलक्ष्मीधरस्तत ।
कृष्णोनु जस्ततस्तेषां त्रयस्तेनाग्निनन्दम ॥ ९ ॥

આ ૯ મી રાજાની રાજસભાના સભાસદોમાં મુખ્ય રાઘવદેવ નામે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ હતા. જેઓ પરોપકારમાં એ નિષ્ઠાવાળા તથા જ નાગુ ગૂર્જરાતિ દેક રાજના ગુરુ હતા.

એ રાઘવદેવને ગોપાલ દામોદર અને દેવરામ નામના ત્રણ પુત્રો થયા. તેમાં જ દામોદરને પાછા ત્રણ પુત્રો થયા જેમાં સૌથી મોટા શાર્ઙ્ગધર તેથી નાના લક્ષ્મીધર અને તેથી નાના કૃષ્ણ હતા.

હવે ઉપર કહેલા ચાહવાણ ચાહાણ રાજનો શાકંભરીદેશ એટલે માળવા-મારવાડ છે. એ માળવામાં ચોહાણ વંશમાં જ શાહબુદ્દીન ઘોરી સામે લડનાર પ્રખ્યાત પૃથ્વીરાજ થઈ ગયો. મુસલમાનોને હાથે પૃથ્વીરાજની હાર થયા પછી અજમેર નાગોર અને ચાહાણ ગોવિંદરાજથી રણથંભોરની શાખા ચાલી. આ ચાહાણોની નાગોરી શાખાનો તાબે માળવાનો જે પ્રદેશ હતો તે પણ જૂના શાકંભરી નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. મતલબ કે નિરંતર માગ પ્રેમમાંથી પ્રગટ થયેલ મહર્ષિ શાર્ઙ્ગધર સંહીતાના ઉપોદ્ઘાતમાં સંગોધ્ધ પણ પૂરા શાસ્ત્રીએ શાકંભરી દેશનું મૈનિક રૂપ આપ્યા છે તેમાં કુરુક્ષેત્ર પાસે, માળવા ... ... અને લક્ષ્મીગઢ ... પણ ત્યાં હતું એમ જેમ કહ્યું છે તેમ ...

હવે આ ૯ મી રાજા ક્યારે થઈ ગયો તે જોઈએ. ઉપર કહ્યું કે ચાહવાણ ચોહાણવંશમાં જેના મૂળપુરુષ ગોવિંદ રાજથી સાતમો રાજા હમ્મીર થયો. એનો સમય વિ. સં. ૧ ... ૪૩ થી ૧ ૫૭ (ઇ. સ. ૧૨૮૩ થી ૧ ... ૧) સુધીનો મનાય, અ નાહિત ખીલજીએ વિ. સં. ૧૩૦૧ માં રણથંભોર ઉપર ચઢાઈ કરી. રણથંભોર લીધું

અો ર ાઉમા હમ્મીરે ની ગતિને નામ કર્યા[1] આ હમ્મા નાહાળ ની ૩ ૧ ત ાડે મે રપને પ્ર વાન હતો ૯ મી મહાકા ર નામનુ એ ાન્ય પાા મ કૃતમા એના ગોગા અથે ચાર્ક્ર ક જેમા એના ાવશનુ પાા નજીન)

આપણા કવિ ાર્ઙ્ગધરે પણ હમ્મા ગજતના નામથા થા ા ગુમાનિનો પદ્ધતિમા Cાલા છ જેમાના એ મા એ ાજની ની નાની મન્સ્વા ાથા મ મ રીતે શાવાર્ડ ,[2] એ વીર ાાજએ વીઆગવાને હાથ જેડીને પ્રાથના કરી છ મ ાા પડી આ ાર્ગ ભલે પ નશ થાર પણ તમારે મા વીરચરિત જગનાત ે નાઙે મા ા ગર્ગ ને મેયના પગને પા ગ ાજણુભમિમાથી બાગવાની દિશામા) ન ક વા મા હમ્મા ગજતની મનાના એમ વિદ્વાન ાાવ્ગેવ હતા એમ શાર્ઙ્ગધ કરે છ એ ગે ાાવ્ગેવના મમર પણ િવ નમાજે જ માનવો જોઇએ એ ાાવ્ગેવના પૌત્ર ાર્ઙ્ગધ નો મમર ા ના મમ નથી પચામ ાર મોરા માનીએ તો ઇ મ ૧ ૭૫ થા ૧ ૫ કે ૧ ૬ ની આમ પાગ્મા હાવો જોઇએ મનરગા શાર્ઙ્ગધ પદ્ધતિના કતા શા ગવરાચાર ોા સમર ઈ મ ચૌ મા શતકની ત્રીજી પચ્ચીશી બાર મ ારે છે મ મ વિ ા ૮ ગણનાથ મેન આ ગણતરીને આધારે જ શાર્ઙ્ગધર મહિતાનો મમર પ્ર ત્ત શા ી ના ેા ાનમા ચૌ મુ શતક કહે છ પાશ્ચાત્ય પ ડીય શાર્ઙ્ગધર પદ્ધતિેા ાના ાગ ઇ મ ૧ ૬ ામે છે પણ એવી ચોક્કસ તારીખના કાઈ આધા હોર તેવુ મા ા ગપડવામા નથી

શા ગધર મહિતાના કર્તા અને શાર્ઙ્ગધર પદ્ધતિના કતા પોતાને કવિ જ ે છે અો નથ નડ ા નથા એ જ ા વિયાગીર છે જુઓ —

जयति शा धरश्रिपुरापट

ह्रयकुञ्चाशयकाशमधुवन ।

मरसमूक्तिसुधौघकलानिधि

कविकरी-द्रकदम्बमृगाधिप ॥ એજન શ્લો છ

---

1 જુઓ ભારતને પ્રાચીન રા જ્વ ગ પ્રથમભા ા પૃ ૨૬૯ થી ૭

2 बयाया कोष्मार प्रति शृणुत यद्वोञ्जलिरय विमर्थार्या वाम क्षरति न यथा वीरचरितम्। मृतानामस्माक भवति परवश्य वपुरदम् भवद्भि कर्तव्यं नहि नहि पराचीनचरणम् ॥

शार्ङ्गधर पद्धति-हम्मीरनरे द्रस्य श्लो ३ ॥१७४॥

History of Sanskrit Literature p. १११

ોતે વૈદ્ય ેાવા છતા પોતાને વૈદ્ય કહે નહિ એટલુ જ નહિ પણ વૈદ્ય વિરના ઉતા । તા માન આયુવ માથી એ તો જ ઉ તખ કરે એ જ । શકા તને છે । ત

તેણે ગાનન મહિના ઔષ ા ાતાવ્યા , જુઓ. નો ૧-૬ થી ૧૪ તેને અન્તે **एतेरागाणवा छन्द शास्त्रेभ्य आयुर्वेदाच्च ॥** એ રીતે ાગાપુત્ર અને છ શાસ્ત્રમાંરે આયુવેદનો પા નિર્દેશ કરો છે અની ત્ગાવેન ઉપારથી ક હને ક્ષાટો થાર કે નહિ એનો અનુભવ ક । તેવો જોઈએ નાએ તો આયુવે પ્રસિદ્ધ મા ે , એ નો ૩ેના ્ —

शुङ्गच्यगामाग विडङ्गशङ्खिनी
वचाभयाकुष्ठशतावरीसमा ।
घृतन लीन्ा प्रकगति मानव
त्रिभिर्दिनैर्गाति सहस्त्रवारिणम् ॥

આ ઉપ ાત ા ગધ પદ્ધતિમા ઘક । ગાર વગેરે પશુઓના ચિકિત્સા આપી છે પા નવાઇ એ છે ક ગ ર પ્ર મા અને તુગગ ગ્રશમા ન ાણુથી આ ના તથા શાનિ ોન અને પાન ાગ્યમાથી ઉતા । ના શા ગધરે ો ાની તથા હાથીની ચિકિત્સા ાનની આપી એ આ આ ાર ા ચ હનાયુવે અ ે અશ્વાયુવેદના પ્ર ો પ્રસિદ્ધ હોવાથી એની ર નથી એમ ગણ્યુ હશે

પછી વિષાપહ ણ પ્ર ણુમા થાર અને જગમ એ ાના વિષની મ ર વિદ્યાથી તથા ઔષધથી એમ બે જાતની ચિકિત્સા ી તેમા ગમમા સપની વીછીની તથા ગીત C વગેરના ઝેરની ચિકિત્સા । છ પણ એ ગ્રી આ ાત ગ શાસ્ત્રોમાથી લીધી છ એમ કહે છ

પછી ભૂત વિદ્યા છ અને તે અનેક શાસ્ત્રોમાથી લીધ એમ કહે પ ી ગ ાનમહના ઉપશમન પ્રકરણ છે તેમા જ મ દિવસથી આ ભી અ । ાર સુધી ાળીને બાળકને પકડ છ એમ કહ્યુ એ એ ોના પાપિ ા આપા ા ઘરાની ત્રે નામક આ યા છ તે આવરાનથી ઉ । છે આ ાનયમ ા ાડ માન ધૂપ નાન અન ઉ ત ાની ગણુ ર ક્ષારોમા ચિકિત્સા આપી છ અ ાત આ િ મા ાા મન ાા ા અરા આ ાનમરોપ મન ્ર ણ આગમશાસ્ત્રમાથી લીધુ એમ એ પા ગનપ્રતિ ાર ઉપાા ી ન ા તે ાગ જ ને એવા ઉપ ા વાજ ઉમા ાા અને વાગ ા ા ઉપાા ા પ મુખ ઉપાા ો ૈત ન આર

૫ મી કલ્પસ્થાનમ્ નામનું પ્રકરણ છે જેમા ત્યાનમા જેને કાયાકલ્પ કરવામા આવે અને આયુર્વે મા જેને સાધન કહેલ છે તેના થોડા મા । પ્રયોગો છે આયુર્વેદમા ૫ યાનો અર્થ જુદો છે એ ધ્યાનમા રાખવાનું ૮ કોઈ રોગની ઉત્પત્તિમા વાત્સ્ય ભુગો ઉ લેખ છે પછી ધાતુમારણના ? લોક છે પછી વાતને ઠાળા વદ્સાના ઉપાયા કર્યા છે અને એ મતને અ તે एवं नाना संहिता य એવો મામા ન ઉ લેખ છે

આ ઉપ જન ધાતુ મારણ વગેર નિરોમા પોતાના શાઙ ગધર મહિતા ગ્રથમાથી ઉતારો કવાનો અથવા ધાતુ મારણનો વિસ્તાર શાગ મહિતા ગ્રથમા છે એવુ નોધવાનો પ્રસગ હતો છતા એમ કાર્ય મળતુ નથી એ હકીકત મે શાર્ઙ્ગધરો એક રોગામા ગણ્યુ ગણુ આવે છે

શાર્ઙ્ગધ મહિતામા શિવની મારી સ્તુતિથી આરભ છે ત્યારે પદ્ધતિમા વે ।તજ્ઞાન મિત્રપરમ શિવ ૫ ચૈતન્ય મભુ ની સ્તુતિ છે પદ્ધતિમા અદ્વૈતવાની ગન છે

શા ગધ પદ્ધતિમા રસાયુવે અથવા ઉપવન વિનો નામનું એ ગણુ ૧ ૬ શ્લોકાનુ પ્રક ણ છે એ એ નિરમા જોવા જેવુ છે

સિદ્ધભેષજ મણિમાલા

[અનુસંધાન ઓગસ્ટ અંક ૮ પાન ૨૫૬ થી ચાલુ]

मेषादिराशिद्वितय नूयसक्रमत क्रमात ।

ग्रीष्मादिमा स्वान्ता षड् गणिता ऋतवो बुधै " ॥३७॥

ગ્રીષ્મમા મેષ અને વૃષ પ્રાવૃટ્મા મિથુન અને ક વર્ષામા સિંહ અને ક ા શર મા તુલા અને વૃશ્ચિ હેમ તમા ધનુ અને મકર અને વસંતમા કુભ અને મીન આ પ્રમાણે છ ઋતુઓ અને તે પ્રત્યે ની મધ્યે રાશિઓ સુયમક્રમણને લીધે વિદ્વાનોએ પાડેલી છે

चयप्रकोपोपशमा वायो गीष्मादिषु त्रिषु ।

मायो वर्षाप्रभृतिषु श्लेष्मण शिशिरादिषु ॥३८॥

ગ્રીષ્મ વર્ષા અને શરદ ઋતુઓમા વાયુનો ક્રમશ ચય પ્રકોપ અને શાતિ થાય છે વર્ષા શર અને હેમત ઋતુઓમા પિત્તનો ક્રમશ ચય પ્રકોપ અને શાતિ થાય છે શિશિર વસત અને ગ્રીષ્મ ઋતુઓમા કફનો ક્રમશ ચય પ્રકોપ અને શાતિ થાય છે

इति कालस्वभावोऽयमाहाराग्विशा पुन ।

चयादी यान्ति सद्योऽपि दोषा काले विशेषत ॥३९॥

આ કાલ સ્વભાવ છે આહાર વિહાર આદિને લીધે દોષો તરત અને દોષ લ વખતે ખાસ ચય પ્રકોપ અને શાતિને પામે છે

धातुक्षयश्रमविरूक्षकषायशीत

लघ्वन्नलङ्घनविरेचनवान्तिशोके ।

कदर्पजागरणचिन्तनभीतिघाते

वर्षासु दुर्दिनयत पवन प्रकोपे ॥४०॥

ધાતુક્ષય શ્રમ રુક્ષમા ા શીત અને લઘુ અ ાપાન લઘન વિરેચન ઉલટી અને શોક સ્ત્રીસંયોગ રાત્રીએ જાગ ણ ચિતન બીક મનમા થએલ આઘાત આ બધા કારણોથી વર્ષાઋતુમા વાયુ કોપાયમાન થાય છે તોફાનલે-સધ્યાટાણે-પણ વાયુ કોપે છે

स्निग्धाम्लमिष्टपटुनरस्यगुरूष्णनिन्द्रा

प्रस्वेदवस्तिरविरश्मीधितिनपणानि ।

साम्यह्नकमदिनमध्यघना ययानि

शान्ति नयन्ति कुपित पवन क्षणेन ॥४१॥

સ્નિગ્ધ અમ્ન મધુર અને લવણ રસોથી કોપાયમાન થયેલો વાયુ શાન્ત થાય છે રસ્ય ગુરુ અને ઉષ્ણપ ાર્થો નિ ા સ્વે બસ્તિ સૂર્યના કિરણ તપણ અભ્યગ બધાનો ખત શરદઋતુ—આ બધાથી કુપિત થએલો વાયુ ક્ષણવારમા શાન્તિ પામી જાય છે

पट्वम्लतीक्ष्णकटुराहिमुरानपवो समोगरट् श्रमरुपानित्रमापमप ।

ग्राष्म निशाधसमय शरदि प्रकाप मध्य दिन नयति पित्तमिति प्रसिद्धि ॥४२॥

ખાટા ખારા તીક્ષ્ણ કટુ વિદાહિ ઇત્યાદિ આહારથી મદિરાપાન સ્ત્રીપ્રસંગ ક્રોધ શ્રમ તરસ તન અડદ મેપાડિ ગરમીએ ઓમકાલ રાત્રીનો મધ્યભાગ બપોરનો વખત આ બધા કારણોથી પિત્ત કુપિત થાય છે

माधुर्यतिक्ततुवरातिहिमप्रसून

योत्स्नाम्बुकेलिललनाधरचुम्बनानि ।

सर्पि पयो रुधिरस्रपणरचनानि

प्रौढप्रभावमपि शशमयन्ति पित्तम् ॥४३॥

મધુર તિક્ત (કડવો) તુરા—આ ત્રણ રસો પિત્તને હણનાર છે ઠંડા પદાર્થો સુગંધી પુષ્પો ચન્દ્રનો પ્રકાશ જલવિહાર મુગ્ધ સ્ત્રીના અધરોષ્ટનું પાન ઘી દૂધ લોહી ખેંચાવવુ (ફસ ખોલાવવી) વિરેચન—આ બધા કુપિત થએના પિત્તને શાન્ત કરનાર છે

स्निग्धद्रवाम्लपटुमिष्टहिमातिनिद्रा

निश्चेष्टता दधिपयो गुरुभिवसन्त ।

साय प्रभातसमये सति भुक्तमात्रे

कोप कफ प्रकटयत्यतिमात्रमाशु ॥४४॥

સ્નિગ્ધ પ્રવાહી ખાટા ખારા મીઠા ઇત્યાદિ આહારથી કફ કોપાયમાન થાય છે ઠંડી અતિશય ઊંઘવુ કોઈપણ જાતની મહેનત ન કરવી દહીં દૂધ ભારે ખાદ્યપદાર્થો ખાવા વસંત ઋતુ સાંજનુ ટાણુ પ્રભાતકાલ ખાધાપછીનો સમય—આ બધા કફને કોપાવનાર છે

क्षारोष्णरूक्षकटुतिक्तकषायनस्य

निष्ठीवना वमनश्रमधूमयुद्धं ।

श्लेष्मा प्रशाम्यति महानपि

बाणप्रहारविधिभि कुटिलस्वभाव ॥४५॥

ક્ષારા ઉષ્ણ પદાર્થો રુક્ષ કટુ તિક્ત અને કષાય રસો કફનો નાશ કરનાર છે નસ્ય મુખદ્વારા (ઉલટી કરાવીને) કફ કાઢવો પગે ચાલીને મુસાફરી કરવી ઉલટી વ્યાયામ ધૂમ્રપાન યુદ્ધ કરવુ પોતાનુ રક્ષણ કરવુ બીજા ઉપર પ્રહાર કરવો આવી રીતે કુસ્તીના દંગલમા ચાલાકીથી ઝપલાવવુ—આ પણ કફઘ્ન છે

हिमस्निग्धस्वादुद्रवलघुरसाला घृतपयो

दिवानिद्रा सक्तुप्रवरसिकतापानकरसा ।

उशीरश्रीखण्डोपवनशशिशालिप्रभृतय

सुखा यस्मिन् ग्रीष्मे खरतपनभीष्म विदधति ॥४६॥

શીત સ્નિગ્ધ મધુર દ્રવ અને લઘુ ખાદ્યપદાર્થોનુ સેવન શીખંડ ઘી દૂધ દીવસે સુવુ સાથવો સાકર લહેજતદાર પીણા (શરબત ઇત્યાદિ) ફળના રસો વાળો અને સુખડ જેવા શીત પદાર્થો ઉપવનોમા વિહાર ચન્દ્રનો પ્રકાશ ગાઢી કમોદના ચોખા ઇત્યાદિ અન્ન પાન વિહાર પ્રચંડસૂર્યના તાપથી બીષણ બનેલ ગ્રીષ્મઋતુમા સુખ આપનાર છે

मद्य मांस जाङ्गल वस्तिकर्म स्वेद सम्यग्दमर्दन दीपनानि
उष्ण स्निग्ध माषगोधूमकादि वर्षास्वेतानि प्रहर्षाय पुंसाम् ॥४७॥
यष्टिं हस्ते पादुका पादयुग्मे धृत्वा छत्रं मूर्ध्नि कार्यं प्रयाणम्
कौपं तोयं तत्परर्थाय पेयं पक्षात्पक्षात्प्रेयसी प्रार्थनीया ॥४८॥

(આ બે શ્લોકોથી કવિ વર્ષાચર્યા વર્ણવે છે)

વર્ષાઋતુમા મદ્યપાન જંગલ પશુપક્ષીઓના માંસ બસ્તિકર્મ સ્વેદ સારી રીતે શરીરનું મર્દન દીપન ઉષ્ણ અને સ્નિગ્ધ એવા અન્નપાન અડદ ઘઊં ઇત્યાદિ ખોરાક—આ બધુ વર્ષાઋતુમા સુખ અને આનંદ આપનાર છે

હાથમા લાકડી પગમા પાદુકાઓ માથા ઉપર છત્ર ધારણ કરીને પ્રયાણ તરસની શાંતિ માટે કૂવાનુ પાણી અને પખવાડિયે પખવાડિયે પ્રિયપત્ની સાથેનો સહવાસ—આ બધુ વર્ષાઋતુમા પથ્ય છે

गोधूमसर्पि यवमुद्गधान्य रक्तस्रुती रेचनमस्ति मान्यम् ।
हंसोदकं तिक्तकषायमिष्टं घनान्तकाले लघु दुग्धमिष्टम् ॥४९॥
गोधूमशालीक्षुविकारसर्पि प्रायं प्रियाभि सहभोज्यमद्यात् ।
सायं तु शीतांशुमरीचिशीते हर्म्याग्रमौलौ शयनं विदध्यात् ॥५०॥

(આ બે શ્લોકમા કવિએ શરદ્ઋતુ ચર્યા વર્ણવી છે)

ઘઊં ઘી જવ મગ વગેરે ખાદ્યપદાર્થો રક્ત ખોડાવવી વિરેચન હંસોદક (રાત્રીએ ચન્દ્રના કિરણો અને દિવસે સૂર્યનો તાપ—જે પાણી ઉપર પડતા હોય તેવુ પાણી) તિક્ત અને કષાય મીઠા લઘુ અન્નપાન અને દૂધ—શરદ્ ઋતુમા હિતકર છે

ઘઊં ભાત શેરડીની બનાવટો (ગોળ સાકર ખાંડ ઇત્યાદિ) ઘી ઇત્યાદિ ખોરાક પ્રિયાઓ સાથે બેસીને જમવો જોઇએ રાત્રીએ ચન્દ્રના કિરણોથી ઠંડી થએલ હવેલીઓની અગાશીઓ ઉપર પથારી બીછાવી ત્યા સૂઈ જવુ (શરદ્ ઋતુની ચાંદની અતિ આહ્લાદ જનક હોય છે એટલે અગાસીમા સૂવાનું સૂચન છે)

गोधूममाषेक्षुवसातिलिपिष्टं नव्यान्नसर्पि लवणाम्लमामम् ।
हेमन्तकाले प्रबलाग्निभावात् भुञ्जीत सुप्रीतमना प्रभाते ॥५१॥
अभ्यङ्गघर्मश्रमकोष्णवारि कस्तूरिका कुङ्कुमकीटिकाभि ।
मद्येन नारीसुरतप्रसङ्गै विचित्रवस्त्रै गमयेद्दिनानि ॥५२॥

(હેમન્તઋતુની ચર્યા વર્ણવે છે)

હેમંતઋતુમા જઠરાગ્નિ પ્રબળ હોય છે માટે સવારમા વહેલા ઘઊં અડદ સાકર ભાત કરો નોળાન નવા અન્ન ઘી ખારા ખાટા પદાર્થો અને માંસ ઇત્યાદિનુ આનંદથી ભોજન કરવુ

આ ઋતુમા તૈલાભ્યંગ તાપ (સગડીનો) ખૂબ મહેનત ગરમપાણી (हेमन्ते अभ्यस्यतस्तोयं उष्णं आयुर्न हीयते ॥ चरक) કસ્તૂરિ અને કેસર જેના ઉપયોગ પદાર્થો મદ્યપાન સ્ત્રીસંયોગ ચિત્રવિચિત્ર વસ્ત્રપરિધાન —ઇત્યાદિનું સેવન કરી દિવસો પસાર કરવા

हेमन्तकालेऽत्र वियोगिनाले शीतस्य रुक् पत्य न तस्य यस्य ।
अङ्के हसन्ती दयिता हसन्ती पार्श्वे हसन्ती वसनानि सान्त ॥९३॥

હેમ તઋતુના વિયોગ કાલમા એટલે શિશિર ઋતુમા ટડી ખૂબ હોય છે તે વખતે અકમા હસતી નિયતમા બાજમા ધગધગતી સગડી અને ગરમ વસ્ત્રો—આની જરૂર જણાય છે

[शिशिरे शीतमधिकं रौक्ष्य चादानकालजम् । विशेषत स्तत तत्र हेमन्तस्य मतो विधि' અર્થાત્ હેમ તઋતુની ચિર્યા એ જ શિશિ ઋતુની ઋતુચર્યા–શિશિરમા ટાઢ વિશેષ પડે છે એટલો જ ફેર]

परिश्रमोद्वर्तनवार्तिनस्यक्रयणरक्षासवचानर्पान ।
श्रीखण्डचन्दागुरकुङ्कुमानि मधौ निपवेत सदा हितैषी ॥५४॥

વસતઋતુમાં વ્યાયામ ઉદ્વર્તન ઉબટી અને નસ્યનુ સેવન કરવુ હિતાવહ છે આસવો અને રુક્ષ પદાર્થોનુ સેવન હિતાવહ છે આસવો અને જાગલ માસનુ સેવન પથ્ય છે ચ ન કપૂર અગર કેસર વગેરે સુગધી પદાર્થોનુ સેવન પણ હિતાવહ છે

यवगोधूममुद्गादि भुञ्जान सुखमेधते ।
अभया क्षौद्रसपन्ना भजेदभयदायिनीम् ॥५५॥
अस्मि वसन्ते न नरा सहन्त वधूवियोग च बलासरागम् ।
कुरङ्गनाभिद्रवलपभाभि भजन्तु दृप्ता प्रमदा प्रलिप्ता ॥५६॥

વસતઋતુમા જવ ઘઉ મગ વગેરે અન્ન ખાવાથી મનુષ્યો સુખી રહે છે વસંતમાં હરડેનુ મધ સાથે સેવન કરવુ હિતાવહ છે

આ વસતઋતુમા નરો પોતાની પ્રિયતમાઓનો વિયોગ અને કફના રોગો સહન કરી શકતા નથી કસ્તુરી અને કેસરના લેપથી ભૂષિત મદમત્ત પ્રમદાઓ સાથેનો વિહાર આ ઋતુમા સેવવા યોગ્ય છે

(इति ऋतुचर्या)

॥ अथ रसादि भेद प्रकरणम् ॥

(શ્રી કૃષ્ણરામ કવિએ ૫૭ થી ૬૪ શ્લોકોમા (૮ શ્લોકો) રસાદિભેદ દર્શક વિવિધ જાતના કોષ્ટકો આપેલા છે આ બધી ગમત સ્વબુદ્ધિ વૈભવ દર્શનાર્થ અને પ્રતિપક્ષિ વૈદ્ય નિગ્રહાર્થ તેમ ‘ મૈતુ ાય ' છે એમ ટીપ્પણકાર કહે છે તે બરાબર છે પ્રસ્તાર ગ્રાપક યત્ર વિવિધ જાતના મેરુઓ—આ બધુ મે આથી છોડી દીધુ છે ત્રિષષ્ટિ રસભેદોનુ કોષ્ટક સહૃદયોને જાણીતુ જ છે એટલે તે પણ છોડી દેવામા આવ્યુ છે બા ગ]

---

१ यामस च न भक्षयेद्याममुग्मं न लङ्घयेत् इत्यादि નિષેધનુ ઉલ્લઘન કરી અહિં સવારમા વહેલા ખાવાનો ઉપદેશ હેમતઋતુની લાબી રાત્રીઓને લીધે કરવામા આવ્યો છે સુશ્રુતમા પણ આ વાતની પુષ્ટિ જોવામા આવે છે — अतीवायतयामासु क्षपास्वर्तुषु स्मृता । तेषु तत्प्रत्ययनीकान्य भुञ्जीत प्रातरेव तु ॥ येषु चापि भवत्युक्ष । दिवसा भृशमायता । तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते ॥ रज या दिवसाश्च येषु चापि समा स्मृता । कृत्वा सममहोरात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनम् ॥

सदण्डशस्त्रो रुधिरोक्षिताङ्गो यद्वा विजाति स्रवदश्रुधारः ।
शिरःस्थहस्तः शूद्रो विवर्णः खरोष्ट्रवाही द्रुतजल्पवाक्यः ॥६५॥

(વૈદ્યને બોલાવવા આવનાર દૂતનું આ લક્ષણ છે. આ અને આ પછીનો શ્લોક—બે શ્લોકદ્વારા દૂતલક્ષણ અથવા કેવા દૂતો અતિનિંદિત અને પ્રશસ્ત હોય છે તે કહેવામાં આવ્યું છે)

જેના હાથમાં દંડ અથવા કોઈ હથિયાર હોય, આખો શરીર લોહીથી ખરડાયેલો હોય, કુબડો હોય, દ્વિજ નહિ પણ મ્લેચ્છ જાતિનો હોય, આંખમાંથી આંસુની ધાર વહેતી હોય, માથાના વાળ ઉપર હાથ મૂકેલો હોય, શૂદ્ર હોય, ગધેડા અને ઊંટ ઉપર બેસીને આવેલો હોય, વૈદ્ય સાથે વાત કરતાં મુશ્કેલીથી સ્પષ્ટ બોલી શકતો હોય—

तैलप्रलिप्तावयवोऽथ षण्ढः पाषण्डयुक्तोऽशुभदीनभाषी ।
एतेऽतिनिन्द्या इतरे तु दूताः सुजातयः सन्मतयः प्रशस्ताः ॥६६॥

જેણે પોતાના આખા શરીર ઉપર પુષ્કળ તેલ ચોપડેલું હોય, નપુંસક હોય, પાખંડી હોય, અશુભ અને દીન ભાષા બોલતો હોય—આ બધા દૂતો અતિનિંદ્ય ગણાય છે. આથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા સારી જાતિઓમાં ઉત્પન્ન થએલા દૂતો વખણાય છે.

द्वाभ्यां दूतवचो हत्वा भजन् धूम्रविलोचनः ।
योगिनि मृत्युः सम कष्ट विषमं सम्मता यता ॥६७॥
यात्रासु वैद्यस्य शुभाय सौम्यः स्वरस्य दीप्तः शकुनः शुभाय ।
युतो निवैरर्णद स्वभावैः रोगी जिता ना भिषजा चिकित्स्यः ॥६८॥
अधीतायुर्वेदो विविधरसकर्ता मधुरगी
स्पृहाशून्यः शुद्धो नवविशदवासा धृतिधरः ।
कृपासिंधुर्विप्रः शिवचरणसेवी पटुवया
सुधाहस्तो वैद्यो नृवरचिकित्सास्वधिकृतः ॥६९॥

જેણે અષ્ટાંગ આયુર્વેદનો વિધિસર અભ્યાસ કર્યો હોય, જે વિવિધ રસ ભસ્મોની બનાવટો જાણતો હોય, જેની ભાષા અતિ મધુર હોય, જે સ્પૃહાશૂન્ય હોય, પવિત્ર હોય, નવા સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરનાર હોય, ધીરજવાળો હોય, દયાનો દરિયો હોય, વિપ્ર હોય, શિવનો ભક્ત હોય, પુખ્ત ઉમરનો હોય, પીયૂષપાણિ હોય—આવો વૈદ્ય રાજવૈદ્ય થવા યોગ્ય છે.

वाताद्वक्रतरा गतिः तीव्रगमना पित्तात् कफान्मन्दगा
तीव्रोष्णा ज्वरतः कृशा हिमतमा वगातुरा मृत्युना ।
नाडी तृप्तिमतः स्थिरा क्षुधाग्निना गुर्वी तु सामाऽमृता
कामात्ऽति क्षुधया चला कफसमा क्षीणाऽसितोवशा ॥७०॥

વાયુની નાડી અતિવક્ર પિત્તની નાડી તીવ્ર વેગવાળી કફની મંદવેગવાળી જ્વરવાળાની તીવ્ર ઉષ્ણ મરણોન્મુખ દરદીની અત્યંત કૃશ અતિ શીત વેગવતી ખૂબ ખાધુ હોય તેની નાડી સ્થિર અને આમ રક્તદોષવાળાની ભારે અતિ ભૂખ્યા માણસની નાડી ચપળ તથા જેના જઠરાગ્નિ વીર્ય અને બળ જેના ક્ષીણ થઇ ગયા છે એવાઓની નાડી ચલ અને કફના સમાન મંદ હોય છે

पुंसः शिरा दक्षकरप्रकोष्ठे वामेऽबलायास्तु परीक्षणीया ।
अलंद्वयी धर्मतया युतस्य मध्ये द्वयोरेव नपुंसकस्य ॥७१॥

પુરુષોની નાડી જમણા હાથના પ્રકોષ્ટ આગળ અને સ્ત્રીઓની નાડી ડાબા હાથના પ્રકોષ્ટ આગળ પરીક્ષા માટે જોવાય છે નપુંસકની નાડી સ્ત્રી અને પુરુષની નાડીના વિલક્ષણ મિશ્રણ રૂપ હોય છે

वामदक्षिणयोर्नाड्योर्या नाडी बलवत्तरा
ततः स्वरबलं विद्यात्तेन दोषं च वैद्यराट् ॥७२॥

ડાબી અને જમણી નાડીમા જે નાડી બળવત્તર હોય છે તે ઉપરથી સ્વરનું બળ તેમજ દોષ બલ પણ વૈદ્ય જાણી શકે છે

कांस्ये वा काचपात्रेऽप्युपसि गदयुजा मूत्रमाधाय बिन्दु
क्षिप्त्वा तैलस्य पश्येत्स्तिमित इव स चेत् कीर्तितं कष्टसाध्यं ।
मध्ये छिद्रो हि कूर्मक्षुरशरतरवाधारकोदण्डशूल
व्याघ्राद्यामरत्वसाध्यो यजनजलजवत् कम्बुकल्पं सुसाध्यं ॥७३॥

કાંસાના કે કાચના પાત્રમા રોગીનુ મૂત્ર વહેના ગયા મા ઓતી લેવુ આ પેસાબમાં એકાદ તેલનું ટીપુ નાખવુ જો તે પસરી ન જતા સ્થિર રહે તો દરદીનો રોગ કષ્ટસાધ્ય જાણવો જો તેલનુ ટીપુ બરાબર બે ભાગે કપાઈ જાય અથવા કાચબો અસ્ત્રો શર તલવાર ધનુષ્ય ત્રિશૂલ વાઘ વગેરે પશુઓ જેવુ દેખાવ જણાય તો દરદ અસાધ્ય સમજવુ અને વીંઝણો કમળ શંખ જેવો આકાર જણાય તે દરદ સાધ્ય સમજવુ

कल्द्धुपं पवनात् मूत्रं पीतमुष्णं च पित्ततः ।
कफात्स्निग्धं हिमं श्वेतं त्रिदोषाच्छबलं स्मृतम् ॥७४॥

વાતદોષ પ્રાધાન્ય હોય તો મૂત્ર ડહોળુ પિત્ત પ્રાધાન્ય હોય તો પીળુ અને ગરમાગરમ કફ પ્રાધાન્ય હોય તો સ્નિગ્ધ, શીત અને શ્વેત ત્રિદોષ જન્ય હોય તો વિવિધ વર્ણવાળુ હોય છે

विमानयानावृतमम्बरान्तरं रविं बहुं उद्गमुद्गच्छन्तीम्
वियन्नभो मिद्रवन्तु स्फुलिङ्गकान् सदैव यः पश्यति सोऽन जीवति ॥७५॥

જે રોગી આકાશને વિમાનોથી છવાયલુ જોવે સૂર્યને અનેક ચિવાગો અને ચંદ્રમા અરુંધતિ જોવે તે દરદી જરૂર મરી જ જાય હમેશા આકાશ, દીવે દેખતુ તણખા જે જોયા કરે તે પણ મરી જ જાય

अधोमुखीं स्वां प्रतिमा हि दर्पणे समीक्षते वेत्ति न गन्धमात्रम् ।
स्मृतिप्रभाह्रीधृतिभिर्य उज्झितो भवेत्क्रमात्स परेतसंनिभः ॥७६॥

જે રોગી પણમાં પોતાની પ્રતિમા ઊંધી ભાળે જેને જે ગંધને પારખી ન શકે જેની સ્મૃતિ (યા શક્તિ) પ્રભા હ્રી ધૃતિ વગેરેમાં એમ મ પરિવર્તન થઈ જાય તો નક્કી સમજવું કે તે દરદી મુડદાતુલ્ય જ છે

निष्पीड्यदन्ता कलुषा विवर्णे सपूति विस्फारितमाननं स्यात् ।
घ्राणं च्युतं मज्जितमक्षियुग्मं यस्येति चिह्नं स नरो विनाशी ॥७७॥

જેના ઓઠ ઓઠ દાંત ગંદા થઈ જાય જેમનો સ્વાભાવિક રંગ ઊડી જાય જેના મ્હોમાંથી મ્હો ખોલતા અતિ ખ ૨ દુર્ગંધી વછૂટે જેનું નાક ખરી ગયું હોય ને આંખો ઊંડી પેસી ગઈ હોય–તો જાણવું કે તે રોગી વિનાશો ૨ છે

निद्राविनाशो बहुनिद्रता वा सीमन्तनं कशनया प्रवृत्ति ।
छाया सिता पीततरा ऽरुणाति सर्वाणि कालस्य विचिह्नितानि ॥७८॥

જેને જરા પણ ઊંઘ ન આવે અથવા તો અતિશય ઊંઘ આ રા કરે જેના માથામાં વગર પાડે સેંથા પડી જાય અને માથાના વાળ આપોઆપ ખરતા હો જેની છાયા મંદ ખૂબ પીળા રંગની અથવા લાલ જણાતી હોય–આ બધાં લક્ષણો મૃત્યુના છે

रात्रौ विदाहो दिवसेऽतिशीतं पाणद्वयं नासादन्य हिमत्वम् ।
कण्ठे कफो मूर्धनि शूलपीडा कीनाममिमां विद्धि परेतभत्तुः ॥७९॥

જેને રાત વખતે અતિશય ગરમી લાગે દિવસે અતિ ઠંડી લાગે જેના હાથ પગ નાક અને હ ય–આ બધું ઠંડું બરફ જેવું લાગે જેના કંઠમાં કફ ભરાયેલો હોય માથામાં અસહ્ય શિરપીડા થતી હોય–આ બધાં લક્ષણો મરણ નામ આવે તેમ સમજવા

स्वप्नेषु नग्नान्विकृतान् सपाशान् रक्तान्नरानुग्रखरान् विरूपान् ।
सिंहान् वराहान् महिषानहींश्च पश्येत्स रोगी यमधाम याति ॥८०॥

જે સ્વપ્નોમાં નાગા કુરૂપ પાશ લઈને ભિન્ન માગ રક્તવર્ણ ઊંટ અને ગધેડા ઉપર આરૂઢ થયેલા એવા મનુષ્યોને જુએ તેમજ સિંહ ડુક્કર પાડા સાપોને જુવે તે રોગી જરૂર યમને ધામ જવાનો જ

पतत्यधोऽग्नौ सलिले निमीयते विलीयते कुक्कुरकुम्भिभैरिभिः ।
भवत्यपूर्वं स्नाति मृगान् पिबत्यपि प्रयाति पञ्चत्वमसौ न संशयः ॥८१॥

સ્વપ્નમાં જે ઊંચેથી ઊંધે માથે પડે અથવા અગ્નિમાં કે પાણીમાં પડીને તેમાં જ લય થઈ જાય જેને કુતરા હિજડા અને દુશ્મનો પૂર માર મારતા હોય જે આપવા ઈ જ્યાં સ્નાન કરે સુરાપાન કરે–તે જરૂર પચત્વ પામવાનો જ

स्वप्नानि दुष्टानि विनाशयन्ति दुष्टानि स्नानं प्रभाते विनिर्दिष्टं ।
स्तोत्राणि दिव्यानि पठन्ति नाना रमेजिनाय मुमुक्ष्वे दद्युः ॥८२॥

આવાં દુષ્ટ સ્વપ્નો જોયા પછી પ્રાતઃકાળમાં ઊઠીને સ્નાન કરવું અને તલ વગેરે પદાર્થો બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપવા. દિવ્યસ્તોત્રો ભણવાં અને રાત્રે ત્યાં જ રાત વખતે મંદિરોમાં વસવું.

य स्वप्नम य विबुधान्मुनीन्द्रान् तीर्थानि धनूर्नृपती वयस्यान् ।
पुष्पाणि वासांसि सितानि प यत् व्यक्तो गदैः शर्म लभेत रोगी ॥८३॥

જે સ્વપ્નોમાં દેવો મુનિશ્રેષ્ઠો તીર્થો ગાયો રાજાઓ મિત્રો શ્વેતપુષ્પો શ્વેતવસ્ત્રો, વગેરે જુએ તેનો રોગ મૂકાઈ જવાનો અને તે રોગી સુખી થવાનો.

तोयानि तीर्त्वा मलिनानि जित्वा रिपून् मनोज्ञानि फलानि लब्ध्वा ।
स्थित्वा द्विपस्थेऽपि भृशं रुदित्वा विष्ठा च लिप्त्वा कुशली नरः स्यात् ॥८४॥

મલીન પાણીવાળા જળાશયો જે તરી જાય શત્રુઓને જીતે મનોજ્ઞ ફળોની પ્રાપ્તિ કરે એટલે વચ્ચે જે ઊભો રહે અથવા ઘોડા ઉપર ખડો રહે ખૂબ રુવે અને પોતાની વિષ્ઠા શરીરે ચોપડે--આવા સ્વપ્નો જેને આવે તે જરૂર સુખી થવાનો.

साधारणानूपकजाङ्गलाख्या देशास्त्रयस्तत्र समान आद्यः ।
बलासवातप्रचुरो द्वितीयो व्यम्बुद्रुमो मारुतजाकरोऽन्त्यः ॥८५॥

સાધારણ અનૂપ અને જાંગલ—આવા ત્રણ જાતના દેશ હોય છે. સાધારણ દેશમાં બધું સમાન હોય છે—દોષોપણ સમાન રહે છે. આનૂપ દેશમાં કફ અને વાયુના વિકારો પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે જ્યારે પાણી અને વૃક્ષો વગરના મરુપ્રદેશમાં-જાંગલ દેશમાં પિત્તના વ્યાધિઓ વિશેષ થાય છે.

वयोऽपि कौमारयुवत्ववार्द्ध्य भेदात्त्रिधवेति वय वदाम
कफोपपन्नं प्रथमं सपित्तं द्वितीयम य पवनप्रधानम् ॥८६॥

વય પણ ત્રણ જાતની છે—કૌમાર યૌવન અને વાર્ધક્ય. કૌમારાવસ્થામાં કફ પ્રધાન હોય છે યુવાવસ્થામાં પિત્ત પ્રધાન હોય છે જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થામાં વાયુ પ્રધાન હોય છે.

वातेन पित्तेन कफेन युक्ता क्रमेण पुंसा प्रकृतिस्त्रिधा स्यात् ।
रूक्षः कृशश्चञ्चलहृस्वकेश स्वप्ने खगामी पवनस्वभावः ॥८७॥

વાતજ પિત્તજ અને શ્લેષ્મજ-આવી ત્રણ મનુષ્યોની પ્રકૃતિઓ છે. વાતલ પ્રકૃતિવાળો રુક્ષ કૃશ ચંચળ ટુંકા વાળવાળો સ્વપ્નમાં આકાશમાં ઉડનારો અને વાતપ્રધાન હોય છે.

अकाल पालित्ययुतोऽतिगौर प्रकोपन स्विन्नतनुर्बुधोऽपि
स्वप्नेषु नक्षत्र गणावलोकी प्रोग्रामभक्तिप्रकृति र्मनुष्य ॥८८॥

પિત્ત પ્રકૃતિવાળો માણસ અકાળે પળીઆ-પળીઆવાળો થાય છે. શરીરનો રંગ અતિ ગૌર હોય છે અત્યંત ક્રોધ હોય છે પરસેવો ખૂબ થાય છે તેમ તે વિદ્વાન અથવા બુદ્ધિશાળી હોય છે સ્વપ્નોમાં તે નક્ષત્રો જોવે છે અને ભક્ત હોય છે.

(અપૂર્ણ)

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विरुद्रिन्द्रधन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्यः

પુસ્તક ૨૨ મું] ઓક્ટોમ્બર ૧૯૩૯ [અંક ૧૦

વત્સનાભાદિ વર્ગ

લેખક બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

(Natural Order Ranunculaceae)

ભેજવાળી જગોમાં દેડકાનો વાસ હોય ત્યાં આગળ આ વર્ગની કેટલીક વનસ્પતિઓ વિશેષ ઉગતી હોવાથી આ વર્ગનું નામ રેનન્ક્યુલેસી (from Rana a frog) રાખવામાં આવ્યું છે. આપણા દેશમાં ત્રીશ કુટુમ્બોમાં વહેંચાયલી આશરે ત્રણસો જાતો (Species) આ વર્ગની થાય છે.

આ વર્ગમાં ઘણું કરી નાના છોડવાઓ, વખતે ઝાડવા અને વેલાઓ થાય છે. એક વર્ષાયુ છોડવાઓ (annuals) આ વર્ગમાં જવલ્લેજ થાય છે. સ્થાનજ બહુ વર્ષાયુ છોડવા (Perrenials) બહુ થાય છે. જલજ છોડો (aquatic plants) બહુ ઓછા થાય છે. આ વર્ગની વનસ્પતિમાં પાન બહુધા મૂલોદ્ભવ (radical) અથવા આંતરે આવેલા (alternate) ક્વચિત જ સામસામા (opposite) આવેલા હોય છે. બહુ વેલાઓમાં કોઈ વખત (જવલ્લેજ) સામસામા પાન આવેલા જણાય છે. દા. ત. મોરવેલ. ઉપપત્ર હોતા નથી અને વખતે હોય છે તો તે મૂળ-માળ. દા. ત. પીળી જડી-પોયાગ-પાન ઉપર વખતે બારીક વાળીનું આવરણ હોય છે. ફુલો સ્ત્રીપુંસંયોગી (Hermaphrodite) હોય છે. જવલ્લેજ નર અને માદા ફુલ જૂદા જૂદા જોવામાં આવે છે. ફુલ કળગી જેવા અથવા વિભાજિત હોય છે. પુષ્પબાહ્યકોશના પત્રો (Sepals) પાંચ કે તેથી વધુ (જવલ્લેજ તેથી ઓછા) રંગીન રંગના અને ઉપરાઉપર આવેલા હોય છે. પુષ્પાભ્યન્તર કોષના પત્રો (Petals) જ્યારે હોતા નથી ત્યારે પુષ્પબાહ્યકોષના પત્રો રંગીન હોય છે. પુષ્પાભ્યન્તર કોષની પાંખડીઓ પાંચ કે તેથી વધુ હોય છે. જવલ્લેજ ૪ કે ૩ જણાય છે. ફુલની પાંખડીઓમાં મધુકુપિકાઓ (nectariferous claws) જણાય છે. પુકેસરો ઘણા ગર્ભાશયાધઃસ્થિત અને છૂટા હોય છે. પરાગકોશ (anther lobe) બખાલ્યાવાળા ગલ હોય અને જવલ્લેજ એક હોય છે. ઘણા બીજવાળા ડોડાવાળુ (a bunch of follicles) એક બીજવાળુ અથવા ઘણા બીજવાળુ હોય છે. બીજમાં ભાગ ગમાણમાં ગર હોય છે.

આ વર્ગની વનસ્પતિઓમા ઝેરી વિ હો રેચક ચિગ્ગુણકારી પૌષ્ટિક જ્વરઘ્ન જંતુનાશક તથા કુષ્ટઘ્ન ગુણો છે

આ વર્ગની વનસ્પતિઓ સુ કનાથી કે પાણીમા ઉકાળવાથી ગુણહીન થઇ જાય છે (lose their property) એમ વિદ્વાનો માને છે આ વર્ગની ઘણી ખરી વનસ્પતિઓનુ રસાયણિક પૃથક્કરણ કરવામા આવ્યુ છે અને તેમાથી નીચે મુજબના તત્ત્વો હાથ આવ્યા છે —

(૧) આ ક્લોઇડ્ઝ--એકોનીટીન એ ટમીન અજકોનીન અતિવિન એ કોનીન બર્બેરીન બીખ એકોનીટીન ક્નેડોન ક્લીમેટાઇન ટ્રાઇન ગાઇનોસ્કાડીન ડેલ્ફીનીન હાઇ સ્ટીન ઈ ડેકારેનીન આઇસોપાઇરીન જેરોનીટીન જગ્રાઇન માયાકગનીન પામેરીસીન સ્યુડેકાનીટીન ઇત્યાદિ (૨) ઉડ્ડયનશીલ ટ્રતિક્ત તત્ત્વો (વોલેટાઈલ એક્રીડ બીટર પ્રિ સિપલ્સ) ઍનેમોનીન સીમીસીફ્યુગન નાર્જિનોઝ (૩) અમ્લપ ર્થો (acids) ઍકોનીટીક ઍનેમોનિ આઇસે રુનિ નેરીયાનિક (૪) ક્ષીરરસી અથવા

એમોરફ્સ ગ્લુકોસાઇડ્ઝ--ઍડોનિડિન ડેલ્ફીનીન હનેમોરીન પીઓનીન (૫) સપોની સ-ટની સ રેઝી મ ઍનીમો રેઝી સ ખાંડ અને સ્નેહ-આટલુ હાથ આવ્યુ છે

એકોનીટીન હાઇડ્રસ્ટીન ઇત્યાદિ ફ્રા મ અને યુરોપના બીજા દેશોમા રાજમાન્ય (ઑફીસીયલ) છે

આ વર્ગમા નીચેની મુખ્ય વનસ્પતિઓ થાય છે —

મોરવેલ (મર્વા સ) Clematis triloba મૂર્વાની ઘણી જાતો છે

છગુનતા Naravelia zeylinica સુદર વેલ છે

પીયારગ Thalictrum foliosum પાયમાણ (સ)

મમીરો Codtis teeta (ममीर स)

કનો જીરૂ nigella sativa कृष्णजीरा (स) Delphinum saniculoe a folium

જદાર D densidatnm

વછનાગ aconitum ferox वत्सनाभ (स)

દુધિયો વછનાગ a napellus

અતિવખની જાત peterophyllum अतिविषा (स)

નખમો n palmatum

પુકુનમળ Hydrastis Canaden is (yellow Puccon Poot Eng)

રતનજોટ Anemone obhusifolia

કાળો ક Hellabruse niger

નિર્વિષ cimicifuga foetida (Black snake root Eng) સાપ ચીળો ઉતારે છે એમ મનાય છે

સ્વ ડો વામન દેસાઇએ આનુ અગ્રેજી નામ Bug bane મત્કુણારિ રાખ્યુ છે

ઉસ્માનિય Paesnia Emodi હકીમો ત્યાગ વાપરે છે

વૈદક વિષે જ્યોતિષદષ્ટિ

લેખ છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ વડનગરા

अथ रोग जन्म नक्षत्रम्

कृत्तिकायां कदाचिद्वै व्याधिरुत्पद्यते नर
नवरात्रं भवेत् पीडा रोहिण्यां त्रिरात्रकम्
मृगशीर्षे पञ्चरात्रं मार्द्रायां मुच्यते सुभि
पुनर्वसौ च पुष्यामां सप्तरात्रं विधीयते
नवरात्रं तथा श्लेषा श्मशानान्त मघासु च
द्वौमासौ पूर्व फल्गुण्या मुत्तरासु च पञ्चकम्
हस्ते च सप्तमं मोक्षश्चित्रायां मर्द्ध मासकम्
मास द्वयं तथा स्वात्यां विशाखे विंशतिर्दिनम्
अनुराधा दशाहानि ज्येष्ठायां मर्द्ध मासकम्
मूलेन जायते नाशः पूर्वाषाढा त्रिपक्षकम्
ऊनं विंशत्युत्तराषाढा द्वौ मासौ श्रवणा तथा
धनिष्ठा चार्द्धमासं स्यात वरुणं स्याद्दशाहकम्
पूर्वा भाद्रपद दधि ऊनं त्रिंशत वासरम्
त्रिपक्षं चाण्यवच्च रेवत्यां दशरात्रकम्
अहोरात्रा चाश्विन्यां च भरण्यां च गता युषम्
एवं क्रमेण जानीयाज्जन्म च यथादितम्

નક્ષત્ર વિચાર

(૧) કૃત્તિકામા થયેલા રોગની પીડા નવ દહાડા રહે છે (૨) રોહિણીમા ત્રણ રાત પીડા રહે છે (૩) મૃગશિરમા પાચ રાત (૪) આર્દ્રા (૫) પુનર્વસુ (૬) પુષ્ય નક્ષત્રોમા થએલા રોગની પીડા સાત દહાડા સુધી રહે છે (૭) આશ્લેષામા નવ રાત પીડા (૮) મઘા નક્ષત્રમા થયેલા રોગથી રોગી મરણ પામે છે (૯) પૂર્વાફાલ્ગુનીમા થયેલો રોગ બે મહિના રહે છે (૧૦) ઉત્તરાફાલ્ગુનીમા પાચ મહિના સુધી પીડા રહે (૧૧) હસ્ત નક્ષત્રમા થયેલો રોગ સાત માસ સુધી રહે છે (૧૨) ચિત્રામા અર્ધો માસ રહે છે (૧૩) સ્વાતિ નક્ષત્રમા થયેલા રોગની શાન્તિ બે માસે થાય છે (૧૪) વિશાખામા થયેલા વ્યાધિ ૨૦ દિવસ સુધી (૧૫) અનુરાધામા-દશ દિવસ (૧૬) જ્યેષ્ઠામા અર્ધો મહિનો (૧૭) મૂળ નક્ષત્રમા થયેલા વ્યાધિથી મૃત્યુ થાય (૧૮) પૂર્વાષાઢામા ત્રણ પખવાડીયા (૧૯) ઉત્તરાષાઢામા-૧૯ દિવસ (૨૦) શ્રવણ બે મહિના (૨૧) ધનિષ્ઠા અર્ધા મહિનો

(૨૨) વિશાખામા દશ દિવસ (૨૩) પૂર્વા ભા ૫ ૧૮ દિવસ (૨૪) ઉત્તરા ભાદ્ર૫-૧૫ દિવસ (૨૫) રેવતી-૧ રાત્રી (૨૬) અશ્વિની-એક રાત ને એક દિવસ (૨૭) ભરણી—મૃત્યુ

अथ रोग वार तथा राशिजन्म

उरग शततिषार्द्रा स्वाति मूलात्रि पूर्वा शनि रवि कुज वारा क्रूर तारा विरुद्धा यदि भवति चतुर्थी चाष्टमी भूत षष्ठी परिहरात मना रोगिणा मृत्युकाल

पचमी चन्द्रवार च द्वितीया च वृहस्पतौ शुक्रेचैव चतुर्थी च रोगिना मृत्यु मादिशेत्

અથ વાર વિચાર

જો શનિ રવિ ને મગળવારે પીડા થઇ હોય તમજ મઘા શત તારકા આર્દ્રા સ્વાતિ મૂળ પૂર્વાષાઢા અને પૂર્વા ભાદ્રપ મા તમજ ચોથ આઠમ ને છઠ તેમાથી કોઇપણ રાકાદિ તિથિ હોય તો મૃત્યુ થાય છે

પાચમને સોમવાર બીજને ગુરૂવાર ચોથને શુક્રવાર હોય ને તે દહાડે પીડા થયેલી હોય તો રોગી અવશ્ય મરે છે

ઔષધિઓ ક્યારે લેવી તેનો જ્યોતિષ દષ્ટિએ વિચાર

૧ મહા અને ફાગણ મહિનામા વનસ્પતિના મૂળીયાનો સગ્રહ કરવો
૨ ચૈત્ર અને વૈશાખમા પાન અને ફૂલ લાવી સંગ્રહી રાખવા
૩ જેઠ અને અષાડમા ફળ અને બીજ લઇ રાખવા
૪ શ્રાવણ અને ભા પ મા વૃક્ષનો તમામ ઉપયોગી ભાગ લઇ મૂકવો
૫ આથી મૂળ બીજ વગેરે ઔષધિઓ વિશેષ ગુણ કરે છે

આરોગ્ય દર્પણ

અનુસંધાન ઓગસ્ટ અંક ૮ પાન ૨૪૯થી ચાલુ]

લેખક —પદ્મનાભ શાસ્ત્રી

અયનના ક્રમ પ્રમાણે બળની હાનિ તથા વૃદ્ધિ

आदावन्ते च दौर्बल्यं विसर्गादानयोर्नृणाम् ।
मध्ये मध्यबलं त्वन्ते श्रेष्ठमग्रे विनिर्दिशेत् ॥८॥

અન્વય —विसर्गादानयोः आदावन्ते च नृणां दौर्बल्यं (भवति) (तयोः) मध्ये मध्यबलं अन्ते अग्रे तु श्रेष्ठं विनिर्दिशेत् ॥८॥

અર્થ —વિસર્ગ તથા આદાનકાળના આદિ અને અંતમાં મનુષ્યો દુર્બળ હોય છે અને એજ કાળના મધ્યભાગમાં મધ્ય બળ હોય છે અને એ કાળના અંતમાં તથા આદિભાગમાં શ્રેષ્ઠ બળ રહે છે (૮)

વિવેચન —વિસર્ગકાળ એટલે દક્ષિણાયન અને આદાનકાળ એટલે ઉત્તરાયણ અર્થાત્ દક્ષિણાયનના આદિભાગમાં એટલે કે વર્ષાઋતુમાં અને ઉત્તરાયણના અંતભાગમાં એટલે કે ગ્રીષ્મઋતુમાં મનુષ્યોમાં સ્વાભાવિક રીતેજ દુર્બળતા રહે છે અને એ બંને ના મધ્યભાગમાં એટલે કે શરદ અને વસંતઋતુઓમા મધ્યબળ હોય છે. એવીજ રીતે વિસર્ગકાળ એટલે દક્ષિણાયનના અંતભાગમાં અર્થાત્ હેમંતઋતુમાં તથા આદાનકાળ અથવા ઉત્તરાયણની શરૂઆતમાં અર્થાત્ શિશિરઋતુમાં શ્રેષ્ઠ બળ હોય છે.

દક્ષિણાયનમાં સૂર્યની ગતિ થતું હોવાથી તે વિસર્ગ કહેવાય છે. એ વિસર્ગકાળ વર્ષા–શરદ અને હેમંત એમ ત્રણ ઋતુઓનો બનેલો છે. તથા આદાન અથવા ઉત્તરાયનમાં સૂર્યની વિલય થવા લાગે છે તેથી શિશિર–વસંત અને ગ્રીષ્મ ઋતુઓમાં વૃષ્ટિમાં લય થાય છે. દક્ષિણાયનમાં જીવ ઋતુઓના પરમાણુઓ અધોગતિ પામે છે તેથી તે અવરોહ કાળ પણ કહેવાય છે અને ઉત્તરાયણમાં એ પરમાણુઓ ઉર્ધ્વગતિને પામે છે તેથી તેને આરોહ કાળ પણ કહેવામાં આવે છે.

જળપાન નિયમ વિધિ

पानीयं पानीयं शरदि वसन्ते च पानीयम् ।
नादेयं नाऽन्यं शरदि वसन्ते च नादेयम् ॥९॥

અન્વય —शरदि पानीयं पानीयं वसन्ते च (तत्) पानीयम् । शरदि नाऽन्यं न आदेयं वसन्ते च (तत्) न आदेयम् ॥९॥

અર્થ —શરદ ઋતુમાં નદીનું પાણી પીવું યોગ્ય છે અને વસંતમાં તે આરોગ્ય છે. (પનીય એટલે રક્ષણીય પણ પાણી) શરદ ઋતુમાં નદીનું પાણી પીવું યોગ્ય છે પણ વસંત ઋતુમાં (તે) નદીનું ઠીક નથી (૯)

વિવેચન —શરદ ઋતુમાં પિત્તપ્રધાન ઋતુ હોવાના કારણે ... પાણી પીવાથી પિત્તની શાંતિ થાય છે પરંતુ વસંત ઋતુ કફપ્રધાન હોવાથી તેમાં ... પાણી પીવું યોગ્ય નથી અર્થાત્ નદીનું પાણી પીવું ... કે કફ ... પીવાથી વસંત ઋતુમાં

કફનો પ્રકોપ થઈ આવે છે વ ઋતુમા નદીનું પાણી પિત્તશામ હોવાથી પીવામાં અડચણ નથી પરતુ વસંત ઋતુમા કફનો પ્રકોપ ન થઈ જાય માટે નદીનું પાણી બહુ વાપરવુ યોગ્ય નથી वर्षा वसन्त समय कौप वारि प्रशस्त । અર્થાત્ વર્ષા અને વસંત ઋતુઓમા નદીનું પાણી સાર નહિ પણ કુવાનુ પાણી સાર ગણાય છે (૯)

અસાધ્ય વ્યાધિનુ લક્ષણ

अमर्मोपहिते देशे शिरासध्यस्थिवर्जिते ।
विकारोयोऽनुपर्येति तदसाध्यस्यलक्षणम् ॥१०॥

અન્વય —अममार्पहिते शिरासध्यस्थिवर्जित देशे यो विकार अनुपर्येति तत् असाध्यस्य लक्षणम् ॥१०॥

અર્થ —મર્મ સ્થાનથી દૂર અન્ય સ્થળે જે ભાગમા શિરા સધિ અને અસ્થિઓ ન હોય તેવા પ્રદેશમા જે વિકાર ત્યાંઈ જતો નથી તે અસાધ્ય વ્યાધિનું લક્ષણ છે (૧)

વિવરણ —જે સ્થાનકોમા મર્મ સ્થાન ન હોય તથા જે ભાગમા શિરાઓ-સધિઓ કે હાડકા ન હોય તેવા પ્રદેશમા કોઈ વિકાર ન થાય એટલે કે જે વિકાર શિરાઓ-સંધીઓ અને હાડકામા વ્યાપી જાય તે વ્યાધિ અસાધ્ય ગણવો

સૂક્ષ્મ નસોને શિરાઓ કહેવામા આવે છે જે વિકાર શિરાઓ કે સાધા અથવા હાડકા સુધી પહોચ્યો હોય ત અસાધ્ય વ્યાધિનુ લક્ષણ ગણાય છે (૧)

સન્નિપાતના ભેદ

द्वयुल्बणश्चोल्बणे षट् ते हीनमध्याधिकैश्च षट् ।
समश्चको विकारास्ते सन्निपाते त्रयोदश ॥११॥

અન્વય —सन्निपाते त त्रयोदश विकारा (भवन्ति) । एकोल्बण (त्रय) द्व्युल्बणे (च त्रय तथा) हीनमध्याधिकै च षट् सम च एक (इति एव त्रयोदश) ॥११॥

અર્થ —સન્નિપાતમા તેર વિકાર થાય છે એક દોષથી ત્રણ બે દોષથી ત્રણ તથા હીન-મધ્ય અને અધિક દોષ વડે છ અને ત્રિદોષથી એક એમ તેર વિકાર થાય છે

વિવરણ —તેર વિકાર ભેદ નીચે પ્રમાણે

૧ વાતોલ્બણ ૨ પિત્તોલ્બણ ૩ કફોલ્બણ ૪ વાતપિત્તોલ્બણ ૫ વાતકફોલ્બણ ૬ પિત્ત કફોલ્બણ તથા ૧ વાતહીન વાત મધ્ય કફાધિક ૨ વાતહીન કફમધ્ય પિત્તાધિક ૩ પિત્તહીન વાતમધ્ય કફાધિક ૪ પિત્તહીન કફમધ્ય વાતાધિક ૫ કફહીન પિત્તમધ્ય વાતાધિક ૬ કફહીન વાતમધ્ય પિત્તાધિક તથા સર્વ વિકારજન્ય એક અર્થાત્ વાતપિત્ત-કફોલ્બણ એવીરીતે કુલ ૧૩ તેર ભેદ થયા જે સર્વ ત્રિદોષની વૃદ્ધિનાજ વિભાગ છે અર્થાત સ્વલ્પ વૃદ્ધ મધ્યમપ્રમવૃદ્ધ અને અધિક અતિવૃદ્ધ એમ સમજવુ (૧૧) તેવીજરીતે

मर्माणि च षट् भदा द्वयन्दद्ध्या ममसत्य ।
पृथक्त्रय स्युस्तैर्वृद्धे र्व्याधय पचविंशति ॥१२॥

અન્વય —પૃથક્વૃદ્ધે ત્રય વ્યાધય સમે ત્રય સહગણ દ્વયેકવૃદ્ધ્યા ષટ્સ્યુ (एव द्वादश पूर्वोक्तत्रयोदशसहिता) पचविंशति भवन्ति ॥१२॥

અર્થ —તે પૃથ વૃદ્ધ ત્રણ વાધી તથા ો સમ અને એક અતિ વૃદ્ધ એવા ત્રણ તથા એકવૃદ્ધ અને બીજો અતિવૃદ્ધ એવા ૭ મળી બાર વ્યાધિ આગના તેર સાથે મળીને કુલ પચીશ પ્રકાર થાય છે (૧૨)

વિવરણ —પચીશ ભેદનુ વિવેચન નીચે મુજબ સમજવુ

૧ વાતાતિવૃદ્ધ ૨ પિત્તાતિવૃદ્ધ ૩ કફાતિવૃદ્ધ તથા ૧ વાતપિત્તાતિવૃદ્ધ ૨ વાતકફાતિવૃદ્ધ ૩ પિત્તકફાતિવૃદ્ધ તથા ૧ વાતવૃદ્ધપિત્તઅતિવૃદ્ધ પિત્તવૃદ્ધવાતઅતિવૃદ્ધ કફવૃદ્ધપિત્તઅતિવૃદ્ધ ૪ પિત્તવૃદ્ધકફઅતિવૃદ્ધ ૫ કફવૃદ્ધવાતઅતિવૃદ્ધ ૬ વાતવૃદ્ધકફઅતિવૃદ્ધ એ રીતે કુલ +૩+૬ =૧૨ સાથે પૂર્વ શ્લોકમા જણાવેલા તેર ભેદ મળી પચીશ ભેદ થયા

यथा वृद्धैस्तथा क्षीणै व्याधय पचविंशति ।

वृद्धिक्षयकृतश्चान्या विकल्प उपदिश्यते ॥ १३ ॥

અન્વય —यथावृद्धै तथाक्षीणै (अपि) पचविंशति व्याधय (भवन्ति)। वृद्धिक्षयकृत च अन्य विकल्प उपदिश्यते ॥ १३ ॥

અર્થ —જેમ દોષની વૃદ્ધિવડે પચીશ વ્યાધિભેદ થયા તેમ દોષ ક્ષીણ થવાથી પણ પચીશ વ્યાધિભેદ થાય છે એવી રીતે કલ પચાસ ભેદ થયા વૃદ્ધિ તથા ક્ષયથી થએલો બીજો વિકલ્પ કહેવામા આવે છે (૧૩)

વિવરણ —એક વૃદ્ધ-બે વૃદ્ધ-ત્રણે વૃદ્ધ તથા એકહીન અર્થાત્ થોડો વૃદ્ધ બીજો મધ્યમ વૃદ્ધ અને અધિક વૃદ્ધ એ રીતે વૃદ્ધિના પચીશ ભેદ આગળના શ્લોકમા જણાવ્યા હવે ક્ષીણ દોષના ભેદ જણાવે છે કે ૧ વાતક્ષીણ ૨ પિત્તક્ષીણ ૩ કફક્ષીણ ૪ વાતપિત્ત ક્ષીણ ૫ વાતકફક્ષીણ ૬ કફપિત્તક્ષીણ ૭ વાત-પિત્તકફ ત્રિદોષક્ષીણ ૮ વાત થોડો ક્ષીણ પિત્ત મધ્યમક્ષીણ ૯ કફ અતિક્ષીણ ૧૦ પિત્ત થોડુ વાત વધારે ક્ષીણ કફઅતિક્ષીણ ૧૧ પિત્ત જરાક્ષીણ વાત વધારે ક્ષીણ કફ અતિક્ષીણ ૧૨ કફ જરા ક્ષીણ પિત્ત વધારે ક્ષીણ વાત અતિક્ષીણ ૧૩ કફ જરા ક્ષીણ વાત વધારે ક્ષીણ પિત્ત અતિક્ષીણ એવા તેર ભેદ ઉપરાત ૧ વાતાતિક્ષીણ ૨ પિત્તાતિક્ષીણ ૩ કફાતિક્ષીણ ૪ વાતપિત્તાતિક્ષીણ ૫ વાત કફાતિક્ષીણ ૬ પિત્તકફાતિક્ષીણ વાતક્ષીણપિત્ત અતિક્ષીણ ૮ પિત્તક્ષીણ વાત અતિક્ષીણ ૯ કફક્ષીણ પિત્ત અતિક્ષીણ ૧૦ પિત્તક્ષીણ કફ અતિક્ષીણ ૧૧ કફક્ષીણ વાતઅતિક્ષીણ ૧૨ વાતક્ષીણ કફ અતિક્ષીણ એ રીતે ૧૩+૧૨ મળી કુલ ૨૫ ભેદ થયા જે આગળના પચીશ ભેદ સાથે મળીને કુલ (૫) પચાસ ભેદ થાય છે (૧૩)

एकैक वृद्धि समताक्षये षट्तेपुनस्त्रषट् ।

एकक्षयद्वन्द्ववृद्ध्या सविपर्ययया‌पि तो ॥ १४ ॥

અન્વય —एकैक वृद्धिसमताक्षय षट् एकक्षयद्वन्द्ववृद्ध्या त्रय सविपर्ययया‌पिते (द्वन्द्वक्षयैकवृद्ध्याऽत्रय एव) पुन ते षट् ॥१४ ॥

અર્થ —એક એક દોષની વૃદ્ધિ સમતા તથા ક્ષયથી ૭ ભેદ થાય ૭ તથા એક ક્ષય અને બે દોષની વૃદ્ધિથી ત્રણ અને એથી વિપરીત બે દોષની ક્ષીણતા અને એક દોષની

વૃદ્ધિથી ત્રણ એમ ૭ ભેદ થાય છે એવી રીતે કુલ ૧૨ બાર ભેદ થયા તે ઉપરના પચાસ માથે મળીને કુલ બાસઠ ભેદ થયા

વિવરણ —બાસઠ ભેદ માથી પચાસ ભેદ આગળના શ્લોકમા જણાવ્યા વધારાના બાર ભેદ વૃદ્ધિક્ષયથી નીચે પ્રમાણે થાય છે

૧ વાતવૃદ્ધ પિત્તસમ કફક્ષીણ ૨ પિત્તવૃદ્ધ, વાતસમ કફક્ષીણ ૩ કફવૃદ્ધ પિત્તસમ વાતક્ષીણ ૪ કફવૃદ્ધ વાતસમ પિત્તક્ષીણ ૫ વાતવૃદ્ધકફસમપિત્તક્ષીણ ૬ વાતક્ષીણકફસમ પિત્તવૃદ્ધ ૭ વાતક્ષીણપિત્તકફવૃદ્ધ ૮ પિત્તક્ષીણવાતકફવૃદ્ધ ૯ કફક્ષીણવાતપિત્તવૃદ્ધ ૧૦ વાત પિત્તક્ષીણ કફવૃદ્ધ ૧૧ વાતકફક્ષીણ પિત્તવૃદ્ધ ૧૨ કફપિત્તક્ષીણ વાતવૃદ્ધ એ રીતે ૧૨ તથા આગળ જણાવેલા પચાસ મળી કુલ ૬૨ ભેદ થયા કહ્યુ છે કે મે દ્વિષષ્ટિર્નિદિષ્ટા સન્નિપાતે ત્રિદોષજ ॥ અર્થાત્ ત્રણ દોષથી ઉત્પન્ન થતા સન્નિપાતના બાસઠ ભેદ જાણવા જોઈએ આ બાસઠ પ્રકાર આરોગ્યનો નાશ કરનારા છે માટે એ ભેદ સમજવાની ખાસ જરૂર છે

પચત્વ વર્ણન

पचादिमूतात्त्वथ पचकृत्व पचात्मक पचसु भावयन्ति ।

पचेन्द्रिय पचसुभावयित्वा पच व्रजन्ति विनाशकाले ॥ १५ ॥

અન્વય —विनाशकाले पच आदिभूता पचात्मक पचकृत्व पचसुभावयन्ति पचेन्द्रिय पचसुभावयित्वा पचत्व आयान्ति ॥ १५ ॥

અર્થ —વિનાશ વખતે પચમહાભૂત પચાત્મક શરીરને પાચ ભાગે કરીને પાચ સૂક્ષ્મ કારણમા લય કરી દે છે અને પાચે ઇન્દ્રિયો તેના પાચ અધિષ્ઠાનમા લય કરીને પચત્વ મૂળ સ્વરૂપને પામે છે (૧૫)

વિવરણ —પૃથ્વી-પાણી-તેજ-વાયુ અને આકાશ એ પચમહાભૂત પચાત્મક કર્મ પુરુષ શરીરને પાચ પ્રકારે કરીને પચે સૂક્ષ્મ કારણરૂપમા લય કરી દે છે અને ઘ્રાણ-રસના-ચક્ષુ-ત્વક્ તથા શ્રોત્ર એ પાચ ઇન્દ્રિઓ એ પાચના અધિષ્ઠાન ગધ-રસ-રૂપ-સ્પર્શ તથા શબ્દ પોતાના સૂક્ષ્મ કારણો પૃથ્વી આદિ પરમાણુઓમા લય કરીને વિનાશ સમયે પચત્વને પ્રાપ્ત પોતાના સૂક્ષ્મરૂપમા લય પામે છે (૧૫)

વ્રણ સાધન

षण्मूलोऽष्टपरिग्राही पचलक्षणलक्षित ।

षष्ठ्या विधानै प्रोक्तश्च चतुर्भि सा ध्यते व्रण ॥ १६ ॥

અન્વય —व्रण चतुर्भि प्रोक्तै षष्ठ्या विधानै षण्मूल अष्टपरिग्राही पच लक्षणलक्षित साध्यते ॥ १६ ॥

અર્થ —છ મૂળવાળો આઠ પરિગ્રહવાળો ચાર કે સાઠ વિધાનોથી વ્રણ સાધ્ય થાય છે (૧૬)

વિવરણ —૧ અપતર્પણ ૨ આલેપલેપન ૩ પરિષેક ૪ સ્વેદ ૫ અભ્યગ ૬ વિલાયન ૭ ઉપનાહ ૮ પાચન ૯ વિસ્રાવણ ૧૦ સ્નેહન ૧૧ વમન ૧૨ વિરેચન ૧૩ છેદન ૧૪ ભેદન ૧૫ દારણ ૧૬ લેખન ૧૭ એષણ ૧૮ આહરણ ૧૯ વ્યધન ૨૦ સ્રાવણ ૨૧ સીવન ૨૨ સધાન ૨૩ પીડન ૨૪ શોણિતસ્થાપન ૨૫ નિર્વાપન ૨૬ ઉત્કારિકા

૨૭ મ્વાય ૨૮ વર્તી ૨૯ ૠક ૩૦ સર્પિ ૩૧ તૈલ ૩૨ રમક્રિયા ૩૩ વ્રણધૂપન ૩૪ ઉત્સાદન ૩૫ અવસાદન ૩૬ મૃદુકર્મ ૩૭ દારૂણકર્મ ૩૮ ક્ષારકર્મ, ૩૯ અગ્નિકર્મ ૪૦ પિષ્ટકર્મ ૪૧ પાકુકર્મ ૪૨ પ્રતિસારણ ૪૩ રોમસજ્જનન ૪૪ લોમાપનયન ૪૫ બસ્તિકર્મ ૪૬ ઉત્તરબસ્તિ ૪૭ બધ ૪૮ પત્રદાન ૪૯ કૃમિઘ્ન ૫૦ બૃહણ ૫૧ વિષઘ્ન ૫૨ શિરોવિરેચન ૫૩ કવલધારણ ૫૪ ધૂમ ૫૫ મધુ ૫૬ ઉપસર્પિ ૫૭ ધાવન ૫૮ રોપણ ૫૯ સરણ ૬૦ પથ્યાહાર (૧૬)

હરિતકી સેવનથી શાથ?।

मुक्तेपथ्याऽमुक्ते पथ्या मुक्तामुक्ते पथ्यापथ्या ।

जार्णेपथ्याऽजीर्णेपथ्या जीर्णाजीर्णं पथ्यापथ्या ॥ १७ ॥

અન્વય —पथ्या भुक्ते अभुक्ते (च) पथ्या भुक्ताभुक्त (च) पथ्या पथ्या । (एव) पथ्या जीर्ण अजीर्णे (च) पथ्या जीर्णाजीर्णे (च) पथ्या पथ्या ॥ १७ ॥

અર્થ—ભોજન પછી અને ભુખ્યા પેટે હરડે પથ્ય છે તેમજ થોડુ ખાધુ નહિ ખાધુ હોય ત્યારે અર્થાત ભોજન મધ્ય કાળે પણ હરડે પથ્ય છે એવી રીતે પચી ગયુ હોય કે અજીર્ણ હોય ત્યારે હરડે પથ્ય ગણાય છે અને ઉભય કાળે અર્થાત્ અન્ન પચી ગયુ હોય ત્યારે કે અન્ન પચ્યુ ન હોય અને અજીર્ણ હોય ત્યારે પણ હરડે પથ્ય જ છે (૧૬)

વિવરણ—હરડે પાચ છે તેથી જમ્યા પછી તે પથ્ય છે તેમ હરડે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોવાથી ભોજન કર્યા પૂર્વે પણ પથ્ય છે અને દીપન-પાચન ગુણને લીધે ભોજનના મધ્યકાળમા પણ હરડે પથ્ય ગણાય છે એજ કારણથી ભખ્યા પેટે અર્થાત્ અન્ન પચી ગયા પછી તથા અન્ન પચ્યુ ન હોય અજીર્ણ હોય ત્યારે પણ હરડે પથ્ય જ છે ભાવપ્રકાશ વગેરે ગ્રથોમા હરડેના અનેક ગુણ લખ્યા છે તો પણ નીચે જણાવેલા પ્રસગે હરડે વાપરવાની મનાઈ છે

अध्वातिखिन्नो बलवर्जितश्च रूक्ष कृशो लघनकर्षितश्च ।

नवज्वरी गर्भवती च नारी विमुक्तरक्त स्त्वभयान्नसादेत् ॥

અર્થાત્ ચાલવાથી થાકી ગએલો બલહીન રૂક્ષ દુબળો લાઘણથી કૃશ થઈ ગએલો નવ જ્વરવાળો-સગર્ભા સ્ત્રી તથા જેના શરીરમાથી લોહી કાઢ્યુ હોય તેવાએ હરડે ખાવી નહિ (૧૭)

વળી—

पथ्यापथ्यमपथ्ये जीर्णपथ्यमजीर्णपथ्यम् ।

भुक्तेपथ्यमभुक्ते पथ्य पुनरपि पथ्यापथ्ये पथ्यम् ॥ १८ ॥

અન્વય —पथ्या अपथ्ये पथ्य जीर्ण पथ्य अजीर्णे पथ्य भुक्ते पथ्य अभुक्ते पथ्य पुन पथ्यापथ्येऽपि पथ्यम् ॥ १८ ॥

અર્થ—હરડે અપથ્ય વેળાએ પથ્ય છે અન્ન પચી જાય ત્યારે કે અજીર્ણ સમયે તથા જમ્યા પછી કે જમ્યા પહેલાં તથા પથ્ય કે અપથ્ય વેળાએ હરડે પથ્ય જ છે (૧૮)

વિવરણ—શાલ્યાદિ ભોજન વખતે હરડે પથ્ય છે તેમ અવશ્ય એવા મિષ્ટાન્ન આદિ અન્ન પાન સમયે પણ પથ્ય છે મિશ્રિત-પથ્યાપથ્ય ભોજનમા પણ હરડે પથ્ય છે અર્થાત્

જમ્યા પહેલા કે પછી ગમે તેવું પથ્ય કે અપથ્ય ભોજન કર્યું હોય કે નહિ તો પણ હરડે સદા પથ્ય છે તેવી જ રીતે ગુણ અથવા અવગુણ હો પણ તે પથ્ય છે હરડેવાચક પથ્યા શબ્દ નિરુક્ત યૌગિક છે પથ્યાનો અર્થ હરડે અને પથ્ય એમ બે થાય છે (૧૮)

अक्षतमसृण सुवृत्तो गौरवयुक्त क्षितौ सुविख्यात ।

श्रीकृष्णमुद्गरोऽय गुरुमततरसारसभूत ॥ १९ ॥

અન્વય—गुरुमततरसारसभूत अक्षतमसृण सुवृत्तो गौरवयुक्त अय श्री कृष्णमुद्गर क्षितौ सुविख्यात ॥ १९ ॥

અર્થ—ગુરુ નામતરુપી વૃક્ષના સારરૂપ શુભ ઘાવાજો સારા ઘતવાળો (વતુનાકાર) ગૌરવયુક્ત એવો શ્રી કૃષ્ટ મુદ્દગર નામક ગ્રંથ પૃથ્વી ઉપર ઘણો જ પ્રખ્યાત છે (૧૯)

વિવરણ—જેવી રીતે કષ્ટ પુરુષોના મારક પ્રવાહ માટે મુદ્ગર જરૂરી જણાય છે એજ રીતે અભણ-સહેજમાજ ભણેના ધૃત-વચ વધોને મારે આ ગ્રંથ પણ મુદ્ગરનો અર્થ સારે છે કારણ કે આ ગ્રંથ ગુરુમતવૃક્ષસારભૂત છે તથા આ પ્રહારોથી ઘા થાય છે છતાં ઘા દેખાતા નથી (અક્ષત મસૃણ) વળી સુવૃત્ત-વતુલાકાર અને ગૌરવ યુક્ત છે તેથી પૃથ્વી ઉપર પ્રસિદ્ધ છે (૧૯)

क्षीरमिव वारिमिश्र विभज्य हसैस्तु पीयते यद्वत् ।

हित्वादोषमशेष गुणमिह गुणिनो ग्रहीष्यन्ति ॥ २० ॥

અન્વય—वारिमिश्रक्षीरमिव हसै तु यद्वद् विभज्य पीयते (तथा) अशेष दोष हित्वा गुणिन इह गुण ग्रहीष्यन्ति ॥ २० ॥

અર્થ—પાણીથી મિશ્ર કરેલું દુધ જેમ હંસો વિભાગ કરીને પીએ છે તેમ સમગ્ર દોષોને છોડી દઈને ગુણીજનો આ પ્રસંગે ગુણને જ ગ્રહણ કરશે.

વિવરણ—હંસ જેમ પાણીમા મળેલા દુધમાથી દુધ કાઢીને પી જાય છે તેમ સમસ્ત દોષને છોડી દઈને (ક્ષમા કરીને) ગુણી પુરુષો ગુણને જ ગ્રહણ કરે એવી ગુણજ્ઞ પુરુષોને મારી પ્રાર્થના છે

भिषजा माधवेनेद किं ज्ञाननाल्पदर्शिना ।

यत्किंचिदुक्तमज्ञानात् क्षम्यं च मनीषिण ॥ २१ ॥

અન્વય—किंज्ञानेन अल्पदर्शिना भिषजा माधवेन इद यत्किंचित् अज्ञानात् उक्त तत् मनीषिण क्षमध्वम् ॥ २१ ॥

અર્થ—અલ્પજ્ઞાનવાળા અલ્પ દ્રષ્ટિવાળા વૈદ્ય માધવે આ જે કંઈ અજ્ઞાનપૂર્વક કહ્યું છે તે બુદ્ધિમાન પુરુષો ક્ષમા કરો (૨૧)

વિવરણ—અલ્પદર્શી અલ્પબુદ્ધિ અને અજ્ઞાની માધવ વૈદ્ય જે કાંઈ અજ્ઞાનવશાત્ કહ્યું હોય તે વિદ્વાન પુરુષો ક્ષમા કરે કુત્સિત પુરુષ તે કાપુરુષ કહેવાય છે તથા તેને કિંપુરુષ પણ કહે છે એ ધોરણે કિંજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ પણ કુજ્ઞાની એવો થાય છે

ભિષગ્ભારતી, વર્ષ ૬, અંક ૧–૨ ચૈત્ર ૧૯૯૫

તંત્રી મહિરા ર પંડયા, પ્રકાશક ગેઠ C પી આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય પાટણ (ઉત્તર ગુજરાત)

પાટણના આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય તરફથી ૭ વરસથી ભિષગ્ભારતી નામનું એક સામયિક નીકળે છે આ નિ મા એની એક વખત નોંધ લીધી છે એમ ધારું છું પણ ૨૫૮ સ્મરણ નથી અને વખુ છું ત્યાર માસિકની ફાઈલ પાસે નથી પણ કદાચ બીજી વાર નોંધ લેવાય તો વાંધો નથી એના માનને એ પાત્ર છે ભિષગ્વિનામ પાક્ષિમાસિક ? પણ આ છેલો અંક તો ૧ ૨ સાથે હોવાથી વાપિ ક પો છે આટલા નાના સમયનો લાભ મળ્યો છે તે એના કદમાં નહિ પણ લેખોની ગુણવત્તામાં દેખાય છે કનો લોભ નથી રાખ્યો એ સારું કર્યું છે

ભિષગ્વિનામ વિદ્યાર્થીઓનું સામયિક છે એટલે ત્યા ભણતા તથા ભણી ગયેલા વિદ્યાર્થીઓના લેખો એમાં હોય જ જો કે જૂના વિદ્યાર્થીઓ અર્થાત્ સ્નાતકોનો ફાળો માર મતે જેટલો હોવો જોઈએ તેટલો એમા દેખાતો નથી એ ખેદનો વિષય છે માતૃસંસ્થા સાથે સજીવ સંબંધ રાખવાનો તથા વાચવા લખવાની વૃત્તિ શક્તિને મૃતપ્રાય થતી અટકાવવાને આવા સામાયિકમા અવારનવાર લેખો આપવા એ રાજમાર્ગ છે

વિદ્યાર્થી વર્ગ ઉપરાંત નિયામક અને વ્યવસ્થાપક સમિતિના મંત્રીનો પણ જેમા સમાવેશ થઈ જાય છે એવા અધ્યાપક વર્ગના લેખો પણ આ સામયિકમા આવે છે અને એના ગૌરવને વધારે છે એ અભિનંદનીય છે

આકાર સાદુ છતા શોભાવાળુ કવર વગેરે શાસ્ત્રોમા શ્રેષ્ઠ તો વિવિધાનિ હિ શાસ્ત્રાણિ ભિષજાં પ્રચરન્તિ લોકે ઈત્યાદિ ચરકના વિમાન સ્થાનનું મુદ્રાલેખ તરીકે મુકેલુ વચન છે વિદ્યાની સંસ્થાને कृत्स्ना हि लोको बुद्धिमतामाचार्य ઈત્યાદિ વચનમા જેવી વૃત્તિ જ પોષક અને પાટણની આ સંસ્થાની જે ભાવના છે તેને એ જ મુદ્રાલેખ સમુચિત છે પાંત્રીસ વર્ષ પહેલા આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ વસંત નામથી નવું માસિક ગુજરાતીમા શરૂ કર્યુ ત્યારે सत्यात्प्रमदितव्यम् આદિ ઉપનિષદ્ વચન મુદ્રાલેખ તરીકે હું ઉપર રાખતા જે સંતોષ થયો હતો તે સંતોષ આ મુદ્રાલેખ જોવાથી થયો છે

પણ એ આટલું જ્યાં ઉચ્ચ છે તેટલો જ સરળ છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે ચરકમા બુદ્ધિમાન માટે કૃત્સ્ન લોકને આચાર્ય કહેલ છે અબુદ્ધિમાનનો તો શત્રુ છે એ સાથે જ કહેલું છે એ ભૂલવાનુ નથી આ અંકની સામગ્રીનું ટુંકામા અવલોકન કર્યા પહેલા પ્રવાહ ભૂમિકાનો થોડો વિચાર કરી લઈએ

પાટણના આ વિદ્યાલયમા આયુર્વેદ અને એલોપથી બેઉનો સંયોગ છે એ જાણીતું છે એ વિદ્યાલયના મુખપત્રના લખાણોમા પણ બેઉ પદ્ધતિઓનો સંયોગ હોય એ સ્વાભાવિક છે

અષ્ટાંગ આયુર્વેદના કેટલા અંગોની ચર્ચા આયુર્વેદના પ્રમાણભૂત ગ્રંથોમા સંપૂર્ણ રૂપમા નથી એટલુ જ નહિ પણ જે નિરૂપણ તેમાનું કેટલુંક વખતથી અનિરુદ્ધ રહ્યું એટલે એ ખામીની પૂર્તિ એલોપથીમાથી વસ્તુ લઈને કરવાનું યોગ્ય ઘણા વર્ષોથી મનાયું

ત્યા સ્વીકારવામા આવ્યુ છે પૂજ્ય જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્યે એક પ્રસગ પણ કરી મુબઈના છેલ્લા નિ ભા વૈદ્ય સમેલન વખતે એક ખાનગી જેવી બેઠકમા કહ્યુ હતું કે આયુર્વેદ અને એલોપથીના આ સયોગને આયુર્વેદના શિક્ષણમા સ્થાન સૌથી પહેલું પણ કરી મુંબઈની પ્રભુરામ આયુર્વેદ કોલેજે લગભગ ૫ વર્ષ પહેલા આપ્યુ છે પછી તો નિ ભા વૈદ્ય સમેલને એના ઉપર મહોરછાપ મારી જોકે આયુર્વે શુદ્ધ અને મિશ્રનો ભારે વાદ ગયે વર્ષે જ મહારાષ્ટ્રના અમુક વૈદ્ય વર્ગમા ચાલ્યો હતો પણ ગુજરાતમા તો એ હવા જ નથી

પણ અહીં શુદ્ધ અને મિશ્રના ગુણદોષની ચર્ચા ઉદ્દિષ્ટ નથી મિશ્ર શિક્ષણના આનુષગિક ફળરૂપ લખાણોની જ ચર્ચા ઉદ્દિષ્ટ છે અન ત્ત દેશી વૈદ્યકના અન્ય માસિકોમા મિશ્ર ચર્ચા નથી હોતી એમ નથી દાક્તરીના ભારે જોરવાળા આ જમાનામા મિશ્રના વિરોધીઓ પણ એલોપથીના સ્પર્શથી મુક્ત રહી શકે એ શક્ય નથી અને ગુજરાતમા તો વદ્ય કલ્પતરુ માસિકમા લગભગ એના જ મ કાળથી એલોપથીક પ્રસગનો સ્વીકાર થયો છે ખરી રીતે તો મહારાષ્ટ્રમા માધવનિદાનના મરાઠી ભાષા તર સાથે ડા ગર્દેએ આયુર્વેદોક્ત રોગોની એલોપથીક તુલના કરી તેની યે પહેલા–સાઠ–સીત્તેર વર્ષ ઉપર પ્રખર પુરાવિ ડા ભાઉ દાજી અને તેના શિષ્ય પ ભગવાનલાલ ઇ દ્રજીએ આ બે વૈદ્યક પદ્ધતિઓ તરફ તુલનાત્મક દૃષ્ટિ નાખેલી

બ્રિટિશ રાજ્ય અમલ નીચે પાશ્ચાત્ય વૈદ્યવિદ્યા આ દેશમા દાખલ થતા પાશ્ચાત્ય અને આયુર્વેદ બેયનુ જે વિદ્વાનને થોડુ પણ જ્ઞાન હોય તેના મનમા બેયની કાઈક પણ તુલના થાય એ બુદ્ધિનો સ્વભાવ છે પણ તટસ્થ રીતે યથાશક્ય તુલના કરીને બેસી રહેવાથી આયુર્વેદના શિક્ષણના કાર્યમા અધ્યાપકો વિદ્યાર્થીને પૂરો સતોષ ન આપી શકે એ સમજાય એવું છે આ સ્થિતિને પરિણામે સમન્વયનો વિચાર કેટલાક વર્ષોથી જ ભ્યો છે બીજી તરફથી પૂર્તિ કરવામાં એક કટકો એક પદ્ધતિના ગ્ર થમાથી અને બીજો બીજી પદ્ધતિના ગ્ર થમાથી ઉપાડીને સાધી દેવામા આવે તો એને પરિણામે વિદ્યાર્થીને કોઈ પણ શાસ્ત્રનું સમગ્રતાથી જ્ઞાન શી રીતે થાય ? મતલબ કે આવશ્યક વિષય અન્ય પદ્ધતિમાથી લઈને તેને આત્મસાત્ કરી લઈ આયુર્વેદનું જ એક અગ હોય એ રીતે એનો ઉપદેશ કરવો એવો આયુર્વેદ શિક્ષણના અગ્રગણ્ય વિચારકોનો મત છે

ટુકામાં આયુર્વેદની ઉત્તમ શિક્ષણ સંસ્થાઓનો આદર્શ સમન્વય અને સંપૂર્તિવાળુ આયુર્વેદનું સર્વાંગપૂર્ણ શિક્ષણ આપવાનો છે પણ યથાર્થ સમન્વય અને આત્મસાત્કૃતસપૂર્તિ બેય હજી આ સ્વરૂપે દૂર જ છે પણ ભિન્ન ભિન્ન સસ્થાઓમા જે જોવામા આવે છે તે ભિન્નભિન્ન પ્રકારના પ્રયોગો જ છે

ભિષગ્વિલાસ જેવા સામયિકના અવલોકનમા આયુર્વેદના શિક્ષણ વિચારના વિસ્તારથી વિવરણ કરવાનું પ્રયોજન શુ એ પ્રશ્ન સહજ છે પણ આ સામયિક એ આયુર્વેદના આધુનિક શિક્ષણનું પ્રતિબિંબ છે એમા પણ મોટે ભાગે ઉભયની તુલનાના પ્રયોગો છે એમાના લેખોને પ્રયોગરૂપ ગણવાથી જ એની યોગ્ય કિંમત અકાય છે લેખકો પોતે પણ એમ જ ગણતા હશે એમ ધારૂ છુ

આટલું પશ્ચાદ્ ભૂમિકાનું સામાન્ય વિવેચન કર્યા પછી હવે જરા વિગતવાર અવલોકીએ. પહેલા જ બે લેખો સાથે સાથે જોવા જેવા છે. પહેલો લેખ છે શ્રી ઓચ્છવલાલ કૃપાશંકર ભટ્ટ એલ. એ. એમ. નો 'આયુર્વેદનું દ્રવ્યગુણ ધર્મશાસ્ત્ર' કારણ એ સૌથી લાંબો લેખ છે. એના લેખક પાટણ વિદ્યાલયના અધ્યાપક છે એમ આપણે ભિષગ્ભારતીના તંત્રીએ કેટલાક સામયિકોમાં લેખના આરંભમાં લેખકની કે લેખની પ્રશસ્તિ જેવું આવે છે તેના અનુકરણમાં ભિષગ્ભારતીમાં લેખો તે નોંધ આપવાનું જે યોગ્ય ધાર્યું છે તે પ્રમાણે આ લેખના અંતમાં કરેલી નોંધથી જાણીએ છીએ. પણ તંત્રીએ 'દ્રવ્યગુણ ધર્મશાસ્ત્ર'ને વિદ્વાનોની શબ્દની મારામારીનો વિષય કહ્યો છે તે શા માટે?

'દ્રવ્યગુણ ધર્મશાસ્ત્ર' પછી બીજો લેખ છે 'આયુર્વેદમાં પદાર્થવાદ' અને તેના લેખક છે પાટણની સંસ્થાના મુખ્યાચાર્ય શ્રી નાગરલાલ મોહનલાલ પાઠક આયુર્વેદાચાર્ય. 'આયુર્વેદમાં પદાર્થવાદ' એ લેખ વાંચતા આપણને તરત સમજાય છે કે લેખકની બુદ્ધિએ વિષયને તદ્દન સ્પષ્ટ—જૂની પરિભાષામાં હસ્તામલકવત્ ગ્રહણ કરેલ છે અને સુબોધ રીતે સુસંકલિત રૂપમાં લેખકે વિષયનું નિરૂપણ કર્યું છે. અલબત્ત આયુર્વેદને જ સામે રાખીને તથા ન્યાય વૈશેષિક સાંખ્ય વેદાંત વગેરે જે દર્શનો આયુર્વેદાચાર્યો પાસે તેઓએ પોતાના સિદ્ધાંતો બાંધ્યા ત્યારે હતા તે તે દર્શનોના તદ્ગતતદ્વિષયક વિચારો સાથે મેળવીને આયુર્વેદના પદાર્થનું નિરૂપણ શ્રી નાગરલાલભાઈએ કર્યું છે. અસ્પષ્ટતાનો અભાવ એ લેખનો મોટો ગુણ છે. અલબત્ત ન્યાય વૈશેષિકના ગ્રંથોથી અપરિચિત કે અલ્પ પરિચિત વાંચનારને કોઈ કોઈ ભાગ દુર્બોધ લાગવાનો સંભવ છે પણ એનો ઉપાય થઈ શકે છે. પાટણના વિદ્યાર્થીઓ તો આચાર્ય પાસેથી સમજી શકે. બીજા વાંચનારાઓ તે તે ગ્રંથ વચનોને પૂર્વાપર સંબંધ સાથે વાંચી વિચારી સમજી શકશે.

હવે 'દ્રવ્ય ગુણધર્મ શાસ્ત્ર' વિષયની ચર્ચા શરૂ કરતાં જ લેખક કહે છે તેમ "જો કે દરેક બાબતમાં સમન્વય થઈ શકે તેમ નથી તો પણ પૌર્વાત્ય સિદ્ધાંત સાવ ગપ્પ મૂલક નથી એવું વાંચનાર સ્પષ્ટ જોઈ શકે એ રીતે વિષયનું નિરૂપણ કરવાનો લેખકનો ઉદ્દેશ છે." ઉપરના વાક્યના ભાષાદોષને તો ન ગણીએ પણ જેનો સમન્વય ન કરી શકાય તે પૌર્વાત્ય સિદ્ધાન્ત ખોટો એવો વિચાર ઉપરના વાક્યમાં ગર્ભિત છે તે પણ બરાબર નથી. અલબત્ત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી વિરુદ્ધ કે અનુમાનથી અસાધ્ય કથન પછી પાશ્ચાત્યનું કે પ્રાચ્યનું તેને ખોટું માનવું જ જોઈએ પણ ઉપરના વાક્યમાં એ વાત નથી.

શ્રી ઓચ્છવલાલ ભટ્ટે આયુર્વેદના દ્રવ્ય ગુણધર્મશાસ્ત્રને લગતા કહેવાય એવા વિચારો જે આધુનિક પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રો કેમીસ્ટ્રી ફીઝીક્સ મેટીરીઆમેડીકા વગેરેના ધુરંધર વિચારો સાથે તુલના કરીને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પણ એમનું કેટલુંક કથન વિચિત્ર લાગે છે. દાખલા તરીકે વૈશેષિક દર્શન માટે એમણે કૌંસમાં Nebular theory શબ્દ મૂક્યો છે એ મારી અલ્પબુદ્ધિમાં તો ઉતરતો નથી. ક્યાં ખગોળ શાસ્ત્ર (Astronomy)ની નેબ્યુલરથીઅરી અને ક્યાં વૈશેષિક દર્શન! એ બેની તુલના કરવાની જરૂર જ ક્યાં છે?

પછી પૃષ્ઠ બીજા ઉપર 'દ્રવ્ય પ્રભાવથી થતું કર્મ' એનું વિવેચન છે તેને પૃ. ૩૧ માં કર્મનું જે વિવેચન છે તે સાથે સરખાવો. એટલે એકની અસ્પષ્ટતા અને બીજાની સ્પષ્ટતા ખ્યાલમાં આવશે.

પછી ત્રીજા પ્ર ારના દ્રવ્ય પ્રભાવ વિષે શ્રી ઓચ્છવલાલભાઈ મ્હે છે કે ે હજુ દુનિયાની કોઈ પ્રજા માનવા તૈયાર નથી તે રસ ગુણ વીર્ય વિપાકના સિદ્ધાન્તમા ગણાવેલ પ્રભાવ છે શાસ્ત્ર રે પ્રભાવને અચિ ત્ય મ્હેલ છે અને મણિ વગેરેના દાખલા આપ્યા છે પણ શાસ્ત્રકારને ઔષધનો જ પ્રભાવ વિવક્ષિત છે રસ ગુણ ર્વીર્ય અને વિપાકથી જેનો જેનો ખુલાસો ન થાય એવી જે ઔષધની અસર તે પ્રભાવ અને ઔષધમા આવી અસર હોવાનુ તો એલોપથી અને યૂનાની માને જ છે

પણ આ લેખની સવિસ્તર પરીક્ષા ્રવાનો મારો આશય નથી તુલનાનો પ્રયત્ન સ્તુત્ય હોવા છતા આ લેખમા અસ્પષ્ટતા છે તે તરફ લેખકનુ ધ્યાન દોરવા જ પ્રયત્ન કર્યો છે લેખકો તુલનાની ઉતાવળ ન કરે એમ હું તો ઇચ્છુ છુ પણ પ્રયોગ તરીકે આવી તુલનાઓને આવકાર આપવા તયાર છુ વાચનારાઓ પણ આ તુલનાનો પ્રયોગ છે એ વસ્તુ ધ્યાનમા રાખે આવા લખાણો ઉપર વિદ્યાલયની ડીબેટીંગ સોસોઈટીમા ચર્ચાઓ થાય કે વિદ્યાર્થીઓ તરફથી વિશેષ વિવેચન લખાઈને ભિન્નભિન્ન તીના અંકોમા જ છપાય તો આવા વિષયો વધારે સ્પષ્ટ થાય એમ માનુ છુ

પણ હવે આગળ ચાલીએ આ અ મા ત્રીજો લેખ પૂ ય પંડિત હરિપ્રપન્નજી વિષે એમના શિષ્ય પાટણ વિદ્યાલયના અધ્યાપ શ્રી ત્રિકમલાલ જેઠાલાલ રાવળનો લખેલો છ શ્રી ત્રિ મલાલભાઈ વર્ષો સુધી પંડિતજીના અ તેવાસી હતા અને રસયોગ સાગરનુ ઘણુ કામ એમને હાથે થયુ છે એટલે તેઓએ પોતાના ગુરુને આ અજલિ અપવા એમની ફીક ફિ઼ઠાન આપી છે પ હરિપ્રપન્નજી જેવા સમર્થ વિદ્વાન તપસ્વી અને ત્યાગ નિષ્ઠાવાળા પુરુષ વિષે આપણે વધારે જાણવા ઈચ્છીએ પણ એ સાધુપુરુષનું જીવન એવુ સાદ હતું કે તેમની પાસે વર્ષો સુધી રહેલા પ્રીતિ પાત્ર શિષ્યો પણ આથી લાણુ જીવનચરિત્ર લખી શકે નહીં એમનુ કેટલુ પંડિતજીની સાથે ગયુ છ વરસ્ છા

પછી આયુર્વેદ એક સમીક્ષા એ શ્રી મધુસૂદન ત્રિવેદી અને ગોવિંદ સ્વામીએ પ શિવશર્માના ભાષણના અમુ ભાગમાથી કરેલો ઉતારો છે નિખિલ ભારતવર્ષીય વૈદ્ય સમેલનના સભાપતિ તરીકે તે ભાષણ આપેલુ હોવા છતા અને આયુર્વેદ વિજ્ઞાનમા એ શ્રી વલ્લભરામ વાસુદેવ મૂળશંકર દ્વિવેદીએ કરેલુ એનુ ભાષાતર છાપેલુ હોવા છતા મારે કહેવુ જોઈએ કે એ મૂળ ભાષણ ભાષામા વાક્ય રચનામા અને વિચારોમા ઘણી જગ્યાએ શિથિલ છે

પછી કાશ્યપસહિતા—વૃદ્ધ જીવકીય તંત્ર નુ સુખ્યાચાર્ય શ્રી નાગરદાસ મોહનલાલ પાઠકે કરેલુ અવલોકન છે કાશ્યપસહિતાની વિશેષતાઓ તરફ એ વિદ્વાને જે ધ્યાન ખેચ્યુ છે તે યોગ્ય જ છે

પછી ત્રણ લેખો જુદી જુદી વનસ્પતિ વિષે છે તેમા પહેલો ભાઈશ્રી બાપાલાલ ગ વૈદ્યનો માતુલુંગ અને બીજપૂરક છે એમની હમેશની રીતે એ શોધક વિદ્વાને બીજોરા એ બીજપૂરક અને ચકોતરા અથવા પપનસ એટલે માતુલુંગ એવો મત એના કારણો સાથે રજુ કર્યો છ સામાન્ય રીતે માતુલુંગ અને બીજપૂર એક ગણાય છે પણ એ બે ભિન્ન ફળોના નામ હોવા જોઈએ એમ શ્રી બાપાલાલ ગ વૈદ્ય દર્શાવ્યુ છે એમણે આપેલાં

કારણો મારે ગળે ઉતરે છે અને મારી હમેશની રીત મુજબ માતુલુંગ એટલે પપનસ એમ એમના કહેવાથી સ્વીકારૂં છું અને સૌ સ્વીકારે એમ ઇચ્છું છું તેઓ કહે છે તેમ પપનસ જરૂર સ્વાદિષ્ટ છે

પણ માલવિકાગ્નિમિત્રમાં રાણી પાસે ખાલી હાથે ન જવાય માટે વિદૂષક બીજપૂરક લઈને જાય છે એવું વર્ણન છે એ ઉપર શ્રી બાપાલાલભાઈ વધારે પડતો ભાર મુકે છે એમ લાગે છે રાજા મહારાજાઓ પાસે સન્માન અર્થે બીજપૂરક લઇ જવાનો ચાલ હશે એવો અર્થ એમાંથી કાઢવાની જરૂર નથી रिक्तपाणिर्न पश्येत राजानं देवतां गुरुम् એ તો સામાન્ય નિયમ હતો-છે પછી વિદૂષકને રાણી પાસે જતાં ભેટ તરીકે મહેનાઈથી બીજપૂરક મળ્યું એટલે એ લઈ લીધું એ તો વિદૂષક એને બીજોરાં જેવું નમાલું ફળ ભેટ તરીકે લઇ જાય તોય એને વાંધો નહિ મહાકવિ કાલિદાસમાં ભારે ઔચિત્ય બુદ્ધિ છે વિદૂષકને બ લે કોઈ બીજું હોત તો જુદી વાત હતી આ તો વિદૂષક છે એટલે બીજોરૂં જ ભેટ આપ્યું હશે

એ પછી પૃશ્નિપર્ણી ઉપર બ્રહ્મચારી જનાર્દનનો લેખ છે એમાં અથર્વવેદના એક મંત્રમાંથી કદાચ એના દ્રષ્ટા ઋષિઓએ ધાર્યો નહિ હોય એટલો બધો અર્થ કાઢ્યો છે પછી અરડુસી ઉપર શ્રી મૂળશંકર જોષીનો લેખ છે એનું લખાણ જરૂર પણ સ્પષ્ટ છે અરડુસી વિષે આજ સુધીમાં અર્વાચીનોને હાથે પણ ઘણું લખાયું છે પરંતુ આ લેખક લખાણ ન કરતાં અરડુસીનો ટુંકો સાર આપ્યો છે અને છેવટ ચોપડામાંથી એ ઉતારો કરી ચોપડાએ નવીન શોધ કરી અરડુસી ક્ષય અને દમમાં ફાયદો નથી કરતી એમ કહ્યું છે તો પ્રશ્ન થાય છે કે સત્ય શું હશે? વૈદ્યજગતે અત્યાર સુધી અનુભવેલી અરડુસી એ વ્યાધિઓ ઉપર કાંઈ પણ કામ નથી કરતી કે વૈદ્યજગતે અરડુસાને ક્ષય વગેરેમાં નવમાનસ્થામાં વાપરી હશે અને એ અરડુસી કફપિત્તઘ્ન હોવાથી દમ વગેરેમાં કફને પાતળો કરી સાધારણ રીતે દરદીને તત્કાલ પુરતો આરામ મળતો હશે અથવા તો મૂળ ચરકમાંના પ્રાચીનતર ભાગમાં અરડુસીને માત્ર કફપિત્તઘ્ન કહેલ છે તેની સાથે અદ્યતન લખાણ વધુ મળતું આવે છે તેજ માત્ર સાચું હશે અને અરડુસીમાં બીજા ગુણ પાછળથી આરોપિત થયા હશે આયુર્વેદમાં ખાસ એક જ વસ્તુથી આ ભ્રમ થયું કે આખા પાઠના કોઈ ખાસ ગુણથી તેનો ખાસ સ્પષ્ટતાથી નિર્ણય નથી એટલે આવા વિરોધાભાસ ડગલે ને પગલે આવે છે એમાંથી કોઈ પણ રીતે આપણે મુક્ત થવું રહ્યું અને પૂર્વગ્રહો ત્યાગીને ત્યજીને સત્યની શોધમાં મંડી પડવું જોઇએ

છેલ્લો નિશ્ચય છે તો શુભ એ જ શ્રેયો માર્ગ છે પણ એનો અમલ કરેનો નથી

પછી પર્પટી વિષે ઉ પી આ મહાવિદ્યાલયના નિયામક ડૉ દામોદરદાસ નાથાભાઇ જલુધવાળાનો લેખ છે આ લેખમાં વિસ્તાર પૂર્વક સ્પષ્ટતાથી નિરૂપણ છે પંચામૃતપર્પટી સુવર્ણ પર્પટી તામ્રપર્પટી વગેરે પર્પટીના નમુનાઓની બનાવટનું તથા ભિન્ન ભિન્ન પર્પટીના ગુણોનું એવું સ્પષ્ટ વર્ણન છે કે લેખક લેખાંતે કહે છે તેમ વિદ્યાર્થીઓ આયુર્વેદિક વાઓ સંબંધી જુની તેમજ નવી દૃષ્ટિએ વધુ માહિતી મેળવે અને ભવિષ્યમાં આયુર્વેદિક દવાઓ વાપરનાર જ વૈદરાજ તેમજ એલોપથીક દવાઓ વાપરનારા ભાઈઓને પણ આયુર્વેદિક દવાઓ સંબંધી કાંઈક ખ્યાલ આવે એ લેખનો ઉદ્દેશ પાર પડે એવો લેખ છે

ડા જલુંધવાનાને મેં તુલનાત્મક લેખ લખવા એક વાર વિનતિ કરેલી એનો આ રીતે અમલ થયેલો જોઈને મને સતોષ થાય છે પછી શ્રી હરિહર જોષીનો મારો અનુભવ નામનો લેખ છે વિદ્યાર્થી દષ્ટીએ પોતાનો અનુભવ ઉતાર્યો છે એનું દર ડા ભરૂચાની ચિકિત્સાથી મટયુ છે એમાથી ચિકિત્સાનુ રહસ્ય તો વાચનારે પોતાની મેળે જ શોધવાનુ છે

આ પછી નેત્ર રોગ નામનો ઉભયવિદ ડા બાલકૃષ્ણ અ પાઠકનો લેખ છે જેમા આયુર્વેદોક્ત તે તે નેત્ર રોગ સામે એલોપથીમાથી પર્યાય મુકેની આયુર્વેદોક્ત નેત્ર રોગોની યાદી આપી છે વિદ્યાર્થીઓ આ યાદીને પહેલા પ્રગટ થયેલ ડા મ્હસ્કરની આવી યાદી સાથે જાતે સરખાવી જોશે એવી આશા છે

પછી શ્રી રતિલાલ ત્રિવેદીનો વૃશ્ચિક દશના ચિહ્નો તથા ઉપાયો નામનો વ્યવહાર સૂચનાવાળો ટુકો લેખ છે જેમા વૃશ્ચિક દશથી થતા ચિહ્નો લખ્યા પછી ઉપાયો લખ્યા છે તેમા પોતે કહે છે તેમ કેટલાક અજમાવેલા કેટલાક શાસ્ત્રીય અને કેટલા આમજનો પાસેથી મળેલા છે ઉપરાંત બહુ ઉપયોગમા આવતી કૃષ્ણામૃત નામની બનાવટનો નીચેનો પાઠ આપ્યો છે

કપુર અજમાના ફુલ તથા પીપરમેટના ફુલ આ બધા સરખે ભાગે લઈ શીશીમા ભરવા આથી પાણી થશે તે લઈ લેવુ

પછી શ્રી શકરલાલ ચોધરીનો વાતરક્ત ઉપર લેખ છે લેખકે વાતરક્ત એટલે Gout અને આમવાત એટલે Rheumatism એવો નિર્ણય કર્યો છે એ ઠીક પણ આ વિષયમા પહેલા થયેલી ચર્ચાનો જે અછડતો ઉલ્લેખ લેખકે કર્યો છે તેથી વાચનારને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે પણ સાધારણ જનસમૂહે આપેલું નામ મહાકુષ્ટ લેપ્રસીને અર્થે વાપરી શકાય એમ (પૃ ૮૧ મા) લખ્યુ છે તે સાચુ છે? લેપ્રસીને મહાકુષ્ટ નામ કોણે પહેલુ આપ્યુ એની લેખકને ખબર તો હોવી જોઈએ બાકી સાધારણ જનસમૂહ લેપ્રસીને મહાકુષ્ટ કહેતો હોય એવુ લેખકે કયાં સાભળ્યુ? મેં તો સાધારણ જનસમૂહ પાસેથી નથી સાભળ્યુ ડૉ ગણનાથસેન જેવા ઉપર એ લેખમા કટાક્ષ છે પણ આ લેખનુ પોતાનુ વક્તવ્ય અસ્પષ્ટ જ રહે છે

પછી શ્રી બ્રહ્મચારી જનાર્દનનો લઘુત્રયીના લેખકો એ નામનો લેખ છે પણ લેખમા લઘુત્રયીમાથી એક જ શાર્ઙ્ગધર અને તેની ત્રણ ટીકાઓના લેખકોની ચર્ચા છે આ પહેલી ગડબડ પછી શાર્ઙ્ગધર વિષે જે લખ્યુ છે તે શા ઉપરથી લખ્યુ છે એ લેખકે કહ્યુ નથી પણ સમજ્યા વિના લખીને ગડબડ કરી છે બ્રાહ્મણ શાર્ઙ્ગધરને રાજાનો દીકરો ઠરાવ્યો છે એ નાના લેખમા ઘણી ગડબડો છે બધી કયા નોધવી? પણ છેલ્લા પારિગ્રાફમા એમ કહેવાય છે કે વૃદ્ધ માધવ ભાવમિશ્ર ચક્રપાણિ મ[illegible]નાથ શિવદાસ ઈત્યાદિ ટીકાકારો અને શાર્ઙ્ગધર જેવા આચાર્યો એ બધા એક જ સૈકામા થયા હતા અને તેઓ મોગલ સામ્રાજ્ય આર્યાવર્તમા પ્રવર્તતુ હતુ તે વખતમા વિક્રમના દસમા સૈકામા થયા હતા વિદ્યાર્થીઓને આયુર્વેદનો ઈતિહાસ સમજાવવા નીકળેલા ભાઈએ હિંદુસ્તાનના સામાન્ય ઈતિહાસનું ભયકર અજ્ઞાન ઉપરના વાકયમા બતાવ્યુ છે મોગલ સામ્રાજ્ય વિક્રમના દશમા શતકમા આર્યાવર્તમા પ્રવર્તતુ હતુ એવુ લેખક કયા શીખ્યા? અને વૃદ્ધ માધવ ભાવમિશ્ર અને ચક્રપાણિ એક જ સૈકામા થઈ ગયા એવુ અજ્ઞાન પણ વિદ્યાર્થી માટે સૌભાગ્ય નથી

પછી શ્રી તુળજાશંકર પોપટલાલ જોષીનો (તેમાં પૃ) નામનો લેખ છે જેમાં (Rose and Carless Surgery)માંથી સરખામણી માટે પુષ્કળ ઉતારા આપ્યા છે લેખકનું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ છે વિષયની પકડ સારી છે અને ક્વચિત્ હાસ્યરસની છાંટથી લેખ સુવાચ્ય થયો છે. તેના રોગોના જે પર્યાયો લેખકે આપ્યા છે તે મને તો ઠીક લાગે છે દંતવેષ્ટ= Phprrho a Alveolaris દંતશર્કરા તે Tartar શીતાદ તે Bleeding gums અભિઘાતજન્ય દંતમાંસ તે gingivitis અને ઉપકુશ તે scurvy વગેરેની આ છેલ્લી શોધ વિદ્વાનોએ વિચારવી જોઈએ. પૃ ૮૨માં આપેલ પારદવિકૃતિનું વર્ણન લેખની શૈલીનું સરસ દૃષ્ટાંત છે

પછી શ્રી મણિશંકર પંડ્યાનો સામુદ્રિક અને વૈદ્ય નામનો લેખ છે. એ લેખની ઉપલી ટીકામાં લેખકનું દૃષ્ટિબિંદુ બતાવ્યું છે અને એ દૃષ્ટિથી સામુદ્રિક શાસ્ત્રનો તેમજ ચરકના ઇન્દ્રિયસ્થાનનો અભ્યાસ (આમાં વાંધો નથી) જુદા જુદા અભ્યાસીઓ દ્વારા અનેકનો મોટા પ્રમાણમાં થઈને એના પરિણામો પ્રગટ થાય તો ભવિષ્યમાં આવા ગૂઢ વિષયમાં કાંઈક સત્યાંશ મળવાનો સંભવ છે

પછી વૈદ્ય સૌભાગ્ય માધવજી શાસ્ત્રી એમનો પંચકર્મની ઉપયોગિતા વમન અને વિરેચન નામનો લેખ છે. લેખ ટૂંકો છે પણ વૈદ્યોએ પંચકર્મનો શાસ્ત્રીય રીતે ફરી આપણા સમાજમાં પ્રચાર કરવો જોઈએ એ લેખનો ઉપદેશ સાચો છે. એમણે જંબુસરના ભાઈ સ્વ વૈદ્યરાજ પોપટભાઈ વમન વિરેચનના જે પ્રયોગો કરાવતા તેનું વર્ણન કર્યું છે એ આયુર્વેદ વિજ્ઞાનના વાચનારને પણ ઉપયોગી થશે ધારી અહીં ઉતાર્યું છે

તેઓ આ પ્રયોગ ભાદરવાથી આસો સુધીમાં અથવા ફાગણથી ચૈત્ર સુધીમાં કરાવતા હતા. પ્રથમ રોગીને સાત દિવસ સુધી સવાર સાંજ ગાયનું તાજું દોહેલું દૂધ શેર ૧ અને ઘી તોલા ૨ મેળવીને પાતા હતા અને સાદો ખોરાક આપતા હતા. પછી આઠમે દિવસે દરદીને સખત નાસ આપીને સ્વેદન કરાવતા હતા. (નાસ લેવા માટે એક કડાઈમાં પાણી લીંબડાનાં પાન અને થોડા મરી નાખીને ખુબ જ ઉકાળવું. પછી એક માંચી ઉપર બેસીને આજુબાજુ ગરમ કામળો ઓઢીને દેગડાનું ઢાંકણું ધીરે ધીરે ઉઘાડી બાષ્પ લેવી. આંખો બંધ રાખવી.) પછી નવમે દિવસે સવારમાં મીંઢળનું ચૂર્ણ વાલ ૪ અને પીપર વાલ ૨ આપીને વમન કરાવતા અને બરાબર વમન થયા પછી ત્વરાતીને* મગનું ઓસામણ અને ઢીલો ભાત આપવામાં આવતો. બીજે દિવસે નસોતર ચૂર્ણ વાલ ૪ આપીને વિરેચન કરાવવામાં આવતું હતું અને પછી ફરી પ્રમાણે ઓસામણ આપવામાં આવતું હતું. આ પછી અપામાર્ગ બીજનું ચૂર્ણ પાણીમાં મેળવી તેના ટીપાં નાકમાં નાખીને શિરોવિરેચન કરાવવામાં આવતું હતું. આ પછી એકવીસ દિવસ સુધી ખોરાક તરીકે ભાત મગ અને ભાત આપતા હતા. દ્રાક્ષ દાડમ આમળાં વગેરેની ખટાઈ આપવામાં આવતી હતી. દવા તરીકે રોજ સવાર અને રાત્રે નારસિંહ ચૂર્ણ વાલ ૪ મેળવીને મધ સાથે આપતા અને જો જરૂરિયાત જણાય તો તેમાં ત્રિફલા વાલ ૪ ઉમેરતા. (પૃ ૯૭-૯૮)

ઉપરનો પ્રયોગ સુશ્રુતોક્ત વિકલ્પનો પ્રયોગ છે એ પ્રસિદ્ધ છે. લેખકે એને વમન વિરેચનનો પ્રયોગ કહ્યો છે એ આશ્ચર્ય છે. એટલે એ એમ વધતે ઓછે અંશે આવ્યું પણ

ધ્યાનમાં નહિ હોય! ઝંડુભટ્ટજીએ પણ વિ ગનદુનના પ્રોગનો પુષ્કળ અનુભવ લીધેલો એમ એમના જીવન ચરિત્રમાં નોંધ્યુ જ છે

આ પ્રયોગ વિષે લેખકે લખ્યુ છે કે આ પ્રકારનો શુદ્ધિનો એક માસનો પ્રયોગ કરાવવામા આવતો હતો અનેક રોગીઓ આ પ્રયોગના ઉપયોગથી પોતાના ભયંકર રોગો માથી મુક્તિ મેળવીને નવજીવન પામ્યા છે વઢવાણના ઠાકોર સાહેબ બાલસિંહજીને પણ આ પ્રયોગ કરાવવામા આવેલ હતો આ પ્રયોગથી રક્તની શુદ્ધિ થાય છે તેથી રક્તવિકારના રોગો ફીરંગના ઉપદ્રવો માથાના જૂના દુખાવા ખસ ખરજ વગેરે ચામડીના અનેક રોગો નાશ પામે છે

છેલ્લો લેખ Is the Koch Bacillres the only culpoint? એવા અંગ્રેજી મથાળાની નીચે M & D Pandya એ મેડીકલ બુલેટીનના અંક ૧૫૧માના આર બી બીલીમોરીઆ બી એ એમ ડી પારસી જનરલ હોસ્પીટલ મોરજેના ફીઝીશીઅન અને ઔન ઓર સનેટોરીઅમના સચાલકના લખેલા એક અસામાન્ય નિબંધનો સામાન્ય પરિચય કરાવ્યો છે ઉપરના લેખમા ક્ષેત્ર ઉપર જે ભાર મુક્યો છે તે તો આયુર્વેદના અભ્યાસીને આકર્ષક છે જ પણ બીજી પણ કેટલીક મરમ વાતો એ લેખમા છે દા ત એક દરદીને મૂત્રમા શકરાનું પ્રમાણ ૫ થી ૭ ટકા હતુ સાથે સાથે જમણા ફેફસામા ક્ષયરોગ હતો ઉષ્ણમાન ૧૦૧ ડીગ્રી ૧૦૨ ડીગ્રી હતુ આ દરદીને અસાધ્ય ગણેલ પણ તેને વાતરક્તનો વ્યાધિ હતો આ પ્રસગે તેના વાતરક્તે ઉથલો મારો અને તેનું ઉષ્ણમાન ઓછુ થઈ ગયુ અને કોઈપણ બીજા કારણ વગર એ જ પ્રમાણે રહ્યુ અને વર્ષોના વર્ષો આ પ્રમાણે તેને રહ્યુ અને તે ખી ન કોઈ ક્ષ થી નહિ પણ વૃદ્ધાવસ્થાથી મૃત્યુ પામ્યો

ભિષગ્ભારતીના તંત્રીએ ત્રણ પેજ ઉપર તથા લેખોને છેડે ઉતારા મુક્યા છે આમા શુ ધોરણ છે તે મને સમજાતુ નથી ફક્ત તેજસ્વી વિચારવાળુ વાક્ય પસદ કરવાનું ધોરણ રાખ્યુ હોય તો જુદી વાત નહિ તો એકમા આયુર્વેદની પ્રશસ્તિ ત્યારે બીજામા પૃ ૪ ઉપર ચોપ્રાના વચનમા આયુર્વેદની તથા પાટણ જેવી મિશ્ર શિક્ષણવાળી શાળાઓની નિંદા છે

ભિષગ્ભારતીનુ આ અવલોકન પ્રમાણમા ઘણુ લાબુ થયુ પણ એના એક કરતા વધારે કારણો છે પાટણની સંસ્થા ઉપરનું મમત્વ એ એક કારણ મિશ્રશિક્ષણની વિદ્યાર્થીઓના માનસ ઉપર અસર વિષે કહેવાની મને આ રીતે તક મળી એ બીજુ કારણ ત્રીજુ કારણ મારી લખતી વખતની પરિસ્થિતિ છે છેવટે આ અવલોકન દ્વારા મારે જે નવા લેખકોને કહેવાનુ છે તે ટુકામા કહીને પૂરૂ કરીશ

આના વિદ્યાલય તરફથી નીકળતા સામયિકોમા પ્રગટ થતા લેખોમા તુલના હોય કે ન હોય પણ ભાષા અને વ્યાકરણની શુદ્ધિ—શૈલીની સચોટતા વિચારોની સ્પષ્ટતા જરુર હોવા જોઇએ અને વક્તવ્યમા નવીનતા ભલે ન હોય પણ ખાસ કરીને નિરૂપણીય વિષયના પૂર્વે એ વિષય ઉપર થએલી ચર્ચાઓ સાથે ઊડો અભ્યાસ એટલુ જરૂર હોય એમ હુ ઇચ્છુ છુ

જોધપુરનુ ૨૯ મું નિ ભા આયુર્વેદ મહાસંમેલન

જોધપુરનુ ૨૯ મુ નિ ભા આયુર્વેદ મહાસમેલન જાહેર થયા પ્રમાણે ડીસેમ્બરની તા ૧૯ થી ૨૧ મા ગ્રેગ્રે ભરાઈ ગયુ એની સાથે રાજપૂતાનાનુ પ્રા તીય સમેલન પણ હતુ ના ૧૮ મીએ જ પ્રા તીય સમેલન તેમજ મહામડળ અને વિદ્યાપીઠની મર્યાદાક સમિતિઓની બેઠક હતી એટલે તા ૧૭મીથી જ વદ્યો આવવા માડ્યા ઉતારાની તથા ભોજનની વ્યવસ્થા ઠીક હતી અલબત્ત કોઈ કોઈ ચુસ્ત સનાતનીઓનો આચાર બરાબર નહિ સચવાયો હોય

તા ૧૯મીએ સવારે જ સભાપતિનુ સરઘસ નીકળ્યુ હતુ દેશીરાજ્યમા ઘોડા, બેડ વગેરેનો ઠાઠ તો હોય જ સરઘસ શહેરમા ફરીને સભામડપ પાસે આ યુ ત્યારે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓએ સભાપતિને તિલક કયુ અને આરતી કરી

બપોરના ત્રણ બજે જોધપુરના મહારાજા રેસિ ટની સાથે સભામડપમા પધાર્યા પછી પાચ બ્રહ્મચારીઓએ સ્વર સાથે વ પાઠ ર્યો સસ્કૃત પદ્યોમા મગલકામના થઈ પછી ચારણે રાજાની વશાવળીનુ તથા ગુણોનુ ગાન કયુ પછી સ્વાગતાધ્યક્ષે વિનતિ કરવાથી મહારાજાએ સમેલનના ઉદ્‌ઘાટનનો પોતાનો સદેશો અગ્રેજીમા સભળા યો પોતાની રાજધાનીમા સમેલન ભરવા માટે વદ્યોનુ સ્વાગત કરતા મહારાજાએ કહ્યુ કે અસાધારણ પરિસ્થિતિને લીધે અત્યારે આયુર્વેદનુ અધ પતન થઇ રહ્યુ છે એટલે આયુર્વે ને જેટલી સહાયના અને જેટલુ પ્રોત્સાહન આપી શ ાય તેટલુ આપવુ જોઈએ આયુર્વેદમા સગઠન અને અ વેષણ (orgranisation and re earch)ની ઘણી ખામી છે જો યોગ્ય પ્રયત્ન કરવામા આવે તો આ ખામી તરત દૂર થઈ શકે એવી છ સર્વચિકિત્સા પદ્ધતિઓનો મૂળ સિદ્ધાન્ત એક જ છે કે રોગી માનવસમાજનુ દુ ખ દૂર કરવુ એટલે મારી શ્રદ્ધા છે કે સર્વચિકિત્સા પદ્ધતિઓમા જે સારી સારી વાતો છે તેને એકત્ર કરી આધુનિક ઢાળામા નાખી એવી રીતે આયુર્વેદમા મેળવી દેવી જોઇએ કે આયુર્વેદના મૂળ સિદ્ધા તોને કશો ક્ષતિ ન પહોચે આયુર્વેદ વિજ્ઞાનની હું દરેક રીતે સફળતા તથા ઉન્નતિ ચાહું છુ

મહારા નના ઉપના ભાષણ પછી સમેલનના સભાપતિ પ શ્રી ચિત્રશર્માએ મહારાજાને અગ્રેજીમા ધન્યવાદ આપ્યો અને આ જ સુધી ક્ષત્રિય શૂરવીરો અને રાજા મહારાજાઓએ જ ભારતીય વિજ્ઞાન અને લાની રક્ષા રી છે અને હાલમા પણ આયુર્વેદની ઉન્નતિ શ્રીમન જેવા કર્મવીર તથા દાનવીરના આશ્રય ઉપર આધાર રાખે છે જોધપુર નગર અને આયુર્વેદ વિદ્યા એ ય ભારતવર્ષના મહાન ગૌરવના પ્રતીક છે પ્રાચીન હોવા છતા પણ સ દા નવીન રહેનાર આયુર્વે વિદ્યાનુ ચિન્તન કરવા માટે આથી વધારે સારૂં સ્થાન ક્યા મળવાનું હતુ આ મહાન આ ર તથા આતિથ્ય માટે આયુર્વે મહામડળ તરફથી આપનો તથા અહીંના અધિકારીવર્ગનો હૃદયથી ઉપકાર માનું છુ

આ પછી મહારાજાએ શ્રીમ ત ગો ીઆરના તેમજ મોટા વદ્યરાજો જે હાજર નહોતા થઈ શકયા અને જેના તારપત્રો આવ્યા હતા તેના નામો પ્રધાનમત્રી ડા આશાનદજી પચરત્ને વાચી સભળાવ્યા સદેશાઓ ૪૭ હતા તેમાથી ઔધના શ્રીમ ન રાજા સાહેબનો જે તાર આવ્યો હતો તેનો સારાશ આપવા જેવો છે

૨૯મા નિ ભા આયુર્વેદ મહાસમ્મેલનના સ્વાગતાધ્યક્ષને નિમંત્રણ માટે ધન્યવાદ આપું છું ભારતવર્ષનું ચિકિત્સા વિજ્ઞાન વિક્રમના ઉન્નતિની પરાકાષ્ઠાએ પહોચ્યુ હતું પણ દુર્ભાગ્યને લીધે જે ના પચાસ વર્ષમા પાશ્ચાત્ય સભ્યતાના દુ પ્રભાવથી આ વિદ્યા પણ અધકારપૂર્ણ થઈ ગઈ છે સર્વથી વિશેષ ઉપયોગી આ વિજ્ઞાનને જુનાણી દવામા આવ્યુ પણ હાલમા મહૂભાગ્યે કેટલા વૈદ્યો આ પ્રાચીન વિજ્ઞાનમા નવો જીવ નાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેઓનો પ્રયત્ન સફળ થશે એવી મને આશા છે અને આ ૨૯ મા નિ ભા આયુર્વેદ મહાસમ્મેલનના અધિવેશનમા ઉદ્દેશો પાશ્ચાત્યના પગના માર્ગે આ ઉદ્દેશ એટલે ભારતમા વિ શી ઔષધો અને દ્રવ્યોની હ ન વિનાશ આયાતને રોકવી ને એ રીતે રાષ્ટ્રીય જીવનના આ વિભાગમા પ્રત્યે ભારતીયને પોતાના પગ ઉપર રહેવાને યોગ્ય બનાવવો હું આ સમ્મેલનની દરેક રીતે સફળતા ઇચ્છુ છુ

આ પછી સ્વાગતાધ્યક્ષ નાણાચાર્ય વૈદ્યરત્ન રાજવૈદ્યોપાધ્યાય ભટ્ટારક આયુર્વેદ માર્તંડ શ્રી પ ૯ ૫ ૬ ૬૭ મહારાજ ચાણોદ-કુરુસાલેમ એમણે પોતાનું ભાષણ વાચી સભળાવ્યુ (જુઓ તે ભાષણ માટે ન સ પ ડીસેમ્બર ૧૯ ૯ અ)

સ્વાગત ભાષણ પૂરુ થયા પછી સભાપતિ પ શિવશર્મા પ્રમુખની ખુરશી ઉપર બેઠા પછી સસ્કૃતમા સ્વાગત ગાન થયુ પછી સભાપતિના ભાષણની સ કૃત હિન્દી તથા અંગ્રેજીમા છપાયેલી નકલો વહેચવામા આવી એ ઓછી પડતા પત્રોના પ્રતિનિધિઓને પણ ન મળી શકી[1] પરિણામે તેમણે સભામડપમાથી વો આઉટ કર્યો પછી સભાપતિ મહોદય આયુર્વેદાચાર્ય પ ની શિવશર્માએ પોતાનુ ભાષણ વાચી સભળાવ્યુ

પછી શ્રી પ ઠાકુરદત્ત શર્મા (લાહોર) એમનુ સ્વાસ્થ્ય અને દીર્ઘજીવન' એ વિષય ઉપર મુ વ્યાખ્યાન થયુ અનમત વખત ન હોવાથી એ ભાષણ અધુરે રોકવુ પડયુ અને ૭ બજે સાજે ભોજનાદિ માટે સભા પૂરી કરવામા આવી

આઠ બજે ફરી કાર્યક્રમ શરૂ થયો અને ત્યારે એક વાગ સુધી ધૂતપાપેશ્વર આર્યૌષધિ કારખાનુ પનવેલ નિપુરીકાશ્રમ ૨૯મુ અ-ભા-વૈદ્ય સમ્મેલન અને મર્પ તથા નોળીઆની લડાઈ વગેરેનો સિનેમા બતાવવામા આવ્યો પછી વળી ૮ બજે શ્રી પ ઠાકુરદત્ત શર્માએ સ્વાસ્થ્ય અને દીર્ઘજીવન ઉપર પોતાનુ અધૂરૂ રહેલુ ભાષણ ફરી ચાલુ કર્યું જે દશ બજે પૂરૂ થયુ

એ પછી શ્યામમનની હવેલીમા વિષય નિર્વાચન સમિતિની બેઠક શરૂ થઈ આયુર્વેદ મહામંડળ અને વિદ્યાપીઠના પ્રધાન મંત્રી શ્રી ડા આશાનદ જી પચરત્ન એમણે મહામંડળના સગઠન માટે જે ઠરાવ મુકેલો હતો તેના ઉપર લગભગ બે કલાક સુધી ચર્ચા ચાલી છેવટ ડા લક્ષ્મીપતિ અને શ્રી એમ કે મુખર્જીની સૂચનાઓ મદ્રાસ અને બંગાળ પ્રાન્તમા અનુભવ લેવાય ત્યા સુધી પાછી ખેચી લેવામા આવી રાતના અઢી વાગ્યા છતા બધા ઠરાવો ઉપર વિચાર ન થઈ શક્યો એટલે એક ઉપસમિતિ નીમવામા આવી તેને બાકીના ઠરાવો સબધે તપાસી જે ઠીક લાગે તેને ખુલ્લા અધિવેશનમા રજુ કરવાનો અધિકાર આપવામા આવ્યો

1 પ્રમુખનું ભાષણ પત્રોના પ્રતિનિધિઓને મળે નહિ એ ખામી મોટી છ તેની આ વિ

૨૦-૧૨- ના ન૮ વાગે સવારે સભામંડપમા આચાર્ય શ્રી ૫ કિશોરી તજી શાસ્ત્રીના પ્રમુખપણા નીચે વિષચિકિત્સા સભાનો પરિષદનો આરંભ થયો. શ્રી ૫ સુમનગજ મહેતા (જોધપુર) તેઓએ સર્પ વિષ વિષે પોતાનો અનુભવ જણાવ્યો કે સર્પ વિષ ક્રમાળના રોગી ઉપર ફાર કરે છે ગાર ઉપર રાખવાથી ગાર બેસી જાય છે તે મારક નથી પણ ખાવાથી અફીણ પેઠે નશો આવે છે ઉપર પણ ફાયદો કરે છે ગુરમામા પણ કામ લાગે છે વળી તેઓએ કહ્યું કે સર્પ પાળનાર જોઈ આવેલ છે કે કોઈ એ નથી હોતો. તેઓએ સર્પ વિષ તરફ પોટની બના ...

શ્રી મુનીનાથ રેવાશંકર કહ્યું કે આની ઉત્પત્તિ પ્રકૃતિથી એ ગો બધુ નમરનું થાય છે સ્થાવર જંગમ અને સંયોગી આદિ તેના અથર્વશાસ્ત્રમા જંગમ વિષદ્રાગ વિષકન્યા તૈયાર કરી તે દ્વારા પર્વતેશ્વર રાજાના નાશનું વર્ણન મળે છે[1] હાલમા આજે વિષ વિષે કશું જણાતું નથી[2]

શ્રી જસરાજ (જોધપુર) તેઓએ વિષ પુરુષનું વર્ણન કર્યું અને કહ્યું કે જો કોઈ આ વિષ પુરુષને પોતાના હાથમા લઈ લે તો એ સાગર સમાગમ વશ કરી શકે. તેઓએ કહ્યું કે વિષ ચિકિત્સા બે પ્રકારની થાય છે (૧) સવિષની ચિકિત્સા અને (૨) વિષથી રોગોની ચિકિત્સા સર્વ વિષની ચિકિત્સા ... તેઓએ કહ્યું કે શમીની અંતરછાલ તો ૮ અઢી શેર પાણીમા ઉકાળી ... પાવાથી સર્પ વિષ ઉતરી જાય છે

શ્રી ઠાકુર દત્ત શર્મા (લાહોર) તેઓએ કહ્યું કે આપણા શાસ્ત્રોના વિષ વિષે ઘણું લખ્યું છે પણ આપણે અનુભવ કરી જોયો છે ... છે ... માં લખ્યું છે કે અમુક ઔષધિઓ ઢોલ તથા નગારા ઉપર લગાડીને તેને વગાડવાથી દૂષિત વાયુ શુદ્ધ થઈ જાય છે અને પાણીમા ઔષધિઓની ભસ્મ નાખવાથી જલ શુદ્ધ થઈ જાય છે તેઓએ કહ્યું કે સર્પ વિષ ઉપર સેંકડો ઔષધિઓ મોજુદ છે. આમલીના કચુકા વગેરે ગણાવી શકાય પણ કોઈ ચોક્કસ નથી. આપણો વિષ ચિકિત્સા સંબંધી સૌનો અનુભવ એકઠો કરી પુસ્તક છપાવવું જોઈએ અને પછી તેનો અનુભવ કરી પુસ્તક લખવું જોઈએ

એ વખતે એક મહાશય જેણે પોતાનું નામ ન આપ્યું તેણે એક જડી બતાવી અને જાહેર કર્યું કે જડી સર્પ વિષને દૂર કરવામા ઉત્તમ આષધ છે જો એને અપ્રેરિત સિદ્ધ કરી આપે તેને પોતે સો રૂપિયા આપવા તૈયાર છે અને એથી વધારે માગી દવા બતાવ નારને અસો આપવા તૈયાર છે એ નોળીઆના વિષને પણ દૂર કરે છે. આ જડીનું હજી કાંઈ નામ પાડયું નથી. આ ઉપરથી કેટલાક વૈદ્યોએ એ જડી જોવા માગી અને પછી કહ્યું કે એનું નામ ... છે

શ્રી કૃષ્ણ ચંદ્ર (અમૃતસર) એ કહ્યું કે અહિફેન અને અહિવિષ બેય એક પ્રકારનાં વિષ છે એ બેય પ્રકારના વિષો ઉપર પોતાનો અનુભવ ... તેલ ... કહ્યું કે અફીણ

1. પર્વતેશ્વરનો વિષકન્યા દ્વારા ઘાત કરવાની વાત કોટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમા નહિ પણ મુદ્રારાક્ષસમા છે. પણ સભાપતિ આ એમ કહે છે ત્રિવ્યાસ ચાલે છે. તંત્રી આ૦ વિ૦

2. સર્પ વિષ આજે કોઈ ઉપાયથી ઉતરતું નથી એ ... પ્રયોગોથી સિદ્ધ કર્યાની વાત આ વિષ સભાના પરિષદના પ્રમુખે પોતાના ભાષણમા કરી છે. તંત્રી આ૦ વિ૦

૧ તાલો કાશ્મીરી કેસર ૧ તોલો જાયફળ ૧ તોલા એ ત્રણે ચીજોને સારી રીતે ખરલ કરીને મધ સાથે એક એક રતિની ગોળી બનાવી એ ગોળી પાણીમા ઘોળી પીવરાવવાથી સર્પ વિષ ઉતરી જાય છે પરંતુ બીજાએ આ વૈદ્યના કથનનું ખંડન કરતા કહ્યુ કે ભાંગનુ લોહી અફીણના ઝેરને જરૂર દૂર કરે છે

શ્રી જગન્નાથજી સારસ્વતે કહ્યુ કે ગૌ ડાના પાનનો રસ અફીણના ઝેરને તથા ગાડિગાજડી (वन्ताङ) સર્પ વિષને દૂર કરે છે

આ પછી વિષ ચિકિત્સા સભાપતિ પંડિત ના અધ્યક્ષ શ્રી પં. શિરીદત્તજી શાસ્ત્રીએ જુ । જુ । સેનનાગ્રઓના પ્રશ્નો ઉપર પોતાનો મત દર્શાવ્યો તથા પોતાનુ ભાષણ વાંચી સંભળાવ્યુ જે હવે પછી છપાશે આ રીતે સવારને કાર્યક્રમ પૂરો થયો બપોરે એક વાગે મહાસમ્મેલનની મે, પાછી શરૂ થઈ શરૂઆતમા જુ । જુ । વિભાગના અધ્યક્ષોનો તથા પદાધિકારીઓનો પરિચય સસ્કૃત પદ્યમા કરાવવામા આવ્યો પછી વિષયનિર્વાચિનીમા પસાર થયેલા ઠરાવો પસાર કરવામા આવ્યા

(ઠરાવો વૈ સ પ ડીસેમ્બર ૧૯ ૮ અંકમા છપાયા છે તેત્યા જોઈ લેવા એમાથી એક જ ઠરાવ મહાવિદ્યાલયનો અતિ અગત્યનો પાછળ છાપ્યો છે)

લગભગ સાડાચાર બજે બધા ઠરાવો પાસ થઈ ગયા પછી કાર્યક્રમમા સભાપતિનુ અંગ્રેજીમા વ્યાખ્યાન હતુ પણ સભાની ઇચ્છાને અનુસરી તેઓએ હિન્દીમા વ્યાખ્યાન આપ્યુ

રાતના લગભગ સાત બજે આ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયુ અને ભોજનાર્થે સભા ઉઠી પછી રાતના સાડા આઠ બજે સ્વાસ્થ્ય રક્ષા સભાના પતિ મા ડા લક્ષ્મીપતિનુ વ્યાખ્યાન થયુ પોતે અંગ્રેજીમા બોલતા હતા અને શ્રી પ ગણેશ દત્તજી સારસ્વત એનુ હિન્દી કરતા હતા ભાષણ પૂર્ણ પછી એમણે પોતાની ગ ાનુ લીનામ કર્યુ અને તેના રૂ ૧ ૫) આવ્યા તે સંસ્થાને આપ્યા

લગભગ ૮ બજે ઉપની પરિષદ સમાપ્ત થયા પછી કુચામનની હવેલીમા શ્રી જ્ઞાનેન્દ્રનાથજીની અધ્યક્ષતામા વિષયનિર્વાચિની સભાની બેઠક થઈ અને તેમા અધ્યાપક સમેલનમા પસાર કરવાના ઠરાવોનો વિચાર થયો

૨૧-૧૨-૩૯ સવારે સા । આઠે સભા મંડપમા શ્રીયુત વૈદ્ય શિરોમણિ કવિરાજ મહિન્દ્ર લાલ દાસ ગુપ્ત એમ એ એમ બી ભિષગ્રત્ન (કલકત્તા)ની અધ્યક્ષતામા આતુર રક્ષા સભાના પતિ ભરાઈ અધ્યક્ષ મહોદયે પોતાનુ ભાષણ અંગ્રેજીમા વાંચ્યુ એના શિષ્ય શ્રી હરિગોપાલજીએ તેનો છપાયેલો હિન્દી અનુવાદ વાંચ્યો। (એનો ગુજરાતી અનુવાદ છપાશે)

લગભગ નવ બજે રોગ પરીક્ષણનો આરંભ થયો રોગીઓમા બધી જાતના લોકો હતા કેટલાક અસાધ્ય રોગીઓ પણ ભારતવર્ષના મોટા મોટા વૈદ્યો પધાર્યા છે તો અમને આપણને ફાયદો થઇ જાય એવી આશાએ આવ્યા હતા પણ રોગ પરીક્ષણ માટે જે સમિતિ નીમવામાં આવી હતી તે વૈદ્યો પોતાના મત દર્શાવી ઔષધિના નામો આપી દેતા હતા

અ ભા આયુર્વેદીય પત્રકાર અને લેખક સમ્મેલનનુ પ્રથમ અધિવેશન મધ્યાહ્નના બારથી એક સુધી આ મા નંદવલ્લભ ત્રિ મજી આચાર્યની અધ્યક્ષતામા થયુ આ સમેલન આરોગ્ય દર્પણના સપાદક વૈદ્ય ગોપીનાથજી ગુપ્તના અનુરોધથી બોલાવવામા આવ્યુ હતુ અને તેઓએ સુકેન્દ્ર ઠરાવને અનુસરી એ અ ભા આયુર્વેદીય પત્રકાર અને

લેખક મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી ઉપસંહારમાં પ્રમુખે ભાષણ કરતાં કહ્યું કે જે લોકો કમાવાની આશાથી પત્ર કાઢવા ઇચ્છતા હોય તેઓને મારી સલાહ છે કે એવી ભૂલ ન કરવી આ ધંધામાં આ દેશમાં ધનોપાર્જન હજી નથી માત્ર પ્રચારની દૃષ્ટિથી કોઈને પત્ર કાઢવું હોય તો ભલે પત્રોમાં વિવિધ પ્રકારના લેખો હોવા જોઈએ જે કંઈ નવી શોધો જગતમાં થાય તેની માહીતી હોવી જોઈએ અનુભૂતયોગો વિચાર્યા વગર ન છાપવા જોઈએ જે પ્રાચીન સાહિત્ય હજી સુધી અમુદ્રિત છે તેના પ્રકાશન ઉપર પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ ભારતવર્ષમાં રાષ્ટ્રભાષાનું સ્થાન હિંદીનું જ છે એટલે જુદા જુદા પ્રાંતના પત્રોના અધિક પ્રચાર માટે નાગરી લિપિમાં તેઓ છપાય એ જરૂરનું છે તામિલ આદિના પત્રોમાં પણ એક બે લેખો જરૂર હિંદીમાં જોઈએ પત્રોનો પરસ્પર બદલો થાય એ વિશેષ પ્રચાર માટે આવશ્યક છે જે વિદ્વાનો પાસે આતુર નુસખા હોય તેઓએ પોતાના અનુભવો પ્રગટ કરવા જોઈએ

બપોરના દોઢ વાગે અધ્યાપક સમેલન કવિરાજ શ્રી જ્ઞાનેન્દ્રનાથની અધ્યક્ષતામાં શરૂ થયું અને ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા જેમાં એક એવો ઠરાવ છે કે —

યૂ પી મુંબઈ મદ્રાસ બંગાળા આદિ પ્રાંતોમાં જે બોર્ડ ઓફ ઇંડિયન મેડિસીન સ્થપાયેલ છે તેને આ સમેલન અનુરોધ કરે છે કે તે પોતાની યોગ્યતા પરીક્ષા માટે વિદ્યાપીઠ સંમત પાઠ્યક્રમનો સ્વીકાર કરે

આગામી અ ભા વૈદ્યસમ્મેલન માટે ત્રણ સ્થળેથી નિમંત્રણ હતા (૧) હરદ્વારથી (૨) ઉદેપુરથી અને ત્રીજુ લખનૌથી તેમાંથી લખનૌનું આમંત્રણ સ્વીકારવામાં આવ્યું

પછી મહામંડલ અને વિદ્યાપીઠના પદાધિકારીઓની ચુંટણી થઈ પછી પ્રદર્શનમાં આવેલી વસ્તુઓમાં જે સર્વોત્તમ ઠરી તેને પુરસ્કાર આપવાની તેમજ ઉત્તમ નિબંધો માટે પુરસ્કારની જાહેરાત થઈ છેવટ પરસ્પર ધન્યવાદથી સમેલન જલસો સમાપ્ત થયો

સર્વાંગપૂર્ણ આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય સ્થાપનાનો ઠરાવ

(ઠરાવ પહેલો) આ અધ્યાપક સમેલન ઠરાવ કરે છે કે ગયા વર્ષે મહાસમેલનની અધ્યાપક પરિષદમાં થયેલા ઠરાવથી વિદ્યાપીઠે પોતાનું સર્વાંગપૂર્ણ વિશાળ આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય સ્થાપવાનો જે આદેશ આપવામાં આવ્યો છે તેને આ વર્ષમાં સાકારરૂપમાં ઉતારવો

અને નીચેનું ડેપ્યુટેશન ત્રણ મહિનાની અંદર ભ્રમણનો આરંભ કરે દરેક પ્રાન્તમાંથી ઓછામાં ઓછા પાંચ પાંચ હજાર રૂપિયા એકઠા કરે દરેક પ્રાન્તના મુખ્ય વૈદ્યો એને મદદ કરે

આવતા સમેલનની બેઠક સુધીમાં રૂપિયા એકઠા કરીને મહાસમેલનમાં બહુમતથી જે સ્થાન પસંદ થાય ત્યાં વિદ્યાલયની સ્થાપના કરવી જે પ્રાંત સૌથી પહેલાં એક લાખ રૂપિયા આપે ત્યાં વિદ્યાપીઠ સ્થાયીરૂપમાં રહે

આ ડેપ્યુટેશનમાં પાંચ નામ છે અને તેના સંચાલક છે રાયસાહેબ પં ગોદત્તજી ભવાની શ્રી પંડિતજીએ ઉપલા ઠરાવને ટેકો આપતાં બોલતાં ફંડની અપીલ કરી અને પોતે રૂ ૫૦૦ પહેલાં ભર્યા પછી તો એક હજાર એક હજાર રૂપિયાના વચનો મળ્યા અને લગભગ દશ હજાર જેટલી રકમ વૈદ્યોમાંથી જ એકઠી થઈ

નોંધ—જોધપુરના વૈદ્ય સમેલનની ઉપર ટુંકી હકીકત નોંધી છે મહાવિદ્યાલય વિદ્યાપીઠ તરફથી સ્થાપવાની વાત નવી નથી ઘણા સમેલનોમા કોઈને કોઈ રૂપમાં આ ઠરાવ આવી ગયો છે વર્ષો પહેલાં એક ડેપ્યુટેશન ગૃહસ્થોને મળેલુ અને અમુક રૂપિયા મળવાની ખાત્રી પણ અપાયેલી પણ પરિણામ કાંઈ ન આવ્યુ જોધપુ ના સમેલનને નિમેલા ડેપ્યુટેશનના સયોજક શ્રી દત્તશર્મા કહે છે તેમ ઠરાવ પસાર થવા ટાણે સમેલનના મડપમા ખોલવામા જે ઉત્સાહ જોવામા આવે છે તે પછી નથી રહેતો છતા આ ડેપ્યુટેશન પોતાનું કાર્ય કરે અને આવતા સમેલનની બેઠક પહેલા મહાવિદ્યાલય સ્થાપે એવી આશા રાખીએ છીએ અને જ્યારે વૈદ્યોનુ રજીસ્ટ્રેશન બધા પ્રાંતોમા થવા માડ્યુ છે ત્યારે વિદ્યાપીઠને પોતાનું મહાવિદ્યાલય હોવાની અત્યત આવશ્યક્તા છે

વૈદ્યસમેલન ઉપર કેટલાક વ લથી એમા કાઇ સારુ કામ થતું નથી અને એ અમુક ગણ્યાગાઠ્યા પ્રતિષ્ઠિત વૈદ્યોનું રમકડુ તથા આમા વ લોકો માટે એક તમાસો બની ગયેલ છે એવો આરોપ ખાનગીમા ઘણીવાર અને જાહેરમા કોઈ વાર મુકવામા આવે છે સમેલન તરફ સામાન્ય વૈદ્યો ઉદાસીન થતા થાય છે અને માન કોમ્પ્રેસ નામ આપવાથી કાંઈ લાભ નહિ થાય એવી વાત સમેલનના જૂના અને પીઢ કાર્ય કર્તાઓને પણ નોંધવી પડે છે (જુઓ સુધાનિધિ ૧૯૩૮ નવેમ્બરનો અગ્રલેખ) વિદ્યાપીઠની સ્થાપના પછી અને તેના પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતા કાર્ય માટે અત્યત આવશ્યક એવા પાઠ્યપુસ્તકો વારવાર વિદ્યાલયોની તથા કેંદ્રિય વિદ્યાલયની સ્થાપના વગેરે સારાં ઉન્નતિકારક કાર્યો વારવાર ઠરાવો થવા છતા થઈ શકતા નથી અભ્યાસક્રમમા મિશ્ર અને શુદ્ધના ઝઘડાએ વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન કરવા સિવાય કશુ ફળ ઉત્પન્ન કર્યુ નથી પાશ્ચાત્ય વાગ્યનો સમન્વય તો હજી દૂર જ છે સભાપતિ દ્વારા વૈજ્ઞાનિક ચર્ચા થઈને જૂના સદેહો દુર થાય અને નવા મતો પ્રાપ્ત થશે એ આશા ફળી નથી ઉલટું નાશકની પહેલી સભાના પરિચય કરતા પણ છેલી જોધપુરનીમા વિદ્યાનું વાતાવરણ ઉતરતી કોટિનુ હતુ એમ સાભળ્યુ છે નવું જ્ઞાન મેળવવાની કે જૂનાને વ્યવસ્થિત કરવાની વૃત્તિને બદલે નિર્વિરત પ્યેયરહિત અહમહિકા જ વ્યાપ્ત દેખાય છે [જુઓ વિષ સભાપતિ વદિરનો હેવાલ] આ અવસ્થાનો આવાહન થવાની સૂચના કરે છે અને મહાવિદ્યાલય જેવો ઠરાવ જો અમલમા પરિણમે તો ઉજ્જ્વલ ભાવિનો સૂચક છે ભગવાન ધન્વતરિ મહા વૈદ્ય સમેલનને ઉન્નતિને પથ દોરો એ જ પ્રાર્થના

સિદ્ધભેષજ મણિમાલા

[અનુસંધાન સપ્ટેમ્બર અંક ૮ પાન ૨૮૮ થી ચાલુ]

महाबल स्निग्धविलम्बिकेश सुरयामल स्थूलकलेवरश्च ।

आलस्ययुक्तोऽति गभीरबुद्धि स्वप्नेऽम्बुदर्शी सुमना विलासी ॥ ८९ ॥

કફ પ્રકૃતિવાળો માણસ મહાબળવાન હોય છે સ્નિગ્ધ લાંબા સ્યામવાળ વાળો હોય છે શરીર સ્થૂલ આલસ્યયુક્ત ખૂબ જ પ્રખર બુદ્ધિયુક્ત સ્વપ્નમાં પાણી જોનાર ખૂબ ખુશમિજાજમાં રહેનાર અને વિલાસી હોય છે

मेह श्लेष्मणि पीनसे गरगदे कुष्ठे विषे स्याद्वमि

गर्भिण्या तिमिरे शिरोरुजि मरुद्रुक् पाण्डुके नो हिता ।

कुष्ठार्शः क्रिमिपाण्डु शोणित मरुत्वीसर्प विष्टम्भिनो

रेच्या दुर्बल गुर्विणी क्षययुजा नो रेचयोग्या मता ॥ ९० ॥

પ્રમેહ કફના રોગો પીનસ ગર કુષ્ઠ વિષ—આ રોગોમાં ઉલટી કરાવવી હિતકર છે ગર્ભિણી તિમિરવાળા માથાની વેદનાવાળા વાતજન્ય વ્યાધિઓ અને પાંડુરોગ—આટલા માટે વમન હિતકર નથી

કુષ્ઠ અર્શ કૃમિ પાંડુ વાતરક્ત વીસર્પ વિષ્ટંભ—આ રોગોમાં વિરેચન હિતાવહ છે ગર્ભિણી અને ક્ષયરોગીને કદી વિરેચન આપવું ન જોઈએ

सुधाद्रवक्षालितभित्तिभाग राजिष्णुधन्वन्तरिचारचित्रम् ।

उच्चारचमत्कारकाचकूपी वि यरसतत्तद्रसदर्शनीयम् ॥ ९१ ॥

હૉસ્પીટલ કેવી હોવી જોઈએ ?

જેની ભિંતો ચૂનાથી વ્હાઈટવૉશ થએલી જેમાં ધન્વન્તરિ ભગવાનનો સુંદર ફોટો યા ચિત્ર ટાંગેલું હોય ત્યાં નાની મોટી તેજસ્વી શીશીઓમાં વિવિધ જાતના રસો વગેરે ભરેલું હોય

यथा विपक्व त्र विचित्र य त्र कोश स्फुरत्कङ्कमुखादिनाम्नम् ।

दीप्तद्विरेफात्पुट प्रलम्ब विस्तरधनानाविवलेहभाण्डम् ॥ ९२ ॥

જ્યાં સરસ પુસ્તકાલય હોય યંત્ર શસ્ત્રો હોય કાચના કબાટોમાં કંકમુખાદિ શસ્ત્રો જ્યાં ગોઠવેલા હોય ગજપુટ વગેરે આપવાની જ્યાં ભઠ્ઠીઓ સળગતી હોય જ્યાં સ્વચ્છ અને સુંદર શીશીઓમાં વિધવિધ જાતના ચાટણ અવલેહ મુરબ્બા આસવારિષ્ટ વગેરે રાખેલા હોય

पवित्रपद्मासनराजमान श्री वैद्यराजक्षितराजहस्तम् ।

उपर्युपर्यापतदातसार्थप्रदायमानान्वितजायुजातम् ॥ ९३ ॥

પવિત્ર વિશાળ આસન ઉપર બેસીને જ્યાં વૈદ્યરાજ રોગીની નાડી જોતા હોય જ્યાં રોગીઓના ટોળેટોળા ઉપરા ઉપરી આવતા હોય અને તે બધાને ઉચિત ઔષધ (जायु —ઔષધ) અપાતા હોય

विशाग्गातायनमन्दम द प्रवाहवाहाङ्कुरजोपजुष्टम् ।
न्घुत्रयीं ह त बृहत्त्रया वा स्पष्ट पठद्भिवटुभि प्रघुष्टम् ॥ ९४ ॥

જ્યા નિશાન બારીગોમાથી આવતા મ મ પવનવાળા ઓરડાઓમા બેસીને બ્રહ્મચારીઓ લઘુત્રયી અને વૃદ્ધત્રયીનો સારી રીતે અભ્યાસ કરતા હોય

[ટિપ્પણકાર લઘુત્રયીમા--નિદાન શારગધર અને નિઘટુ ગણાવે છે તે જરા વિચિત્ર લાગે છે]

आच्छादनालम्बितलोहशङ्कु विलोक्काचद्रुचमत्कृताम् ।
शिलाविभङ्गैश्चतुरस्र वद्धचतुष्कचञ्चत्कदलीद्रुमम ॥ ९५ ॥

ઇસ્પિતાલના એ માળના અતિસુ ર મ ાનમા ટેગડેગ નાના મેજ ઉપર ટેબલક્લોથ બીછાનીને ઉપર કાચનાકાચ ધાતુની મૂર્તિઓ વગેરે આશ્ચર્યમા ગરકાવ કરે એવી વસ્તુઓ ગોઠવેલી હોય ચોગાનમા જ્યા શિલાઓ વડે ચો સ ઓટલાઓ બનાવેલા હોય અને કેળીના વૃક્ષો યા પવનમા મદમ હિલી રહ્યા હોય

सवत्र सर्वर्तुसुखप्रदेश समापत कूपतटीनिवेशम् ।
प्राची मुख तदुदङ्मुख वा तत्तादृगुत्सेधगरिष्ठख वा ॥ ९६ ॥

સર્વત્ર સવ ઋતુઓમા સુખ આપે એવી આ ઇસ્પિતાલની પાસે કૂવા નદી પણ આવ્યા હોવા જોઇએ ઇસ્પિતાલનું દ્વાર પૂર્વનુ કે ઉત્તરનું હોવુ જોઇએ ઊચાઈ (પ્લીથ) બહુ ન હોવી જોઈએ

उदूखलाभ्यर्णनिपण्णख व तता तर तत्तदुपस्करौघै ।
अप्युच्चशाल परितो विशाल बुधाश्चिकित्सागृहमित्यगाहु ॥ ९७ ॥

જ્યા ખાડા કરીને મોટા મોટા ખરલોને જમીનમા બેસાડેલા હોય જ્યા અનેક જાતના સાધનોના ઢગ હોય જ્યા ચોતરફ વિશાલતા-પગતાસ-હોય-આવુ ચિકિત્સાગૃહ હોસ્પિટલ-હોવુ જોઈએ

[આ પછી **मुक्तक सग्रह** નામનો વિભાગ શરુ થાય છે ટિપ્પણકાર કહે છે તે પ્રમાણે આ વિચિત્ર ગુચ્છો સહૃદય મનુષ્યોના ચિત્તને ચમત્કારમા નાખવા માટે છે તેમજ વૈદ્યને રસ લેવા માટે છે શ્રી કૃષ્ણરામ ભટ્ટ સ્વરસિકના પ્ર ટ કરવાના આશયથી આ ગુચ્છ યોજેલુ છે આનુ પ્રયોજન દરદીઓના ચિત્તને ખુશ કરી જ્વરવેગ નિવારણા અર્થે છે દ દીઓના ચિત્તમાથી ચિંતા કાઢી નાખવા માટે આ ચમત્કૃતિ પ્રધાન પ્રયોગો આપવામા આવ્યા છે ચિંતા એ રોગ વધારનાર છે એમ ભગવાન ચરક विषाद रागवर्धनानाम् પણ કહે છે

ज्वरकाल च वेग च चिन्तयन् ज्वयते तु य ।
तस्येष्टैस्तु विचित्रैश्च विषयै नाशये स्मृतिम् ॥

અર્થ—તાવ આવવાનો વખત થયો છે એવો વિચાર કરી કરીને જે તાવને લાવે છે-તેવા રોગીની સ્મૃતિને ઇષ્ટ-મનપસદ અને વિચિત્ર વિનોદોથી હટાવવી

આ બધા શ્લોકો આયુર્વેદની નથી કેવળ ચમત્કાર સમજ કે દાખવા તરીકે —

जपाप्रसूनप्रकरप्रमार्जितक्षुरीसुतच्छिन्नचीननिम्बुकम् ।

क्षतादलं लोहितलोहितं उचीन् रसस्य विदर्ती क्रयताऽपि वर्षति ॥ ११५ ॥

ક્ષુરીસુત અર્થાત્ ચાકુના પાના ઉપર જાસૂસના ફુલની ગોટીઓ ખૂબ ઘસવી પછી આ ચાકુથી તાજા લિંબુ કાપવું જેમ વૃક્ષના ઘામાથી લાલચોળ લોહીના ટીપા ટપકે છે તેમ આ લિંબુમાથી લોહી જેવા લાલ રસના ટીપા પડશે

क्वथितं चीनघासेन पयसो द्रु सहैव च ।

उत्तरी कुरुते शीघ्रं स्त्याभाव न संशय ॥ ११७ ॥

ચીનાઈ ઘાસ (અગર અગર આ હોય એમ મારુ અનુમાન છે)ને દૂધ અને થોડાક પાણીમા નાખી ઊકાળી ઠંડુ પાડવાથી દૂધ જામી જાય છે આ મનોહર છોકરા ગરમીનો નામથી ખાય છે દૂધનું જમાવવુ એ ચમત્કાર

દુકમા ૮૮ થી ૧૨૭ સુધીના શ્લોકો ચમત્કૃતિ પ્રકારક હોઈ મેં તે કાઢી દીધા છે વૈદ્યકના ગ્રન્થોમા આવા શ્લોકોને સ્થાન ન હોવું જોઈએ એવો મારો નમ્ર મત છે વળી આ બધા શ્લોકો મને બરાબર બેસતા પણ નથી આથી આ ગુચ્છ મેં છોડી દીધું છે મારી ખાત્રી છે કે આથી વાચકો કાંઈપણ નહિ ગુમાવે બાપાલાલ ગ વૈદ્ય

આ પછી રસધૂપવર્ણનમ્ એટલે આનંદ ગુચ્છ કે દારૂખાનું બનાવવાનું પ્રકરણ આવે છે આ પ્રકરણમા ફુલઝરણી (पुष्पवर्ति) કેમ બનાવવી કોઠી કેમ બનાવવી વગેરેનું વર્ણન છે શ્લોક ૧૨૮ થી ૧૫૩ એટલે ૨૫ શ્લોક મેં છાડી દીધા છે

આમ આ તૃતીયગુચ્છ સમાપ્ત થાય છે પહેલા ત્રણ ગુચ્છ એ સિદ્ધભેષજ મણિમાલાનો પૂર્વાર્ધ ગણાય છે એટલે સિદ્ધભેષજ મણિમાલા પૂર્વાર્ધ સમાપ્ત —એમ કહેવુ છે

હવે ચોથો ગુચ્છ શરુ થાય છે અને રોગની ચિકિત્સા શરુ થાય છે આ પુસ્તકની જે ખૂબી છે તે હવેજ શરુ થાય છે અનેક માત્ર સિદ્ધ ઉપાયો કવિએ અહિં બનાવ્યા છે કેટલાયે સુનાની ઓષધિઓને કવિએ અપનાવ્યા છે આમતનો અનેક મત બનાવેલા આ પ્રકરણમા આપણને જોવા મળે છે આ ચતુર્થ ગુચ્છથી ચિકિત્સા વિભાગ શરુ થાય છે અને તે ધ્યાનથી વાચવા લાયક છે આ પ્રયોગો તદ્દન વિશ્વાસપાત્ર છે આમા કોઈ જાતનો મત રાખવાનું પ્રયોજન જ નથી વિદ્યમાન વૈદ્યક આદિ ગ્રંથમાથી જે નથી મળતુ તે આ ગ્રંથમાથી મળે છે એટલી એની કિંમત છે સુજ્ઞોને વિશેષ શું કહેવું ? બાપાલાલ વૈદ્ય]

મૌક્તિક જ્વર એટલે હિંદીમા જેને મોતી ઝરા (Typhoid) કહે છે એ ટાઇફોઇડ તાવ આ તાવમા—

૧ મુક્તાપિષ્ટ મધ સાથે ચાટવુ

૨ સોનાનો વરખ અથવા સુવર્ણભસ્મ મધ સાથે ચાટવુ

૩ મોતી પિષ્ટ અને સુવર્ણભસ્મ બન લવિંગ અને ખાલીના ક્વાથ સાથે લેવુ

(૪) લવિંગ અને મકુ પર્ણી (આપણે ગુજરાતમા જેને ખાહી કહીએ છીએ) તેનો ક્વાથ પીવો

(૫) બે ત્રણ માખીઓ (પાખો કાઢી નાખી) પાણીમા ચૂંથી પીવી

(૬) બાજરીની રાબ (વ ભાત ા ા ર ઇતિ પ્રસિધ્ધ શાનિવિશેષ) પીવી

सचूष्य मुक्तमसष्ट नवमृटुलमिलि दमोन्निनीमूलम् ।

मौक्तिकज्वर ररस्ज जयति न कि झटिति गान्नरमूलम् ॥ २१ ॥

મિલિ મોનિનીનો પરિચય ટિપ્પણી રે બબ્બુન વિશેષ આપ્યો છે આ પરિચય કઈ પણ પ્રકાશ પાડી શકે એવો નથી પરંતુ આયુર્વેદ મહોપાધ્યાય રસાયનાચાર્ય પં ભગીરથ સ્વામી તેમના સિદ્ધાયર મણિમાલા નામના પુસ્તકમા (પૃ ૧૧) લખે છે- સફેદ ફુલવાળા કાંટાળો લાવણ-ફુલ સુગંધિત હોય છે આ માનગનુ નામ જયપુરી ભાષામા ગઢિલી છે યૂ પી મા એને રિશા કહે છે પં દેવરાજજી વેદવાચસ્પતિ મિલિ મોદિનીનો અથ માધવી કરે છે ગઢિની બારગનુ કોમળ મૂળ ચાવી ચાવીને ચૂસવુ એથી ગમે તેવો દુસ્તર મોતીઝરા તાવ મટે છે

वनप्सिका शाकरसगता मना

किरातपीयूपन्तागृतन य ।

द्विसध्यमासप्तदिन पिवे स्ला

न तस्य जीर्णवरनिामता स्ज ॥ २२ ॥

કરિયાતુ અને ગળોનો ક્વાથ બનાવી તેમા બનફસાનો શરબત સમભાગે મેળવવો આ પ્રવાહી સાથે ખૂબ લા (પાનરીબાર) નુ ચૂર્ણ સવાર સાજ ફાકી જવુ જીર્ણજ્વરની વેદના ટળી જશે

(બનફસાના શરબતની વિધિ આગળ શ્લો ૪૩ ૪૪ ઉપર આપવામા આવી છે)

धा यनागरनियूह सनिम्बूकाम्बुशाकर ।

शारद ज्वरम हाय प्रसह्य हरतेतगम् ॥ २३ ॥

ધાણા અને સુઠના ક્વાથમા એ લીંબુનો રસ અને સાકર મીલાવી પી જવાથી શરદીથી આવેલો તાવ મટે છે

पञ्चाश मरिचानि विरनशक्ल प्रस्थाम्बुनीरे पच

क्वाथ सामिनिपेदुपि प्रतिकिरत् स्फोटासिताया वहून् ।

उपद्यत यदा पुन क्थनस्तत्राधत तृद्रम

सिद्ध सात्रुतिस्त्णमेत्र हि पिवम्ठीनम्वरो उत्तय ॥ २४ ॥

મરી ૫૦ સુકનો એક ગાગડો—આ તેને [૧ પ્રસ્થ પાણીમા ઉભાળવુ અર્ધું પાણી બળી જાય એટલે કવાથ ગાળી લઇ તેમા ક્વાથ ગળ્યો થાય એટના પતાસા અંદર નાખવાં અને પાછુ ઉભાળવુ એમ દ તારી ચાસણી જેવુ થાય એટલે ઉતારી લેવુ શીતજ્વર (ઠડી દઇને આવનાર તાવ) વાળાને આ દવા આપ્યા પછી ગરમ કપડા ઓઢાડીને સુવાડી દેવો

द्राक्षाकलागुड य प्रत्येक तोलको लान्ता ।

गद्याण कासिया क्राथ सव ज्वरान हन्ति ॥ २५ ॥

દ્રાક્ષ ખૂબકના ગજો—આ ત્રણ ચીજો એક તોલો ભમની ॥ તોનો—આનો ક્વાથ સવ જ્વરોને હણે છે

कुडरकुलत्थक्वथित पाथ कोष्ण विजिग्य निष्पीतम् ।

शीतज्वर विजयते रक्त वा वातिमुन्मा य ॥ २६ ॥

૧૬ તોલા કળથીનો ક્વાથ કરી જરાક ગરમ ગરમ પીવાથી શીત જ્વર મટી જાય છે આથી ઉનરી અથવા ઝાડા થઈ જશે

[કળથી ૧૬ તોનાનો ક્વાથ ખૂબ મોટી માત્રા છે મને લાગે છે કે ૪ તોના કળથી સોળ ગણા પાણીમા ચતુર્થાંશ પાણી બાકી રહે ત્યા સુધી ઉકાળી ગાળી લઈ પીવુ અર્થાત ૧૬ તોના ક્વાથ પીવો ટિપ્પણીકાર सामा य परिमापया कुडवकुलत्थाना क्काथ काय " આમા ૫ રીતે કવાથ પરિભાષા મુજબ કુડવ કુલત્થનો ક્વાથ કરવા જોઈએ એમ કહેલુ છે પરન્તુ આથી કઇ સ્પષ્ટીકરણ થતુ નથી]

नीरे सितासुहृदि तिष्ठति पादशेषे

निक्षिप्य कालजरण त्रिपुटा त्वच च ।

बाष्प विधाय न खरोष्ण निपीतमुच्च—

रुद्धाय धमसलिल ज्वरमाशु हन्ति ॥ २७ ॥

૨ પ્રસ્થ પાણીમા ૪ તોલા સાકર નાખી ચતુર્થાંશ પાણી બાકી રહે ત્યા સુધી ઉકાળી ગાળી લઈ તેમા કાલાજીરુ (શાહજીરુ લેવુ કે કલોંજી ?) ૧ અક્ષ, (તોલો) એલચી દાણા ૫ નગ તજ ૧ વાલ નાખીને જરાક ગરમાગરમ હોય ત્યારે પી જવુ ગરમ કપડુ ઓઢીને સુઈ જવુ પરસેવો આવાને તાવ ઉતરી જશે

पटविहिते पात्रमुख सम समाकाय काञ्जीमाद्राम् ।

तदुपरि विमुच गगन शिखिनाऽर्क पातय ज्वरार्तघ्नम् ॥ २८ ॥

એક પ્યાના ઉપર કપડુ બાંધી દઈ એની ઉપર લીનો અજમો બીછાવી દેવો આની ઉપર અભ્રકનુ પતુ રાખી આ પત્રા ઉપર દેવતા ભરેલો તવો રાખવો આથી અજમામાંથી તૈલયુક્ત અર્ક નીચે પ્યાલામા ટપકશે આ અર્ક સવ જ્વરનાશક ગ્રામશામક ને સુધાવર્ધક છે

[ગગનનો અથ ટિપ્પણકારે યવાનિકા કર્યો છે એટલે મ અજમો જ અર્થ કર્યો છે બાકી કાળી એટલે તાકડી માનવાના મતનો છુ આ અજમાના વર્ગની જ વનસ્પતિ છે]

पुष्पस्थितामरिष्टस्य शराणामेकविंशतिम् ।

पिष्ट्वा तत्तु यमरिचैर्जल दत्वा द्रवीकृताम् ॥ २९ ॥

ततप्तद्वित्तनिक्षेपा मागाशिशिरीकृताम् ।

निपीय मुच्यते तत्तु ज्वरातङ्कान्न संशय ॥ ३० ॥

લીંબડાની લીલી ૧ મળીઓને પુટપ કરી તેની સાથે ૨૧ મરી ઉમેરી ૧૦ તોલા પાણી નાખી ખૂબ ઘૂટવુ પછી એક રસ થઈ ગયેલા એ પાણીમા, માટીના ગાગડાને લાલચોળ થાય ત્યા સુધી દેવતામા તપાવી છમકારવો આ ગરમાગરમ પાણી પી જવાથી તુરત જ તાવ ઉતરી જાય છે

शतकृत्वो जलैर्धौता कारवी सकणापटु ।

पिष्ट्वाऽम्बुनान्विता कोष्णा पीता जीर्णज्वरापहा ॥ ३१ ॥

૧ માસા અજમાને સો વાર પાણીમા ધોઈ નાખી પછી તેમા ૧ લીંડીપીપર ૧ માસા સિધાલુણ નાખી । એ ગ પાણી નાખી ખૂબ ઘૂટી પછી પાણીને વસ્ત્રગાળ કરવુ આ પાણીને સ્હેજ ગરમ કરી પી જવાથી સર્વ જ્વરો નાશ પામે છે

[ટિપ્પણીમા સમજુતી આપવામા આવી છે રાત ઉપર ૧ માષા અજમો અને ૧ લીંડીપીપર પાણીમા રાખી મૂકવુ સવારમા પીપર કાઢી લઇ અજમાને સો વાર પાણીમા ધોવાથી ઉપરના છાડા ની ગી જશે એટલે તેમા ૧ માસો સિંધવ નાખી પીપર સાથે વાટી પાણી કરી લઇ વસ્ત્રથી તે પાણી ગાળી લઇ પિત્તળના વાસણમા ભરી અગ્નિ ઉપર મૂકવ ૨ પલ જેટલુ પાણી બાળી રહે એટલે ઠડુ થાય ત્યારે પી જવુ]

ननु रामसेनकाण्ड प्रविरलगा याऽऽन्दकस्य ।

किं कुरुत वैद्यपते ज्वर झटिति जजगीरुरुत ॥ ३२ ॥

કરિયાતાના ચૂર્ણને રાતભર ગરમ પાણીમા ભીંજવી રાખી સવારમા ગાળી લઇ કાયમીર (લીંબોળી) નાખી પીવાથી હે વૈદ્યપતે શુ થાય છે? આ પીવાથી જલદીથી તાવ ઉતરી જાય છે (મિરાતઉલ્‌ફુર્ઝુઅન ચીરાયતા ડાકટરો પણ છુટે હાથે વાપરે છે)

रात्रावष्टाङ्गले हिमा विश्व पीता सितायुता ।

निर्हन्ति पित्तज दाह दुर्गा शुम्भासुर यथा ॥ ३३ ॥

૧ તોલા ધાણાને રાત ભરતે ૫ તોલા પાણીમા ભીંજવી રાખી સવારમા તેને ખરલમા નાખી ખૂબ ઘૂટી સાકર ૨ ૧ તોલો નાખી પી જવાથી પિત્તજ જ્વર તજ્જન્ય દાહ મટે છે

जारतीय क्रियन्ति घट कुम्भितपणानि धा यकान्युपरि ।

सततमम्बु निशापितमपहरति काद्भुतिलनापम ॥ ३४ ॥

પાણી ભરેલા એક ઘડામા કરિયાતાની પા ડી અને ધાણાના ચૂર્ણને નાખી રાતભર રહેવા દઇ તે પાણીમા હાથપગ બોળી રાખવાથી હાથપગને તળીયે બળતી બળતરા શાંત થાય છે [આ પાણી પીવાના કામમા પણ લઇ શકાય]

(અપૂર્ણ)

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનુ ક 1 જુઆરી અ થી આયુર વિજ્ઞાનનુ ૨૨ મુ વ ર રા થાન કે નવા થનાર ગ્રાહકો જો લવાજમના પમા મ ઓ થી મો નના તો તેમો ન ઓ ખચે તરત મળ.

( ) વર્ષની અધવચથી ગ્રા થનારાને પણ વર્ષની શરૂઆતથી જ ગ્રાહ થયેલા ગણી ન ી જાનુઆરી માસથી જ ધા અંકો મો ી આપવામા આવ છે

(૩) ગ્રાહોના સરનામા અધુ ા હોય ક ા લા ોય તેમણે પૂરૂ કે ન લખુ સ નામુ ત ન મો લી આપવુ જેથી અ ગેર ને ન તથ આ બાબતમા ગ્રાહકની સુ લાનાથી ન પાછો આવશે તો ફરીથી તે અ ુ પોસ્ટેજ ગ્રાહકને શિર ગણાશે માટે સરનામુ પૂર તથા ફરયુ ોય તો ન લખુ સરનામુ તરત મો ી આપવુ

(૪) આ થવા મનન કે આ મેગાવવા મ ધ સવગો પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક "આયુર વિજ્ઞાન" આદિત્ય મુદ્રણાલય, નાયખડ અમદાવા એ સરનામે રવા

(૫) આ માસિકના લેખકોએ પોતાના લખા કે માસિ મા આવતા લેખો સ ધ ા ા વ્યવસ્થાપકને સરનામે રવા

(૬) <u>તાજ નાસ્કેરીઓ માટે વાષિ વાજમ માત્ર ૧-૮- ગખવામા આવ છ</u>

(૭) આ માસિ મા છપાતા લ ા માટે તે ત લે કના લ ો જવાબ ાર છ

(૮) આ માસિ ના લેખોને અને અભ કામા જુદિ વ દાસ લી ની નિીતિ (policy) ો મ ધ નથા

!! ખાસ લાભ !!

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનની ૯૦-૯૧-૯૨-૯૩-૯૪-૯૫-૯૬-૯૭-૯૮-૯૯- ૦- ૧- - ૯૪ એમ વર્ષની જુદી જુદી નગર બાંધેલી ફાઈલ ન રા ૧-૮-૦ થી મળશે

લખો

પાછલા વર્ષની ફાઈલો માટે ઝંડુ ફાર્મસી ન ુ મઈ
ચાલુ વર્ષના અંકો માટે વ્યવસ્થાપક આયુર વિજ્ઞાન
કે આદિત્ય મુદ્રણાલય, નાયખડ અમદાવાદ

Regd. No B 1319

વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર થએલુ

વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી, ચર્ચનાર વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક ૨૨
અંક ૧૧-૧૨

तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्॥

નવેમ્બર-ડીસેમ્બર
૧૯૫૯

તંત્રી અને પ્રકાશક
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઝંડુ ફાર્મસ્યુટીકલ વર્કસ લી० તરફથી
૮ સયાની રોડ મુંબાઈ-૧૪

શુદ્ધ આયુર્વેદીય દવાઓની માફક શુદ્ધ આયુર્વેદ
ગ્રંથનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ તમને ઝંડુ ફાર્મસી
તરફથી પ્રકટ થતા આ માસિક દ્વારાજ મળશે

લાયબ્રેરીઓ માટે ૧-૮-૦

લવાજમ રૂા ૨-૦-૦

નવેમ્બર-ડિસેમ્બર માસના અંકનો વધારો

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

ઈ સ ૧૯૩૯, પુસ્તક ૨૨ની અનુક્રમણિકા

... પડે ત્યારે પુનર્નવાથી વિરોધ કરવા જેવું ભાનુમતી
વ્યાખ્યા માટે રહેતું નથી

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विवलद्भिभवन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्य ॥

પુસ્તક ૨૨ મુ] નવેમ્બર ૧૯૩૦ [અંક ૧૧

સુશ્રુત સંહિતાનું સૂત્રસ્થાન, શ્રીચક્રપાણિદત્તવિરચિત ભાનુમતી વ્યાખ્યાન સાથે, મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ ગણનાથસેન સરસ્વતી મહોદયે લખેલા ઉપોદ્ઘાત સાથે

સંશોધક —આયુર્વેદ માર્તંડ શ્રી યાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય તથા જયપુર સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયના આયુર્વેદના પ્રધાનાધ્યાપક ભિષગાચાર્ય પં નન્દકિશોર શર્મા

પ્રકાશક શ્રી સ્વામીલક્ષ્મીરામસ્વામીનિધિ મંત્રી પં શ્યામસુન્દર શર્મા એમ એ વિ સં ૧૯૮૫ મૂલ્ય ૪ રૂપિયા

આ ભાનુમતીની વ્યાખ્યા સાથેનું સુશ્રુતસૂત્રસ્થાન એ શ્રી સ્વામી લક્ષ્મીરામનિધિ ગ્રંથમાળાનું પહેલું પુસ્તક છે સ્વ આયુર્વેદ માર્તંડ લક્ષ્મીરામ સ્વામીએ પોતાની મિલ્કતનું જે ટ્રસ્ટ કરેલું તેમાં વીશ હજાર રૂપિયાના વ્યાજમાંથી આયુર્વેદ સંબંધી નવીન પુસ્તકો રચનાર વિદ્વાનોને પુરસ્કારરૂપે મદદ આપવાની તથા પ્રાચીન અર્વાચીન અમુદ્રિત આયુર્વેદિક પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવાની યોજના છે એ યોજના અનુસાર શ્રી સ્વામી લક્ષ્મીરામ ગ્રંથમાળાનું આ પહેલું પુસ્તક પ્રકાશિત થયું છે

સુશ્રુતસંહિતા ઉપર ચક્રપાણિએ રચેલી ભાનુમતી વ્યાખ્યા છે એમ વિદ્વાનોના જાણવામાં ઘણા વખતથી છે એ વ્યાખ્યા સૂત્રસ્થાનના નવમા અધ્યાય સુધી પહેલાં બંગાળી લિપિમાં મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ વિજયરત્નસેન અને કવિરાજ શ્રી નિશિકાન્તસેનદ્વારા સંપાદિત થઇ છપાયેલ છે પણ હાલ જે સ્વામી લક્ષ્મીરામ ટ્રસ્ટમાંથી છપાઈ છે તેમાં સંપૂર્ણ સૂત્રસ્થાન છે વળી એનું મુદ્રણ દેવનાગરીમાં છે અને નિર્ણયસાગરમાં થએલું હોઇ અતિ સુંદર છે એટલું જ નહિ પણ આ સંપાદન પણ આયુર્વેદીય સંસ્કૃત ગ્રંથોના સંપાદન કાર્યમાં જેણે આખું આયુષ્ય ગાળ્યું છે તથા પરમ નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી છે તે અમારા મિત્ર આયુર્વેદ માર્તંડ યાદવજી ત્રિકમજી આચાર્યનું છે અને એમણે ઉપલભ્ય સાધનોનો ઉપયોગ કરી લીધો છે જે જોતાં જરૂર પડે ત્યારે પુનર્મુદ્રણથી વિશેષ કરવા જેવું ભાનુમતી વ્યાખ્યા માટે રહેતું નથી

સંપાદન કાર્યમાં આ મા જન વડ઼ભાઈએ જે આદર્શપુસ્તકોનો ઉપયોગ કર્યો છે તેની નોંધ એમણે જ સંપાદનના નિવેદનમાં નીચે પ્રમાણે આપી છે ભાનુમતી વ્યાખ્યાનું પહેલું આ ખંડ પુસ્તક તે કલકત્તામાં છપાયેલું ઉપર કહેલું પુસ્તક અને બીજું લંડનની ઇંડીઆ ઑફિસમાંથી પુરાની ભાષા ૧૯૬૭ ઓરીએન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ મારફત મગાવેલું હસ્તલિખિત પુસ્તક જેમાં માત્ર ભાનુમતી વ્યાખ્યા જ છે મૂળ સુશ્રુતપાઠ નથી આ ટીકાના મૂળ સુશ્રુત વચનોના સંપાદન માટે ત્રણ આ દર્શ પુસ્તકોનો ઉપયોગ કર્યો છે (૧) નેપાળ ગવર્નમેન્ટ પ્રેસ શમાના ગ્રંથ સંગ્રહમાંથી મળેલું તાડપત્ર ઉપર લખેલું હસ્તલિખિત મૂળમાત્ર (૨) એમણે પોતે જ સંપાદિત કરેલું અને નિર્ણયસાગરમાં છપાયેલું નિબંધસંગ્રહ વ્યાખ્યા સમેત પુસ્તક એ બીજું અને કવિ હારાણચંદ્ર ચક્રવર્તીએ સંપાદિત તથા એમણે પોતે વૈદ્ય રઘુનાથ સદીપનભાસ્કર સાથેનું છપાયેલું પુસ્તક એ ત્રીજું આ પુસ્તકના સંપાદનની એક મુશ્કેલીની સંપાદકે નોંધ કરી છે તે પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે તેઓ કહે છે કે નિબંધ સંગ્રહ વ્યાખ્યા સાથેના સુશ્રુતના જેટલા હસ્તલિખિત પુસ્તકો આજ સુધીમાં મળ્યા છે તે બધા સમૂળ છે અને તેથી નિબંધ સંગ્રહ વ્યાખ્યા સમેત સુશ્રુતસંહિતાનું સંશોધન કરતા ડલ્હણ સમત મૂળ પાઠ કયો તે નક્કી કરવામાં કાંઈ મુશ્કેલી પડતી નથી પણ ચક્રપાણિ વિરચિત ભાનુમતી વ્યાખ્યાનું તો એકલી વ્યાખ્યા જ જેમાં છે એવું એક જ હસ્તલિખિત પુસ્તક મળ્યું છે[1] અને સૂત્રસ્થાનમાં જ ડલ્હણે જેની વ્યાખ્યા કરેલી છે એવા પાઠોથી ભિન્ન જુદા ચક્રપાણિની વ્યાખ્યવાળા પાઠો છે એટલે તે સ્થળે ચક્રપાણિ સમત મૂળપાઠ કયો હતો એ નક્કી કરવું અત્યંત મુશ્કેલ થઈ પડે છે પણ આપણા સુભાગ્યે નેપાળ દેશમાંથી મળેલ તાડપત્ર પર લખાયેલા પુસ્તકમાં ઘણા સ્થળોમાં ચક્રપાણિની વ્યાખ્યાત ઘણા પાઠો મળ્યા અને તેને અનુસરીને ચક્રપાણિસમત પાઠ મૂળમાં રાખ્યા છે અને મુદ્રિત પુસ્તકવાળો ડલ્હણસમત પાઠ પાદટિપ્પણીમાં આપ્યો છે અને જ્યાં તાડપત્ર પુસ્તકમાં પાઠ ન મળ્યો ત્યાં પાદટિપ્પણીમાં આ વ્યાખ્યાનસારી પાઠ ન મળવાથી મૂળમાં નથી મૂક્યો એમ નોંધ્યું છે

ઉપર પ્રમાણે અતિશય મહેનત લઈને ભાનુમતી વ્યાખ્યાસમેત સુશ્રુતનું સૂત્રસ્થાન સંપાદિત કરવા માટે અમારા મિત્ર આ મા જન વડ઼ ત્રિકમજી આચાર્યને ધન્યવાદ આપીએ છીએ અને એમની જ સૂચનાથી સ્વામી લક્ષ્મીરામ ટ્રસ્ટના વ્યવસ્થાપકોએ આ પુસ્તક પ્રગટ કર્યું માટે એમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ સદ્ગત સ્વામીજીએ જ જ્યાં સુધી શ્રી જન વડ઼ભાઈ જીવતા હોય ત્યાં સુધી એમની અનુમતિથી આયુર્વેદીય ગ્રન્થો છપાવવા એવી સૂચના ટ્રસ્ટમાં જ કરી છે એ જોતાં ગ્રંથમાળાદ્વારા ઉત્તમ આયુર્વેદીય સાહિત્ય પ્રકાશિત થશે એવી સ્વાભાવિક આશા રહે છે

આ ભાનુમતી વ્યાખ્યા વિષે વિશેષ કહેવાનું નથી વિદ્વાનો અને વિદ્યાર્થીઓ એનો ઉપયોગ કરે એ એની સાર્થકતા અને આ ગ્રંથ સાથે જોડેલ ઉપોદ્ઘાતનો સળંગ અનુવાદ આ પછી આપ્યો છે એટલે એ વિષે અહીં કશું નથી લખ્યું

---

૧ ભાનુમતી વ્યાખ્યા ઉપર નોંધ્યું છે તેમ એક વાર બંગાળામાં છપાયેલ છે એના સંપાદક વિદ્વાનો ભલે વિદ્યમાન ન હોય પણ તેના વારસો અથવા શિષ્યો તો હશે જ અને બીજાઓ પાસે પણ બંગાળમાં ભાનુમતીની હાથપ્રતો હોવાનો સંભવ છે છતાં લંડનથી એક જ હાથપ્રત મળી એ આશ્ચર્યજનક હકીકત વિષે શું કહેવું ? તંત્રી આ વિ

ભાનુમતી ટીકાયુક્ત સુશ્રુતસંહિતાના સંસ્કૃત ઉપોદ્ઘાતનો અનુવાદ

મૂળ લેખક મ મ કવિરાજ શ્રી ગણનાથ સેન સરસ્વતી

સુશ્રુતનો આ ઉપોદ્ઘાત અનેક દુર્લભ આયુર્વેદ નિબંધોના ઉદ્ધાર સંપાદનમાં અતિકુશલ અને મારા પરમમિત્ર આયુર્વેદ માર્તંડ જેવું યથાર્થ બિરૂદ ધારણ કરનાર શ્રી યાદવજી ત્રિકમજી આચાર્યના અનુરોધથી લખવામાં આવે છે અને પ્રત્યક્ષ શારીરના ઉપોદ્ઘાતમાં જે કહ્યું છે તેમાનું જ મોટે ભાગે થોડું અહીં કહેવામાં આવે છે વળી તેઓએ પણ ઐતિહાસિક વિસ્તારનું હમણાં જ વર્ણન કરેલું હોવાથી સુશ્રુત વિષયક થોડું જ કહેવાનું રહે છે છતાં વિદ્વાનોના ચિત્તના વિનોદ માટે કાંઇક યથામતિ વિચાર અહીં ... આ ખોમાં જેટલું પણ તેઓની જ્ઞાનામૃતની તૃષાને છીપાવવા માટે પૂરતું થશે એવી આશા છે અને અગસ્ત્યની ઉપમા જેને આપી શકાય એવા મહાબુદ્ધિશાળીની જ્ઞાનપિપાસાને નિવારવા માટે તો શ્રુતિ સ્મૃતિ ન્યાયાદિ અનેક શાસ્ત્રોમાં નિષ્ણાત અને અમારા અત્યંત આપ્ત એવા નેપાળરાજ ગુરૂ શ્રી હેમરાજ શર્માની ઐતિહાસિક તત્ત્વામૃતના પારાવાર જેવી કાશ્યપ સંહિતાના ઉપોદ્ઘાતરૂપ કૃતિ જ શક્તિમાન થશે

હવે સુશ્રુત સંહિતા એ આયુર્વેદ તંત્રરૂપ સમુદ્રનું અમૂલ્ય રત્ન છે કે જે આયુર્વેદ ઉપાસકોના મહાભાગ્યે હારીતાદિ સંહિતાની પેઠે અદ્યાપિ લુપ્ત થયું નથી કે ભેડ કાશ્યપાદિ સંહિતા પેઠે કીટાદિ વડે અતિ ખવાઈ ગયું નથી એ પ્રાચીન શલ્યતંત્રનું અત્યારે પણ મૂલ છે વિદેહાધિપાદિના શાલાક્યતંત્રોનું નિધાન છે ધન્વંતરીએ ઉપદેશેલ કાયચિકિત્સાનો આકર છે અગ્નિવેશાદિ ૭ ઋષિઓએ રચેલ કાયચિકિત્સા તંત્રોના અર્થનું મુખ્ય સ્થાન છે અને કાશ્યપાદિએ રચેલ કૌમારભૃત્યાદિ તંત્રોના સારાંશને સાચવવાનો સંપુટ છે

આ જ્ઞાનવિજ્ઞાનના નિધિરૂપ આયુર્વેદ તંત્ર કોણે ક્યારે રચ્યું એ જિજ્ઞાસાના ઉત્તરમાં થોડુંક કહેવામાં આવે છે આ તંત્રમાં કાશિરાજ ધન્વંતરિને શલ્ય જેવું પ્રધાન અંગ છે એવા આ આયુર્વેદના ઉપદેષ્ટા કહેલા છે અને એ ઉપદેશના શ્રોતા તરીકે સુશ્રુત ઔપધેનવ ઔરભ્ર પૌષ્કલાવત ભોજ વૈતરણાદિ ઋષિઓના નામ લખ્યા છે તે બધા સે જુદા જુદા તંત્રો લખ્યા જેમાના પહેલા ચાર શલ્યતંત્રના મૂળ હતા એમ કહેલું છે[1] આ બધા તંત્રો હજાર વર્ષ પહેલા સુલભ હતા એમ તેમાથી જૂના ટીકાકારોએ પાઠો ઉતાર્યા છે તેથી નક્કી થાય છે તેમાં પણ વારંવાર ઉતારેલા યંત્ર શસ્ત્ર અને શારીર વગેરેનું વર્ણન આપનાર ભોજતન્ત્રના પાઠોથી વિશેષજ્ઞોને ખાત્રી થાય છે કે આ તંત્ર મળે તો વૈદ્યો ઉપર ઘણો ઉપકાર થાય

હવે થોડું ધન્વંતરિનું વૃત્તાંત કહેવાય છે પુરાણોમાં એ વિસ્તારથી મળે છે પુરાણોમાથી બે જ ધન્વંતરિનો પત્તો લાગે છે તેમાના પહેલા ધન્વંતરિ તે સમુદ્રના મથનમાથી ઉત્પન્ન થયેલા વિષ્ણુના અંશાવતાર રૂપ અબ્જ નામના જેનું વર્ણન હરિવંશ મહાભારત ભાગવત વિષ્ણુપુરાણ વાયુ બ્રહ્માંડ અને આગ્નેય પુરાણમાં મળે છે[2] તેને ભાગવતમાં

---

1 औपधेनवमौरभ्रं सौश्रुतं पौष्कलावतं ।
शेषाणां शल्यतन्त्राणां मूलान्येतानि निर्दिशेत् ॥

સુશ્રુતોક્ત પ્રાચીન પદ્ય

2 વિસ્તારના ભયથી તે તે પુરાણોમાથી અહીં ઉતારા નથી કર્યા થોડું દિગ્દર્શન માટે ઉતાર્યું છે તે નીચે જોવું

આયુર્વેદ દર્શ અને આગ્નેયમાં આયુર્વે પ્રવર્તક કહેલ છે સમુદ્રમંથનનો વૃત્તાન્ત કૃતયુગનો છે માટે આ ધન્વન્તરિ આદિ દેવ છે તે પણ નક્કી પછી બીજા ધન્વન્તરિ મહારાજના વંશમાં ધન્વનામના રાજાના પુત્ર રૂપે (વિષ્ણુ અને ભાગવત પુરાણ પ્રમાણે દીર્ઘ તપસના પુત્રરૂપે) ઉત્પન્ન થયો છે એ પ્રથમ ધન્વન્તરિનો જ દ્વિતીય પ્રસૂતિમાં અવતાર છે એમ સર્વત્ર પુરાણોમાં કહેલું છે તેમ લોકમાં નારાયણનો અવતાર થયો છે એમ ભાગવતમાં સ્પષ્ટ કહેલું છે[1] જુઓ —

ધાન્વન્તર દ્વાદશમે ત્રયોદશમે એવ ચ ભાગવત સ્કંધ ૧ અ—૩

અને હરિવંશાદિમાં અબ્જ ધન્વન્તરિને વિષ્ણુ કહે છે કે —

द्वितीयायां तु सम्भूत्यां लोके ख्यातिं गमिष्यसि ।
अणिमादिश्च ते सिद्धिर्गर्भस्थस्य भविष्यति ॥
तेनैव त्वं शरीरेण देवत्वं प्राप्स्यसे प्रभो ।
चरुमन्त्रैर्व्रतैर्जाप्यैर्यक्ष्यन्ते त्वां द्विजातयः ॥

ધન્વન્તરિની જ મમ્યા પણ એમાં જ નીચે પ્રમાણે કહી છે

द्वितीये द्वापरे प्राप्ते सौनहोत्रिः स काशिराट् ।
पुत्रकामस्तपस्तेपे धन्वा[2] दीर्घं महत्तदा ॥
तस्य गेहे समुत्पन्नो देवो धन्वन्तरिस्तदा ।
काशिराजो महाराज सर्वरोगप्रणाशनः ॥
आयुर्वेदं भरद्वाजात् प्राप्येह सभिषक् क्रियम् ।
तमष्टधा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्यः प्रत्यपादयत ॥

(હરિવંશ પર્વ ૧ અ—૨૯ વાયુ પ્રભૃતિ પુરાણોમાં ઘણુંકરી એ જ પાઠ છે[3])

(ઉપરના વચનોથી ધન્વન્તરિનો બીજા દ્વાપરમાં જન્મ ભરદ્વાજ પાસેથી આયુર્વેદનું ગ્રહણ અને અષ્ટાંગ વૈદ્યની અષ્ટધા વહેંચણી એટલા અર્થ નીકળે છે સુશ્રુતમાં પોતાના ઇન્દ્ર પાસેથી મેં આયુર્વેદ પ્રાપ્ત કર્યો એમ કહીને પોતાનું શિષ્યપણું કહેલું છે તેનું સમાધાન જુદા જુદા કલ્પની કલ્પનાથી અથવા પરમ ગુરૂની કલ્પનાથી થઈ શકે છે)

હવે સુશ્રુતના ઉપદેષ્ટા તરીકે જે દિવોદાસ નામના ધન્વન્તરિનું સુશ્રુતમાં કથન છે તે ત્રીજા ધન્વન્તરિ હોય એમ લાગે છે પુરાણોમાં હરિવંશમાં ધન્વન્તરિના પ્રપૌત્ર તરીકે

---

૧ જુઓ આગલી ટિપ્પણી

૨ હરિવંશમાં જ આ યત્ન આદિ દેવ ધન્વન્તરિની કથા લેવી (જુઓ ભાગવત સ્કંધ ૮—અ ૨) અને અગ્નિપુરાણ (અ ૩) માં પણ તેમાં તતો ધન્વન્તરિર્ વિષ્ણુરાયુર્વેદપ્રવર્તક એ રીતે વચન છે

૩ વિષ્ણુપુરાણમાં કાંઇક જુદી રીતે વંશપરંપરા આપી છે જેમકે દ્વાપર કરીય કાશિરાજ તસ્માદ્ રાજ્ઞઃ રાષ્ટ્રસ્ય નાપતયા ઉગ્રો ભવત્ ધન્વન્તરિસ્તુ દાધાપરા પુત્ર (વિષ્ણુ અ-૪ અ ૨) શ્રી ભાગવતપુરાણ સ્કંધ ૬ અ-૧૩ માં એમજ છે એટલે શાસ્ત્રજ્ઞ પ શ્રી ઠેમરાજ શર્માએ હરિવંશ શ્રી વંશપરંપરા પાઠ સુધારવી પડી

એક દિવોદાસ નામના રાજાનો ઉલ્લેખ મળે છે. ઋગ્વેદ (પ્રથમ મંડળ) માં, ઉપનિષદ (કૌષીતકી આદિ) માં અને મહાભારતમાં શૌર્યવીર્યવાળા દિવોદાસ નામના રાજાનું વર્ણન મળે છે, પણ આને સુશ્રુતસંહિતા સિવાય ક્યાંય આયુર્વેદોપદેશક કહેલ નથી. છતાં પણ આજ દિવોદાસ ભીમરથના પુત્ર અને પ્રતર્દનના પિતા તરીકે વેદ, મહાભારત અને પુરાણોમાં સમાન પરિચય આપ્યો છે. માટે આ દિવોદાસ જ વંશપરંપરાગત વિદ્યાનો અધિકારી અને વંશ-નામ ધન્વંતરિ નામ હોવાથી ધન્વંતરિ સુશ્રુતનો ઉપદેષ્ટા હોવો જોઈએ એવો કેટલાકનો મત છે, પણ એ ઠીક નથી લાગતું, કારણ કે શ્રુતિ, ઇતિહાસ અને પુરાણનો વિરોધ આવે છે. આને કોઈ રીતે અમરવર કહી શકાય નહિ. જ્યારે સુશ્રુતમાં અમરવર કહેલ છે! અમરવરપણું તો બીજા ધન્વંતરિમાં બેસે છે, કારણ કે તે શરીરથી જ તમે દેવત્વને પ્રાપ્ત કરશો એવું વિષ્ણુનું વરદાન હતું[2] માટે સુશ્રુતોક્ત દિવોદાસ પક્ષમાં સત્ય નો ... રીતે દિવાદિવિસ્ઠ દેવાના દ્વારા સપ્રદાનીય એવો અર્થ કરીને દિવોદાસ વિશેષણનો અર્થ કરી સમાધાન કરવું[3]

> अहं हि धन्वन्तरिरादिदेवो
> जरारुजामृत्युहरोऽमराणाम् ।
> शल्याङ्गमङ्गैरपरैरुपेतं
> प्राप्तोऽस्मि गां भूय इहोपदेष्टुम् ॥

એ સુશ્રુતોક્ત ધન્વંતરિ વચન પણ બીજા ધન્વંતરિના મોઢામાં જ શોભે છે, પણ તેના પ્રપૌત્ર દિવોદાસના મોઢામાં નથી શોભતું એ પણ ધ્યાનમાં લેવાનું છે.

વળી ઉપરના શ્લોકથી જણાય છે કે ધન્વંતરિ નામના વિદ્વાન (વૈદ્યાચાર્ય કે મુનિ) વિક્રમાદિત્ય નામના રાજાના સભાસદોમાંના વિદ્વાન નવ રત્નોમાંનો એક હતો એમ પણ સમજાય છે[4] તે ઉત્તમ વૈદ્ય હોવાની સંભાવના છે, કારણ કે નવરત્નોની કલ્પના છે એટલે તેમાં અનેક પ્રકારના બુદ્ધિમાનોનો જ સમાવેશ થયો હોવો જોઈએ જેમકે તેમાં ધન્વંતરિ એ વૈદ્યરાજ છે, ક્ષપણક એ બૌદ્ધભિક્ષુ છે, અમરસિંહ કોષકાર છે, કાલિદાસ કવિ છે, વરાહમિહિર જ્યોતિષાચાર્ય છે, વરરુચિ વૈયાકરણાચાર્ય છે. આ વિક્રમની સભાના ... પનો સુશ્રુત છે તે આ ધન્વંતરિ સુશ્રુતનો ઉપદેષ્ટા હો એમ કોઈ રીતે અનુમાનથી વળી

---

૧ સુશ્રુતના આરંભમાં "अथ खलु भगवन्तममरवरमृषिगणपरिवृतमाश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिं" આ રીતે ગણેલ છે.

૨ હરિવંશનો ઉપર ઉતારેલો પાઠ જુઓ. વિષ્ણુપુરાણ (અંશ ૪ અ ૮) માં વિષ્ણુના વરદાનથી તેને યજ્ઞભાગના ભોક્તા કહ્યા છે.

૩ આ સમાધાન વાર્તિકકારે કર્યું છે અને મને તે બેસતું નથી (વર્તી આ વિ.)

૪ કાવ્ય સંગ્રહોક્ત નીચેનું પદ્ય પ્રસિદ્ધ છે —

> धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु
> वेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः ।
> ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
> रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

તે પણ ધનુર્ધરી બે હજાર વર્ષ જેટલો પ્રાચીન છે એમ અનુમાન થઈ શકે છે કારણ કે વિક્રમ સંવતને ૧૯૮૫ વર્ષ થઈ ગયાં છે.[1]

આથી જુના એવા બ્રાહ્મણોના ગોત્ર પ્રવર્તક ધન્વન્તરિ થઈ ગયા છે અને તે પણ વૈદ્યના આચાર્ય હતા એવું અનુમાન થાય છે કારણ કે તેના ગોત્રના વૈદ્ય અગ્નિ સારસ્વત બ્રાહ્મણો હાલમાં પણ પંજાબ, સિંધ અને બંગાળામાં છે. તેઓ ધન્વન્તરિ અપ્સાર નૈધ્રુવ અને કાશ્યપ એ રીતે પોતાના પ્રવર ગણાવે છે. એ જોતાં કાશ્યપ વંશના જણાય છે. કાશ્યપ વંશની પરંપરા પણ આથી જ સમજાય છે. આ કાશ્યપ તે ક્યા? કાશ્યપ સંહિતાના કર્તા કે બીજા કોઈએ આપણે જાણતા નથી. સૂક્ષ્મદૃષ્ટિવાળાઓએ આ વસ્તુની શોધ કરવાની છે.

ઉપર પ્રમાણે પાંચ ધન્વન્તરિ મળે છે. આ તેના વિચાર કરતાં ધન્વ રાજાના પુત્ર તે જ સુશ્રુત આદિના ઉપદેશક ધન્વન્તરિ એવો નિર્ણય થાય છે. તે ધન્વન્તરિ બીજા દ્વાપરમાં (દ્વાપરના અન્તમાં?) ઉત્પન્ન થયા હતા એમ ઘણા પુરાણોના કથનથી જણાય છે. આ રીતે દ્વાપરના અન્તમાં અથવા કલિની સંધ્યામાં ચાલેલા કુરુક્ષેત્રના મહાયુદ્ધમાં ધન્વન્તરિ સંપ્રદાયના જ વૈદ્યો શલ્યો કાઢવાના કામમાં રોકાયેલ હશે એવું અનુમાન કાઢવું શક્ય છે અને એ મહાયુદ્ધને પાંચ હજાર વર્ષ થયાં છે એમ મહાભારતમાં કહેલી કાલગણના વડે તે વૃત્તાન્તમાં વિશ્વાસ રાખનારા નવીન ઐતિહાસિકોના નિર્ણયથી નક્કી થાય છે.[2] માટે એ કરતાં પણ પાંચસો વર્ષ પહેલાં આદ્ય સુશ્રુત તન્ત્રની રચના થઈ છે એમ કબુલ કરવું પડશે. કલિયુગના આરંભને પાંચ હજારને ચાળીશ વર્ષ થયાં છે એવો જ્યોતિષનો સિદ્ધાન્ત છે. એથી પણ કુરુક્ષેત્રનું મહાયુદ્ધ દ્વાપરના અન્તમાં થયું હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું મહાપ્રયાણ એ પછી થયું છે એ વાત પૂર્વોક્ત નિર્ણયને ટેકો આપે છે.

બીજાઓ વળી મિલિન્દ પ્રશ્નાદિ બૌદ્ધસાહિત્ય ગ્રન્થોમાં તથા પાણિનિસૂત્ર વાર્તિક પાતંજલ મહાભાષ્યાદિ અઢી હજાર વર્ષથી ઓછા જૂના નહિ એવા ગ્રન્થોમાં ધન્વન્તરિ

---

1 કેટલાક આધુનિક ઐતિહાસિકો વિક્રમાદિત્ય રાજાનો સમય ઈ સ પાંચમા શતકમાં મુકે છે. પણ એ ચંદ્રગુપ્ત નામનો સાહસાંક રાજા જુદો જ છે કારણ કે વિક્રમાદિત્ય શકારિ છે અને તે પંચમ શતકમાં હોવાનો સંભવ નથી કારણ કે શક રાજ તે પહેલાં થઈ ગયા છે. (કવિરાજ ગણનાથસેનની ઉપરની દલીલ મને બરાબર નથી લાગતી. ગુપ્તવંશના પાંચમા શતકના ચન્દ્રગુપ્ત રાજાનું બિરુદ વિક્રમાદિત્ય હતું અને તેણે સુરાષ્ટ્રના શક ક્ષત્રપ રાજાને હરાવી પોતાનું રાજ્ય ગુજરાતમાં ફેલાવ્યું હતું. વળી ઉપરના પદ્યની પણ ઐતિહાસિક કિંમત કાંઈ નથી કારણ કે વરાહમિહિર છઠ્ઠા શતકમાં થઈ ગયા છે એ ચોક્કસ છે. તન્ત્રી આ. — વિ.)

2 ઉપરનું વાક્ય કાંઈક ગૂઢ છે પણ એમાંયે મહાભારતના યુદ્ધના સમય વિષે મતભેદનું અસ્તિત્વ સૂચિત છે. ખરી વાત એ છે કે અપવાદભૂત ઐતિહાસિકોને બાદ કરતાં એ યુદ્ધને પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં માનવાનો ઐતિહાસિકોના મોટા ભાગનો મત નથી. વસ્તુતઃ ઉપર કવિરાજ કહે છે તેમ પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં ભારત યુદ્ધ કે કલિ સંવત્ પ્રવૃત્તિ એ જ્યોતિષ સંપ્રદાયનો જ મત છે. પુરાણો પોતે એથી જુદો ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪ મી લગભગ મહાભારતના યુદ્ધનો સમય સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. (જુઓ મારો વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ સં. ૧૯૮૫ની આ. પૃ. ૬૨ તન્ત્રી આ. વિ.)

સુશ્રુત આદિનો નામોલ્લેખ જોઈને આદ્ય સુશ્રુત તંત્ર એથી જૂનું એવો તર્ક થઈ શકે છે આ ઉપરની ગણતરીથી માલની શોધ અભાગ સિદ્ધાંતને બાધક નથી

, વિશ્વામિત્રસુત શ્રીમાન્ સુશ્રુત પરિપૃચ્છતિ એ રીતે સુશ્રુતમા અને ધા ઉલ્લેખ મળતા હોવાથી સુશ્રુતના સમયનો નિર્ણય પણ વો જોઈએ અને તે આમ । [illegible] હાલ્નને [illegible] છે રામાયણ અને યોગવાસિષ્ઠમા વિશ્વામિત્ર નામના ઋષિ ભગવાન રામચ ના ધનુર્વિદ્યાના ઉપદેશક હોવાની કથા મળે છે એ ત્રેતાયુગમા થઈ ગયા મગર ક [illegible] મનતા [illegible] યુગમા થયો છે બીજા વિશ્વામિત્ર જેણે હરિશ્ચન્દ્રનુ સ્વરસ હરી લીધુ હતું ગેવી મહાત્મા નમ કથા છે તે દ્વાપરયુગમા થયા અને એ સુશ્રુતના પિતા હોવાનુ મહાભારતમ જ કહેલ છે માટે સુશ્રુતોક્ત ધન્વન્તરિ સુશ્રુતનો સમય દ્વાપરયુગનો કરે છે ચરકોક્ત ઋષિઓમા જેનો ઉલ્લેખ છે તે વિશ્વામિત્ર પણ એ જ હોવા જોઈએ । [illegible] ત્રેતાયુગનો જ ઉલ્લેખ છે દ્વાપરનો નથી વળી સુશ્રુત પણ એ । [illegible] જ નથી શાલિહોત્ર મુનિના પુત્ર સુશ્રુતના મના વચનો અગ્નિપુરાણમા તો ગજવૈદ્યક, અશ્વવૈદ્યક અને ગૌવૈદ્યકનો પણ સુશ્રુતને ધ [illegible] એ જ ઉ [illegible] હોવાનુ કહ્યુ છે અને આ વાત એ પુરાણમા જ છે બીજે નથી

હવે અત્યારે ઉપલબ્ધ સુશ્રુત સંહિતાનો પરના પ્રતિસસ્કાર થયો છે કે નહિ અને થયો હોય તો કોને હાથે થયો [illegible] અને [illegible] પ્રતિસંસ્કર્તા કયા ક્રમ નો એ ક્રમ છે અને તેનો સમય શુ ? આ રીતે ચાર પ્રશ્નો ઉઠે છે જેનો ઉત્તર પ્રત્યેક શાખાના ઉપોદ્ઘાતમા અમે પહેલા આપ્યો છે અને હાલમા [illegible] શ્રી [illegible] જ સામાન્ય આ વસ્તુની અવિસ્તર આલોચના કરી છે છતા પોતાની બુદ્ધિના સંશોધન માટે એની ફરી આલોચના [illegible] વામા આવે છે

પહેલા કહ્યુ છે તેમ પાચ હજાર વર્ષ પૂર્વે આત્રેય આદ્ય [illegible] સુશ્રુત સંહિતાનો વખતો વખત ભારતવર્ષના અક્કલના તથા સંસારના રાજ્યો [illegible] હજારો વખત બળી ગયેલા ઘરોમા પુસ્તકો બળી જાય વગેરે મ [illegible] થી તથા (છાપખાનાના અભાવે) પ્રચાર ઓછો હોવાથી વારવાર લોપ થઈ ગયો કે એ નિ [illegible] છ [illegible] કે ઘણા પ્રામાણિક ગ્રથો લુપ્ત થઈ ગયા છે જ્યારે બીજા ભેલ કાશ્યપસંહિતા જેવા અતિશય ખંડિત રૂપમા મ [illegible] અને બીજુ કારણ એ છે કે ચરક તથા કાશ્યપ સંહિતામા પ્રતિસસ્કારનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે પ્રતિસસ્કારનુ સ્વરૂપ દર્શાવતા જ [illegible] કહે છે કે —

विस्तारयति लेशोक्तं संक्षिपत्यति विस्तरम् ।
संस्कर्ता कुरुते तन्त्रं पुराणं च पुनर्नवम् ॥

માટે [illegible] સસ્કૃત ત ત્રમા [illegible] અગ્નિના વચનો પુષ્કળ હોવા જોઈએ વગી

૧ આ સબંધી પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્યમતોનો વિચાર વિસ્તાર પૂર્વક [illegible] કાશ્યપ તત્રના ઉપોદ્ઘાતમા કર્યો છે તેમા [illegible] જોવા (૫ –૧૧ પૃષ્ઠોમા) [illegible] તેએ [illegible] નો સમય કલિયુગમા મુક્યો છે તે પૂર્વોક્તપુરાણ પ્રમાણોથી વિરુદ્ધ હોઈ તે અથવા કલિયુ [illegible] છે એમ વાચીને મેળ કરી લેવો

१ शालिहोत्ररुचिं प्राह सुश्रुतः परिपृच्छति ।
एवं पृष्टस्तु प्राह शालिहोत्रोऽश्वमायुः ॥

અતિ વિસ્તારનો સક્ષેપ કરે છે એ શબ્દો જેના વિસ્તાર દર્શાવનારા અને આપદ્યનો છોડી દેવાવા પણ હોય વળી ચ ર્કનું પ્રતિસંસ્કૃતપણું ચ કે પોતે ચ્યાય ક્હ્યું નથી પણ તે પછી થએલા પ્રતિસ ર્તા દૃઢ બળે ક્હેલું છે એ જ રીતે સુશ્રુતના પ્રતિ સંસ્કર્તાએ પોતે પોતાનું નામ નથી આપ્યુ એમા ગાર્ક નવાઈ નથી પણ જુદી રીતે ક્હ્યું જ છે જેમકે ઉત્તરત ત્રના આરભમા નીચેનુ વચન —

शालाक्यत त्र मिहिता वीन्द्रादिपक्षीर्तिता

વળી તીસટના પુત્ર[1] (વાગ્ભટ્ટ ॥ નીન) ચ ડે સુશ્રુતત ત્રના ઘણા પાઠો શુદ્ધ કર્યા છે આ ચ દ્રટ ઇ સ પાચમા શતકના અંતમા ઉત્પ ન થયો છે એવો મારો તથા જાદવજી આચાર્યનો નિશ્ચ્ર ય

વળી વાગ્ભટે ઋષિ પ્રીતે ત્રીતિ ઋત્ ઈત્યાદિ પદ્યદ્વારા ચરક સુશ્રુત અનાર્ષ હોવાનું અથવા ઘણા અનાર્ષ વચનોવાળા ગ્ર થો હોવાનુ કહ્યું છે[2] સુશ્રુતનું પ્રતિસંસ્કૃતપણું તો બધા જૂના ટીકાકારો સ્વી રે છે ડલ્હણાચાર્ય તો વધારે સ્પષ્ટતાથી કહે છે કે प्रतिसंस्कर्तापीह नागार्जुन एव આ વચનભગીથી સમજાય છે અને एव ॥ શબ્દથી બીજા પ્રતિસંસ્કર્તાઓનો નિષેધ થાય છે ચ દ્રટાચાર્ય સુશ્રુતના પાઠનુ શોધન ક્યુ છે[3] એમ જેજ્જટની ટીકા જોવાથી જણાય છે અને એથી જે જેજ્જટચ દ્રટે પણ સુશ્રુતનો પ્રતિ સસ્ક ાર કર્યો છે[4] એમ સૂચના થાય છે

હવે સુશ્રુતના પ્રતિ સસ્કર્તા નાગાર્જુન તે કોણ? એના જવાબમા કહેવાનું કે બુદ્ધના જન્મ પછી ભારતવર્ષમા અનેક નાગાર્જુનો થઈ ગયા છે[5] તેમા સિદ્ધ નાગાર્જુન નામના એક હતા જેને વિષે ચક્રપાણિદત્ત કહેલું છે કે—नागार्जुनो मुनीन्द्र शशास यो लोहशास्त्रमति રક્ષપુટ લોકશાસ્ત્ર યોગશતમાદિ ગ્ર થોના કર્તા સિદ્ધાચાર્ય નાગાર્જુન તેજ સુશ્રુતના

---

૧ તીસટાચાર્યનો રચેલો ચિકિત્સા કલિકા નામનો ગ્ર થ હમણા મળી આવ્યો છે અને સ્વ વવ પ નરેન્દ્રનાથ મિત્ર છપા ૫ા છે એની ટીકા તીસટના પુત્ર ચ દ્રટે રચેલી એ સાથે છપાઈ છે તીસટ વાગ્ભટનો પુત્ર કે શિ હોવાની પ્રસિદ્ધિ છે તદ્દ્વ એ સુશ્રુતના ઉપોદ્ઘાત (પૃ ૧૨)મા સપ્રમાણુ નોંધી છે

૨ ઉપરના શ્લોકની ટીકામા અરુણદત્ત સ્પષ્ટ કહે છે चरकसुश्रुत वचनादयपीर्ष गुणवत्त्वा महद्भि र्ग्राह्यम् (નોંધ પા ત અરુણદત્તના આ વાક્યનો ાર્થ આ વાગ્ભટનુ રચેલ ત ત્ર અનાર્ષ હોવા છતા સુશ્રુત પેઠે સુભાષિત ગુણવાળુ હોવાથી એ ગ્રાહ્ય છે એમ કહેવાનો અભિપ્રાય છે વળી ચરક સુશ્રુતને અનાર્ષ કહેવાનો અભિપ્રાય નથી એવો શ્રી આયુર્વે ાનદ શ્રી લક્ષ્મીરામ સ્વામીનો મત છે એમ કવિરાજ ગણનાથસેનની ટીપ ઉપર શ્રી યાદવજી આચાર્યે ટી ા કરીને નોંધ કરી છે)

૩ આ બાબતનું પ્રમાણ ટિ ૪ માનો શ્લોક છે

૪ જે જ્જટ અને ચ દ્રટ સુશ્રુતનો જે પ્રતિસસ્કાર કર્યો તે કેવળ પાઠમ શોધન પ છે અને વિજ્ઞાન ગ્ર થના આ પૂરણ વિસ્તાર સક્ષેપ વગેરે કર નથી એમ ચ દ્રટે ગ્ર થા તે લખેલા પદ્યથી જણાય છે

सौश्रुते चन्द्रटेन भिषक्तीसटसूनुना ।

पाठशुद्धि कृतात त्र टीकामाश्रित्य जज्जटोम् ॥

જાદવજી આચાર્ય

૫ કાશ્યપસહિતાના ઉપોદ્ઘાતમા ૬૪ ૬૫ પૃષ્ઠોમા નાગાર્જુનનું વિવરણ જુઓ

૬ ચક્રદત્તના ચિકિત્સાસાર સગ્રહમા એ પદ છે—વળી નાગાર્જુના આદિયોગો પણ પ્રસિદ્ધ છે नागार्जुनेन लिखितास्तम्भे पाटलिपुत्रके ઈત્યાદિથી સૂચિત થતોત્ત નાગાર્જુન વડીમર પણ નાગાર્જુનનો ઉલ્લેખ છે

પ્રતિસંસ્કર્તા નાગાર્જુન એમ લાગે છે તેણે સુશ્રુતમાં માત્ર પ્રતિસંસ્કૃત સૂત્રો મૂક્યા છે એમ નથી પણ ઉત્તરતન્ત્ર જે સ્વલ્પ અવશિષ્ટ હશે તેને બીજા પ્રાચીન તન્ત્રનો સાર લઈને વધાર્યું પણ છે એમ અમને લાગે છે વાત્સ્યે પણ કાશ્યપસંહિતામાં એમજ કર્યું છે એમ એ પોતે કલ્પસ્થાનમાં તે કહે છે આ સિદ્ધ નાગાર્જુન સાતવાહન રાજાના સમયમાં થઈ ગયો બોધિસત્ત્વ સ્થાનને પ્રાપ્ત થયો હતો મહાવિદ્વાન હતો તન્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ હતો રસાયનમાં પ્રસિદ્ધ અને વૈદ્યકમાં પણ વિદ્વાન હતો એવો રાજગુરૂ પં હેમરાજ શર્માએ નિશ્ચય કર્યો છે શાતવાહનનો કાળ બુદ્ધ જન્મ પછી બસ્સો વર્ષે એમ ઐતિહાસિકો કહે છે[1] અને બુદ્ધ જન્મને અઢી હજાર વર્ષ થયાં છે માટે સુશ્રુતના પ્રતિસંસ્કર્તા સિદ્ધનાગાર્જુનને સવા બે હજાર વર્ષ થઈ ગયાં એમ સિદ્ધાન્ત કરી શકાય આ રીતે અતિ દીર્ઘ કાળમાં વારંવાર સુશ્રુતસંહિતા પ્રતિસંસ્કારને યોગ્ય થઈ જતી હતી અને અનેક આચાર્યોએ વિલુપ્ત ભાગને નવું લખાણ સંક્ષિપ્ત થનેનો વિસ્તાર તથા કેટલાક વિસ્તારનો ત્યાગ વગેરે ક્રિયાઓદ્વારા સુશ્રુતનો વારંવાર પ્રતિસંસ્કાર કર્યો છે એવું અનુમાન થઈ શકે છે ક્વચિત્ ક્વચિત્ હાલમાં પણ સુશ્રુતનો પ્રતિસંસ્કાર કરવામાં આવે છે

હવે પં શ્રી યાદવજી આચાર્ય બીજી રીતે સુશ્રુતના કાળનો નિર્ણય સાધે છે સુશ્રુતમાં શસ્ત્રકર્માદિ બધાં કર્મો પ્રશસ્તતિથિ કરણ મુહૂર્ત અને નક્ષત્રમાં કરવાનું કહેલું છે તેમાં પ્રશસ્તવારનો ઉલ્લેખ નથી તે તે વારના શુભાશુભના વિચાર સાથે રવિ–સોમાદિ વારની ગણના શકારંભ પહેલાં હજાર વર્ષ પહેલાં ચાલુ થઈ છે એવો આધુનિક જ્યોતિષ ઈતિહાસ વાદીઓનો મત છે શકારંભને ૧૮૬૧ વર્ષ થઈ ગયાં તે પહેલાં હજાર વર્ષે એટલે ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં રવિ–સોમાદિ ગણના શરૂ થઈ અને તે પહેલાં સુશ્રુત સંહિતા રચાઈ છે

અહીં કોઈ પૂછે કે ટીકાકારોએ જેમાંથી પાઠો લીધા છે એવા જૂના વખતમાં પ્રસિદ્ધ વૃદ્ધસુશ્રુતનું સ્થાન ક્યાં? અને વર્તમાન સુશ્રુત સાથે એનો શો સંબંધ છે? તો તેના જવાબમાં કહેવાનું કે આદ્ય સુશ્રુતતન્ત્ર તે જ વૃદ્ધસુશ્રુત જે બહુધા ખંડિત તન્ત્રનો (સંક્ષેપણ વિસ્તારણરૂપ) અનેક પ્રતિસંસ્કર્તાઓએ પ્રતિસંસ્કાર કરીને રચેલી સંહિતા તે હાલમાં મળતી સુશ્રુતસંહિતા આ જ કારણથી વૃદ્ધસુશ્રુતના કહીને ઉતારવામાં આવેલા કેટલાક પાઠો વર્તમાન સુશ્રુત સંહિતામાં મળે છે ત્યારે કેટલાક નથી મળતા હાલમાં મળતા સુશ્રુત ગ્રંથમાં ન મળતા કેટલાક પાઠો ટીકાકારોના કાળમાં હતા પણ તેમજ અત્યારે ડલ્હને સ્વીકારેલા કેટલાક પાઠો ચક્રપાણિને સંમત નથી અને એથી ઉલટું ચક્રપાણિને સંમત પાઠો ડલ્હનને સંમત નથી અને નેપાલમાંથી મળેલ તાડપત્ર ઉપર લખાયેલ જુની હાથ પ્રતના ઘણા પાઠો જુદા છે બીજા કેટલાક પાઠો જેજ્જટ ગયદાસ આદિએ સ્વીકારેલા છે તેમજ કેટલાક છોડી દીધા છે આ બધું આ ગ્રંથમાં પરમ કુશળ પં યાદવજી આચાર્યે નીચે ટીપોમાં મોટે ભાગે બતાવ્યું છે[2] વૃદ્ધ ભોજ વગેરેના વિષયમાં પણ આ જ ન્યાય પ્રાપ્ત

---

[1] શાતવાહનના આ સમય માટે ક્યા ઐતિહાસિકોનો મત ટાંક્યો છે તે સમજાતું નથી સાધારણ રીતે તો ઇ સ પછીનો સમય મનાય છે તન્ત્રી આ વિ

[2] જુઓ સુશ્રુત સંહિતા સૂત્રસ્થાનના પૃષ્ટ ૮૭ ૭૮ ૮૧ ૧૧૩ ૧૨૬ ૧૩૫ ૧૫૧ ૧૮૧ ૧૯૧ ૧૯૫ ૧૯૪ ૧૯૬ ૨૩૯ ૨૪ ૨૪૬ ૨૭ ૨૮૪ ૩ ૬ ૩૭ વગેરેની ટિપ્પણીઓ

લેવો વૃદ્ધત્વ એટલે વયથી પુરાણપણું જ નહિ પણ મોટાપણું પણ ખરૂં જેમકે વૃદ્ધ વાગ્ભટ નામથી પ્રસિદ્ધ અષ્ટાંગ સંગ્રહના કેટલાક પાઠો અષ્ટાંગ હૃદયમાં ટુંકામાં પદ્યમાં મુક્યા છે

હવે સુશ્રુતના ટીકાકારોનો પણ જેટલો જાણવામાં છે તટલો પરિચય અહીં આપવામાં આવે છે તેમાં દશ જ (અથવા બાર) સુશ્રુતના ટીકાકારો પ્રસિદ્ધ છે[1] જેમકે (૧) જેજ્જટ (કે જૈયટ) (૨) ગયદાસ (૩) ભાસ્કર (૪) શ્રીમાધવ (૫) બ્રહ્મદેવ (૬) ડલ્હન (૭) ચક્રપાણિ (૮) કાર્તિક (કે કાર્તિક કુંડ) (૯) સુધીર (૧૦) સુકીર, વળી ટિપ્પનીકાર લક્ષ્મણનું નામ કવચિત્ મળે છે અને ગૂઢ પદભંગ નામની સુશ્રુતની ટીકા કે વ્યાખ્યા હતી પણ એના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી આ બધી વ્યાખ્યાઓમાંથી ફક્ત ડલ્હને રચેલી નિબંધ સંગ્રહ નામની વ્યાખ્યા જ સંપૂર્ણ મળે છે બીજી બે ટીકાઓ અમુક અંશમાં જ મળે છે જેમકે ગયદાસની ન્યાય ચન્દ્રિકા નામની ટીકા નિદાનસ્થાનની જ મળે છે અને ચક્રપાણિની ભાનુમતી સૂત્રસ્થાનની જ મળે છે બાકીની ટીકાઓના નામ જ મળ્યા છે અને અહીં નીચેના ચાર ટીકાકારોનો પરિચય જેટલો મળે છે તેટલો આપવામાં આવે છે

(૧) જેજ્જટ કે જૈયટ એ અત્યાર જાણવામાં આવેલ સુશ્રુતના ટીકાકારોમાં સૌથી પ્રાચીન છે તેની ચરક ઉપરની નિરંતર પદ વ્યાખ્યા નામની ટીકાની હાથપ્રત પં. યાદવજી આચાર્યે મદ્રાસની ગવર્નમેંટ લાયબ્રેરીમાંથી મેળવી છે એ વ્યાકરણ કેસરી કૈય્યટ અને કાવ્યપ્રકાશકાર મમ્મટનો ભાઈ હતો એવી અમારી ગુરૂપરંપરામાં પ્રસિદ્ધ કિંવદન્તી છે વાગ્ભટ તીસટ ચન્દ્રટ જેવું આપણું સિંધુદેશનો હશે એવી સંભાવના છે જેજ્જટની ટીકા તીસટના પુત્ર ચન્દ્રટના સમયમાં પણ પ્રસિદ્ધ હતી એમ ચન્દ્રટના સુશ્રુત પાઠશોધનથી અનુમાન થાય છે તીસટના પુત્ર વૈદ્ય ચન્દ્રટે જેજ્જટની ટીકા જોઈને સૌશ્રુતતંત્રમાં આ પાઠશુદ્ધિ કરી છે એમ એણે પોતે લખેલું છે[2] અને તીસટ વાગ્ભટનો પુત્ર કે શિષ્ય હતો એવી પ્રસિદ્ધિ હોવાથી સાતમા પાંચમા કે છઠ્ઠા (વાગ્ભટનો કાળ) શતકથી બસો વર્ષથી જૂનો આ ટીકાકાર નહિ હોય એમ માની શકાય[3] આ જેજ્જટ અને તીસટ સુશ્રુતના પ્રતિસંસ્કારક હતા એમ પણ કહેવું યોગ્ય છે

(૨) ગયદાસ–ગયદાસાચાર્ય નામના અતિપ્રમાણિક સુશ્રુત ટીકાકાર થઈ ગયા જેનો ડલ્હને મુખ્ય આધાર લીધો છે એટલું જ નહિ પણ તેના સ્વીકારેલા પાઠો જ ડલ્હને કબુલ કર્યાં છે અને બીજા પાઠો તે ગયીને કબુલ નથી તત્ત્વછતિગયી એમ કહીને મોટે ભાગે છોડી દીધા છે (ગયી[4] એવા ટુંકા નામથી ડલ્હને તેનો મોટે ભાગે નિર્દેશ કર્યો છે)

ગયદાસના મતનો ઉતારો ડલ્હને કવચિત્ એક જ પ્રસંગમાં છ-સાત વાર કર્યો છે ગયદાસ ટીકા હમણાં મારા મિત્ર પં. શ્રી યાદવજી આચાર્યે શોધી કાઢી છે અને સરસ રીતે

---

1 ડલ્હનની ટીકામાં આરંભમાં જ લખ્યું છે ટીકાકાર શ્રી જેજ્જટ પંજિકાકાર શ્રી ગયદાસ અને ભાસ્કર તથા ટિપ્પનકાર શ્રી માધવ બ્રહ્મદેવાદિનો આધાર લઈને આયુર્વેદશાસ્ત્ર સુશ્રુતની વ્યાખ્યા માટે નિબંધસંગ્રહ લખાય છે અહીં કહેલા બીજા ટીકાકારોમાંથી ડલ્હન અને ચક્રપાણિએ પાઠો ઉતાર્યા છે તેમજ મધુકોષ ટીકાના આરંભમાં વિજયરક્ષિતે તેઓનો નિર્દેશ કર્યો છે

2 આ શ્લોક પહેલા ટિપ્પણીમાં આપ્યો છે (તત્રી આ વિ) કવિરાજ ગણનાથસેન અહીં ટીકામાં કહે છે કે એમણે આ પ્રમાણ શ્રી યાદવજીના સુશ્રુતના ઉપોદ્ઘાતમાંથી લીધું છે

3 જેજ્જટ ભટ્ટાર હરિચન્દ્રથી અર્વાચીન છે કારણ કે પોતાની ચરકની ટીકામાં તેમણે હરિચ નામ લીધું છે એમ શ્રી યાદવજી આચાર્ય કહે છે

સંપાદિત કરી છે[1] તેઓ લખે છે કે ગયદાસ ડલ્હનથી પ્રાચીન છે કારણકે ઘણે ઠેકાણે તેના પાઠોનો ડલ્હને ઉતારો કર્યો છે અને જેજ્જટથી અર્વાચીન છે કારણકે પંજિકામાં ગયદાસે ઘણે ઠેકાણે જેજ્જટ મતને દૂષણ આપ્યું છે માટે એ બેયના મધ્યકાળમાં ગયદાસ થઈ ગયા એમ અનુમાન થાય છે હવે નીચે ડલ્હનનો સમય સમા શતકમાં નક્કી કરવામાં આવશે અને જેજ્જટ વાગ્ભટ પહેલાં થઈ ગયેલ છે માટે આ બેની વચ્ચે છઠ્ઠા ત્રીજા કે ચોથા શતકમાં ગયદાસ થઈ ગયા એમ કલ્પના કરવી યોગ્ય છે[2]

ડલ્હન– લ્લનાચાર્ય અથવા ડલ્હણ[3] એ રીતે પ્રસિદ્ધ સુશ્રુતની નિબંધસંગ્રહ ટીકાના કર્તા ઈ સ દશમા શતકમાં થઈ ગયા એવું અનુમાન થાય છે તેઓ મથુરા પાસે આવેલા ભાદાનક દેશમાં ભ તપાલ વઘપુર અને મરપાલ રાજાના પ્રીતિપાત્ર હતા એમ નિબંધ સંગ્રહના આરંભમાં પોતાનો પરિચય આપ્યો છે આ રાજાનું પાલ એવું બીજું નામ હતું અને તેઓ ભાદાનકના રાજા હતા એમ સુશ્રુત ઉત્તરતંત્રના ૨૬મા અધ્યાયની ટીકાને છેડે આવેલા નીચેના પદ્યથી જણાય છે જેમકે —

सम्बुध प्रसन्न पद सुयशस सद्वद्यश्च प्रिया
मामास सुकृती क्रियासु निपुण श्री डल्हनाख्यो भिषक् ।
श्री भादानकनाथसाहल्लनृपख्यातीन या वल्लभ
शास्त्र तस्य निबन्धसंग्रह इति ख्यातधरित्रीतले ॥

આ સહપાલ રાજા મથુરા પ્રદેશના કોઈક ભાગનો અધિપતિ પણ ખરે સામત હશે એમ લાગે છે કારણકે ભાદાનકનાથ એવા સાદા શબ્દો તેને વિષે વાપર્યા છે આ રાજા ભારતના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ તેજ પ્રદેશમાં તમ જ બીજા રાજ્ય મહીપાલ નામના ચંદ્રશેખર રાજાનો પૂર્વજ હશે એવું અનુમાન થાય છે કારણકે તેના જ સમયમાં (ઈ સ ૧૧મા શતકમાં) ગઝનીના સુલતાન મહમુદે મોટી સેના સાથે સત્તર વાર મોટી લૂટફાટ તથા નાશ સાથે સોમનાથ પાટણ દીલ્હી મથુરા વગેરે ઉપર ચડાઈઓ કરી છે તેવો ઐતિહાસિકોનો નિર્ણય છે[4] અને એવો વિપ્લવ ચાલતો હોય ત્યા નિબંધસંગ્રહ જેવા ગ્રંથની રચના સંભવિત નથી પાલ નામના રાજાઓ બંગાળમાં જ નહિ પણ આખા આર્યાવર્ત ઉપર દશમા અગીઆરમા શતકમાં રાજ્ય કરતા હતા એવો ઐતિહાસિકોનો નિર્ણય છે[4]

વળી ઐતિહાસિકોને સારી રીતે જાણીતા બંગાળાના રાજા નયપાલના સમયમાં થઇ ગયેલા ચક્રપાણિ દત્તનો બીજી ટીકાઓમાંથી પુષ્કળ ઉતારા કરનાર ડલ્લને કોઈ ઠેકાણે ઉલ્લેખ કર્યો નથી એ ઉપરથી તેઓ ચક્રપાણિ પહેલાં થઈ ગયા હોય તેવું સૂચિત થાય છે વળી

---

૧ સુશ્રુત સંહિતાની નિર્ણયસાગરમાં છપાયેલ ૧૯૩૮ ની આવૃત્તિમાં

૨ અહીં વિરાટ ચાનાનાસે ની કાઠક શતકમાં થઈ ગયો છે ડલ્હન અને જેજ્જટની વચ્ચે ગયદાસ એમ નક્કી કર્યા પછી અહીં જેજ્જટ પહેલાં ગયદાસને મુકતા હોય એમ જણાય છે ખરી રીતે છઠ્ઠા સાતમા શતકમાં ગયદાસનો સમય ગણાય (તંત્રી આ વિ)

૩ મથુરા પ્રદેશમાં રહેનાર લાનું વન નામ ટીક લાગે છે તે દશમા લનનામ ગાનાર પણ પ્રચાર છે કદાચ તેને મળતું ડલ્હણ તો કાશ્મીરવાસીનું હોવાનો સંભવ બીલકુલ નહિ

૪ જુઓ વી સે સ્મિથની ઓક્સફર્ડ હિસ્ટરી ઓફ ઇંડિઆ પૃ ૧૯૬ ૧૯૭

ચક્રપાણિએ લીધેલા સુશ્રુતના પાઠોથી ડલ્હનના પાઠો ઘણે ઠેકાણે ભિન્ન છે છતા ડલ્હને તેનો ઉલ્લેખ કોઈ ઠેકાણે કર્યો નથી બીજી તરફથી નામ લીધા વગર પણ ડલ્હનના મતનુ ચક્રપાણિએ ખ ન કર્યું છે જેમકે અદ હિ ધન્વન્તરિરાદિ દેવો ઈત્યાદિ પદની આદિદેવ શકર એવુ ડલ્હનનુ વ્યાખ્યાન ચક્રપાણિએ એમ કેટલાક કહે છે એ રીતે ઉતાર્યું છે અને દૂષિત ગણ્યુ છે (જુઓ સુશ્રુત સ. ૧) ખરી રીતે અહીં ડલ્હનનો મત ખોટો જ છે કારણકે અહીં આદિપ પહેલા ધ વ તરિનુ વાચક છે આ રીતે પ્રત્યક્ષશારીરના ઉપોદ્ઘાતમા ડલ્હન ચક્રપાણિના સમકાલીન છે એમ જે લખ્યુ છે તે હવે થોડુ સુધારવુ જોઈએ

(૪) ચક્રપાણિ—ચક્રપાણિ દત્ત નામના વૈદ્યાચાર્ય જેણે ચરક સુશ્રુત એવ ઉપર ટીકા લખી છે તથા ચિકિત્સાસાર સંગ્રહાદિ ગ્રંથો લખ્યા છે તેઓ નરદત્ત વૈદ્યના શિષ્ય (ચરકની ટીકામા એવો ઉલ્લેખ છે) ગૌડદેશના રાજાના વિશ્વાસપાત્ર વૈદ્યરાજ નારાયણના પુત્ર અને ગૌડાધિનાથના અન્તરંગ ભાનુદત્તના નાના ભાઈ હતા એ પ્રમાણે ચક્રદત્ત ગ્રંથને અંતે તેણે પોતાનો પરિચય આપ્યો છે આ ગૌડરાજા તે ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ નયપાલદેવ એમ શિવદાસસેને લખ્યુ છે ભાનુદત્તનો પરિચય હીસ્ટરી ઓફ બેંગાલ નામના ગ્રંથમા તેના લેખક શ્રી ગોવિંદ મુખોપાધ્યાયે ક્રમગોપાલ નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે જેમકે ગૌડાધિનાથ નયપાલદેવના વૈદ્ય ચક્રદત્તના અનુજ (કે મોટાભાઈ?) ભાનુદત્ત હતા નયપાલદેવ બગાળ અને બિહારના પાલવંશના સ્થાપક ગોપાલ ગણતાં અગીઆરમા રાજા હતા અને ભાનુદત્ત એના મુખ્ય સેનાપતિ હતા તેના વંશના તરીકે પોતાને ઓળખાવતા કેટલાક કુટુંબો અત્યારે પણ ત્યા મળી આવે છે પણ ભાનુદત્તના વંશજો પહેલા અતિસમૃદ્ધ અને જમીનના માલિક હતા ચક્રદત્ત પોતે પોતાનો નીચે શ્લોકમા આપે છે—

> गौडाधिनाथरसवत्यधिकार पात्र
> नारायणस्य तनय सुनयोऽन्तरंगात् ।
> भानोरनु प्रथित लोध्रवलीकुलीन
> श्री चक्रपाणिरिह कर्तृपदाधिकारी ॥

પોતાનો પરિચય ઉપરના વર્ણન સાથે મળી રહે છે નયપાલ રાજાનો સમય ઈ સ ૧૦૪૦ થી ઈ સ ૧૦૭૦ મનાય છે માટે ચક્રપાણિનો સમય અગીઆરમા શતકની પાછલી અર્ધી શતાબ્દી નક્કી માનવો જોઈએ[1]

હવે ચક્રપાણિના રચેલા ગ્રંથો—ચરક સુશ્રુતની ભાનુમતી ટીકા અને ચરકની આયુર્વેદ દીપિકા નામની ટીકા એટલુ જ લખ્યુ છે એમ નથી પણ દ્રવ્યગુણ સગ્રહ નામનો

---

૧ ઉપર ચક્રપાણિ ડલ્હન પછી થઈ ગયા એમ નક્કી કર્યું છે પણ સુશ્રુત ઉત્તરતંત્રના ૪૯ મા અધ્યાયના ૧૯ મા શ્લોકની ટીકામા ડલ્હને પદ્મમૂલી મન્ત્રોક્તિ चर्कीकाकार स्वपत्र चक्रपाणि એ રીતે ફક્ત એક જ વખત ચક્રપાણિના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પ્રક્ષિપ્ત જેવો લાગે છે કારણકે ત્યાં જ પદ્મમૂલીકૃત્તા એના બે અર્થોની રચના વ્યાખ્યા કરી છે વળી પહેલા કયાય ચક્રપાણિનુ નામ ન લેનાર ડલ્હન ખાસ પ્રયોજન જણાતું નથી એવા ગ્રંથના આ ટેકણભાગમા તેનુ પ્રમાણ ટાંકે એ સભવતુ નથી અમે તો કહીએ છીએ કે હાસીઆ ઉપરનુ ટિપ્પણ કયારેક અંદર ઘુસી આવ્યુ છે

નાનો ગ્રન્થ અને ચિકિત્સાસાર સંગ્રહ નામનો એક ગ્રંથ એ પણ રચેલ છે ચક્રપાણિના રચેલા બધા ગ્રન્થો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અને અતિ વિશ્વસનીય છે એ વિદ્વાનોના જાણવામા જ છે

ચરકની આ ભાનુમતી ટીકા સુશ્રુતના સૂત્ર સ્થાન ઉપર જ મળે છે બીજા સ્થાનોની ટીકા ચક્રપાણિએ લખી હતી કે નહિ તે પણ આપણે જાણતા નથી કારણ કે બીજા ગ્રન્થોમા તેના પાઠો મળતા નથી જો ઉત્તરતન્ત્રમાનો ચક્રપાણિનો મત ડલ્હને ઉતાર્યાનો જે દાખલો ટીકામા આપ્યો છે તે સાચો હોય તો આખા સુશ્રુતતન્ત્રની ભાનુમતી ટીકા રચાઈ હતી એમ અનુમાન થાય વનૌષધિદર્પણના ઉપોદ્ઘાતમા શ્રી વિરજાચરણ વિગજે ડલ્હન મતનું ચરક ટીકાના આરંભમા ચક્રપાણિએ ખંડન કર્યું છે એમ જે લખ્યું છે તે ચિન્ત્ય છે કારણ કે છપાયેલ ચરક ટીકામા કોઈ વિષયના પ્રસંગમા ડલ્હનના નામનો ઉલ્લેખ મળતો નથી વસ્તુત ચક્રપાણિએ લીધેલા સુશ્રુતના પાઠો ડલ્હને લીધેલા પાઠોથી અત્યંત ભિન્ન છે છતા કોઈ એકે બીજાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી એ આશ્ચર્યકારક છે

હવે ડલ્હન અને ચક્રપાણિની ટીકાઓના સ્વરૂપનો વિચાર કરતા ચક્રપાણિની ભાનુમતી ટીકા પદેપદમા પોતાના ઉત્કર્ષ દર્શાવે છે અને તેમા ચક્રપાણિની ગંભીર પ્રવેશિતા ઉચ્ચકોટિનું પાંડિત્ય અને વ્યાખ્યાન કુશળતા દેખાય છે પણ વિદ્યાર્થીઓને ઉપકારક થાય એવી સરલતા બીજા મતોને સંગ્રહવાની નિપુણતા અને અનેકવિધ પ્રાચીન પાઠો દર્શાવવાની કુશળતા વગેરે ડલ્હનના ગુણો પ્રશંસનીય છે અને વિદ્યાર્થીઓને બોધ થવામા એની ખાસ ઉપયોગિતા હોવાથી નિબંધ સંગ્રહ ટીકાનો વધારે પ્રચાર થયો છે સુશ્રુતના મોટા પાઠોને કાઢી નાખીને જેનો અર્થ યુક્તિયુક્ત હોય એવા પાઠો નક્કી કરવાનો તો બે ટીકાકારોમાથી એકેયને આગ્રહ નથી પણ જેનો અર્થ અસંગત હોય એવા પ્રાચીન પાઠોનું પણ ગમે તેમ કુશળતાથી વ્યાખ્યાન કરવા તરફ તેઓનું ધ્યાન છે આનું દૃષ્ટાન્ત જોવું હોય તો પ્રસંગોપાત્ત આપવામા આવે છે જેમકે સુશ્રુતના પ્રથમ અધ્યાયમા कस्मात् लोकस्य द्वैविध्यात् એ વાક્યના વ્યાખ્યાન પ્રસંગે इति प्रकरणाय એટલું જ કહીને ચક્રપાણિએ પતાવ્યું ત્યારે ડલ્હને મંદેહ પણ કર્યા વગર અર્થની મુશ્કેલી ઓળંગી નાખી અને અર્થની સ્પષ્ટતા કરી જ નહિ ખરી રીતે તો लोकस्य तद्विषयत्वात् એવો પાઠ જે અમારી પાસેના હસ્તલિખિત પુસ્તકમા મળે છે તે વધારે સારો છે નહિ તો पुरुष प्रधान तस्योपकरण मन्यत् એ રીતે પછીનું વાક્ય અને तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानम् એ આગળનું વાક્ય એનો મેળ બેસતો નથી ગ્રન્થનો વિસ્તાર થઈ જવાની બીકથી આ જાતના* બીજા ઉદાહરણો નથી આપ્યા પણ પ્રત્યક્ષ શારીરના ઉપોદ્ઘાતની ત્રીજી આવૃત્તિમા જોઈ લેવા

ચક્રપાણિએ પોતાના રચેલા ચિકિત્સામા સંગ્રહમા ચિકિત્સામા ઘણી કુશળતા બતાવી છે એ નિઃસંદેહ છે તેણે પોતાના ગ્રંથમા કેવળ આયુર્વેદ ચિકિત્સા જ કહી છે એમ નથી પણ રસપર્પટી તામ્રયોગ લોહનો પ્રયોગ વગેરેનું લોકોપકાર માટે સારી રીતે વર્ણન કર્યું છે તેણે કાયચિકિત્સાના વિધિનું જ વ્યાખ્યાન કર્યું છે એમ નથી પણ શલ્યતન્ત્રના કર્મોનો પણ મોટેભાગે ઉપદેશ કર્યો છે જેમકે પથરીમા પથરી કાઢવાનો વિધિ ગૃધ્રસીમા નાડીનો અગ્નિદાહ છે વ્રણશોધમા વિસ્રાવણ અવગાહન ઉપનાહ પાટન વગેરે કર્મો અર્શ અને ભગંદરમા ક્ષાર કર્મ અગ્નિ કર્મ અને ઉદર પ્લીહા અને યકૃતમા શિરાવ્યધન લિંગનાશ (મોતીઆ)મા કાચનું શલાકાવેધનાદિ શસ્ત્રકર્મ વગેરે આ ઉપરથી ચક્રપાણિના સમયમા પણ વૈદ્યો મોટેભાગે

ક્ષાર અગ્નિ યન શસ્ત્ર વગેરેના કર્મો કરતા હતા[1] એમ નિપુર્ણ થાય છે હાલના વૈદ્યોએ શસ્ત્રકર્મો તો તજી દીધા છે પણ ચિકિત્સામા તેઓને મુખ્ય આધાર ચક્રદત્તનો છે એ વાત કોણ નહિ સ્વીકારે ?

ચક્રપાણિનો ગ્રંથનો દ્રવ્યગુણસંગ્રહ પણ નાનો છતા ઉપયોગી ગ્રંથ છે તેમા ચરકસુશ્રુતોક્ત દ્રવ્યગુણોના પૂર્વાર્ધનો સાર સંગ્રહવામા આવ્યો છે તે વાંચવામા સહેલો છે એ કારણથી પહેલા કદાચ એ વિદ્યાર્થીઓમા અતિપ્રિય હશે એમ અનુમાન થાય છે શિવદાસની ટીકા સાથ આ નિબંધ વૈદ્યોને પરમઉપકારક છે આ ગ્રંથ પહેલા કલકત્તામા ઈ સ ૧૮૮૯મા શિવદાસની ટીકા અને બંગાળી અનુવાદ સાથ વિરાજ શ્રી ગિરીશચંદ્ર વિરત્ને શુદ્ધરૂપમા છપાવ્યો હતો એ પુસ્તક અમારા પુસ્તકાલયમા સચવાઈ રહ્યુ છે પછી પં શ્રી જાદવજી આચાર્યે સારી રીતે સંપાદન કરીને નિર્ણયસાગર પ્રેસમા ૧૯૨૨મા છપાવ્યો વસ્તુત પહેલા રાજાઓ તથા શ્રીમંતો જે નિત્ય સેવન કરતા રોગી ન થવાના ગુણો પૂછતા તે દ્રવ્યોના ગુણોનુ વર્ણન કરનારો આ ગ્રંથ છે હવે તો કોઈ એમ પૂછતુ નથી અને પૂછે તો પણ એ રીતે શ્લોક ટાકીને જવાબ આપવાની જરૂર નથી રહી ચક્રપાણિએ બીજા પણ ગ્રંથો રચ્યા હતા એમ સમજાય છે તેમા એક તો શબ્દચંદ્રિકા નામનો અને અથવા ઔષધ્ધિના વાચક શબ્દોની વ્યાખ્યા કરનારો ગ્રંથ છે અને બીજો ના ગણતત્ત્વચંદ્રિકા નામનો છે તેની હાથપ્રત મે જુનાગઢમા જોઈ હતી પણ ત્યાં ગિરીશચંદ્ર સંગ્રહી ન લીધી એમા નરદત્તના શિષ્ય અને નારાયણના પુત્ર ચક્રપાણિની આ કૃતિ છે એવુ લખેલુ હોવાનુ સ્મરણ છે ચક્રપાણિ પાણિનીય વ્યાકરણ વ્યાખ્યાનમા અતિનિપુણ હતા એટલુ તો ચરકસુશ્રુતની ટીકાઓ જોવાથી દેખાય છે તેઓએ ઠેકઠેકાણે પાણિનીના પ્રમાણો ઉતાર્યા છે એક બીજુ નાના કદનુ મનોરમા ખંડન નામનુ ચક્રપાણિનુ રચેલુ પુસ્તક પહેલા કાશીમા છપાયેલુ છે જેની એક પ્રત અમારા પુસ્તકાલયમા છે મનોરમાના કર્તા ભટ્ટોજી પછી થયેલ હોવાથી આ કોઈ અર્વાચીન ચક્રપાણિ છે ચક્રપાણિદત્ત નહિ

ચક્રપાણિદત્ત બંગાળાના વૈદ્ય જાતિના બ્રાહ્મણ હતા કે બીજી નાતના હતા એવી કેટલાક શંકા કરે છે પણ ચિકિત્સાસાર સંગ્રહને અંતે —

> મન્ત્રયાત્રપથવેત્તિવિદા ચનેન
>
> દત્ત પતત્ સપાત મૂર્ધ્નિ તસ્ય શાપ ।

એ વચનથી વેદવર્ગમા સુનિષ્ણાત મનાતા પોતે જ આપેલા શાપનુ ભય આ રીતે ગ્રંથના અર્થ ચોરો માટે નડેર કર્યું છે એમ અનુમાન થાય છે આવો શાપ આપનાર તે પોતે જ હોવા જોઈએ એ એમ મનાય છે

તેઓ વૈદ્ય જાતિના બ્રાહ્મણ હતા એવી નોંધમા મળતા છે અને શ્રુતિ સ્મૃતિ વ્યાકરણ આદિ શાસ્ત્રોમા જે નિપુણપણુ એની ટીકામા દેખાય છે તે ઉપરની માન્યતાને પુષ્ટિ આપે છે

સુશ્રુતસંહિતાનુ મુખ્ય પઠન ક્યારે અને કોને હાથે થયુ એ પણ વાંચવા જેવુ છે તેમાનો મોટો ભાગ પઠનના તરત જ યથાર્થ મસ્તક મહાવિદ્યાનના આયુર્વેદ સ્થાપ

---

૧ સુશ્રુત વગેરે વાગ્ભટમા કહેલ કર્મો ચક્રપાણિ જેવા વિદ્વાન વૈદ્ય જાતે અનુભવ લીધા વગર પણ ઉતારી શકે એ સંભવ છતા ચક્રપાણિના વખતમા તેને તેનો અનુભવ હતો એમ દર્શાવ એવી તેની આ વિ વિશેષતા છે નહિ તો કવિરાજ ગંગાધરસેન જેવાનુ જોઇએ હતુ

૫ મધુસૂદન ગુપ્તે[૨] સુશ્રુત સંહિતા પહેલીવાર છપાવેલી પછી પચાસ વર્ષ પહેલા વિરાજ અવિનાશચન્દ્ર નિબન્ધ સંગ્રહ ટીકા સાથે આ ગ્રંથ છપાવ્યો અને પછી ૫ વિદ્યાસાગરે યથામતિ સંશોધીને છપાવ્યો પછી મુંબઈ વગેરેમા પણ આ ગ્રન્થ છપાયો ભાનુમતી ટીકા સાથે આરંભથી ચાળીસ અધ્યાય સુધીનો ભાગ પહેલા મહામહોપાધ્યાય કવિરાજશ્રી વિજયરત્નસેને તથા કવિરાજશ્રી નિશિકાન્તે કલકત્તામા છપાવ્યો હતો હાલમા છેલ્લા પંદર વર્ષમા મુંબઈના નિર્ણયસાગરમાથી અમારા મિત્રવર્ય શ્રી યાદવજી આચાર્યને હાથે સંપાદિત થઈને ત્રણ ચાર આવૃત્તિઓ સુશ્રુતની બહાર પડી છે આયુર્વેદના પ્રતિસંસ્કારની પ્રવૃત્તિ કરતા અને બુદ્ધિ ધૃતિ સ્મૃતિ અને વિદ્યાથી વિભૂષિત તથા ધાર્મિક એવા તે મહાન વૈદ્ય દીર્ઘાયુષી થાય અને વિજય પામો

નિખિલ ભારતીય આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠનો ૧૯૩૯મા વર્ષનો હેવાલ

નીચેનો વિદ્યાપીઠનો હેવાલ વિદ્યાપીઠ મંત્રી શ્રી હરિદત્ત શાસ્ત્રીએ જોધપુરના મહાસંમેલનની આગળ રજુ કર્યો હતો —

શ્રી ભગવાન ધન્વન્તરિની અનુકંપાથી નિ ભા આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠનો ૨૮ મા વર્ષનો હેવાલ રજુ કરવા માટે હુ ઉભો થયો છુ ગુમસ્તાના ગયા સંમેલન વખતે આપની આજ્ઞાથી બનારસથી કાર્યાલયને લાહોર ફેરવવામા આવ્યુ આ સંસ્થા જૂનામા જૂની હોવા છતા કાર્યાલયના ફેરફારથી જાણે શરૂ થઈ હોય તેમ ઉન્નતિ તરફ મન્દ ગતિ કરી શકે છે એ જાણુ છુ વળી કાર્યકર્તાઓ ફરી જતા નવા આવનાર આ સંસ્થાનો નિભાવ કેમ થાય છે તેથી અજાણ્યા હોય છે સ્થાનના ફેરફારથી સાધનોની પણ ગડબડ થઈ જાય છે અને બે ત્રણ વર્ષે જ્યા કાર્યકર્તાઓ નવા પાવરધા થાય ત્યા તેની સામે મહાપ્રલય પેઠે સ્થાનનો ફેરફાર આવીને ઉભો રહે છે ઠીક આ બાબતમા તો આપ સૌના હાથમા તંત્ર છે એટલે વધારે કહેવાનુ નથી

પરીક્ષા વૃત્તાન્ત—કાર્યાલયના ફેરફારથી જો કે વધુ વિદ્યાર્થીઓને અને અધ્યાપકોને કષ્ટનો અનુભવ થયો છતા આગના વર્ષો સાથે સરખાવતા આ વર્ષે ઘણી વધારે સંખ્યામા વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામા બેઠા હતા તેમા આચાર્ય પરીક્ષામા ૨૪ વિશારદ પરીક્ષામા ૬૨૮ અને ભિષક પરીક્ષામા ૧૪૫૧ વિદ્યાર્થીઓ એટલે કે કુલ ૨૩૦૪ને પરીક્ષામા બેસવાની રજા મળી હતી પણ તેમાથી ૯ હાજર ન થયા પરિણામ જોઈએ તો આચાર્ય પરીક્ષામા પ્રથમ શ્રેણીમા ૨ દ્વિતીયશ્રેણીમા ૮ અને તૃતીયશ્રેણીમા ૧૮ એટલે કુલ ૬૮ પાસ થયા વિશારદ પરીક્ષામા પ્રથમશ્રેણીમા ૩ દ્વિતીયશ્રેણીમા ૧૮ અને તૃતીયશ્રેણીમા ૧૮૬ અર્થાત

---

૧ પહેલી ઈ સ ૧૮૩૬મા છપાયેલી સુશ્રુતસંહિતા મારા (ગણનાથસેનના) પુસ્તકાલયમા છે

૨ આ મધુસૂદન ગુપ્તે જ ઈ સ ૧૮૩૬મા સ્થપાયેલ મેડિકલ કૉલેજ ઑફ બેંગાલ નામના વિદ્યાલયમા મડદુ ચીરીને શારીર શીખવાનુ શરૂ કર્યુ અને તેના એ સાહસના માનમા કલકત્તાના ફોર્ટ વીલીયમ ઉપરથી તોપ ફોડવામા આવી હતી

કુલ ૨૧૭ પાસ થયા ત્યારે ભિષક્પરીક્ષામા પ્રથમશ્રેણીમા ૮ દ્વિતીયશ્રેણીમા ૭૪ અને તૃતીયશ્રેણીમા ૪૭૪ એટલે કુલ ૫૦૬ પાસ થયા બધી પરીક્ષાઓમા મળીને કુલ ૭૯૨ પાસ થયા વળી ભિષક્મા ૨૯, વિશારદમા ૪ અને આચાર્યમા ૧ એ રીતે કુલ ૪ છોકરીઓ પણ પરીક્ષામાં બેઠી હતી જેમાથી ભિષક્ની પ્રથમશ્રેણીમાં ૧ દ્વિતીયશ્રેણીમા ૨ અને તૃતીયમા ૩ મળી કુલ ૭ પાસ થઈ વિશારદ પરીક્ષામાં તૃતીય તથા દ્વિતીયમા એક એક પાસ થઈ ત્યારે આચાર્યમા કોઈ પાસ ન થઈ

ઉત્તરોત્તર વિદ્યાપીઠના પરીક્ષાર્થીઓની સખ્યામા કેવો વધારો થતો ગયો છે અને આયુર્વેદીય શિક્ષણ માટેની તૃષ્ણા કેમ વધતી ગઈ છે તે નીચેના કોઠાથી સમજાશે—

વર્ષ	આચાર્ય પરીક્ષા		વિશારદ પરીક્ષા		ભિષક્ પરીક્ષા		કુલ પાસ
	આવ્યા	પાસ થયા	આવ્યા	પાસ થયા	આવ્યા	પાસ થયા	
૧ ૭	૧૭૭	૨૧	૩૬૯	૬૪	૮૮૬	૨ ૨	૨૮૭
૧૯૩૮	૨ ૬	૪૬	૪૭૭	૧૦૧	૧૨૪	૩૮૨	૫૩૯
૧૯ ૯	૨૧૮	૬૯	૬૧૭	૨૧૭	૧૪૪૮	૫ ૬	૭૮૨

આ જોતા સમયનો વિચાર કરીને વિદ્યાપીઠ તરફથી જ જો એક કેન્દ્રીય વિદ્યાલય સ્થાપવામા આવે તો આશાતીત પરીક્ષાર્થીઓની સખ્યા વધે અને સ્નાતકોનું ભાવિ પણ વધારે ઉજ્જવલ થાય એવો મને તો વિશ્વાસ છે વળી પ્રાતીય સરકારો તરફથી પોતપોતાના આયુર્વેદનો શિક્ષણક્રમ વ્યવસ્થિત થતા વિદ્યાપીઠ પાસે આ શુ વિદ્યાલય ન હોવાથી રાજ્ય તરફથી મદદ કે ટેકો ન મળતા વિદ્યાપીઠ તદ્દન બંધ ન થઈ જાય એ ધ્યાનમા રાખી જેમ બને તેમ જલદીથી કેન્દ્રીય વિદ્યાલયની સ્થાપના કરવાની જરૂર છે એમ મારી આપની આગળ નમ્ર યાચના છે

પરીક્ષકો—આ વર્ષે પરીક્ષા દીઠ આઠ એ રીતે ત્રણ પરીક્ષાઓમા થઈને ચોવીસ પરીક્ષકોને નીમવામા આવ્યા હતા તેઓએ કૃપા કરીને બધુ વખતસર કર્યું એ કારણથી તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે અને ભિષક્ પરીક્ષા માટે પ્રાતીય ભાષા પરીક્ષક સમિતિઓ પણ ધન્યવાદને પાત્ર છે

વિદ્યાપીઠ સબદ્ધ સસ્થાઓ—ગયા વર્ષમા વિદ્યાપીઠ સબદ્ધ સસ્થાઓ પચીશ હતી જેમા વિદ્યાપીઠે નક્કી કરેલા પાઠ્યક્રમને અનુસરીને ભણાવવામા આવે છે અને ત્યા ભણેલા વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાઓમા બેસે છે

વિદ્યાપીઠથી અનુમત અધ્યાપકો—મુંબઈના મહાસમ્મેલન સુધી ખાસ યત્ન કર્યા છતા વિદ્યાપીઠને અનુમત એવા અધ્યાપકની યોગ્યતા વિષે નિશ્ચય થઈ શક્યો નથી મારો મત તો એવો છે કે પહેલા વિદ્યાપીઠ જેને પસદ કરે એવા બે સમાન્ય અધ્યાપકો જેની યોગ્ય તેના વિદ્યાર્થીઓ દેવાની પરીક્ષા કરતા વધારે છે એવુ કબુલ કરે તે જ અધ્યાપક વિદ્યાપીઠમા પરીક્ષાર્થીને મોકલવા યોગ્ય ગણાય અનુમત છે તેનો નિર્ણય તમારા સ્વીકારની અપેક્ષા રાખે છે

પરીક્ષા કેન્દ્રો—આ વર્ષે ૨૮ કેન્દ્રો અને ૯ ઉપકેન્દ્રો હતા કેન્દ્ર વ્યવસ્થાપકોએ પરીક્ષાની સર્વ વ્યવસ્થા સારી રીતે પાર પાડી અને તે માટે તેઓ ધન્યવાદનો પાત્ર છે

આવક ખર્ચ—આવક અને ખર્ચ તમારી આગળ રજુ કર્યું છે (ડિસેમ્બરની વૈદ્ય સમેલન પત્રિકામા એ છપાએલ છે) એનુ બેલેન્સ શીટ જરૂર પ્રકાશિત કરવુ જોઈએ એવો મારો પણ મત છે

ગ્રન્થાલયમા સગ્રહવાયો ય અતિ આવશ્યક પત્ર પુસ્તકાદિ સાધનોના રક્ષણ માટે વિદ્યાપીઠનું સ્થાયી ગ્રન્થાલય અત્યાવશ્યક છે એ બાબતમા કોઈને શકા નહિ હોય એમ ધારૂ છુ

આ બાબતમા આપે તરત ગભીર વિચાર કરવો જોઈશે વળી વિદ્યાપીઠની આવકમાથી રહેતી બચત વિદ્યાપી તરફથી સ્થાયી વિદ્યાલયની સ્થાપનામા તથા બીજા વિદ્યાપીઠના ઉપયોગી કાર્યોમા વપરાય એવી ગોઠવણ કરવાની તથા એની વ્યવસ્થા માટે એક વિશ્વાસપાત્ર ટ્રસ્ટ નીમવાની જરૂર છે

આ વર્ષે વિદ્યાપીઠની કાર્યકારિણીના ચાર અધિવેશન થયા છે જેમા સ્થાનિક સભ્યો સિવાયના જે બહારના મહાનુભાવોએ ખાસ શ્રમ લઈ કામમા મદદ કરી છે તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે

હું તો સર્વથા અનુભવશૂન્ય છુ આપના હુકમ અનુસાર ગમે તેમ કરીને આ ભાર ઉપાડુ છુ તેમા આપના આશીર્વાદની જ ખૂબી છે ખાસ કરીને અનેક જાતના સંકટોને કાપવામા કુશળ અને માનનીય પૂજ્ય નાગપુરના શ્રી છાગાણીજીએ વારવાર વાત્સલ્ય ભાવથી સલાહ આપીને મારો રસ્તો સહેલો કર્યો છે એ માટે એમનો ઉપકાર માનુ છુ વળી મારા અભિન્ન હૃદયમિત્ર અને અમારી બધી મુશ્કેલીઓમા ઢાલરૂપ શ્રી શિવશર્માજીએ તથા સ્થાનિક મિત્રોએ પ્રેમથી મને જે ટેકો આપ્યો છે તે માટે ધન્યવાદ સિવાય મારે કઈ કહેવાનુ નથી (વૈદ્ય સંમેલન પત્રિકા—જાન્યુઆરી ૧૯૪ અકમાથી અનુવાદ)

વિષચિકિત્સા સભાષા પરિષદના અધ્યક્ષ

રાજવૈદ્ય પ્રાણાચાર્ય શ્રીયુત પ કિશોરદત્તજી શાસ્ત્રી

કાનપુરનુ ભાષણ

જોધપુરના સમેલનમા

यद् याद येन रचित जगदेतच्चराचरम् ।
स वो भवतु भव्याय भूतात्मा भूतभावन ॥
यपत्रपत्रानिलत कालव्यालविषानल ।
स्त्रय शाम्यति त वन्दे विभु धन्वतरि हरिम् ।
मूक करोति वाचाल पगु लघयते गिरिम् ।
यत्कृपा तमह वन्दे रामनारायण गुरुम् ॥

અગદ તંત્રના નામથી એક વખત વિષ ચિકિત્સા પૂર્ણરૂપમા પ્રચલિત હતી અને એ તંત્ર આયુર્વેદનુ અવિચ્છેદ્ય ભાગ મનાતુ આ અંશના જાણનાર વૈદ્ય સંપ્રદાયની એક પરંપરા

પ્રચલિત હતી અને યુગાનુસાર પ્રચલિત થતી વિધિઓ તેમાં ભેળવી લેવામાં આવતી એ કારણથી આ ભાગ એ વખતે ચિકિત્સામાં પ્રધાન હોવા છતાં એક રીતે તંત્ર પ્રધાન થઈ ગયો હતો. એટલે હાલમાં પણ આવા યંત્ર તંત્રમય કોઈ પુસ્તકો મળે છે.

અગદતંત્ર જે સમયમાં હતું તે કાળના પ્રવાહમાં તણાઈ ગયો અને ગોપ્ય રહેવાના કારણથી એ તંત્ર પણ સમય જતાં સાથે લુપ્ત થઈ ગયું. અગદતંત્રના જાણકારોનો અભાવ હોવાથી વિષચિકિત્સાની અભ્યાસ પરિપાટી કેવી હશે તે વિષે એ બાબતમાં મારે મૌન રાખવું યોગ્ય છે. પરંતુ અત્યારે આટલું કહીશ કે આ ભાગની ખબર મેં અનુભવ કે આપણી પાસે શું હતું અને અત્યાર શું છે તે એ જાણવા વગર આપણે આપણા … તથા તેની દિશાનો વિચાર ન કરી શકીએ. પરંતુ આપણી ખામીઓને સમજી લઈએ પછી આગળ વધીએ. આપણું લક્ષ સિદ્ધ કરવા માટે આ સિવાય બીજો માર્ગ સૂઝતો નથી.

અહીં હાજર રહેલા વિદ્વત્ સમુદાયમાં આ વિષયના જાણકાર સજ્જનો પણ હોય એવો સંભવ છે, પરંતુ મને માર્ગમાં તો એ વિષયનું અજ્ઞાનપણું સ્પષ્ટ દેખાય છે. હવે એ વખત નથી કે આપણા પૂર્વજોની યશગાથા ગાઈને આપણે પોતાને વિદ્વાન જાહેર કરી શકીએ. હાલમાં તો આપણે આ અગદ વિદ્યામાં હીન અને અકિંચન છીએ. મોટા ગ્રંથોના નામના પાઠ માત્ર કરવાથી આપણું હિત નહિ થાય.

આયુર્વેદના આઠ અંગોની સરખામણીમાં અગદતંત્રની ક્ષતિ સૌથી વધારે થઈ છે. આજે જે વિષતંત્ર શીખવાય છે તેના … નું તો નામ નથી લેવાતું. માત્ર … ભણી જવાથી જો આપણે પોતાને વિષચિકિત્સક કહેવડાવીએ તો એ વિડંબના જ થશે.

આયુર્વેદે વિષને બે ભાગમાં વહેંચ્યું છે (૧) સ્થાવર અને (૨) જંગમ. એની સેંકડો ઉપરની શાખાઓ છે પણ તેની ઈયત્તા કેટલી હતી એનો પત્તો નથી. નિખિલ ભારત વૈદ્ય સંમેલનના ૨૧ મા અધિવેશનમાં સર્પદંશ ઉપર … ની ભારતવર્ષીય વનસ્પતિઓ નામનો એક નિબંધ વાંચવામાં આવ્યો હતો. એના લેખક છે આપણા પરિચિત વિદ્વાન ડૉ. કે. એસ. મ્હસ્કર અને રે. ફાધર કેઅસ. એક … આપણા નિઘંટુઓમાંથી ૩૨ વનસ્પતિઓના તથા ૭૮ પ્રયોગોના સર્પદંશ ઉપરના અનુભવનું તેમાં વર્ણન છે. તેમાં જે કાંઈ લખ્યું છે તે તજ્જ્ઞોના બુદ્ધિબળાનુસાર પ્રમાણભૂત છે. લેખકોએ એ ઔષધિઓનો અનુભવ વિધિ માત્રા વગેરે અનુસાર લીધો હોવા છતાં પરિણામમાં સર્પદંશમાં … નિષ્ફળતા મળી છે એમ લખ્યું છે.

આ જમાનામાં આપણી નિઘંટુ ઔષધિઓની આવી વિશદ પર્યાલોચના મારી સમજ પ્રમાણે તો બીજા કોઈએ કરી નથી. એમ છતાં કોઈ વૈદ્યે કરી છે એવા સમાચાર સાંભળવામાં આવશે તો મને આશ્ચર્ય થશે.

મંત્ર અથવા શાસ્ત્રને વારંવાર અનુભવસિદ્ધ ન કરવાથી એ વિફળ થઈ જાય છે. અનભ્યાસે વિષં શાસ્ત્ર એ રીતે જોતાં આપણે આ બાબતમાં તદ્દન અજ્ઞ થઈ ગયા છીએ. એમાં કોઈ નવાઈ નથી. પરંપરાગત વિષચિકિત્સક મંત્રાદિ પણ ઉપલબ્ધ પ્રયોગોની બાબતમાં મારી સમજ પ્રમાણે કોઈ ધ્યાન નથી આપ્યું. તેઓને જે માલુમ હતું અને જેને તેઓ ગુપ્ત રાખતા હતા એવા પ્રયોગો તેઓ કર્યા કરતા. અમે તો એવી પણ અનેક કથાઓ સાંભળી છે કે કોઈ ખબર આપે કે તે મારીને કે … આવતા ન કરીને મંત્રચિકિત્સકો

મંત્રચિકિત્સા કરે છે અને ગરુડ શા લાવનારના ઉપર માર્જક ક્રિયા કરવાથી જેને વિષની અસર થયેલ હોય તે માણસ પર ચાલથી તો એનું ઝેર ઉતરી જાય છે હવે આમાં શું ચમત્કાર છે એ જાણવું આપણે માટે અગત્યનું છે

જંગમ અને સ્થાવર વિષ પરસ્પર નાશકારક છે એ જાતની વાત લોકો માનતા નથી કારણ કે તેઓને એવો પુરાવો મળ્યો નથી તેઓએ મોટે ભાગે ઉંદરો ઉપર પ્રયોગો કરેલ છે અને તેમાં તેઓને સાચા સર્પ વિષઘ્ન હોય એવું કોઈ ઔષધ મળ્યું નથી [1]

સ્થાવર વિષો ઉપર ભારતીય વનસ્પતિઓના પ્રયોગનું વર્ણન બિલકુલ નથી કરવામાં આવ્યું અને તો આ વિષય તેઓએ લખેલા પુસ્તકની બહાર છે અથવા આયુર્વેદોક્ત વિષઘ્ન વમન વિરેચન વગેરે દ્વારા જંગમવિષની ચિકિત્સા થવી તેઓના વિચારમાં અસંભવિત છે કારણ કે આમાશયદ્વારા અને તેના વિષનું અપહરણ વમનવિરેચનદ્વારા સંભવિત છે તેમ પ્રયોગોદ્વારા સાધ્ય પણ છે પરંતુ આપણામાં સ્થાવરની ચિકિત્સા પૂરી રીતે પ્રચલિત નથી પહેલાં થોડી ઘણી પ્રચલિત હશે તો તે પણ પોલીસની દખલગીરી તથા ડાક્ટરની ધમકીને પરિણામે વ્યવહારમાંથી નીકળી ગઇ છે લોકોની પણ દરકાર ઘટતી થઈ ગઇ છે કે દાક્તરો ગમે તે કરી શકે એનો હક્ક છે પણ બીજો કોઇ એના કામમાં હાથ નાખે તો એનો ગુનો થાય કે છ માસ એના એક માણસ સાથે પ્રસંગ પડેલો કે જે આ ચિકિત્સાના વિષયનો જાણકાર હતો પણ એ કેસના પંચનામાની બાબતમાં તેને પોલીસથી એટલી હેરાનગતિ વેઠવી પડી કે પછી તેને એ વિષચિકિત્સા પદ્ધતિના કામને છોડી દેવું પડયું

વિષ ચિકિત્સાનું ક્ષેત્ર આજકાલ પહેલાંના જેવું નિર્બળ થઇ ગયું છે હવે વળી અંગ્રેજી બજારના દાહક મારક મોહક વગેરે વિદેશી દ્રવ્યોની ચિકિત્સા આ વિષયમાં આવે છે આ કારણથી આપણે માટે આપણા પ્રાચીન અગદતંત્રો સુધારવાની તથા શોધવાની જરૂર ઉપરાંત પરિવર્ધિત કરવાની પણ જરૂર છે

હવે તો આપણા ભણેલા વૈદ્યોમાંથી કોઈ આ સંપ્રદાયને ફરી જીવતો કરે અને અનુભવપૂર્વક પોતાના માર્ગની નવી રચના કરે એ જરૂરનું છે જેથી આ ચિકિત્સાંગ પૂર્ણ રૂપમાં આપણા હાથમાં આવે શલ્યશાલાક્ય ચિકિત્સા પેઠે આપણે માટે આનું સંપાદન પણ કિલષ્ટ છે છતાં ગભરાવાની જરૂર નથી કર્માભ્યાસ કરતાં કરતાં મનુષ્ય સિદ્ધ થઈ શકે છે બહુ શીખતાં શીખતાં ડાહ્યા થઇ જાય છે કોઈ શીખીને જન્મતું નથી વિષઘ્ન પ્રયોગોનો વારંવાર અનુભવ કરતા રહેવું જોઈએ નાના મોટા ઝેરો ઉપર જે પ્રયોગ વારંવાર નિષ્ફળ જાય તેની તથા નિષ્ફળ ગયેલી ક્રિયાઓની પોતાની નોટબુકમાં નોંધ કરી લેવી જોઇએ એ સાથે જ તે તે ઝેરના નામ લક્ષણો નોંધી લેવાં જોઇએ જેથી ભવિષ્યમાં મારૂં રેકર્ડ તૈયાર થશે આયુર્વેદના આ પદ્ધતિમાં મને હજી સંદેહ છે કે સ્થાવર

---

[1] ઉંદર દ્વારા ઉંદરો ઉપર થયેલા પ્રયોગો જેમાં દૂર દૂરથી આવેલા અને પેટીઓથી મળેલી સર્પ વિષઘ્ન ઔષધિઓ અને મંત્ર ક્રિયા જે કદિ નિષ્ફળ ગયેલ નથી એમ એ વિષચિકિત્સકો કહેતા હતા તેના પ્રયોગ પછી સર્પ વિષનું ઇજેકશન આપેલા ઉંદરો લગભગ પીસ્તાલીશ મિનિટમાં મરી જતા અમે જાતે જોયા છે જે સર્પ વિષ નસીરમ આધુનિકોએ તૈયાર કરેલ છે તેની પરીક્ષા પણ એ જ રીતે ઉંદરો ઉપર કરવામાં આવે છે અને તે સફળ થાય છે તેની આ વિ

વિષો ઉપર જંગમ વિષ લાભ કરે છે કે જંગમ વિષ ઉપર સ્થાવર વિષ એનો વ્યવહારૂ અનુભવ ન હોવાથી આપણને આ બાબત શંકારૂપ છે જો કે એ મોટી બાબત છે અને એનું રહસ્ય જાણવું જરૂરનું છે વિષોના અને ભેદ હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન સ્થાવર વિષો ભિન્ન ભિન્ન જંગમ વિષોના નાશક હોય એ સંભવ છે પણ એની શોધ કરવાની જરૂર છે આપણા પ્રાચીન આચાર્યોએ પણ આ સિદ્ધાંત માન્યો છે પણ કેમ માન્યો છે એ શોધવાની જરૂર છે

નિઘંટુઓમા લખેલી એક પણ વસ્તુ સર્પ વિષનાશક ન માલુમ પડી અથવા ક્રિયા વિશેષના કારણથી સર્પવિષ નાશકતા સિદ્ધ ન થઈ એટલું સાંભળીને જ આપણે મુંગા રહેવાની જરૂર નથી અનેક શોધો સેંકડો વાર નિષ્ફળ ગયા પછી સફળ થઈ છે એ પ્રસિદ્ધ છે અસફલતા લક્ષ્યપ્રાપ્તિમા વિઘ્નરૂપ છે પણ વિઘ્નોનો ચે મ્યારક હેડો આવે છે એમા દૃઢ વિચારવાળા માણસોની લગની હોવાની જરૂર છે કાર્યં સાધયે શરીરં વા પાતયેતી પ્રતિજ્ઞા કરીને મંડ્યા રહેવું જોઈએ તો છેવટ જરૂર સફળતા મળે છે એમ સમારંભમા કાંઈ એક જ ક્રિયા નથી એની હજારો ગીત છે —

उत्थात य जागृत य योक्तय भूतिकर्मसु ।
भविष्यतीत्येव मन कृत्वा सत्त तमय यै ॥

કોંકણમા સર્પોની સંખ્યા ઘણી છે ત્યાના વેતસપત્ર સર્પને ત્યા ફુરસા કહે છે તેના કરડની ચિકિત્સા અધાગમા રાખીને થાય છે ત્યાના ચિકિત્સકો શી ચિકિત્સા કરે છે તેના જ્ઞાનનો સંગ્રહ કરવાની જરૂર છે કેટલાક પહાડી નગરોમા તથા જોધપુરમા વીંછીનું જોર છે ત્યા સફળ કે નિષ્ફળ પણ ઘણીક પ્રયોગો કરવામા આવે છે આપણે તેની શોધ કરવી જોઈએ

એક સજ્જને મને એ જડી આપી છે એ વિષ આપનારે કહ્યું છે કે આ કરીનના મૂળમા થાય છે એ ખાઈને નોળીઆ પોતામા સર્પ વિષઘ્ન શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે લોકોએ આ જોયું છે જો આના પ્રયોગનો અનુભવ કરવામા આવે તો સારૂ છે આ પ્રયોગમા કાંઈ તત્ત્વ હોય એવો સંભવ છે * મારૂ આ ભાષણ અગદતંત્રના પુનરુદ્ધાર માટે પ્રાર્થના માત્ર છે આપ એ પ્રયત્ન માટે બદ્ધ પરિકર થશો એવી મને આશા છે

(વ સ પ ૧૯૪ ફેબ્રુઆરી અંકમાથી અનુવાદ)

* નોંધ —નોળીઓ અમુક વસ્તુ ખાય અને એનામા સર્પ વિષઘ્ન શક્તિ ઉત્પન્ન થાય માટે એ વસ્તુમા સર્પ વિષઘ્ન ગુણ હોવા જોઈએ એ તર્કમા સજીવ પ્રાણીઓના શરીર બંધારણનું ભારે અજ્ઞાન છે એ સ્થિતિ શોચનીય છે સજીવ પ્રાણીઓના શરીરમા ખાધેલા પદાર્થોમાથી તદ્દન જુદા જ ગુણવાળા પદાર્થો ઉત્પન્ન કરવાની સ્વાભાવિક શક્તિ છે સર્પની દાઢની કોથળીમા ભયંકર પ્રાણહર ઝેર ઉત્પન્ન થાય છે એ કોઈ ઝેરી પદાર્થો ખાવાથી નથી થતુ એના શરીરમા ઉત્પન્ન થાય છે એ જ પદાર્થોથી બીજા પ્રાણીમા એ જ વસ્તુ ઉત્પન્ન નથી થતી

તંત્રી આ વિ

કાય-કલ્પ સંપત્તિ*

વૈદ્ય મણિશંકર નાનિદાસ યાજ્ઞિક (વેગડ)

મહાગીર સ્વામી- રાજકોટ

કાય-કલ્પ વિષયમાં ઘણા વિદ્વાન વૈદ્યોએ લેખો લખી જાહેર પાલન કર્યું છે અને આયુર્વેદના ગ્રંથોમાં લખેલા પ્રયોગો સગ્રહ જુદી જુદી રીતે પ્રગટ કર્યો છે તેમજ માલવિયાજીએ કાય-કલ્પનું અનુષ્ઠાન કર્યા પછી દેશના ખુણે ખુણે કાય-કલ્પની ચર્ચા થવા લાગી છેવટે ગુજરાત આયુર્વેદિક સંમેલન (અમદાવાદ)એ ભેગું કરીને એક કાય-કલ્પ વિજ્ઞાન ગ્રન્થ પ્રગટ કર્યો છે એટલે હવે આ વિષયમાં લખવાનું પ્રયોજન હેતુ નથી કિંતુ કુટી પ્રવેશ તેમજ ચરક વાગ્ભટમાં બતાવેલા પ્રયોગાના× સાધનોનો જ્યાં અભાવ હોય ત્યાં આવા વિજ્ઞાન વિષયમાં કઈ રીતે કાય-કલ્પનો અનુભવ કરવો જેમ સહજ શક્ય થાય છે એમ એક મિત્રની સૂચના થતા કાય-કલ્પ તરીકેના વાસ્તવિક સાધનો નિત્ય માનવ જાતિની પાસે જ હોય છે પરંતુ વસ્તુનું આલમન એ વાસ્તવિક શાંતિજનક નિવડતુ નથી તેમજ પરાવલમન પર રહેની કાય-કલ્પની ભલે ભલે સામગ્રી હોય તો પણ તે કાય-કલ્પ અનુષ્ઠાનમાં સમ્પૂર્ણ રૂપમાં વિજયી નીવડે નહિ તે સ્વાભાવિક છે એમ માની અને 'કાય-કલ્પ સંપત્તિ' આપણે સરલતાથી કેવી રીતે પામી શકાય અને ક્યા ક્યા સાધનોદ્વારા કેવા પ્રકારના અનુષ્ઠાનોથી તે પ્રાપ્ત કરી શકાય તે વિષયમાં ઔષધિ દ્રવ્યોના પ્રયોગમાં આયુર્વેદ જેમ સાક્ષી આપે છે તેવી જ રીતે કાય-કલ્પ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં સરલ સાધનો ક્યા છે? અને તે સાધનોદ્વારા સંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તેમાં પ્રમાણ શુ? અને તે સંપત્તિની પ્રાપ્તિ પૂર્વ કાળે કોણે કરેલી છે વગેરે વગેરે તત્ત્વોની શાસ્ત્રીય વિચારણા કરવાના હેતુથી આપણે પ્રથમ માનસ શાસ્ત્રનો આશ્રય લઈશું પછીથી શારીરિક વિજ્ઞાનની પ્રક્રિયા અને ઉત્કૃષ્ટ સાધન રૂપ ઉત્પાદક અવયવોમાં થતી સ્ફુરણાના વિજ્ઞાન વિષે વિચારણા કરી કાય-કલ્પ સુસાધ્ય થઈ શકે તેવી શૈલીથી વિચારો રજુ કરીશ.

શુભ નિશ્ચય અને સંકલ્પમાં એવી ભાવના મન વર્તી રહે કે મારો વિકાસ અને જીવનની વૃદ્ધિ નિત્ય થયા જ કરે છે આવો સંકલ્પ કરવાથી વૃદ્ધિ અને વિકાસ સ્વાભાવિક થાય છે જ આ માનસ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત એ પણ વય સ્થાપનીય અર્થાત્ વય ન સ્થિર રાખવામાં પ્રથમ પદે છે

અદ્રષ્ટ સત્તા જેને આપણે કુદરત કહીએ છીએ તેની પાસે માનવ જાતિના જીવન વિકાસ અને આરોગ્ય માટે અખૂટ ભંડાર ભરેલા છે પણ તે કુદરત આપણને પુરૂષાર્થ કર્યા વિના આપતી નથી પણ કુદરત પોતાના નિયમને અનુકૂળ વર્તનારને જ પોતે ફળ આપે છે અને આ પ્રસંગનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જોઈએ તો બાળકનું જીવન છે બાળકનું જીવન કુદરતને અનુકૂળ હોવાથી તેના જીવનની વૃદ્ધિ અને વિકાસ સરળતાથી થયા જ કરે છે

---

*કાય પુરૂષોના શરીરના ત્રણ ભેદ સાત્વિક રાજસ અને તામસ સાત્વિક શરીરના સાત ભેદ રાજસ શરીરના છ ભેદ અને તામસ શરીરના ત્રણ ભેદ છે

× કલ્પ પુરૂષ વિશે રોગ મુક્તો શરીરના વિષ વિષ રોગોથી મુક્ત થવું તે કાય કલ્પ છે

માનવ પ્રાણી અજરામર થઈ શકે છે આ એ આપણા મતનો સિદ્ધાંત છે એવું માખળી યથાર્થ પુરૂષાર્થથી વેગળા રહેનારાઓ જરૂર શંકા કરી શકશે કે જો અજર અને અમર થવું એ વાત સત્ય હોય તો અજરામરત્વની વાતો રચનાર કે લખનારાઓ પોતે મૃત્યુ શા માટે પામે છે? આ શંકા એ સ્થૂલ વિચારનું પરિણામ છે પણ આપણે નિશ્ચય કરવો જોઈએ કે જ્યારે અજરામરત્વની વાતો કરનાર અજરામરત્વ પ્રાપ્તિના પુરૂષાર્થથી વેગળા રહે તો તેઓ પણ તે લાભ પામી શકતા નથી. આયુર્વેદ શાસ્ત્રના ઉપચારો કાયકલ્પની આયુર્વેદ સામગ્રી દ્વારા વૃદ્ધાવસ્થા પર જય પ્રાપ્ત કરવાના સાધનોનો માર્ગ જનતા પાસે રજુ કરે છે પણ તે માર્ગો એટલા સુસાધ્ય નથી કે આપણે તત્કાળ તેનો પ્રયોગ કરી રોગનું પ્રત્યક્ષ ફળ પ્રાપ્ત કરી શકાય—તો પણ આરોગ્ય શાસ્ત્રની કાયકલ્પ સમૃદ્ધિ એ ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિ છે.

આયુર્વેદ શાસ્ત્રોએ દીર્ઘાયુષ પ્રાપ્ત કરવા કાયકલ્પની વિદ્યા રજુ કરી છે પણ તે આયુર્વેદનું વિજ્ઞાન સર્વાંશે સત્ય હોવાની ખાત્રી માટે વેદ જોતાં પણ—

कश्यपस्य त्रियायुषम् जमदग्न्यायुषम् ॥

જમદગ્નિ અને કશ્યપ જેવું દીર્ઘાયુષ પ્રાપ્ત કરવાની સૂચના કરેલી છે એટલે ભારતીય વેદ ગ્રંથોમાં દીર્ઘાયુષ્ય એ સ્વાભાવિક છે આ પ્રમાણથી કાયકલ્પ વિદ્યા માટે વધારે શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉપરનું નાડી દર્શન થયા પછી આપણે વયસ્થાપન કરવામાં સફળતા કેવી રીતે થઈ શકે અને આ વયસ્થાપનરૂપ કાયકલ્પનું અનુષ્ઠાનદ્વારા વ્યાધિ અને વૃદ્ધાવસ્થા પર જય પ્રાપ્ત કરી શકીએ.

આપણે કુટી પ્રવેશ વગેરે સાધનો દ્વારા નેમક પદાર્થ દ્વારા કાયકલ્પ ગ્રામતાનો જ્યાં પ્રસંગ આવે છે ત્યાં તટસ્થ થઈ જવાય છે. કારણ કે આવી વ્યવસ્થા કરવાનું સાધન સંપૂર્ણ પ્રમાણમાં આપણી પાસે નથી. આ તો માત્ર આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ દીર્ઘ જીવન તૈયાર કરવાની એ ભૂતકાળની સંસ્કૃતિ છે તેમજ શ્રદ્ધા પ્રાધાન્ય નિર્ગુણ રહેલો પડે છે ત્યારે વયસ્થાપન (કાયકલ્પ) વ્યાધિ અને વૃદ્ધાવસ્થા પર જય પ્રાપ્ત કરવામાં આયુર્વેદના ઋષિકલ્પ વિધાન ઉપરાંત જેનો આયુર્વેદ પણ સ્વીકાર કરે છે તેનું વિધાન વેદો જેવા વિષયમાં સાહિત્યમાંથી પણ મળી આવે છે.

આ રીતે આયુર્વેદથી અધિક પ્રમાણભૂત વેદોની વયસ્થાપનીય સંસ્કૃતિ પર સમાજની દૃષ્ટિ હજુ ગઈ નથી પણ વેદ એ સ્વાભાવિક રીતે જ વયસ્થાપનીય બળ અને આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવી શિક્ષાનું સર્જન કરે છે.

માનવ પ્રાણી ચિર યુવાવસ્થામાં જ રહે એવો મહત્વનો આશય છે અને એ યુવાવસ્થા સ્થિર રાખવાની ઈચ્છાનું પ્રાણસ્થાન તે દેહમાં જ રહે અને દેહના અવયવોમાં રહેવું જ અને આ રીતે આ પ્રાણ અવયવો કયા—કયા દૃષ્ટિએ કેવી રીતે યુવાવસ્થા સ્થિર રાખવામાં મદદગાર છે તેનો વિચાર કરીએ.

સાધારણ રીતે આપણા સૌના અનુભવમાં છે કે બાળકનો જન્મ થાય છે ત્યારથી શ્વાસની ક્રિયા જોવાય છે અને ગર્ભમાં પણ શ્વાસ લેવાની તેમની ઈચ્છા હોય તેમ વાસ્તવિક જણાય છે અને તે શ્વાસની ક્રિયા જીવનના વૃદ્ધિક્રમમાં મદદગાર સ્વાભાવિક ક્રિયા છે. આ

શ્વાસની ક્રિયાદ્વારા શુદ્ધ વાયુ ફેફસામાં પ્રવેશ કરે છે કારણ કે ફેફસાંને નિરંતર શુદ્ધ વાયુની જરૂર રહે છે તેથી જો આપણે ફેફસાંને શ્વાસની ક્રિયા દ્વારા શુદ્ધ વાયુ જ પ્રમાણમાં પ્રમાણ ન આપીએ કે વિરુદ્ધ રીતે આપીએ તો તત્કાળ જીવનનું શક્તિ રુધિર ને ભ્રષ્ટ થવા લાગે છે ને ઉપરાંત જીવનનાં પોષક તત્ત્વો અને ઉત્પાદકનો ક્ષય થતો જાય છે આ રીતે જીવનને વૃદ્ધિના ક્રમમાં સાચવે છે તેમજ રોગ કરની જીવન નાશ અપનારી ક્રિયાનો ભાગ ઘણો તો આપણે માથે લેવાની બુદ્ધિ ... ની રાખીએ નહિ સ્વાભાવિક રીતે માનવ જાતિની જીવનચર્યા અને દિનચર્યા જોઈએ તો આપણે શ્વાસ લેવાની સ્વાભાવિક ક્રિયા પદ્ધતિથી વિરુદ્ધ જ આચરણ વર્તન છે શ્વાસોશ્વાસની સ્વાભાવિક પદ્ધતિ જીવનને સ્થિર રાખે છે અને દીર્ઘાયુષ્ય અર્પે છે આ શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયા નિદ્રામાં અમે મને ૧૫ ઘણા વધારે ... મા એ લખ આવેના છે શ્વાસ લેવાની યથાર્થ પ્રક્રિયા નહિ જાણવાથી તેમજ ફેફસાંના સ્વાભાવિક ધર્મમાં આડે આવનારા ખાનપાન અને રહેણી કરણીથી માયક જીવ આદિસ્થાન ભ્રષ્ટ બની ગયું છે આ શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયાને નિયમિત રાખવા માટે કોઈ ઔષધ કે ચાટણની જરૂર નથી પણ પ્રાણાયામ વિદ્યાના યોગ્ય અભ્યાસ પૂરતા પ્રમાણમાં જાણવાથી શ્વાસોશ્વાસની પ્રક્રિયા સ્વાભાવિક રીતે ચાલે છે

શ્વાસની ક્રિયા જેટલી શરીરને ટકાવવામાં મદદરૂપ છે તેટલી જ મદદરૂપ શક્તિ જઠરમાં પણ છે આ સ્થૂળ પણ ગર્ભથી આરંભી મૃત્યુ પર્યંત રહે છે પુદ્‌ગલના પરમાણુઓની વિશેષ રચના અન્ન દ્વારા થયેલી હોવાથી અન્નમય કોષ એવું તેનું પ્રક્રિયામાં તેને નામ આપવામાં આવ્યું છે અન્નના પરમાણુનું પ્રાધાન્ય સ્થૂળ શરીરમાં હોવાથી અન્નના આહારની ઉપયોગિતા પણ છે સ્થૂળ શરીરના પરમાણુઓનો ક્ષય થતો હોવાથી તે ક્ષયનું સ્થાન પૂરવા તેમજ નવા પરમાણુઓની રચના માટે જઠર આહારની ઇચ્છા કરે તે સ્વાભાવિક છે

શરીર રચનામાં જો કોઈ અદ્‌ભુત અને આશ્ચર્યકારક રચના હોય તો તે એક જઠરની છે કારણ કે અન્નના રજકણોને જઠર પોતાનામાં ગ્રહણ કરી તેના માંસ રુધિર ચામ મેદ મજ્જા વીર્ય વગેરેની રચના કરે છે અન્નના પરમાણુ દ્વારા જ આપણે આપણા પંચભૂતના પુરક ને પોષણ આપીએ છીએ વાયુ જળ વગેરે તત્ત્વો પણ અન્નના આહાર દ્વારા આપણે પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તેથી ભોજનની ક્રિયાને ધાર્મિક કર્મોમાં સ્થાન અપાયું છે અને વિધિપૂર્વક ભોજનની ક્રિયાની સૂચના વૈદિક ગ્રંથોમાં જોવાય છે અને તે કારણથી ભોજનની ક્રિયાને ભૂતમાત્રના વર્ણસ્થાપનીય તત્ત્વોએ (ઋષિઓએ) પુણ્ય આપનાર ક્રિયા ગણી છે તેમજ ભોજન વિધિમાં સાચવવા યોગ્ય અને માર્ગો પ્રતિ તે મુનિઓએ માનવજાતિનું લક્ષ ખેંચ્યું છે આ રીતે શ્વાસ અને જઠર બન્ને જીવનને પોષણ કરવામાં મદદરૂપ છે તેવી રીતે આ વર્ણસ્થાપનીય રચનામાં ઉપયોગી શક્તિ ઉત્પન્ન કરનારાં અવયવો જેને આપણી પરિભાષામાં જનનેંદ્રિય કહી શકાય છે તેમાં રહે, કરે વ્યાપી છે આ સાહસ જ રે આશ્ચર્ય પમાડે એટલું જ નહિ પણ આજના યથાર્થ જ્ઞાનના અભાવને નહિ જાણનારા ત્યાગી વર્ગને આવા વિષયો સાંભળતા પણ શરમ આવે ઘણા મનુષ્યો એવી માન્યતા આપણા સમાજમાં મળી છે કે જનનેંદ્રિય સંબંધી વાત કરવી તે પણ પાપ અથવા અધર્મ વિરુદ્ધ ગણાય છે કાય—રૂપની સ્વાભાવિક સંપત્તિનું પ્રભવસ્થાન

સ્ત્રીપુરુષોનો શાસ્ત્રીય સંબંધ છે અને સ્ત્રી પુરુષના શાસ્ત્રીય પવિત્ર સંબંધ મંગલ વિશ્વની આરોગ્ય વિભૂતિનું વિજ્ઞાન છે અનંત અનંત સુખસંપત્તિ અનંત અનંત આરોગ્યરૂપ કલ્પ વૃક્ષની ચાવી જે પવિત્ર ગૃહસ્થાશ્રમરૂપે રક્ષાએલી છે તેની આજે અવગણના અને કાય કલ્પની વામકિશાનું જ્ઞાન આપશે આજે વાચીએ છીએ

અજરામરત્વ તેમજ વ્યાધિ અને વૃદ્ધત્વ પર વિજય મેળવવામા સહાયક લગ્નની ક્રિયાને વે જેવા પવિત્ર શાસ્ત્રોમા સ્થાન છે તેમજ લગ્નના તેમજ ગર્ભાધાન સંસ્કારના પ્રત્યેક મંત્રોમા નૈસર્ગિક કાયકલ્પ સંપત્તિનું સૂચન કરુણાસાગર ઋષિમુનિઓએ કરેલું છે

શારીર રચનામા જ કુદરતે વય સ્થાપનીય શક્તિ ઉત્પાદક અવયવોમા સંગ્રહી છે તેથી ઉત્પાદક અવયવોમા તે ઇચ્છા સ્વાભાવિક રહેલી છે

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કુસા જઠર અને ઉત્પાદક અવયવો આ ત્રણેનો વિધિપૂર્વક ઉપયોગ તે વૈદિક સમયની કાયકલ્પ સંપત્તિ છે અને તે વિધિપૂર્વકનો ઉપયોગ વ્યાધિ અને વૃદ્ધાવસ્થા પર જય મેળવી યુવાવસ્થાને સ્થિર રાખે છે

જઠર અને કેમમાની ઇચ્છાનો વેગ તેને વિધિપૂર્વક તૃપ્ત કરવામા માર્ગો આયુર્ શાસ્ત્રોમા બતાવ્યા છે વાચકો સમક્ષ આ વિચારશ્રેણી રજુ કરતા સામાજીક નીતિનું સ્મરણ થાય છે પણ આવા સાહિત્યોની આજે પુરતી જરૂરિયાત છે

આજે સ્ત્રી-પુરુષમા રહેલ અપૂર્વ સંપત્તિરૂપ અને મહાન ફળ આપનાર તેમજ અજરામર થવામા પરમ મહાયક જાતીય વિષયની ચર્ચા કરાય તો તેને અસભ્યતા કહેવાય છે દુઃખનો વિષય છે કે જે વિષય પવિત્રતાના પૂર્ણાંક મંત્રો છે જે વિષય નૈસર્ગિક કાય કલ્પ કરવામા પરમ મહાયક છે તેમજ જીવન અને આરોગ્ય સાથે જેનો નિકટનો સબંધ છે તેવા સ્ત્રી-પુરુષોના જાતિય સબંધી વિજ્ઞાનની વાતોને આજનો કેળવણી પામેલો વર્ગ પણ અપવિત્ર ગણે છે આ કેળવણી ગમે તેવી ગણવામા આવે પણ ભારતવર્ષની પ્રાચીન કેળવણી પાસે તે મોતી જેવી મનાશે

કાય-કલ્પનુ સાચુ સ્વરૂપ અને યથાર્થ બળ તો સ્ત્રી-પુરુષોના ઉત્પાદક અવયવોમા કુદરતે સંગ્રહી રાખ્યુ છે અને પાણીમે મીન પ્યાસી મોહે સુનસુન આવત હાંસી આ કબીરજીના કથન જેવી હાસ્યપાત્ર સ્થિતિ આજે પ્રજાની જોવાય છે

માનવજાતિથી આરંભી પશુ પક્ષી વૃક્ષાદિ પ્રત્યેક જીવ યોનિના ઉત્પાદક અવયવોમા યુવાવસ્થા સ્થિર રાખવાની સામગ્રી કુદરતે સંગ્રહી રાખી છે આ વાતની પુષ્ટિમાં વેદોના પુષ્કળ મંત્રો છે પણ અહીં યજુર્વેદનો એક મંત્ર આપીશ શિવોनामाऽसि निवलयाम्यायुषेऽ ન્નાद्याय प्रजाननाय रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय । આ વે મંત્રમા સ્ત્રી-પુરુષના વિધિ પૂર્વકના જાતિય સંબંધથી પ્રાપ્ત થતી સંપત્તિનું વિધાન છે વિધિપૂર્વકના જાતિય સબંધદ્વારા પ્રજનન (સુપ્રજોત્પત્તિ) અને નવજનન નવુ જીવન જેને વયસ્થાપનીય અથવા કાય-કલ્પ સંપત્તિ કહીશુ તે ઉભય પ્રકારની સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે

જેવા અધ્યાત્મપૂર્ણ ગ્રંથમાં પણ શ્રીકૃષ્ણે જનતાને સંકેત કર્યો ? કે ધર્મા વિરુદ્ધ કામોઽસ્મિ લોકેઽસ્મિન્ ભરતર્ષભ । હે અર્જુન ! ધર્મથી અવિરોધી કામ (પવિત્ર પ્રકારનું ઉત્પાદક અવયવોનું મિલન) તે (મારું સ્વરૂપ છે) હું છું

સ્ત્રી અને પુરુષના ઉત્પાદક અવયવોનું વાસ્તવિક મિલન જે સુપ્રજા આપનારું હોય તે પ્રજનન જે સામાન્ય ભાષાકોશમાં યુજેનિક્સ કહેવાય છે સરકારી અને જ્ઞાનીઓની પરિભાષામાં પ્રકૃતિ કારણવાદ તેમજ સચેતન પરમાણુવાદ (બાયોજેનેસિસ) કહું છું

બૃહદારણ્યકની એક પંક્તિ મળી આવે છે દિશામેક પુણ્ડરિકમસિ અહં મનુષ્યાણાં એકં પુણ્ડરિક ભૂયાસમ્ । હે સૂર્ય તમે જેમ દિશાઓના કમળરૂપ છે તેમ મનુષ્યોમાં હું અદ્વિતીય કમળ રૂપ થાઉં આવી જાતના આપણા ભારતવર્ષના સુપ્રજનન શાસ્ત્રના સિદ્ધાંત ઘણા જ પ્રાચીન કાળના છે આવા મર્મો ધર્મશાસ્ત્રોમાં કામશાસ્ત્રોમાં અને આયુર્વેદમાં પણ વર્ણવવામાં આવ્યા છે ચરક ચિકિત્સા સ્થાન સમ્પ્રયોગ શરીરમૂલ વાજીકરણ પાદ નામનો રસાયનાધિકારનો બીજો અધ્યાય, वाजीकरणमग्र्यं च परं स्त्री या प्रहर्षिणी तेगर्भ स्त्री वृष्यतमा मता । સૌથી શ્રેષ્ઠ વાજીકરણ ક્ષેત્ર છે અને ગર્ભને ઉત્પન્ન કરનારી સ્ત્રી ક્ષેત્ર છે સ્ત્રી સૌથી ઉત્તમ વાજીકરણ છે ઉપરના આયુર્વેદના વાજીકરણનો અધિકાર છે, આ પ્રજનન અને નવજનન વિદ્યાનો વ્યવસ્થિત રીતે અભ્યાસ સભ્યતાનું ધોરણ સાચવીને આજે પશ્ચિમમાં થઈ ગયો છે સામાન્ય શિક્ષિત પ્રજા પણ મર્યાદા સાચવીને આ વિષયની ચર્ચા પણ કરી શકે પ્રજનનના વિષયમાં લખે છે–એક જોડાની લિંગી સૃષ્ટિ (સેક્સ્યુઅલ) ૭૪૦ ૭૫ વર્ષમાં ૧૮૦૦ ૦ વ્યક્તિઓને પ્રકટ કરી શકે છે

આ જાતનું વિજ્ઞાન યથાર્થરૂપમાં તૈયાર કરવા પશ્ચિમમાં આજે પુરુષાર્થ થાય છે લેમાર્ક લેજેએ એ પોતાના પ્રજનનતાના નિરૂપણમાં લખ્યું છે નિર્મલ્ય સ્ત્રીપુરુષોને પ્રજનન કામમાં જોડવા એ તેને ઉત્તેજન કરનારું વધુ દોષવાળું છે અને તેવી પ્રજાને પ્રજનન કાર્યમાં રોકાવું નહિ એવી શાસન મર્યાદા કરવી જોઈએ

ફ્રાંસિસ ગેલ્ટન તેમનો જન્મ સન ૧૮૨૨માં બર્મિંગહામ પાસેના સ્પાર્કબ્રુક શહેરમાં થયો હતો તેમણે આ શાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો તેમજ સુપ્રજનન વિષયમાં બે નિબંધો પણ લખ્યા હતા અને સુપ્રજનન માટે તેણે યુજેનિક્સ શબ્દનો પ્રયોગ માનુષી બુદ્ધિ શક્તિ (હ્યુમન ફેકલ્ટી)નામના નિબંધમાં કર્યો છે આ પોતાની પૂર્વે આ વિદ્યાપ્રાચીન શોધખોળ કરનાર માણસને આપેલી છે

પશ્ચિમમાં અમેરિકામાં આ વિદ્યાના મૂળતત્ત્વોનો પ્રચાર ઝડપથી થઈ રહેલ છે જર્મનીમાં પ્રજાશુદ્ધિ અર્થે એક મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે ફ્રાન્સ ઈટાલી બેલ્જિયમ ડેન્માર્ક હોલેન્ડ વગેરે દેશોમાં પણ આ વિદ્યાના મંડળો સ્થાપવામાં આવ્યા છે જીવનને ઉપયોગી આ સુપ્રજનન વિદ્યા તેમજ નવજનન (મધ્યમ પરિસ્થિતિ યુવાન સ્ત્રી પુરુષોને કેવી રીતે મળી શકે તેની યોજના કરવામાં આવી છે તેમજ સુપ્રજનન સમાલોચક (યુજેનિક્સ રિવ્યુ) પ્રકટ થાય છે સમાજના અધિકાર મુજબ તેને સમજાવવા લીવરપુલ માન્ચેસ્ટર ગ્લાસગો બર્મિંગહામ વગેરે સ્થળે તેની શાખાઓ ખુલી છે ઈ સ ૧૯૧૧માં બર્લિનમાં ભરાયેલી સાર્વજનિક આરોગ્ય મહાસભા (કોંગ્રેસ ઓફ નેશનલ હેલ્થ)માં સુપ્રજનન વિદ્યા અને વિજ્ઞાનને સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું

માનવજાતિ સિવાય વનસ્પતિ સંસારમા પણ આ વિજ્ઞાન કેવુ વિકાસ પામ્યુ છે તે ડા. પ્રેગ જોન તેણે લખેલ છે કે સૃષ્ટિના વૈભવો અને જીવન વિકાસની બળવાન ચાવી સ્ત્રી જાતિમા છે આ સિદ્ધાંતને અનુકૂળ આપણા ભારતીય શાસ્ત્રો પણ કથન ઉચ્ચારે છે કે લગ્નાસુ વિશિષ્યતે ।

સુપ્રજનન શાસ્ત્રના ત્રણ વિભાગ પાડવામા આવે છે

(૧) વિધિશાસ્ત્ર એટલે શુદ્ધ પ્રજાના ઉત્કર્ષ હેતુઓને રચના નિયમો કેવા સ્ત્રીપુરુષોએ પ્રજનન કર્મોની જવાબદારી લેવી અને સંતતિની વૃદ્ધિમા રોકાવુ

(૨) નિષેધશાસ્ત્ર અશુદ્ધ પ્રજાની ઉત્પત્તિ નિવારક ઉપાયોની યોજના અને કેવાં સ્ત્રી પુરુષોને પ્રજોત્પત્તિથી નિવૃત્ત થવુ તે

(૩) સંરક્ષણશાસ્ત્ર મનુષ્ય જાતિના બીજમા રહેલુ વિજાતીય વિષ શુદ્ધ પ્રજાની ઉત્પાદક વિકૃત પામેલા વ્યક્તિઓમા ન ઉતરે તેવી સાવધાનતાના નિયમો તે આ રીતે પશ્ચિમની પ્રજા આજે આ સંપત્તિનો સંગ્રહ કરી રહેલ છે તેવી જ રીતે ભૂતકાળે ભારત વર્ષમા આ કામનું સંપત્તિનું સાહિત્ય વૈદિક સંસ્કાર વિધાન તેમા પણ લગ્ન સંસ્કાર તે કાયરૂપ સંપત્તિનું ઉત્તમોત્તમ સાહિત્ય જ છે

કૌપીનકી ઉપનિષદ જોતા જણાય છે કે વૈદિકલગ્ન સંસ્કારના પ્રયોજન માત્ર ત્રણ જ હતા (૧) પ્રજાતિ (શુદ્ધ પ્રજા પ્રાપ્તિ) (૨) રતિ (સંસારસુખ) (૩) આનંદ, અસંસારીસુખ એટલે અવિનાશી સુખ એ પણ લગ્નદ્વારા મળી શકતુ એમ પુરવાર કરે છે वीरसूर्देव कामा स्योना शनो भव ऋग्वेद ૨-૮૫-૮૪ દેવભક્તવાળા તુ વીર પુત્રને જન્મ આપનારી થા આપણા સુખો અને આરોગ્યને પ્રગટાવનારી થા આ રીતે સુખ અને આરોગ્યરૂપ સંપત્તિ એ પણ ગ્રામ્ય ક્રીડા । થવાનું વિધાન વદામા છે तदेवतुवाभिरभ्याय शौनकि श्वतकेतु सचिक्षप । કામસૂત્ર આ શાસ્ત્ર પાંચ અધ્યાયમા ઉદ્દાલકના પુત્ર શ્વેતકેતુએ સંક્ષેપ કર્યુ હતુ આ રીતે પ્રજાશુદ્ધિ અને સમાજશાસ્ત્રના ઉદ્ધારક પ્રાચીન મુનિઓને સમાજમા મોટો ભાગ માત્ર ત્યાગી વૈરાગી તરીકે જ ગણે છે પણ કામશાસ્ત્રનું સમાજશાસ્ત્ર સાથે અવિરોધી ઘડતર કરનાર સમાજ સુધારક તરીકે કોઇ ભાગ્યે જ જાણતું હશે આ પ્રકારે ઉત્પાદક અવયવોના પરંપરના પવિત્ર અને શાન્તિ આટલુ કે મિલનને આસ્વાભાવિક રોકવાનો જે પ્રયત્ન કરે છે તે એક પ્રજાના જીવનતત્વનો નાશ કરનાર તત્વોને આવકાર આપે છે

ચ્યવન પ્રાશના પ્રસંગમા ઋષિ માત્ર આમળાના પ્રયોગથી જ યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા કે તે ચ્યવન પ્રાશાવલેહના સાહેબરૂપમા ચ્યવન મુનિના નવજીવન (નવયૌવન)રૂપ માત્ર રૂપ સંપત્તિનુ વિધાન તેના તરફ શાસ્ત્રો લક્ષ ખેંચે છે તે જોવાનુ રહ્યુ

ચ્યવનના પત્ની સુકન્યાએ ચ્યવનના વાકોમાથી યૌવન આપનાર હતાં તે શાસ્ત્રમાન્ય વાર્તા છે

(ક્રમશ)

——o——

એરંડિયું (ઑલિયમ્ રિસિનિ)

લેખક :- નલિનાથ મોહનલાલ રૂપાણી એલ. એમ. ।
[રૂપાણી પ્રાગ૭ રવ- આરોગ્યભુવન બજાણ જેતપુર કાઠિયાવાડ]

એરંડિયું એ પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ પસંદ કરેલું ઔષધ છે. વળી તે ઝૂંપડામાં વસનાર કંગાલ જનસમાજને માટે પણ સુપ્રાપ્ય ઔષધ છે. તમજ બ્રિટિશ ફાર્માકોપીઆ જેવી સંસ્થા કે જે ઔષધોની પસંદગીમાં ઘણી કડક છે અને એકાદ ઔષધની અસરકારકતા વિષે રસાયનિક દ્રષ્ટિએ સો એ સો ટકા ખાત્રી થયા સિવાય તે પોતાના ભંડારમાં દાખલ કરતી નથી તેણે પણ એરંડિયું પસંદ કરેલું છે. એટલે આર્ય ઔષધ તરીકે તને વિશેષ મહત્ત્વ આપવું જરૂરનું છે.

તેની ગણના અંગ્રેજી વૈજ્ઞાનિકોએ મળ વિરેચનમાં કરેલી છે. તેમાં રહેલાં તત્ત્વો આંતરડાંની ક્રિયાને ઉત્તેજિત કરી મોટી માત્રાથી એકાદ પાતળો ઝાડો લાવે છે. ઝીણુ પાણી જેવો મળ તેનાથી થતો નથી.

તે ગંધરહિત અથવા પીળાશ પડતું ચિકણું પ્રવાહી છે. તેમાં સહેજસાજ ગંધ શરૂઆતમાં તે અરુચિકર અને તીખાશવાળું લાગતું નથી. પણ પછીથી તેનું સ્વાદ અર્થાત્ વિપાકમાં તીખું અને ... છે.

શુદ્ધ મદ્ય (રેક્ટિફાઇડ સ્પિરિટ) માં ત્રણ ગણો તેમાં નાખવાથી તે પીગળી જાય. તેનું વિશિષ્ટ ગુરુત્વ -૯૫૮ થી -૯૭ છે એટલે પાણીમાં તે તરે છે.

આયુર્વેદિક ઔષધોનું ... ... [illegible] ... ... અગ્નિના ... ... વિષય છે ... સામાન્ય ... ગુણ ... ... (... ...) ધનોપાર્જનની રેનધામાં ... ... હોવાથી ... પોતાનું ... ગુણ ... આદિત્યમાં ઉતારવાની ખૂટતા સેવવી અનિવાર્ય થઇ પડી છે.

એરંડીઆમાં મુખ્ય તત્ત્વ રિસિનોલિન (અંગ્રે. ...) નામનું તત્ત્વ છે. એરંડાના ... ... ભાગમાં બે પ્રકારના ... મુખ્યત છે (૧) રિસિન (...) અને (૨) રિસિનોલિક ... ઉપરાંત તેમાં આગમાં રિસિનોલિક એસિડ (...) પણ છે. એસિડ (...) ઉપરાંત તેમાં ... ... નામનું જેની રચના એરંડ ... મળતી છે. વળી તેમાં ટ્રાયસ્ટિઅરિન (... ...) નામનું ... ... પણ છે. એ સિવાય તેમાં સ્ટિઅરિક એસિડ (...)માંથી બનતું ... તત્ત્વ ... ... પણ રહેલું છે. આ બધા તત્ત્વોના ગુણ ... ... વગેરે વિવિધ પ્રકારના ... પણ ... ... શારીરિક તંત્રો ઉપર અનેક ... ની અસરો ... ... અને અંગ્રેજી સાહિત્યનું વિશાળ જ્ઞાન હોય તેવા ... ... પીગીઆ અને અંગ્રેજી સાહિત્યનું ... ... માતૃભાષામાં ... ... જેવા ગ્રંથનો ગુજરાતી અને બીજી હિંદી માતૃભાષામાં રચવા-ઉતારવાની પ્રાયના કરવી એ અહીં અપ્રસ્તુત નથી.

એરંડિઆની માત્રા ૬ થી ૨૪ મિનિમ એટલે ૫ ચમચાની ... ... બાર સુધી છે. પરંતુ ... ... રૂપે ... આપવાની પણ ... પડે છે. ... ... તેનો ઉપયોગ ... ...

... ... નામના એક ... ...

आयुर्वेदोपदेशेषु विधेय परमादर ।

લેખક વૈદ્ય પદ્મનાભ શાસ્ત્રી

ચાલુ જમાનામા વિશેષ કરીને સામાન્ય રીતે નવકાળા મનુષ્યોને દરેક વિષયમા એક પ્રશ્ન અવશ્ય થાય છે કે શા માટે અમુક યોગ્ય મારે સ્વીકારી લેવુ જોઇએ તથાપિ કેટલીએક બાબતો એવી પણ હોય છે કે જેમા એ પ્રશ્ન અસ્થાને અથવા તો બીનજરૂરી જણાય છે

આયુર્વેદ માટે આ જમાનામા એ પ્રશ્ન જોરશોરથી અત્ર ચર્ચાઈ રહ્યો છે મુંબઈમા ડાક્તર ગીલ્ડર સાહેબે એક મનમના ઝપાટે આયુર્વેદના વિચારને ઊભો કીધો ત્યારે મદ્રાસમા ડો રામનના ચશ્મા વડે જોનાર શ્રી રાજગોપાલાચાર્યે આયુર્વેદના ઉપાસકોને વિરોધી વચનથી ગુંગળાવી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો

આયુર્વેદ તરફ ઉપેક્ષાના અનેક કારણોમા સરકારી વલણે એક ઉમેરો કર્યો છે એમ કહીએ તો કશુ ખોટુ નહિ ગણાય ભૌતિકવાદીઓની દૃષ્ટિ હમેશા એવા પ્રકારની તથા અધુરી જ રહે છે રસાયનવિદ્યાને તેઓ પરમ–આપ્તવાક્ય સમાન–પ્રમાણ માનનારા હોય છે તેથી એ વિદ્યા હજી ઉછરતી આવે છે ત્યા તેના ઉપર બહુ આધાર રાખી ચાલવામા अन्धेनैव नीयमाना यथान्धा । જેવી આપત્તિ આવી પડે છે એ વાત પુરી નહિ સમજવાથી કેટલાએક અધદગ્ધો પોતાના જીવ ઉપર આવી જાય છે આવા પુરૂષોને આપણા ઋષિ મુનીઓના પ્રમાણ ખ્યાલી અને તરંગી જણાય છે પરંતુ એ જ વાત જ્યારે વિદેશી વિચારકો દ્વારા તેમના જાણવામા આવે છે ત્યારે તેને સ્વીકારતા જરા પણ આચકો ખાતા નથી

આયુર્વેદનું મંતવ્ય સમજતા પૂર્વે આપણે બેચાર નામના પ્રમાણભૂત ગણાતા ડાક્તર ડબલ્યુ એચ હે (W H Hay)ના ઉદ્ધૃત કરીશુ તેઓ એક સ્થળે લખે છે કે —

Scientists who have achieved much who have proved to the world their ability to think independently and reason correctly are still unable to apply these mental traits to their own bodily condition They seem to have much respect for the thoughts of others outside their own field of research that they go to the clinic and in all good faith accept the findings of a group of men who have made a deep study of disease perhaps yet who are finite minds subject to all the mistakes in observation & reco ning from cause to effect that is usual in every other field of endeavour

If we know the intimate body processes we might perhapes call medicine a science but the internal Chemistry & Zymotic activity of the body are still a very deep secret as enzymes or ferments, are not subject to exact chemical analysis and their processes must be guessed at largely

---

One specialist whom I have I nown for many years treats asthma yet he is a fearful wheezer himself Another specialises in rheumatism and arthritis but he is a sufferer from the very same malady he treats also his wife suffers equally from the same condition Still another specialises in digestive troubles, while both he and the members of his family are victims of various digestion disorder **Verily it looks like the blind leadiny the blind"**

ઉપર જણાવેલા અવતરણોથી એટલુ તો અવશ્ય જણાય છે કે અખતરાઓના અનુભવી પુરુષો પણ આધપરપમા અથડાયા વિના રહેતા નથી એજ રીતે એઓ તો આ વિષય એટલો ગહન છે કે તમામ પૂરા અનુભવી વિચારકોની નિપુણ મદદની અપેક્ષા રહે છે આજનું વિજ્ઞાન હજી અધુરુ છે એમ કહેવાનું કારણ એટલુ જ છે કે અનુભવીઓએ પોતાની અલ્પબુદ્ધિથી કરેલા અખતરા સમય જતા સુધારવા પડે છે અથવા તો એ અખતરાને બીજા વધારે બુદ્ધિબળવાળા ખોટા કરાવે છે

સૃષ્ટિનુ અસ્ખલિત નિયમન કરનારની અગાધશક્તિનો સ્વીકાર સહુ કોઈ કરે જ અને એ સૃષ્ટિના નિર્માતાએ પૂર્વકલ્પમા પ્રસિદ્ધ આયુર્વેદનુ સ્મરણ કરી પ્રજાપતિ અશ્વિનીકુમારો ઈન્દ્રદેવ આત્રેયાદિ મહર્ષિઓ વગેરે સમર્થ સેવાભાવી ઉપકારક કલ્યાણ પુરુષોને સમજાવ્યા અને આખરે અગ્નિવેશ-જાતુકર્ણ વગેરેએ તેના વિભાગ પાડી સ્વતંત્ર તંત્રો લોકોપકારને લક્ષમા લઈને રચ્યા સ્વાર્થસાધુ પુરુષો આયુર્વેદના રહસ્યો ઉકેલવા પ્રયત્ન છે ત્યારે તેમાંથી ઉપકાર ભાવ ઉડી જાય છે અને આયુર્વેદની ઉપયોગિતા ઓછી થતી જાય છે અર્થાત ધર્માર્થ સુખ સાધન આયુર્વેદ રહી શકતો નથી

આયુર્વેદના ઉપચારકોને માત્ર પૈસા ઘરી દેવાની જ વૃત્તિ હોત તો એ માર્ગ આટલા વરસોએ નામશેષ પણ રહ્યો ન હોત પાશ્ચાત્ય દેશોમા પણ ડૉ કુહ્ને-નેચર-ક્યુર વગેરે પ્રવર્તકો સેવાભાવથી પ્રેરાએલા હોવાથી જ જગત સમક્ષ પોતાનું મંતવ્ય સ્પષ્ટ રીતે રજુ કરી શક્યા છે

આયુર્વેદમા ઉપચાર દ્રવ્યને ઔષધ કહેવામા આવે છે અને ઔષધ શબ્દનો પ્રાકૃતિક અર્થ (root meaning) આવે છે કે ખોરાકનુ સ્થાન નઈ શકે વધારે આગળ વધીને કહીએ તો ઔષધિ અન્નનુ પણ ઉત્તમ સ્થાન છે (ओषधिभ्यो ऽन्नम्)

અન્ય ઉપચાર પદ્ધતિઓ સાથે સરખાવતા આયુર્વેદના આહાર ઔષધ વગેરે અન્નનું સ્થાન લઈ શકે છે અર્થાત્ એ દ્રવ્યો ખોરાકની ગરજ સારે છે આ દષ્ટિને અનુસરીને આયુર્વેદની શરૂઆત સ્વસ્થવૃત્તથી કરવામા આવે છે prevention is better than cure એ સિદ્ધાન્ત જેટલો આયુર્વેદે અપનાવ્યો છે તેટલો અન્ય ઉપચાર પદ્ધતિમા સ્થાન પામેલો જોવામા આવતો નથી

આમ છતા મનુષ્ય પ્રાણી પોતાના મન ઉપરનો કાબુ સંયમ જાળવી શકે નહિ અને તથા જીહ્વાલોલુપને વશ વર્તી પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ આચરણ સેવતા તેવા રોગી ઉમરે પહોંચેલા

પ્રગતિ થઇ કે ન થઈ હોત તે પ્રગતિ ક્ષણ બે ક્ષણ અટકત એવા મિથ્યાભિમાનમાંથી પરમાત્મા બચાવે એવી પ્રાર્થના કરૂ છુ

મારી વાત અહીં પૂરી થાય છે અવસ્થાના સ્વભાવબળથી નિર્વેદના વિચારો મને આવતા હોય તો પણ એ વિચારોનો ભાર આ માસિકના વાચનારાઓને માથે નાખવાનો મને કશો અધિકાર નથી પણ મારા લેખક મિત્રો જેઓએ આ માસિક ચલાવવામા મને આજ સુધી સહાય કરી છે એ સૌનો આ વિદાય લેતા ઉપકાર માનુ છુ આયુર્વેદિક સાહિત્યના જગતમા સાથે ફરતા જીવનની જે આનંદી ક્ષણો ગાળી છે તેના સ્મરણથી ચિત્ત ધન્યતા અનુભવે છે કેટલાક લેખકો અત્યારે આ ભૂમિ ઉપર નથી. તેઓને તો શ્રદ્ધાંજલિ જ આપવાની રહે છે પણ જે લેખકો હજી આ ભૂમિને અલંકૃત કરે છે એટલુ જ નહિ આયુર્વે જગતને પોતાની સેવાઓ આપી રહ્યા છે તેઓને આ અક્ષરાંજલિ અર્પુ છુ આ મિત્રો પાસેથી વિદાય લેતા એક આશ્વાસન મને છે ખરૂ કે એમના વિચાર જીવનનો મને તો આયુર્વેદ વિજ્ઞાનદ્વારા નહિ તો બીજી રીતે પરિચય રહેશે અને મારૂ સ્મરણ કોઈવાર એ મિત્રોને થશે તો એને હુ ઈશ્વરનો અનુગ્રહ માનીશ

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનને બંધ કરતા એક વ્યાવહારિક સૂચના નોંધવાની રહે છે શ્રી ગુજરાત કચ્છ કાઠિયાવાડ વૈદ્યમંડળના મુખપત્ર તરીકે ‘આયુર્વેદ સંમેલન પત્રિકા ’નો આ વર્ષથી આરંભ થયો છે એ પત્રિકાના તંત્રીમંડળની માગણીથી આયુર્વેદ સંમેલન પત્રિકા સાથે આયુર્વેદ વિજ્ઞાન જોડાયુ છે એમ છાપવાની અનુમતિ આપી છે અને આયુર્વેદ વિજ્ઞાનના જે ગ્રાહકોએ આજ સુધી એને પોતાનું ગણ્યુ છે તેઓ હવે આ સંમેલન પત્રિકાને અપનાવશે અને એ રીતે તંત્રી મંડળનો એ પત્રિકાને ઉચ્ચકક્ષાનું સામયિક બનાવવાનો ઉત્સાહ બળવત્તર બનાવે એવી આશા છે

તા ક આ છેલ્લા અંકમા આયુર્વેદની ભારતીય તથા વિશેષ ગુજરાતી વર્તમાન સ્થિતિનુ સિંહાવલોકન જેવુ માર્મિક લખવાનો પહેલા વિચાર હતો પણ પાછળથી એ ઈશ્વરેચ્છા હશે તો અન્ય સ્થાન માટે મુલતવી રાખી અહીં તો મધુરેણ સમાપયેત્ એ ન્યાયે લેખક વાચનારની ક્ષન્તવ્યા વયમ્ એટલા જ શબ્દોથી રજા માગુ છુ

છેલ્લા ખબરો

મુંબઈ ઇલાકાના વૈદ્યોનું રજીસ્ટ્રેશન તા ૧૩-૩-૩ થી શરૂ થઈ ગયુ છે મરાઠી, અંગ્રેજી અને ગુજરાતી એમ ત્રણ ભાષામા અરજી કરવાના ફોર્મ છપાયા છે જે વૈદ્યો કે હકીમો રજીસ્ટર્ડ થવા માગતા હોય તેઓએ અરજી કરી ફોર્મ મંગાવી લેવુ જોઈએ અને તે ફોર્મ ભરી ઓફીસમા મોકલી આપવા સાથે રૂ ૧૧-૮-૦ રોકડા કે મનીઓર્ડરથી મોકલવા જોઈએ રૂ ૧ નો રજીસ્ટ્રેશન ફી છે આ અરજી તથા રૂપિયા મોકલવાનું ઠેકાણું -

'રજીસ્ટ્રેશન ની અરજીના ફાર્મમા નામ ઠેકાણુ જ મનાગી મ. શિખણ લીધુ હોય તેની વિગત કોઈ માન્ય પરીક્ષા આપી હોય તો મૂળ સર્ટીફિકેટ સાથે બીડવુ અને પરીક્ષા ન આપી હોય તો ક્યારથી ધંધો કરવા માડયો છે તેનું વર્ણન ઈ સ ૧૯૨૮ અગાઉ પ્રેક્ટીસ શરૂ કરી હોય તો એ બાબતની ખાત્રીનો નીચેના ગૃહસ્થોમાથી એકની સહી સાથેનો પત્ર સામેલ રાખવો જરૂરી છે (૧) મેજિસ્ટ્રેટ (૨) સબજજ (૩) મામલતદાર (૪) જે પી (૫) ઓનરરી મેજિસ્ટ્રેટ આ પાચમાથી ગમે તે એકની સહીવાળુ ખાત્રીપત્ર અરજી સાથે મોકલવુ પણ જેમણે કોઈ પરીક્ષા ન આપી હોય તેમ જેઓ ઉપર કહેલા પાચ અધિકારીઓમાથી કોઈનુ ખાત્રી પત્ર ન મેળવી શકે તેઓએ તેમના દવાખાનામા રાખવામા આવેલ દરદીઓનુ રજીસ્ટર જે જગામા દવાખાનુ હોય તેના ભાડાની રસીદ ને બજારમાથી તેઓએ ખરીદેલી દવાઓના બિલો વગેરે રજુ કરવા દશ વરસથી વધારે મુદતના હશે તે પુરાવા તરીકે કાઈ ઉપયોગમા આવશે

જેઓને દશ વર્ષ ધંધો કરતા નથી થયા તેઓના નામ નોંધી લઈ ધંધો કરવાનો હક આપશે પણ રજીસ્ટર્ડ વૈદ્યના હકો તેમને મળશે નહિ

આગલા વર્ષ પેઠે આ વર્ષે પણ મુંબઈ ઇલાકાની દેશી વૈદકના વિદ્યાલયોને સરકાર તરફથી ઓછી વધુ ગ્રાન્ટ મળી છે એટલુજ નહિ પણ મુંબઈમા સરકારી આયુર્વેદિક કોલેજ ઘણુ કરી આવતા વર્ષમા ઉઘડવાના ચિહ્નો દેખાય છે મુંબઈના નિ ભા વૈદ્ય સંમેલન વખતે મુંબઈની તે વખતની કોંગ્રેસ સરકારના જે મંત્રીઓએ સંમેલનની બેઠકમા હાજરી આપીને ઉદ્ઘાટન સમારંભને અંગે ભાષણો આપ્યા હતા તેમાથી મુંબઈ ઇલાકામા ચારેક કોલેજો ઉઘડશે એવી આશા બંધાઈ હતી પણ પછી તો દેશનુ રાજકીય વાતાવરણ ફરી ગયુ કોંગ્રેસ સરકાર ખસી ગઈ અને એ સ્થિતિમા અપાયેલા વચનો પળાવાનો સંભવ ભાગ્યે જ રહ્યો પણ હાલની સરકાર સાધારણ રીતે પ્રથમ શરૂ કરેલી નીતિને વળગી રહે છે અને દેશીવૈદકના ઉત્તેજનની બાબતમા કોંગ્રેસ સરકારે શરૂ કરેલી નીતિ ઘણે અંશે ચાલુ રહી છે પણ આયુર્વેદિક કોલેજોની બાબતમા બીજાનુ ગમે તે થાય પણ શેઠશ્રી પોતદારનું દાન જાહેર થઈ ગયેલું હોવાથી મુંબઈમા તો કોલેજ ઉઘડશે એ માટે મુંબઈ સરકારે વરલી ઉપર જમીન મફત આપી છે અને તે ઉપર સાડાત્રણ લાખ રૂપિયાનું મકાન બંધાવવાનું કામ શરૂ થઈ ચૂક્યુ છે એ કોલેજ માટે ફર્નીચર વગેરે પ્રાથમિક ખર્ચ માટે સરકારે પોણો લાખ રૂપિયા આપ્યા છે અને અધ્યાપકોને નીમવા માટે અરજીઓ માગવામા આવે છે બનતા સુધી આવતા વર્ષના સત્રનો આરંભ એ નવી કોલેજમા થશે

બીજી તરફથી રજીસ્ટ્રેશનને અંગે સરકાર માન્ય વિદ્યાલયો માટે અને ઉપર કહેલા નવા વિદ્યાલય માટે પાઠ્યક્રમ ચોક્કસ કરવાની જરૂર સૌથી પહેલી હોય એ દેખીતુ છે બોર્ડની વ્યવસ્થાપક કમિટી વડે સબ્બાબધ વિદ્યાલયોના પાઠ્યક્રમો તપાસી તે ઉપરથી જે પાઠ્યક્રમ ઘડાય છે કે ઘડાયો છે તે અત્યંત જેને શુદ્ધ નહિ પણ મિશ્ર કહે છે તે ધોરણને અનુસરે છે એની ના પડાય એમ નથી રજીસ્ટ્રેશનના કાયદામા જ એ વસ્તુ તો ફરજીઆત છે પણ આયુર્વેદમા જે અંશ ખૂટે છે તે અંશ સ્વીકાર્યા પછી આવશ્યક અંશ જ બીજેથી લેવો એ ધોરણને ત્યાથી અનુસરવામા આવ્યુ છે એમ હુ સમજુ છુ વળી

ધીમે ધીમે પ્રત્યેક વિષયના ઉપરના ધોરણે પાઠ્યપુસ્તકો તયાર કરાવી કોઈને કોઈ રસ્તે છપાવી નાખવા માટે બોર્ડના સભ્ય અને આયુર્વેદિક અધ્યયન અધ્યાપનને લગતા કાર્યને પોતાની સર્વ શક્તિ સમર્પનાર આયુર્વેદ માર્તંડ ત્રિ આચાર્ય પરમપરિશ્રમ કરે છે એમનો શ્રમ સફળ થશે અને મુંબઈ ઇલાકામા આયુર્વેદનુ શિક્ષણ ઉત્કૃષ્ટ દિશામા પ્રગતિ કરશે એવી આશા છે અસ્તુ

શિવદાસસેનની લઘુવાગ્ભટ–ટીકા

(લેખ કવિરાજ શ્રી જ્યોતિષચંદ્ર સરસ્વતી કલકત્તા)

શ્રી શિવદાસસેનને ટીકાકાર તરીકે તો બધા વૈદ્યો ઓળખે છે તેની દ્રવ્યગુણ સંગ્રહ ઉપરની કે ચક્રસંગ્રહ ઉપરની ટીકા ન જોઇ હોય એવો કોઈક જ વૈદ્ય હશે આ બેય ગ્રન્થો સપૂર્ણ મળે છે અને ઘણીવાર છપાઈ ગયા છે શિવદાસસેને ચરક સહિતા ઉપર પણ ટીકા લખી હતી પણ તે પૂરી નથી મળતી બસ શિવદાસનો વૈદ્ય સમાજને આટલો જ પરિચય છે તેઓએ લઘુવાગ્ભટ ઉપર પણ ટીકા લખી હતી એ કોઇને ખબર નથી પણ સદ્ભાગ્યે મને તેની હાથપ્રત મળી છે જનતાની માહીતી માટે એ વિષે અહીં બે શબ્દો કહેવા માગુ છુ

આ હાથપ્રત અત્યત જીર્ણ છે જો એને છપાવવાની વ્યવસ્થા તરતમા નહિ થાય તો એ નષ્ટ થઇ જવાનો ભય છે આ હાથપ્રતમા અષ્ટાગહૃદયના ઉત્તરતત્રની ટીકા છે એની લબાઈ ૧૫ૢ ઇંચ અને પહોળાઈ અઢી ઇંચ છે પૃષ્ઠ સખ્યા ૨૧૪ છે પણ બેય પૃષ્ઠ ઉપર એક જ સખ્યાક હોવાથી કુલ ૪૨૮ પૃષ્ઠ છે દરેક પાના ઉપર બગાળી અક્ષરમાં પાચ પક્તિઓ છે ટીકાનુ નામ અષ્ટાગહૃદય તત્ત્વબોધ છે આ તાલપત્ર નામના એક તાલજાતિના ઝાડના પાન ઉપર લખાયેલ છે લેખકનું નામ જગન્નાથ શર્મા છે અને શકાબ્દ ૧૪૪૮ મા લખાયેલ છે અને એ પુરાવાથી ૪૫ વર્ષ પહેલા શિવદાસસેન થઈ ગયા છે એટલુ ચોક્કસ કર છે અને એ સમય બરાબર લાગે છે કારણ કે એના પિતા બગાળના નવાબ બાબ શાહના રાજવૈદ્ય હતા અને એ નવાબે તેના પિતાને અન્તરગનો દુર્લભખિતાબ આપ્યો હતો ઈ ભૂનથી મુદ્રિત ગ્રથોમા નીચેનો પાઠ છપાયો છે—

योऽन्तरग पदवीं तु दुरापा उन्नमप्यतुलकीर्तिरवाप।

गौडभूमि पतेरवरिसाहन् तत्सुतस्य कृतिन कृतिरषा॥

જે મેળો છે અને એને પરિણામે શિવદાસસેનનો સમય ચોક્કસ થઈ શકયો નથી લગભગ પચીશ વર્ષ પહેલા શ્રી માધવ નામનો માણસ એ વિષય બગાળના એક માસિક પત્રમા છપાવ્યો હતો અને તેમા ઉપરના શ્લોકના બાર્બકશાહાત્ પાઠને બદલે બાબકસાહાત્ એવો પાઠ જોઈએ એમ પ્રતિપાદિત કર્યુ હતુ આ જે મારો વિચાર સાચો હતો એમ જણાય છે બગાળાના નવાબ બાબક શાહ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે સ્ટુઅર્ટ સાહેબે પોતાના બગાળના ઈતિહાસમા બાબકશાહનો સમય ઈ સ ૧૪૫૭ થી ૧૪૭૭ આપ્યો છે

શિ...ામનો સમય આના પાછના ભાગમા આવે છે શ્રીયુત પ ...દવજી ત્રિકમજી આચાર્યે શિવદાસ કોઈ હિ દુ ગજાનો રાજાનો આશ્રિત હતો અને તેનો સમય ૧૩ મી શતાબ્દીના અ ત ભાગમા છે ' એમ લખ્યુ છે એ ઉપરની હાથપ્રતથી ભ્રા ત ઠરે છે

શિવદાસસેને ચરક અને વા ભટ ઉપર પૂરી ટીમ લખી હતી કે નહિ એ મ દિગ્ધ છે લઘુ વાગ્ભટના ઉત્તરતનની જે ટીમ મારી પાસે છે તેમા મગનાચરણ તથા માત પિતાના નામોનો ઉલ્લેખ રીને પ્રારભ ર્યો છે એ ઉપ થી ઉત્તરતનની ટી ાથી શરૂઆત રી હોય એવુ અનુમાન થાય છે ચરક ઉપર પણ સૂત્રસ્થાનથી આગળ ટીમ નહિ રી હોય એવુ અનુમાન થાય છે જ્યા સુધી વધારે ટીમ ન મળે ત્યા સુધી આ અનુમાન ઠીક છે

શિવ ામ અરુણદત્ત પછી થયા છે ા ણુ કે આ ટી ામા અનેમ્વાર અરુણ ત્તનો ઉ લેખ છે આમા ત્રણ વાગ્ભટના નામ મળે છે (૧) વૃદ્ધ વાગ્ભટ (૨) મધ્ય વાગ્ભટ (૩) અને લઘુ વાગ્ભટ કોઈના મતે વાગ્ભટ એક જ હતા પણ શિવ ામ ત્રણ માને છે

આમાથી એ પાઠ પડિતોના વિચાર માટે નીચે ઉતારુ છુ હાલમા આપણે સૌ માનીએ છીએ કે ચરક સહિતા જેટલી મળે છે તેટલી સપૂર્ણ છે પણ ચરકના અતમા નીચેનો શ્લોક છે

तस्मादेता प्रवक्ष्य त निस्तरणोत्तर पुन ।

तत्वनानार्थमस्यैन त ज्ञय गुणदोषत ॥

આ શ્લો ની વ્યાખ્યામા ચક્રપાણિ ત્ત ુ છે કે तस्मादेता ઇત્યાદિક શ્લોકો ઉમેરતા તન્ત્રમા ત ત્ર યુક્તિ વ્યાકરણને હે છે પણ વૃદ્ધો એ શ્લોકને અનાર્ષ ગણે છે કારણ કે અગ્નિવેશ તન્ત્રમા ઉત્તરતત્ર જ અનાર્ષ છે ચરકનો ઉપનો પાઠ ચક્રપાણિના સમયમા પણ હતો માટે પ્રક્ષિપ્ત ન કહી શકાય (શા માટે ન કહેવાય? ચક્રપાણિ પહેલા પ્રક્ષિપ્ત થયો હોય તત્રી આ વિ) મતલબ કે તે વખતથી જ ઉત્તરતનનો પત્તો નથી મળતો મા ા લઘુ વાગ્ભટની આ ટી ામા એનો નીચે પ્રમાણે ઉ લેખ છે —

चरकोत्तरतन्त्रप्युक्तम्—महुवक्त्रागतिना ग प्रपूयगुन्सिक्थकै

म्हेत् पूर्वविधानन कषाय क्षीरवृक्ष जै ॥

गण्डूष तैलमेभिर्वा सिद्ध तस्य प्रक पयेत् ॥

આ શ્લોક સુશ્રુત અને વા ભટના ઉત્તર તનમા નથી મળતો વર્તમાન ચરકસહિતામા પણ આ શ ષ્તનનુ વિધાન નથી શિવ ામ—એ આ પા નો ઉતારો ચરકના ઉત્તર તત્રમાથી કર્યો છે કે કોઈ ટીકામાથી તયે સમજાતુ નથી ગમે તેમ હો ચરકસહિતાના ઉત્તરતનનો આ ટીકામા પત્તો મળે છે

આ ટીમ ગ્રથ પ્રચલિત થવો જોઈએ એવો મારો મત છે એથી આયુર્વેદ સમૃદ્ધ થશે જો કોઈ આને છપાવવા ઇચ્છ તો ' એને પૂરી મ રીશ (આના ઉપર ન મ પત્રિકાના સપાદકે ટીમ રી છે કે સુહૃદ ર જ્યોતિષ ના વિચારોથી અમે સમત છીએ કૃપા કરીને તે પાતે સપા ા રે પ્રકાશિત કરવાનો અમે ઉપક્રમ કરશુ ૧ ગ્ર ૫ ડિસેમ્બર ૧૯૨ માથી અનુવા)

આયુર્વેદીય ઔષધિ-સંશોધનની વ્યાપ્તિ અને દિશા

(લેખક વૈદ્ય ચૈતન્ય દેસાઈ)

[પુ ૨૧ અંક ૯ ઉપર થી આગળ ચાલુ]

आयुर्वेदीय औषधिकल्प અને તેમાં સુધારો

જે વખતે મનાદિ સૂક્ષ્મ અને વિજ્ઞાન સાધનો અને દ્રવ્યશાસ્ત્ર-(Chemistry)ના જ્ઞાનચક્ષુ માનવને પ્રાપ્ત થયેલા હતા નહિ તે પ્રાચીન સમયમાં આયુર્વેદે ઘણા ખરા કલ્પ શોધી કહાડી રાખ્યા હતા જે પોતાની વિવિધતા અને સર્વાંગીણતા જોઈને આપણને દુનિયાના આ આદ્ય વૈદ્યકશાસ્ત્ર માટે અત્યંતમાન ઉત્પન્ન થાય છે આજે એલોપથીમાં જે કલ્પો વાપરવામાં આવે છે તેમાંથી ઘણાખરા કલ્પ આયુર્વેદે ખોળી કાઢેલા છે અમ્લોમાં निंबुकाम्ल (citric acid) काजियाम्ल (acetic acid) मूत्राम्ल (Uric acid) વગેરે સેંદ્રિય અને શંખદ્રાવ (Nitromuriatic acid) જેવા નિરિન્દ્રિય આમ્લો સુરા જેવી બાષ્પભવનશીલ તૈલ (Volatile oils)વાળી ઔષધિના તિર્યક્પાતન (distillation) વડે જલકૃતિઓ (Aqua) પાક કહેવાતા એવા શર્કરામિશ્રિત अवलेहा (Confectio વનસ્પતિ દ્રવ્યોના જલદ્રાવિત તત્ત્વોના કલ્પો તરીકે हिम અને फांट (Infusum) क्वाथ (Decoctum) અને ઘન તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલી रसक्रिया (Extractum) વનૌષધિનો स्वरस નામકલ્પ (Fresh extract and succus) ગ્લિસરીનની જગા મધનો ઉપયોગ ગોળીઓના કલ્પમાં અને લેપમાં કરવાની યોજના (Glycerinum and mel) લગાડવા માટેના સાંદ્ર યા અઘધન તૈલ અને લેપ (unguentum Lotio and Linimentum) સ્થિર (fixed) અને બાષ્પભવન શીલ તૈલકલ્પ (oleum) ચૂર્ણ (Pulvis) ગુટીકા (Pilula) Suppositoria and Trochisdus) શર્કરાયુક્ત કહેવાતા રાગ (Syrupus) ઔષધિ જલ દ્રાવિત आसव Vinum વિગેરે કલ્પકલ્પના આયુર્વેદ તથા એલોપથીમાં એક સરખી જ છે કેટલાક કલ્પોમાંની વ્યકલ્પના પણ સમાનજ લાગે છે જેમકે Extractum Gentianae અને વાસહળધરનું रसांजन Infusum chiratae અને કરીયાઆતાનો ફાંટ Linimentum camphorae અને કપૂરતૈલલેપ, Pilula Aloes et Ferri અને कन्यालोहादि વટી Pilula is cinnamomi Co અને ચાતુર્જાતચૂર્ણ Vinum Ferri અને લોહાસવ વિગેરે એલોપથીમાંના કેટલાક સારા કલ્પોનું અનુકરણ હાલમાં આયુર્વેદીઓ કરવા લાગ્યા છે જેમકે Pulvis (Pilula) Rheico અને શિવાક્ષારપાચન તથા શુંઠીહરીતકી ગુટિ । Pulvi Glycyrrhizae co અને સ્વાદિષ્ટ વિરેચન ખાસી અને તેટના થોડા દ્રવ્યોના અને આવશ્યક તેવાજ યોગો પોતાના કલ્પોમાં બનાવવાનો સયોગ એલોપેથીએ રાખ્યો છે અને બીજા ફાવે તેવા અસખ્ય યોગો Prescription રૂપે બનાવવાનું ચિકિત્સકની ઇચ્છા ઉપર રાખ્યુ છે ત્યારે આયુર્વેદના યોગો અને તેમાંના દ્રવ્યો અસખ્ય છે અને કેટલીકવાર અનાવશ્યક વધારેના લાગે છે વળી chemistryનું સહાય ન મળવાથી આયુર્વેદના ઘણા ખરા કલ્પો અને બનાવટો જલદીથી બગડી જાય એવા હોય છે અને એમ જ ઝાવાવદ અનેક રૂપ ગો ધરાવતી કે ઓછા વધતા ગુણવાળી નીકળે છે। Chemistry એ એલોપથીને કરાવિક

ગુણ અને રુપવાળી તથા Alcoholic extracts કે Tinctures જેવી દીર્ઘકાળી બના વટો શોધી મઢવા અને બનાવવા શીખાડયુ તેમજ chemistry ને Physiology અને Pharmacologyની વધતી કિંમતી જોડ મળી જવાથી Injections Vaccines અને Serums આદિ કલ્પો એલોપથીને શીઘ્ર અને નિશ્ચિત ચિકિત્સા પદ્ધતિની કોટીમા સ્થાપવા સમર્થ થયા સ્થાણુકો (Bacteria)ના અભ્યાસ વડે Vaccine અને Serum ચિકિત્સા શક્ય બની તેવી રીતે અતઃસ્રાવ ગ્રંથિઓ (Endocrines)ની શોધ થયા પછી તે ગ્રંથિઓના કલ્પ એલોપેથીમા જારી થયા વળી Chemistry અને Pharmacology વડે અફીણ જેવા ઔષધિ દ્રવ્યમાથી Morphine જેવુ કે જેમા અફીણના સ્તંભનાદિ દોષો નથી એવા મૂળતત્ત્વો અલગ કરી વાપરવાનુ શક્ય બન્યુ મતલબ કે એલોપથીની આ બધી પ્રગતિ જોતા આયુર્વેદની કલ્પક્રિયા બાલ્યદશામા લાગે છે! એલોપથીની સરખામણીમા આપણી ફાર્મસીઓ પણ બાલ્યાવસ્થામા લાગે છે એલોપથીના કલ્પો બનાવવામા કે ઔષધિ રૂપ નિર્ણય કરવામા આપણે જ્યા હજુ વિદ્યાર્થી છીએ, ત્યા આયુર્વેદી ઔષધનો ગુણરૂપ નિર્ણય અને એલોપથિસમ કલ્પો તયાર કરવામા આપણે બહુ આગળ નથી વધ્યા એ સ્વાભાવિક છે પાછળ બતાવવામા આવ્યુ જ છે કે ડા ચોપ્રા કે મહુસકર વગેરેએ કરેલુ ઔષધિસશોધન ઉપરચોટીયુ (clinical) અને ત્રિદોષાત્મક નથી એટલે આયુર્વેદિક દૃષ્ટિથી તેના સશોધનથી વિશેષ ફાયદો નથી આજે આપણી મેચાર ફાર્મસીઓ પોતાના છાપામા ઔષધિદ્રવ્યો અને ઔષધિકલ્પ ગુણકર્મ વિવેચન શુદ્ધ આયુર્વેદિક રીતે હોવા જોઈએ એવી બૂમો પાડતા દેખાય છે અને તે સાચુ છે છતા કેવી રીતે શક્ય છે આ એક પ્રશ્ન છે તોપણ ઔષધિદ્રવ્યોનુ ત્રિદોષાત્મક સશોધન કરી આયુર્વેદશાસ્ત્રને કોઈ ઉજ્જ્વળ રાખી શકે ત્યા સુધી ઔષધિકલ્પ ક્રિયામા આપણે કેમિસ્ટ્રીની મદદ લેવાનુ ફાયદાકારક તો થશે જ

બીજા વનસ્પતિકલ્પો અપૂર્ણ છે આ વાત આયુર્વેદને સમજાઈ ગઈ ત્યા થી એટલે કે વાગ્ભટ પછીના રસ ભસ્મ-કલ્પ ઉપર આયુર્વેદિક સશોધકો વધારે ધ્યાન આપવા માડ્યા અત્યાર સુધી એલોપથીને અજ્ઞાન એવી સુવર્ણ જેવી ધાતુ આયુર્વેદ ચિકિત્સામા સેકડો વર્ષ પહેલાથી વપરાશમા આવેલી ખાવાની દવા તરીકે રજતરૂપ અને તામ્રરૂપે કેટલીક ધાતુના chloride oxide અને sulphate યોગો એલોપથીની વપરાશમા હજી આવી શક્યા નથી આયુર્વેદિક ધાતુકલ્પ વનસ્પતિના સયોગથી બનાવવામા આવે છે જેમાથી તે સેન્દ્રિય (organic) બને છે અને શરીરમા જલદીથી ભળી (assimilate) જાય છે એવા તર્ક કેટલાક વિદ્વાનો કરતા અને આજે એલોપથી પણ Tannate albuminate જેવા ધાતુના સેન્દ્રિય કલ્પો બનાવતા થાય છે આ ક્રિયામા આયુર્વેદિક ધાતુ-ખનિજ-કલ્પોનુ પણ સશોધન કરવાનુ બાકી છે શુદ્ધક્રિયામા ભાવના અને અસખ્યપુટનો વિધિ આજે કેવળ અપ્રયોજ્ય થયો છે વછનાગની ગોમૂત્રમા શુદ્ધિ કરવાથી હૃદયાવસાદક વછનાગ હૃદયવર્ધક બને છે આ વાત હવે એલોપથીની લેબોરેટરીમા સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે દ્રવ્ય શુદ્ધિમાનો હેતુ દ્રવ્યદોષપરિહરણ, કે દ્રવ્યરૂપાતર કરવાનો હશે કેમિસ્ટ્રી આ બાબતમા કેટલોક પ્રકાશ પાડશે તોપણ તે પોતે જ હજી કેટલીક બાબતોમા અપૂર્ણ થઈ પડે છે આ સ્થિતિમા દ્રવ્યશુદ્ધિ ભાવના અને અસખ્યપુટ ક્રિયા બાબત આપણે દરદીઓ ઉપર અનુભવ લઈ નિર્ણય કરવો

તે ઉપરાંત બીજુ સાધન દેખાતું નથી ભસ્મોને અસંખ્ય પુટ આપવાથી અને પારદને પો કુપીપક્વ કરી ઉડાવવાથી અત્યંત સૂક્ષ્મ થાય છે અને શરીરમાં તરત ભળી જાય છે એવી એક કલ્પના છે હેમગર્ભપોટલી કે ચઢો ૫ ચટા વાથી દર્દીની નાડ (pulse)ની ગતિ તરત જ સાગ પ્રમાણમાં વધી ગઈ એવા દાખલાઓ વૈદ્યરાજ મહેતા સંભળાય છે આ વસ્તુનું સંશોધન થવુ આવશ્યક છે અને તે બહુ અઘરૂં નથી જ Lime oxide બજારમાથી એ ચાર રૂપિયા રતલના ભાવે લઈ આવી જસ ભસ્મ તરીકે નવ રૂપિયા તોલા વેચવાવાળા ણ એક બે પુટમાં જ ભસ્મ બનાવી તેની ઉપર શથી એક હજાર પુટના લેબલ ચોડનાર લોકો યા ફાર્મસીઓ પાસેથી આના સંશોધનની આશા રાખવી ખોટું છે! નવશિક્ષિત વૈદ્યો અને સારી ફાર્મસીઓ આ ાય ઉપાડી લઈ શકે

પારાના કલ્પો વધારે પરિણામકારક દીર્ઘદૃષ્ટી અને સગવડભરેલા લાગવાથી આયુર્વેદ તેઓને અપનાવ્યા અને તેઓની બનાવટમા અને ઉપયોગમાં એટના સુધારા કેમિસ્ટ્રીના જ્ઞાન વગર કરી શકયા તેનું આપણને જરૂર આશ્ચર્ય લાગશે પારદની કજ્જલિ આ સામા ય કલ્પ પિત્તસ્રાવી રુઆસન અને કૃમિઘ્ન હતો તેને કુપીપક્વ એટલે sublimed કરી તેના મકરધ્વજાદિ (ચ ોદયાદિ) કલ્પો બનાવ્યા કે જે હ ય ઉપર જલદી અસર કરી શકે છે વળી કજ્જલીરૂપે Sulphateને ઉષ્ણતા આપી પીગળાવી એના Sulphideમા રૂપાતર કરી પર્પટી નામક લ્પ બના ો કે જે જઠરમાથી રુપાતર થયા વગર આંતરડામા પહોચી શકે છે અને ત્યાં જતુઘ્ન ક્રિયા ાતાવી શકે છે આ ઉપરાંત રસકપૂર રસપુષ્પ અને પીતભસ્મ (yellow Mercuric oxide) પ્રાચીન આયુર્વેદિકો બનાવી શકતા અને તે તે રોગમા વાપરતા આ વાત પ ા મહત્ત્વની છે પારદાદિ ધાતુકલ્પ ક્રિયા અને તેના કર્મ (actions) પ્રાચીનોએ માત્ર અનુભવના આધારે શોધી કાઢેલા જે ઉપરથી તેમની અસામાન્ય બુદ્ધિમત્તા અને પ્રયત્નદક્ષતા દેખાઈ આવે છે સાથે સાથે જ પારદાદિ ક્રિયામાની કેટલી ક્રિયા આજે નિરૂપયોગી પણ લાગે છે કે આપણને સમજાતી નથી કેમિસ્ટ્રી વગેરેનો આપણે તેમા હજી ઉપયોગ કરી શ તા નથી સંશોધનમા કે ક પ બનાવવામા તેથી આપણું અસામા ય આતરર પણ દખાઈ આવે છે! આયુર્વેદિક પૌની નાનાવિધ ક્રિયા આપણને અર્થ વગરની લાગતી હોય તો પછી તે કચરો આપણે ફેંકી દેવો જોઈએ પણ આપણને તેટનુ ધૈર્ય નથી અને દહાડે દહાડે આપણે દાળિ બનતા જઈએ છીએ આપણા કેમિસ્ટો તો આયુર્વેદ કલ્પક્રિયાને ધતિંગ જ માને છે અને આપણા સુશિક્ષિત વધા વૈદ્યક-શિક્ષકો કોલેજ કમિટીના અધ્યક્ષો અને મેમ્બરો કે મહાવિદ્યાલયોના વિદ્યાર્થીઓ પણ આયુર્વેદની કેમીકલ પ્રક્રિયા નિરુપયોગી માને છે છતાં આયુર્વેદ વિદ્યાલયના અભ્યાસ ક્રમમા આ બાબત સુધારો કરવાનું ધ્યેય આ લોકોમા નથી તેમજ ઉક્ત કલ્પક્રિયામા શ્રદ્ધાથી સંશોધન કરવાનું બનતું નથી આ આયુર્વેદ માટે સ ારીતે કુચિ હ જ ગણવા જોઈએ

પ્રાચીનોની ધાતુક્રિયા ાાસ્ત્રસિદ્ધ હતી નહિ પણ એક ના તરીકે હતી અને આપણા માટે હજી પણ તે કલા જ રહી છ! (Chemi try as an art was practised thousands of years before the christian era History of chemistry by Sir E Thorpe)

શીઘ્ર પરિણામી પાર કલ્પની માફક જ રસાયન વિધિ પણ આયુર્વેદનું મહત્ત્વનું વૈશિષ્ટ્ય ગણવું જોઈએ શરીરની શક્તિ અને જીવન વધારનારા ઔષધિ દ્રવ્યો રસાયન (Alterative) નામથી આયુર્વેદમા કહેલા છે વાનડીંગ ભીનામા ખેરસાર ગળો ભાંગરો હરડે વગેરે સાધારણ દવાના રસાયન પ્રયોગ ઉપર આયુર્વેદ ખૂબ ભાર આપ્યો છે અને જીર્ણ તથા અસાધ્ય ગણાતા વ્યાધિઓ ઉપર રસાયન પ્રયોગ જેવો બીજો એકે ય ઉપાય આજે કોઈ પેઢીમા રખાતો નથી જીર્ણ ગર્ભાશયમા આજે ય મહાદ્રાક્ષાદિ ક્વાથ માટે ડોક્ટરો ભલામણ કરતા દેખાય છે એવી જ રીતે આયુર્વેદના કેટલાક કલ્પ-જેમકે હિંગાષ્ટક સીતોપલાદિ અશ્વગંધાદિ અભયાદિ ભાર્ગ્યાદિ ચાતુર્જાત સામાવલેહ ચ્યવનપ્રાશ ત્રિફલાઘૃત ત્રિભુવન કીર્તિ ચંદ્રોદય સમીરપન્નગ હેમગર્ભ ચંદ્રપ્રભા યોગરાજ મકરધ્વજ વગેરે બનાવટો આયુર્વેદના દુશ્મનોય આજે ન છૂટકે વાપરતા થાય છે અને ઉક્ત કલ્પો અજરામર ગણાયો કેમકે તેઓની બનાવટમા આયુર્વેદની દીર્ઘ તપશ્ચર્યા છે તેઓની શોધમા Chemistry કેમિસ્ટ્રીનું સૂક્ષ્મ અને તાત્ત્વિક જ્ઞાન નથી પણ તીવ્ર પ્રતિભા ઉચ્ચ યોજકતા અને ઊંડો અનુભવ છે આમા વપરાતી ચીજો જેમકે ભાર્ગી પાષાણભેદ અશોક જીવતી હિંગ હરડે ગુગળ, શિલાજીત વગેરે સાચી અને સારી વાપરી શાસ્ત્રોક્ત પાઠ પ્રમાણે ચીજો બનાવાય તોય આ દિશામા ઘણું થયું કહેવાય કેટલીક ઔષધિના નવા કલ્પો બનાવી શકાય, નવા અંગોનો ઉપયોગ (જેમકે અરડુસીના મૂળની છાલનો ઉપયોગ) કરી શકાય કેટલીક નવી અકસીર ઔષધિના કલ્પ બનાવી શકાય અને વળી પ્રસિદ્ધ અને ઉત્તમ દેશી વનસ્પતિના મદ્યાર્કકલ્પ એટલે કે ટિંક્ચરો બનાવી શકાય પણ આ દિલ્હી તો હજી બહુ દૂર છે!' એમ આજની આપણી ફાર્મસીઓની સ્થિતિ જોતા લાગે છે છતા આ દિશામાં બેંગાલ કેમિકલ-ફાર્મસી એ અને લોસ લેબોરેટરી જેણે પહેલા પગલા નાખેલા તેનું સારું અનુકરણ હવે બધી ફાર્મસીઓ કરતી દેખાય છે જેથી ભવિષ્યમા વધારે સુધારાની ખાતરી રાખી શકાય છે

કુટીપ્રવેશ રસાયનો આયુર્વેદનું વૈશિષ્ટ્ય ગણાય તેવીજ રીતે પંચકર્મ-વિધિની ચિકિત્સા આયુર્વેદનું એક મહત્ત્વનું અંગ ગણાવું જોઈએ કે જે આજે નષ્ટ જ થયું છે મદ્રાસ બાજુમા આ ચિકિત્સાંગ હજી જીવંત છે એમ કહેવાય છે આ અંગ ફરીથી પ્રચારમા આવવું જોઈએ અને તેનું સંશોધન થવું જોઈએ પંચકર્મોમા ખાસ કરી વસ્તિ એક અનેરો ઉપાય લાગે છે અને પંચકર્મના નાશ સાથે આયુર્વેદ કમ નષ્ટ થયું એમ કહેવાની ફરજ પડે છે આ પ્રમાણે જ નેત્રરોગ ચિકિત્સા ગર્ભાશય રોગ ચિકિત્સા, અને વ્રણ ચિકિત્સાના ઔષધિ દ્રવ્યોનો અનુભવ અને સંશોધન થવું આયુર્વેદની ઉન્નતિ માટે જ નહીં પણ માનવી જીંદગી વધારે સુખી કરવા માટે આવશ્યક છે આ બાબતમા વૈદ્ય ઝંડુ ભટ્ટજી અણ્ણાસાહેબ પટવર્ધન અમૃતલાલ પટ્ટણી જાદવજીભાઈ વગેરે વૈદ્ય શ્રેષ્ઠોએ અને અમદાવાદ નગર ફાર્મસી એ કેટલોક અનુભવ લેવાના પ્રયત્નો કર્યા છે જે ઉલ્લેખનીય છે

આપણો દેશ અને પ્રજા પરદેશી લૂંટારાઓએ ગરીબ કરી નાખ્યો છે પરદેશમા હવે કુદરતી ઔષધિ કરતા કૃત્રિમ સંયોગ (Synthetical product) વાપરવા ઉપર જોર છે આવી દવા અહીંયા મોંઘી પડે છે અને લડાઈ જેવા પ્રસંગ ઉપર તો મળતી જ નથી એવી કૃત્રિમ દવા આપણા કારખાનાઓ ન બનાવી શકે ત્યા સુધી તેઓની જગ્યા

(Sharch) તે ખાવો જ નહિ એવું અધ અનુમાન અને અનુજ્ઞા એનોપેથીની જેમ આયુર્વેદમા નથી પણ મધુમેહમા મ્ક્ વધેલો અને વિકૃત હોય છે તે રોગનું મ્ગળ છે અને તેને ખી નાખવા માટે મધ અને જવ આ રૂક્ષ પ ર્થો લેવાનું આયુર મ્હે છે પછી ભલે કેમિસ્ટ્રીની દૃષ્ટિથી મધમા સા ર કે જવમા સ્ટાચ હોય। વર્ગીકરણ અને ઉપપત્તિ (classification and theory) આ દરેક શાસ્ત્રના બે પ્રાણ છે અત્યાર સુધીનુ ધુ વૈદ્ય શાસ્ત્ર ર ઠગ જેટલુ માત્ર છે એમ પણ કેટલાક પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનો કહે છે એટલે ત્રિદોષસિદ્ધાંત કે સમચિકિત્સા સિદ્ધાંત વગેરે બીજા વૈદ્ય શાસ્ત્રના મૂળસિદ્ધાંતો કેવળ કલ્પિત વસ્તુ પણ હોઈ શકે પણ પૂર્ણ સત્ય જ્યાસુધી ન જડ્યુ હોય ત્યાસુધી દરેક શાસ્ત્રમા અર્ધ સત્ય અને પાદ સત્ય (Half truths & quarter truths) તેની જગા લઈ આપણને આગળ વધારે છે। Atomic theory Kinetic theory of matter Relative theory Quaontum theory Electric theory વગેર નાનાવિધ ઉપપત્તિઓ પ્રત્યક્ષ અને સ્થૂલ જેના કેમિસ્ટ્રી જેવા શાસ્ત્રમા પૂર્ણ સત્યના આત્માને ઝાખુ પણ ચિતરવાના પ્રયત્નો બહુ હોશથી કરી ગ્યા દખાય છે અને બે પાચ વરસે વળી એ દ નવી Theory નિ ળી પડે એવી બી લા કરે છે ચદનનો મહાન્ ગુરુત્વા ષણસિદ્ધાંત પણ વાસ્તવિ રીતે એક કલ્પના જ છે પણ તે ક પનાથી અત્યાર સુધી બીજા શાસ્ત્રના મ આગળ ધપાવવામા સહાય જ થયુ છે વૈદ્ય શાસ્ત્ર તો ચિકિત્સારૂપે ક્રિયાત્મક જ હોવાથી તેને કોઇ મૂળસિદ્ધાંતની જ્ઞાનચક્ષુની વિશેષ જ જરૂર રહે છે ઉપલબ્ધ નાનાશથી અત્યારનું કામ ચાલુ રાખવા માટે આયુર્વેદે પણ સાખ્યશાસ્ત્ર વગેરે જગ ચનાના તત્ત્વલીન બીજા શાસ્ત્રોના આધારે પચમહાભૂત સિદ્ધાંતાત્મક ત્રિદોષસિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે એમ કહી શકાય અને એનોપથી જેવા બળવાન અને પ્રયોગશીલ નવા શાસ્ત્રે જ્યાસુધી દુનિયાને ત્રિદોષસિદ્ધાંતની જગાએ વધુ સારો કે સત્ય એવો બીજો સિદ્ધાંત આપ્યો નથી ત્યાસુધી ત્રિદોષ સિદ્ધાંતને સત્ય અને સાધન માન્યા વગર આપણને તો છૂટકો નથી એનોપથીમા પણ મૂળ ત્રિદોષસિદ્ધાંત હતો અને આજે તેણે તેનો ત્યાગ કરેલો દખાય છે તોય Nervous Temperament Billiary Temperament વગેરે રાગીના પ્રકૃતિના વર્ગો એનોપથી ન છુટકે દરદના વર્ણનમા વાપરે છે વળી શારીરમા મજ્જાયત્ર (Nervous system)ના વર્ણનમા Anabolic (કફની વિસર્ગક્રિયા) અને Katabolic (પિત્તની આદાનક્રિયા) આવા વર્ગીકરણનો આશ્રય જર્મનીના જગપ્રસિદ્ધ ગ્રથકારો Strumpell અને Seyfarth લેતા દેખાય છે (A practice of medicine p 2170) આ ઉપરથી આટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે મોઢેથી ના પાડીએ તોય કૃતિમા આપણને કોઈ સિદ્ધાંતનો આશ્રય લેવો પડે છે અને નિદાનચિકિત્સા સુગમ થવા માટે ત્રિદોષસિદ્ધાંતનો એવો જ કિંમતી ઉપયોગ છે એનોપથી ભવિષ્યમા કોઈ વધારે સારો સિદ્ધાંત શોધી કાઢશે ત્યારે આપણે ખુશીથી ત્રિદોષને મૂકી દઇ ત્યાસુધી તો આયુર્વેદનો અને નવી લઇએ તો એનોપથી વગેરેની ઔષધિ ઉપાયો કે ચિકિત્સા આપણે ત્રિદોષસિદ્ધાંતના જ આધારે સ્વીકારવી જોઇએ પછી ડાક્ટરો ભલે ત્રિદોષની મશ્કરી કરે। મોજી મારી અપેક્ષા વૈદ્ય શાસ્ત્રને ન મળે ત્યાસુધી આપણી ત્રિદોષની આંખો ફોડી ન નાખવી। તેવી દુષ્ટ ઇચ્છા કોઇ ડાક્ટરો કે નવર્ગીય પ્રદર્શિત કરે તેઓને આપણે પાગલ ગણવા

आरोग्य अने औषधि

માનવી પ્રાણી વનસ્પતિની સેવાથી બીજા પ્રાણીઓને ભક્ષણ કરીને જ તે જીવી શકે છે અનુભવથી એમ જણાઈ આવ્યું છે કે સિદ્ધ થયું છે એમ કહીએ તો ચાલે—કે ઔષધિજન્ય અને બીજા પ્રાણિજન્ય અન્ન કરતા માણસના આરોગ્યને વનસ્પતિ પોષક છે આમા ફક્ત દૂધ અને તજ્જન્ય પદાર્થો અપવાદ તરીકે ગણવા જોઈએ માણસનું આરોગ્ય ભૂલભરેલા આહાર-વિહારથી અને કેટલીક વાર હવા પાણીની નૈસર્ગિક પ્રતિકૂળતાથી બગડે છે અને સ્વરૂપ ઔષધિમા ફેરફાર કરવાથી આ આરોગ્ય પાછું મળી શકે છે સાથે વિહારમા પણ ફેરફાર કરવો જોઈએ એવી રીતે હવા અને પરેજી મળીને આહાર વિહારના આ ફેરફારને ચિકિત્સા કહેવાય છે પશુ વગેરે રોગી થાય છે ત્યારે તેઓ પણ આહારમા એવા ફેરફાર કરે છે યા વમન અને અપવાસના ઉપાયો કરે છે મનારોગ જણાય ત્યારે બિલાડી અને કૂતરાઓ લીલું ઘાસ ખાતા દેખાય છે એવી રીતે માણસ અભક્ષ્ય વનસ્પતિ ઝેરી વગેરે-દવા તરીકે ખાવા માંડ્યો પછી પ્રાણીજન્ય ચીજોનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો ત્યાર પછી ખનીજો ઉપયોગમા આવ્યા અને આજે કૃમિજન્ય વિષો (Serums etc) આકૃમિજન્ય આદિ વાયુ વિદ્યુત અને ક્ષ કિરણો ઇત્યાદિ વિચિત્ર પદાર્થો ઉપયોગમાં અને તેવાજ સૂક્ષ્મ રૂપો જેનાથી ચિકિત્સાપ્રણાલી સાધન સંપન્ન બનેલ ને પ્રકાર થઇ છે ચિકિત્સાના આટલા બધા સાધનો જોઈને આપણો ખ્યાલ થવો જોઈએ કે રોગોને માટેની બીક નાબૂદ કે ઓછી થવી જોઈએ પણ પરિણામ ઉલટું જ આવ્યું છે વૈદકમા સૂક્ષ્મ અનેક શોધો લાગ્યા છે અને નિદાન ચિકિત્સાના સાધનો ઢગલાબંધ વધ્યા છે પણ તે સાથે જ આપણા રોગો વધ્યા છે અને બીક શતગણી વધી લાગી છે આનું કારણ આ છે કે સાધનો વધતા પહેલા જ તેવા સાધનોને ઉત્પન્ન કરી શકતી રહેણી કરણી (જેને આપણે સંસ્કૃતિ કે સુધારો કહીએ છે તે) ઉત્પન્ન થતી હોય છે અને આ નવી રહેણી-કરણી જ નવા અનારોગ્યને ઉત્પન્ન કરે છે એટલે વૈદકની ઘાણીનો મૂંગો બળદ આટલું ચાલીને પણ પહેલા કરતા પાછળ જ પડેલો દેખાય આ ઉપરથી એમ કહેવામા વાંધો નથી કે ચિકિત્સાશાસ્ત્રની શોધ કરવામા નાના રસાયનો સેંકડો ઇંજેક્શનો અને અનેક પેથીઓનો ચરો વધારવામા આપણે જેટલા પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેના હજારમા ભાગના જેટલા પ્રયત્નો આપણે આપણું આરોગ્ય સાચવવામા અને આરોગ્ય બગાડનાર રોગીક ઘણીનો ત્યાગ કરવામા—ટૂંકમા કહીએ તો નૈસર્ગિક આહાર વિહારનું સેવન કરીએ તો જગતને જ પાછા ઘણા રોગોનું નામનિશાન રહેશે અને વધતા વૈદ્યશાસ્ત્ર સાથે વધતા રોગો જોવામા પણ આવશે નહિ આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા કોઈ એવા નિર્ણય ઉપર આવી જાય કે માણસ પાછો માનવ જંગલી થાય તો સારૂ તો આમ નથી Back to Nature એવી બૂમો આપણે ઘણીવાર સાંભળીએ છીએ પણ આમ માણસ પાછો તેની પ્રાથમિક જંગલી સ્થિતિમા જાય કે ચાર પગ ઉપર ચાલવા માંડે એવો પશુ થાય એ તો ઇચ્છનીય પણ નથી અને શક્ય પણ નથી ત્યારે બંને સ્થિતિનો સમન્વય કરવાનું રહ્યું હિંદુ સંસ્કૃતિ આ સમન્વયના લેવડ-દેવડ ઉપર ઘડાયેલી છે અને આપણા ગામડાનું જીવન આ બાબતમા આપણને માર્ગ બતાવી શકે તેની ચર્ચા કરવાનું આ સ્થળ નથી પણ ગામડાના ખેડૂતનું મહેનતુ અને સ્વાવ

લમી જીવન ત્યાની છુટી વસતી સ્વચ્છ હવાપાણી અને તાજે નિર્ભેળ અને સાદો આહાર આ માનવી સપૂર્ણ આરોગ્યશાસ્ત્રની સૂત્ર ચતુષ્ટયી છે એમાય થોડા પણ અગત્નીર પ્રકારના રોગો થાય તે સામાન્ય આર ધિના સેવનથી જરૂર મટી જાય. **આના માનન-જીવન સિદ્ધાત ઉપર આયુર્વેદ શાસ્ત્ર રચાયેનુ હતુ** જો કે પછીની વિલાસી રહેણીથી તેમા પણ ફેરફાર એટલે સુધારો થયો પણ આપણા ઋષિઓની આ દષ્ટિ હતી અને આ , તે આપણે ભૂલી ગતા છીએ ગી તેમા આપણે પાશ્ચિમાત્યોની આસુરી સસ્કૃતિના પુજારી નના જઈએ ત્રીએ પણ આમ લાગા વખત સુધી નહિ ચાલે **નિયાને જીવતુ હોય તો એક વખત ફરીથી આયુર્વેદના સિદ્ધાતાનો સ્વીકાર કરવો પડશે** શાકભાજી ધા ય દુધ વગેરેના આહાર કહના ગુણ અભ્યગાદિ ઉપચારો ઋતુચર્યા વગેરે આયુર્વેદોક્ત આરોગ્યશાસ્ત્ર કે માણસને લાગા વખત આરોગ્યથી ાવવા માટે જે રસાયન જેવુ છે અને જે માટે પાશ્ચિમાત્ય શોધકો પણ હજી મથ ામા છે તેનું સપૂર્ણ અધ્યયન રી ત ન તેમ વત ત્યારે વૈદ્યકશાસ્ત્રનો સાચો ઉપયોગ થયો કહેવાય માનવી આયુષ્યનુ આધેય અને આરોગ્યનું આ મમ ણણી ઋતુચર્યા અને તેમ વતતા કવચિત્ રોગો થાય તો તેમા ઉપયોગી થાય એવી ખાટ આ ધિના ગુણધર્મો સુ અને સાદી રીતે કહેતો આયુર્વે નુ ગાથી શ્ર ૦ નથી ?

જોધપુરના ૨૯ મા નિ ભા આયુર્વેદ મહાસમેલનની આતુરરક્ષા સભાષા પરિષદમા તા ૨૧મી ડિસેમ્બરનુ તેના સભાપતિ

વૈદ્ય શિરોમણિ કવિરાજ મણિન્દ્ર લાલદાસ ગુપ્ત

એમ એ એમ બી કવિરત્નનુ અભિભાષણ

માનનીય બહેનો અને ભાઈઓ

સસ્કૃત ભાષામા આતુર શબ્દનો અથ દર્દી અથવા રોગયુક્ત એવો થાય છે એટલે આપણે રક્ષા સાથે એટલે દર્દીઓની સભાળ સાથે આપણા વિચારોને જોડવા પડશે આ ના મુખ્ય વિષ ઉપર હુ આવુ તે પહેલા ૨૯ મા નિ ભા આયુર્વેદ મહા સમેલનની સ્વાગત સમિતિનો આ વિશિષ્ટ શાખાના સભાપતિનુ મો માન આપવા માટે મારે ઉપકાર માનવાનો છે આયુર્વેદના એક સ્મસેવ તરીકે નિ ભા આ મ સમેલનની આ શાખાના પ્રમુખ માટે મન પામતીને મો નુ માન આપ્યુ છે તેનુ મને સાભાર માન છે આ અતિ માનનીય અને જોખમ ારીવાળા સ્થાન માટે જેમા આયુર્વેદના વિ ાન ાધ્યાપકો જ નહિ પણ મહા ઉભિો પણ માતૃભૂમિના દૂરના ભાગોમાથી આવીને એક થતા હોય એવી આ એમ જ નિ િ ન ભારતવર્ષીય સસ્થા ૮ એ તેના ખાસ રીતે હુ મને પોતાને અયોગ્ય માનુ છુ મારી ક્ષતિઓ જે કાય અમ્ય ની જ તે માટે હુ તમારી સાનુકૂળ દષ્ટિની પ્રાર્થના કરૂ છુ

ચરક કહે છે કે —

भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ॥
गुणवत् कारण ज्ञेय विकारस्योपशान्तये ॥

વળી કહે છે કે —

श्रुत पर्यवदातत्व बहुशो दृष्टकर्मता ॥
दाक्ष्य शौचमिति ज्ञेय वैद्य गुण चतुष्टम् ॥

શાસ્ત્રજ્ઞાન વૈદ્યકનો બહોળો અનુભવ વધક મની કુશળતા અને પવિત્રતા એ ચાર સારા વૈદ્યમા આવશ્યક ગુણો છે ચિકિત્સાના સામીના ત્રણ પાદ માટે ભિન્નભિન્ન કર્તવ્યનો નિર્દેશ કરવામા આવ્યો છે ચરકતો ઉત્તરમા કહે છે કે —

कारण षोडशगुण सिद्धौ पादचतुष्टयम् ।
विज्ञाता शासिता योक्ता प्रधानो भिषगत्र तु

મતલબ કે દરદીના ઉપચારની મુખ્ય જોખમદારી ભિષક્‌ને માથે છે દ્રવ્ય ઉપસ્થાતા અને રોગી તો ગૌણ છે સારા વૈદ્યે નીચે પ્રમાણે વર્તન રાખવુ જોઈએ —

मैत्री कारुण्यमार्तेषु शक्ये प्रीति रुपेक्षणम्
प्रकृतिस्थेषु भूतेषु वैद्य वृत्तिश्चतुर्विधा ॥

આ શ્લોકમા કહેલા ગુણોવાળો વૈદ્ય જ આતુરની સભાળ લેવા માટે યોગ્ય છે પુરાણા કાળમા ગમે તે રોગથી પીડાતા આતુરની સભાળ વૈદ્ય લઈ શકતો અષ્ટાગ આયુર્વેદ એટલે કે કાયચિકિત્સા શલ્ય શાલાક્ય પ્રસૂતિતત્ર કૌમારભૃત્ય વિષતત્ર ભૂતવિદ્યા રસાયન અને વાજીકરણ એ બધા અગો ઉપર વૈદ્યનુ પ્રભુત્વ હતુ તરત સુવાવડ આવવાની સભવવાળી સગર્ભાની સભાળ લેવામા કે શરીરમાથી નષ્ટ શલ્યને બહાર કાઢવાની બાબતમા એ વૈદ્ય અચકાતો નહિ વળી આખ કાન નાક અને ગળાના દરદોની શસ્ત્રવિદ્યામા જેઓ કુશળ હતા એવા નિમિ વિદેહ વગેરેના નામો આપણે વાચીએ છીએ વળી આયુર્વેદિક વૈદ્યનુ ક્ષેત્ર કેવળ મનુષ્યમા પર્યાપ્ત થતુ નથી વૃક્ષાયુર્વેદ ગજાયુર્વેદ વગેરે પણ ખેડાયેલ હતા વૃક્ષાયુર્વેદમા વનસ્પતિના રોગોના લક્ષણો અને ચિકિત્સા વર્ણવાયા છે વનસ્પતિ અને સ્થાવરજીવ કહેલ અને તેઓને સુખ દુખ થાય છે એવુ માન્યુ છે (अन्त स । भवन्त्ये सुख दुःख समन्विता)

પ્રાચીન વૈદ્યોના આધુનિક વારસને ઘણી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવાનો છે પહેલુ તો દેશના અતકલહ અને એક પછી એક આવેલા પરદેશી હુમલાઓથી તથા તેમાથી પરિણમતી પરાધીનતાને લીધે એ વૈદ્ય કેવળ કાયચિકિત્સક રહ્યો છે વિષમ ગર્ભિણી અથવા શસ્ત્રસાધ્ય દરદી ઉપસ્થિત થતા વૈદ્ય એ દરદીને હાથમા લઈ શકતો નથી એટલુ જ નહિ પણ કાયચિકિત્સાના ક્ષેત્રમા પણ દરદી જુનો નબળો અને અરિષ્ટ લક્ષણવાળો હોય અથવા જલોદર અર્ધાંગ પક્ષઘાત અથવા રાજયક્ષ્મા જેવા કષ્ટ વ્યાધિથી પીડાતો હોય ત્યારે જ વૈદ્યને બોલાવવામા આવે છે બગાળમા મતિ જરો કે સાન્નિપાતિક જ્વર (ટાઇફોઇડ) વાતશ્લેષ્મોલ્બણ સન્નિપાત (ન્યુમોનીઆ) વિષ્ફોટક (એમીબીક-

ડીસે ટરી) સાનિપાતિક અતિસાર (એસોનરીડીસે ટરી) અથવા ગ નનોડ બુખાર–કે અભિન્યાસ વગ (મેરીનો પાઇનલ રીગ) જેવા વ્યાધિમા વદ્યને કોઈ બોલાવતુ નથી આનુ મ ણ આયુર્વેદિક વદ્ય આ તીન વ્યાધિની ચિકિ મા નથી રી ; તો મે નથી પણ સમાજને આવા રોગો માટે આધુનિક વદ્ય ઉપર વિશ્વાસ નથી

અને આ અવિશ્વાસનું ર ણ એ છે કે મારમ્ભિક વ્યા નમા આપણને પાશ્ચાત્યોએ જીતી લીધા છે અને આપણી ગુલામી મનોદશા માપ ા નિમ્નના મગાનહાલાને ઉપર મ્હી તેવી સ્થિતિમા મુરઘના હાથમા સોપવાની આડે આવે છે

અહીં પશ્ચિમ જગતમાં લડાઈ માટી નીમ્ળવાને લીધે પર રી વા ખાસ કરીને જે દવાઓ પરદેશમા બનતી હોય તે અત્યારે વિરલ થઈ પડી છે એ ખાસ નોધવી જોઈએ પણ એમ છતા આપણા દેશીનાઈ મો એલોપથિક ક્તરોની સલાહ લે અને પરદેશી દાગોની અતિ ભાર કિંમત ખરચે છે નો ટેરીન ઈમીટીન કોરમાઈન કેમ્પોનન વગેરે વાઓ કલકત્તાની મ નગમા લડાઈ પહેનાના ભાવ કરતા બમણા ત્રમણા ભાવે આ દેશમા આર્થિક મોધારત હોવા છતા વેચાય છે અહીં એક હકી ત નોધવી અસ્થાને નથી કે ૧૯૧૪ના મહાયુદ્ધ વખતે યારે પરદેશી દવાઓના લગભગ અભાવે ધવાને મુકની દીધા હતો ત્યાર જે પ્રખ્યાત ફાર્માસ્યુટિકલ કારખાનાઓનો આ દેશમા ઉદ્ભવ થયો છે તેનાથી આ કોયડાનો ઉકેલ થતો નથી કહેવાતા ભાગ ફાર્માસ્યુટિકલ કારખાનાઓ પ દેશથી આવેલી દવાઓને નાટલીઓમા ભરનાર તથા ઉપર પોતાનું લેબલ ચોડનારથી વિશેષ નથી અને આ પરદેશી દવાઓ મોટેભાગે આપણા શત્રુ રાજ્યોમાથી આવે છે

જો આપણે ક્તર મિત્રો તરફ જોઈએ છીએ તો તેઓ દયાપાત્ર સ્થિતિમા આવી પડેલા છે ચિકિત્સાના ક્ષેત્રમા શોધખોળની બડીમડી વાતો હવે ચાલે તેમ નથી આપણી સરકાર મોટા પગારવાળા શોધખોળના પડિતોને પાળવામા કરોડો રૂપિયા ખરચે છે પણ આ શોધખોળથી આપણા દેશને શુ ભનુ થયુ ? એ પ્રશ્ન અહીં પૂછવામા માર્ત ખોટુ છે ? એલોપથિક દા તરો પોતે પણ સમજે છે કે પોતે પરદેશી દવાઓના કેનવાસરથી વધારે કશુ નથી જે રોગો આપણા દેશમા ભારે મનુષ્ય નાશ રે છે તેવા રોગો માટે એક બે અકસીર દવાઓ શોધી કઢવા સિવાય કહેવાતા શોધખોળના પડિતોએ કાંઈ કર્યું નથી એટલુ જ નહિ પાશ્ચાત્ય વદ્યક જગતના સ્ય રોગો પણ આ દેશની પીડિત જનતાને રોગ મુક્ત કરવા માટે કશુ કર્યુ નથી

વળી દવાઓના અભાવના આ દિવસોમા આપણા દેશભાઈઓ પોતાના મગજ વહાલા માટે આયુર્વેદિક ચિકિ સકની સલાહ લેવા કરતા મરવાનું વધારે પસ દ કરે છે કારણ કે એલોપથિક દા તરની સમાન કક્ષામાં આયુર્વેદિક ચિકિત્સક ગણાતો નથી અને એના ઉપર એટલો વિશ્વાસ પણ નથી મારા ધધાભાઈઓને આ પ્રશ્નનો તોડ તેવી રીતે નીકળે તેનો વિચાર કરવાની સચના કરુ છુ આપણા શાસ્ત્રોના લુપ્ત થયેલા ખજાના આપણે શી રીતે શોધી શકીએ આપણા દેશના દૂરતમ ખૂણાના ગામડા સુધી આપણી ચિકિત્સાપદ્ધતિ શી રીતે પહોચે ? પરદેશી દવાઓને મોઘારતના આ જમાનામા આપણા ભાઈઓમા જ પોતાના મિત્રો—આયુર્વેદિક વૈદ્યોની સલાહ લેવાની બુદ્ધિ શી રીતે ઉત્પન્ન

થાય ? વગેરે પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાની જરૂર છે મારા મત બીજા બધા પ્રશ્નો કરતા ઉપરના પ્રશ્નોનો આપણે ગંભીર વિચાર કરવો જોઈએ કારણ કે આ પ્રશ્નોના તો ઉપર આધુનિક આયુર્વેદીયોના ઉદ્ધારનો આધાર છે

આધુનિક વૈદ્યની ઉપર કહેલી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા માટેની થોડી સૂચનાઓ નીચે કરૂં છુ પહેલુ તો આયુર્વેદીય શિક્ષણસંસ્થાઓમા અપાતા આયુર્વેદીય શિક્ષણની જે દુર્દશા છે તે ઉપર મત અધ્યાપકોનું તથા ખાસ કરીને આયુર્વેદીય કોલેજો તથા સ્કૂલોના અધ્યક્ષોનુ ધ્યાન ખેંચુ છુ મારા મતે તો સંસ્કૃતનું મધ્યમા પરીક્ષાની યોગ્યતા જેટલુ જ્ઞાન જેને હોય નહિ તેવા કોઈ વિદ્યાર્થીને દાખલ ન કરવો એમ જ મારા વિરોધીઓ આયુર્વેદીય શિક્ષણ દેશીભાષા દ્વારા આપવાની ગમે તેટલી હિમાયત કરે પણ મારી તો ખાત્રી છે કે સંસ્કૃતના સામાન્યજ્ઞાન વગર આયુર્વેદનો કોઈ વિદ્યાર્થી પોતાના અભ્યાસને પૂરો ન્યાય ન આપી શકે વળી પાઠ્યક્રમ એવો ઘડાવો જોઈએ કે આયુર્વેદના આઠે અંગોનો અભ્યાસ થાય-ખાસ કરીને કાયચિકિત્સા શલ્યશાલાક્યચિકિત્સા અને પ્રસૂતિતંત્રનો સપૂર્ણ સમાવેશ થવો જોઈએ સૈદ્ધાન્તિક તથા વ્યાવહારિક એમ બન્નેનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને મળે એવી ગોઠવણ થવી જોઈએ જ્યાં જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં શારીરના શિક્ષણમા શવચ્છેદની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ મારા મત પ્રમાણે પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકશાસ્ત્રના ભાગોને દાખલ કરીને આયુર્વેદનો વિસ્તાર કરવાનો પ્રશ્ન ખરેખર કરતો હોય તો બીજી કોઈ શાખા કરતા આયુર્વેદની શારીરવિદ્યામા પાશ્ચાત્ય એનેટોમીના ભાગો દાખલ કરવામા એ વધારે સ્થાને છે આ લક્ષ્યબિંદુ નજરમા રાખીને હમણા હમણા ચરકસુશ્રુતના શારીરસ્થાનોની એનેટોમી માથી વિચારો લઈને જેમા સ્પષ્ટતર વ્યાખ્યા કરવામા આવી હોય એવા સરસ ગ્રંથો લખાયા છે આ ગ્રન્થોને આયુર્વેદિક અભ્યાસક્રમમા દાખલ કરી શકાય

બીજુ થોડા વખતથી અમુક અધ્યાપકોમા સામાન્ય સંસ્કૃત શિક્ષણ માટે ટોલમા વપરાતી પદ્ધતિ પ્રમાણે આયુર્વેદ શીખવવાનું વલણ જોવામા આવે છે તેઓ વ્યાકરણ વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથોને નહિ પણ સાહિત્ય કે વ્યાકરણના ગ્રંથો શીખવતા હોય તે રીતે ચરક સુશ્રુત વાગ્ભટ શાર્ઙ્ગધરનો પણ પાઠ આપે છે ખરી રીતે આ શાસ્ત્ર આયુર્વેદિક અધ્યાપન તો એવુ હોવુ જોઈએ કે જેમા સૈદ્ધાન્તિક ભાગો સાથે એની વ્યાવહારિક ક્રિયા (યોગકારણ) પણ શીખવવામા આવે આ માટે આપણી પાસે સારૂં હર્બેરીઅમ સાધનસંપન્ન રસશાળા (જેમા પારાના વિવિધ સંસ્કારો તથા ધાતુઓના શોધન મારણ વગેરે થઈ શકે) જેમા વનસ્પતિના ખનિજના અને આયુર્વેદિક યંત્રોના નમૂનાઓ રાખેલા હોય એવું સંગ્રહસ્થાન પ્રાકૃત અને વિકૃતશારીરસભારનુ સંગ્રહસ્થાન તથા શિક્ષણમા ઉપયુક્ત બીજા ઉપકરણો હોવા જોઈએ પણ સૌથી વધારે જરૂર તો જેમા દરદીઓના ખાટલાઓવાળી ઈસ્પીતાલ અને બાહ્ય રોગીઓની ચિકિત્સા માટે ધર્માર્થ ઔષધાલય હોય જ્યા નાડીપરીક્ષા અને વિવિધગર્ભ યુક્ત પચકર્મ ઉપર ખાસ ભાર આપીને વિદ્યાર્થીઓને રોગ નિદાન અને ચિકિત્સાનું પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ આપવામા આવે તેમજ પથ્યવિધિ આતુર પરિચર્યા પ્રસૂતિ પરિચર્યા શસ્ત્રોપચાર અને શિશુ પરિચર્યાનો જેમા સમાવેશ હોય એવી આતુર શાળા હોવાની છે

ત્રીજુ ઓલ ઈંડીઆ મેડીકલ કાઉન્સીલના ધોરણ ઉપર આયુર્વેદિક કાઉન્સીલની સ્થાપના કરવી જોઈએ આ બાબતમા પણ આપણે નિરૂપાય છીએ કારણકે દાક્તરો ઉપર

વ્યાધિ વિપરીત અથવા હેતુવ્યાધિ વિપરીત ચિકિત્સાવડે ત્રણ દાખો અને દૂષ્યોમા સામ્યા વસ્થાની પુન સ્થાપના ગણી એ છે ઉપાય તરીકે વપરાતા સાધનો કોઈ વખત હેતુસમ હોય છે કોઇ વાર વ્યાધિસમ હોય છે અને કોઇ વાર હેતુવ્યાધિ ઉભયસમાન (વિપરીતાર્થકારી) હોય છે દા ત સોજા ઉપર શેક મરડામા વિરેચન આ સિદ્ધાંત હોમીઓપોથીના Similia SimilibusCurentur ને મળતો છ

આયુર્વેદિક ઇસ્પીતાલો—સ્મરણાતીત કાળથી હિંદુસ્તાનમાં ઇસ્પીતાલો હતી મહા ભારતમા રક્ષ ધાવાગૃહનુ વર્ણન મળે છે વળી સુશ્રુતમા પ્રસૂતિ આગારના ગ્રન્થમા પ્રસૂતિ માટે જુદુ સ્નાનગૃહ તેમજ અવસ્થાની ચિકિત્સા તથા સુશ્રુષાકારિણી માટે જુદા ગૃહો વગેરે આવશ્યકતાઓની સૂચના મળે છે વળી ચરકમા કુમારાગારનુ વર્ણન આવે છે અને કુમારાગારથી હાલમા જેને Baby Clinic કહેવામા આવે છે તે કહેવાની મતલબ છે અશોકના સમયથી હોસ્પીટલનું ચાલુ વર્ણન મળે છે રસાયન ઉપયોગ માટેનો કુટીપ્રવેશવિધિ આધુનિક સેનેટોરીઅમ ચિકિત્સા સાથે સરખાવી શકાય યુદ્ધ અથવા લશ્કરી છાવણી સાથે ઇસ્પીતાલો રાખવાનો જુના વખતથી પ્રચાર હતો સિંધમા મોહેંજોડેરોના ખોદ-કામમા એ અતિ જુના કાળમા ઇસ્પીતાલો[1] તથા જાહેર આરોગ્યની સગવડો હોવાની નીશાનીઓ મળી છે

હવે નીચેના રોગોમા મહત્તાપૂર્વક જે ઉપચાર વર્ણવેલા આપણે ઉપયોગ કરીએ છીએ તેની નોંધ કરીશ

(૧) સાન્નિપાતિક જ્વર (ટાઇફોઇડ જ્વર)

(૨) વાતશ્લેષ્મોલ્બણજ્વર (ન્યુમોનીઆ)

(૩) અભિન્યાસજ્વર (મેનીન્જાઇટીસ)

(૪) શોથ (નેફ્રાઇટીસ બીજી ઇડીમેટસ ડીસીઝ)

(૫) જલોદર (એસાઇટીસ)

(૬) ગ્રહણી (ક્રોની ડાયેરીઆ કે Tabes Mesenterica)

(૭) આમવાત (રૂમેટીક ફીવર)

(૮) મદ મૂર્છા સન્યાસ (બ્લડપ્રેશર)

(૧) **સન્નિપાત જ્વર**—એલોપથિક ટાઇફોઇડનાવ એ આયુર્વેદનો સાન્નિપાતિક જ્વર ખુશીથી કહી શકાય સાન્નિપાતિક જ્વર ત્રણ દોષના પ્રમાણભેદથી તેર જાતના છે તેમજ લક્ષણોના ક્રમને અનુસરી ટાઇફોઇડ તાવના પણ અનેક ભેદો છે ટાઇફોઇડના સર્વ પ્રકારોમા નાના આંતરડાના છેડા ના ભાગમા ક્ષત પડે છે અને તેમાથી વિષ ઉત્પન્ન થાય છે જે તાવનું કારણ તે સાથે જોવામા આવતા લક્ષણોનું કારણ બને છે રોગ અમુક અઠવાડીઆ સુધી ચાલુ રહે છે અને એ પછી સાત અઠવાડીઆમા ઉષ્ણમાનમા ફેરફાર થાય છે કહેલું છે કે —

સપ્તમી દ્વિગુણા ચૈવ નવમ્યેકાદશી તથા ।

तथा त्रिसप्तमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥

---

[1] ફૂટનોટ માટે જ્હોન નીચે રસ્તાઓ બાધિલા મળ્યા છે એ જ રીતે ટેરનની વાત બરાબર પણ સૈદ્ધાન્તિક રોમા હસ્પીતાલો હોવાનું માલુમ પડવામા નથી આવ્યું તન્ત્રી

ચિકિત્સક બાર નિકાલ ઉપાય યોજવા જોઈએ જેથી ઉષ્ણતાના ઉત્તારવાળા ૨૮ દિવસમાં સુખથી પસાર થઈ જાય માટે નાની નાની ગોસાંઈ જુવાર સાથે સરખાવી શકાય

જ્વરના આક્રમણના દિવસોમાં ગૌલોચનવાળી સ્વર્ણકસ્તુરીને આગળનું ગાયન કે વાર્તા ઉપચાર થાય છે એ સાથ રોગનું પ્રમાણ ન વધી જાય એ માટે સુવર્ણ અનુપાન સાથે મકરધ્વજ બનું આપવો જોઈએ (જેથી હૃદયથી પેશાબ આવીને વિરેચક નીકળી જાય) વળી પેશાબ છૂટથી આવે અને તે શુદ્ધ થાય તે માટે પાણીની ઉષ્ણતા સાથ ઉમેરવું યોગ્ય જણાય તો આપવા ગળો ઉપાય થાય છે તથા પેટ ચડેલ જો પેટ ચઢ્યું હોય તો હિંગ આદિ લેપથી આરામ મળશે માથાના અતિશય માટે તથા મગજના તાપની શાન્તિ માટે વાળ કાપી નાખી માથા ઉપર નાગરવેલના પાનનો રસ તથા શતધૌતઘૃત લગાવવા જરૂર થાય તો મિશ્રી અને આરામ કરવ આપવા અને ગૌરોચનવાળી ઔષધ સાથે મકરધ્વજ આપવો. ગ્રીવા ઉપર જે દેખાય તેની યોગ્ય ચિકિત્સા [illegible] ઠંડક તો ચતુર્મુખ રસ [illegible] કસ્તુરી [illegible] તાવમાં જુના આખા પરંતુ [illegible] વખત સિવાય [illegible] માટે મુક્તાઝુરી (Acalypha)ની કાબળી [illegible] આવતા (રક્ત માટે નહિ) (૨) રક્તસ્રાવ થાય તો રક્તપિત્તાન્તક આપવી આમ ન કરવા ઉપરો વાંચો અતિરિક્ત અને લોહીના વાયમાં જુના [illegible] રોગીને નિયમિત રીતે બરાબર રસરૂ ગણવું જેથી અતિસાર અને શ્રુમતશોથનો [illegible] છે કે—

सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुण ।
शोथः सजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥

સન્નિપાતની ચિકિત્સામાં વૈદ્ય હમેશાં સાધન [illegible] અને જાગૃત રહેવું જોઈએ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે —

मृत्युना सह योद्धव्यं सन्निपात चिकित्सता ।

(૨) વાતશ્લેષ્મ સાન્નિપાત જ્વર ગુમોની જ્વર—મહામહોપાધ્યાય ગણનાથસેન આ તાવને શ્વાસન જ્વર કહે છે આ જ્વર [illegible] મર્યાદિત છે અને દુઃખ [illegible] ચાલ્યા પછી [illegible] સારું થાય છે આમાં [illegible] અને મકરધ્વજ સારો છે મકરધ્વજ સાથે [illegible] આપવો કફ છુટો થવા માટે મધ સાથે અશ્વગંધારિષ્ટ સારી અસર કરે [illegible] ઓછું થવા માટે નાસિકા(?)નો સેક અને ચરકોક્ત [illegible] લેપ ઝાલીને લગાડવો શ્વાસની મુશ્કેલી ઓછી કરવા માટે કાંઈક [illegible] યુક્તિ ઉપયોગમાં લેવી જોઈએ જેમકે રોગીને ચોનો સુવારીને એના માથાના માથાનો ભાગ ઊંચો રાખવો

ગુમોનીઆના કાયસીમમાં વૈદ્યની બુદ્ધિની તથા કુશળતાની પરીક્ષા થાય છે એ વખતે તાવ એ મ ઊતરી જાય છે અને ઉષ્ણમાન સામાન્યથી નીચે ઊતરી જાય છે હાથ પગ ઠંડા પડી જાય છે દીને શરીર પરસેવા જાય છે જો એ અતિશય ક્ષીણ તથા

નબળો પડી જાય છે એ વખતે કસ્તૂરી મકરધ્વજ ચતુર્ભુજરસ અને મૃતસંજીવની સુરા જેવા ઉદ્દીપકો ઉપયોગી થાય છે ક્યુગનો ભુગ શરીરે ચોળી શકાય

ન્યૂમોનીઆમા દરદીને ખૂબ ખુલ્લી હવાનો તથા પ્રકાશનો લાભ મળે અને નિતાન્ત આરામ રહે એમ સુવારી રાખવો ફેફસાને હાનિ થવાની માટે દરદીને બીલકુલ હલવાચલવા ન દેવો છાતીનુ શરદીથી અને હવાના ઝપાટાથી રક્ષણ કરવુ મગજકે હેડી લાગતા ફેફસાની અંદરનું ઘણુ ગભીર બને એવો સભવ છે

(૩) અભિન્યાસ જ્વર —આયુર્વેદના અભિન્યાસ જ્વર સાથે મેની જાઈટીસને સરખાવી શકાય વાયુ અને શ્લેષ્માના પ્રાધાન્યવાળો એ પણ એક સંનિપાત જ્વર છે, પણ આ રોગમા ચેપનુ સ્થાન શરીરના બીજા કોઈ ભાગ કરતા મગજમા છે અને એ કારણથી દરદી લગભગ બેભાન સ્થિતિમા આ રોગમા જોવામા આવે છે આ ખરાબ રોગ માટે આયુર્વેદમા સારી ચિકિત્સા છે પણ હમણા સુધી આપણે જ વાપરતા નહી ગયા હતા છેલ્લા કેટલા વર્ષથી હિન્દુસ્તાનો આ રોગે ભારે ભોગ લીધો આ રોગ દુખીઓને અને આયુર્વેદીયોને આશીર્વાદરૂપ થયો અમે આયુર્વેદીય ઔષધો વાપર્યા અને તે ખૂબ સારા સાધક નીવડ્યા એમા મુખ્યત્વે સર્પવિષ કે સૂચિકાભરણરસ અથવા નૃસિંહરસ અને ક્ષણક્ષ્રરસ વગેરે દવાઓ વપરાય છે ગભીર રાગોમા માથાની ચામડીમા છરકો કરી સૂચિકાભરણ લગાડવામા આવે છે આ રાગમા શ્લેષ્માનું પ્રાધાન્ય હોવાથી મૃદુવાલુકાસ્વેદ માથા ઉપર સારો છે આ ચિકિત્સાક્રમથી પરિણામો ઘણા સારા આવ્યા છે

(૪) શોથ —આ રોગના હેતુલિંગ સપ્રાપ્તિ ચરકમા નીચે પ્રમાણે આપ્યાં છે અશોધનથી ક્ષાર (alkali) અથવા દહી આદિ ખટાઈ અતિ ખાવાથી તીખા ખોરાકો અથવા અપાચ્ય ખોરાકો ખાવાથી વિરૂદ્ધ ભોજનથી અર્શથી મગજ વધી જવાથી મૂત્રવૃદ્ધિથી અથવા અભિઘાતથી શોથ રોગ થાય છે આ રાગમા નાના પ્રકાર હોય છે એમ ચરક કહે છે જેમા વાયુ કફ પિત્ત અને રક્ત વિવિધ આમરસની મદદથી દૂષિત કરે છે અને શોથને ઉત્પન્ન કરે છે આ રીતે શોથ જોકે ત્રિદોષજ છે છતા જે દોષનું પ્રાધાન્ય હોય તે દોષના નામથી ઓળખાય છે અને એ રીતે વાતિક પૈત્તિક અને શ્લૈષ્મિક શોથ પ્રકારો થાય છે એ ઉપરાત વાતપિત્તજ વાતશ્લેષ્મજ ત્રિદોષજ અભિઘાતજ અને વિષજ એટલા શોથ પ્રકારો થાય છે

પાશ્ચાત્ય વૈદ્યક પ્રમાણે શોથનો નેફ્રાઈટીસ નામનો એક પ્રકાર મનાય છે જેમા મૂત્રપિંડ દૂષિત હોય છે, અને પાશ્ચાત્યો એના તીવ્ર (acute) અને જીર્ણ (chronic) એવા બે પાડે છે વળી જીર્ણના બે ભેદ પડે છે chronic parenchymatous અને chronic intestinal nephritis આ પ્રકારોને આયુર્વેદના ત્રિદોષજ સાથે સરખાવી શકાય અને આધુનિક સક્રામક શોથ (Epidemic dropsy)ને ત્રિદોષજ શોથ સાથે આ પ્રકારમા સરખાવી લાલાસ્રાવ ઉદર આવવી ઉલટી અને મદાગ્નિ એ લક્ષણો હોય છે દોષ અને પ્રકાર ગમે તે હોય પણ શોથ રોગમા નીચેની દવાઓ અદ્ભુત કામ કરે છે પુનર્નવાદિ કવાથ જો ઝાડા હોય તો એમાથી કડુ અને હરડે કાઢી નાખવા અને તેને બદલે અતિવિષ અને કડાછાલ નાખવા એ ઉપરાત નવાયસલોહ મહતય પ્રભા મૂત્રકૃચ્છ્રાન્તક અથવા તૃણપંચમૂળના કવાથ સાથે અને ચ્યૂપણાદિ લોહ પુનર્નવા મંડૂર સાથે કામ કરે છે બગાળામા અતિ સામાન્ય શોથમા શુદ્ધ વધી ધગીઓ દુગ્ધવટી વાપરે છે અને પાણી તથા મીઠુ બધ કરે

છે એ જ રીતે દધિવર્ગ અને તક્રવર્ગ આપી શકાય. લઘુ મૂત્રવર્ધન નાડીવર્ધન અને સમુદ્રશોષણતૈલમાંથી કોઈ પણ યોગના માટે અપાય. પથ્યમાં માનમંડ (?) યોગક અને દવા એનું નામ કરે છે.

(૬) જલોદર — ઉદર રોગના શાસ્ત્રોક્ત આઠ પ્રકારમાં જલોદર એક છે. આ રોગમાં આયુર્વેદીય ચિકિત્સા હજી વિશેષ (સ્પેશીએલીસ્ટ) ગણાય છે. અને અનુભવમાં મેં ઘણા એલોપથિ ડાક્તરોને આ દુષ્ટરોગમાં પોતાના આયુર્વેદીય મિત્રોની સલાહ લેતા જોયા છે. સ્નેહપાન, અનુવાસન, વમન, વિરેચન અને નિરૂહણના દુરૂપયોગથી જલોદર કેવી રીતે થાય છે એની વિગતમાં ઉતરવાની જરૂર જોતો નથી. પણ પાશ્ચાત્ય વૈદ્યના રોગવિજ્ઞાન (પથોલોજી)માંથી આ રોગના નિદાનમાંથી બે વાતો ઉતારવા ઇચ્છું છું. તેઓ કહે છે કે જલોદરમાં અંતર વ્યાઘાત થઈને ઉદર ગુહા (Peritoneal cavity)માં પાણી ભરાય છે અને સામાન્ય રીતે યકૃતના સંકોચ પછી આ સ્થિતિ થાય છે. આ રોગને તેઓ અસાધ્ય માને છે અને જલોદરના દરદીઓને ડાક્તર મિત્રો નિરાશ થઈને છોડી દે છે. સગાળામાં આપણો નાનામાં નાનો ભાઈ પણ જલોદરના કેસ દરદીઓને સુધાર્યાનો ગર્વ તો ખુશીથી કરી શકે. સાધારણ રીતે આ દર્દ ઉપર આપણે પર્પટી આપીએ છીએ. અને તે પણ ક્રમ વૃદ્ધિ હાનિ માત્રામાં. જે ઉપગત રસપર્પટી, સ્વર્ણપર્પટી, લોહપર્પટી, પંચામૃતપર્પટી અને વિજયપર્પટી વપરાય છે. આમાંથી કોઈ પણ પર્પટી વાપરનારને નીચેની સૂચના કરવી જોઈએ. પર્પટી લેનાર દરદીએ ટાઢ, ટાઢી હવાનો ઝપાટો, સૂર્યનો આકરો તાપ, ક્રોધ અથવા બહુ ચિંતનથી દૂર રહેવું જોઈએ. પથ્યમાં નિયમિત રહેવું અને સખત મહેનત કે વ્યાયામનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આખા શરીરે શીતળ જળથી સ્નાન ન કરવું જોઈએ. પથ્યમાં આ ગાયનું દૂધ અને ખૂબ ઉકાળેલા ભાત પૂરતી સાકર સાથે લેવા. તરસ જો અસહ્ય તરસ લાગે તો લીલા નાળીએરનું પાણી અથવા કાકમાચી (પીલુડી?)નું પાણી આપી શકાય. શરૂઆતની પર્પટીની માત્રા બે રતિ રાખવી અને ક્રમશઃ એક એક રતિ વધારતા દશ રતિ સુધી પહોંચાડવી અને પાછી તે એ રતિ માત્રા ઘટાડતા મૂળ બે રતિની માત્રા સુધી પહોંચી જવું. આ રીતે ક્રમ વૃદ્ધિ હાનિવાળા પર્પટીના પૂરા પ્રયોગ માટે એકવીસ દિવસ જોઈએ અને મોટા ભાગના દરદીઓ આટલા વખતમાં સુધરી જશે.

અહીં મારે એક વાત કહેવી જોઈએ. સગાળામાં અમે અગ્નિમાંદ્યવાળા જલોદરના દરદીને પર્પટી આપીએ છીએ. પણ જલોદરના દરદીને સખત મલાવરોધ હોય તો પુનર્નવાષ્ટકક્વાથ, નવાયસલોહ, પંચામૃતલોહ મંડૂર, પુનર્નવા મંડૂર અને તે જાતના ઔષધો આપીએ છીએ.

જલોદરચિકિત્સામાં પાણી કાઢી નાખવાનો વિધિ (Paracentesis કે tapping) તો પાશ્ચાત્યોને તેનું સ્વપ્ન પણ આવ્યા પહેલા આયુર્વેદીઓના જાણવામાં હતો. જેમ પશ્ચિમમાં જ આ પહેલા ઈસ્વીસનના સૈકામાં વિચાર જ કર્યો હતો. સુશ્રુત ચિકિત્સાસ્થાન (અ. ૧૪ શ્લોક ૨૨થી ૨૪) માં આ રીતના ઉપયોગનો ઉદ્દેશ આપ્યો છે. નાભિની ડાબી બાજુમાં નીચેથી ચાર આંગળ નીચે ઉદરમાં વ્રીહિમુખયંત્રથી અંગુષ્ઠ જેટલો વાઢ પાડવા અને તેમાં કલાઈ કે સીસા એવી ધાતુની બનાવેલી બે મોઢાવાળી નળી દાખલ કરીને ઉદર ગુહામાંથી

ખરાબ પાણી કાઢી લેવું વળી સુશ્રુત કહે છે કે બધું પાણી ન કાઢી નાખવું મરણ કે એથી વ્યાપત્તિ થવાનો વખતે મરણનો ભય છે

અહીં આપણે કહી શકીએ કે વ્રીહીમુખ યન્ત્ર એ આધુનિક ascites trocar and cannulaનું આદિરૂપ છે વળી મારે એ પણ કહેવું જોઇએ કે પાશ્ચાત્યો ઉપર પારાની સિદ્ધ (Synthetic) બનાવટો જેવી કે Salyrgan અને Nava ural જે જળોદરની ચિકિત્સામા ઉત્તમ મૂત્રલ સિદ્ધ થઈ છે તે મારે ચોક્કસ આયુર્વેદ જાણી છે પર્પટીની મહા શક્તિથી જર્મન ઔષધ બનાવનારાઓ પ્રેરિત થઈ ગયા હશે તેઓએ ઉપર કહેલી એ દવાઓ પુષ્કળ શોધખોળ કરીને શોધી કાઢી [1] એ દવાઓ ખરેખર ભારે મૂત્રલ છે પણ એથી લાલાસ્રાવ વગેરે ખરાબ અસર પાડ્યાથી થાય છે ત્યારે પર્પટીના ઉપયોગથી એવું કશું બનતું નથી

(૬) ગ્રહણી—આ રોગને જુના મંદાગ્નિ અથવા Tabes Mesenterica સાથે સરખાવી શકાય આ રોગમા પહેલા આપણે વત્સ(?) ગ્રહણી કપાટ પીયૂષવલ્લી ગ્રહણીગજેન્દ્ર સર્વાંગસુંદર બહત્ લવંગાદિ મહારાજ નૃપવલ્લભ ગ્રહણી કપાટ વગેરેનો ઉપયોગ કરીએ છીએ આ દવાઓથી જો ગુણ ન થાય તો રસપર્પટી અથવા સુવર્ણપર્પટીનો ઉપયોગ કરીએ છીએ સાધારણ રીતે ગ્રહણી રોગમા પણ જનોને પડે ક્રમ વૃદ્ધિ હાનિ માનામા ઉપયોગ કરીએ છીએ કેટલાક વૈદ્યો એ ગતિની ચાતુ માનામા પર્પટીનો ઉપયોગ કરે છે આમા પાણી અને મીઠાના પ્રતિબંધ જેવો સખ્ત પથ્ય નિયમ નથી અને પર્પટી સાથે બીજી દવાઓ વાપરે છે

(૭) આમ વાત પાશ્ચાત્ય વૈદ્યના Acut rheumatic fever સાથે આમ વાતને ખુશીથી સરખાવી શકાય બેયમા પીડા સાથે તાવ હોય છે સાંધાઓમા સોજો હોય છે અને તે સોજો એક સાંધામાથી બીજા સાંધામા ફરે છે ગોઠણના સાંધાઓ વધારે પકડાય છે આ રોગની અસર પણ હોય છે જેને પરિણામે હૃદય ઉપર કદાચ અસર થાય છે

રોગ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આમરસ વધારે પડતો એકઠો થવાથી આમ વાત થાય છે દરદીના દરદવાળા ભાગ કે ભાગોને જોવાથી આ વસ્તુ તરત દેખાશે અને એ કારણથી જ આપણે આમરસને બહાર કાઢી નાખવાની તથા પાચનની ચિકિત્સા કરવી જોઇએ શરૂઆતમા અમે રાસ્નાસપ્તક ક્વાથ બૃહત્ વાત ગજાંકુશ લક્ષ્મી વિલાસ રસ બાણરસ વૈશ્વાનર ચૂર્ણ મહારાસ્નાદિ વગેરે દવા આપીએ છીએ તેમ પછી રસમાણિક કે લક્ષ્મી વિલાસને બદલે રસોનપિંડ અને યોગરાજ ગુગળ શરૂ કરીએ છીએ તેમજ રાસ્નાસપ્તકને બદલે રાસ્ના દશમૂલ ક્વાથ આપીએ છીએ રસ મહાવાતુકા (?) અથવા સરગવાની છાલ આદુ અને ખોપાનો નેટ મેથી સુજેલા ભાગ ઉપર લગાડવાથી સોજો અને પીડા ઓછા થશે દરદીને શરદી ન લાગવા દવી જોઇએ અને તેણે ગરમ કપડામા વીંટાઈ રહેવું જોઇએ દરદીને ગરમ પાણી પીવા આપવું એરંડીયા તેલથી કે જુલાબથી રેચ માફક લાવવો પછી સ્વ પસંદના ગુગળનું સારી અસર કરે છે હૃદયરોગનો જો ઉપદ્રવ થાય તો

[1] આ હકીકત યથાર્થ હોય તો મારા મતે અભિમાન લેવા યોગ્ય નહિ પણ શરમાવા યોગ્ય છે કારણ કે એટલા વખતમા પર્પટીના શોધક રસ શાસ્ત્રીઓના વારસ એવા આપણે શું કર્યું ?

તંત્રી આ ત્રિ

તેની ચિકિત્સા કરવી પણ એ સ્થિતિમા પરિણામ ગભીર બનવાનો ભય રહે છે એમ સારૂ આવે એ માટે ગોખરૂનાના તૃણપચમૂન વાથ આપવો

(૮) મ મૂર્ચ્છા સ યાસ Blood-pressor—પાશ્ચાત્ય નવા પદ્ધતિ પ્રમાણે નીચેના કારણોથી Hyperpiesia મુખ્ય લક્ષણ ગમ્ય નાગો આ રોગ થાય છે ત ાના ાા ભાગની સકોચ શક્તિ મહાધમનીમા વધારે પ તા રક્ત ાનો ન રક્ત વાહિનીઓની સ્થિતિ સ્થા સ્થાની સ્થિતિ નાની રક્તવાહિનીઓ ધમનીઓની દિવાલોનો પ્રતિરોધ એટના ભાગની થાય છે ગમા રક્તવાહિનીઓની દિવાલોનો પ્રતિરોધ ા કરતા વામનિયનું માણ એનું નામ બ્લડ પ્રેશર કહતું ાણ રોગ સ્થિતિમા હમેશા સ્થિર ાથી હોતું ાણ વ્યાયામ અને નાડીા ામા ગડ ડ થવાથી કરતુ રહે છે માગા ા ાા ુ ે તતનુ અતિ સંકોચ જન્ય (Systolic) અને વિસ્ફા ભજ ય (Dyostolic) બન્ને રોગના વર્ગનમા પાશ્ચાત્યો પ્હેલી જાતનાને numerator અને બીજી તતનાને denominator કહે છે અંગ્રેજીમા એક કહેવત છે કે માણસ પોતાની રક્તવાહિનીઓની ઉમર પ્રમાણે ઘર છે આ રીતે બ્લડ પ્રેશર પરિવર્તી છે જોઈ શકાય છે સાધારણ રીતે એમ કહી શકાય કે સ્ત્રીની ઉમરમા નેવુ ઉમેરવાથી Systolic pressure નીકળે છે અને તેમાથી એક તૃતીયાશ બા કર વાથી diastolic pre sure ની છે છે ા ત ચાળીશ વની ઉમરના માણસનું diastolic pressure ૮૫ અને Systolic ૧૩ હોવુ જોઇએ બે જાતના માણ વ ચેતા જે ફેર તેને નાડીનુ દ ાવ હે છે અને એ ાણ ૪ —૫ થી વધારે હોય તો એ ગભીર વિ ર ગણાય ે લક્ષણ અનેક સ્થિતિમા ઉત્પન થાય છે જેમા નીચેના મુખ્ય છે (૧) ાા અલિ (Ventricle)ની ખગ ા સ્થિતિ (Hypertrophy) થી (૨) મુ ય Hyperpiesia આ સ્થિતિનુ ાણુ અજ્ઞાત છે પણ એથી વાહિનીઓમા તથા મનપિંડમા ફેરફાર થાય છે જેને પરિણામે વૃક્કશોથ (Chronic nephritis) થાય છે ( ) વૃકરાગથી (૪) કેટલી જાતના Atrteriosclerosisથી (૫) અસવી ધ થી ઓની વિ તિથી (૬) મગજની અ રની જે સ્થિતિથી મગજમા દ ાણ વધે તેથી (૭) મેદવૃદ્ધિથી પા ાત્ય ચિકિત્સકો બ્લડ પ્રેશરને સ્ફીગ્મોમેનોમીટર નામના યત્રથી માપી જુએ છે

ચરક સૂત્રસ્થાનના વિધિ શોણિતીય ામના ૪મા અધ્યાયમાં મ મૂર્ચ્છા સન્યાસ નામ નીચે કેટલાક રોગે સમુહોનુ વર્ણન કરેલ છે આ મોટે ભાગે પા ાત્યોના બ્લડ પ્રેશર સાથે મરખાવી શકાય ઉદનો સ યાસ એ પા ાત્યોના Apoplexyને સમાન છે ચર ા નુસાર એ ખાસ તો શોણિત રોગ છે અને શોણિતને દૂષિત કરનાર કારણોની નામી યાદી ત્યાંએ આપી છે

શોણિત વિશે ચરક કહે છે કે —

तद्विशुद्धं हि रुधिरं बलवर्णसुखायुषा ।

युनक्ति प्राणिनं प्राणः शोणितं ह्यनुवर्तते ॥

અને પછી શોણિત રોગની ચિકિત્સાનુ સૂત્ર નીચે પ્રમાણે આપે છે —

कुर्याच्छोणितरोगेषु रक्तपित्तहरीं क्रियाम् ।

विरेकमुपवासं वा स्रावणं शोणितस्य वा ॥

રોગની ચિકિત્સાના વિચારમા પૂર્વ અને પશ્ચિમનો આ રોગ જેટલો મેળ કોઈ રોગમા નથી બ્લડ પ્રેશરની બાબતમા પાશ્ચાત્યો નીચેના ત્રણ મુખ્ય સિદ્ધાન્તને વળગી રહ્યે છે (૧) વિરેચન (૨) ઉપવાસ અને (૩) લોહી કાઢવુ અને આપણા પ્રાચીન ઋષિઓએ એ જ વાત ઉપરના શ્લોકમા કહી છે

હવે રોગના ઔષધોનો વિચાર કરીએ હુ નીચેનો ઉપચાર ક્રમ સૂચવુ છુ પહેલુ તો દરદીએ સવારમા ત્રિફળા ક્વાથ લેવો શાસ્ત્રીય ઔષધોમા રસગર્ભરસ વાતચિંતામણિ યોગેન્દ્રરસ પાનીયકલ્યાણઘૃત તિક્તકઘૃત અને પટોલાદ્યઘૃત અને શિલાજત પિપ્પલી વર્ધમાન વ્યાર લગાડવા માટે કૌમ્ભઘૃત સારુ છે

હાલમા આ દેશની એક વનસ્પતિ[1] સર્પગંધા જેનુ બંગાળી નામ ચંદ્ર ચાર છે અને હિન્દી ધન બરૂઆ છે તે બ્લડ પ્રેશર ઉપર ખાસ ગુણકારી માલુમ પડી છે પહેલા ઉત્તરહિંદ બિહાર અને બંગાળામા સર્પગંધા ઉપર આ વાતનો ઉપયોગ કરતા ઓછો ઘણો પ્રસિદ્ધ પેટના રોગોમા આ વનસ્પતિ છે એમ હકીમ આયુર્વેદ પ્રખ્યાત પુરુષો અને મારા પૂર્વ ગુરુ મહામહોપાધ્યાય ગણનાથસેને બ્લડ પ્રેશર ઉપર આ વનસ્પતિના ગુણ સબંધમા પુષ્કળ શોધખોળ કરી સર્પગંધા સાથે એમણે બીજી વસ્તુઓ પણ વાપરી હતી પણ બ્લડ પ્રેશરને ઓછુ કરવાનો અને સ્થિર રાખવાનો મુખ્ય ગુણ તો આ સર્પગંધામા જણાયો અમે સર્પગંધા મૂળના ચૂર્ણની ૭ રતિની માત્રાથી શરૂ કરીએ છીએ અને માત્રા પા તોલાની ભાગ સુધી વધારતા કાંઈ હાનિ થતી નથી બ્લડ પ્રેશરને ઓછુ કરનારી જે પહેલા નંબરની દવા છે એ ઉપરાંત ઉંઘ લાવનાર છે મૃદુ વિરેચન છે અને મૂત્રલ પણ છે એ નરીઆળીના પાણી સાથે વાટીને અપાય અથવા મધમા ગોળી વાળીને લેવાય બ્લડ પ્રેશરના દરદીને અમે સાત્ત્વિક આહારની ભલામણ કરીએ છીએ આલ્બ્યુમેન અને નાઇટ્રોજન વાળા ભારે પદાર્થો ન લેવા તેમજ તમાકુ દારૂ વગેરે માદક પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો જોઇએ બ્લડ પ્રેશરના દરદીએ પ્રમાણસર કસરત કરવી જોઇએ અને માનસિક શ્રમ ઓછો કરવો જોઇએ

પ્રસૂતિતન્ત્ર—પાશ્ચાત્યપ્રસૂતિવિદ્યા અને સ્ત્રીરોગ વિજ્ઞાન (Midwifery & Gynecology)ના ચમત્કારથી અંજાઈ જઈને એ ક્ષેત્રમાં આયુર્વેદે જે યશસ્વી ફાળો આપ્યો છે તે આપણે ભૂલી ગયા છીએ એ એટલુ જ નહિ પણ પાશ્ચાત્યો જે માર્ગો બતાવે છે તે આયુર્વેદિક ગ્રંથોમા જે હેલ છે તો કેટલુ બધુ મળતું છે એ પણ જોતા નથી વળી આયુર્વેદે તો એ પગલુ આગળ ચાલી સ્ત્રીના વધયિક જીવનથી શરૂઆત કરી તદુગત ગુણવાન અને સારુ બાળક ઉત્પન્ન થાય તેમજ સુવાવડના જોખમો સહન કરી શકે એ માટે ઋતુ સમયથી સ્ત્રીએ પાળવાના નિયમો આપ્યા છે ઋતુ સમયમા સ્ત્રીએ બ્રહ્મચર્ય તથા પવિત્ર રહી કેટલા નિયમો પાળવાના છે તેમજ ગર્ભાવસ્થાના દરેક મહિનામા પાળવાના નિયમો અને લેવાની દવાઓ બતાવેલ છે જેથી ગર્ભ અને તેની માતા તંદુરસ્ત રહે તથા પ્રસુતાવડ ન થાય નવમો મહિનો બેસે કે એને માટે ખાસ તૈયાર કરેલા બિછાના કે બીજા લાકડાના ઘાટના સૂતિકાગૃહમા રાખવી જોઇએ આ મકાનના દ્વાર પૂર્વાભિમુખ તથા દક્ષિણાભિમુખ હોવાં જોઇએ મકાન સમુ ઘેરાગાર લાકડાનુ તથા સ્તનન સ્નાનગૃહવાળુ

[1] કવિરાજે એમેનુ નામ Raufolia serntina આપ્યુ છે

અવસ્થાથી ચિકિત્સક અને સુવાવાણી માટે ગર્ભાની ગમન વાયુ પ્રસૂતિ માટેના બીજા મહાગવાયુ આ ગૂઢ સ્થલથી બહાર રાખવું જોઈએ મર્મભાગની આસપાસ ઘણી નજાકતી ફરાળ તથા આનંદી ઓગો રાખવી જોઈએ પાશ્ચાત્ય પ્રસૂતિ શાસ્ત્રીઓને આ ઉપદેશની ખબર જ નથી અને દુર્ભાગ્યવશ આપણે દુ ગામા પડયા છીએ અને આ નિયમોનું મહત્ત્વ ભૂલી ગયા છીએ આપણે સૂતિગૃહને જ થોડુ મહત્ત્વ આપીએ છીએ પછી બીજા નિયમોની તો વાત ક્યાં રહી? સામાન્ય પ્રસવ માટે જે વિધિ અને વ્યવસ્થા આપણાં શાસ્ત્રોમા બતાવેલ છે તે પાશ્ચાત્ય મીડવાઈફરીના વિધાનોને મળતા છે દા ત પ્રસૂતિ શાસ્ત્રનો પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી જાણે છે કે જો બાળમુખ નણુ આગળ ખુ નુ થયુ હોય અને ગર્ભની સ્થિતિ તથા ગર્ભનું બહાર આવવાનું વલણ સામા ય હોય અને માથી વેણ આવતી હોય તો બાળ ને બહાર આવવાને વાર નથી હવે જુઓ ૧૨૫ મહિના કરે છે કે—

अ यावृत्त स्त्रिया गर्भ । स्त्रवते चापरामुख ।
प्राहीषु वर्तमानेषु सा विज्ञेया गर्भिणी ।
तीक्ष्णेषु प्राहीशूलेषु क्षिप्र नारी प्रजायते ।

શારીરસ્થાન

સુશ્રુતમા આમ નવપ્રસવાના લક્ષણો નીચેના શબ્દોમા વર્ણવ્યા છે

સુવાવ ની ... તેમા આધુનિ પ્રસૂતિશાસ્ત્રીઓ વાટ જોવાની અને એની મેળે થવાની દેવાની ભલામણ રે છે સુશ્રુત પણ કહે છે કે—

जात हि शिथिले कुक्षौ मुक्ते हृदयबन्धने । सशूले जघने नारी ज्ञेया सा तु प्रजायिनी ॥ तत्रोपस्थितप्रसवाया कटीपृष्ठ प्रति समन्ताद्वे ना भव तर्मीक्ष्ण पुरीषप्रवृत्तिमन्न प्रसिच्यते योनिमुखात् श्लेष्मा च । આ શ્લોકમા તે બીજુ કાઈ નથી પણ બાળના જન્મ પહેલાનો show જેને હે છે તે છે

નીચે જોર કરવાનો પ્રયત્ન વખત આવ્યા પહેલા ન થવો જોઈએ જોર ને કાઢવાની બાબતમા આધુનિક પ્રસૂતિ વિદ્યાના વિધાનને મળતું જ પ્રાચીનોનું વિધાન છે

सुभगे प्रवाहस्वेति नाप्राप्तावी प्रवाहरत

ચરક ઉપદેશે છે કે—लघ्वा वदपरा न प्रपना स्याद्धैना भयतमा स्त्री अभिलीन पाणिना नाभेरुपरिष्टाद् बलवन्निपीड्य सव्येन पाणिना पृष्ठत उपसंगृह्य सुनिधूत निधुनुयात् ।

પ્રસૂતિમા વાર લાગે અને ગર્ભાશય અક્રિયા રહે (गर्भसङ्ग) ત્યારે માસ્યપ સુવાવડ પગાળો કરાવવાની ના પાડે છે પણ કેટલાક ધૂપ અને નસ્યનો ઉપયોગ કરવાનુ કહે છે જેનો દુર્ભાગ્યે અનુભવ લેવાયો નથી એ દવા વાપરવામા આવે તો ધારી અસર કરે એવી મારી ખાત્રી છે

આપણા શાસ્ત્રકારોએ ગર્ભને બહાર આવવાના સાધારણ ક્રમનું વિગતવાર વર્ણન કર્યુ નથી કારણ કે તેમા શુ કરવાની જરૂર નથી પણ હાથથી જીવતા ગર્ભને બહાર કાઢવાને લગતી ક્રિયાઓ તેઓના ધ્યાન બહાર નહોતી અને તેઓએ જુદી જુદી ક્રિયાઓનું ઠીક વર્ણન કર્યું છે મૂઢગર્ભના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે જેમાથી પરિઘ તે આધુનિક Transverse presentationનો પર્યાય છે જે પ્રકાર સુશ્રુત કરે છે કે વિગુણ અપાન

વાયુથી મૂઢગર્ભના પ્રકારો અસાધ્ય હોઈ શકે. મૂઢગર્ભમાં ગર્ભને બહાર કાઢવાની ક્રિયા પાશ્ચાત્યોની ક્રિયાને મળતી છે. હાથવડે ચીરીને ગર્ભને બહાર કાઢવો. એમ ન હોય તો સુશ્રુતે શસ્ત્રક્રિયા (Caeserean section)ની ભલામણ કરી છે

वस्तिद्वारे विपन्नायाः कुक्षिः प्रस्पन्दते यदि ।

तत्क्षणाज्जन्मकाले तं पाटयित्वोद्धरेद् भिषक् ॥

વળી બાળક મરી ગયું હોય અથવા મૂઢગર્ભમાં સુવાવડને અતિ વાર લાગતાં માનો જીવ જોખમમાં જણાય તો ગર્ભને કાપીને ટુકડા કાઢી લેવા (પાશ્ચાત્યોનું Decapitation and evisceration)

આ રીતે બધી બાજુથી વિચાર કરતાં આયુર્વેદોક્ત પદ્ધતિ પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનથી તિરસ્કરણીય નથી. માત્ર આ શાસ્ત્રનું ફરી ખેડાણ થવું જોઈએ

મિત્રો, મેં તમારો બહુ વખત લીધો અને તમારી ધીરજની કસોટી કરી છે. પણ મારી નમ્ર રીતે આયુર્વેદના વિવિધ માર્ગો તમારી આગળ રજુ કર્યા છે અને હવે પૂરું કરતાં પહેલાં જે વિચારો ઘણા વખતથી મારી દૃષ્ટિ સમક્ષ એક નિત્ય દર્શનની માફક તર્યા કરે છે તે ગણાવી બે શબ્દો કહીશ. રોગ પીડાગ્રસ્ત માનવ સમાજને રાહત આપવાના કાર્યમાં આપણે સૌએ ઐક્ય કેળવવું જોઈએ. ચિકિત્સકોના ભિન્નભિન્ન મતભેદોમાં મતભેદ હતા, છે અને રહેશે પણ એક પવિત્ર વ્યવસાયના સહચાર તરીકે આપણે મતભેદોને ભૂલી જવા જોઈએ અને અંગત ભેદોથી ઉર્ધ્વ થઈને આપણો માર્ગ એવી રીતે રચવો જોઈએ કે ભાવના જીવનસંગ્રામના વિષમોમાં સફળ પાર ઉતરીએ. ઉપરના કાર્યના ઉકેલ માટે મને નીચેના રસ્તાઓ સૂઝે છે: નાના આયુર્વેદિક નર્સીંગહોમ સ્થાપવા જોઈએ. કારણ કે બહોળા અનુભવવાળો અને પુષ્કળ ધંધાવાળો વૈદ્ય બધાને સુલભ ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે સારા વૈદ્ય નાની હોસ્પીટલ જેવું ખાતું ઉઘાડવું જોઈએ કે જેમાં પોતે જે રોગોમાં નિષ્ણાત હોય તે રોગોની શાસ્ત્રોક્ત સર્વ સામગ્રી સાથે ચિકિત્સા કરવાની ગોઠવણ હોવી જોઈએ. દાખલા તરીકે પક્ષવધ કે પક્ષાઘાત લઈએ. તમે સૌ જાણો છો કે આપણા વિવિધ સ્વેદ ખાનગી ઘરમાં સગવડતાથી જેમાં સાધારણ દર્દીઓની ચિકિત્સા થતી હોય તેવી સામાન્ય આતુર ડિસ્પેન્સરીમાં પણ બની શકે. તો વાતવ્યાધિના નિષ્ણાત વૈદ્ય પોતાના ખાનગી નર્સીંગહોમમાં આ સર્વે ક્રિયાઓ કરવી જોઈએ અને આ ખર્ચાળ ખાતાનું ખર્ચ શ્રીમંત દર્દીઓ પાસેથી મેળવી ગરીબ દર્દીઓને મફત લાભ મળે એવો પ્રબંધ કરવો જોઈએ

(૨) મિત્રો, તમે સૌ જાણો છો કે જગત્ વેગથી ગતિ કરે છે અને પણ પોતાની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરે છે. આપણા સમાજ જીવનમાં પણ થોડાં વર્ષો પહેલાંના નહિ એવા ફેરફારો થયા છે. વખત બચાવવા માટે લોકો હવામાં મુસાફરી કરશે એવી આપણી કલ્પના નહોતી. જીવનની આ નવી સગવડો અને હાલનું દોડાદોડીવાળું જીવન વગેરેથી શાસ્ત્રોક્ત ઋતુચર્યા અને દિનચર્યાની બાબતમાં આપણે નમાલા બન્યા છીએ અને તેને પરિણામે કેટલાક રોગોના ભોગ બન્યા છીએ. વળી જૂના વખતના કેટલાક રોગો મંદ થયા છે અથવા તેનું સ્વરૂપાંતર થયું છે અને નવા રોગો ઉત્પન્ન થયા છે. આજની પરિસ્થિતિ સામે થવાના નવા રસ્તાઓ આપણે શોધવા જોઈએ. ચરક કહે છે કે રોગનું નામ ભલે ન જાણે પણ ચિકિત્સક આયુર્વેદિક સિદ્ધાંતાનુસાર ચિકિત્સા ખુબીથી કરી શકે

विकारनामाकुशलो न जिह्रीयात्कथंचन ।

ઉપરના વિચારના અનુમોદનમા એક બે દાખલા હુ આપુ છુ પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકાનુસાર યનોરીઅર નામનો એક તાવ છે જેમા તાવ સાથે ઉલટી વમન ભેદ (એ બ્યુમીનુરીઆ) અને એક જાતનો કમળો એટલાં લક્ષણો હોય છે પહેલા આ તાવ વેસ્ટઈન્ડીઝ અને દક્ષિણ અમેરિકામા થતો હતો પણ હાલમા એ રોગે હિંદુસ્તાનના કીનારા સુધી પાશ્ચાત્યોના કહેવા પ્રમાણે એરોપ્લેનમા મુસાફરી કરી છે મારૂ વક્તવ્ય એ છે કે કદાચ યનોરીવરનો કોઈ દરદી આવે તો એની પણ આપણી આપણી રીતે ચિકિત્સા કરી શકીએ ત્રીજુ આપણી શાસ્ત્રીય દવાઓને લોકપ્રિય બનાવવા માટે સસ્તી ઔષધીના ભાવો બની શકે તેટલા ઓછા કરવા જોઇએ જેથી તે ઘેરઘેર પોચી શકે તેટલા આ માટે જ આયુર્વેદિક કારખાનું ઉઘાડવાના મતનો છુ પણ એને પૈસા કમાવાનુ સાધન ન બનાવતા એનો લાભ જનતાને મળે એ આ કારખાનાના ડાયરેક્ટરોએ જોવુ જોઈએ

(૪) આપણા એલોપથિક ભાઈઓ આપણી મદદ માગે ત્યારે એ મદદ આપવામા આપણે સંકોચ ન રાખવો જોઈએ કેટલાક આયુર્વેદિક ઔષધોના ટીંક્ચરો તથા એક્સટ્રેક્ટો ફાર્માકોપીઆમા દાખલ થયાં છે એ મને પસંદ છે આપણી ચિકિત્સા પદ્ધતિની જાહેરાત કરવા માટે આપણે રસ વીર્ય વિપાક અને પ્રભાવ સાથે આપણા ઔષધોના અસરકારક તત્ત્વો શોધી કાઢી એલોપથિક દાક્તરો આગળ રજુ કરવા જોઈએ જેથી જરૂર પડતાં તે પણ એ દવાઓને વાપરી શકે પણ આયુર્વેદિક દવાઓનો ઉપયોગ કરતા તેઓએ એ ઔષધોના રસ વીર્ય વિપાક અને પ્રભાવ સમજી લેવા જોઈએ અને આયુર્વેદિક રીતે રોગનુ નિદાન કરવુ જોઈએ એમ કરવામા આવશે તો આયુર્વેદ શાસ્ત્રોની ગમતાણુ અમર સિદ્ધ થશે વળી આપણુ પથ્યાપથ્ય મંડ પેયા વિલેપી વગેરે પદાર્થોની બાબતમા સમૃદ્ધ છે અને એલોપથિક દાક્તરે પથ્યની સૂચના કરતા પહેલા પોતાના આયુર્વેદિક ભાઈની સલાહ લેવી અથવા તો જાતે આયુર્વેદિક પથ્યાપથ્યના મૂળતત્ત્વો સમજી લઈને પછી રદીને પથ્યની સૂચના આપવી મારા એલોપથિક ભાઈઓને મારી વિનતી છે કે જે આયુર્વેદિક દવાઓથી પોતાની ફાર્માકોપીઆને સમૃદ્ધ કરવાને બદલે તેઓએ પોતાનુ દૃષ્ટિબિંદુ ફેરવવુ અને આયુર્વેદિક દવા વાપરતા જતે આયુર્વેદીય થઈ જવુ હિંદુ ધર્મ પેઠે આયુર્વેદ પણ સર્વગ્રાહી છે અને દુનિયાનો કોઈપણ વૈદ્યક મતવાળા તેનો લાભ લઈ શકે છે શાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે—

आयुर्हिताहितं व्याधेर्निदानं शमनं तथा ।
विद्यते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्वेद उच्यते ॥

મિત્રો ઉપર મે આતુર વિષે મારા વિચારો કહ્યા છે આતુરને આપણે કઈ રીતે બચાવી શકીએ અથવા વ્યાધિ દુ:ખના સમયમા એના શરીરની શી સંભાળ રાખી શકીએ તથા આતુર કઈ રીતે એ સ્થાનમા ઉપયોગી થાય તેનુ વર્ણન કર્યું છે હુ એવા દિવસનુ સ્વપ્ન જોઈ રહ્યો છુ કે જ્યારે પ્રાચીન કાળ જેવો આયુર્વેદ ફરી પોતાની જમાવટ કરે અને આયુર્વેદીઓ વધારેમા વધારે સંખ્યાના લોકોનુ વધારેમા વધારે ભલુ કરે એટલુ જ નહિ પણ પરદેશીઓ આયુર્વેદની જન્મભૂમિ પાસેથી એ શાસ્ત્ર શીખવા માટે આપણા દેશમા આવતા

હોય, જ્યારે આયુર્વેદની મહાન ધરનાગઓને પ દેશોમાં પોતાની વિદ્યાના અમૂલ્ય ધન વિષે પ્રકાશ આપવા માટે આમંત્રણ આપવામાં આવતાં હોય મારા મતે એ બહુ દૂર નથી આપણે એ વિષમને યોગ્ય રીતે ઝીલીએ અને આવા દૈવી પૂર્વજોના નામ તરીકે ગૌરવ ધારણ કરીએ છેવટ આ સભાપતિ ના નમ્ર સભાપતિ તરીકે કવિના શબ્દો મને ગાવા દીઓ —

नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी यथा ।

स्वशरीरस्य मधावी कृत्येष्ववहिता भवेत् ॥

ચરક શ્લોક સ્થાન અ પ.

શતાવરી

(લેખ વૈદ્યરાજ ન્રીપતસિંહજી વીભાજી જાડેજા (મુ ખાખરીઆ)

શતાવરીના વેલા સર્વત્ર હિંદુસ્તાન મહિયાદ્રાકમાં ઘણે ઠેકાણે થાય છે તે સિદ્ધ ઔષધી છે તેમાં અમોઘ ઔષધિ તત્વના ગુણ રહેલા છે પાડ વાડા ખેતર નદી નાળાના કેગડા આદીના વચમાં સુવાની ભાજીના પાન જેવા મોટા પાન હોઈ કોમળતાવાળો તેનો વેલો વાના મોજથી ઝુલતો રમણીકતાથી કેમને આકર્ષ ગ્યો હોય ને આમંત્રણ આપતો હોય તેમ હાવભાવ રૂપ જણાય છે તેમાં એ લકારો હોય છે તેના મુળ તે શતાવરી છે તેના મુળમાં ખોદવાથી ગરમગની માફક હજારો મુળના ઝુંડા નીકળે છે તે મુળની વચ્ચે દોરી સુતરી જેવો દોરો તાતણો હોય છે તેના ઉપરથી પાતળી પીળાશ લેની છાલ ગાયે સુકવવાથી ઉતરી સફેતાઈવાળા મુળ તે શતાવરી છે તેમાંથી દોરો કાઢી ઉપયોગમાં લેવાય છે તેના નામ તથા ગુણ શતાવરી બહુ સુના ભીરૂ છદીપરી પરી નાગયણી શતપદી શતવર્યા પિપરી આ નામો છે બીજી જાત મહાશતાવરી તેના નામો સમુની અધમ્નીકા સહસ્ર વીર્યા હેતુ રુષ્યા મહોદરી એ શાસ્ત્રોના નામ છે

એના ગુણ શતાવરી ભારે શીતળ કડવી મધુર રસાયનરૂપ બુદ્ધિવર્ધક દીપન પૌષ્ટીક સ્નિગ્ધ નેત્રને હિતકારી અને ગુલ્મ તથા અતિસાર ને મટાડનારી વીર્યવર્ધક ધાવણ વધારનાર, બળવર્ધક વાયુ પિત્ત રક્તસ્રાવ તેને મટાડે છે મહાશતાવરી બુદ્ધિવર્ધક રસાયન રૂપ વીતવીર્ય જ્વર સંગ્રહણી તથા મણ ગુમડા ને નેત્રરોગોને મટાડનાર છે

જુદા જુદા દરદો પર તેનો ઔષધ તરીકે ઉપયોગ

૧ ધાતુપુષ્ટી થવા માટે શતાવરીનું ચૂર્ણ રૂા ॥ ભારે ગાયનું દુધ શેર ના અરધ તેમાં કેશર તથા સાકર પ્રમાણસર મેળવી જરા કરી ગત્રીએ પીવાથી એક માસભર પ્રયોગ રાખવાથી ધાતુનીપુષ્ટતા સાથે શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે

૨ ધાવણ વધારવા માટે શતાવરી લીલીનો રસ ગાયના દુધમાં સવારે રૂ ૧ા ભાર લાગલાગટ માસભર પીવાથી સ્તનમાં દુધ વધે છે

૩ કેશ વધારવા માટે શતાવરીના મુળ લીલાનાળી તેનો રસ માથાના વાળમાં ભરી માથા પર લુગડું બાંધી રાત્રીએ સુઈ રહેવુ સવારે માથુ ધોઈ નાખવુ એમ પ્રયોગ કરવાથી લાંબા ગજ ગજના વાળ વધે છે

૪, શિતળાના મરજ ચાલતા હોય તેના આક્રમણમાથી બચવા માટે શતાવરીનો રસ શરીરે ચોળી ઠંડા પાણીએ નહાવુ ને સવાર સાંજ સાકર મેળવી રસ રૂ ॥ ભાર થી એક ભાર પીવાથી મુક્ત રહેવાય છે

૫ ટાઢીઆ તાવ પર શતાવરીનો રસ રૂા ૦ાા ભાગને જીરૂ રૂા ૦ા ભાગ મેળવી પીવાથી અટકે છે

૬ રક્ત વાયુ ઉપર શતાવરીના રસ રૂા ૧ ભારમાં મધ મેળવી પીવું ત્વરિત ગુણ કરે છે

૭ રક્તાતિસાર ઉપર શતાવરીના રસમાં સાકર નાખી પીવાથી કે ક્વાથ કરી આપવાથી ફાયદો થઈ મટે છે

૮ મુત્રકૃચ્છ ઉપર શતાવરીનો ક્વાથ સાકર નાખી પીવાથી પેશાબ છૂટે છે

૯ અનિંદ્રા શુળ ઉપર શતાવરી ઘસી તેની ટીકી કે લુગદી લેપ કરવાથી આરામ થાય છે ક્રમશઃ વગેરેની પીડા શાંત થાય છે

૧૦ વાત જ્વર ઉપર શતાવરીનો રસ ને ગળાનો રસ એક તોલો પીવો

૧૧ અપસ્માર (વાઈ) ઉપર દુધમાં શતાવરી એક તોલો ઘસી પાઈને તેનું નસ્ય આપવું ભ્રમ પર પણ ઘસવું

૧૨ જ્વર ઉપર શતાવરીનો રસ મધ નાખી પાવો લાગલા દિવસનો જ્વર મટે છે

૧૩ દુધના વિકારના વિષ ઉપર શતાવરીનો રસ ને ગાયનું દુધ આપવું હડકવા જેવું જણાય તો પાણીની અવેજીમાં શતાવરીનો રસ પાયા કરવો

૧૪ શતાવરીનું ઘૃત બનાવટ શતાવરીનો રસ શેર ૧ ગાયનું દુધ શેર ૧ મહુડો, જેઠીમધ કોષ્ટ પીપળી ગળો ચાણા મોગુ ભોય કોળુ આસો અજમો હળદર દારૂહળદર હીંગ કડુ મગ દ્રાક્ષ સુખડ રતાંજળી એ દરેક ૧ાા ગદ્યાણ તોલો તેમાં જીવનીય ગણના ઔષધો નાખવા ઘીમાં નાખી રીતસર સિદ્ધ કરવું તે ઉત્તમ પ્રકારનું વૃદ્ધ સ્ત્રીઓના યોની રોગને તથા ગાંડપણ ઉન્માદ હીસ્ટીરીઆ ઉપર સારૂં કામ કરે છે ને વંધ્યત્વ-વાંઝીયાપણાને દૂર કરે છે

૧૫ કોઠાની ગરમી ખોળી ગરમી દુર થવા માટે શતાવરી વાશનવેલ (પેપડી) સુખડ ને વેર એ નવે સરખે ભાગે લઇ દુધમાં રૂા ૧ ભાગ ખાવાથી મટે છે

૧૬ રક્તસ્રાવ ગર્ભપાત ઉપર શતાવરી ગોખરૂ જેઠીમધ સરખે હીસ્સે લઇ ગર્ભના માસવારના પ્રમાણમાં લેવાથી ગર્ભપાત થતો અટકે છે

૧૭ નેત્રરોગ પર નયનાંજન શતાવરીનો રસ ને મધ સરખે ભાગે મેળવી આંખમાં અંજન કરવાથી તમામ જાતના નેત્રરોગો દૂર થાય છે

૧૮ શરીરે કોમળતા લાવવા માટે-શતાવરીના રસ શરીરે ચોળવો

૧૯ કર્ણસ્રાવ ઉપર શતાવરીનો રસ કાનમાં ભરવો ને માથે સમુદ્રફીણ ભભરાવવું પછીથી તે રસથી કાન ધોઈ નાખવો પરૂ વીગેરેને સાફ કરે છે

૨૦ રક્ત કુષ્ટ પર-શતાવરીના રસમાં હીમેજ ગળીએ પલાળીને ત્રણ ચાર હીમેજ સવારમાં ખાઈ ઉપર રસ તોલો એક પીવો એમ અઠવાડીયે ક્રમવાડીએ કર્યા કરવાથી જાંઘનું બધકોર મટે છે

૨૧ બાળ ને ગરમીની લુક લાગે છે તે પર શતાવરીના રસમાં ખડીમાટી પલાળી બાળકના શરીરે ખરડ કરવો જેથી ઝાડા ઉલટી ગરમીના મટે છે

૨૨ ઉલટી ઉપર-શતાવરીના રસમાં પીંપળાની છાલની રાખ ખાવાથી ત્વરિત ઉલટી ગમે તેવી હશે તો બંધ પડી આરામ થાય છે

૨૩ તનખીઆ નગોદ પર-શતાવરીનો રસ ને મુળાનો રસ સરખે હીસ્સે લઇ પતાસાનો ભુકો રૂા ૧ ભાગ નાખી પખવાડીયું પીધાથી આરામ થાય છે

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનુ કે જાન્યુઆરી માસથી આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનુ ૨૨ મુ વર્ષ શરૂ થાય છે નવા થનાર ગ્રાહકો જો લવાજમના પૈસા મ ઓ થી મોકલશે તો તેમને અક ઓછે ખર્ચે તરત મળશે

(૨) વર્ષની અધવચથી ગ્રાહક થનારાને પણ વર્ષની શરૂઆતથી જ ગ્રાહક થએલા ગણી લઈને જાન્યુઆરી માસથી જ બધા અંકો મોકલી આપવામા આવે છે

(૩) ગ્રાહકોના સરનામા અધુરા હોય કે બદલ્યા હોય તેમણે પૂરૂ કે બદલેલુ સરનામુ તરત મોકલી આપવુ જેથી અંક ગેરવલ્લે ન જાય આ બાબતમા ગ્રાહકની ભૂલ હોવાથી અંક પાછો આવશે તો ફરીથી તે અંકનુ પોસ્ટેજ ગ્રાહકને શિર રહેશે માટે સરનામુ પૂરૂ તથા બદલ્યુ હોય તો બદલેલુ સરનામુ તરત મોકલી આપવુ

(૪) ગ્રાહક થવા સબધે કે અંક મેળવવા સબધે સઘળો પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક " આયુર્વેદ વિજ્ઞાન " આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ અમદાવાદ, એ સરનામે કરવો

(૫) આ માસિકના લેખકોએ પોતાના લેખો કે માસિકમા આવતા લેખો સબધે પત્રવ્યવહાર તત્રીને સરનામે કરવો

(૬) જાહેર સાર્વજનિક સસ્થાઓ માટે વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ ૧-૮- રાખવામા આવેલ છે

(૭) આ માસિકમા પ્રગટ થતા લેખો માટે તે તે લેખના લેખકો જવાબદાર છે

(૮) આ માસિકના લેખોને અને ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ ની નીતિ રીતિ (policy) ને કશો સબધ નથી
